

I JILD

O'ZBEK VA OZARBAYJON FILOLOGIYASINING DOLZARB MASALALARI
ÖZBƏK VƏ AZƏRBAYCAN FİLOLOGİYASININ AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLİY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI

OZARBAYJON RESPUBLIKASI
MILLİY İLMLAR AKADEMIYASI
NIZOMİY GANJAVIY NOMIDAGI
ADABIYOT INSTITUTI
NASIMIY NOMIDAGI
TILSHUNOSLIK INSTITUTI

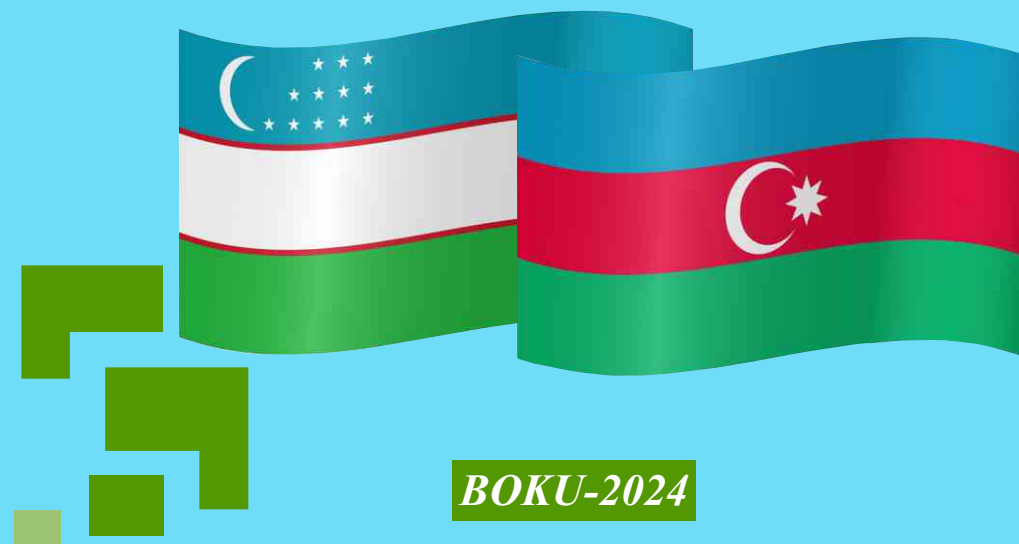
O'ZBEK VA OZARBAYJON FILOLOGIYASINING DOLZARB MASALALARI
ÖZBƏK VƏ AZƏRBAYCAN FİLOLOGİYASININ AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman

MATERIALLARI

(15/16-aprel, 2024-yil, Boku)

I jild

BOKU-2024

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLİY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI**

**OZARBAYJON RESPUBLIKASI
MILLİY ILMLAR AKADEMIYASI
NIZOMİY GANJAVIY NOMIDAGI
ADABIYOT INSTITUTI
NASIMIY NOMIDAGI
TILSHUNOSLIK INSTITUTI**

**O‘ZBEK VA OZARBAYJON FILOLOGIYASINING DOLZARB
MASALALARI
ÖZBƏK VƏ AZƏRBAYCAN FİLOLOGİYASININ AKTUAL
MƏSƏLƏLƏRİ**

**mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman
MATERIALLARI
(15/16-aprel, 2024-yil, Boku)**

I jild

BOKU- 2024

UO‘K: 81(575.1+479.24)(08)

KBK: 80(5O’+5Aze)ya43

O‘ 17

O‘zbek va ozarbayjon filologiyasining dolzarb masalalari mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari [Matn] I Jild. – Xorazm: Khwarezm travel, 2024. – 416 b..

Mazkur to‘plamda “O‘zbek va ozarbayjon filologiyasining dolzarb masalalari” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari jamlangan. To‘plamda xorij hamda respublikamizning atoqli filolog olimlari, yosh tadqiqotchilar va talabalarining maqolalari o‘rin olgan.

To‘plam filolog olimlar, doktorantlar, magistrantlar, talabalar va barcha qiziquvchi kitobxonlarga mo‘ljallangan.

Tashkiliy qo‘mita raislari:

Isa HABIBBEYLI – *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik.*

Bahram ABDULLAYEV – *UrDU rektori, fizika-matematika fanlari doktori, professor.*

Tashkiliy qo‘mita raisi o‘rinbosarlari:

Almaz Ülvı BİNNƏTOVA – *filologiya elmləri dokтору, professor.*

Zafar IBRAGIMOV – *UrDU ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektor, fizika-matematika fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent.*

Tashkiliy qo‘mita a‘zolari:

Ataəmi MIRZƏYEV – *Filologiya elmləri dokтору, professor.*

Dilshod G‘AYIPOV – *UrDU, O‘zbek filologiyasi fakulteti dekani, filologiya fanlari doktori, professor.*

Yaşar QASIMOV – *Filologiya elmləri dokтору, professor*

Siraceddin HACI – *Filologiya boyuca fəlsəfə dokтору, dosent.*

Azamat PRIMOV – *UrDU, O‘zbek tilshunosligi kafedrası mudiri, dotsent.*

Salomat MATKARIMOVA – *UrDU, O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası mudiri, dotsent.*

Aygün BAĞIRLI – *Filologiya üzrə fəlsəfə dokтору, dosent*

Şahnaz SƏFIBƏYLI – *AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri” şöbəsinin” kiçik elmi işçisi*

Sarvar ATAJanov – *UrDU, O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası dotsenti v. b., filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD)*

Sənubər SƏMƏDOVA – AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri” şöbəsinin” kiçik elmi işçisi

Shahnoza ALIMOVA – UrDU, O‘zbek tilshunosligi kafedrası dotsenti v. b., filologiya fanları bo‘yicha falsafa doktori(PhD).

Xosiyat BOYMURADOVA – UrDU, O‘zbek tilshunosligi kafedrası o‘qituvchisi.

Adolat ALLABERGANOVA – UrDU, O‘zbek tilshunosligi kafedrası o‘qituvchisi.

Ro‘za GANJAYEVA – UrDU, O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası o‘qituvchisi.

Muyiba OTAMURATOVA – UrDU, O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası o‘qituvchisi.

Saodatjon GULIMMETOVA – UrDU, O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası o‘qituvchisi.

Mas’ul muharrirlar:

Almaz Ülvı BİNNƏTOVA – filologiya elmləri doktoru, professor.

Dilshod G‘AYIPOV – UrDU, O‘zbek filologiyasi fakulteti dekani, filologiya fanları doktori, professor.

Taqrizchilar:

Nasiba SOBİROVA – XTXQTMOHM Tillarni o‘qitish metodikasi kafedrası mudiri, filologiya fanları doktori, professor.

Doniyor YULDASHEV – UrDU, O‘zbek tilshunosligi kafedrası dotsenti, filologiya fanları doktori.

Sarvar ATAJanov – UrDU, O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası dotsenti v .b., filologiya fanları bo‘yicha falsafa doktori(PhD).

Urganch davlat universiteti Ilmiy Kengashi yig‘ilishining 2024-yil “06 ” martdagi 7-sonli bayonnomasi qaroriga muvofiq nashr etishga tavsiya etilgan.

To‘plamdan o‘rin olgan maqolalarning ilmiy va uslubiy jihatlariga mualliflarning o‘zlari mas’uldirlar.

ISBN: 978-9910-767-76-0

©“Khwarezm travel” MChJ nashriyoti, 2024 y.

© O‘zbek va Ozarbayjon filologiyasining dolzarb masalalari mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari I Jild.

**AZƏRBAYCAN–ÖZBƏKİSTAN ƏDƏBİ-ELMİ VƏ MƏDƏNİ ƏLA-
QƏLƏRİ XALQLARIMIZ VƏ ƏDƏBİYYATLARIMIZ
ARASINDA ETİBARLI, MÖHKƏM VƏ ƏHƏMİYYƏTLİ
KÖRPÜDÜR**

Akademik İsa HƏBİBBƏYLİ

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru*

Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda müstəqillik dövründə daha geniş və sistemli şəkildə davam etdirilir. Bu elmi-tədqiqat İnstitutunda 20 may 2016-cı il tarixində “Azərbaycan–Türkmənistan–Özbəkistan ədəbi əlaqələri” şöbəsinin yaradılması Orta Asiya ölkələri ilə, xüsusən də Özbəkistanla qarşılıqlı elmi əməkdaşlığı yeni inkişaf mərhələsinə çatdırmağa imkan yaratmışdır. Azərbaycan–Türkmənistan–Özbəkistan ədəbi əlaqələri şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru Almaz Ülvi Binnətovanın böyük əməlləri olan özbək ədəbiyyatının, qardaş ölkə ilə çoxəsrlik elmi-ədəbi əlaqələrin öyrənilməsinə həsr edilmiş çoxsaylı qiymətli elmi əsərləri elmi-ədəbi əlaqələrimizin yeni və səmərəli sahəsidir. Almaz Ülvi Binnətova ədəbiyyatlarımızın və ədəbiyyatşünaslıq elmimizin Azərbaycandakı ortaq böyük elçisi kimi ölkələrimiz və xalqlarımız arasında möhkəm və etibarlı elm, sənət körpüləri yaratmaqda davam edir... .

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda demək olar ki, artıq hər il özbək ədəbiyyatının görkəmli klassikləri Əlişir Nəvai, Zahirəddin Məhəmməd Babur, Maqşud Şeyxzadə, Kamal Camalın yaradıcılıqlarına və Azərbaycan–özbək ədəbi əlaqələrinə həsr edilmiş Beynəlxalq elmi konfranslar keçirilir, həmin konfransların materialları çap olunub ictimaiyyətə çatdırılır. Elmi konfranslarda Özbəkistanın Azərbaycandakı səfirliyinin, tanınmış özbək yazıçı və alimlərinin iştirakı və məruzələrlə çıxış etmələri qarşılıqlı elmi əməkdaşlığın daha da genişləndirilməsinə yeni üfüqlər açır.

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda Əlişir Nəvai adına Ədəbiyyatşünaslıq Mərkəzinin yaradılması, Əlişir Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı İnstitutunda isə Füzulişünaslıq Mərkəzinin təşkili ədəbiyyatlarımızın öyrənilməsi və təbliği sahəsində yeni mərhələ təşkil edir. Bu elmi mərkəzlərdə toplanılmış elmi və bədii əsərlər, əlyazmaları və lüğətlər ortaq dillərimizi, ədəbiyyatlarımızı və mədəniyyətimizi, geniş mənada ölkələrimizin nailiyyətlərini daha əsaslı şəkildə tədqiq və təbliğ etməyə meydan açır.

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq” jurnalının bütövlüklə Azərbaycan–Özbəkistan ədəbi əlaqələrinə həsr olunmuş Xüsusi buraxılışı bu sahədə ilk əməli təşəbbüsdür. Xüsusi buraxılışda çoxəsrlik özbək ədəbiyyatının mühüm nailiyyətləri və görkəmli simaları haqqında oçerklər,

icmallar, analitik yazılar, habelə ədəbi əlaqələrimizin unudulmaz səhifələrinə həsr edilmiş araşdırmalar və ölkələrimizi tərənnüm edən şeirlər öz əksini tapmışdır. Beynəlxalq aləmdə geniş yayılan “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq” jurnalı Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu əməkdaşlarının özbək ədəbiyyatına və elminə dair marağını və baxışlarını geniş ictimaiyyətə təqdim edir. Bu, Azərbaycan–Özbəkistan elmi və ədəbi əlaqələrinin inkişafında tamamilə fərqli və əhəmiyyətli elmi hadisədir.

Azərbaycan–Özbəkistan elmi-ədəbi və mədəni əlaqələri ölkələrimizin və xalqlarımızın genişmiqyaslı əlaqələrinin üzvi tərkib hissəsi və əsas hərəkətverici qüvvəsidir.

Özbək ədəbiyyatı – özbək xalqının tarixi taleyinin, milli-mənəvi varlığının, inkişafda olan müasir dövrünün və daha aydın sabahlarının ədəbi təqdimatıdır.

Özbək ədəbiyyatı – Özbəkistanın dünəni və bu gününün güzgüsü, gələcək inkişafının barometridir. Heç vaxt Özbəkistanda olmamış başqa ölkələrin insanları özbək ədəbiyyatını oxumaqla, Özbəkistanın şərəfli tarixi keçmişinə və inkişafda olan bu gününə mənalı bir ekskurs etmiş ola bilərlər.

Özbək ədəbiyyatı – müasir Özbəkistanın mükəmməl ədəbi bələdçisidir.

Azərbaycan–Özbəkistan ədəbi-elmi və mədəni əlaqələri xalqlarımız və ədəbiyyatlarımız arasında etibarlı, möhkəm və əhəmiyyətli körpüdür.

Xalqlarımızın və ədəbiyyatlarımızın tarixi dostluğu və qardaşlığına, qarşılıqlı əməkdaşlığına xidmət edənlər bu elm və ədəbiyyat körpüləri vasitəsilə daha böyük gələcəyə və ədəbiyyətə doğru daim inamla yol gedəcək, ölkələrimizin inkişaf salnaməsinə parlaq səhifələr yazacaqlar.

QARDOSHLIK VA HAMKORLIKNING YANGI BOSQICHI

Bahrom ABDULLAYEV

Urganch davlat universiteti rektori, professor

Xalqlarımız o‘rtasidagi ko‘p asrlik mustahkam do‘stlik rishtalari va qardoshlik, madaniyatlar, tillar hamda an‘analar mushtarakligi, qadim davrlardan buyon ikki mamlakat xalqlarini bog‘lab kelayotgan ma‘naviy va insonparvarlik qadriyatlarining umumiyliги O‘zbekiston va Ozarbayjon Respublikalarining o‘zaro hamkorlik munosabatlarining tayanchi va bosh omilidir. Xalqlarimiz bir-birining boy tarixi va madaniyatiga, uning jahon tamadduni taraqqiyotiga qo‘shgan hissasiga hurmat bilan yondashadi, qardosh xalqning iste‘dodli farzandlarining ijodiga hamisha alohida qiziqish bilan qarab, asarlarini sevib mutolaa qiladi, asarlarida yuksak pardalarda kuylangan ezgu g‘oyalardan ilhomlanib yashaydi. Mamlakatlarimiz o‘rtasidagi hamkorlik aloqalari tobora rivojlanib, yangi bosqichga ko‘tarilib bormoqda. Asrlar bo‘yi davom etib kelayotgan madaniy-ijtimoiy aloqalar bugungi kunda ham izchil davom etmoqda.

2010-yilda Toshkent shahrida Geydar Aliyev nomidagi Ozarbayjon madaniyat markazining ochilgani ikki tomonlama madaniy-gumanitar aloqalar tarixida yangi sahifa ochdi. O‘zbekiston va Ozarbayjon vakillari ikki mamlakatda o‘tkazilayotgan turli madaniy festivallar, san’at anjumanlari va ko‘rgazmalarda faol ishtirok etib kelmoqdalar. Shuningdek, ilmiy-texnikaviy loyihalarni birgalikda ishlab chiqish, ikki mamlakat Fanlar akademiyalari va oliy o‘quv yurtlari o‘rtasidagi bevosita aloqalarni rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Boku shahrida O‘zbekiston Respublikasi Urganch davlat universiteti hamda Ozarbayjon Respublikasi Fanlar akademiyasi Nizomiy Ganjaviy nomidagi Adabiyot instituti va Nasimiy nomidagi Tilshunoslik insituti hamkorligida “O‘zbek va ozarbayjon filologiyasining dolzarb masalalari” mavzusida tashkil etilayotgan xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya ikki mamlakat xalqlari o‘rtasidagi do‘stlik va hamkorlikning mustahkamlanishi va kengayishi yo‘lidagi yana bir muhim qadamdir. Anjuman ishida yoritilishi rejalashtirilgan O‘zbekiston – Ozarbayjon adabiy aloqalari taraqqiyoti tarixiga asoslangan umumiy adabiy-madaniy, badiiy-estetik, nazariy-falsafiy muammolar, o‘zaro adabiy ta’sir masalalari, tarixiy an’analar, taraqqiyot tamoyillari, o‘ziga xos va mushtarak jihatlar, atoqli shoir, yozuvchi va shoirlar hayoti va ijodi tadqiqi, ular hayoti va ijodini o‘qitishdagi mavjud muammolarni bartaraf etish uchun ishlab chiqilgan tavsiyalar, shuningdek, ozarbayjon va o‘zbek tilshunosligining nazariy va amaliy masalalari, til tarixi va tillarni qiyosiy o‘rganish, ozarbayjon va o‘zbek onomastikasiga oid tadqiqotlar har ikkala xalqning filologiya sohasi rivojiga munosib hissa qo‘shadi degan umiddamiz va konferensiya ishiga muvaffaqiyatlar tilaymiz.

**I. UMUMADABIY-MADANIY, BADIY-ESTETIK, NAZARIY-
FALSAFIY MUAMMOLAR**

**TURKISTON JADID MATBUOTIDA MILLAT VA MILLIYAT
TALQINI**

**Nurboy Jabborov,
filologiya fanlari doktori, professor,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti**

Annotatsiya. Maqolada Turkiston jadidlarining millat va milliyat masalalariga munosabati o‘sha davr matbuoti materiallari misolida tadqiq qilingan. Bu mavzu uch yo‘nalishda – birinchidan, millat va uning taraqqiysi masalasi, ikkinchidan, Vatan va millat tarixiga doir qarashlar, uchinchidan, milliy axloqni saqlash zaruratiga doir chiqishlar tarzidagi tasnif asosida tahlil etilgan.

Аннотация. В статье исследуется отношение туркестанских джадидов к вопросам нации и национализма на примере материалов прессы того времени. Эта тема анализировалась на основе классификации трех направлений – во-первых, по вопросу о нации и ее развитии, во-вторых, по взглядам на историю Родины и нации и, в-третьих, в виде выступлений о необходимости сохранения морально-нравственного аспекта нации.

Annotation. The article investigates the attitude of Turkestan jadids to the issues of nation and nationalism on the example of press materials of that time. This topic was analyzed on the basis of classification of three directions - first, on the issue of nation and its development, second, on the views on the history of the Motherland and the nation, and third, in the form of speeches on the need to preserve the moral aspect of the nation.

Kalit so‘zlar: Jadid, millat, milliyat, til, milliy axloq, tarix, matbuot, taraqqiyot.

Ключевые слова: Джадид, нация, национализм, язык, национальная нравственность, история, пресса, прогресс.

Key words: Jadid, nation, nationalism, language, national morality, history, press, progress.

Millat va milliyat masalalari turkiy xalqlarda tarixning barcha davrlarida diqqat markazida bo‘lib kelgan. Ozarbayjon ma‘rifatparvari, “Mulla Nasriddin” hajviy-karikaturali jurnali muharriri Jalil Mamatqulizodaning “Millat” sarlavhali maqolasi bor. Unda millat tushunchasiga Sharq-u G‘arbda bildirilgan ta’riflar tahlil etilib, muhim qarashlar ilgari surilgan. “Milliyat” nomli maqolasida mashhur qrim-tatar mutafakkiri Ismoilbek Gasprali “din va millat birdir” degan eski nazariya hayotga singmaganini aytadi. Ajamlar ham, turklar ham musulmon bo‘lgani holda

arab bo‘lmaganini bunga dalil sifatida keltiradi. Uning ta’kidlashicha: “Bugun G‘arbda ikki mo‘tabar milliyat nazariyasi bor: biriga ko‘ra, millat bir tilda gaplashadigan kishilarning majmuidan iborat, ya’ni milliyatning mumtoz xossasi tildir. Ikkinchisiga ko‘ra, u millatdan bo‘lmoq istagan kimsalarning majmuidir, ya’ni milliyatning mumtoz xossasi intisobdir (bir maslakka tegishlilik – N.J.). So‘nggi nazariyaning tarafdorlari misol sifatida Shveysariyani keltiradilar. Bu yerda ikki bir-biridan ayri mazhabda uch xil tilga mansub kishilar Shveysariya fuqarosi o‘laroq mazkur millatga daxldor bo‘lishni orzu etib, bir millatni – Shveysariya millatini maydonga keltirganlar” [3, 91-92]. Bu kabi qarashlar xilma-xilligi millat va milliyat masalasini chuqurroq tekshirish zaruratini kun tartibiga qo‘yadi.

“Millat” atamasi ikki xil – e’tiqodiy va etnik birlik ma’nolarida tushunilgani ma’lum. Bu so‘z Qur’oni karimda o‘n besh marta, tabiiyki, e’tiqodiy birlik mazmunida, aksar “millati Ibrohim” tarzida qo‘llangan. Alisher Navoiy asarlarida Abdurahmon Jomiy *nur ul-millati vad-din*, Shayx Iroqiy *faxr ul-millati vad-din*, Xavofiy *zayn ul-millati vad-din*, Xoja Hofiz Sheroziy va Pahlavon Muhammad *shams ul-millati vad-din* deya ulug‘lanadi. Hazrat Navoiyning nisbasi *nizomul-millati vad-din* bo‘lgani ayon. Bunda din – e’tiqod manbayi, millat – shu asosda birlashgan qavm ma’nosini anglatgani sir emas. Jadidlarda bu so‘z dastlab har ikki ma’noda ham birdek faol qo‘llangan. Keyinchalik etnik birlik ma’nosi kuchayib borgan kuzatiladi.

“Milliyat” – millatning asl xususiyatlarini saqlash va shu asosda yaxlit bir vujudga aylanishini nazarda tutuvchi tushuncha. Vatan va Millat taraqqiysini bosh maqsad qilganlari uchun ham jadidlar Millat va milliyatni hayot-mamot masalasi deb bildilar. Jadid adabiyoti shakllanishining dastlabki kezlardanoq asosiy e’tibor shunga qaratildi. Millat va milliyat masalalarining jadid adabiyotida yoritilishini quyidagi tasnif asosida ko‘rib chiqamiz:

1. Millat va uning taraqqiysi masalasi.
2. Vatan va millat tarixiga doir qarashlar.
3. Milliy axloqni saqlash zaruratiga doir chiqishlar.

Ilk milliy gazeta “Taraqqiy” deb nomlanishidayoq jadidlarning bosh maqsadi aks etgan. Gazetaning birinchi sonida tahririyat nomidan e’lon qilingan maqolaga: “*Biz musulmonlarni(ng) hurriyatda haqlari bormu? Yo‘q! Qarindoshlar, yuz marotaba yo‘q!*” degan so‘zlar epigraf sifatida tanlangan. Gazeta bosh muharriri Ismoil Obidiy buning sabablarini quyidagicha izohlaydi: “...bu ikki yil ichida hama xalq tortishdi va kurashdi, musulmonlar uxlashdi. Demak, o‘tgan yillarda Peterburx, Moskvadagi kurashlar, jang-jadallar va hama mamlakatlarda ish tashlamoqlig‘lar; Dog‘iston, Lahiston va Bahri Boltiq kanorlarinda bo‘lg‘on harakat va tortishuvlar; tarixlarning har sahifalarinda hama millatlardan hurriyat uchun xizmat etuvchilar bo‘ldi”. Boshqalar kurash yo‘liga kirib, so‘z, matbuot va vijdon erkinligini beruvchi

manifest e'lon qilinishiga erishdilar. Muallifning ta'kidicha, "...bunda biz musulmonlarning hissamiz deyarli yo'q. Muallif bu holatdan chiqmoq zarurligini uqtiradi. Uning mana bu so'zlari "Taraqqiy"ning asosiy maslagini ifoda etgani jihatidan ahamiyatlidir: "Gazetamiz "Taraqqiy" isminda o'lub, bora-bora jismi ham ismiga muvofiq o'lub, millatimizni keyin qolmog'ig'a, jaholat va g'aflati oliyda o'lub, boshqa millatlardan kam darajada qolmog'ig'a aslo rozi emasmiz... Binoan ilayh gazetamizning najotimizg'a, dunyo va oxiratda mas'ud o'lmoqimizg'a yolg'uz ilm bobidir, demak birinchi vazifasidir" [4, 121]. Millat va milliyat masalalariga alohida diqqat qaratilgani uchun ham "Taraqqiy" – birinchi milliy gazeta, uning muharriri esa Ismoil Taraqqiy degan nom oldi [7, 59].

Munavvarqorining gazetaning 1- va 2-sonlarida bosilgan "Bizning jaholat – jahli murakkab" maqolasida taraqqiyotdan ortda qolishimiz sabablari haqida so'z boradi. Uningcha, millatning jaholatda qolishiga asosiy sabab ta'lim-tarbiya usulining zamon talablariga javob bermasligi. Shu bois, o'qitish usulini isloh etish – hayotiy ehtiyoj.

Millat taraqqiysi masalasini kun tartibiga qo'ygan jadidlar bunda milliyat tuyg'usining o'rnini hech narsa bilan qiyoslab bo'lmasligi haqidagi xulosaga kelganlar. Tatar ma'rifatparvari Yusuf Oqchuraning mana bu so'zlari ham shunga dalolat qiladi: "Milliyat fikriga, bu azim quvvatga hech bir kuch bas kela olmadi. Yuz minglarcha haybatli qo'shin bu fikr qarshisida yengildi. Milliyat atalmish bu buyuk qudratga bugun to'p va miltiq bas kela olmaydi...".

Darhaqiqat, milliyat tushunchasi jadidlarga ruh berdi. Ularni, garchi muayyan bo'linishlar bilan bo'lsa-da, yagona mafkura atrofiga birlashtirdi. Vatan va millat taraqqiysi uchun, milliy ozodlik uchun kurashga boshladi. Ular qalbida jasorat, ma'rifat va fidoyilik tuyg'usini paydo qildi. "Milliyat tushunchasi birlikni talab qildi, – deb yozgan edi jadidshunos Begali Qosimov. – Birlik deyilganda, asosan lisoniy, irqiy, diniy mushtaraklik ko'zda tutiladi. Shular asosida millatning uyg'onishi, o'z-o'zini anglashida muhim rol o'ynagan, lekin so'ngroq asossiz ravishda ayblov vasiqasiga aylantirilgan panislomizm, panturkizm, panturonizm, mahalliy millatchilik kabi tushuncha va atamalar paydo bo'ldi. Ularning ayrimlari o'z davrida milliy g'oya darajasiga ko'tarildi, lekin siyosiy jihatdan amalga oshirish imkoniyati bo'lmagani uchun zamon qatlarida qolib ketdi" [6, 68].

Ismoilbek Gaspralining "Tarjimon" gazetasida bosilgan "Dor ur-rohat musulmonlari" asarida ta'kidlanishicha, islom dunyosi, xususan turkiy xalqlar "faqir holda. Va bu faqirlik, nochorlik birgina mulkda, sarmoyada emas, ilmida, fanda, maorifda, san'at va hunarda" hamdir. Muallif millatni Ovrupo ilmini egallashga chaqiradi. Biroq buning muhim bir sharti borligi, o'zlikni anglash va saqlash zarurligi haqida yozadi. Yaponlarni misol keltiradi. Chala-chulpa o'qimaganliklarini, yuz-yuzlab Ovrupo, Amerika universitetlarida tahsil

olganliklarini, madaniyat atalmish qozonda armonsiz qaynaganliklarini, ishtirokiyunchilikni ham obdan ko'rganliklarini, biroq "maslaki milliyalarini, tarixlarini bo'lar-bo'lmas xayollarga fido etmagan"liklarini uqdiradi. "Nom, shuhrat, rohat, saodatni **milliyat**lari doirasida hal qilish, vujudga keltirish uchun kurashgan"liklarini qayd etadi.

Millatning millatligi, birinchi navbatda, tilida namoyon bo'ladi. Milliy matbuotda til masalalariga ham jiddiy e'tibor qaratildi. Saidrizo Alizodaning "Oyna" jurnali 1914-yil 11-sonida e'lon qilingan "Har millat o'z tili ila faxr etar" sarlavhali maqolasi buning yorqin dalili. Muallif til sofliги masalasini kun tartibiga qo'yadi. Ruscha kalimalarning xalq tilida tez-tez tilga olinuvi, hatto, drama, vaqtli matbuot tilida ham ruscha, arabcha va tojikcha so'zlarning aralashuvini tanqid qiladi: "Ushbu Turkistonimizda qaysi bir rus, yo qaysi bir arman o'z tilini qo'yib bir-birovi ila turkcha so'ylaydur. Ammo bizning so'zlashganimiz vaqtda har bir jumlada bir kalima rus so'zi eshitilur... Agarda til va adabiyotimizni muhofaza qilmay anga ajnabiy lug'at va so'zlarni qo'shabersak, bir oz zamonda til va millatimizni yo'qoturmiz. Millatimizni yo'qotganda diyonatimiz o'z-o'zi ila albatta yo'qolur".

"Oyna"ning dastlabki sonidayoq "Ikki emas, to'rt til lozim"ligiga diqqat qaratgan Mahmudxo'ja Behbudiy "Til masalasi" ("Oyna", 1915 yil 11-12-sonlar) maqolasida tilga doir munozaraga munosabat bildiradi. Uning fikricha, tillar bir-biridan so'z olishi tabiiy. Eng boy tillardan bo'lgan inglizcha ham "o'n minglar ila begona lug'atlarni majburan olganligi"ni bunga dalil sifatida keltiradi. Muallif asosiy e'tiborni adabiy til, til birligi masalalariga qaratadi.

Mahmudxo'ja Behbudiy til masalasiga alohida diqqat qaratgan. XX asr avvalida Turkiston, Rossiya, Kavkazorti va boshqa hududlardagi turkiy xalqlar ziyolilari o'zaro faol aloqada bo'lgani ma'lum. Ziyo Saidning "Oyna" jurnali haqida: "Kafkaz, Tatariston, Eron, Afg'oniston, Hindiston va Turkiyagacha tarqalar edi... Jadidlarning sevikli jurnallari edi. Shuning uchun ular tomonidan hurmatlandi, sevilib o'qildi" [5, 44-45], degan fikrlari ham o'sha davrda matbuotning xalqaro miqyosda, ayniqsa, turkiy dunyo o'rtasida tarqalish darajasi nechog'liq keng bo'lganini ko'rsatadi. O'z navbatida, Turkiston jadidlari Orenburgda chop etilgan "Sho'ro" jurnali va "Vaqt" gazetasi, Bog'chasaroyda bosilgan "Tarjimon" gazetasi, Ozarbayjonda nashr qilingan "Mulla Nasriddin" jurnali bilan doimiy ravishda tanishib borgan. Akademik Naim Karimovning yozishicha: "Shu yillarda shakllana boshlagan mahalliy ziyolilar... Tatariston, Ozarbayjon, Hindiston va Misrda nashr etilgan gazeta va jurnallarga ham mushtariy bo'lib, ularni ham muntazam ravishda o'qib turganlar" [6, 31].

Mazkur matbuot nashrlarida Turkiston mavzusi yetakchi o'rin tutgan. Buxoro amirining tarjimoni Bahrombek 1911-yilda "Sho'ro" jurnaliga "Biz, Turkiston va

Buxoro xalqining turkligi ma'lum bo'lib turub... na uchun sart ataydurlar?" degan savol bilan murojaat qiladi. Jurnalning 19-sonida Behbudiyning "Sart so'zi majhuldur" degan javobi bosiladi. 24-sonida esa samarqandlik Baqoxo'ja "Sart so'zi aslsizdur" degan maqola bilan chiqadi. Bu bilan bahs bosilganday bo'ladi. Biroq oradan 2-3 yil o'tib, "Sadoyi Farg'ona"ning 1914-yil 30-sonida Mulla Abdullabek degan kishining "Sart so'zi ma'lumdir" degan maqolasi bosiladi. Tabiiyki, Behbudiyni undan qanoatlanmaydi, chunki unda mavzuga doir biror yangi gap aytilmagani holda, "ma'lum" deb da'vo qilingan edi. Shu sababli Behbudiyni "Sart so'zi ma'lum bo'lmadi" degan maqola yozib, "Sadoyi Farg'ona"ga yuboradi. Biroq gazeta maqolani bosmaydi. Shundan so'ng muallif maqolani o'z jurnalida (1914 y. 39-son) berishga majbur bo'ladi. Mazkur bahs-munozaralar jadidlar uchun millat va milliyat masalasi nechog'liq muhim bo'lganini ko'rsatadi.

Abdurauf Fitrat keyinroq "Ishtirokiyun"da bosilgan maqolasida ona tilimizga ta'rif berar ekan, uning "dunyodagi eng boy va eng baxtsiz til" bo'lganini ta'kidlaydi. Buni, birinchidan, shu til vakili bo'lgan mutafakkirlarning o'zga tilda asarlar yozgani, ikkinchidan, tilga nisbatan loqaydligimiz bilan izohlaydi. Bu loqaydlik, taassuflarki, bugun ham qaysidir darajada davom etayotir.

"Turkiston tarixi kerak" maqolasida Behbudiyni bunday yozadi: "...bizning o'z shevamizda Turkistonda o'tgan bobolarimizning maishiy, siyosiy ahvolig'a doir "Turkiston tarixi" bor bo'lganda, oni ko'z oldimizda qo'yub, burung'i qahramon bobolarimizning na yo'l ila taraqqiy va madaniyat davrig'a kirub va nima sababdan oxiri munqariz bo'lub ketganlarini o'qub, bilub, xeyli ibrat olar eduk. O'shandaq hozirgi holimizni bobolarimiz davridagi hollarg'a bir daraja muqoyasa etmak ila barobar o'z-o'zimizdan bir infioli daruniy (ichki hayajon) his edub, yuzlarimiz qizarar edi. Holo, biz turkistoniylar marhum bobolarimiz ahvoli ham Turkiston voqeoti tarixiyasidan butun g'ofil va bexabardurmiz".

Ma'lumki, Behbudiyni qadar juda ko'p tarixiy asarlar yozilgan. Ko'plab muarrixlar Turkiston tarixining eng qadimgi davridan to o'z zamonlarigacha bo'lgan voqealarni xronologik tarzda yozib qoldirganlar. Xo'sh, unda Behbudiyni nima sababdan Turkiston tarixi yaratilmagan, degan fikrni ilgari surmoqda?

Allomaning o'zi bunga quyidagicha izoh beradi: "Chunki hanuz Turkiston tarixi haqida yangi tadqiqot ila yozilgan, tartibli va istifodali mukammal bir asar vujudg'a kelgani yo'q. To'g'risi, munday tarix yozuvchi kishi turk o'g'lonlaridan hanuz maydonga chiqq'oni yo'qki, bu esa turk bolalarining noxalaf bo'lub, chin o'g'ul emasliklarig'a dalildur. Bu so'zlardan tarixsizligimiz anglashilmasun. Bizning tariximiz bor".

Demak, Behbudiyni zamon talablari darajasida, "yangi tadqiqot ila yozilgon", mukammal "Turkiston tarixi"ni orzu qilmoqda. Uning fikricha, ruslar va boshqa ovrupoyilar foydalanayotgan Turkiston tarixiga bag'ishlab burungi asrlarda

yozilgan turkiy, forsiy va arabiy tillardagi kitoblar “muxtaliif tillarda yozilgan”. Ya’ni ularda bir hodisa turlicha talqin etilgan, bir-biriga zid, qarama-qarshi fikrlar ko‘p. Behbudiy ana shu farqli jihatlar tadqiq etilgan mukammal tarixni yaratish zaruratini kun tartibiga qo‘ymoqda.

Bu juda dolzarb muammo edi. Binobarin, Behbudiyning fikricha, haqqoniy tarixdan xabardor bo‘lmasdan turib, hech bir millat o‘z ahvolini tahqiq eta olmaydi. O‘z tarixidan g‘ofil va bexabar millat esa taraqqiyotdan ortda qolishi aniq.

Afsuski, Behbudiyning bu orzusi amalga oshmay qoldi. Millatning fidoyi farzandlari qatori allomaning o‘zini-da mahv etgan totalitar tuzum millatni tarixidan, ajdodlari kechmishidan imkoni boricha uzoqlashtirish siyosatini olib bordi.

Mustabid Chor Rossiyasi, undan keyin sho‘ro istibdodi hukm surgan murakkab va ziddiyatli bir davrda milliy axloqni saqlash masalasi kun tartibida turgan dolzarb masalalardan edi. Jadidlar milliy axloqni milliyatning asosi deb bildilar. “Taraqqiy” gazetasining 16-sonida Rossiyaning arkonib davlatlari bo‘lgan ma’murlar (amaldorlar) to‘g‘risida maqola chop etilgan. Maqolada buzuq axloqni Turkistonda ana shular joriy etgani ta’kidlanadi: “Jami axloqi fosida (buzuq axloq)ni bular nashr etdilar... Zulm qilmoq, fuqaroning huquqini toptamoq, ilm-fanga sad tortmoq, muxtalif millatlar orasig‘a adovat solmoq kabi “asbobi madaniyat” bo‘lg‘on hunarlarga ham mahorat kasb etdilar... Sulh va do‘stliq uzra yashamoqqa oncha ma’murlar yo‘l bermayurlar. Jam‘iyatdan ba’zi bir zotlar mazkur marizlarg‘a iloj qilmoqqa kirishsalar ham, bu muqaddas ishga kirishmaklari ila barobar, jam‘iyatning ko‘zindan g‘oyib bo‘lurlar... Bularni qilg‘on ishlarini mulohazag‘a olinsa, ularni vijdotsizlik, insoniyatsizlik ila hukm qilmoqg‘a, alarg‘a byuroqrot... nomini bermoqqa majbur etadur”.

Cho‘lpon “Sadoi Farg‘ona” gazetasining 1914-yil 6-iyun sonida bosilgan “Vatanimiz Turkistonda temiryo‘llar” maqolasida mana bunday yozadi: “Ey qarindoshlar... katta iltimosimiz shuldurki, Ovro‘poning mo‘dosidin, shishasidan, buzuq axloqidan namuna olmasdan va bunlarg‘a bul jihatdan taqlid qilmasdan, balki ilm, fan, hunar, sanoatg‘a o‘xshashlik madaniyatlaridan namuna olub, bul jihatdan taqlid qilmog‘ingiz lozimdur. Ovro‘poning mo‘dosi, shishasi va buzuq axloqi sizlarni xonavayron, bevatan, asir, qul qiladur. Bundan saqlaningiz!

Ovro‘poning maktab, madrasa, ilm-fan, sanoat, hunarg‘a o‘xshash madaniyatlari sizlarni obod, ma’mur, olim qilub, johillikdan, asorat – qullikdin qutulturadur. Birodarlar, ko‘zlaringizni ochib, yaxshi o‘ylanglar!” [8, 26].

Rus akademigi V.V.Bartoldning yozishicha: “Yerli aholi ruslar bilan yaqinlashishi, rus tilini o‘rganishi natijasida rus hayotining asosan tashqi, salbiy tomonlarini o‘zlashtirdilar. Fahsh hayot kechirishga, vino, pivo ichishga

o‘rgandilar. Hatto ulamolar, din ahllari ham shunday yaramas hayot kechira boshladilar” [2, 345].

Jadidlar ana shu axloqiy tanazzulning oldini olishga jidd-u jahd qildilar. Afsuski, o‘sha zamondagi tarixiy vaziyat bunga yo‘l bermadi. Biroq ma’rifatparvar jadidlarning millat va milliyat borasida urgan bonglari fikri ochiq ziyolilarimizni hanuz ogohlikka, Vatan va millat taraqqiysi yo‘lida birdamlikka da’vat etib kelayotir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ализода Саидризо. Ҳар миллат ўз тили ила фахр этар. //Ойна, 1914, 11-сон.
2. Бартольд В.В. Сочинения. II том (часть I), Издательство восточной литературы, М., 1963.
3. Гаспринский Исмоил. Миллият. / Ҳаёт ва мамот масаласи. – Тошкент: “Маънавият”, 2006.
4. Дўстқораев Бойбўта. Ўзбекистон журналистикаси тарихи. – Тошкент: Гафур Ғулом номидаги НМИУ, 2009.
5. Зиё Саид. Танланган асарлар. – Тошкент, 1974.
6. Каримов Наим. XX аср адабиёти манзаралари. – Тошкент: “O‘zbekiston”, 2008.
7. Қосимов Бегали. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. – Тошкент: “Маънавият”, 2002.
8. Чўлпон. Ватанимиз Туркистонда темир йўллар. // Садои Фарғона, 1914 йил 6 июнь, № 26

CHINGIZ AYTMATOV ADABIY-ESTETIK KONSEPSIYASI

**Islamjon Yakubov,
Professor of Tashkent State University
of Uzbek Language and Literature named
after Alisher Navoi, Doctor of Philology**

Annotatsiya. Maqolada Chingiz Aytmatov qissa va romanlarida tasvirlangan murakkab taqdirilar yozuvchi ijodining tadriji va yaxlit adabiy jarayon kontekstida kuzatilgan Ularda adibning ezgulik va oliyjanoblik, yaxshilik va to‘g‘rilik, adolat hamda haqgo‘ylik haqidagi adabiy-estetik konsepsiyasi ifodalangani ko‘rsatilgan. Ch.Aytmatovning tabiat, jamiyat, inson va imon muammolari to‘g‘risidagi hayotiy tamoyillari o‘rganilgan. Yozuvchi adabiy merosi ijodkorning odam va olam qismati haqidagi bezovta o‘y-fikrlari, mushohada-mulohazalari badiiy tajassumi ekaniga

diqqat qaratilgan. Ular hamon kitobxonni hayajonga solishi, ma'naviy-ruhiy olamiga kuchli estetik ta'sir ko'rsatishining sirlari tadqiq etilgan.

Аннотация. В статье анализируются сложные судьбы, изображенные в рассказах и романах Ч.Айтматова в контексте поэтапного и целостного литературного процесса. Изучены жизненные установки Ч. Айтматова по проблемам природы, общества, человека и веры. Обращается внимание на то, что литературное наследие писателя является художественным воплощением тревожных мыслей и наблюдений художника о судьбе человека и мира. Исследованы секреты того, как они до сих пор волнуют читателя и оказывают сильное эстетическое воздействие на духовный мир.

Annotation. The article analyzes the complex destinies depicted in the stories and novels of Ch. Aitmatov in the context of a gradual and holistic literary process. The life attitudes of Ch. Aitmatov on the problems of nature, society, man and faith have been studied. Attention is drawn to the fact that the literary heritage of the writer is the artistic embodiment of the artist's disturbing thoughts and observations about the fate of man and the world. The secrets of how they still excite the reader and have a strong aesthetic impact on the spiritual world are explored.

Kalit so'zlar: Ijod mas'uliyati, adabiyotshunoslik, janr, syujet, kompozitsiya, milliy xarakter, poetik mahorat, adabiy-estetik konsepsiya, adabiy an'ana, o'ziga xoslik, adabiy ta'sir, adekvat tarjima

Ключевые слова: Творческая ответственность, литературоведение, жанр, сюжет, композиция, национальный характер, поэтическое мастерство, литературно-эстетическая концепция, литературная традиция, оригинальность, литературное влияние, адекватный перевод

Key words: Creative responsibility, literary criticism, genre, plot, composition, national character, poetic skill, literary and aesthetic concept, literary tradition, originality, literary influence, adequate translation

Qirg'iziston xalq yozuvchisi, Qirg'iziston Fanlar akademiyasining akademigi, taniqli davlat, jamoat arbobi, diplomat Chingiz To'raqulovich Aytmatov hayoti va ijodi, xususan, badiiy va ilmiy-ommabop asarlari Rossiya, Germaniya, Xitoy, Koreya, Ozarbayjon, Dog'iston, Armaniston, Qirg'iziston, Qozog'iston, Tatariston, O'zbekiston mamlakatlari, keng ma'noda esa jahon adabiyotshunoslik, tilshunoslik, folklorshunoslik pedagogika, metodika, falsafa, tarix, tarjimashunoslik, san'atshunoslik fanlari yo'nalishlarida tahlil va tadqiq etilgan.¹ Adabiyotshunoslar

¹ Прут Байстан. Легенды и религиозные мотивы в творчестве Чингиза Айтматова, 2008; Опис Р. Der Weg des Schnitters, 1975; Yunger G. Ein gefühltes Welt des Kindes, 1971; Азизов М.С. Мастерство Чингиза Айтматова: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Махачкала, 1974; Расулова Г.А. Мастерство Чингиза Айтматова в создании характера: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1975; Укубаева А. Особенности изображения характеров в произведениях Ч.Айтматова: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Уфа, 1979; Ким В.П. Литературно-эстетические взгляды Чингиза Айтматова: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Баку, 1983;

uning adabiy-estetik qarashlari, publisistikasi, shaxsiyati, adabiy hamkorligi, va ijodiga xos ikkitillilik, asarlarining janrlar tarkibi, syujet va kompozitsion strukturasi, milliy xarakter yaratishdagi poetik mahorati, adabiy-estetik konsepsiyasi, adabiy an'ana hamda o'ziga xoslik, zamonaviy adabiyotlarga ta'siri, adekvat tarjima singari o'nlab masalalarni tahlilga tortishgan.

Ch.Aytmatovning mushkulotlarga to'la turmushi, alamnok yoshligi, g'amboda o'smirlik davrlariga xos kechmishlari uning "Jamila" (1958) qissasida batafsil tasvirlandi. "Yuzma-yuz" (1957) qissasida urush davrining azoblari, qahatchilik mashaqqatlari, oila boshiga tushgan kulfatlar qalamga olindi. Demak, hayotning o'zi uni yozuvchi sifatida kamolga yetkazdi.

Adibning "Oq kema" (1970) qissasida insoniy go'zallik, ezgulik va hayot ziddiyatlari, ekologiya muammolari teran tadqiq etildi. Bolatbek Shamshiyev tomonidan Qirg'izfilm kinostudiyasida 1975-yilda suratga olingan "Oq kema" kinofilmi ham asar kabi katta shuhrat qozondi. Albatta, bu jarayonda Orziqul (O'rozbek Qutmanaliyev), Bola (Nurg'ozi Sidiqaliyev) Guljamol (Ayturg'an Temirova) va boshqalarning aktyorlik mahorati ham muhim rol o'ynagan. Biroq qadimiy ildizlari milliy an'analar hamda insoniy qadriyatlarga tutashuvchi bu go'zal qissada tasvirlangan Bola obrazi o'zining nurday shaffof, samoday toza, suvday tiniq orzular og'ushida yashashi, shu bois, "Ona bug'u" hamda "Oq kema" haqidagi ertaklar jo'n cho'pchak emas, balki chin haqiqat ekaniga astoydil ishonishi, ularning ro'yobga chiqishiga ko'z tutib yashashi bilan kitobxonni o'ziga rom etadi.

Ismi jismiga monand Mo'min bobo tabiatan nihoyatda halol, samimiy va haqgo'y bo'lishiga qaramay sevimli qizi hamda nabirasining tinchligi va osoyishtaligini uchun o'zgalarga qaram va mute' bo'lib yashashga ham rozi. Ayniqsa, inson qadr-qimmati, milliy qadriyat va azaliy urf-odatlarini sariq chaqaga

Сыдыков Н. Художественная функция пейзажа в творчестве Чингиза Айтматова: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1986; Рыскулова Ж.М. Особенности восприятия творчества Чингиза Айтматова в англоязычных странах: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Москва, 1987; Асанова А.А. Чингиз Айтматов – публицист: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Москва, 1989; Тагаев Б. Трагическое в творчестве Чингиза Айтматова: Автореф. дис... д-ра. филол. наук. – Алма-Ата, 1989; Ленарт А. Особенности реализма и индивидуального стиля романов и повестей Ч. Айтматова: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Москва, 1990; Ян Цзюйхуа. Восприятие современной советской прозы в КНР (Ч.Айтматов, В.Распутин, Ю. Бондарев): Автореф. дис... канд. филол. наук. – Москва, 1991; Мамедова И.Г. Чингиз Айтмаов и Азербайджанская литература: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Баку, 1993; Пу Сяо Лун. Авторская концепция национального характера в прозе Чингиза Айтматова: Дис. ... канд. филол. наук. – Москва, 1993; Сыдыкова Г.Б. Романы Чингиза Айтматова в русской критике: Дисс. ... канд. филол. наук. – Москва, 1993; Тон Тхи Тхао Мьен. Творчество Чингиза Айтматова и Нгуен Минь Тау: Проблема индивидуального стиля: Дисс. ... канд. филол. наук. – Москва, 1993; Левченко В.Г. Поэтика Чингиза Айтматова: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Москва, 1996; Юлдашева В.В. Концепция нравственного выбора в художественном мировидении Чингиза Айтматова ее влияние на Северокавказскую прозу 60-80-х годов: Дисс. ... канд. филол. наук. – Майкоп, 2002; Кобзева О.С. Проза Чингиза Айтматова в журнальном контексте «Нового мира»: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Воронеж, 2004; Мискина М.С. Фольклорно-мифологические мотивы в прозе Чингиза Айтматова: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Томск, 2004; Ботобаева Ж.Н. Художественно-публицистическое сотворчество Ч.Айтматова, К.Мухаметжанова и М.Шаханова: Дис. ... канд. филол. наук. – Алматы, 2006; Алисултонова Н.А. Чингиз Айтматов асарларида фольклоризмлар типологияси. Филол. фан. бўйича фалсафа док-ри (PhD) дисс... – Т.: 2021 – 162 б ва б.

olmaydigan, moddiy dunyoning quli bo'lmish johil O'rozqul bilan qiyosda bu obrazlar qismati yanada ta'sirchanlik kasb etadi. Ona bug'u o'ldirilgach, barcha orzu-umidlari chilparchin bo'lgan Bolaning baliqqa aylanib, Oq kemaga talpinib suvda nobud bo'lishi kartinalariga yashiringan ramziy tasvirlar kitobxon tuyg'ularini muvozanatdan chiqaradi. Zotan, Ch.Aytmatov bunday poetik ifoda mehvariga pokiza umid va ma'naviy tubanlikka qarshi isyon, insoniy barkamollikni ulug'lovchi katta estetik ma'nolarni singdirgan edi.

“Sohil yoqalab chopayotgan olapar”² (1977) qissasida ham muhim ma'naviy masalalar, sho'ro davridagi hayotning mash'um manzaralari o'z ifodasini topdi. Adib Muxtor Shoxonov bilan hamkorlikda bitgan “Cho'qqida qolgan ovchining ohi zori”³ asari ham ma'naviyat masalalariga bag'ishlandi. Ch.Aytmatov nasrida ruhiyat tahlili an'anaviy folklor motivlari, mifologiya, obrazlilik bilan o'zaro uyg'unlashib ketadi. Uslubida masal va ramziylikka moyillik yaqqol sezilib turadi. 1958-yilda yozilib, 1959-yili rus va fransuz tillariga o'girilgan “Jamila” qissasi⁴ adib nomini ilk bor xalqaro miqyoslarda tanitgan asar bo'ldi. Darhaqiqat, bu qissa qismatiga Sho'ro adabiyotida kamdan-kam asarga nasib etadigan baxt bitilgan ekanki, ikki yil ichida sobiq Ittifoq va xorijdagi o'ttizga yaqin tillarga tarjima qilindi. “Jamila”ni fransuz tiliga o'girgan Lui Aragon uni “Muhabbat haqida yozilgan jahondagi eng ajoyib qissa” deb baholadi va hatto maqolaning nomini ham shunday deb atadi. Aslida, bunday mashhurlik siri asarning o'zida, aniqroq aytganda, adibning yuksak mahorati va keng dunyoqarashida – Jamila va Doniyorning beg'ubor, pokiza muhabbatlari asosida inson erki va huquqi, asriy odatlarga faol munosabat ko'rsatganida edi. Qissada muhabbat inson hayoti ma'nosini tashkil qiluvchi, uning qalb go'zalligini belgilovchi muhim omil sifatida poetik tahlil qilingan. Darhaqiqat, Chingiz Aytmatov ijodining bosh xususiyati ham muammolarga yangicha yondashuv, o'ziga xos poetik talqin, boshqalarga o'xshamaydigan ilg'or dunyoviy fikrda namoyon bo'ladi.

Adib “Somon yo'li” qissasida inson va jamiyat, o'tmish va bugun asotir va yangilik, fantaziya va reallik, afsona va haqiqat uzviyligini ajib tarzda tutashtirish mahoratini yana bir bor namoyon etdi. Asarning bosh qahramoni To'lg'anoy – ikkinchi jahon urushi davri matonatli ayollaridan biri. Uning achchiq qismati kitobxonni zinhor befarq qoldirmaydi. Yozuvchi qahramon matonatini hayotiy sinovlarda toblaydi. U nafaqat eri, balki pahlavonday uchta o'g'lidan ham judo bo'ladi. Bu ko'rguliklar ham yetmagandek, taqdir uni yana bir kulfatga ro'baro' qiladi. Ya'ni farzandi o'rniga farzandday bo'lib qolgan kelini Aliman ham hayotdan

² Русчадан Асил Рашидов ва Маҳкам Маҳмудов таржимаси. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти – Тошкент, 1984

³ Русчадан Набижон Бокий, Ёқубжон Хўжамбердиев таржимаси. ШАРҚ НМАК. – Тошкент, 1998.

⁴ Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. – Тошкент, 2005

bevaqt ko‘z yumadi. Zohiran qaralsa, bu syujetda qandaydir atayinlik borday tuyuladi. Biroq, urush davri odamlarining taqdiri, qattol urush fojialarini ko‘rgan, uning mashaqqatlariga guvoh bo‘lgan avlod badiiy voqelik chinligiga ishonadi. Qismatga qasdma-qasd intilayotgan To‘lg‘anoy ma‘naviy-ruhiy iztirob-to‘lg‘onishlariga hamdard bo‘ladi. Yodgor bo‘lib qolgan nabira misolida hayotning mashaqqatlariga chidash, uning davomiyligiga ishonch, sabr-bardosh, matonat, umidvorlik tuyg‘ularini mahv etib bo‘lmasligiga imon keltiradi.

Darhaqiqat, “Somon yo‘li” qissasi mutolaasi kitobxon qalbiga manfaatparastlik ilinjida har qanday xudkushlikni boshlab, munis onalarni farzandidan, juvonlarni sevimli yoridan, farzandlarni otasidan judo qiluvchilarga qarshi mislsiz nafrat, tinchlikni qadrlashga chorlov ruhini olib kiradi. Yozuvchi mahorati tabiat va inson azaliy birodar ekani bilan bog‘liq poetik tasvirlarda ham yorqin namoyon bo‘ladi.

“Asrga tatigulik kun”⁵ (1980), “Qiyomat”⁶ (1986), “Kassandra tamg‘asi” (1990) romanlarida zamonning umuminsoniy muammolari, ona Sayyoraning taqdiri, kuchli falsafiy, axloqiy va ijtimoiy masalalar ko‘tarilgan. Romanda Ch.Aytmatov ijodining muhim qirralaridan biri o‘z o‘tmishini unutgan, hissiz, hamma narsaga loqayd, itoat-u, buyruqni bajarishdan boshqa narsaga yaramaydigan, milliy tuyg‘u, nozik hissiyotlari so‘ndirilgan manqurt – Jo‘lomon obrazining tasviri bo‘ldi. Bu roman Chingiz Aytmatovning jahon miqyosidagi shuhratiga yangi shuhrat qo‘shdi. Romanda aks ettirilgan voqealar, Qozog‘istonning hayhotdek Sario‘zak cho‘lida joylashgan va Bo‘ronli deb nom olgan temir yo‘l bekatida, yanada aniqrog‘i olti-yettigina oila umrguzaronlik qiladigan kichkkina ovulchada sodir bo‘ladi. Katta olamning ajralmas uzvi bo‘lgan shu makon bir umr oddiy temiryo‘l xizmatchisi bo‘lib olamdan o‘tgan Kazangap uchun qadrdon maskan edi. Uni so‘nggi yo‘l, ya‘ni Ona Bayit qabristoniga yetkazish badiiy vaqti roman kompozitsiyasining asosini tashkil qiladi.

Hayot ko‘rguliklari va ikkinchi jahon urushi mashaqqatlarini boshidan kechirgan, sabr-bardoshli, halol va mehnatkash qahramon Edigey Jongeldin obrazi hamda qadimda Sario‘zak yerlarini zabt etgan bosqinchi junganglar va Nayman ona, uning o‘g‘li Jo‘lomon qismati bilan bog‘liq rivoyat bu romanni nafaqat biz yashayotgan makon va zamon bilan, balki koinotga daxldor global muammolar bilan ham uzviy tutashtiradi. Tarixiy xotirasi unuttirilgan, hatto, tuqqan onasini ham tanimaydigan zombilarga nisbatan qo‘llanadigan “manqurt” atamasi va uning geneologiyasi aynan shu badiiy voqelikdan oziqlanadi.

⁵ Ёшлар нашриёт уйи, – Тошкент, 2018.

⁶ Рус тилидан Иброҳим Ғафуров таржимаси. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989

Ch.Aytmatovning “Qiyomat” romanida ezgulik va oliyjanoblik, yaxshilik va to‘g‘rilik, adolat va haqgo‘ylikning qiyomat-qoyim darajasiga tushayotgan holatlari tabiat, jamiyat, inson va imon muammolarini aks ettirish orqali ko‘rsatildi. Adib Ona tabiatni payhon etayotgan iste’molchi avlodning Akbara va Toshchaynarga o‘z qadrdon maskanida mo‘jazgina oshyon ham qoldirilmasligi misolida ularning turli davrlardagi prototiplari: Bozorboy, Qo‘chqorboyev, Ober-Qandalov hamda Pontiy Pilatlar fojiasini ko‘rsatib berdi. Avdiy Kalisratovning achchiq qismati, ayrim kufirona intilishlari bahonasida adib romanga ilohiy talqinlarni ham olib kirdi. U insoniyat va Ollohga muhabbat bilan to‘lmagan, o‘lik dillarning razil basharalarini keskin tanqid ostiga oldi. Adashgan qavmni tavba va tazarru sarhadlari sari yetaklashga urindi. Shu ma’noda, bu roman global dunyoning moddiyat ilinjidagi kishilari uchun imon-e’tiqod chorlovi, ularga izhor etilgan mungli iltijo va ogohnoma maqomiga yuksaldi. Hayotiyligi, haqqoniyligi va ta’sirchanligi oshdi Adibning: “insonning ma’naviy qudrati botiniy ishonchidan nurlanuvchi imonidadir”, degan xulosaga kelishi va bu fikrni Bo‘ston, Avdiy, Iso Masih obrazlariga singdirishi fikrimizni dalillaydi.

“Kassandra tamg‘asi”⁷ (“Oxirzamon nishonalari”, 2007) romanida adib shafqatsizlik, yovuzlik, vahshiylik urug‘lari kelajakda qanday dahshatli mevalar berishini kosmik yuksaklikdan turib bashorat qildi. Yozuvchining fikricha, yer kurrasi axloqiy muammolar poligoni. Insoniyat halokat yoqasida. Dunyo bedavo ijtimoiy dard iskanjasida. Insoniyat ulardan forig‘ bo‘lmas ekan, intiqom ham muqarrardir. Demak, Ch.Aytmatov ushbu romanda jahon sivilizatsiyasining istiqbollari, aniqroq aytganda, inson axloqi bilan bog‘liq muammolarga e’tibor qaratdi. Insonni o‘z botinidagi Azozil vasvasalariga uchmaslik: ochko‘zlik, yovuzlik, axloqsizlik, xudbinlik kabi nafs ilinjidagi turfa evrilishlardan asranish va tiyilishga chorladi. Kitoxonni jamiyatni sog‘lomlashtirish yo‘llarini qidirib topishga undadi. Ko‘rinadiki, “Kassandra tamg‘asi” insoniyat va ayniqsa, intellektuallarni ezgulik g‘alabasi va razolatning mahv etilishi yo‘lidagi kurashga da’vat etadi.

“Tog‘lar qulayotgan zamon”⁸ (“Abadiy qalliq”, 2009) nomli so‘nggi romanida yozuvchi inson taqdiri jumbog‘ini yangicha badiiy-falsafiy talqin qildi. U yagona burj yulduzlari ostida dunyoga kelgan, samoviy qardosh ikki mavjudot – zamonaviy shaharda yashaydigan jurnalist Arsen Samanchin va yirtqich Jabbars taqdirlari misolida ro‘y berishi muqarrar halokatlarni parallel ravishda sinchkovlik bilan kuzatdi. Roman matniga singdirilgan azim Tangritog‘lik buyuk ovchi va uning sohibjamol qallig‘i haqidagi afsona inson tiynatidagi hasadgo‘ylik va fitnakorlik kabi razilliklarni fosh qilishga yo‘naltirildi. Real haqiqatlar bilan mohirona bog‘langan bu afsona bayoni romanga o‘ziga xos joziba bag‘ishladi. Romanda

⁷ Суюн Қorieв таржимаси. – Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2014.

⁸ Иброҳим Ғафуров таржимаси. – Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2016.

ommaviy madaniyat xuruji va jamiyatdagi tabaqalanishda kuzatiluvchi notekislik keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan salbiy oqibatlar fosh etildi. Zamona qurboni va qismat quli bo'lgan qahramonlar taqdiri bizni o'ylashga, fikrlashga, buyuk muhabbatni ardoqlashga undashi bilan e'tiborlidir.

YUNESKO ma'lumotlariga ko'ra, Ch.Aytmatov bugungi kunning eng ko'p o'qilayotgan mualliflaridan biri. Uning asarlari 176 dan ortiq tillarga tarjima qilingan va 100 mln.dan ortiq nusxada dunyoning 128 mamlakatida nashr qilingan. Yozuvchining deyarli barcha asarlari o'zbek tiliga o'girilgani ham buning yorqin dalilidir. Adib qissa va romanlarini o'zbek kitobxoniga yetkazgan Asil Rashidov, Ibrohim G'afurov, Suyun Qorayev kabi tarjimonlar mehnatlari tahsinga loyiq ekanini ham ta'kidlash o'rindir.

Chingiz Aytmatov nafaqat qirg'iz eli, ayni paytda, butun turkiy mamlakatlar, jumladan, o'zbek xalqi uchun ham aziz va qadrlı siymo, O'zbekistonning ulkan do'sti edi. O'tgan asrning 80-yillarida sobiq Markaz tomonidan uyushtirilgan "o'zbek ishi", "paxta ishi" kabi nohaq siyosiy kampaniyalar chog'ida Chingiz Aytmatov adolat va haqiqat kuychisi sifatida o'zbek xalqining sha'ni va obro'-e'tiborini katta minbarlardan turib mardona himoya qilgan, betakror ijodkor edi. Uning noyob iste'dodi va jo'shqin ijtimoiy faoliyati, xalqlarimiz o'rtasida do'stlik va hamkorlikni, adabiy-madaniy aloqalarimizni rivojlantirish ishiga qo'shgan ulkan hissassi inobatga olinib Respublikamizning "Do'stlik" (1995), "Buyuk xizmatlari uchun" (1998) ordenlari bilan mukofotlangan edi.

Yuqorida tanishganimizday, Ch.Aytmatov qissa va romanlari hamon kitobxonlar qalbini larzaga soladi, insoniyat taqdiri uchun mas'ul ekani haqida o'ylashga, fikrlashga undaydi. Bu asarlarda ifodalangan gumanistik g'oyalar, ma'naviy dunyosi go'zal inson sharafiga o'qilgan madhiyadir. Yozuvchi o'z qahramonlarini ezgulikning mashaqqatli va notekis yo'llaridan, ayovsiz kurashlar silsilasi ichidan olib o'tadi. Bu qahramonlar, garchi, hamisha g'olib bo'lishmasa ham, yozuvchi: "San'at va adabiyotning burchi obrazlar ma'naviy g'alabasini ko'rsatish orqali kitobxonni umidsizlikdan xalos etish, o'ziga va hayotga bo'lgan ishonchini yanada mustahkamlash", deb biladi. Demak, Ch.Aytmatov yaratgan murakkab taqdirlar adibning ezgulik va oliyjanoblik, yaxshilik va to'g'rilik, adolat va haqgo'ylik haqidagi adabiy-estetik konsepsiyasini ifodalaydi. Tabiat, jamiyat, inson va imon muammolari to'g'risidagi hayotiy tamoyillarini aks ettiradi. Shu ma'noda, Ch.Aytmatov adabiy merosi ijodkorning odam va odamzot qismati haqidagi bezovta o'y-fikrlari, mushohada-mulohazalarining badiiy tajassumidir.

O'z asarlari bilan dunyodagi millionlab kitobxonlarni maftun qila olgan Ch.Aytmatovdek yozuvchilar jahon adabiyoti tarixida ham kamdan-kam topiladi. Darhaqiqat, adibning eng sara asarlari yangi jahon adabiyoti klassikasi tarkibidan

munosib o‘rin oldi. Adib hikoya, qissa va romanlari kitobxonni hayajonga solishi, ma’naviy-ruhiy olamiga kuchli ta’sir ko‘rsatishining siri:

a) jamiyatda pishib yetilgan muammolarga o‘z vaqtida hozirjavoblik bilan poetik munosabat bildirilganida;

b) adib o‘zini inson va jamiyat, tabiat va inson qismatiga daxldor sezgani, qismatiga bitilgan yozuvchilik kasbiga teran sadoqat bilan yondashganida;

v) Alloh in’om etgan iqtidorga xiyonat qilmaganidadir.

Darhaqiqat, mas’ullik hissi uni hech qachon tark etmagan. Barcha asarlari hamisha adib bezovta qalbidan otilgan nola, dilida tug‘yon urgan iztirob va fig‘on, yuragidan silqib chiquvchi dard va alamlar bayoni, inson va insoniyatga muhabbatining izhori, qadriyatlarimizni asrashga chorlov va da’vat bo‘lib jaranglayveradi. Bu asarlar Chingiz Aytmatov nomini nafaqat qirg‘iz xalqining ulug‘ yozuvchisi, balki nomlari XX asrda xalqaro miqyoslarda tan olingan jahon adabiyotining L.N.Tolstoy, F.Dostoyevskiy, Folkner kabi buyuk vakillari safiga qo‘shadi. Darhaqiqat, Chingiz Aytmatov hayotlik chog‘idayoq har bir yozuvchi havas qilgulik nihoyatda sharaflil nom – mumtoz adib degan e’tirofga munosib ko‘rilgan jangavor poetik so‘z ustasi edi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Азизов М.С. Мастерство Чингиза Айтматова: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Махачкала, 1974

2. Айтматов Ч. Соҳил ёқалаб чопаётган олапар. Русчадан Асил Рашидов ва Маҳкам Маҳмудов таржимаси. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984

3. Айтматов Ч., Шохонов М. Чўққида қолган овчининг оҳи зори. Русчадан Набижон Боқий, Ёқубжон Хўжамбердиев таржимаси. – Тошкент: ШАРҚ НМАК, 1998.

4. Айтматов Ч. Асрга татиғулик кун. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. – Тошкент: Ёшлар нашриёт уйи, 2018.

5. Айтматов Ч. Қиёмат. Рус тилидан Иброҳим Ғафуров таржимаси. – Тошкент Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989.

6. Айтматов Ч. Кассандра тамғаси (“Охирзамон нишонлари”), Суюн Қориев таржимаси. – Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2014.

7. Айтматов Ч. Тоғлар кулаётган замон (“Абадий қаллик”), Иброҳим Ғафуров таржимаси. – Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2016.

8. Алисултонова Н.А. Чингиз Айтматов асарларида фольклоризмлар типологияси. Филол. фан. бўйича фалсафа док-ри (PhD) дисс... – Т.: 2021

9. Асанова А.А. Чингиз Айтматов – публицист: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Москва, 1989

10. Ботобаева Ж.Н. Художественно-публицистическое сотворчество Ч.Айтматова, К.Мухаметжанова и М.Шаханова: Дис. ... канд. филол. наук. – Алматы, 2006
11. Ким В.П. Литературно-эстетические взгляды Чингиза Айтматова: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Баку, 1983
12. Кобзева О.С. Проза Чингиза Айтматова в журнальном контексте “Нового мира”: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Воронеж, 2004
13. Левченко В.Г. Поэтика Чингиза Айтматова: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Москва, 1996
14. Ленарт А. Особенности реализма и индивидуального стиля романов и повестей Ч. Айтматова: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Москва, 1990
15. Мамедова И.Г. Чингиз Айтматов и Азербайджанская литература: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Баку, 1993
16. Мискина М.С. Фольклорно-мифологические мотивы в прозе Чингиза Айтматова: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Томск, 2004
17. Opis R. Der Weg des Schnitters, 1975
18. Пу Сяо Лун. Авторская концепция национального характера в прозе Чингиза Айтматова: Дис. ... канд. филол. наук. – Москва, 1993
19. Расулова Г.А. Мастерство Чингиза Айтматова в создании характера: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1975
20. Ruut Vaystan. Legenden und religiöse Motive im Werk Tschingis Aitmatows, 2008
21. Рыскулова Ж.М. Особенности восприятия творчества Чингиза Айтматова в англоязычных странах: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Москва, 1987
22. Сыдыков Н. Художественная функция пейзажа в творчестве Чингиза Айтматова: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1986
23. Сыдыкова Г.Б. Романы Чингиза Айтматова в русской критике: Дисс. ... канд. филол. наук. – Москва, 1993
24. Тагаев Б. Трагическое в творчестве Чингиза Айтматова: Автореф. дис... д-ра. филол. наук. – Алма-Ата, 1989
25. Тон Тхи Тхао Мьен. Творчество Чингиза Айтматова и Нгуен Минь Тау: Проблема индивидуального стиля: Дисс. ... канд. филол. наук. – Москва, 1993
26. Укубаева А. Особенности изображения характеров в произведениях Ч.Айтматова: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Уфа, 1979
27. Yunger G. Ein gefühltes Welt des Kindes, 1971

28. Юлдашева В.В. Концепция нравственного выбора в художественном мировидении Чингиза Айтматова ее влияние на Северокавказскую прозу 60-80-х годов: Дисс. ... канд. филол. наук. – Майкоп, 2002

29. Ян Цзюйхуа. Восприятие современной советской прозы в КНР (Ч.Айтматов, В.Распутин, Ю. Бондарев): Автореф. дис... канд. филол. наук. – Москва, 1991.

HIKOYALARDA FOLKLOR AN'ANALARI

Qobilova Zebo Bakirovna,
filologiya fanlari doktori, professor,
Qo‘qon davlat pedagogika instituti.
Qurbonova Feruza A‘zamovna,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori,
Qo‘qon davlat pedagogika instituti

Annotatsiya. Maqolada hikoyachilikda folklor an‘analarining o‘rni masalasiga diqqat qaratilgan bo‘lib, masala mohiyati yozuvchi Isajon Sultonning “Xun” hikoyasi tahlili misolida yoritiladi.

Аннотация. В статье исследуется значение фольклорных традиций в повествовании, особое внимание уделяется повести Исаджона Султана “Хун”. Центральная суть проблемы выявляется посредством анализа образов, мотивов и традиций повести.

Annotation. The article explores the significance of folklore traditions in storytelling, with a specific focus on the story “Khun” by Isajon Sultan. The central essence of the issue is highlighted through an analysis of the story's images, motives, and traditions.

Kalit so‘zlar: Folklor, hikoya, obraz, motiv, an‘ana

Ключевые слова: Фольклор, историю, образ, мотив и традиция.

Key words: Folklore, story, image, motive, and tradition

Ma‘lumki, xalqimizning orzu-umidlari, quvonch-u tashvishlari, armon-u alamlari, qalbidagi kechinmalari uning og‘zaki badiiy ijodiyotida o‘z ifodasini topadi. Xalq og‘zaki ijodi va yozma adabiyotni bog‘lab turuvchi vosita – ijodkor shaxsidir. Shuning uchun ham adabiyotning bu ikki shakli doimo bir-biri bilan chambarchas bog‘liqlikda, uzviy aloqada yashaydi.

Bugungi o‘zbek adabiyotining deyarli barcha janrlarida yozilgan asarlar qatida milliy o‘zlikka qaytish, qahramonlar ruhiyatidan tortib, turish-turmushigacha o‘zbekona tasvirlash, tasvirlangan voqelar realligini oshirish maqsadida xalq og‘zaki ijodi namunalaridan unumli foydalanish holati kuzatilmoqda. Bu holat O‘zbekiston Xalq yozuvchisi Isajon Sulton Hikoyalarida ham yaqqol namoyon

bo‘ladi. Yozuvchi hikoyalarining uslubi u qadar murakkab emas. Ifoda yo‘sinida milliylik, an’anaviylik, tasvir aniqligi va metaforiklik, shuningdek, holat tasvirining birinchi planga chiqarilishi kabi jihatlar yaqqol sezilib turadi; ijodkor uslubining o‘ziga xosligi oddiy, analitik va sintezlashgan folklorizmlardan foydalanishda, folklorizmlarning asar syujetida ochiq va yopiq holda qo‘llashda, peyzajdan o‘rinli foydalanishida ko‘rinadi.

Isajon Sulton asarlari orasida bir qator xunlar tarixiga oid xikoyalar mavjud. “Xun” [1] hikoyasi shular jumlasidandir. Avvalo, xunlar haqidagi ma’lumotlarga nazar tashlasak. Bugungi kun tarixchilarining yozishlaricha, butun jahon sivilizatsiyasiga boshqa hech bir narsa xun qabilalarining dahshatli bosqinlaridek qo‘rquv solmagan. G‘arbiy Rim imperiyasining qulashi davriga oid ko‘plab manbalar ham shundan dalolat beradi. Miloddan avvalgi III asrda Xitoy manbalarida tilga olingan boshlangan xun qabilalari aslida qanday bo‘lganlar, ularning turmush tarzi, madaniyati, fe‘l-atvori qanday bo‘lgan? Bu xususida G‘arb va Sharq xalqlari yozma yodgorliklarida turli xil ma’lumotlar keltiriladi. Xususan, G‘arbiy Rim imperiyasi intihosi vaqtlariga oid manbalarda xunlar vahshiy, beshafqat insonlar, ikki oyoqli mahluqlar tarzida tasvirlansa, Tan sulolasi davrida yozib qoldirilgan “Tan solnomasi”da ularning dehqonchilik bilan hech qachon shug‘ullanmaganligi, shomoniylar diniga e’tiqod qilishi, shu bilan birgalikda, jasur insonlar bo‘lganligi haqida ma’lumot beriladi. Rim tarixchisi Priskus xunlar haqida gapirar ekan, ularning juda xushmuomala xalq ekanligini, mehmonnavozlikda hech bir xalq xunlarga tenglasha olmasligini ta’kidlab o‘tadi [2]. Ular ko‘chmanchi hayot kechirgan bo‘lsalar-da, xunlarning o‘ziga xos madaniyati, urf-odatlar boshqa xalqlarning turmush tarziga o‘z ta’sirini ko‘rsatgan, ularning jasoratlari ko‘plab rivoyatlar va afsonalarga sabab bo‘lgan. Ularning madaniyatidan xabar beruvchi moddiy yodgorliklarni bugungi kunda dunyoning barcha muzeylaridan topish mumkin. Xun etnonimi mingyilligimiz boshlarida turkiy qabilalarning ugor qabilalariga aralashuvidan paydo bo‘lgan bo‘lib, ular turkiy qabilalarning biri hisoblanadi. Ko‘hna turkiy xalqlar madaniyatiga nazar solar ekanmiz, tarix qatlaridan turfa rivoyatlar, afsonalar bo‘y ko‘rsata boradi. Isajon Sultonning “Xun” hikoyasida ham ko‘hna turkiy xalqlarning jasur, qadriyatlarga sodiq, mag‘rur kishilari xususida so‘z yuritiladi. Mazkur hikoya yozuvchi ijodida folklorizmlardan eng ko‘p istifoda etilgan asarlardan hisoblanib, unda turkiy xalqlar e’tiqodi, diniy tasavvurlari va hayoti haqidagi mifologik tushunchalar qahramonlar harakteri va tabiat tasviriga ustalik bilan singdirib yuborilgan. Jumladan, Erxon chol va Oyto‘ldining oddiy turmushi, “Erxon cholning qora po‘latdan quyilgan keskir boltasini beliga qistirib, qo‘ygan tuzoqlarini ko‘zdan kechirishi, oradan xiyla vaqt o‘tgach, yelkasida bir bog‘ quruq qarag‘ay o‘tini-yu tipirchilayotgan quyonni, qirg‘ovulni ko‘tarib, mamnun qiyofada qaytib kelishi, ularni pishirish Oyto‘ldining

zimmasida ekanligi” [1, 20] bizga “Kuntug‘mish” xalq dostonidagi Kuntug‘mish va Xolbeking Mug‘ol tog‘idagi vaqtlarini eslatadi. Erxon chol va Kuntug‘mish obrazlaridagi bu o‘xshashlikni tahlil qilar ekanmiz, oilaning ta‘minoti masalalariga er yigitlarning jiddiy qarashi, bu masalalarga mas‘uliyat bilan yondashish turkiy xalqlar yigitlariga xos xususiyat ekanligini ko‘ramiz. Bundan tashqari, hikoyada yana bir qancha o‘rinlar borki, ularda turkiy qabilalar diniy tasavvurlari o‘z ifodasini topgan. Xususan, “Ko‘k Tangrining farzandi – Quyosh o‘rmon tepasida ko‘tarilgan pallada” [1, 20] jumlasini orqali turkiy qabilalarning osmon jismlari haqidagi dastlabki tasavvurlariga ishora qilinadi. Shomoniylar diniga ko‘ra, Ko‘k Tangri butun borliqning yaratuvchisi, insonlarning homiysi sanalib, butun koinotning egasi hisoblangan. Quyosh esa Ko‘k Tangrining to‘ng‘ich o‘g‘li deb talqin qilingan. Har sabohda Quyosh otasi – Ko‘k Tangrining buyrug‘i bilan oltin aravasida sharqdan g‘arbga tomon harakatlanib borgan. Yozuvchi ushbu badiiy tasvir vositasini qo‘llash orqali, nafaqat, qadim turkiy afsonani yodga soladi, balki juda chiroyli metaforani ham qo‘llaydiki, bu o‘rinda yozuvchi mahorati yaqqol namoyon bo‘ladi.

Hikoyaning yana bir o‘rni ham borki, bunda turkiy xalqlarga xos bo‘lgan mehr, bolajonlik tuyg‘ulari o‘z ifodasini topadi: “Go‘dakni o‘ldirmoq bizning qavmga yarashmaydi. Bundan hatto Ko‘k Tangri ham g‘azablanadi”[1, 27]. Turkiy xun qabilalarining odatlariga ko‘ra Ko‘k Tangri uchun insonlarni qurbonlik qilish ta‘qiqlangan. Oliy xudoning sharafiga xunlar qora rangli qashqa ot so‘yganlar [3, 25]. Bu o‘rinda yozuvchi turkiylarda insonparvarlik, gumanizm g‘oyalari Yevropadan ancha avval ravnaq topganligini va hattoki, yaqin insonini o‘ldirgan qavmning bolasiga ham rahm qilish turkiylarga xos hislat ekanligiga urg‘u beradi.

Hikoyada asar markazida turuvchi Oyto‘ldi obrazi ham borki, bu obraz orqali turkiy qavmlarning gender masalalariga ilk o‘rta asrlardayoq muhim jihat sifatida qaraganligi ayon bo‘ladi. Ilk O‘rta asrlarda turkiy qabilalar yashaydigan hududlarda “xotun”, “qatun” unvonlari mavjud bo‘lib, bu unvon xoqonning rafiqasi va hukmdor ayollarga nisbatan ishlatilgan. “Xotun“ unvoni dastlab birinchi mingyilligimiz boshlarida xun qabilalarida amalda bo‘lib, xotun hukmdordan keyingi ikkinchi shaxs hisoblangan. U davlatda vazir unvoni bilan bir xil mavqega ega bo‘lgan. E‘tibor qaratadigan bo‘lsak, Yusuf xos Hojib qalamiga mansub “Qutadg‘u bilig” asarida vazirning ismi ham Oyto‘ldi edi. Hikoyada ayolga ham shunday ism berilganligi ayolning Erxon oldida qiymati balandligi, turkiylarda ayolga munosabatning juda yuqori darajada bo‘lganligidan dalolatdir. Bundan tashqari, oilada erkak kishi boshliq – xon bo‘lsa, ayol kishi maslahatchi – vazir maqomida bo‘lganiga e‘tibor qaratilgan.

Hikoyada turkiy onalarga xos fazilatlar teran ifoda etilgan: Oyto‘ldi jangdan so‘ng jasadlar oralab Erxonning qotilini izlab yurgan vaqtida xanzu jangchisining yelkasiga bog‘langan bolakayga duch keladi: “...ayol o‘ldirmoqni, o‘likning tanini

boshidan judo qilmoqni va uning avlodlarini bemisl kulfatga duchor etmoqni ko'zlagan edi, hozir esa aksi bo'lib chiqayotir. Bolaning shunday qirg'indan omon qolgani-chi, bu ham Ko'k Tangri inoyatining isboti emasmikin? "Boshqa kishisi yo'q shekilli, bolasini o'zi bilan olib yurgan ekan", degan o'y o'tdi uning ko'nglidan va mol-u dunyo yo'lida kulfatga ro'baro' kelgan jangchini qarg'adi. Uning tepasiga cho'kka tushib, bolani yechib oldi va tig'ni ham unutib, ortiga qaytdi". [1,27] Hayotidagi birdan bir yaqin insonini o'ldirgan qavmdan intiqom olmoq niyatidagi ayolning yo'lini hech narsa to'sa olmaydi. Bu yolg'iz o'g'lidani judo bo'lgan To'maris afsonasi orqali bizga yaxshi tanish. Ammo shu ahd bilan ketayotgan Oyto'ldini bu maqsaddan qaytargan narsa uning onalik mehri bo'ldi. Onalik mehri qasos tuyg'usidan ustun keladi. Bu orqali yozuvchi turkiy ayollarning jasur, sadoqatli bo'lish bilan bir qatorda oliyjanoblik tuyg'ularini ham o'zida mujassam etganini, birinchi navbatda ular ona ekanliklarini ko'rsatib beradi.

Bolani asrab qolar ekan, u voyaga yetgach qasos olmoqni niyat qilgan kampirning o'g'lon ko'ksiga tig' urgan vaqtidagi holatiga diqqat qaratamiz: "Kampir holsizlanib o'tirib qoldi, uning ko'zlaridan hali ham g'azab va nadomat yoshlari duvillab to'kildirdi. Xanzu o'g'lon esa quloqlariga ishonmay, tosh qotib turar, rangi bo'zday oqarib ketgan, tig' yetkazgan jarohatdan asta-sekin qon sizib chiqib, yerga — qadimiy xunlar yeriga, Erxonning mulkiga tomchilardi. ...U boshini quyi eggancha yig'lashdan to'xtamas, shunday esa-da dilining bir chetida o'g'lonning tirik qolganidan mamnun ham edi. Axir, xun olindi, dushman qoni to'kildi, bas, Erxon uchun shuning o'zi yetarli. U ulug' jangchi edi, kechirimli edi, bu ishi uchun kampirdan hech qachon dili ranjmaydi...". [1, 32] Bu o'rinda Said Ahmadning "Ufq" romanidagi Ikromjonning Tursunboyga o'q otgandagi holati yodga tushadi. Ota o'q otadi, farzandining chopib ketayotganini ko'rgach esa ko'nglida xotirjamlik seziladi: "xayriyat, tegmabdi". Hikoyada ham xuddi shu holatni ko'rish mumkin. Kampir tig' urib bo'lgach, tig'ning xato ketganidan, bolaning tirik qolganligidan mamnun. Tasvir orqali yozuvchi turkiy onalarning mislsiz mehriga ishora qiladi.

Saqlab olingan xanzu bolasining vaqtlar o'tib, o'zini xun deya ta'kidlashi, Erxonning o'limi uchun dushmandan o'ch olish maqsadi, o'zining xanzu ekanligini bilganidan so'ng joniga qasd qilishi tasvirlarida ijodkor nozik bir masalani ko'taradiki, bu bugungi kun uchun ham dolzarbdir. Bu — tarbiya masalasi, tarbiyalovchi masalasidir. Yozuvchi xanzu qoni oqib turgan bolani haqiqiy xun qilib tarbiyalashga qodir oyto'ldilarga e'tibor qaratar ekan, jamiyatimizda yosh avlodni millatga munosib qilib tarbiyalaydigan onalarga ehtiyoj juda kattaligiga ishora qiladi.

Yozuvchi asarda tasvirlangan Yadg'u obraziga ham salmoqli didaktik yuk ortadi. Yadg'u qanchalar qudratli, quvvatli bo'lmasin yoshi ulug' Erxon va

Oyto‘ldini hurmat qiladi, ularning ahvolidan xabar oladi. Muallif ushbu tasvirlar orqali turkiy xalqlarga xos bo‘lgan keksalarni hurmat qilish odatini ko‘rsatishda etnofolklorizmdan foydalangan.

“Yozuvchining har bir asari katta-kichikligidan qat’iy nazar, o‘quvchini chuqur o‘yga toldiradi, dunyoni anglash, Yer sharida yuz berayotgan voqea-hodisalarga daxldorlik tuyg‘usini his qilish, ona tabiatdagi har bir unurning qadriga yetish, ularni tushunish, avaylab-asrab yashash sirlarini o‘rgatadi. Chunki uning nazarida tabiatning har bir bo‘lagi, hodisasi hayot falsafasi bilan to‘la bo‘lib, ular orqali bu murakkab hayotning qandayligini turli ramziy timsollar vositasida teran anglashga undaydi” [4, 55].

Hikoyada folklor unsurlaridan foydalanish muallif dunyoqarashi, estetik idealini gavdalandiruvchi vosita sifatida ko‘rinadi. Ayni paytda yozuvchining ijodiy individualligini ham belgilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Исажон Султон. Хун.// Асарлар. I Жилд. – Тошкент: F.Ғулом номидаги НМУ, 2017.
2. <https://ekualipit.ru>
3. Muhammadjonov A. O‘zbekiston tarixi: 7-sinf uchun darslik. – Toshkent: “Sharq”, 2017.
4. Солижонов Й. Нияти кутлуғ адиб. Исажон Султон насри бадиияти. – Тошкент: “Турон замин зиё”, 2017.

ZAMONAVIY O‘ZBEK ROMANI: POETIKA TALQINI VA TADQIQI

**Pardayeva Zulfiya Jo‘rayevna,
filologiya fanlari doktori, professor,
Jizzax davlat pedagogika universiteti**

Annotatsiya. Ushbu maqola Mustaqillik davri o‘zbek romanlari poetikasi talqini va ularning tadqiqiga bag‘ishlanadi. Ushbu davr ikki bosqichda – birinchi bosqich – 1990-2000-yillar, ikkinchi bosqich – 2000-yillardan hozirgi davrgacha yaratilgan poetik yangilanish jarayonida yuksalgan o‘zbek romanchiligi o‘rganiladi.

Аннотация. Данная статья посвящена интерпретации поэтики узбекских романов периода Независимости и их исследованию. Этот период изучается в два этапа – первый этап – 1990-2000-годы и второй этап – поднявшийся в процессе поэтического обновления творчества с 2000-года по настоящее время.

Annotation. This article is devoted to the interpretation of the poetics of Uzbek novels of the Independence period and their research. This period is studied in two

stages - the first stage - 1990-2000, and the second stage - the Uzbek novelist who rose in the process of poetic renewal created from 2000 to the present time.

Kalit soʻzlar: Oʻzbek romanlari, poetika, badiiy-estetik tafakkur

Ключевые слова: Узбекские романы, поэтика, художественно-эстетическое мышление.

Key words: Uzbek novels, poetics, artistic-aesthetic thinking.

Roman jamiyat badiiy-estetik tafakkuri inʼikosi sifatida yuzaga kelar ekan, olam ichra evrilayotgan inson adabiyotning bosh mavzusi boʻlib qolaveradi. Har soniya fursat va imkoniyatni boy berib qoʻymaslik uchun kurashayotgan inson obrazi mukammal talqin darajasida romanda tiklanmaguncha, olamning badiiy modelini yaratish muammolari dolzarbligicha turaveradi. [3]

XX asr gʻarb modernizmining asosiy badiiy talqin uslubi “ong talqini” yangilanayotgan oʻzbek milliy istiqloq davri romanchiligida tamoyil sifatida shakllanmoqda. Har qanday roman badiiy va ilmiy tahlilga jalb etilar ekan, avvalo, uning badiiy-estetik komponentlari oʻrganiladi. Roman poetikasida janr komponentlari meʼyor va mezonlari, uslub va usullari turli davrda oʻzgarib, yangilanib, shakllanib boradi, bu shakllanish romanning ichki dinamikasiga boʻysunadi.

Badiiyat olamida asrlar davomida sharq falsafasi ustuvorlik qilgan boʻlsa, diniy dunyoqarashlar davlat siyosatiga, odamlar aql-idrokiga taʼsir koʻrsatib kelishi tabiiy hol boʻlib kelgan. Sharq va Yevropa oʻrtasidagi tafovut pardasi koʻtarilganda esa ikki xil olam, ikki xil dunyoqarash va shunga monand ikki xil tafakkur namoyon boʻladi. Oʻz-oʻzidan maʼlumki, rivojlangan mintaqaga xos boʻlgan xususiyatlar xoh siyosat, xoh ijtimoiy hayot, xoh falsafa, xoh sanʼatda boʻlsin, avangardlikka daʼvogar boʻladi. Shu sababdan ham nafaqat XIX asrda, balki XX asrda ham, XXI asrda ham Yevropaga xos boʻlgan jihatlar yetakchilik qildi. Jamiyat badiiy-estetik tafakkurining roman tafakkurida zohir boʻlishi XX asr oxiri XXI asr boshi romanchiligida yanada ravshanroq namoyon boʻlmoqda.

Roman janr sifatida oʻzgarib, taraqqiy qilib turuvchi adabiy tizimdir. Ammo romanga xos xususiyatlarni anglamay turib, roman janr tadrijini ham, dinamikasini ham, taraqqiyot tamoyillarini ham ilmiy tahlil qilish va xulosa chiqarish mumkin emas. Roman janri tadrijining badiiy-ilmiy va ilmiy-nazariy tahlili shuni koʻrsatadiki, hech bir davr XX asrchalik ziddiyatli, muammoli kechmagan, hech bir zamonda “roman janri” shunchalik tanqid qilinmagan yoki unga hamd-u sano oʻqilmagan. [2]

Uch jahon romanchiligi tarixi oldida oʻzbek romanchiligining bir asrlik tarixi qisqa bir muddat boʻlib koʻrinsa-da, jahon soʻz sanʼatida Abdulla Qodiriy asos solgan oʻzbek romanchilik maktabi takomili Abdulla Qahhor mahoratini, Pirimqul

Qodirovning tarixiy uslubini, Odil Yoqubov tafakkur falsafasini, Asqad Muxtor roman mozaikasini, Tog‘ay Murod yaratgan falsafiy romanlarini, Xurshid Do‘stmuhammad falsafiy romanlarini, Ulug‘bek Hamdam psixologik romanlarini e‘tirof ettirdi.

Ikki millenium* oralig‘ida o‘zining bir asrlik tarixiga ega o‘zbek romanchiligi uch asrga teng jahon romanchiligi bilan go‘yo badiiy bahsga kirishadi. Beixtiyor xotiramizga daho shoir, mutafakkir Navoiy keladi:

*“Emas oson bu maydon ichra turmoq,
Nizomiy panjasiga panja urmoq”*

– deb yozgan buyuk Alisher Navoiy ulug‘ shoir Nizomiy Ganjaviy badiiyatini qanchalar yuksak baholagan bo‘lsa, o‘zining badiiy imkoniyatlarini ham shunchalar teran anglagan. O‘zbek romanchilik maktabi asoschisi Abdulla Qodiriy ham buyuk shoir vorisi sifatida daholik shohsupasini davo qilmay turib o‘zining o‘lmas romanlarini yaratdi va o‘zbek romanchilik maktabiga asos soldi.

Mustaqillik davri uch o‘n yillik o‘zbek romanchiligi tom ma’noda poetik yangilanish jarayonida yuksalmoqda, desak adashmaymiz. Biz ushbu davr romanchiligini ikki bosqichda o‘rganishni taklif qilamiz. Birinchi bosqich – 1990-2000-yillar, ikkinchi bosqich – 2000-yillardan hozirgi davrgacha. Birinchi bosqichda yaratilgan Omon Muxtorning hajman mo‘jaz romanlari, Tog‘ay Murodning “Otamdan qolgan dalalar”, “Bu dunyoda o‘lib bo‘lmaydi”, Murod Muhammad Do‘stning “Lolazor”, Xurshid Do‘stmuhammadning “Bozor”, Nazar Eshonqulning “Go‘ro‘g‘li”, Ulug‘bek Hamdamning “Muvozanat” kabi romanlarni yangilanish davrining badiiy baquvvat romanlari desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

Ikkinchi bosqichda yaratilgan Naim Karimovning “Cho‘lpon”, Xurshid Do‘stmuhammadning “Donishmand Siziif”, Asad Dilmurodning “Fano dashtidagi qush”, Salomat Vafoning “Tilsim saltanati”, “Ovoraning ko‘rgan kechirganlari”, Isajon Sultonning “Ozod”, “Genetik”, Erkin Samandarning “Tangri qudug‘i” romanlari poetikasi jahonga yuzlashgan o‘zbek romanchiligining yutug‘i sifatida turli janr va uslublarda mozaika singari turfa xil rang-barang shakllarni tuhfa etdi.

Mustaqillik davri o‘zbek romanlariga xos yana bir badiiy xususiyat – mifopoetik romanlarning yaratilishi. Bu turkumga o‘zbek prozasining jiddiy yutuqlaridan sanalgan Sh.Bo‘tayevning “Shox”, “Yettinchi tong”, X.Do‘stmuhammadning “Bozor”, “Donishmand Siziif”, N.Eshonqulning “Go‘ro‘g‘li”, U.Hamdanning “Isyon va itoat”, I.Sultonning “Boqiy darbadar”, “Ozod” romanlari mansubdir.

Ko‘rsatib o‘tish joiz, o‘zbek adabiyotshunosligida mifopoetika masalalari adabiyotshunoslar N.Vladimirova, G.Garipova, S.Kamolova, N.Sizdiqboyev, M.Qo‘chqorovalar tomonidan tadqiq etilgan, yuqorida zikr etilgan romanlar bo‘yicha ham turli xil nuqtayi nazardan ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Ushbu

davrda yaratilgan mifopoetik romanlardan Xurshid Do'stmuhammadning "Donishmand Sizif" [5, 307 p.] romani "Sizif haqidagi afsona" to'liq reprezentatsiyasi bilan farq qiladi. Yozuvchi Sizif haqidagi qadimgi mifga murojaat qilib, o'zining yangilangan (neomifologizm) mifini yaratadi, talqin jarayonida ko'plab o'zbek maqollari va iboralarni qo'llaydi, Sizif obrazi, go'yoki, insonning dardlari, o'y-kechinmalari va tashvishlarining ramziy talqini sifatida tasvirlanadi.

Nafaqat o'zbek romannavislari badiiy ahamiyatga molik asarlar yaratdi, o'zbek romanshunos olimlari ham roman janri bo'yicha tadqiqotlarni turli adabiyotshunoslik muammolaridan kelib chiqib olib bordilar. Mustaqillik davri adabiyotshunosligida yaratilgan Y.Solijonovning "XX asrning 80-90-yillari o'zbek nasrida badiiy nutq poetikasi", Z.Pardayevaning "Hozirgi o'zbek romanchiligining taraqqiyot tamoyillari" [2], Sh.Doniyorovning "Istiqlol davri o'zbek romanlarida milliy ruh va qahramon muammosi" [1], Shohsanam Davronovning "Istiqlol davri o'zbek romanlarida Sharq va G'arb an'analarining badiiy sintezi", I.Yakubovning "Mustaqillik davri o'zbek romanlarining poetikasi" mavzuidagi doktorlik ishlarida bevosita istiqloldan so'ng yaratilgan romanlar tadqiqiga qaratilgan.

Mustaqillik davri o'zbek romani poetikasi bilan bog'liq muammolarni ochib berish, milliy roman poetikasida namoyon bo'layotgan yangicha tafakkur tarzi, ijodiy konsepsiyalar, ifoda yo'sinlari, syujet-kompozitsiya, personajlar tizimi, shakl-uslubdagi o'ziga xosliklarni aniqlash maqsadida tadqiqotlar XX-XXI asrlar oralig'i o'zbek romanchiligi poetikasi yangilanishiga sezilarli ta'sir etgan "Tangri qudug'i" (Erkin Samandar), "Cho'lpon" (N.Karimov), "Donishmand Sizif" (Xurshid Do'stmuhammad), "Tutash olamlar" (X.Shayxov), "Ro'zi Choriyevning so'nggi vasiyati" (N.Normatov), "Kallaxonalik yigitcha", "Musavvir" (Alisher Mirzo), "Go'ro'g'li" (Nazar Eshonqul), "Na'matak" (Ulug'bek Hamdam), "Ozod" (Isajon Sulton) romanlarini ko'rsatish mumkin.

Ikki asr oralig'i o'zbek romani taraqqiyotida alohida ahamiyat molik qilgan romanlar bugungi globallashuv jarayonida insoniyat madaniyatini yuksaltirish, intellektual salohiyatini oshirish, yosh avlodni barkamol shaxs etib tarbiyalashda muhim o'rin tutadi. Yangicha uslub va yondashuvlar, adabiy-estetik tamoyillarning izchil takomillashuvi natijasida badiiy tafakkurning tadrijiy rivoji bilan bog'liq ilmiy konsepsiyalar adabiyotshunoslik sohalari taraqqiyotini ta'minlashning ahamiyatga ega omillaridan sanaladiki, romanchilik muammolariga bag'ishlangan tadqiqotlarning ilmiy hamda amaliy xulosalariga asoslanish zaruriyatini yuzaga keltiradi.

* Millenium – ming yilga teng vaqt oralig'i.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Doniyarova Sh.X. Istiqlol davri o'zbek romanlarida milliy ruh va qahramon muammosi. Filol. fanlari doktori ... diss. – T., 2012. – S. 258.
2. Pardayeva Z.J. Hozirgi o'zbek romanchiligining taraqqiyot tamoyillari. DD. – Toshkent. 2003. – 254 b.
3. Pardayeva Z.J. Abdulla Qodiriyning ijod maktabi // Tafakkur ziyosi, 2022. Maxsus son. 18-22 b. <https://tafakkurziyosi.jspi.uz/index.php/journal>
4. Pardayeva Z.J. Mustaqillik davri o'zbek romanchiligi: badiiy va ilmiy tafakkur masalalar. // FarDU ilmiy xabarnomasi/ 2023, 2023 y., №3, 45-54 b.
5. Xurshid Do'stmuhammad "Donishmand Sizif". 249-359 p. <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/taqdimot/xurshid-dostmuhammad-donishmand-sizif-roman-birinchi-qism.html>

TA'LIM-TARBIYADA QADRIYATLARNING O'RNI

**Sobirova Mahbuba Yusupdjanovna,
pedagogika fanlari doktori, professor,
Namangan davlat pedagogika instituti**

Annotatsiya. Maqolada jamiyatda milliy qadriyatlar uyg'unligi qaror topishi, sharqona tarbiya asosida milliy qadriyatning singdirilishi, jamiyat va inson hayotida qadriyatlar muhim o'rin egallagani, qadriyat haqida tadqiqotchilar fikri, qadriyat har bir shaxsga tegishliligi va uni tarbiyalashi xususida so'z boradi.

Аннотация. В статье речь идет об установлении гармонии национальных ценностей в обществе, привитии национальных ценностей на основе восточного воспитания, значении ценностей в обществе и жизни человека, мнении исследователей о ценностях, ценность, принадлежащая каждому человеку и его воспитанию.

Annotation. The article deals with the establishment of harmony of national values in the society, the inculcation of national values based on oriental education, the importance of values in society and human life, the opinion of researchers about value, the value belonging to each person and their upbringing.

Kalit so'zlar: Qadriyat, milliy qadriyat, jamiyat va inson hayotida qadriyat, ta'lim va tarbiyada qadriyat.

Ключевые слова: Ценность, национальная ценность, ценность в обществе и жизни человека, ценность в образовании и обучении.

Key words: Value, national value, value in society and human life, value in education and training.

O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar, jamiyat hayotining barcha sohalarida ma'naviy omillar ustuvorligini ta'minlashga qaratilgan. Bu jarayonda ijtimoiy munosabatlarning demokratik va milliy

qadriyatlar asosida qaror topishi natijasida, bir tomondan, jamiyat taraqqiyotiga xos ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy-ma'naviy paradigmalari shakllanmoqda, boshqa tomondan, jamiyatda ijtimoiy qatlamlar o'rtasida yangi munosabatlar, milliy qadriyatlar uyg'unligi qaror topmoqda.

20-asrning 50-yillaridan boshlab jamiyatda yuzaga kelgan global ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy o'zgarishlar natijasida odamlardagi ma'lumotlilik darajasining o'sishi bu uyg'unlikni yanada kuchaytirmoqda. Ma'naviyat axloq-odob va ma'rifat-madaniy merosning tarkibiy qismlari bo'lib, ularda xalqimizning daholik qudrati, dunyoqarashi, ma'naviy-ruhiy qiyofasi, ezgulik, yaxshilik haqidagi qarashlari o'z ifodasini topgan bo'ladi. Madaniyat, ma'naviyat, axloq, ma'rifat, meros g'oyat keng qamrovli tushunchalar bo'lib, tarixan tarkib topgan muayyan xalqning ko'p asrlar davomida to'plagan moddiy-ma'naviy boyliklari, tili, so'z san'ati, qadriyatlari, boy tarixi, an'ana va rasm-rusumlari umumlashgan bo'ladi.

Milliy o'zbekona axloqiy urf-odatlar – insonlarning munosabatlari, yurish-turishlari, to'y-tomoshalari, bayramlarida o'z aksini topadi. Oila va ta'lim-tarbiya masalalari bo'yicha izlanishlar olib borgan olim O.Musurmonova ta'kidlaganidek: “O'zbeklar qadimdan to'y turlariga boy xalq. Sunnat to'yi, nikoh to'yi, soch to'yi, tish to'yi, birinchi qadam to'yi, fотиha to'yi, askar to'yi, uy to'yi, muchal to'yi, ramazon va qurbon hayitlari va hokazolarning har biri, to'ygacha, to'y davomida va to'ydan so'ng o'tkaziladigan rasm-rusumlar bilan tantanali nishonlanadi” [1,14].

Ta'lim va tarbiyaning maqsadi – komil insonni shakllantirishdir. Buni amalga oshirish jismoniy, iqtisodiy, mehnat, siyosiy, huquqiy, g'oyaviy, aqliy, ruhiy, jinsiy, axloqiy, estetik, diniy tarbiyani o'z ichiga oladi. Jismoniy, ma'naviy-axloqiy va ruhiy qonuniyatlarni yaxshi bilmay turib, ko'zlangan maqsadga erishib bo'lmaydi va shaxs mana shular asosida rivojlanadi. Tadqiqotchi olim M.Inomova aytganidek, “milliy axloq milliy tarbiya natijasida tarkib topadi” [2,18].

Umuminsoniy axloqiy madaniyat tamoyillaridan yana biri – diniy bag'rikenglik ruhida tarbiyalangan fozil-u allomalarimiz, hatto, o'zlariga ustoz tanlashda bo'lajak ustozning boshqa millatga mansub odam va ajnabiy oila vakili ekanligidan cho'chimaganlar. Ular ma'naviy kamolotga yetishishni bosh maqsad qilib olganlar. Masalan, donishmand bobomiz Forobiy mantiq ilmini masihiy olim Yuhanno ibn Xiylandan, grek tilini xristian Abu Bashar Mattadan o'rgangan. Imom al-Buxoriy esa o'ziga quyidagi 4 qoida asosida ustoz tanlagan. Ya'ni 1) adolat – odillikka qarab; 2) zabt – mukammal yod bilganiga qarab; 3) rivoyatining tozaligiga qarab; 4) e'tiqodining sog'lomligiga qarab.

Islom qadriyatlarida eng katta hurmatga loyiq zot – ona deb ta'riflanishi ham bejiz emas. Onalarni ulug'lash, ularga izzat-ikrom ko'rsatish Sharqda badiiy asarlarda ham, xalq pedagogikasida ham, tarixiy-biografik manbalarda ham ko'p

uchraydigan lavhalardan bo'lib, bu hayotiy dalillar davrlar osha G'arbga kuchli ta'sir ko'rsatib kelgani shubhasizdir.

Turkiy xalqlar oilasiga xos azaliy urf-odat va ilmiy-ma'naviy qadriyatlar haqida tasavvufchi olim Shimmiel xonim juda xarakterli dalillar topa olgan: "Bironta pokistoniy, turkiy, arabiy yoki forsiy oilaga borib qolgan yevropalik mehmon uy bekasi, ya'ni onaning savodli yoki savodsiz ekanligidan qat'iy nazar, oilaning butun yumushlarida rahbarlik qilishini, farzandlar esa, ministr yoki professorligiga qaramasdan, ona qarshisida qo'l qovushtirib turishini ko'rib, rosa hayratga tushadi. Sof dunyoviy ishlar ham xuddi shu yo'sinda amalga oshiriladi. Turk shohlari yoki Hindistondagi Buyuk Boburiylar oilalariga nazar tashlasangiz, shohning yoki valiahdshahzodaning onalari ham valiahdlardan ko'ra ko'proq hokimiyatga ega bo'lganligining shohidi bo'lasiz. Shoh yoki valiahd shahzodalar har doim onalari bilan bamaslahat ish yuritganlar. Butun-butun mamlakatlarni so'rab turgan hukmdorlar ham ona qarshisida bosh egishgan, saroydagi va mamlakatdagi ko'pgina ishlar ona izmi bilan amalga oshirilgan".

Onalarga bo'lgan bunday ulug' ehtiromoiladagi sharqona tarbiya, milliy qadriyatning singdirilishi natijasidir. Agar Bobur o'z otasi Umarshayx Mirzo tarafidan oilaga mensimay qarash, saroydagi malikalarni xo'rlash va kamsitish ruhida tarbiyalanganda edi, asarlarida tanish va notanish ayollarga bu qadar hurmat bajo keltirmagan bo'lar edi. Aksincha, Bobur va boburiylar sulolasi vakillari hayoti va ijodida ayollar, ayniqsa, onalar mavqeyi yuksak darajada tutib turilgan. Qiz uzatish, kelin tanlash, onalariga sadoqat va muhabbat, oilasiga ehtirom bobida ham ular boshqalarga o'rnak bo'lishgan, desak mubolag'a bo'lmas.

Onalarni bu qadar ulug'lash, ularning hurmat-izzatini to'vafotiga qadar va hatto, vafotidan so'ng ham davom ettirish an'anasi G'arbda darhol ko'zga tashlanmaydi. Biroq, bu xorijda onalar hurmatga loyiq ko'rilmagan, degan ma'noni anglatmaydi. Oilasi, farzandlariga sadoqatli, pokdomon, imon-insofli ayol hamma joyda, hamma zamonlardakatta hurmatga munosib deb baholangan.

Biz, odatda, oilaga ta'rif berar ekanmiz, uni doimo jamiyat, yurt, Vatan so'zlari bilan yonma-yon ishlatamiz. Oila turmush va vijdon qonunlari asosiga quriladi, o'zining ko'p asrlik mustahkam va ma'naviy tayanchlariga ega bo'ladi, oilada demokratik negizlarga asos solinadi, odamlarning talab-ehtiyojlari va qadriyatlari shakllanadi.

O'zbeklarning aksariyati o'zining shaxsiy farovonligi to'g'risida emas, balki oilasining, qarindosh-urug'lari va yaqin odamlarning, qo'ni-qo'shnilarining omon-essonligi to'g'risida g'amxo'rlik qilishni birinchi o'ringa qo'yadi. Bu esa, eng oliy darajada ma'naviy va milliy qadriyatdir.

Jamiyat va inson hayotida qadriyatlar muhim o'rin egallagani sababli mazkur tushuncha turli fanlar, jumladan, sotsiologiya, falsafa, antropologiya, iqtisodiyot,

huquq, tilshunoslik va boshqa fanlarning o'rganish obyekti bo'lgan. Ijtimoiy fanlar, xususan, tilshunoslikda *asosiy (bazaviy) qadriyatlar* tushunchasi ham mavjud bo'lib, ularning inson va jamiyat hayotidagi ahamiyati alohida ta'kidlanadi. O'zbek tilining 2020-yilda chop etilgan izohli lug'atida *qadriyat voqelikda muayyan hodisalarning umuminsoniy, ijtimoiy-axloqiy, madaniy, ma'naviy ahamiyatini ko'rsatish uchun qo'llanadigan tushuncha* [3,207] – deb izoh beriladi. Qadriyatlar guruh madaniyatining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, guruh va uning a'zosining ramzi bo'lgan qadriyat sifatida talqin etiladi. Asosiy qadriyatlar ijtimoiy guruhlarni o'ziga xos, etnik, diniy, ilmiy yoki madaniy jamoalar sifatida aniqlashga imkon beradi. Qadriyatlar insonlarning kundalik ish-harakatlarini, shaxsiy fikr va xatti-harakatlarini belgilovchi, ularning qaror qabul qilishlarini yo'naltiruvchi mezonidir.

Tadqiqotchi Barbara Rodziewiczning fikricha, qadriyatlar umummadaniy va umuminsoniy hodisa bo'lib, ular inson yashayotgan vaqtinchalik, madaniy va ijtimoiy doiradan qat'iy nazar, har bir shaxsga tegishli bo'ladi, ular inson mavjudligining mohiyatini tashkil qiladi. Qadriyatlar “odamlarning harakatlarini rag'batlantiruvchi “bosh g'oyalar” vazifasini bajaradigan tushunchalar, holatlar va vaziyatlar, munosabat va xatti-harakatlardir” – deb ta'kidlaydi [4,142]. Tadqiqotchi M.Sobirovaning qator izlanishlarida [5,6,7,8] ham ta'lim-tarbiyadagi antropotsentrik yondashuv qadriyatlarni singdirishda muhim omil bo'la olishi izohlanadi.

Yuqoridagi tadqiqotchilar fikrlaridan kelib chiqib aytish mumkinki, olamning qadriyatlar manzarasi tilda aks etar ekan, ushbu hodisa tilda sistema sifatida verballashadi, desak, xato bo'lmaydi. Qadriyatlar insonning kunlik xatti-harakatlari: fikrlash tarzi, ish-harakati, qaror qabul qilishi kabi faoliyatlariga ta'sir qiluvchi ijtimoiy norma yoki mezon bo'lib, o'z tarkibiy tuzilishi, o'lchov parametrlari va insonlar xatti-harakati bilan chambarchas bog'liqlik xususiyatiga ega tushunchadir. Qadriyatlar xalqlararo farqlanadi va xalqlarning ma'lum xususiyatini belgilashda yordam beradi. Biz yoshlarga til o'rgatish jarayonida o'rganilayotgan til egasi bo'lgan xalqning milliy urf-odatlarini hamda qadriyatlarini bilishimiz dunyoqarashimiz kengayishiga ta'sir qiladi. O'rganilayotgan til “asosiy qadriyatlar tizimining ko'zgusi” sifatida talqin qilinar ekan, u nafaqat xalq qadriyatlarini aks ettiradi, balki shaxsga ta'sir qiladi, uni shakllantiradi va rivojlantiradi. Qadriyat har bir shaxsga tegishli bo'lib, uni tarbiyalaydi va inson mavjudligini rag'batlantiruvchi asosiy kuch, uning faoliyatini boshqaruvchi bosh g'oya hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Musurmonova O. Oila ma'naviyati – milliy g'urur. – Toshkent: “O'qituvchi”, 1999, 129 b.
2. Inomova M.O. Oilada bolalarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashda milliy qadriyatlardan foydalanishning pedagogik asoslari (mustaqil hayot bo'sag'asidagi yoshlar): ped.fan.dokt. ...diss. – Toshkent, 1998. 279 b.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston, 2020 yil, 5-jild, – B. 207.
4. Barbara Rodziewicz. Values, Their Hierarchy and Understanding Among Polish, Russian, and German Students// Ethnolinguistics 28, 2017, – P. 141-152.
5. Sobirova M. <https://sciencecentrum.pl/wp-content/uploads/2021/01/POLISH%20SCIENCE%20JOURNAL%20%E2%84%9634%20%203%20%28web%29.pdf> str. 98-105
6. Sobirova M. <https://repo.journalnx.com/index.php/nx/article/view/3880/3718>
7. Sobirova M. **Design Engineering**. International Research Journal of Advanced Engineering and Science (IRJAES) SKOPUS 5288-5295 <http://thedesigengineering.com/index.php/DE/issue/view/31>.
8. Sobirova M. Teaching language phenomena on the basis of anthropocentric approach. <https://www.int-jecse.net/abstract.php?id=5377> International Journal of Early Childhood Special Education (INT-JECSE) OI:10.9756/INTJECSE/V14I7.91 ISSN: 1308-5581 Vol 14, Issue 07 2022.

FEATURES AND FUNCTIONS OF RIDDLE GENRES

Mirzayeva Salimaxon Rayimjanovna,
Doctor of Philosophy. Andijan State University
professor Department of “Uzbek Literary Studies”
Tillabayeva Feruzaxon Abdulazizovna,
Doctoral student at Andijan State University
Andijan Faculty of Tashkent Financial
Institute Senior Lecturer at the
Department of Social Sciences and Humanities.

Annotation. The article examines the genre characteristics of riddles, their educational, cognitive and socializing functions, discusses thoughts on issues aimed at solving scientific problems of riddles, as well as aspects that can have a positive impact on human moral behavior. and acquire an educational character.

Annotatsiya. Maqolada topishmoqning janriy xususiyatlari va ta'limiy, kognitiv, ijtimoiylashuv vazifalari yoritilgan. Topishmoqning ilmiy muammolarini yechishga qaratilgan masalalar haqida fikr yuritilgan, shuningdek, insonning

axloqiy xulq-atvoriga ham ijobiy ta'sir ko'rsata olishi va tarbiyaviy xususiyat kasb eta oladigan jihatlari yoritilgan.

Аннотация. В статье рассматриваются жанровые характеристики загадок, их воспитательная, познавательная и социализирующая функции, обсуждаются вопросы, направленные на решение научных проблем загадок, а также аспекты, которые могут оказать положительное влияние на нравственное поведение человека. и приобретают образовательный характер.

Key words: Riddle, genre, problem, comparative, educational, moral, positive.

Kalit so'zlar: Topishmoq, janr, muammo, qiyosiy, tarbiyaviy, axloqiy, ijobiy.

Ключевые слова: Загадка, жанр, проблема, сравнительный, образовательный, нравственный, позитивный.

Riddle is one of the small, ancient, traditional and popular genres of folklore. Since ancient times, they have been widely used as a means of social life, representative of the landscape of the world, sharpening the minds of the younger generation. Riddles, which are one of the special artistic forms of a unique poetic perception and interpretation of life, appear as a certain complex of culturally significant information related to the landscape of the world. Riddles serve to develop logical and quick thinking, as well as acumen in speaking. They too.

The genre definition of a puzzle is a separate scientific problem. We can say, first of all, that this is a special type of oral riddle texts that have a question-and-answer structure and an appropriate performance context. This is the traditional way of looking at riddles. In this case, the answer can be guessed, since the interrogative part of the riddles is solved without the involvement of extralinguistic knowledge and skills. A riddle is one of the most important means of preserving and transmitting information about the world around us between generations. Science still has no idea whether the riddle can be guessed with certainty or whether the correct answer must be known in advance. The text of the riddle is not found in Devonu Lugotit Türk. They say that the word "Tabzug" means a riddle. Riddle is one of the genres that can be found in the oral literature of all peoples of the world. Riddle is an ancient and popular genre of folklore in which nature, things and events surrounding a person are comprehended at the level of thinking. people at different stages of social development, and are reflected in the unique artistic form of this genre.⁹

When A. Taylor talks about riddles, he puts forward only real folklore riddles created by the people. He (Archer Taylor) R. Together with Petsch (Robert Petsch)

⁹ N. Khatamov. B. Sarimsakov. Russian-Uzbek annotated dictionary of literary terms. – Tashkent: "Teacher", 1979. – B. 109

they note that the main functional feature of the riddle is to confuse the listener and deliberately mislead him. In their opinion, real riddles are aimed at a hidden, thought-provoking, misleading poetic description of the subject. German paremiologist K.F. Flögel (Karl-Friedrich Flögel) and American linguists R. Abrahams (Roger D. Abrahams), A. Dundes (Alan Dundes) share the same opinion. They consider a riddle to be a misleading presentation of an unknown object for the purpose of testing the ingenuity of the listener/reader.

The riddle as a genre has a terminological essence and explanations. If you pay attention to the name of the genre, it is clear that the meanings of think, search, compare, search come from the pronunciation of the verb “find”. When the suffix “-ish” is added to it, the task becomes more specific. Also, after the action noun suffix “-moq” the concepts “if you can”, “if you try”, “if you can” are expressed.

Uzbek folklore says that the term “topishmak” was formed by adding the suffix “-ish” to the imperative verb “to find” and to it the noun “-mok”. However, it is noted that in different places of our republic, based on the dialect and local characteristics of the area, different terms are used, such as puzzle, chummok, zhumok, topmacha, topar chopchak, top top, top top chopchak, matal. Instead of the term riddle, they are used masala, ushuk. But still, “find” is quite accepted as a single scientific and literary term. These terms can be found more often in the speech of the older generation.

Riddles, on the one hand, allow you to adapt to different cultural realities without losing their main features. Shows variability. On the other hand, it has an almost universal distribution.

A riddle is a question or task posed in a poetic or prose structure, aimed at finding two objects, things and events that are similar in form, function, action and state, and with the goal of finding them based on similar characteristics. characteristic of another.¹⁰

Puzzles have the following genre features:

1. Short and compact.
2. The form has a poetic, prosaic appearance.
3. To create, the task is to find something hidden in the text.
4. Its contents covertly express the characteristics of animals, plants, the universe and things of everyday life, and invite you to find them.
5. The thing that needs to be found often has one, sometimes two or more quantities.
6. The main artistic device used in riddles is istiora (metaphor).

¹⁰ Safarov O. Uzbek folk art. Textbook. – Tashkent: “Music”, 2010.

Puzzle is a multifunctional genre. The main tasks of the puzzle as a genre are the following:

1. Learning task. Playing riddles teaches children metaphorical models of language, the principles of recoding, and develops human imaginative thinking.

2. Cognitive function. The puzzle makes connections between concepts. It categorizes them so that the appraiser can make the right choice. Thanks to the cognitive function of riddles, cryptic texts reflect the linguistic landscape of the world as a product of the structure of the world through language.

3. Socialization task. The riddle is used as one of the means of checking "friend or foe". It reveals the guesser's possession (or lack thereof) of the basic categories of culture. Can ratify and establish innovations. He explains that grandparents legitimize the established world order and social structure by providing the prestige of "wise men" over children who cannot solve the puzzle.

4. Entertainment function. This challenge was inherited from game to puzzle, but this feature has not lost its importance throughout the history of the development of the puzzle genre. As soon as the riddle is told, after the answer to it is found, the next ones are riddled in a row. Therefore, asking riddles has become a means of exploration, intellectual competition, fun, and entertainment.

In the process of semiotic and ethnolinguistic analysis of the riddle, the concept of code is actively used. It was F. de Saussure and other linguists who took a strong place in scientific everyday life.

In relation to folklore, S. M. Tolstoy considers the code as "a system of secondary signs that uses different formal and material means to encode the same content."

The codes used in the puzzle can be divided into three groups:

- parametric codes;
- codes of objective signs;
- describing the signs of direct designation: color code, numerical code, material code.

The riddle consists of a two-part question-and-answer structure, and its completion requires the participation of at least two participants: the riddler and the one who finds it, ensuring the semantic compatibility of the riddle-question and the riddle-answer.

The guesser manages to repeat the guess given by the guesser.

Solving riddles requires at least two people, two groups, or riddlers and solvers to find the answer. Since the rebus is performed by two active performers, one of them gives an allegorical description of the object, its parameters or functions, introducing into the text semantically ambiguous constructions (metaphors, puns, paradoxes, colloquial alogisms, etc.), and the other - an allegorical description of

the object, its parameters or functions. the other guesses the object encoded in the allegorical description.

It can be noted that over time, the functional characteristics of riddles have changed: from a method of communication and exchange of information to entertainment aimed at testing the mind and testing intelligence.

A folk riddle is a linguistic unit used in communicative activities for communication, information exchange, intelligence testing, coding of prohibited vocabulary, as well as for leisure entertainment of the reader/listener.

A riddle is a personal text, a text that reflects a person's worldview. Mystery is a popular genre among both adults and young people.

There are riddles that are very common among people, the answer to which is immediately found when they are told. But there are also riddles that are difficult to answer, even people with extensive life experience think. In such cases, to make it easier to find the answer, additional information is given, that is, the seekers of the answer ask the speaker "living, nonliving?" they are asking. Even then, if it becomes difficult to find the answer: "Is it hard or soft?", "Bitter or sweet?", "What is it?", "Where is it?" Additional questions arise.

Among the Uzbeks, if the answer to a riddle is not found, they give "city". "Taking the City" is a way to confuse and confuse the person who couldn't find the riddle, thus bringing fun into the circle. The narrator shames the person who has not found the answer to the riddle in the following way, and then he himself says the answer: "City, then come here, come and fall on my forehead. Let's both go. You also went and found yourself in a situation. I left too and landed in a gold mine. A crazy man came: "Hey, friend." I took out a shovel with gold, and the willow tree chased me down the street. You went and took out a shovel of manure, and the willow cursed you in the street. I also rode a horse, you rode a wild donkey. You baked bread from a donkey, touched the donkey's udder and licked it. I walked over, touched the bread with treacle and jam and licked it. Hey, if you don't find it, I will find it and close your mouth with a big tap. He himself..."¹¹

When the answer is not found in some places, a "Sold-Bought" dialogue occurs between the finder and the cashier. Accordingly, the narrator follows the seeker, "buying" all the parts of his body:

- I sold it.
- I understand.
- What?
- His hand
- What are you doing?

¹¹ This article, page 17.

- I'll cut it into the oven.

Thus, the eyes of a person who does not find the answer are “bought” to be a lamp for the halojoy, ears for dung, legs for a dung scraper, head for a stone in the furnace, mouth for wrapping, and a nose to whistle. In the end he “sells” himself:

- I sold it again.

- I understand.

- What?

- Myself.

- What are you doing?

- I will collect firewood from the mountain.

Only after this did the narrator himself give the answer to the riddle. Asking a riddle without knowing the answer is categorically condemned. The shame of ridicule and the desire to avoid insults encouraged the participants in the riddle game to learn a lot and constantly improve their intellectual abilities. The derogatory words “Shahar Bergan” did not hurt the participants at all; on the contrary, they created fighting spirit and cheerfulness in the circle, and were the cause of laughter and joy.

Riddles had a beneficial effect on the development of literature and art. They were of great importance in the history of our literature in the emergence and development of such lyrical genres as chistan, problem, muwashshah, history. Today, riddles have great educational and educational significance. They are an important aesthetic tool for broadening the horizons of our children and youth, increasing their resourcefulness and developing the ability to debate.

List of used literature:

1. Xatamov N., Sarimsakov B. Adabiyot terminlarining Ruscha-o‘zbekcha izohli lug‘ati. – T.: “O‘qituvchi”, 1979. 109 b.
2. Safarov O. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. Darslik. – T.: ”Musiqqa”, 2010.
3. Taylor E.B. Первобытная культура. М., 1989, s. 78.

“OSHIQ G‘ARIB VA SHOHSANAM” DOSTONINING GENEZISI MASALASI

**Eshchanova Gavhar Otajonovna,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Urganch davlat pedagogika instituti**

Annotatsiya. Ushbu maqolada turkiy xalqlar orasida ogʻzaki, qoʻlyozma va toshbosma variantlarda keng tarqalgan “Oshiq Gʻarib va Shohsanam” dostoni mazmuni oʻsha paytda sharqshunos N.Muravyev keltirgan afsonadagidek boʻlgani, ozarbayjon folklorshunosi S.Yoqubovanning doston syujet ildizlarini Kavkaz va Kichik Osiyo, taniqli olim A.Ishayevning Markaziy Osiyo etnik muhiti bilan bogʻlaganligi, ammo bu qarash va xulosalarning haqiqatga qay darajada yaqinligi uzoq oʻtmishdagi tarixiy-ijtimoiy voqealar bagʻrida ekanligi masalasi yoritiladi.

Аннотация. В данной статье содержание эпоса “Ашик Гариб и Шахсанам”, широко распространенного среди тюркских народов в устном, рукописном и литографическом вариантах, совпадает с легендой, приведенной в то время востоковедом Н. Муравьевым, а сюжет эпоса азербайджанского фольклориста С.Якубова корни Кавказа и Малой Азии, известного ученого А.Ишаева связан с этнической средой Средней Азии, и насколько близки эти взгляды и выводы к правде, освещается в исторических и социальных событиях далекого прошлого.

Annotation. In this article, the content of the epic “Oshiq G'arib va Shohsanam”, widely distributed among the Turkic peoples in oral, manuscript and lithographic versions, coincides with the legend given at that time by the orientalist N. Muravyov, and the plot of the epic by the Azerbaijani folklorist S. Yakubova roots of the Caucasus and Asia Minor, the famous scientist A. Ishaev is connected with the ethnic environment of Central Asia, and how close these views and conclusions are to the truth, is covered in the historical and social events of the distant past.

Kalit soʻzlar: Xalq dostonlari, “Oshiq Gʻarib va Shohsanam” dostoni, syujet, sharqshunos N.Muravyev, folklorshunos S.Yoqubova, Markaziy Osiyo, Kavkaz va Kichik Osiyo, Ozarbayjon, M.Yu.Lermontov, S.A.Andreev-Krivich, folklorshunos X.G.Koʻroʻgʻli, Yu.A.Rapoport, qadimshunos S.P.Tolstov, B.I.Vaynberg, qadimgi Xorazm, Xorazmshoh Xorun, Shohsanamqalʼa, Gomerning “Odessiya”si, “Koʻrqut ota” kitobi, Oʻgʻuz turklari.

Ключевые слова: Народные эпосы, эпос “Ашик Гариб и Шахсанам”, сюжет, востоковед Н. Муравьев, фольклорист С. Якубова, Средняя Азия, Кавказ и Малая Азия, Азербайджан, М. Ю. Лермонтов, С. А. Андреев-Кривич, фольклорист Г. Г. Корогли, антиквар С. П. Толстов, Ю.А. Рапопорт, Б. И. Вайнберг, древний Хорезм, хорезмшах Харун, Шахсанамкала, гомеровская “Одессия”, книга “Коркут Ота Китоби”, тюрки-огузы.

Key words: Folk epics, epic “Oshiq G'arib va Shohsanam”, plot, orientalist N. Muravyov, folklorist S. Yakubova, Central Asia, the Caucasus and Asia Minor, Azerbaijan, M. Yu. Lermontov, S. A. Andreev-Krivich, folklorist H.G. Korogli, Yu.A.Rapoport, antiquary S.P. Tolstov, B.I. Weinberg, ancient Khorezm,

Khorezmshah Harun, Shahsanamkala, Homer's "Odessia", the book "Korkut ata", oghuz - turks.

Xalq dostonlari uzoq asrlar davomida yashab ijtimoiy muhit ta'sirida muayyan o'zgarishlarga uchrab boradi, albatta. Ana shu jihatdan qaraganda turkiy xalqlar orasida keng tarqalgan "Oshiq G'arib va Shohsanam" dostoni mazmuni o'sha paytda sharqshunos N.Muravyev keltirgan afsonadagidek, ya'ni G'aribni darbadarlikka sinov tariqasida Shohsanamning o'zi yuborgani va G'arib kelmasidan uch oy oldin Shohabbos qizini majburlab, qo'shnisi boy-badavlat kishiga xotinlikka berganligi, to'yga yetib kelgan G'aribning yuzlariga qora kuya chaplab, sevgilisi chodiriga borib, o'zini tanitish uchun qo'shiq kuylagani tarzida bo'lib, hozirgi mazmuni keyingi davrlar o'zgarishi bo'lishi mumkin. N.Muravyev tasvirlagan syujet dostonning tarixan chuqur ildizga ega ekanligini yana bir bor isbotlaydi [1.165].

Ozarbayjon folklorshunosi S.Yoqubova dostonning ilk syujeti Markaziy Osiyoda emas, Kavkaz va Kichik Osiyoda paydo bo'lganligi haqidagi fikrni ilgari surar ekan, olim uni shunday dalillashga intiladi. Dostonning Stavropol turkmanlaridan yozib olingan varianti bosh qahramon tasviri va hajmi jihatidan Markaziy Osiyo turkman versiyasiga emas, balki ozarbayjon versiyasiga yaqin turishini ta'kidlaydi. Buni o'z fikrini isbotlovchi dalillardan biri, deb hisoblaydi [2.15].

Tilshunos olim A.Ishayev ham "Oshiq G'arib va Shohsanam" dostonining kelib chiqishini Markaziy Osiyo etnik muhiti bilan bog'laydi [3.27]. Bu qarash va xulosalarning haqiqatga qay darajada yaqinligi uzoq o'tmishdagi tarixiy-ijtimoiy voqealar bag'ridadir.

Xorazm vohasiga turkiy xalqlarning kelib o'rnasha boshlashi milodning dastlabki yillariga to'g'ri kelsa-da, tub aholi bilan ularning faol aralashuvi jarayoni, asosan, X-XI asrlarga to'g'ri keladi. Abu Rayhon Beruniyning ma'lumot berishicha, "Xorazm podshohlari o'z chegaralaridan o'g'uz turklarini quvar va mamlakatlari atrofini ulardan himoya qilar edilar[4.281]. Eramizning XI asrida (1034-yilda) Xorazmshoh Xorun o'g'uzlarga Xorazmda o'rnashishga ijozat berganida, ularning yerlarini G'ovxura anhuri boylab belgilaydi [5.43]. O'g'uz turklarining eron tilli aholi bilan chatishuvining kuchayishi mahalliy aholi tilining turkiylashish jarayonini ham tezlashtirdi.

Xorazm vohasining shimoliy qismida qipchoq guruhi sheva vakillari istiqomat qilishadi. Bu aholining qo'ng'iroq, qiyot, qipchoq, qang'li, xitoy, jaloyir, os kabi urug'lari vohada XI asrdan beri yashab kelmoqda. Ularning uyg'ur, nayman, do'rman, mang'it, nukus, toma, masit, kulon, olchin singari urug'lari Xorazmga XVI asr boshlarida kelib o'rnashganlar [6.83-65]. Voha aholisining XI asrdan beri yashab kelayotgan urug'lari turli davrlarda Xorazmning ichkarisiga ko'chirilib, tub

aholi bilan to'la assimilyatsiyalashib, o'g'uzlar tarkibiga kirib ketganlar [7.42]. XVI asrda ko'chib kelgan aholi urug'lari o'zlarining til xususiyatlarini, ko'pgina urug' nomlarini, etnik urf-odatlarini hozirgacha saqlab kelmoqdalar. Shunday ekan, "Oshiq G'arib va Shohsanam" dostonining boshlang'ich asosini ana shu davrlardan izlash maqsadga muvofiqdir. Sababki, birinchidan, dostonning syujet yo'nalishi Gomerning "Odessiya"si, turkiy xalqlarning qadimiy mushtarak merosi hisoblangan "Ko'rquv ota kitobi" bilan hamohang keluvchi motivlarga bog'liq bo'lsa, ikkinchidan, doston tilida forsiy leksik qatlam sezilarli darajada saqlangan. Uchinchidan, "O'zbek, turkman, qoraqalpoq baxshilari tomonidan kuylanadigan bu doston ijtimoiy hayotning qulchilik, savdo-sotiq, bog'dorchilik, dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik kabi ko'pgina sohalarini qamrab olgan. Kichik Osiyo va Kavkazda tarqalgan "Oshiq G'arib"da esa, asosan, savdogarlar hayoti kuylanadi" [8.27].

Qadimshunos S.P.Tolstov qadimiy Xorazm hududidagi Halabqal'a, Yorbakirqal'a (Diyorbakirqal'a), Shirvonqal'a, Shimoxa qal'a, Vayangan kabi joy nomlarining afsona va rivoyatlarga bog'lanishini xalq og'zaki ijodining o'ziga xos tarzda moddiylashuvi, deb hisoblaydi [9.155].

Agar masalaga shu nuqtayi nazardan yondashilsa, Ko'hna Urganch shahridan 90 km janubi – g'arbdagi qariyb ikki yarim ming yillik tarixga ega Shohsanam qal'a nomini, birinchi navbatda, o'ziga xos moddiylashtirilgan xalq og'zaki ijodi tufayli vujudga kelgan, deb hisoblash zarur.

E.E.Nerazikning ko'rsatishicha, Shohsanam qal'adan uncha uzoq bo'lmagan joydagi Diyorbakirqal'a antik davrda maydoni 4,8 gektardan iborat aholi punkti bo'lgan [10.223].

Shohsanam qal'ani tekshirgan olimlardan yana biri Yu.A.Rapoportning yozishicha, "Shaharda hayot to'xtashi bilan uning nomi ham unutilgan, keyinchalik turkman aholisi buni Shohsanam va G'arib afsonasi bilan bog'lashgan" [11.25-34] ekan. Darhaqiqat, bu qadimiy qal'aga Shohsanam qal'a nomi unga antik davrdan emas, balki doston Xorazmda ommalashgandan keyin berilgan. Bu esa doston syujeti mag'zini Sirdaryo bo'ylarida, ya'ni o'g'uzlarning ota yurtlarida yuzaga kelgan, deya xulosa chiqarishga imkon beradi. Shunga qaramay, bunday xulosa chiqarishga monelik qiladigan, S.Z.Yoqubovanning qarashlarini asoslashga xizmat qiladigan ayrim dalillar ham doston matnida mavjud. Dostonning mavjud qo'lyozma nusxalarida va Bola baxshi, Ro'zimbek Murodov variantlarida to'yxonaga kirib kelgan G'arib tilidan kuylangan qo'shiqda:

Halabdan chiqmusham namozdin erta,

Karbalo cho'linnan kechdim gunorta...

(Ro'zimbek baxshi varianti, 191-bet) misralari uchraydi. Bunda G'arib o'zining uzoq o'lkalardan, Karbalo cho'lidan qisqa vaqt ichida o'tib olganligini va

to'yga yetib kelganligini bayon qiladi. Ma'lumki, Karbalo – joy nomi, Iroq hududiga tegishlidir. S.Yoqubova buni Bola baxshi variantida mavjud, deb noto'g'ri izoh bergan, aslida esa bu Ro'zimbek baxshi varianti va turkman versiyasida mavjud.

Keltirilgan dalillarga asoslanib, shunday xulosaga kelish mumkinki, doston syujetining mag'zi IX-X asrlarda Sirdaryo bo'ylarida yuzaga kelgan. O'g'uz turklarining Xorazm vohasiga kelib o'rinishi natijasida doston syujeti ham ko'chgan va XIII asrning oxirlarida to'la-to'kis shakllangan. Yuqorida qayd qilib o'tganimiz, doston syujeti aynan ana shu etnogenetik jarayonlar natijasida, ya'ni XII asrda S.Z.Yoqubova ta'kidlagan hududda yuzaga kelgan. Bu allaqachonlar shakllanib ulgurgan dostonning genetik asoslanish vaqti bo'lmay, balki tayyor syujetning ko'chishi va mahalliy aholi turmush tarziga singishgan holda yangicha talqinlar hisobiga to'lishuvi hodisasidir.

Binobarin, murakkab etnogenetik jarayonlar mahsuli bo'lgan "Oshiq G'arib va Shohsanam" dostoni uzoq asrlar davomida o'g'uz qabilalariga mansub xalq vakillari bilan birga yashagan, birga tarqalgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Муравьев Н.В. Путешествие в Туркмению и Хиву. – Москва, 1822, С. – 165.
2. Якубова С. Азербайджанское народное сказание "Ашиг – Гариб". – Баку, 1968, С. – 151.
3. Ishayev A.Shohsanamning vatani qayer? "Fan va turmush" jurnali, 1971, 11-son, – B. 21-27.
4. Beruniy A.Tanlangan asarlar. I tom. – Toshkent, 1968, – B. 281.
5. Неразик Е.Е.Об этнических процессах в раннесредневековом и средневековом Хорезме. Материалы к этнической истории населения Средней Азии ю Тошкент, 1968, – С. 43.
6. Снесарев Г.П.Объяснительная записка к карте населения узбеков на территории Хорезмской области (конец XIX – нач.ХХ века) Хозяйственно культурные традиции народов Средней Азии и Казакстана. – Москва, 1975, – С. 83-85.
7. Неразик Е.Е.Об этнических процессах в раннесредневековом и средневековом Хорезме. Материалы к этнической истории населения Средней Азии ю Тошкент, 1968, – С. 42.
8. Ishayev A.Shohsanamning vatani qayer? "Fan va turmush" jurnali, 1971, 11- son, B. 27.
9. Толстов С.П.Древности верхнего Хорезма. Вестник древней истории. 1941, № 1. – С. 155-184.

10. Неразик Е.Е. К проблеме развития городов Хорезма. Культура и искусство древнего Хорезма. – Москва, 1981, – С. 223.

11. Рапопорт Ю.А. Раскопки городища Шахсенам в 1952. Труды Хорезмской археолого – этнограф.

FOJIAVIY DRAMADA IJTIMOIIY MUAMMOLARNING BADIYY TALQINI

(Shukrulloning “Unsiz faryodlar” dramasi misolida)

**Kurbanova Saida Bekchonovna,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Urganch davlat universiteti**

Annotatsiya. Mazkur maqolada O‘zbekiston xalq shoiri Shukrulloning “Unsiz faryodlar” dramasi, unda badiiy talqin etilgan o‘tgan asrning 80-yillari fojiasi, ya’ni paxta qulligi, og‘ir jismoniy mehnatga qarshi isyon, “baxtli sovet hukumati”dagi soxta farovonlik kabi masalalar tahlil etilgan.

Аннотация. В данной статье рассматривается драма “Унсиз фарёдлар” народного поэта Узбекистана Шукрулло, в которой художественно осмыслена трагедия 80-х годов прошлого века, то есть хлопковое рабство, бунт против тяжелого физического труда, ложное благополучие в В “счастливом советском правительстве” анализируются такие вопросы.

Annotation. In this article, the drama “Unsiz faryodlar” by the national poet of Uzbekistan Shukrullo, in which the tragedy of the 80s of the last century is artistically interpreted, that is, cotton slavery, rebellion against hard physical labor, false prosperity in the “happy Soviet government” such issues are analyzed.

Kalit so‘zlar: Drama, obraz, sahna, parda, dramaturg, millat dardi, ijtimoiy va ma’naviy fojea.

Ключевые слова: Драма, образ, сцена, занавес, драматург, национальная боль, социальная и духовная трагедия.

Key words: Drama, image, stage, curtain, dramatist, national pain, social and spiritual tragedy.

Shukrullo “Unsiz faryodlar” dramasida o‘zbek millatining Sho‘rolar davridagi og‘ir ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli, oddiy xalqning paxta quliga aylanib qolgani, ayollarning o‘z-o‘ziga o‘t qo‘yishi, bolalar mehnati ekspluatatsiyasi, rahbar xodimlarning yolg‘on axborotlari, Sovet hukumati va’da qilgan “soxta farovonlik” kabi illatlar fosh etiladi. Drama 1987-1994-yillar oralig‘ida yozilgan bo‘lib, unda ifodalangan ijtimoiy muammolarning badiiy talqini Shukrulloga “O‘zbekiston xalq shoiri” unvonining bejiz berilmaganini isbotlaydi. Chunki unda xalq dardi, o‘zbek

millatining o'tgan asrning 80-90-yillaridagi og'ir ijtimoiy-iqtisodiy hayoti chuqur his etilib, yozilgan. Drama she'riy uslubda yozilgan bo'lib, ikki pardali, yetti ko'rinishli fojiaiy asardir.

Dramada Boqi Aliyev (Jumhuriyat tashkilotlaridan birining boshlig'i), Nazira (Boqi Aliyevning sobiq xotini), Said Valiyev (boshliqning yaqin sirdoshlaridan biri), Omil Jamilov (boshliqning o'rinbosari), Abdulazim (bo'lim mudiri), Odiljon (Abdulazimning o'g'li), Lazokat (boshliqning kotibasi), Nasiba (qishloqdan kelgan, beva qolgan yosh ayol), Komil ota (kolxozchi mo'ysafid) va boshqalar ishtirok etadilar.

Dramaning badiiy yechimida asar qahramoni Abdulazimning tilidan aytilgan quyidagi monolog drama sarlavhasiga chiqarilgan "Unsiz faryod" muammosini izohlaydi:

Axir bizlar kimlar edik? Ayting, kim bo'ldik!
Oltin bilan o'zgalarning qo'njin to'latib,
Nomimiz-chi qashshoq, gado deya ataldi.
Yuzlab masjid, madrasalar solib, dunyoga
Ilm berib, nomimiz-chi bo'ldi savodsiz.
Achinamiz it o'ligi ko'chada
Hayvoncha ham inson qadri qolmasa nahot!
Qachongacha unsiz faryod! Endi bo'ldi, bas!
Ichimizda qolib ketdi butun dardimiz,
Bizga unsiz faryod emas, yo'q, faryod emas!..
Unsiz faryod!.. O, naqadar dahshatli faryod!
Bizlar kimning avlodimiz? Bizga parvozlar,
Bizga parvoz! Endi buyuk parvozlar kerak!
Unsiz faryod! Endi, bas! Bas!¹²

Dramaning birinchi ko'rinishi "go'yo xalqqa faqat baxt-saodat keltiradigan orombaxsh dala manzarasi" tasviri bilan boshlanadi. Ammo bu "baxtli manzara"ga teskari ravishda Komil ota yig'lab, unga hamdard Abdulazimning kinoyali, kesatqliq gaplari bilan sahna ko'rinishi ochiladi. Abdulazim xalqning paxta quliga aylanganini, dalalarga tinimsiz sepilgan dorilardan zaharlanib o'layotgan bolalar, qiz-juvon va erkaklarning fojiasini ko'rib, nega bu haqda odamlar tepaga, rahbariyatga yetkazmaydi, deb kuyinadi. Komil ota "Agar faryod solish bo'lsa, bitta dunyomas, Ko'tarardik boshimizga yetti falakni. Bolam, bundan nima foyda! Kim eshitadi?"¹³ deb javob beradi.

Komil otaning bo'shangligi va jur'atsizligini ko'rib, ongi ochiq Abdulazimning fig'oni falakka chiqadi. "Qachon bu qullik psixologiyasidan

¹²Шукрулло. Унсиз фарёд / Танланган асарлар. VII жилд. Пьесалар. – Тошкент: "Шарк", 2014. – Б. 147.

¹³Шукрулло. Унсиз фарёд / Танланган асарлар. VII жилд. Пьесалар. – Тошкент: "Шарк", 2014. – Б. 72.

qutulasizlar?” deb yozg‘iradi. Abdulazim rahbariyatdan xalqning hayotini, chinakam ahvolini bilish uchun yuborilgan vakil edi. Dramada Abdulazim – haqiqatgo‘y, adolatparvar, halol inson obrazi sifatida tasvirlansa, Omil va uning rahbarlari Boqi Aliyev, Said Valiyevlar esa xalq manfaatini o‘ylamaydigan, faqat o‘z tinchini, o‘z cho‘ntagini o‘ylaydigan xudbin, amalparast insonlarning tipik vakillaridir.

Abdulazim yosh kelinchaklarning o‘zini o‘zi yoqib yuborayotganini, dalalarga sepilayotgan zaharli kimyoviy dorilardan zaharlanib, oqqon, yo‘tal kabi xavfli kasalliklarga chalingan xalqning og‘ir ahvolini ko‘rib, qiynaladi. Amalparast Boqi Aliyev va Said Valiyevlar esa xalqning ulkan fojiasini ko‘rib tursalar ham, ko‘rmaganlikka, bilib tursalar ham, bilmaganlikka oladilar.

Dramada yosh jonkuyar, raiyatparvar Abdulazim obrazi bilan Boqi Aliyev, Said Valiyev va Omil obrazlari qarshilantiriladi. Zero, dramadagi voqealar konflikt asosiga quriladi. O‘tgan asrning 80-yillarida ayni shu fojialar ichida yashab ijod etgan Shukrulloning bu qadar qaltis mavzuda fojiaiy drama yaratganining o‘ziyoq uning naqadar jasur qalam sohibi bo‘lganini isbotlaydi.

Boqi Aliyev va Said Valiyevlarning familiyalari (Aliyev va Valiyev)ning bir-biriga ayqash-uyqash nomlanishida ham katta badiiy-estetik muddao bor. Bu beixtiyor mumtoz shoir Muqimiyning “Tanobchilar” satirik asaridagi ikki obraz – Xo‘ja va Hakimjonni eslatadi. Boqi Aliyev bilan Said Valiyev barcha qora ishlarni birga bajarishgan. Ularning kirdikorlari fosh bo‘lay deganida, ikki hamfikir talvasaga tushib, Abdulazimning joniga suiqasd uyushtirish rejasini tuzishadi. Boqi Aliyev do‘stiga qarata shunday deydi:

“Bir olmani doim ikkiga bo‘lib yeganmiz,
Hatto ismi sharifimiz siz Valiyev-u
Men Aliyev, Hasan-Husan bo‘lib ketganmiz.
Bu haqdagi ma’lumotlar hamma-hammasi.
Xabar keldi, prokurorga yetib boribdi.
Ikkimizning gunohimiz!..”¹⁴.

Dramadagi sevgida aldangan, Boqi Aliyevning tuzog‘iga tushib, yoshligi, go‘zalligi toptalgan Nazira obrazi e’tiborli obrazlardan biridir. U – ko‘rinishidan telbaroq odamga o‘xshasa-da, aqli butun ayol. U Boqi Aliyev, Said Valiyev, Omillarning tili birligini biladi, ularni poylab yurib, Abdulazimni o‘ldirish haqidagi rejalarini tasodifan eshitib qoladi va xalqparvar Abdulazimni bu haqda ogohlantiradi.

¹⁴Шукрулло. Унсиз фарёд / Танланган асарлар. VII жилд. Пьесалар. – Тошкент: “Шарк”, 2014. – Б. 128.

Dramadagi obrazlardan biri Omil bo‘lib, u Boqi Aliyevga Abdulazimning xalq hayotini yaqindan o‘rganib, chiqargan xulosalarini, haqiqatlarini oqizmay-tomizmay yetkazib turadi:

Omil

O‘zingizdan aqli bir qarich
Balandlarning o‘rniga siz, nima desangiz,
Xo‘p deguvchi, ichimizda bo‘lgan sirlarni
Tashqari chiqarmovchi, qarindosh-urug‘,
Yiqqanmishsiz ish bilmovchi landovurlarni.
Faqatgina odamlarni zaharlash emas,
Bu ham zararkunandalik sanalar emish.

Boqi Aliyev

Hali meni xalq dushmani qilmoqchimi?

Omil

Bu ham gapmi? Hammasini gapira bersam...

Boqi Aliyev

Ko‘p hovliqma, vahima qilma!

Omil

(battar hovliqib)

Bu hammasimas!..
U chiqargan xulosalar shunday dahshatki,
Siz tutgan yo‘l talantlarning zavoli emas,
Ish sifati buzilishi, tanqidni bo‘g‘ish,
Xatolarni xaspo‘shlashga olib borarmish...
Oqibatda, ana, buning natijasi-chi!
Jamiyatni vayronlikka olib borarmish”¹⁵.

Dramaning oltinchi ko‘rinishida voqealar kulminatsion nuqtaga yetadi. Shu paytgacha inoq bo‘lib kelgan Boqi Aliyev va Said Valiyev o‘rtasida kuchli to‘qnashuv paydo bo‘ladi. Boqi Aliyev katta falokatni his etib, hamtovog‘i, qora ishlarga yo‘l ko‘rsatuvchisi Said Valiyevning qilgan gunohlarini yuziga solib, uning odam bostirib o‘ldirganini, yarim umrini hushyorxonada o‘tkazgan maishatparast, olchoq odam ekanini aytadi, uning noto‘g‘ri maslahatlarini birma-bir sanaydi, tutaqib, uni otib tashlashni istaydi.

Kutilmaganda, fojiaviy dramadagi voqealar yo‘nalishi o‘zgarishga uchraydi. Vaholanki, qilmishlari fosh bo‘lgan ikki do‘st Abdulazimni otib o‘ldirish rejasini tuzgan bo‘lsalar-da, dramaning yettinchi ko‘rinishida Boqi Aliyevning o‘zini o‘zi otib o‘ldirgani haqidagi xabar yetib keladi. Chunki Boqi Aliyev qilgan qilmishlariga

¹⁵Шукрулло. Унсиз фарёд / Танланган асарлар. VII жилд. Пьесалар. – Тошкент: “Шарк”, 2014. – Б. 88.

pushaymon bo'lgan, barcha xatolarini anglagan, "El ichida kim degan odam bo'ldim", "Sud. Prokuror, tergov... Qamoq... Oxir jahannam!.." ekanini tushungan edi. U yo'lning oxiriga kelib qolganini va bu vaziyatdan faqat o'z joniga qasd qilib, qutulishi mumkinligini anglab yetadi.

Komil ota esa butun umr dalada paxta ekib, oxir-oqibat, nogiron bo'lib qoladi. Drama yakunida otaning o'ligi ko'chada qolib ketgani, nevarasining zaharlanib, vafot etishi kabi ayanchli voqealar tasvirlanadi. Umuman olganda, "Unsiz faryodlar" dramasida qismatlarning fojiaiy talqini juda mohirlik bilan badiiy gavdalantirilgan bo'lib, unda jamiyatdagi ijtimoiy, ma'naviy-axloqiy muammolar yaxlit holda Shukrullo qalami orqali haqqoniy aks ettirilgan. Xulosa shuki, "Unsiz faryodlar" fojiaiy dramasi ham Shukrulloning boshqa dramalari qatori o'zbek dramaturgiyasi taraqqiyoti rivojiga katta hissa qo'shdi.

MUMTOZ LIRIK VA EPIK SHE'RIYATDA DIALOGNING BADIY VAZIFASI

**Matyakupov Sa'dulla Gaipovich,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Nukus davlat pedagogika instituti**

Annotatsiya. Maqolada mumtoz lirik va epik she'riyatda dialog va uning badiiy vazifasi muammosi tadqiq etiladi. Shuningdek, she'riy nutqning o'ziga xosligi, dialogik talqinda badiiy kommunikatsiya masalalari nazariy tahlil qilinadi.

Аннотация. В статье рассматривается проблема диалога и его художественная функция в классической лирике и эпической поэзии. Также теоретически анализируются своеобразие поэтической речи, вопросы художественного общения в диалогической интерпретации.

Annotation. The article examines the problem of dialogue and its artistic function in classical lyric poetry and epic poetry. The uniqueness of poetic speech and issues of artistic communication in dialogical interpretation are also theoretically analyzed.

Kalit so'zlar: Lirik va epik she'riyat, monolog, dialog, badiiy muloqot, she'riy nutq, badiiy funktsiya.

Ключевые слова: Лирико-эпическая поэзия, монолог, диалог, художественное общение, поэтическая речь, художественная функция.

Key words: Lyric-epic poetry, monologue, dialogue, artistic communication, poetic speech, artistic function.

Muayyan she'riy shaklda qalb kechinmasini ifodalash hamisha badiiy mahorat bilan bog'liq bo'ladi. Shu ma'noda, mumtoz lirik hamda epik she'riyatda dialog odamning Olloh va olam bilan muloqoti sifatida badiiy talqin etiladi. Zero, inson

tafakkuri muloqot orqali shakllanadi, muayyan muammoga asos, yechim topadi, voqelikka nisbatan munosabatda bo'ladi. Demak, she'riyatda ham dialogik talqin matn mohiyatini idrok etishda katta rol o'ynaydi. Bu borada, qadimiy yodgorlik hisoblangan "Irq bitigi" ham alohida ahamiyat kasb etadi. Zero, "Fol kitoblarning yaratilishidan maqsad – insonlarning ruhan boyishi, sog'lom muhit yaratish edi... Ta'burchilar g'oyalarni xalqning o'zlaridan olganlar. Zotan, odamning jamiyatda tutgan o'rni qay tarzda bo'lmog'i kerak? Odam martaba, obro'-e'tibor, rohatga erishuvi uchun nima qilishi darkor? Ana shunga o'xshash muammolarga folbin va ta'burchilar javob izlaganlar" [7. 67]. Ko'rinadiki, "Irq bitigi"da mohiyatan dialogik ong va tafakkur namoyon bo'ladi.

“Men osmon o'g'li kunduz va kechqurun

Oltin taxtda o'lturib

Shodlanyapman”,

Bilib qo'ying: bu – yaxshi [2. 46].

Epik she'riyatda dialoglarning o'ziga xos namunalarini Yusuf Xos Hojibning “Qutadg'u bilig”, Alisher Navoiyning dostonlarida uchratish mumkin. Mazkur dostonlardagi dialoglarda falsafiy konsepsiya mantiqiy izchillikda umumiy mohiyatni birlashtiradi. Vaholanki, adabiy talqinda muqoyasa (monolog va dialog) raqobat hosil qiladigan dunyoqarash bosqichlarini belgilaydi.

O'limni unutma, ko'zing, burning u,

O'zingni unutma, o'z obro'ying u.

Maniydan erursen va “manman” dema,

Desa nafs agar “man”, sen ayt: o'ring u [6. 123].

Adabiyotshunos U.Jo'raqulov ta'kidlaydiki, “M.Qoshg'oriyning “Devonu lug'otit turk” asaridagi “Qish va Yoz munozarasi” o'zbek adabiyotida ma'lum bo'lgan munozara tipidagi asarlarning birinchisidir. Ikki tomonning bahsi asosiga quriladigan bu janrda keyinchalik Yusuf Amiriy “Bang va chog'ir” munozarasini, Ahmadiy “Sozlar munozarasi”ni, Yaqiniy esa “O'q va Yoy” munozarasini yozganlar... Ayni janr tarixiy rivojlanish xususiyatiga ko'ra drama an'alariga emas, Sharqda azaldan mavjud bahs-munozara (dialog) janriga tayanadi” [1. 28]. Yuqoridagi keltirilgan munozalardan anglashiladiki, san'at va reallik darajasi ijodkor pozitsiyasi ikki bosqichi, subyektiv ibtidodan obyektiv intihoga o'tish darajasini belgilaydi. Unda tavsif, ta'rif, tushuncha, so'z, muqoyasa hamda estetik tanlov markaziy nuqtani aks ettiradi. Adabiyotshunos X.Rasulev o'zining “O'zbek epik she'riyatida xalqchillik” monografiyasida Navoiy ijodining boshqa ijodkorlarga ta'siri va muayyan motivlarning an'anaga aylanishi yuzasidan shunday munosabat bildiradi: “Salohiy badiiy obrazlarni yaratishda, hayotning turli lavhalarini chizishda, qahramonlarning ichki kechinmalarini tasvirlashda buyuk ustoz Navoiydan namuna oladi va Navoiy kabi fikr, mulohaza, his-tuyg'ularni

ifodalash uchun intiladi. Uning qushlar bilan Bulbul orasidagi munozarasi shoirning anchagina mahoratga ega ekanini ko'rsatadi. Bu munozara "Farhod va Shirin" dostonidagi Xusrav bilan Farhodning dialogini eslatadi [5. 26].

Mumtoz she'riyatda ham dialogik talqin mohiyat e'tibori bilan inson va uning yashash a'moli haqidagi mulohazalarni badiiy tadqiq etishda asosiy vosita vazifasini bajargan. Dialogik tasvir hamda tasavvur jipslashuvi badiiy yaxlitlikni shakllantiradi. Ruhiyat tahlili, talqini, tavsifi va taftishi she'riy idrok sezgisi asosini tayin etadi, "shunga ko'ra, birinchidan, tilshunoslikdan farqli o'laroq, adabiyotshunoslik uchun badiiy nutq vosita emas – ayni maqsad; ikkinchidan, badiiy nutqning qanday qurilgani, uning o'ziga xos xususiyatlarini bilish asar poetik olamiga kirish uchun ko'priq vazifasini o'taydi" [8. 240]. Odatda, so'z shakli tafakkur moddiy darajasini dialoglashtiradi. Ohang va marom birikuvi, badiiy mazmunni belgilovchi omillar munosabatida voqelik idroki yangilanadi. Zero, lirikada so'z va shakl o'yini poetik yaxlitlik hosil qiladi. Tushuncha hamda timsol ziddiyati esa estetik qiymatni markazlashtiradi.

Ruhim aytur: "Shariatning ilmin bilib",

Ilmi birla tariqatning yo'lin bilib.

Sahar vaqtinda uyoqliqni odat qilib,

O'n besh yoshdin qolmish namoz o'toyin" – der [7. 186].

She'riyat ko'ngil va ruh orasidagi ilohiy aloqani qayta tiklaydi. His, kechinma va tuyg'uning ijtimoiy-falsafiy mohiyati faqat tahlil jarayonidagina muayyan salmoq kasb etadi. So'zning ichki mohiyatini esa talqinga moyillik belgilaydi. Nazmning tayanch nuqtasini muhokama ta'minlar ekan, uning mag'zini monologlashgan ongning dialogik ko'rinishi tayin etishi ayonlashadi. A.Qozixo'jayev ta'biri bilan aytganda, "Lirik qahramonning g'azal matnida ko'rinmaydigan, aslida g'azal voqeligida mavjud bo'lgan birovga qarata aytgan gapi o'sha birovda jim turmaslikni taqozo etadi. U qandaydir munosabat bildiradi. Bu munosabat qanday shaklda yuz bergani g'azal matnida ko'rinmaydi, lekin g'azal voqeligida bor, deb e'tibor qilinadi. Bu munosabatga javob sifatida ikkinchi jumla yuzaga keladi" [9. 4].

An'analar davomi natijasida, bugungi o'zbek she'riyatida ham dialog muallif va qahramon munosabatining o'zaro birikuvini ta'minlovchi asosiy vosita sanaladi. Shoirilar bugungi inson va uning ichki dunyosini kashf etishda dialogik tafakkurdan unumli fodalanmoqda. Zero, dialog she'rda shior – matn – kitobxon munozarasini tashkil etadi. Ayniqsa, tasvirda "munozara predmeti – falsafiy masaladan iborat bo'lsa, she'rga xos meditatsiyaga aylanadi" [3. 39]. Shunday ekan, ijod falsafasi va hayotiy mantiq yaxlitlik kasb etgan holda manfaat hamda ehtiyoj ziddiyati poetik nutqni vujudga keltiradi. Badiiy ong shakllangan mazmun miqyoslarini tartibga

soladi, chunonchi, ikki istiloh bir-biriga ko‘chishi muqobillik vositasida amalga oshadi.

- Ona, meni nega tug‘ding?
- Yurting uchun.
- Ona, meni nega tug‘ding?
- Baxting uchun...
- Ona, meni nega tug‘ding?
- Zoriqqandan.
- Ona, meni nega tug‘ding?
- Zerikkandan... [4. 154].

Muhammad Yusufning “Qora quyosh” dostonidan olingan mazkur lavhada savol-javob ochiqqlanishi bo‘rtib turadi. Dialogning psixologik ketma-ketligi anglash ehtiyoji ikki yo‘nalishi bilan izohlanadi: birinchidan, nutqiy munosabat qahramon holat-harakati ifoda uslubini tasdiqlaydi, ikkinchidan, muallif ijodiy niyati obyektivlashtirilgan aloqa manzarasini tasvirlaydi. “She’riyatning darajasini, ko‘pincha, u yozilgan davr, davrning ijtimoiy-siyosiy-psixologik muhiti belgilab beradi. Demak, davr she’riyat deb atalmish ko‘zguda aks etadi. Lekin bu aks shoir shaxsi prizmasidan o‘tgan mahsuldir”. [10. 4]. Ma’lumki, she’r shoir ruhiy-psixologik holati sintezidir. Axborot sig‘imini idrok sezgisiga yo‘naltiradigan lirikada muloqot shakllari, birinchidan, tasvir va ifodani muayyan estetik markazga yig‘ish, ikkinchidan, shakl va mazmun aloqasini mustahkamlash, uchinchidan, badiiy nutq dinamikasini ko‘rsatish xizmatini bajaradi.

U kim?

Qay yerdan keldi-yu

Qay sori ketmoqda?..

Millati,

rang-ro‘yi,

bo‘y-basti qanaqa uning?

Qo‘llari nima bilan band?

Ko‘nglichi..? [11. 362].

Ulug‘bek Hamdam “Yangi inson” dostonini ritorik munosabat asosiga quradi: U kim?.. Bir qarashda, savol juda oddiy va jo‘ndek tuyuladi, biroq murojaat asnosida teranlashadigan mantiq kitobxonni og‘ir o‘yga toldiradi. Ta’kidlash joizki, nazmda monolog va dialog qorishiq holatda nutqning shaklda ifodalanish tarzini belgilaydi. Uchinchi shaxs – “men” tasvir ruhiyati daxlsizligini ta’minlaydi. Ohori to‘kilmagan his-tuyg‘uni tasvirda manzaralashtirish va falsafiy fikrni ifoda orqali idrok etish jarayoni she’r tabiatini belgilaydi.

Mumtoz lirik va epik she’riyat misolida kuzatiladiki, dialoglarda muallif va lirik qahramon o‘zaro aloqaga kirishadi. Tafakkur dialogizatsiyasida “o‘z” va

“o‘zga” tovushlar tartibi anglashiladi hamda unda muloqot o‘tkazish imkoniyati asosiy planga chiqadi. Ichki ovoz hamda bayon izchilligi badiiy muloqotning asosiy xususiyati bo‘lib, axborot uzatish va ma’lumot qabul qilish jarayon tusini oladi. Hissiy idrok “muallif – matn – kitobxon” uchligiga “men – sen – u” kompleksida yondashuv zaruriyatini vujudga keltiradi. Aslida monolog hamda dialog o‘rtasida mustahkam rishta mavjud bo‘lib, adresat-adresant aloqasida individuallik va tipologiya bir-birini to‘ldiradi. Muloqot tabiati dialogik vaziyatni muayyan voqelikka aylantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари. Муаллиф. Жанр. Хронотоп. – Т.: Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015.
2. Ирқ битиги (Таъбирнома). ziyouz.com/books/uzbek_mumtoz_adabiyoti/Irqbitigi (Ta’birnoma).
3. Круглова Т.С. Лирический диалог как способ эстетического самоопределения русского символизма // Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова, – № 4, 2009.
4. Муҳаммад Юсуф. Сайланма. – Т.: “Шарқ”, 2007.
5. Расулев Х. Ўзбек эпик шеърятда халқчиллик (XVIII аср ва XIX асрнинг биринчи ярми). – Т.: “Фан”, 1973.
6. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Т.: Гафур Гулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1971.
7. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари 1-жилд (Тузувчилар: Раҳмонов Н., Болтабоев Ҳ.) – Т.: “Фан”, 2003.
8. Қуронов Д. Адабиёт назарияси асослари. – Т.: “Академнашр”, 2018.
9. Қозихўжаев А. Ғазалнинг серовоз олами // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Т., 2009, – № 49.
10. Ҳамдамов У. XX аср ўзбек шеърят бадий тафаккур тадрижининг ижтимоий-психологик хусусиятлари: Филол. фан.докт... дисс (DSc)... автореф. – Т., 2017.
11. Ҳамдамов У. Эски дунё ва янги мен. – Т.: “Янги аср авлоди”, 2018.

XORAZMLIK JADID MA’RIFATPARVARI BEKJON RAHMONNING BOKUGA SAFARLARI

**Umid Bekmuhammad,
katta ilmiy xodim, tarix fanlari
bo‘yicha falsafa doktori, dotsent,
Xorazm Ma’mun akademiyasi**

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xorazmdagi jadidchilik harakatining yetuk namoyondasi Bekjon Rahmonning hayoti va faoliyati, Ozarbayjon diyori bilan bog‘langan holda yoritib beriladi. Bekjon Rahmonning Bokuga qilgan ikki marotaba safari va u yerdagi taraqqiyparvarlar bilan qilgan hamkorliklari, xalqaro tadbirlardagi ishtiroki tahlil etiladi.

Аннотация. В данной статье освещаются жизнь и деятельность Бекджона Рахмана, зрелого представителя джадидистского движения в Хорезме, в связи с землей Азербайджана. Анализируются две поездки Бекджона Рахмона в Баку, его сотрудничество с тамошней прогрессивной общественностью, участие в международных мероприятиях.

Annotation. In this article, the life and activities of Bekjon Rahman, a mature representative of the Jadidist movement in Khorezm, are highlighted in connection with the land of Azerbaijan. Bekjon Rahman's two trips to Baku, his cooperation with the progressives there, and his participation in international events are analyzed.

Kalit so‘zlar: Xiva, Boku, Istanbul, qurultoy, konferensiya, ma’ruza.

Ключевые слова: Хива, Баку, Стамбул, съезд, конференция, лекция.

Key words: Khiva, Baku, Istanbul, convention, conference, lecture.

Jadidchilik harakatining, xususan tarix va filologiya fanlarida o‘rganilishi muhim, dolzarb mavzularidan biri Xorazm jadid adabiyoti bo‘lib, bu borada ma’lumotlar kam bo‘lsa-da, keyingi yillardagi tadqiqotlarda ikki nafar ijodkor faoliyatiga oid ayrim ma’lumotlar topildi. Ma’lumki, Xorazmdagi jadidchilik harakati va ular mansub bo‘lgan siyosiy harakat – “Yosh xivaliklar”ning namoyondalari orasida Boboxxun Salimov va Bekjon Rahmon boshqa safdoshlaridan ijodkorligi hamda xalqaro tadbirlardagi faol ishtiroki bilan alohida ajralib turgan. Boboxxun Salimov Xiva xonining taraqqiyparvar qozikaloni Salimoxunning to‘ng‘ich farzandi edi.

“Bekjon Rahmon esa 1887-yilda Xiva shahrida tug‘ilgan bo‘lib, tarix sahifalarida jadid o‘qituvchisi, jurnalist, muzeyshunos, san’atshunos va publisist, jamoat va davlat arbobi sifatida nomi mangu muhrlangan. Ilmli, ma’rifatli bo‘lganidan xalq o‘rtasida va shu davrga oid ayrim hujjatlar, maqolalarda Mulla Bekjon, Bekjon afandi degan nomlar bilan qayd etiladi” [1].

Aynan Bekjon afandi hayotidagi yorqin sahifalar esa uning Istanbul universitetida o‘qiganligi va Bokuga qilgan ikki marotaba safaridir. Tabiiyki, xalqaro darajadagi bu o‘qish, izlanish va qurultoylarda qatnashish uchun hayotiy tajribadan tashqari, yuksak salohiyat, zakovat ham zarur edi.

Bekjon Rahmon esa birdaniga bu darajaga yetishmadi. Uning ilmiy izlanishlari, intilishlari ona shahri Xivadan, oila davrasidan boshlangandi. Bekjonning otasi Rahmonbergan bosh vazir Islomxo‘janing ish boshqaruvchisi

bo'lib, tarixiy manbalarda Rahmonbergan mahram deya ataladi va aynan Xiva shahrida bosh vazir Islomxo'ja tomonidan barpo etilgan jadid maktabi, minora, madrasa, pochta-telegraf binosi, shifoxona qurilishlariga boshchilik qilgan. Ana shunday taraqqiyparvar oilaning farzandi bo'lgan Bekjon Xivadagi jadid maktabi va Olloqulixon madrasasini tugatadi.

“Bosh vazir Islomxo'janing tashabbusi va yordami bilan Bekjon 1912-yil kuzida Istambulga o'qishga yuboriladi. Bu paytda Istambulda o'qishni tugatib Buxoroga qaytish arafasidagi Fitrat va boshqa buxoroliklarning yordami bilan Istambulda kutib olinadi. Natijada ularning ma'naviy qo'llab-quvvatlashi bilan 1913-1918-yillarda universitetda tahsil oladi. Tahsilni tugatib 1918-1920-yillarda Xivaga qaytib keladi va madrasada mudarrislik, jadid maktabida o'qituvchilik qiladi. Xorazm jadidlarining ”Yosh xivaliklar” partiyasi a'zosi sifatida siyosiy jarayonlarda faol qatnashadi” [2].

1920-yil 1-fevralida Xiva xonligi tugatilgach, Bekjon Rahmonning jamiyatdagi faolligi yanada oshdi va keng qamrovli faoliyat olib bordi. 1920-yil 8-martdan vohada birinchi bo'lib, matbuot nashri – “Inqilob quyoshi” gazetasi mas'ul muharriri sifatida 1921-yilgacha faoliyat ko'rsatadi. Shuningdek, 1920-24-yillarda vohada nashr etilgan “Qizil Xorazm”, “Maorif”, ”Xorazm xabarlar”, “Yordam”, “Yoshlar ovozi”, “Ishchilar tovushi”, “Qopqon” singari gazetalarni ham tashkil etishga bosh-qosh bo'ldi. Ushbu nashrlarda Faqiriy, Komil Devoni, Mutrib, Rog'ib singari shoirlarning she'r-u g'azallarini chop ettiribgina qolmay, ularni tahlil etgan holda, adabiyotshunos sifatida adabiy tahliliy maqolalar ham yozgan.

“Bekjon Rahmon 1920-yil 26-aprelda hozirgi Ichan qal'a davlat muzey qo'riqxonasiga asos solgan va uning birinchi direktori ham edi. 1920-yil 27-30-apreldagi 1-qurultoyda xalq madaniyati va maorifi noziri vazifasiga kirishgan va respublika hududlarida o'zbek, turkman tillarida ta'lim beriladigan zamonaviy maktablar tashkil etishiga boshchilik qilgan [3].

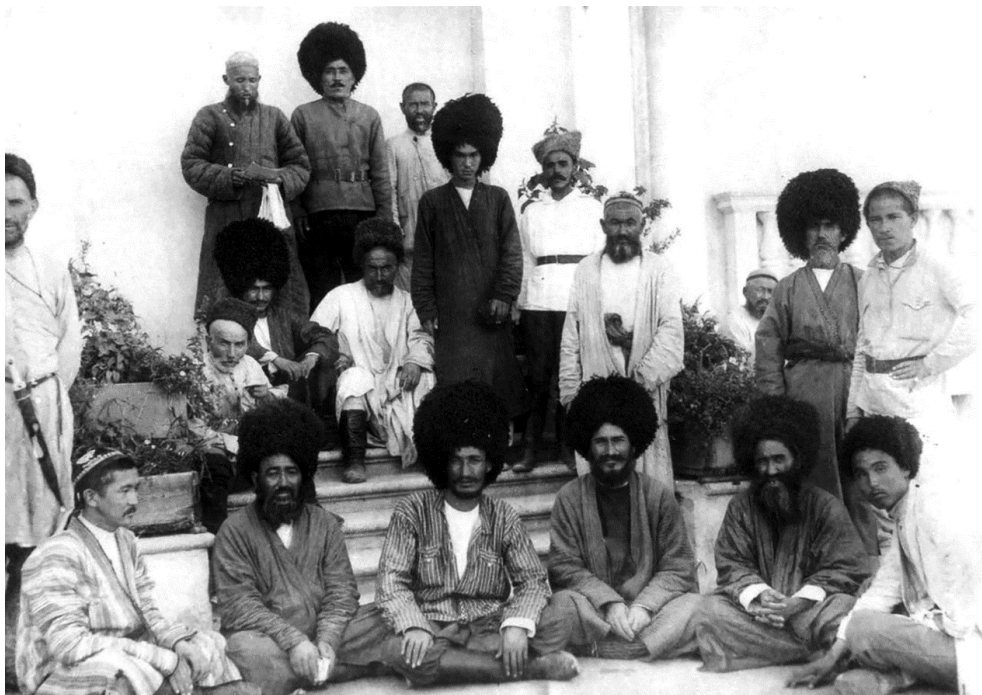
Xalq maorifi noziri bo'lib ishlagan paytida Bekjon Rahmon vohada yangi maktablar tashkil qilish, uzoq ovullardagi bolalarni maktabga jalb etish, ta'lim maskanlarini o'qituvchilar bilan ta'minlash uchun jonkuyarlik qilgan jadid ziyolisi vazifasini bajardi.

Faqatgina maktablar tashkil qilibgina qolmay, Boboxxun Salimov bilan hammualliflikda maktablar uchun “O'qish kitobi”, “Alifbe” darsliklarini yozib nashr ettiradi. Darslikga mumtoz va o'z davridagi Sharq hamda Xorazmlik shoirlarning didaktik asarlarini ham kiritadi. Shuningdek, Bekjon Rahmon Xorazm Xalq Respublikasi rahbarlari orasida eng salohiyatli va milliy davlat qurish tashabbuskori bo'lgani uchun ham aynan Bekjon Rahmon, Zakiy Validiy kabi Shafqi Bekto'ra, Fitrat, Cho'lpon, Fayzulla Xo'jayevlar bilan ham do'st-u maslakdosh edi.

Bekjon Rahmonning Istanbuldan tashqari, Ozarbayjonlik maslakdosh do'stlari ham ko'p bo'lib, aynan ular taklifi bilan 1920-yil sentabrda Xorazm delegatsiyasiga bosh bo'lib Boku shahrida o'tkazilgan Sharq xalqlari qurultoyida ishtirok etgandi va nutq so'zlagandi. Boku shahrida 30 dan ortiq musulmon davlatlari vakillari ishtirok etgan Sharq xalqlari qurultoyida Bekjon Rahmonning qatnashishi shartligini aynan Samadog'a Ag'amali Xorazm respublikasi rahbariyatiga ta'kidlagandi. Bu paytda Samadog'a Ag'amali ham Ozarbayjon Respublikasining rahbarlaridan biri, Bekjon Rahmonning maslakdoshi edi. Otaboy Abdullayev, P.Ashurxidinov, Boychurin, Hasan Muhammadjonov, Muhammadsharif Ro'zimuhammedov, Muhiddin Umarov, Nurillo Hojiyev, Abdulla Ermonov, Ro'zimuhammad Yusupov, Vais Rahimiy singari Xorazmliklarga aynan Istambulda tahsil olib qaytgan va bu davrda Xorazm respublikasida nozirlik qilayotgan Bekjon Rahmon bosh bo'ldi.

Suratda Bokuda o'tkazilgan Sharq xalqlari qurultoyi.

Suratda Bokudagi qurultoyda qatnashgan bir guruh Xorazm, Buxoro va turkistonlik ishtirokchilar.

Ma'lumki, Boku qurultoyida Bekjon Rahmondan tashqari o'z davrining mashhur shaxslaridan Cho'lpon, Zakiy Validiy, Anvar Poshsholar hamda Munavvar qori, G'ozzi Olim Yunusov, Mirmuhsin Shermuhammedov, Sobirjon Rahimiy singari ko'plab turkistonlik jadidlar ishtirok etishgandi.

Ushbu qurultoyda Cho'lpon bilan tanishgan va bir umrga do'st bo'lib qolgan. Boshqirdiston hukumati raisining birinchi rahbari va tarixchi olim, publisist Zakiy Validiy bilan ham do'st bo'lgan va Validiy 1920-yilning iyun-dekabr oylarida yashirinchasi uning Xivadagi uyida, madrasadagi hujrasida yashagan.

Bekjon Rahmon boshchiligidagi Xorazmliklar qatnashgan Boku qurultoyi nega ushbu shaharda o'tkazilgandi, degan savol tug'iladi. Ma'lumki, Sharqdagi birinchi sovet respublikasining poytaxti bo'lganligi va Sharq mamlakatlari vakillarining Moskvaga qaraganda Bokuga kelishi maqbul va qulay deb xisoblangandi. Shu boisdan ham Bokuda qurultoyi tayyorlash bo'yicha tashkiliy ishlar jadal boshlab yuboriladi. Shaharni bezatish uchun mablag' ajratilib, kongress o'tkazilishi maqsadlashtirilgan Mailovski teatri (keyinchalik Opera Balet teatri), Parapetda (keyinchalik Favvoralar maydoni), "Metropol" mehmonxonasi (hozirda Nizomiy nomidagi Adabiyot muzeyi) Boku soveti binosi yonidagi hozirda Istiqloliyat, dengiz bo'yi xiyobonlarida muhtasham zafar ark-darvozalari qad rostladi. Ya'ni, barcha markaziy ko'chalar, maydon va binolarda proletar shior va chaqiriqlari osilgan, shahar go'yo alvon tasmalarga burkangan edi.

Maxsus kinoijodkorlar guruhi kongressning butun jarayonni suratga olib borishdi. Aynan ana shu kinoijodkorlarning kinotasmaida Cho‘lpon va boshqa Turkistonlik, jumladan, xorazmlik vakillarning ham jonli qiyofasi o‘z aksini topdi.

Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori Jasurbek Iminovning tadqiqotlariga ko‘ra, “1-sentabr kuni Boku shahrida qurultoyning ochilishiga 44 millat va etnik guruhlarni o‘z ichiga olgan 2050 nafar delegat yetib kelishgandi. Angliya, Fransiya, AQSH, Gollandiya, Avstriya, Vengriya, Turkiston, Tatariston, Boshqirdiston, Armaniston, Gruziya delegatlaridan tashqari Xitoy, Hindiston, Afg‘oniston, Kavkaz tog‘li xalqlari nomidan vakillik huquqiga ega bo‘lgan namoyondalari, shuningdek arablar, yahudiylardan tayinlangan vakolatli shaxslar ishtirok etishdi. Kongressga kelgan 2050 delegatdan 1009 nafari kommunistlar, qolganlari boshqa maslakdosh partiya va kasaba uyushmalarining vakillari yoki partiyasizlardan tashkil topgan bo‘lib, delegatlardan 50 nafari ayollar edi. Qurultoyda delegatlarning barchasi ham komintern tomonidan ilgari surilgan g‘oya bilan kelisholmasligi ko‘rinib qoldi: delegatlar orasida asosan ko‘pchilikni tashkil etgan turkistonlik qurultoy delegatlari vakillari ham tashrif buyurishdi. Turkistonlik delegatlardan umumiy ro‘yxatda Munavvarqori Abdurashidxonov, Solih Maxsum, Asliddin Xo‘jayev, Usmonxo‘ja Musaxo‘jayev, Nurmuhammad Xolmuhammedov, Hikmatulla Mag‘zumov, Mirmuhsin Shermuhammedov, Toshpo‘latbek Norbo‘tabekov, Mansurxon Rizayev, Salimxon Tillaxonov, Abdulla Yoqubov, Sobir Islomov, Bekjon Rahmonlar ko‘rsatilgan. Bu umumiy ro‘yxatda Andijondan saylanganlar quyidagilar bo‘lgan: Yoqub Chanishev, Pyotr Levchenko, Qambarali Aliyev, Alexin, Inomjon Xidiraliyev, Abdug‘afur Rahmatullayev, Boltaboy Sarimsaqov, Muhammadjon O‘razaliyev, Usmonov, Yangiboy Topiboldiyev, Aleksandra Soldatova, Hamid Bekqulov ishtirok etdilar. Ushbu millatparvar shaxslar keyinchalik mustaqillik uchun milliy kurashning oldingi safida bo‘ldilar” [4].

Boku qurultoyining eng taniqli mehmoni, shubhasiz, turkiy xalqlarning siyosiy va harbiy yetakchisi Anvar posho edi. Qurultoy paytida ozarbayjonlik kekxa erkak Anvar poshoga hayajon bilan murojaat qildi: “Sizning qo‘shiningiz 1918-yil sentabr oyida Bokuni ozod qilgandi, o‘shandan beri biz sizni ko‘rmadik. 1920-yil sentabrda u sovetlar boshqaruviga o‘tdi. Hozirda biz yana asoratga tushib qoldik, siz esa dushmanlarimiz bilan g‘alabani nishonlamoqdasiz. Bunga siz nima deb javob berasiz, Anvar?”. “Ozarbayjon ozarbayjonlarga mansub bo‘lish kerak!” – deb javob qaytardi Anvar posho.

Qurultoyni o‘sha paytdagi Komintern raisi G.Zinovyev olib bordi. U jahon inqiloblari tarafdorlari nuqtayi nazaridan so‘z yuritib, Yevropa va Osiyodagi inqilobiy vaziyat haqidagi tasavvurlari bilan o‘rtoqlashdi. G.Zinovyev qurultoyga o‘zi bilan birga Anvar poshoni ham olib kelgandi. “Anvar poshoning qurultoyda qatnashishi, albatta, sezilib turdi. Qurultoyda ma’ruza vaqtida delegatlar navbat

bilan uning lojasiga kirib, qo'llarini o'pib, tavof qildilar. Anvar posho rayosatga murojaat qilib, so'z so'radi. Bu masala ikki kun muhokama qilindi. Qurultoy va fraksiyalar kengashlarida Anvar posho iltimosiga rad javob qilindi. Shundan so'ng u yozma ravishda iltimos qildi. Afandi Zoda Anvar poshoni iltimosini qurultoy ahliga o'qib eshittirdi. Shu tufayli, Zinovyev bilan rayosat o'rtasida sezilarli ixtilof yuzaga keldi. Zinovyevning o'zi Anvarni qurultoyga boshlab kelib, unga so'z bermay, juda katta xatoga yo'l qo'ydi.

Garchi Boku qurultoyi katta dabdaba bilan o'tkazilmasin, qurultoy ishtirokchilarining, xususan, Sovetlar va Komintern tomonidan xalqlarning tengligi va millatlarning o'z taqdirini o'zi belgilash huquqi to'g'risida tantanali ravishda e'lon qilgan shiorlariga samimiy ishongan vakillarning umidini oqlamadi. Turkiston milliy harakatlari yetakchilaridan, boshqirdistonlik milliy arbob Zakiy Validiy qurultoy paytida Bokuga yashirin tashrif buyuradi va Turkiston delegatsiyasiga kongressda muhokama qilingan masalalar bo'yicha turli xil qarorlar loyihalarini tayyorlab bergan.

Ammo Munavvar Qori Abdurashidxonovning xotiralarida Zakiy Validiyning qurultoydagi botiniy faoliyati to'g'risida qisqachagina ma'lumot mavjud:

“Zakiy Validiy bilan men bir marta uchrashdim. U qurultoyga qo'yilishi to'g'risidagi o'z arizasini Zinovyevga berishimni mendan iltimos qildi. Men rad etdim, keyin u buni Jonuzoqov orqali amalga oshirdi. Eshitishimcha, Zinovyev xatni javobsiz qoldirgan.”

Ammo qurultoy aynan ushbu materiallar kongressning ortida qanday muhim voqealar sodir bo'lganligini va qanday aniq siyosiy maqsadlar qo'yilganligidan dalolat beradi. Bu vazifalar, bir tomonidan, Armaniston va Gruziyani sovetlashtirish bo'yicha muayyan harakatlar tayyorlashda, ikkinchi tomondan, milliy ozodlik harakatlari va ularning Erondagi (Mirzayev Kucherxon) va Turkiyadagi (Mustafo Kamol Otaturk) rahbarlarni qo'llab-quvvatlab, g'alabadan so'ng ushbu mamlakatlarni ham sovetlashtirishni maqsad qilgan edi. Ushbu vazifalarni hal etish maqsadida uning ijroiya organi – Sharqiy I Kongressning targ'ibot va harakatlar kengashi (SPIDNV) tashkil etildi.

Garchi Bokudagi qurultoyda katta orzu-maqsadlar ilgari surilgan bo'lsada va uning amaliyoti to'liq amalga oshmasada, katta ahamiyatga ega edi. Negaki, g'arb mamlakatlari ishchi va kommunistik harakatlarining ko'zga ko'ringan arboblari bilan muloqot qilish, fikr almashish va bir-birlarining muammolari bilan tanishish jarayonida, Sharq vakillari o'z xalqi uchun muhim bo'lgan muammolarni muhokama qilishining o'zi katta siyosiy tajriba maktabi bo'ldi. Oradan yillar o'tib, 1993-yilda AQSHda bo'lib o'tgan Kongress materiallarining kirish so'zida Boku qurultoyida ilgari surilgan g'oyalar va asosiy qonun-qoidalar Osiyo, Afrika va Lotin

Amerikasi mamlakatlari kurashida o'z dolzarbligini saqlab qolishi bejiz emasligi alohida e'tirof etilgan.

Qurultoydan so'ng Xorazmga qaytib kelgan Bekjon Rahmon va uning hamrohlari yana o'z faoliyatlarini boshlab yuborishdi. Bekjon Rahmon esa oradan ko'p vaqt o'tmay Bokuda ko'rib maslahatlashgan turkiy xalqlarning buyuk namoyondasi Zakiy Validiyni, sovetlar ta'qib qilgani bois, Xivada yashirinchalik kutib oladi...

Ayni paytda, Bekjon Rahmon 1920-yil 13-noyabrda Buxoro va Xorazm respublikalari o'rtasida tuzilgan do'stona hamda iqtisodiy, madaniy aloqalarga doir shartnoma tuzishga ham rahbarlik qilgan diplomat edi.

1921-yil Xivada Xalq universiteti ochilishining tashabbuskori va birinchi rektori bo'lgan. 1921-yil 23-mayda Xorazm Markaziy ijroiya qo'mitasi ish boshqaruvchisi vazifasidagi faoliyatini boshlagan. 1923-yil 27-noyabrda RSFSRning Xorazmdagi shovinist vakillari va Qizil Armiya tomonidan "Yosh xivaliklar" partiyasi a'zolari qatorida "Xorazm xalqining dushmani" deya qamoqqa olinadi va dastlab o'limga, keyin esa 10 yilga qamoqqa hukm qilinadi. Ko'p o'tmay avf etiladi va madrasada mudarrislikni davom qildiradi.

Bekjon Rahmon kommunistlarning ta'qib-u tazyiqlariga qaramay, hukumat ishlaridan chetlatilsa-da, ta'lim va noshirchilikda faoliyatini davom ettirdi. 1923-yilda 580 ta Xorazmning xalq maqollarini to'plab "Otalar so'zi" nomi bilan nashr ettiradi. Mazkur to'plamda "ertaga osh qolsa-davlat, ish qolsa-mehnat", "Davlat-og'zibirchilik", "Rohat – mehnatning orqasida", "Tek turgan to'q yurar", "Bir kun tuz yegan yerga 40 kun salom", "Ota-ona taxt etar – baxt eta bilmas", "O'zni kavlasang o'char, qo'shnini kovlasang ko'char", "O'g'ri boyimas, yolg'onchi yolchimas", "Onasini ko'r qizini ol, qirog'ini ko'r, bo'zini ol" singari tarbiyaviy, pand-nasihat ruhidagi maqollar, hikmatli so'zlar mavjud.

1925-yilda Muhammad Yusuf Devonzoda bilan hammualliflikda "Xorazm musiqiy tarixchasi" kitobini Moskva shahrida nashr qildiradi. Fitrat "O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi" asarida Bekjon Rahmon hamda Muhammad Yusuf Devonzodalarning asaridan g'oyat ta'sirlanganini yozgan va ushbu kitobning musiqashunoslikda tutgan o'rniga g'oyat yuksak baho bergan edi. Musiqa nazariyasi va tarixiga doir eng e'tiborli manba bo'lgani bois, B. Belyayev hamda G.Former kabi rus va xorij musiqashunoslari ham Bekjon Rahmon va Devonzodalarning asariga murojaat qilishgan.

Shu yili yana "Xilvati so'fih" asarini ham yoza boshlaydi.

1924-yilda o'tkazilgan milliy chegaralanish siyosatidan so'ng Xorazm respublikasi sovetlar tomonidan tugatiladi va necha ming yillik davlatchilik tarixiga ega bo'lgan Xorazm okrug darajasidagi ma'muriy hududga aylantiriladi. Bekjon Rahmonning ta'lim sohasidagi tajribasi bois O'zbekiston xalq komissarlari

sovetining raisi Fayzulla Xo‘jayev uni Xorazm okrug xalq maorifi boshqarmasi boshlig‘i sifatida faoliyat ko‘rsatishga undaydi.

Ma‘lumki, “1926-yilning 26-fevral – 5-mart kunlari Boku shahrida Birinchi Turkologiya qurultoyi o‘tkaziladi va unda qatnashish uchun Bekjon Rahmon O‘zbekiston delegatsiyasi tarkibiga kiritiladi. Ushbu qurultoyda V.V.Bartold, S.Ye.Malov, A.A.Miller, S.F.Oldenburg, R.R.Poppe, A.N.Samoylovich, K.Yudaxin, V.B.Tomashevskiy kabi rus, M.F.Ko‘pruluzoda (turk), Paul Vittek (nemis), Bakir Cho‘ponzoda (qrim-tatar), A. Boytursun (qozoq) singari dunyodagi mashhur 131 ta olimi qatnashgan. O‘zbekistondan esa Ashurali Zohiriy, Elbek, Rahim Inog‘omov, G‘ozi Olim Yunusov, Nazir To‘raqulov, Shokirjon Rahimiy, I.Sadriy, A. Abdujabborovlar qatorida Bekjon Rahmon ham ma‘ruza qiladi”[5].

Qurultoyda turkiy xalqlar adabiyoti va tilshunoslikka oid 38 ta ma‘ruza o‘qilgan va muhokama qilingandi. Muhokamada so‘zga chiqqanlar orasida Bekjon Rahmon ham bor bo‘lib, aynan ana shu qurultoyda Navoiyning 500 yilligiga tayyorgarlik ko‘rish va uning ijodini dunyoda ommalashtirish, targ‘ib qilish masalalari ko‘rib chiqilgandi. Shu tarzda, nafaqat, O‘zbekiston miqyosidagi madaniy, adabiy tadbirlarda, balki dunyoda bo‘lib o‘tayotgan yetuk olimlar ishtirokidagi anjumanlarda ham faol qatnashayotgan Bekjon Rahmon respublikamizning eng faol ziyolisi sifatida tanilayotgandi.

Bekjon Rahmon 1926-29-yillarda O‘zbekiston SSR xalq komissarlari kengashi raisi F.Xo‘jayevning taklifi bilan Samarqandga kelib respublika maorif komissarligining “Maorif”, “Alanga” jurnallarida va “Yangi alifbo” qo‘mitasida faoliyat ko‘rsatadi hamda “O‘zbekistonda lotinchilik harakati”, “Yangi alifbe harfi sirasi to‘g‘risida”, “Bag‘don shevasi” singari tilshunoslik, adabiyotshunoslik va san‘atshunoslikka oid maqolalar, “Salom” she‘rini 1930-yilda yozib chop ettiradi.

Biroq umr yo‘ldoshining 1929-yildagi vafoti bois tushkunlikka tushgan “Bekjon Rahmon 1932-yilda barcha rasmiy ishlaridan bo‘shab, Toshkentga kelib ijodiy faoliyatini davom ettirishga intiladi va G‘ozi Olim Yunusovning uyida yashay boshlagan” [6].

Bokudagi qurultoyda tanishgan do‘sti Cho‘lpon uni 1935-yilda oxirgi marotaba Samarqandda ko‘rib suhbatlashgan edi. Afsuski, 1937-38-yillardagi “Katta terror” davrida Bekjon Rahmon ham 1937-yilda IIXK Xorazm bo‘limi tomonidan qamoqqa olingan va boshqird tarixchisi Zakiy Validiyning ma‘lumotiga qaraganda surgunda vafot etgan.

Xorazmlik jadidlar orasida ijodkorligi va xalqaro doiralarda ham tanilgan Bekjon Rahmonning hayoti va faoliyati hali to‘liq tadqiq qilinmagan bo‘lib, bu borada uning Ozarbayjon bilan bog‘liq ikkita safarlari ham uning umr yo‘lidagi yorqin sahifalardan biridir. Agarki, Bekjon Rahmonga oid Istanbul, Boku, O‘zbekiston arxivlarida ilmiy izlanishlar olib borilsa va manbalar qiyosiy tadqiq

etilsa, jadid ziyolisi faoliyati monografiyalar, badiiy asarlar va hujjatli filmlarga asos bo'lishi aniq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. U.Bekmuhammad “Xorazm va xorazmliklar”, “Durdona” nashriyoti, Buxoro, 2022. – 143 b.
2. U.Bekmuhammad “Xorazm va xorazmliklar”, “Durdona” nashriyoti, Buxoro, 2022. – 145 b.
3. M.Matkarimov “Xorazm respublikasi: davlat tuzilishi, nozirlari va iqtisodi”, “Xorazm” nashriyoti, Urganch, 1993. – 17 b.
4. J.Eminov, “Bokudagi qurultoy”, “Tamaddun nuri” jurnali, 2023-yil 6-son, – 46 b.
5. U.Bekmuhammad “Xorazm va xorazmliklar”, “Durdona” nashriyoti, Buxoro-2022. – 145 b.
6. S.Ahmad, “Qizil mustamlaka: e'lon qilinmagan urush. Katta qirg'in qomusi(1929-1950), – Toshkent, “Info Capital Books” nashriyoti, 2022. O'zbekiston Milliy Arxivi, R-71 f, 1-ro'yxat, 1-del, 4-11 varaqalar.

ERTAKLARDAGI “G‘AROYIB BUYUM”LAR VA ULARNING G‘AROYIB XUSUSIYATLARI

**Zebiniso Rasulova,
Folklor bo'limi katta ilmiy xodimi,
filologiya fanlari nomzodi,
O‘zR FA O‘zbek tili,
adabiyoti va folklori instituti**

Annotatsiya. O‘zbek xalq ertaklarida uchraydigan “g‘aroyib buyum”lar sehrli kuchga ega mifologik personajlar, totem jonivorlar bilan morfologik vazifadosh hisoblanadi. Bu esa sehrli ertak badiiy qurilishida ishtirok etuvchi g‘ayrioddiy ko‘makchi, homiy-personaj va “g‘aroyib buyum”larni o‘zaro aloqadorlikda tadqiq etish zarurligini ko‘rsatadi. Maqolada ertaklardagi g‘aroyib buyumlar va so‘zning sehrli kuchi haqida fikr yuritiladi.

Аннотация. “Чудесные предметы” встречающиеся в узбекских народных сказках, — это мифологические персонажи обладающие магической силой, морфологически сходные с тотемными животными. Это показывает необходимость исследования взаимоотношений между необыкновенным помощником, персонажем-покровителем и “чудесным предметом”, участвующим в художественном построении волшебной сказки. В статье рассматриваются чудесные предметы в сказках и волшебная сила слов.

Annotation. “Strange object” found in Uzbek folk tales are mythological characters with magical power, morphologically similar to totem animals. This shows the necessity of researching the relationship between the extraordinary helper, patron-character and “strange object” involved in the artistic construction of the magical fairy tale. The article discusses the strange objects in fairy tales and the magical power of words.

Kalit soʻzlar: Ertak, sehrli soʻz, gʻaroyib buyum, motiv, oʻzbek sehrli ertaklari.

Ключевые слова: Сказка, волшебное слово, удивительная вещь, мотив, узбекские волшебные сказки.

Key words: Fairy tale, magic word, strange object, motive, Uzbek magical tales.

“Gʻaroyib buyum”lar sehrli ertak badiiy qurilishida muhim struktural ahamiyat kasb etganligi uchun ham ertak syujetlari koʻrsatkichini yaratishda ana shunday “tilsimli buyum”lar ishtirok etadigan epik syujetlar alohida tip sifatida guruhlashtirilishi anʼanaga aylangan. “Gʻaroyib buyum”larning ertak badiiy strukturasidagi oʻrni uning bevosita sehrli ertakka xos tilsim bilan bogʻliqligida ham koʻrinadi. Boshqacha qilib aytganda, “gʻaroyib buyum”lar tilsimning namoyon boʻlish shakllaridan biri sanaladi. Chunki qahramon “gʻaroyib buyum”ni qoʻlga kiritgandan soʻng ertak syujetining eng avj nuqtasi boshlanadi va voqealar bayoni yechimga qarab boradi. Qahramon “tilsimiy narsa”lar vositasida koʻz koʻrib, quloq eshitmagan ishlarni amalga oshiradi, turli moʻjizalar yaratadi. To “gʻaroyib buyum”ni qoʻlga kiritgunicha qahramon aniq maqsad bilan, aniq makonda harakat qilmaydi. Shuning uchun “gʻaroyib buyum”ni qoʻlga kiritishga otlangan ertak qahramonining “boshi oqqan tomonga” yoʻl olishi alohida qayd etiladi. Bunda “gʻaroyib buyum” saqlanadigan joy aniq aytilmaydi, sir saqlanadi. Shu bilan ertakning taʼsirchanligi yanada oshadi. Qahramon “gʻaroyib buyum”ni qoʻlga kiritgach, aniq maqsad bilan harakat qilishga kirishadi. [Frezer, 1983: 219]

Shunisi eʼtiborliki, odatda, ertak qahramoni “gʻaroyib buyum”ni to qoʻlga kiritguncha faol harakat qiladi. Uni qoʻlga kiritib boʻlgach, bor faollik “gʻaroyib buyum” zimmasiga koʻchadi. Shundan soʻng ertak qahramonining harakatlari nofaollashib, uning oʻrnida “gʻaroyib buyum” faol harakatlana boshlaydi. Qahramon bajarishi lozim boʻlgan barcha qiyin yumushlarni “gʻaroyib buyum” hal qiladi. Qahramon bunday buyumdan foydalanarkan, batamom uning kuchiga suyanib qoladi. Bu holat esa insonlarning ijtimoiy mehnat tarziga xos taraqqiyotning mohiyatini ilgʻashga imkon beradi. Chunonchi, ibtidoiy inson dastlab barcha yumushlarni bevosita oʻz kuchi, qoʻl mehnati, aql-zakovati va intilishi bilan bajargan boʻlsa, keyinchalik u yoki bu mehnat turini tez va oson bajarish, oʻzi uchun qulaylik tugʻdirish maqsadida turli mehnat qurollarini oʻylab

topgan. Mehnat qurollari insonga yordamga kelgach, uning mehnati bir oz osonlashdi. Masalan, uchar gilamlar orzusining amaliy samarasi sifatida maydonga kelgan avtomobillar, samolyotlar, umuman, turli transport vositalari xalqning uzog'ini yaqin qildi. [Jo'rayev, Xudoyqulova, 2008: 84]

Sehrli-fantastik ertaklarda "g'aroyib buyum"lar vositasida yaxlit tizimga asoslangan tilsim va tilsimot, g'aroyibotlar tafsiloti badiiy ifoda etiladi. Ularning bayonida badiiy to'qima, xayoliy va hayotiy uydirmalar o'zaro birlashib, ertak badiiyatini yaratadi.

"G'aroyib buyum"lar ishtirokida yaratilgan ertaklarda xalq ideali aks etadi. Ular bosh qahramon qiyofasini ideallashtirishga xizmat qilib, shu orqali xalq orzu-istagini o'zida namoyon etuvchi bosh qahramonning muvaffaqiyatlarini, g'alabalarini yuzaga chiqarishga yordam beradi. Chunki "g'aroyib buyum"lar hamisha ertak bosh qahramonining g'alabasida, o'z orzu-niyatiga erishishida muhim rol o'ynaydi. Sehrli-fantastik ertaklarda oddiy inson ko'rinishidagi qahramon og'zidan o't purkaydigan bahaybat ajdaho, dahshatli ko'rinishdagi odamxo'r dev, o'ta makkora yalmog'iz hamda jodugar, maston, ayyor jin kabi sirli olamning yovuz kuchlariga faqat magik ashyolar va tilsim buyumlar bilan bas kela oladi va ularni shu vositalar orqali mag'lub etib, g'alabaga erishadi. Aslida sehrli ertaklarda faol qo'llaniladigan tilsimiy ashyolar talqinining kelib chiqishiga qadimgi insonlarning o'zga-sirli olam vakillariga qarshi "g'aroyib buyum"lar vositasida kurashish mumkinligi haqidagi mifologik qarashlari, animistik va fetishistik tasavvur-tushunchalari asos bo'lgan.

Epik qahramon "g'aroyib buyum"lar yordamida bajarilishi qiyin bo'lgan topshiriqlarni, shartlarni uddalaydi, shuning uchun ham ertak qahramonining "o'zga yurt" sari qiladigan epik safaridan ko'zlangan asosiy maqsadlaridan biri ana shunday g'ayrioddiy narsalarni qo'lga kiritishdan iborat bo'ladi. Binobarin, o'zbek xalq ertaklarida ham "tilsim uzuk, shamshir, oynayi jahonnamo, qaynar xumcha, ur to'qmoq, ochil dasturxon, chaqmoq tosh, sirli cho'p, olma singari sehrli buyumlardagi mavjud magik kuch qahramon atrofidagi yordamchi kuch vazifasini bajaradi, eng muhimi, ertaklarga xos voqea va obrazlar yaratuvchi badiiy ta'sir vositalari hisoblanadi".

Ertakshunos olimlar narsa va hodisalarning insonga g'ayritabiiy ko'ringan xususiyatlari ibtidoiy insonga yanada sirli kuch bo'lib tuyulgani, ana shu oddiy tasavvur-tushunchalar afsungarlik hodisasini va tilsim hamda tilsimot bilan bog'liq xayoliy uydirmalarning kelib chiqishiga sabab bo'lganligini, shuning uchun har bir ibtidoiy tilsim bilan bog'liq xayoliy uydirmalar asosida biror maqsad yotishini ta'kidlaydilar. [Rempel, 1981: 120] Demak, shuning uchun ertaklarda tilsim buyumlar inson taqdiri yoki tabiat olami bilan bog'liq biror-bir sirni ochish (sehrli tosh, mehrigiyo, sehrli olma va h.k. vositalar orqali), yomonlikni mahv etish

(masalan, ta'qib qilib quvib kelayotgan yalmog'izni yo'q qilish uchun sehrli taroq, sehrli oyna kabilardan foydalanish, ur to'qmoq yordamida aldamchi va zolim kimsalarni jazolash), mashaqqatli mehnat azoblarini yengillatish, tinch va osuda, farovon hayot kechirish (ochil dasturxon, qaynar xumcha, ochil, supra, uchar gilam kabilar ko'magida) singari yuksak insoniy orzu-istaklarni o'zida namoyon etadi.

Atoqli folklorshunos olim V.Ya.Proppning yozishicha, ertak strukturasidagi "g'ayrioddiy ko'makchilar, jonli mavjudotlar va "g'aroyib buyum"lar funksional jihatdan o'zaro vazifadoshdirlar. Xususan, sehrli ot qahramonni o'zga epik makonga olib borsa, uchar gilam ham xuddi shu vazifani bajaradi. Qahramonning yaqin ko'makchisi bo'lgan epik ot jang chog'ida raqiblarni tishlab, tepish orqali egasiga yordam bersa, ur to'qmoq ham raqiblarni urib, hatto, asir ham oladi" [Propp, 1946: 174].

Chindan ham ayrim "g'aroyib buyum"lar ertaklarda sehrli ot, Semurg' kabi zoomorf mifologik timsollar bilan o'zaro vazifadoshlik qiladi. Masalan, uchar gilam ham uchar ot va Semurg' kabi qahramonni epik makon – yer osti dunyosidan yer usti dunyosiga olib chiqadi yoki qahramonni ko'z ochib yumguncha uzoq manzilga yetkazib qo'yadi. Xullas, "g'aroyib buyum"lar sehrli kuchga ega mifologik personajlar, totem jonivorlar bilan morfologik vazifadosh hisoblanadi. Bu esa sehrli ertak badiiy qurilishida ishtirok etuvchi g'ayrioddiy ko'makchi, homiy-personaj va "g'aroyib buyum"larni o'zaro aloqadorlikda tadqiq etish zarurligini ko'rsatadi.

Yordamchi "g'aroyib buyum"ning qahramonga ko'rsatadigan xizmatlarini quyidagicha guruhlashtirish mumkin:

a) ular qahramonning uzog'ini yaqin qiladi; b) qahramonni o'zga olamga olib kiradi; v) qahramonni malika visoliga erishtiradi; g) qahramon oldida turgan turli mushkul muammolarni oson hal qilib beradi; d) qahramonga dahshatli raqibini mag'lub etishida ko'maklashadi; e) qahramonni qiyin vaziyatlardan olib chiqadi; f) qahramonni bir ko'rinishdan boshqa ko'rinishga evriltiradi va hokazo.

Sehrli-fantastik tipdagi ertaklar syujetida uchraydigan "g'aroyib buyum"larni ko'pincha qahramonning o'zga olamdan, mifologik makondan olib kelishi, ularni mifologik personajlar qo'riqlashi, shuning uchun "g'aroyib buyum"ni qo'lga kiritish uchun qahramon ular bilan shiddatli kurashishi bejiz tasvirlanmaydi. Shu orqali, "g'aroyib buyum"larning sirliligi, mo'jizaviyligi, g'aroyib xususiyati yanada bo'rttiriladi va ishonarliligi kuchaytiriladi. Chunki ibtidoiy insonlar o'zi yashab turgan olamdan tashqari o'zga olam borligiga ishonar ekan, u yerdagi narsalarni ham tilsim bilan bog'liq deb tasavvur qilgan. [Rempel, 1981: 120] Shu tasavvur-tushunchalar esa ertaklarda "g'aroyib buyum"lar bilan bog'liq qadimiy motivlar shakllanishiga olib kelgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Guliqahqah. O'zbek xalq fantastikasi. VI kitob. – Toshkent: “Yosh gvardiya”, 1988. – B. 29, 42.
2. Jo'rayev M., Xudoyqulova L. Marosimnoma. O'zbek xalqining urf-odat va marosimlari haqida qisqacha ma'lumotnoma. – Toshkent: O'zbekiston milliy kutubxonasi, 2008. – B. 84.
3. Musaqulov A. O'zbek xalq qo'shiqlarining tarixiy asoslari. – Toshkent, 1994. – B. 33.
4. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л.: ЛГУ, 1946. – С. 174.
5. Ремпель Л.И. Далекое и близкое. Страницы жизни, строительного дела, ремесла и искусство старой Бухары. – Ташкент: Литература и искусства, 1981. – С. 120.
6. Samo tulpori. O'zbek xalq fantastikasi. V kitob. – Toshkent: “Yosh gvardiya”, 1987. – B. 77-105.
7. Фахретдинова Д.А. Ювелирное искусство Узбекистана. – Ташкент: “Литература и искусства”, 1988. – С.
8. Фрезер Дж.Дж. Золотая ветвь. – М.: “Политиздат”, 1983. – С. 219.
9. Imomov K. Ertak. O'zbek folklori ocherklari. 2 jildlik. – Toshkent: “Fan”, 1989. 2-jild. – B. 86.
10. Yuldasev M., Yuldasheva Z. The Problem of Text in Linguistics. – Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali, 2023.

AZƏRBAYCAN XALQ QƏHRƏMANLIQ DASTANI “KOROĞLU”NUN VARIANTLARI

Aynur İbrahimova,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Milli Elmlər
Akademiyasının Folklor İnstitutu

Xülasə. «Koroğlu» eposu Azərbaycan xalq yaradıcılığının ən möhtəşəm abidələrindən biridir. Azərbaycanda «Koroğlu» dastanının və bu dastanın şeirlərinin yazıya alınma tarixi, hələlik bizə məlum olan faktlara görə, XVIII yüzilin birinci yarısı (Təbrizli İlyas Muşeq, 1721) və XIX yüzilin əvvəllərindən (Əndəlib Qaracadaği, 1804) başlanır. Onun dastan kimi formalaşmasında və populyarlaşmasında el nəğməkarları aşıqların müstəsna xidməti vardır.

Koroğlunun tək və ya dəliləri ilə bərabər ayrı-ayrı düşmən şəhərlərinə səfərlərindən bəhs edən qollarda – bitkin süjetlərdə əsasən qəhrəmanlıq və azadlıq ideyası tərənnüm olunur.

Koroğlu obrazının mənşəyi türk mifologiyasında Tanrı oğlu arxetipinə bağlıdır. Funksiyası baxımından Koroğlu etnosun xilaskarıdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, epos, Koroğlu, variant, epik qəhrəman.

Azərbaycan xalq epik yaradıcılığının ən möhtəşəm örnəklərindən biri olan «Koroğlu» eposu öz poetik kamilliyi, informativ məlumat tutumunun zənginliyi, yayılma arealının heç bir eposla müqayisə oluna bilməyəcək qədər genişliyi, hətta bir-birindən mənşəcə fəqrlı xalqlar arasında hədsiz populyarlığı ilə əksər epik abidələrdən fərqlənir. Qəhrəmanlıq eposu olaraq «Koroğlu» Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq və azadlıq haqqında düşüncələrini, arzu və istəklərini, ümid və xəyallarını təcəssüm etdirir. Koroğlu bir çox türk xalqlarında, o cümlədən Azərbaycan xalqı üçün qəhrəmanlıq simvoludur.

«Koroğlu» eposunun Volqaboyu, Orta Asiya, Qafqaz, Yaxın Şərq, Anadolu və Balkan xalqlarından toplanış çoxsaylı variant və versiyaları mövcuddur. Azərbaycan koroğluşünaslığında bütün «Koroğlu» mətnləri obraz, quruluş, süjet və motivləri baxımından iki qrupa bölünərək təsnif edilir:

1) Azərbaycan və ya Qərb versiyası (bura dastanın Azərbaycan, türk, kürd, gürcü, erməni, bolqar və s. qərb variantları daxil edilir);

2) Orta Asiya və ya Şərq versiyası (bura türkmən, özbək, tacik, qazax və b. şərq variantları daxil edilir).

Qeyd etmək lazımdır ki, «Koroğlu» eposunun formalaşmasında və yaşadılmasında Azərbaycan xalq nəğməkarları olan aşıqların mühüm rolu olmuşdur. «Koroğlu» dastanı Azərbaycan aşıqlarının repertuarında uzun müddət əsas yerlərdən birini tutmuşdur.

Azərbaycanda «Koroğlu» eposu mətnlərinin toplanması və nəşrinin zəngin tarixçəsi vardır. Təbrizli tacir İlyas Muşeqin 1721-ci ilə tərtib olunmuş cüngündə topladığı şeirlər «Koroğlu»ya aid qoşma və gəraylıların böyük həcmdə toplandığı ilk mənbələrdəndir. Burada Azərbaycan dilində, lakin erməni əlifbasında yazılmış 13 şeir verilmişdir. «Nəğmələr kitabı» adlanan cüng, görkəmli Azərbaycan folklorşünası İ. Abbaslıya görə, Təbriz aşıqlarından toplanıb və «Koroğlu» ilə yanaşı, «Əsli-Kərəm», «Aşıq Qərib» və başqa Azərbaycan dastanlarında keçən şeirləri də içərisinə alıb (Abbaslı, 2007: 33). Bundan sonra, xronoloji ardıcılıqla baxsaq, Güney Azərbaycanın Əhər şəhərindən olan böyük şair Əndəlib Qaracadağının 1804-cü ilə aid «Şeirlər məcmuəsi»ndə də «Koroğlu» dastanından çoxlu şeirlər toplandığını qeyd etməliyik. Bu məcmuə Sankt-Peterburqun Asiya Muzeyinin arxivində saxlanılır.

XIX əsrin ortalarına aid edilən, Təbrizdə yazıya alınmış 28 məclisli bir «Koroğlu» nüsxəsi də Gürcüstanda Q.Kekelidze adına Əlyazmalar İnstitutunun fondunda aşkar edilmişdir. X.Koroğlunun qeydinə görə, dil və üslub baxımından əlyazma eposun Azərbaycan versiyasına aiddir və bugünkü gündə «Koroğlu»nun daha tutumlu variantıdır (Koroğlu Xalq, 1996: 96-97). Tiflis nüsxəsi «Koroğlu»nun aşağıdakı qollarını əhatə edir (qol-məclislərin adını qısa göstərmişik):

- I məclis. Dəmirçioğlunun Ərzurum səfəri.
- II məclis. Koroğlunun İstanbul səfəri.
- III məclis. Koroğlunun Urfa səfəri.
- IV məclis. Eyvazın Qarlı gölə getməsi.
- V məclis. Koroğlunun Van səfəri.
- VI məclis. Eyvazın Şərfə xanımı gətirmək üçün Hələbə getməsi.
- VII məclis. Koroğlunun Dağıstan səfəri.
- VIII məclis. Bəlli Əhmədin Gülarə xanımı gətirmək üçün Ərzuruma getməsi.
- XI məclis. Koroğlunun Bolu bəylə görüşü.
- X məclis. Koroğlunun Kürdistan səfəri.
- XI məclis. Həməzin Qıratı aparması.
- XII məclis. Davud paşanın Çənlibelə qoşun çəkməsi. Eyvazın əsir düşməsi.
- XIII məclis. Koroğlunun Misir səfəri.
- XIV məclis. Koroğlunun Dağıstan səfəri. Şahsənəm xanımın Çənlibelə gəlməsi.
- XV məclis. Koroğlunun Xəmis səfəri.
- XVI məclis. Bürci bəyin Çənlibelə qoşun çəkməsi.
- XVII məclis. Koroğlu ilə Həsən Cəlali.
- XVIII məclis. Qədirağanın Eyvazı əsir etməsi.
- XIX məclis. Koroğlunun doğulması. Qıratın doğulması. Koroğlunun Şah Abbasdan (İsfahandan) qaçması.
- XX məclis. Koroğlunun Şah Abbasla müharibəsi. Ruma getməsi.
- XXI məclis. Koroğlunun Təxti-Süleyman səfəri. Xurşid xanımın Çənlibelə gəlməsi.
- XXII məclis. Eyvazın Koroğludan ayrılıb Vanna – Məraz Cəlilinin yanına getməsi.
- XXIII məclis. Sərxoşun Diyarbəkir səfəri.
- XXIV məclis. Məhbubun Sürəhi xanımı gətirmək üçün Ayna getməsi.
- XXV məclis. Koroğlunun Malatya səfəri. Kənanın Çənlibelə getməsi.
- XXVI məclis. Eyvaz balının Süleymaniyə səfəri.
- XXVII məclis. Məcidəğanın Çənlibelə qoşun çəkməsi.
- XXVIII məclis. Koroğlunun ölümü.

Bu nüsxəni fərqləndirən əlamətlər kifayət qədər çoxdur. Onların arasında nağıl motivlərinə tez-tez rastlanılmasını, Koroğlunun törəyişi ilə bağlı epizodu, qəhrəmanın və dəlilərin Van, Diyarbəkr, Malatya, Təxti-Süleyman, Süleymaniyə, Hələb və s. səfərlərini, Sərxoş, Kənan və başqa dəli obrazlarını xüsusi qeyd etmək olar. Bununla belə, Tiflis nüsxəsinin əsas obrazları, motiv və süjetləri digər Azərbaycan variantları ilə eynidir.

Şimali Azərbaycanın Rusiya imperiyasının tərkibinə qatılmasından sonra «Koroğlu» mətnləri müxtəlif mətbu orqanlarında çap edilməyə başlamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan xalqının zəngin mənəvi irsini mənimsəmək məqsədi güdən ermənilər həmin dövrdə bu məsələdə, xüsusi canfəşanlıq göstərmişlər. Ermənilərin Azərbaycan folklorunu mənimsəməsi yolu, əgər müşahidə etsək, üç mərhələdə həyata keçirilirdi. Birinci mərhələdə onlar tam Azərbaycan folklor mətnini (Azərbaycan türk dilində) erməni əlifbasında qeydə alır və ya nəşrə hazırlayır, sonrakı mərhələdə artıq nümunənin dilini də ermənicəyə tərcümə edir, axırncı mərhələdə isə mətnlərdəki obrazların adını təhrif edir, «erməniləşdirir», süni əlavələr edərək nəşr edirdilər (Məsələn, guya Koroğlu «Xorxoriyan» erməni nəslinin adıdır).

Matenadaranda saxlanılan, erməni əlifbasında, lakin Azərbaycan türkcəsində qeydə alınmış və XIX əsrə aid «Koroğlu nağılı» başlıqlı əlyazmanın mövcudluğu bu işin sistemli və ardıcıl xarakterini göstərməkdədir. Həmin əlyazma «Koroğlu» eposunun «Alı kişi – Rövsən», «Giziroğlu Mustafa bəy» və «Bolu bəy» qollarını əhatə edir. Əlyazmadakı dastan şeirləri 55 bənd təşkil edir (Abbashi, 2001: 24). 1872-ci ildə Azərbaycan-türk dilində toplanmış daha bir «Koroğlu» mətni, erməni əlifbasında «Hekayeyi-Koroğlu, türkilərlə bərabər» adı altında İstanbulda nəşr edilib.

XIX əsrin sonlarına doğru «Koroğlu» mətnlərini ermənilər öz dillərinə tərcümə edərək nəşr etməyə başlamışlar. 1897, 1900 və 1904-cü illərdə erməni mənşəli aşığılar – Aşıq Cəməli və Aşıq Həyatın tərcüməsində dastanın «Giziroğlu ilə Bolu bəyin macərası», «Dəmirçioğlunun əhvalatı» və «Bolu bəy» qolları ermənicə ayrı-ayrılıqda kitab halında çap olunub.

XIX 30-40-cı illərindən başlayaraq Azərbaycanda olmuş rus və avropalı etnoqraflar, səyyahlar və şərqşünaslar «Koroğlu» dastanına xüsusi maraq göstərmişlər. Eposun Şərq xalqları arasında həddən artıq populyarlığı, təbii ki, avropalıların diqqətini çəkirdi. Onlardan bir neçəsi qeydə aldıkları və ya əlyazma şəklində əldə etdikləri «Koroğlu» mətlərini sonralar dövrün qəzet və jurnallarında çap etdirmiş, yaxud da öz kitablarına əlavə etmişlər. 1840-cı ildə rus İ.Şopen, 1842-ci ildə polyak Aleksandr Xodzko-Boreyko, 1875-ci ildə alman Baron Von Haksthauzen, 1889-cu ildə fransız Fredrix Duboys de Montperu «Koroğlu» dastanı ilə bağlı qeydə aldıkları rəvayətləri mətbuatda çap etdirmişlər.

Cənubi Azərbaycana səfər etmiş böyük macar şərqşünası German Vamberi Xoy şəhərində əldə etdiyi əlyazmadakı «Koroğlu» şeirlərini 1885-ci ildə çap olunmuş kitabında sətri tərcümədə vermişdir.

A.Xodzkonın 1834-cü ildə Cənubi Azərbaycandan topladığı və 1842-ci ildə Londonda nəşr etdirdiyi «Koroğlu» dastanı eposun dünyaya tanıtılmasında müstəsna rol oynamışdır. A.Xodzko nəşrində «Koroğlu» dastanından 13 məclis yer almışdır. 1834-cü ildə Təbrizdə Nigaristanlı Aşıq Sadıqdan yazıya alınmış dastan, sonra İngiltərəyə aparılaraq 1842-ci ildə Londonda ingilis dilində çapdan çıxmışdır (Chodzko, 1842). Ardından həmin variant Fransada (üç nəşr – 1843, 1846, 1852-ci illərdə), Almaniyada (1843), Rusiyada (1856), Amerika Birləşmiş Ştatlarında (1971, Nyu York) çap olunub. Həmin variantın müəyyən qolları polyak (1849, Varşava) və gürcü dillərində də (1887, 1908, Tiflis) işıq üzə görüb.

Bu variant ən qədim variantlardan biri kimi özündə indi itirilmiş çoxsaylı motifləri qoruyur.

XIX əsrin I yarısında Zaqafqaziyanı səyahət etmiş alman səyyahı, etnoqraf və yazıçısı Baron Avqust fon Haksthauzen yazıya aldığı variantın isə nəsr – yurd hissəsi almanca, şeir hissəsi Azərbaycan türkcəsindədir. A.Haksthauzen bu mətni «Kor Ubeyd və onun oğlu Koroğlu haqqında tatar rəvayəti» adı altında 1857-ci ildə Sankt-Peterburqda çıxmış «Zaqafqaziya əyaləti» adlı kitabda çap edilmişdir (Haksthauzen, 1857: 149-153). Mətn Pyotr Nov adlı yerli alman söyləyicidən yazıya alınmışdı.

Digər avropalı səyyah Frederix Duboys de Montperunun qeydə aldığı mətn onun «Səyahətnamə» əsərində verilmişdir (Montpereux, 1839: 455-457). Frederix Duboysun topladığı rəvayət Avqust Haksthauzenin qeydə aldığı rəvayətlə çox eyniyyətə malik olsa da, geniş süjetə malik deyildi.

XIX əsrdə çap olunmuş variantlar içərisində «Koroğlu» ən çox təhrifə məruz qalmış mətni İ.Şopenə məxsusdur (Şopen, 1840: 12-25).

Həmin illərdə keyfiyyət və məzmun baxımından natamam olsalar da, Qafqazdakı yerli mətbuat orqanlarında çap olunan mətnlər də qeyd edilməlidir.

1830-cu ildə «Tifliskie vedomosti» qəzetində «Koroğlu» dastanından bəzi epizodları əhatə edən yazı dərc olunur. Burada Koroğlu «xeyirxah quldur» olmaqla bərabər, İrəvan sərdarı kimi təqdim edilir (Tiflisskie vedomosti, 1830: 16).

«Kavkaz» qəzetinin 1847-ci ilə aid bir sayında «Koroğlu» dastanı mövzusunda kiçik materiallar verilib. Tiflisdə çıxan «Zarya Vostoka» qəzetinin 1859-cu il birinci sayında «Kor kişinin oğlu» və «Eyvazın nağılı» adlı iki nağıl-hekayə dərc edilib.

Tiflisdə çıxan digər mətbu orqanı SMOMPK məcmuəsinin 9-cu sayında (1890-cı il) Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının tələbəsi Mirzə Vəlizadə

tərəfindən 1889-cu ildə Tiflis qəzasının Xocalar kəndindən toplanmış «Koroğlu» hekayəti və 3 şeir (ərəb əlifbasında və rusca tərcümədə) verilmişdir (Vəlizadə, 1890: 14).

XX əsrin əvvəllərində etibarən «Koroğlu» mətnlərinin nəşri xüsusi sürət götürmüşdür. Çox az istisnalar olmaqla, demək olar ki, əsrin ilk onilliklərindən etibarən Qafqazda «Koroğlu» dastanının toplanması, nəşri və tədqiqi ilə əsasən Azərbaycan alimləri məşğul olmuşlar.

Rza Zakirin 1913-cü ildə Orucov qardaşları mətbəəsində nəşr etdirdiyi kiçik həcmli «Koroğlu», dastanın Azərbaycanda ilkin nəşrlərindən biri sayılır. Lakin bu mətn İstanbul variantı (və ya İstanbul rəvayəti) adı ilə tanınan mətnlə təxminən eynidir. İstanbul variantı 1913-cü ildə Budapeştdə G.Mesaroş tərəfindən macar dilində də nəşr olunmuşdu.

1927-ci ildə V.Xuluflu aşıqlardan qeydə aldığı iki qolu kitab halında çap etdirmişdi (Koroğlu, 1927). O, 1929-cu ildə dastanın daha geniş həcmli mətnini latın qrafikasında yenidən nəşr etdirib (Koroğlu, 1929). «Koroğlu» dastanının 1937-ci ildə Şəmkirli Aşıq Hüseyndən qeydə alınmış və üç qolu əhatə edən Abbas Rəcəbli nəşri də «Koroğlu» dastanının xüsusi əhəmiyyət daşıyan mətnlərindən biri idi (Koroğlu, 1999). Daha sonra H.Əlizadə Azərbaycanın bölgələrini qarış-qarış gəzərək məşhur və istedadlı aşıqlardan topladığı materialları sonralar sistemləşdirmiş və nəşrə hazırlamışdır (Koroğlu, 1940). 1940 (rus dilində) və 1941-ci (azərbaycan dilində) illərdə nəşr olunmuş bu «Koroğlu» dastanında aşağıdakı qollar yer almışdır:

1. Koroğlu;
2. Koroğlunun İstanbul səfəri;
3. Koroğlunun Aşıq Cünun;
4. Koroğlunun Türkmən səfəri;
5. Koroğlunun Dəmirçioğlu;
6. Koroğlunun Ərzurum səfəri;
7. Koroğlunun Toqat səfəri;
8. Koroğlunun Ərzincan səfəri (rusca nəşrdə «Koroğlu ilə Bolu bəy» adı altında getmişdir);
9. Koroğlunun Bağdad səfəri;
10. Koroğlunun Balıca səfəri;
11. Koroğlunun Rum səfəri;
12. Koroğlunun Bəyazid səfəri (rusca nəşrdə bu qol yoxdur);
13. Koroğlunun Dərbənd səfəri;
14. Koroğlunun qocalığı.

M.H.Təhmasib Azərbaycanda «Koroğlu» eposunun 1949 və 1956-cı illər nəşrlərini (Koroğlu, 1949; Koroğlu, 1956) çapa hazırlamış və eposun

populyarlaşmasında müstəsna xidmətlər göstərmişdir. Bu mətn sonralar dəfələrlə təkrar nəşr edilmişdir.

«Koroğlu»nun İsrafil Abbaslı və Bəhlul Abdullayevin tərtibatı ilə 2000 (rus dilində) və 2005-cü ildə (Azərbaycan dilində) işıq üzü görən nəşri Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun folklor arxivində saxlanan əlyazmalar əsasında hazırlanmışdır (Koroğlu, 2000). Bu nəşrdə 25 qolsüjet yer almışdır:

1. Alı kişi. Söyləyəni Aşıq Əli, toplayanı H.Əlizadə;
2. Koroğlunun Dəli Həsən. Söyləyəni Aşıq Həsənbala, Toplayanı Ə.H.Tahirov;
3. Koroğlunun İstanbul səfəri. Söyləyəni Aşıq Abbas, toplayanı H.Əlizadə;
4. Aşıq Cünun. Söyləyəni Aşıq Əli, toplayanı H.Əlizadə;
5. Koroğlunun Türkmən səfəri. Söyləyəni Aşıq Əli, toplayanı H.Əlizadə;
6. Dəmirçioğlunun Ərzurum səfəri. Söyləyəni Aşıq Mirzə, toplayanı H.Əlizadə;
7. Koroğlunun Ərzurum səfəri. Söyləyəni Aşıq İbrahim Qaraoğlu, toplayanı H.Əlizadə;
8. Durna teli. Söyləyəni Aşıq İsrafil, toplayanı H.Əlizadə;
9. Koroğlunun Rum səfəri. Söyləyəni Aşıq İbrahim Qaraoğlu, toplayanı H.Əlizadə;
10. Koroğlunun Bolu bəy. Söyləyəni Aşıq Sadiq, toplayanı H.Əlizadə;
11. Həmənin Qıratı aparması. Söyləyəni Aşıq Qoca, toplayanı H.Əlizadə;
12. Koroğlunun Ərəb Reyhan. Söyləyicisi və toplayıcısı naməlumdur;
13. Koroğlunun Aypara. Söyləyəni Aşıq Cahandır, toplayanı Ə.H.Tahirov;
14. Koroğlunun Bəyazid səfəri. Söyləyəni Aşıq Əli, toplayanı H.Əlizadə.
15. Qulun qaçması. Söyləyəni Aşıq Mehdi Nəsiboğlu, toplayan naməlumdur;
16. Ağcaquzu. Söyləyəni Aşıq Aslan Kosalı, toplayan E.Məmmədli;
17. Pərzad xanımın Çənlibelə gəlməyi. Söyləyəni Aşıq Aslan Kosalı, toplayanı E.Məmmədli;
18. Mahru xanımın Çənlibelə gəlməyi. Söyləyəni Aşıq Hüseyn Cavan, toplayanı M.Həkimov;
19. Koroğlunun Bəylər. Söyləyəni Əliş Səməd, toplayanı Ə.H.Tahirov;
20. Koroğlunun Balıca səfəri. Söyləyəni Aşıq Muxtar, toplayanı H.Əlizadə;
21. Koroğlunun Dərbənd səfəri. Söyləyəni Aşıq Vəli, toplayanı H.Əlizadə;
22. Zərnişan xanımın Çənlibelə gəlməyi. Söyləyəni Aşıq Hüseyn Saracılı, toplayanı M.Həkimov;
23. Hasan paşanın Çənlibelə gəlməyi. Söyləyəni və toplayıcısı anonimdir.

24. Mərcan xanımın Çənlibelə gəlməyi. Söyləyəni Abbas İman oğlu Vəliyev, toplayanı Əli Qurbanov;

25. Koroğlunun qocalığı. Söyləyəni Aşıq Məhəmməd, toplayanı H.Əlizadə. İran türklərindən – azərbaycanlılardan toplanmış və Əli Kamalının arxivində saxlanan bir variantı isə Əli Şamil çapa hazırlamışdır (Koroğlu, 2009). Ə.Şamilə görə bu versiyada sinfi mübarizə elementləri yox səviyyəsindədir (Şamil, 2014: 349) .

“Koroğlu” dastanının XVI əsrin sonu – XVII əsrin əvvəllərindəki Şərqi Anadolu və Azərbaycanda baş qaldırmış Cəlalilər hərəkatının tarixi zəminində yarandığı ehtimal edilir. Bir qism alimlərə görə isə, «Koroğlu» eposu ilkin olaraq Göytürklər dönməsində Orta Asiyada məskunlaşmış oğuzlar arasında yaranmış və oğuz-türkman tayfalarının Azərbaycana hərəkəti sonrası isə yeni – indiki dastan şəklini almışdır. Türkiyə (Anadolu) «Koroğlu»sunu genetik olaraq Cənubi Azərbaycan (Paris nüsxəsi) versiyasına dayandığını iddia edən türkmən tədqiqatçısı B.A.Qarriyev belə hesab edirdi ki, dastan sonralar Anadolu mühitində yayılaraq və inkişaf edərək milli çarlar qazanmışdır (Qarriyev, 1968: 240).

Azərbaycan alimlərinin qənaətinə, Koroğlu obrazının mənşəyi türk mifologiyasının ölüb-dirilən və təbiəti işarələyən Tanrı oğlu arxetipinə bağlıdır. Funksiyası baxımından Koroğlu etnosun xilaskarıdır. Xilaskar funksiyası xalq sufizmində yeni dəyər qazanaraq haqq-ədalət keşikçisi, kasıbların dostu şəklində bir missiya ilə zənginləşmişdir. Koroğlu mifoloji tip kimi yenidən qurulma aktının bütün tərəflərini şaman rəvayətlərindən almışdır (Bayat, 2003, 155-156).

Bəzi variantlarda Koroğlu obrazı qapalı şəkildə özündə şüalərin birinci imamı Həzrət Əliyə xas xüsusiyyətləri, sonda isə Mehdi Sahib əz-Zamana aid İslam esxatologiyasını da təcəssüm etdirir. Bu mənada «Koroğlu» dastanı orta çağda geniş yayılmış sufi təriqətləri ilə sıx bağlıdır.

“Koroğlu” dastanı hər biri bitkin süjet xəttinə malik qollardan təşkil olunub. Qolların əksəriyyəti qəhrəmanın təkbaşına və ya yoldaşları – dəlillərlə ayrı-ayrı düşmən şəhərlərinə səfərlərindən bəhs edir və eyni invarianta dayanır. Bəzi aimplərə görə, arxetip səviyyədə «Koroğlu» eposunun özəyində Kosmos – Xaos (Oğuz – Xaos) qarşıdurması dayanır. Koroğlunun ortaya çıxmasından ölümünədək fəaliyyəti mifoloji-kosmik səviyyədə günəşin doğuşundan batışınadək olan treoktorianı cızır. Qəhrəmanın ayrı-ayrı şəhərlərə səfərləri (eposun qol-variantları) həmin hərəkətin – sakral arxetipin epik proyeksiyanmasından ibarət olan paradigmatik cərgələrdir (Abbasov, 2008: 118).

«Koroğlu» dastanı türk-oğuz eposunun fasiləsiz davamı prosesində bir halqa olmaqla, əski modelləri birbaşa və ya dolayısı ilə təkrarlayır. Qeyd edək ki, eposun Azərbaycan variantlarında həm Koroğlunun doğuluşu, həm də sonu (ölümü)

ilə bağlı sujetlər intişar tapmayıb. Xüsusən Koroğlunun törəyişindən bəhs edən qollara nadir hallarda təsadüf edilir.

«Koroğlu»nun hər bir qolu ayrı-ayrılıqda müstəqil, bitgin hekayət olsa da, bütövlükdə vahid bir süjet ətrafında birləşir. Aparıcı qəhrəman qütbünü təşkil edən obrazlar (Koroğlu, Dəli Həsən, Eyvaz, Dəmirçioğlu və b.) əksər qollarda iştirak edir və bütün əsər boyu fəaliyyət göstərirlər. İkinci qismi obrazlar (Həsən paşa, Cəfər paşa, Aslan paşa, Bolu bəy, Camal paşa, Qəcəralı, Muştuluq, Mehtər Murtuz, Keçəl Həmzə, Mahmud paşa, Ərəb Reyhan, Xotkar Murad, Qaraxan, Ərəb paşa və b.) ayrı-ayrı qollarda fəaliyyət göstərirlər.

Koroğlu öz Qıratı və Misri qılıncından ayrı təsəvvür olunmur.

“Koroğlu” digər Azərbaycan dastanları kimi nəsr və nəzm hissələrinin bir-birini əvəzləməsi şəklində qurulub. Nəsr hissədə, adətən hadisə nəql edilir, qəhrəmanın istək, arzu, çağırışları isə nəzmlə (Azərbaycan xalq şeirinin qoşma və gəraylı janrında olan şeirlərlə) verilir.

Ümumiyyətlə, «Koroğlu»dakı lirik-poetik nümunələrin əksəriyyətini təşkil edən qoşma və gəraylılar poetik mükəmməlliyinə görə Azərbaycan xalq poeziyasının ən gözəl örnəklərindən sayıla bilər. Onların yarısından çoxu qəhrəmanın (əsasən, Koroğlunun) ovqatını, istəklərini və müraciətlərini (öyüd, çağırış) ifadə edir.

«Koroğlu» eposunun şeirlərində lirizm kifayət qədər güclü olsa da, onların əksəriyyəti tarixi qəhrəmanlıq nəğmələridir. «Koroğlu»dakı lirik-poetik nümunələrin əksəriyyətini təşkil edən qoşma və gəraylılar poetik mükəmməlliliyinə görə, XVI-XIX əsrlər Azərbaycan xalq şeirinin ən gözəl örnəklərindən sayıla bilər.

Ədəbiyyat:

1. İ.Abbaslı Azərbaycan dastanlarının yayılması və təsiri məsələləri. Bakı: Nurlan, 2007.
2. E.Abbasov. «Koroğlu»: poetik sistemi və strukturu. Bakı: Nurlan, 2008.
3. Koroğlu / Toplayıb nəşr edəni Vəli Xulufu. Bakı: Azərnəşr, 1927.
4. Koroğlu / Toplayıb nəşr edəni Vəli Xulufu. Bakı: Azərnəşr, 1929.
5. Koroğlu / Tərtib edəni H. Əlizadə. Bakı: Azərnəşr, 1941.
6. Koroğlu / Tərtib edəni, müqəddimə və şərhlərin müəllifi M.H.Təhmasib. Bakı: Elm, 1949.
7. Koroğlu / Çapa hazırlayanı və ön sözün müəllifi M.H.Təhmasib. Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1956.
8. Koroğlu. Rza Zaki nəşri / Transliterasiya, tərtib, ön söz, şərh və lüğətin müəllifi E.Tofiqqızı. Bakı: Elm, 2000.
9. Koroğlu. Abbas Rəcəbli nəşri / Tərtib, ön söz və şərhlərin müəllifi E.Tofiqqızı. Bakı: Elm, 1999.

10. Koroğlu. Əli Kamali arxivindəki variantlar / Çapa hazırlayanı Ə.Şamil. Bakı: Nurlan, 2009.
11. Koroğlu / Mətni hazırlayıb tərtib edənlər: İ.Abbaslı, B.Abdulla. Bakı: Lider, 2005.
12. F.Bayat. Koroğlu: şamandan aşık, alptan erene. Ankara, Akçağ, 2003.
13. A.Şamil. Azərbaycanda Koroğlu destanının derlenmesi, yayımlanması və araşdırılması tarixindən/ “Koroğlu” kitabı”(Hazırlayan M.Sabri Koz). İstanbul, Kitabevi yayınları, 2014, səh.333-354.
14. И.Аббаслы. Арэал распространения и влияния азербайджанских дастанов. Баку: Седа, 2001.
15. М.Велизаде. Предание о разбойнике Короглу // СМОМПК, IX, Тифлис, 1890, с.121-126
16. А. Гакстгаузен. Татарское предание о слепом Обеиде и его сыне Кероглы // «Закавказский край». Заметки о семейной и общественной жизни и отношениях народов, обетающих между Черным и Каспийским морями, 1 ч., СПб., 1857, с.149-153
17. «Тифлиссские ведомости», 1830, №68.
- 18.. «Заря Востока», Тифлис, 1859, №1.
19. Б.А.Каррыев. Эпические сказания о Кер-оглы у тюркоязычных народов. М.: Наука, 1968.
20. Кер-оглы – восточный поэт-наездник. Полное собрание его импровизаций с присовокуплением его биографии / Перевод с английского С.С.Пенн. Тифлис, 1856.
21. Кер-оглы. Азербайджанский народный эпос. Составитель: Г.Ализаде. Баку: Азернешр, 1940.
22. Кер-оглы. Газ. «Кафказ», Тифлис, 1847, №22.
23. Короглу / Составители: И.Аббаслы, Б.Абдулла. Баку: Седа, 2000.
24. Х.Г.Короглу. «Кероглы» – продолжение азербайджанской эпической традиции / Х.Г.Короглу, А.М.Набиев. Азербайджанский героический эпос. Баку: Язычы, 1996, с.96-163.
25. И.Шопен. «Кер-оглы, татарская легенда // «Маяк современного просвещения и образованности». СПб., 2 ч., глава 3, 1840, с.12-25
26. A.Chodzko. Specimens of the popular poetry of Persia as found in the Adventures and improvisations of Kurroghlou, the bandit minstrel of Northern Persia and the songs of the people inhabiting the shores of the Caspian sea. London, 1842.
27. F.D.Montpereux. Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhases, en Colechide, en Georgie, en Armenie et en Cremee; 6 volumes, tome III, Paris, 1839, pp.455-457.

TÜRKİYƏ SATİRİK MƏTBUATININ TƏŞƏKKÜLÜ VƏ FORMALAŞMASI (OSMANLI DÖNƏMİ)

Gülbəniz Babayeva,
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Mətbuat tarixi və publisistika şöbəsinin
aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
E-mail: gulbeniz-babayeva@mail.ru

Xülasə. Məqalədə Osmanlı dönəmi Türkiyə satirik mətbuatının yaranması, formalaşması, təkamül prosesi, ciddi təqib və təzyiqlərə məruz qalması ardıcıl və sistemli şəkildə araşdırmaya cəlb edilmişdir. Türkiyədə Osmanlı İmperiyası hakimiyyətinin bərqərar olduğu 19-cu yüzillikdə satira yeni bir inkişaf yoluna qədəm qoymuşdu. Şifahi və yazılı ədəbiyyatda uzun bir tarixi mərhələ keçən satira mətbuatda da öz bədii inikasını tapmışdı. Belə ki, əsrin ikinci yarısında artıq satirik yayımlar dövrüyyəyə daxil olmuşdu. Türkiyədə ilk satirik dərgi “Boşboğaz bir adam” adıyla, türkcə, 1852-ci ildə İstanbulda nəşr edilmişdir. Türk mətbuatının ilk uzunömürlü satirik yayımı isə “Terakki”(1868) qəzetinin əlavəsi, həftədə iki dəfə çıxan “Letaifi-Asar”dır(1869). Lakin 1870-ci ildə nəşrə başlayan “Diyojen” türk satirik mətbuatının ilk dəyərli nüsxəni hesab edilir. Osmanlı dönəmində “Çinqıraklı tatar”(1873), “Hayal”(1873), “Latife”(1873), “Kahkaha”(1874), “Meddah”(1875), “Geveze”(1875) kimi satirik dərgilər də fəaliyyət göstərmişdir. Dövrün ictimai qüsurlarını, mənəvi eybəcərlikləri, ədalətsizlikləri və bunlara rəvac verən, hakim ideologiyaya xidmət göstərən vəzifə sahiblərini öz səhifələrində kəskin şəkildə tənqiddə məruz qoyan türk satirik mətbuatının nəşrləri, ədib və şairləri ilə hakim dairələrin təmsilçiləri arasında aydın nəzərə çarpan qarşıdurmalar mövcud idi. Hakim ideologiyaya qarşı müxalif mövqedə dayanan satirik dərgi və qəzetlər həm Qərbin, həm də Osmanlı İmperiyasının güclü təzyiqləri ilə üz-üzə dayanırdı.

Bu dövrdə mətbuat Osmanlıda önəmli bir yer tutmağa başlamış, böyük fikir adamları, aydınlar dövlət siyasətinə qarşı tənqidi münasibətlərini qəzet və jurnallar vasitəsilə geniş xalq kütləsinə çatdırmış və saraya qarşı kin və qəzəbini mətbuatda yayımlamışlar. Həmin mərhələdə satirik mətbuat müxalifətin qanadı funksiyasını daşımış və satiranın ən önəmli və kəskin formalarından olan həcvlərlə saray siyasətini və onun idarəedicilərini ifşa yolunu seçmişdir. Dövrün mütərəqqi ziyalıları satirik üslubdan yetərincə bəhrələnərək sultanı və onun əyanlarını tənqid hədəfinə çevirmiş, satirik bir tərzdə mövcud rejimin çatışmazlıqlarını, qüsurlarını yazıb xalqa çatdırmışlar.

Açar sözlər: Osmanlı İmperiyası, satirik mətbuat, “Diyojen”, “Çinqıraklı tatar”, “Hayal”, “Tərəqqi”

Организация и формирование турецкой сатирической прессы (Османский период)

Резюме. В статье систематически и последовательно исследуются возникновение, формирование, процесс эволюции турецкой сатирической прессы османского периода, а также ее подверженность серьезным преследованиям и давлению. В XIX веке, когда в Турции установилась власть Османской империи, сатира вышла на новый путь развития. Сатира, прошедшая длительный исторический этап в устной и письменной литературе, нашла свое художественное видение в печати. Так, во второй половине века уже ходили сатирические передачи. Первый сатирический журнал в Турции был издан в Стамбуле в 1852 году под названием «Бошбогаз бир Адам» на турецком языке. Первым долгоживущим сатирическим изданием турецкой прессы был выходивший раз в две недели «Летаифи-Асар» (1869), приложение к газете «Теракки» (1868). Однако «Диоген», вышедший в 1870 году, считается первым ценным образцом турецкой сатирической прессы. В период Османской империи издавались такие сатирические журналы, как «Чингыракли Татар» (1873 г.), «Хаял» (1873 г.), «Латифе» (1873 г.), «Кахкаха» (1874 г.), «Медда» (1875 г.), «Гевезе» (1875 г.) тоже действовал. Отчетливо заметны были конфликты между издателями, писателями и поэтами турецкой сатирической прессы и представителями правящих кругов, резко критиковавшими социальные пороки, моральные уродства и несправедливости того времени, и чиновниками, их поддерживавшими и служившими правящей власти. идеология на своих страницах. Сатирические журналы и газеты, выступавшие в оппозиции правящей идеологии, столкнулись с сильным давлением как со стороны Запада, так и со стороны Османской империи.

В этот период важное место в Османской империи стала занимать пресса, великие мыслители и интеллектуалы доносили до широкой общественности через газеты и журналы свое критическое отношение к государственной политике и публиковали в прессе свою ненависть и гнев против дворца. На этом этапе сатирическая пресса выступила крылом оппозиции и избрала путь разоблачения дворцовой политики и ее правителей сатирой, которая является наиболее важной и острой формой сатиры. Прогрессивная интеллигенция того времени в полной мере воспользовалась сатирическим стилем и превратила султана и его чиновников в объект критики, в сатирической форме написала недостатки и пороки нынешнего режима и донесла их до народа.

Ключевые слова: Османская империя, сатирическая пресса, «Диоген», «Татарин с погремушками», «Воображение», «Прогресс».

Organization and formation of Turkish satirical press (Ottoman period)

Summary. In the article, the emergence, formation, evolution process of the Turkish satirical press of the Ottoman period, and its exposure to serious persecution and pressures were systematically and consistently investigated. In the 19th century, when the power of the Ottoman Empire was established in Turkey, satire entered a new path of development. Satire, which went through a long historical stage in oral and written literature, found its artistic vision in the press. Thus, in the second half of the century, satirical broadcasts were already in circulation. The first satirical magazine in Turkey was published in Istanbul in 1852 under the name "Boşboğaz bir adam" in Turkish. The first long-lived satirical publication of the Turkish press was the biweekly "Letaifi-Asar" (1869), a supplement of the newspaper "Terakki" (1868). However, "Diogen", published in 1870, is considered the first valuable example of the Turkish satirical press. During the Ottoman period, satirical magazines such as "Chingyrakli Tatar" (1873), "Hayal" (1873), "Latife" (1873), "Kahkaha" (1874), "Meddah" (1875), "Geveze" (1875) also operated. . There were clearly noticeable conflicts between the publishers, writers and poets of the Turkish satirical press and the representatives of the ruling circles, who sharply criticized the social defects, moral deformities, and injustices of the time and the officials who supported them and served the ruling ideology on their pages. Satirical magazines and newspapers, which stood in opposition to the ruling ideology, faced strong pressure from both the West and the Ottoman Empire.

During this period, the press began to occupy an important place in the Ottoman Empire, great thinkers and intellectuals conveyed their critical attitude towards the state policy to a wide public through newspapers and magazines and published their hatred and anger against the palace in the press. At that stage, the satirical press acted as the wing of the opposition and chose the path of exposing the palace politics and its rulers with satire, which is the most important and sharp form of satire. The progressive intellectuals of the time took full advantage of the satirical style and turned the sultan and his officials into a target of criticism, and in a satirical manner wrote the shortcomings and defects of the current regime and brought them to the people.

Key words: Ottoman Empire, satirical press, "Diogenes", "Tatar with rattles", "Imagination", "Progress".

Giriş. Türk xalqlarının mövcudluğundan bu yana satira həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatda geniş şəkildə əksini tapmışdır. İslamdan öncə "Divani-lügəti-türk"də daha çox şifahi nümunələrdə qarşılaşdığımız satira və yumor ünsürlərini İslamın qəbulundan sonra "Qutadqu-bilik", "Atabetül Hakayik" kimi yazılı əsərlərdə görə bilirik. 13-14-cü əsrlərdə satira və yumor mövzusunda yazılmış ən

dəyərli əsərlərdən biri də “Nasreddin Hoca fıkraları”dır. Bu lətifələrdə ibrətamiz fikirlər, incə, zərif, yumorlu gülüşlə yanaşı, həm də kəskin satirik deyimlər, dərin mənə yükü, düşündürücü məzmun və ideya zənginliyi xalq tərəfindən maraqla qarşılanmış, sevilmiş və günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Bu yüzillikdə yazıya alınan böyük söz abidəmiz “Kitabi-Dədə Qorqud”dastanında da satira və yumor ünsürləri ilə rastlaşırıq. Dastanda “Qadınlar dörd cürdür” (türlüdür) cümləsi ilə qadınların dörd soyda təsnif və ya təsvir olunması bu baxımdan diqqəti cəlb edir. 15-ci əsrdə Molla Lütfinin nəsrə qələmə aldığı “Harnamə”si, Vahyinin “Takvim”i, Mahreminin “Mecmaül-Letaif”i ilə “Şütürnamə”si, Layihi Mustafa Efendinin “Muhadarat”ı, Qazali Deli Biraderin “Dafiül-Qümum” və “Rafiul-Hümum”u, Mealinin kedisi üçün yazmış olduğu mərsiyə, Sani və Sai Mustafa Çelebinin qarşılıqlı məktubları önəmli satirik əsərlər sırasındadır. 16-17-ci yüzillikdə satira arxa plana keçmiş, həcv və həzl dövrün ictimai eyib və qüsurlarını əks etdirən bir vasitəyə çevrilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında Füzulinin məşhur “Şikayətnamə”si bütövlükdə türk dünyasının ictimai və sosial ədalətsizliklərinin göstəricisi kimi intişar tapmışdır. 17-ci əsrdə bu ənənə türk ədəbiyyatında nəzərə çarpacaq dərəcədə diqqəti cəlb etmişdir. Bu örnəklərdən biri də Nəfinin “Sihamı-Kaza”sı olmuşdur. Nəfi bu əsərində dövrünün çatışmazlıqlarını və hakim dairələri tənqid etmişdir. Satirik ünsürlərin yer aldığı bu əsərdə sətiraltı, metaforik mənalar oxucunu dərinlən düşündürür və dövr haqqında aydın təsəvvür yaradır. Bu ardıcılığı Naili Mehmedin “Tuhfei Emsal”məsnəvisi, Münəccimbaşı Derviş Ahmed Dede ilə Feyzullah Efendinin “Letaifname”si və müəllifi bəlli olmayan “Hikayei-Mekri-Zenan”əsəri davam etdirir. 18-ci yüzillikdə satiranın çərçivəsində daralma və məhdudiyyətlər nəzərə çarpmış, daha çox xalq ədəbiyyatından qaynaqlanan gülüş aparıcı rol oynamışdır. Yazılı ədəbiyyatda yaranan və formalaşan sistemli satirik gülüş ənənəsi öz yerini folklordan gələn qaba, kobud ifadə tərzinə vermişdir. Bununla belə, satiraya önəm verən və çətinliklə də olsa, onun yazılı ədəbiyyatdakı yerini qoruyub saxlayan Osmanzade Taib, Sünbülzade Vehbi, Bursal İsmail Belig, Nedim Şeyhülislam İshak, Esad Efendi, Haşmet və Zarifi kimi sənətkarlar yetişmişlər.

Azərbaycanda Çar Rusiyasının, Türkiyədə Osmanlı imperiyası hakimiyyətinin bərqərar olduğu 19-cu yüzillikdə satira yeni bir inkişaf yoluna qədəm qoydu. Azərbaycan ədəbiyyatında dövrün ictimai qüsurlarını, mənəvi eybəcərlikləri, ədalətsizlikləri və bunlara rəvac verən, hakim ideologiyaya xidmət göstərən vəzifə sahiblərini öz satiralarında kəskin şəkildə tənqiddə məruz qoyan Qasım bəy Zakir, Mirzə Baxış Nadim, Baba bəy Şakir, Seyid Əzim Şirvani kimi satirik şairlər meydana gəldi. Paralel olaraq türk ədəbiyyatında bu janrın maraqlı nümunələri yaradıldı. Bu baxımdan Keçecizadə İzzet Mollanın “Mihnet Keşani”, Enderunlu Fazilin “Defteri Aşk” və “Şevkendizi-Eşki” türk əsərləri bu yüzilliyin son satirik

nümunələri kimi ədəbiyyat tarixinə daxil oldu. Osmanlı İmperiyası 18-ci yüzillikdən başlayaraq ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni qüdrətini artırmaq və modern dövlət qurmaq uğrunda mübarizəyə başlamış, lakin bu sahədə ən uğurlu və əsaslı dəyişikliklər 19-cu yüzillikdə reallaşmışdır. Belə ki, bu əsrdə imperatorluq siyasi, sosial və idarəetmə gücünü özündə təmərküzləşdirərək yeni mərhələyə qədəm qoyur. Məhz bu global inkişafın içərisində 19-cu yüzilliyin 2-ci yarısından etibarən satirik mətbuat da Osmanlıdan dövrüyyəyə daxil olur və qısa bir müddətdə qəzet çapına başlanılır. *“Türkcə satirik qəzetlərin ən əski tarixi Tənzimat Fərmanına (3 noyabr 1839) dayanır. Qərbdən ən azı 200 il sonra ilk satirik dərgi olan “Diyojen”(1870) nəşr edilir. Bu dövrdə qəzet, dərgi, məcmuə, risalə kimi satirik nəşrlər meydana gəlir”*[10,s.10]. Getdikcə sürətlənən bu proses mətbuatın hakimiyyət üzərindəki təsirini gücləndirir və mətbuat sarayın yürütdüyü siyasətə qarşı çıxan aydın təfəkkürlü, elmi, ziyalı insanların mərkəzləşdiyi bir quruma çevrilir. İçərisində karikaturaların da yer aldığı bu satirik mətbuat orqanları kəskin satirik üslubu, görünüşü və tərtibatı ilə də diqqəti cəlb edir. Şübhəsiz, xalqın ictimai-siyasi, sosial və mədəni həyatında baş verən hadisələrə satirik mətbuat heç vaxt biganə qalmamış, əksinə cəmiyyətdə baş verən bütün hadisələrə fəal müdaxilə etmişdir. Mövcud quruluşun çatışmazlıqları, eyib və qüsurları müxalifətin haqq səsi olan satirik mətbuatın tənqid hədəfinə çevrilmişdir. Elə bu səbəbdən də satirik mətbuat saray xadimlərinin basqı və təpkilləri ilə üz-üzə qalmışdır.

Osmanlı İmperatorluğu dönməində fəaliyyət göstərən satirik mətbuat bir çox araşdırmaçılar tərəfindən tədqiqata cəlb edilmişdir. Satirik mətbuatın keçdiyi 150 illik çətin və şərəfli yolu əks etdirən aşağıdakı araşdırmaları göstərmək olar: İlk dönmə Osmanlı satirik mətbuatı haqqında yazılan araşdırma Alparslan Oymakın “Osmanlı mizahında Teodor Kasap: “Diyojen”, “Çınqıraklı tatar” və “Hayal” qazetesi üzərinə bir inceleme” adlı doktorluq işidir. İkinci bir tezis isə İsmail Gündoğdunun “Sultan Abduləziz devrinde mizah basını yoluyla mühələfet” əsəridir. Bu tədqiqatda da ölkənin siyasi həyatındakı çatışmazlıqlar qabarıq şəkildə göz önündə canlandırılır. Bunların içərisində M.Bülent Varlıkın “Tanzimattan Cumhuriyete mizah” adlı araşdırması, Münir Süleyman Çapanoğlunun “Basın tarihimizde mizah dergileri” və Atilla Özerin “Karikatür: iletişimin çizgi dili” adlı kitabları dəyərli araşdırmalar kimi diqqəti cəlb edir. Bu cür tədqiqatlarda satirik mətbuatın keçdiyi tarixi inkişaf mərhələləri ardıcıl izlənilmiş, siyasi problemlərin tənqidinə geniş yer verilmişdir. Bununla belə, satirik nəşrlər haqqında yazılan tezis, məqalə və kitablar bitkin əsərlər kimi görünsələr də, satirik qəzet və jurnalların hansı məqsəd və məramla çap olunması və müxalifyönümlü mətbuatın xalqın haqq səsinə ifadə edən bir nəşr kimi fəaliyyətindən yetərincə bəhs edilməmişdir. Elə bu səbəbdən də tədqiqatlar satirik mətbuatın keçdiyi yol, onun yaranması zərurəti,

ictimai sosial amillər haqqında oxucuya geniş, dolğun və hərtərəfli məlumat verə bilməmişdir.

Tədqiqatçıların bir qismi isə Gənc Türk (Jön Türk-G.B.) satirik mətbuatının araşdırılmasına önəm vermişlər. Lakin bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar da azdır. Bununla yanaşı, araşdırmaçılar daha çox Gənc Türk nəşrlərində satirik dərgilərin adları üzərində fikirlər səsləndirmiş, lakin məsələnin əsl mahiyyətinə varmamış, onların ideoloji, strateji taktikasını, əsas məqsədlərini tam genişliyi ilə açıqlamamışlar. Müstəqil iş kimi Dündar Akünalın “Bir karikatür gazetesi və karikatürleri” adlı məqaləsi dərc olunmuşdur. Bu məqalədə Akünal fransız dilində nəşr edilən Gənc Türk satirik dərgisi olan “Daoul”dan söhbət açmışdır. Muammer Qoçmenin “İsveçrədə Jön Türk basını və türk siyasət tarixinə etkileri” (1889-1902) adlı tədqiqatında isə Cenevrədə çıxarılan “Tokmak” və “Beberuhi” araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Avram Qalantin “Küçük türk tettebbuaları” əsərində və Dündar Akünalın “Jön Türk qazeteleri” adlı məqaləsində Gənc Türklərin vərəqlər şəklində çıxardıqları satirik dərgilərin adları ilə yanaşı, haqlarında bir neçə cümlədən ibarət qısa məlumat da yer almışdır. Tədqiqatçıların bir qrupu isə satirik mətbuatı siyasi, sosial və mədəni hadisələrlə əlaqələndirmişlər. Hamdi Özdişin 2004-cü ildə yazdığı “Tanzimat Devri mizah qazetelerinde batılılaşma ve toplumsal-siyasal eleştiri: “Diyojen” (1870-1873) və “Çaylak” (1876-1877) üzerinde bir araştırma” adlı tədqiqatı bu qrupa daxildir. Belkis Ulusoy Nalcıoğlunun “Osmanlıda mühalif basının doğuşu (1828-1878)” adlı araşdırmasında isə satira siyasət və müxalifətlə əlaqəli şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir.

Əsas hissə. On doqquzuncu yüzillikdə mətbuat Osmanlıda önəmli bir yer tutmağa başlamışdır. Bu dövrdən etibarən böyük fikir adamları, aydınlar dövlət siyasətinə qarşı tənqidi münasibətlərini qəzet və jurnallar vasitəsilə bildirərək geniş xalq kütləsinə çatdırmış və saraya qarşı kin və qəzəbini mətbuatda yayımlamışlar. Həmin mərhələdə satirik mətbuat müxalifətin qanadı funksiyasını daşımış və satiranın ən önəmli və kəskin formalarından olan həcvlərlə saray siyasətini və onun idarəedicilərini ifşa yolunu seçmişdir. Dövrün mütərəqqi ziyalıları satirik üslubdan yetərincə bəhrələnərək sultanı və onun əyanlarını tənqid hədəfinə çevirmiş, satirik bir tərzdə mövcud rejimin çatışmazlıqlarını, qüsurlarını yazıb xalqa çatdırmışlar. Beləliklə, hakimiyyətə müxalif yöndə dayanan satirik mətbuat həqiqətin rəmzi kimi simvollaşaraq xalqın istək və arzularının səsinə çevrilmişdir. İctimai fikrin ifadə formasını gerçəkləşdirən satirik dərgilər ölkədə baş verən mühüm ictimai-siyasi, sosial geriləmələri hədəf seçdiyindən hakim ideologiyanın və Osmanlı İmperatorluğunun güclü müqavimətinə rast gəlirdi. Mövcud hakimiyyət Osmanlının modern inkişafdan, dünya sivilizasiyasından geridə qaldığını anlamış və buna görə də beynəlxalq aləmdə öz nüfuzunu qaldırmaq və inkişaf etmiş dövlətlər səviyyəsinə yüksəlmək üçün “efkari-ümumiye” (ictimai fikrə - G.B.)

qayıtmağın zəruriliyini dərk etmişdir. Elə bu səbəbdən də dövlətdə imic problemi gündəmə gəlmişdir. Hakimiyyətin hər vəchlə yüksəltməyə çalışdığı nüfuz satirik mətbuat tərəfindən aşağılanmışdır. Buna görə də dövrü mətbuat ciddi nəzarət altında saxlanmışdır.

Türk satirik mətbuatının dövlət və hökumət siyasətinə qarşı tənqidi mövqedə dayanması və digər dillərdə nəşr edilən qəzetlərin Osmanlı dövlətinin bütövlüyünü pozmağa istiqamətlənmiş kəskin ittihamlı yazılar dərc etməsi 1864-cü ildə Mətbuat Nizamnaməsinin çıxarılması ilə nəticələndi. Nizamnamədə olan boşluqlardan yararlanan qəzetlərin sərt bir şəkildə dövləti və hakim qüvvələri tənqid etməsi yuxarı dairələri daha ciddi bir addım atmağa sövq etdi. 1867-ci ildə mətbuata nəzarət məqsədilə senzuranın sərhədlərini genişləndirən bir fərman çıxarıldı. Bu fərmandan sonra mətbuata qarşı ciddi tədbirlər görülməyə başlandı. Sarayın yoxlanışları əsasında nəşr edilən qəzet və jurnallar sayəsində bu dövəmdə mətbuat qısa zaman kəsiyində ictimai fikri yüksəltməyə nail olmuş, xalqın səsini ifadə edə bilmişdir. Buna görə də saray ictimai fikri əks etdirən mətbuat orqanlarına üstünlük vermiş, lakin dövlət siyasətinə qarşı çıxan, ona zərər verə bilən, hakim dairələrin mənafeyinə zidd gedən və digər dövlətlərin daxili problemlərinə qarışan qəzet və jurnalların nəşrinə icazə verməmiş, hətta bir çox nəşrləri özünə xidmət istiqamətinə yönləndirmişdir. Bu mərhələdə iqtidaryönlü mətbuatla yanaşı, karikaturalı dərgilər xalqın toplaşdığı ictimai yerlərdə oxunmuş və yüksək bir tirajla nəşr edilərək geniş oxucular arasında sürətlə yayılmışdır. Bu baxımdan türk dünyasının məşhur satirik orqanı *“Diyojen”in Mahmud Paşanı tənqid edən “Kedi mərsiyəsi”nin bir neçə dəfə təkrar nəşr edilərək on minə çatması fikrimizi əsaslandırır. Bu rəqəm o dövr üçün kifayət qədər yetərli idi*” [9,s.85].

Osmanlıda satirik mətbuat həmişə müxalif mövqedə dayandığından hakimiyyətdə olan padşahlar, sultanlar karikaturalardan, özlərinin tənqid hədəfinə çevrilməsindən ciddi narahatlıqlar keçirmişlər. Buna görə də Sultan Əbdülhəmid hələ hakimiyyətə keçməzdən öncə, şahzadəlik dövründə satirik dərgiləri təqib etmiş, karikaturanın xalq üzərindəki üstünlüyünün fərqi duymuşdur. Saray xadimləri belə zənn etmişlər ki, imperatorluğun nüfuzunu aşağı salan qüvvələrin başında məhz satirik mətbuat dayanır. Lakin satirik mətbuatın nəşrləri iqtidarı bu yanlış tendensiya görə ittiham etmişlər. Ziyalılar göstərirdilər ki, cəmiyyət ölkədə baş verən bütün ictimai-siyasi proseslərdən xəbərdar olmalı, iqtidar xalqın mənafeyinə zidd hərəkətlərdən çəkinməlidir. Məhz bu global problemləri satirik mətbuat gülüş faktorunda gerçəkləşdirməklə əsl həqiqəti yumoristik və satirik üslubda xalqa çatdırırdı. Bununla da, hakim dairələrin mədəniyyət zənn etdikləri, yeni və gündəlik həyat tərzində yaşanan ciddi problemləri satirik qəzet və dərgilər sətiraltı mənə və şərhələrlə ifşa edir, xalqı ətalət və durğunluqdan xilas olmağa yönləndirirdi. Türk satirik mətbuatında, onun hakim dairələrlə mücadiləsində aydın

nəzərə qarpan bu qarşıdurmalar Azərbaycan satirik mətbuatı, o cümlədən “Molla Nəsrəddin” jurnalı və onun davamçıları olan satirik jurnallar üçün də səciyyəvi idi. Bu mənada Şərq aləmində satirik mətbuatı birləşdirən ümdə cəhətlərdən biri də onların eyni taleyi yaşaması idi. Əgər “Molla Nəsrəddin” jurnalı nəşrə başladığı dövrdə Çar Rusiyasının təqib və basqıları altında fəaliyyət göstərirdisə, Türkiyədə nəşr edilən satirik mətbuat orqanları isə həm Qərbin, həm də Osmanlı İmperiyasının güclü təzyiqləri ilə üz-üzə dayanırdı. Türk folklorunda satira uzun bir keçmişə sahib olsa da, yazılı satirik mətbuat 19-cu yüzildə başlamışdır. Osmanlıda ilk satirik dərgi Hovsep Vardan Paşa tərəfindən “Boşboğaz bir adam” adıyla, türkcə, 1852-ci ildə İstanbulda nəşr edilmişdir. Türk mətbuatının ilk uzunömürlü satirik yayımı isə “Terakki” qəzetinin əlavəsidir. 1868-ci ildə Ali Rəşat və Filip Efendi tərəfindən nəşr edilən “Terakki” qəzetinin 1869-cu ildən etibarən həftənin iki günü verdiyi əlavələrin biri satirik yönümlü idi. Yenə də “Terakki” qəzeti tərəfindən yayımlanan ikinci satirik orqanın əlavəsi, həftədə iki dəfə çıxan “Letaifi-Asar”dır. Türk mətbuatının bu ilk uzunömürlü satirik yayımı 1872-ci ilə qədər fasilələrlə davam etmişdir. İçərisində karikaturaların da yer aldığı bu qəzetlər türk yazılı satirasının öncülləri olmaqla yanaşı, dönmə içində nəşr edilən digər qəzetlərin də əsas ideya xəttini əks etdirə bilmişdir. Əsasən, dörd səhifədən ibarət olan kiçik həcmli satirik dərgilər daha çox elitar təbəqənin yaşadığı Qalata və Peranın geniş erudisiyalı, kosmopolit oxucuları tərəfindən maraqla qarşılanırdı.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz mətbuat orqanlarını nəzərə almasaq, Osmanlı Dövlətində ilk müstəqil satirik dərgi 1870-ci il noyabrın 24-də nəşrə başlayan və Teodor Kasap tərəfindən çıxarılan “Diyojen”dir. Dərginin yazı və karikaturalarının əsas mövzusunı ölkənin siyasi və sosial həyatında baş verən mühüm problemlər təşkil edirdi. *“Əvvəlcə rum və fransızca çap olunan “Diyojen” sonralar türk dilində nəşr edilmişdir”*[7,s.52]. Bundan 36 il sonra nəşrə başlayan “Molla Nəsrəddin” jurnalı mövzu və problematika baxımından “Diyojen” kimi eyni məsələlərə müraciət etmişdir. Belə ki, iqtisadi, elmi, daxili və xarici siyasətdəki nöqsanlar, dil məsələləri, cəmiyyətdə mövcud olan ictimai qüsurlar, sui-istifadə halları və s. daxili aşınmalar “Diyojen”in yazı və karikaturalarının aparıcı xətti olmuş və tənqiddə məruz qalmışdır. “Molla Nəsrəddin” jurnalında dərc edilən yazılar gizli imzalarla və yaxud imzasız dərc olunduğu kimi, “Diyojen”də də yazıların əksəriyyəti təqiblərdən yaxa qurtarmaq üçün imzasız verilmişdir. Bu yazıların əksəriyyəti dövrün tanınmış qələm sahibləri, məşhur şəxsiyyətləri Namik Kamal, Ali bəy, Ebuzziya Təvfik, Nuri bəy, Rəşad bəy tərəfindən qələmə alınmışdır. Cəmiyyətdəki qüsurları, ictimai və sosial bəlaları neştərli dili ilə, kəskin ironik bir tərzdə xalqa çatdıran “Diyojen” adını iki min beş yüz il öncə Sinopda dünyaya gəlmiş Diogenesdən almış və onun İskəndərə söylədiyi *“Kölgə etmə, başqa ihsan istəmə”* epigrafi ilə nəşr edilmişdir. Əslində, bu mesajla nəşir siyasi iqtidara

səslənmiş, hökumətdən heç bir maddi dəstək istəmədiyini və yalnız tək istəyinin hakim dairələrin mətbuat azadlığına toxunmaması, müdaxilə etməməsi olduğunu bəyan etmişdi. *“Dərgi əvvəlcə dörd səhifə həcmində, həftədə bir dəfə cümə axşamı günləri, 23-cü sayından başlayaraq həftədə iki dəfə, 148-ci sayından sonra isə həftədə üç dəfə nəşr olunmuşdur”*[8,s.163]. Dərginin əsas məramı ilk sayında dərc olunmuşdur. *“Müqəddimə”də deyilir: “... yazıların əsas məqsədi xalqın düşüncələri ilə hökumətin işlərini satirik və yumoristik bir yolla yazıb ortaya qoymaq, ifadə etməkdir. Eyni zamanda bu mövzular yazılarkən xalqın gündəlik həyatında istifadə etdiyi sadə türkcəyə diqqət göstəriləcəyi”*[4,s.1] vurğulanmışdır. “Diyojen”də ictimai-siyasi satiranın dəyərli nümunələrinə rast gəlirik. Xüsusilə də, XIX yüzilliyin ikinci yarısında yaşamış, Tənzimat dövrünün görkəmli sənətkarlarından biri olan, türk ədəbiyyatında və düşüncə dünyasında böyük izlər qoyan şair, yazıçı, nasir, ictimai xadim kimi şöhrət qazanan Namiq Kamalın bu mövzulu əsərləri dərginin maraqlı səhifələrini təşkil edir. O, bir tərəfdən şeir, roman, teatr, tarix və ədəbi tənqid sahəsində qələmə aldığı əsərləri ilə ədəbiyyat, mətbuat və sənət aləminə doğru istiqamət verirkən, digər tərəfdən də Tənzimatın gətirmiş olduğu azadlıq və sərbəstlikdən yetərincə faydalanaraq öz demokratik düşüncələri ilə dönmənin ictimai-siyasi proseslərinin inkişafına da fəal təsir göstərmişdir. Namiq Kamal təkcə ədəbiyyat adamı olaraq qalmamış, doğma vətən torpaqlarının azadlığı uğrunda mücadilə aparmış, bütün Türk dünyasına səslənərək onları vətən torpaqlarının azad olunması yolunda birliyə dəvət etmişdir. Şairin bu illərdə yazdığı “Vatan Şarkısı”, “Vatan Türküsü”, “Vatan Mersiyesi” adlı şeirləri Məşrutənin elanına, Osmanlı İmperiyasının islahatına, söz və fikir azadlığına, demokratiyaya çağırış harayı idi. Şair cəmiyyətdə baş verən ədalətsizlikləri, haqsızlıqları, siyasi, ictimai və sosial iflası göstərmək məqsədilə Türkiyə hakim dairələrində yüksək vəzifə tutmuş sədr-əzəm Mahmud Nedim Paşaya həsr etdiyi satirik üslublu “Kedi Mersiyesi”ni yazmışdır. Mahmud Nedim Paşa Sultan Abdüləziz sarayında iki dəfə sədr-əzəm vəzifəsinə yüksəlsə də, Türkiyənin xarici siyasətində müvəffəqiyyətsizliyə uğramış, bacarıqsızlıq və səriştəsizlik göstərmiş, öz şəxsi mənfəətini güdmüş, ehtiraslarının əsiri olmuşdur. Buna görə də Osmanlı dövlətində intriqalara, qovğalara, savaqlara yol açmış, işğalçı Rusiyaya üstünlük verərək İngiltərə və Fransaın siyasətini, həmrəyliyi dəstəkləməmişdir. Bütün bu yanlış münasibət, hər vaxtlə sultanın gözündə özünü ucaltmağa çalışan, dövlətin maraqlarının əksinə işləyən yalançı siyasətəbə xalqın nifrəti ilə üz-üzə qoymuş və ziyalıların qəzəbinə tuş gəlmişdir. 1872-ci ildə “İbret” qəzetində çalışan Namiq Kamal Mahmud Nedim Paşanın ikiüzlü və səriştəsiz siyasətini pislədiyinə və tənqid etdiyinə görə onu öz həmfikirləri ilə birlikdə İstanbuldan uzaqlaşdırırlar. Nəhayət, 31 iyul 1872-ci ildə Mahmud Nedim Paşa vəzifəsindən kənarlaşdırılır. Namiq Kamal isə ilk siyasi satirik dərgi olan “Diyojen”in 129-cı sayında “Kedi

Mersiyesi”ni çap etdirir. Oxucular tərəfindən maraqla qarşılanan bu satirik əsər “Diyojen”in 133-cü sayında təkrar nəşr olunmuşdur. Yeddi bənddən ibarət olan “Kedi Mersiyesi” ndə Namik Kamal Mahmud Nedim Paşanı acgöz, tamahkar bir kediye (pişik) bənzədir. Namik Kamal mənzumədə bir zaman yüksək vəzifədə işləyərkən rahat həyat yaşayan Nedim Paşanın taxtından endirildikdən sonra düşmənlərinin çoxaldığını, öz nəfsinin qurbanına çevrildiyini satirik bir dillə izhar edir. Şair Mahmud Nedim Paşanı kedi ilə paralellər əsasında müqayisə edərək əvvəllər insanların, köpəklərin ondan qorxub qaçdığını, tabeliyindəki məmurların taleyi ilə oynayaraq kukla kimi tez-tez onların yerlərini dəyişdiyini, sədr-əzəmlikdən uzaqlaşdırıldıqdan sonra isə farelere (siçan) yem olduğunu, acınacaqlı bir duruma düşdüyünü tənqid atəşinə tutur, bütün bunların baskarının məhz onun özünün olduğunu ezop dili ilə sərt ittiham edir. Nəhayət, Kedinin (Mahmud Nedim Paşanın-G.B) pərişan halını ah – vay sədaları altında, satirik bir dillə hər bəndin sonunda təkrarlayır. Namik Kamal Mahmud Nedim Paşanın sultan sarayında olarkən kimsəni əyanların süfrəsinə yaxınlaşmağa qoymadığını, ancaq mənfəətini güdərək özünü gözə soxmağa çalışdığını, başının kaplan, quyruğunun əjdər olduğunu incə və satirik eyhamlarla satira atəşinə tutur. Eyni zamanda şair Kedinin padşahdan və sədarətdən uzaqlaşdırılacağından qorxaraq onların bütün əmrlərinə müntəzir dayandığını, yaltaqlandığını, hətta qovulsa belə getməyəcəyini onun öz dili ilə etiraf edir. Mərsiyənin sonunda Nedim Paşanın dövrün şair, yazıçı və qəzetçilərinə qarşı sərt münasibətindən, zülm və işgəncələrindən, ədalətsiz rəftarından söhbət açılır. Nəhayət, dövrün ziyalılarına qarşı etdiyi haqsızlıqları tale onun özünün də qarşısına çıxararaq rəzil və pərişan hala salır, zamanın sərt sınaqları ilə üzləşərək törətdiyi əməllərin cəzasını çəkir. “Kedi Mərsiyəsi” ibrətamiz sonluqla bitir. Müəllifin dərin istehzası, satirik ittihamı insanları pis əməllərdən uzaq olmağa, xeyirxahlığa və humanizmə səsləyir. “Diyojen”in nəşri boyunca cəmi üç karikatura çap olunmuşdur. Dərgi Osmanlı rəhbərliyini kəskin satirik ruhlu yazıları ilə tənqid etmiş, bərabərlik, azadlıq, ədalət kimi önəmli məsələlərə öz səhifələrində geniş yer vermişdir. Elə bu demokratik fikirlərinə görə də “Diyojen” üç dəfə müvəqqəti olaraq bağlanmışdır. İlk dəfə 4-cü sayında İran şahının Kərbəla səfərini satirik ittihamla əks etdirdiyinə görə 50 gün, 14 və 15-ci saylarındakı yazılarla bağlı 15 gün, 121-ci sayında ədəbə zidd lətifələrə və 123-cü sayında isə hökuməti aşağılayan yazılara görə 2 ay bağlanmışdı. Son saylarındakı siyasi məzmunlu yazılar səbəbilə 9 yanvar 1873-cü il tarixli 183-cü sayından sonra “Diyojen”in nəşri dayandırılmışdır. Dərgi ilk dəfə 50 günlük bağlanma cəzasının səbəbini satirik bir dillə izhar edərək bildirir ki, hakim dairələri İranı despotluqla idarə edən Nadir şah, onun əyanlarını şeytana, jurnalistləri isə eşşəyə bənzətdiyi üçün fəaliyyətini müvəqqəti dayandırmışlar. “Diyojen” yenidən nəşrə başlayarkən öz səhifələrində belə bir məlumat yerləşdirmişdir: *“Diyojen” 50 günlük aradan sonra başlamış*

olduğu nəşrini xəbərdarlıqla davam etdirmişdir” [5,s.]. Jurnalın 14-cü sayında dövlətin maliyyə böhranı içərisində çökdüyünü gündəmə gətirməsi, xəzinənin boşluğunu əks etdirən “su çəkilmiş, siçan dolu” ifadəsinin verilməsi hakim dairələri qəzəbləndirmiş, 15-ci sayda isə xeyriyyə şirkətlərini və erməni katoliklərini tənqid edən “Bu yerdən” başlığı altında dərc olunan yazı dərginin müvəqqəti bağlanmasına səbəb olmuşdur. Yazıda deyilir: *“Erməni katoliklərinin nəbzinə baxıb necə adam olduqlarını anlamadıqca “Bonjör müsyö” deyərək yanına sıxılmayın. Sonrasına qarışmıram, günahı boynunuza”* [6,s.]. Jurnal bu ifadələrlə saxtakar, ikiüzlü və xəyanətkar ermənilərin iç üzünü açaraq ifşa etmişdir. *“Dərgidə ölkədə mətbuat yayımına qoyulan yasaq və qadağaları əks etdirən sonuncu karikaturanın verilməsi “Diyojen”in 10 yanvar 1873-cü ildə qapadılmasına və onun nəşiri Teodor Kasapın həbsinə səbəb olmuşdur”* [12.s.1096]. Üç ay keçdikdən sonra Teodor Kasap “Çınqıraklı tatar” adlı yeni bir satirik dərgi nəşr etməyə başlamış, lakin bir müddət sonra bu dərgi də bağlanmışdır. Bundan sonra *“Teodor Kasap 30 oktabr 1873-cü ildə həftədə iki dəfə nəşr edilən karikaturalı “Hayal” və hər gün çıxarılan “İstiqbal”ı dərc etdirmişdir”* [1.s.12]. “Hayal”ın rəssamı Tənzimat dövrünün karikatura ustası Nişan Berberyan idi. “Diyojen”dən fərqli olaraq, “Hayal” dərgisinin hər sayında karikaturaya yer verilmişdir. Jurnalda dərc edilən karikaturalarla baş məqalənin mövzu uyarlığı, bağlılığı problemin daha da anlaşıqlı olmasına təminat yaratmışdır. *“Karikaturalarda Karagöz-Hacivat tipləməsi sıkca yer almışdır”* [3,s.1103]. 1873-cü ildə daha bir satirik qəzet “Latife” nəşrə başlamışdır. Zakarya Beykozluyan tərəfindən çıxarılan bu qəzetin yayımlanması uzun sürməmiş, tezliklə qapadılmışdır. 1874-cü ildə Şafak və Basiretçi Əli Əfəndi tərəfindən “Kahkaha” adlı bir dərgi nəşr edilmişdir. Dərginin karikaturaları Əli Fuad bəy tərəfindən çəkilmişdir. “Kahkaha”da da Karagöz və Hacivat adlı iki satirik tipə geniş yer verilmişdir. Dönəmin digər satirik dərgiləri kimi, “Kahkaha” da İstanbulun problemlərini ön plana çəkmişdir. Xüsusilə də, tramvay şirkətləri əsas tənqid hədəfi kimi seçilmişdir.

Nəticə. 1875-ci ildə iki satirik dərgi nəşrə başlamışdır. Bunlardan birincisi “Meddah”, ikincisi isə Təvfik bəy tərəfindən çıxarılan “Geveze” satirik dərgisidir. Bu dərgilərin ortaq cəhətləri “Diyojen”ə bənzərlikləri və qeyri-müsəlman nəşirlər tərəfindən yayımlanmasıdır. *“Nəşirinin müsəlman və türk olduğu ilk satirik dərgi “Çaylak” dır. 1876-cı ildə Mehmet Təvfik tərəfindən çıxarılan bu mizah dərgisi ancaq bir il fəaliyyət göstərmişdir”* [11,s.52]. “Çaylak” da da digər satirik mətbuat orqanlarında olduğu kimi mühavere (söhbət-G.B) üslubundan geniş istifadə olunmuşdur. Dərginin dialoq əsasında qurulan söhbətlərində əsasən heyvan adlarından istifadəyə üstünlük verilmişdir. Əslində isə dərgi hər hansısa bir heyvanı simvolizə edərkən onun alt qatında bir insanın və yaxud xarici dövlətlərin təmsilçisi olduğunu açıq-aşkar görmək mümkündür. “Çaylak” da tez-tez rast gəlinən

mühavirələrdə “Bec Tovuğu” Avstriyanı, “Horoz” Bolqarıstanı, “Aslan” İngiltərəni, “Ayı” və “Karakuş” Rusiyanı təmsil etmişdir. “Çaylak” dərgisi öz səhifələrində daha çox “Akbbayla-Karakuş Beyninde”, “Leylekle Çaylakın muhaveresi”, “Kılıkuyrukla Çaylakın muhaveresi”, “Karganın Çaylakla muhaveresi”, “Çaylakın Atmaca ilə muhaveresi”, “Bir Baykuşla muhavere” və başqa buna bənzər söhbətlərə geniş yer vermiş, bu simvolik obrazlar vasitəsilə həm ölkə daxilindəki, həm də dünyada gedən mühüm ictimai-siyasi prosesləri gündəmə gətirmiş və tənqid obyektinə çevirmişdir .

“Çaylak” da əksini tapan karikaturalarda Azərbaycan satirik mətbuatında olduğu kimi, mətnlə rəsmın harmoniyası gözlənilmişdir. Xüsusilə də, “Molla Nəsrəddin” dərgisində rast gəlinən bu üslubdan vaxtilə “Çaylak”da da geniş istifadə olunmuşdur. Dərginin 112-ci sayında dərc olunmuş karikaturada “Çaylak” hoqqabaz kimi təsvir olunmuşdur. Karikaturada bir masa təsvir edilmiş, onun üzərində özünü mədəni göstərən bir fransız başı rəsm olunmuşdur. Masanın altında isə sehrli lampa yanır və onun işığı stolun üzərindəki “kafa”nı (baş) işıqlandırır. Şəklin altında yazılmışdır: *“Hokkabaz Çaylak: Efendiler bir ecnebi kafası. Sağ (dece) bir iki lisan söyler. Bazı kere güler. Bazı kere ağlar bir vakit kaçar. Bir vakit gelir. İşte efendiler böyle bir kafadır”* [2]. Karikaturada öz vətəninə, millətinə, xalqına həqarətlə baxan, Avropaya, xüsusilə Fransaya meyl edən yalançı mədənilər, özünü düşünən mənsəbpərəstlər, milli kökdən qopub ayrılanlar, mərhəmət və insanlıqdan uzaq olanlar satirik ifşa yolu ilə tənqid hədəfinə çevrilirlər.

Bu dövəmdə satirik qəzet və jurnallarda dövrün tanınmış karikaturaçı rəssamları K.Opsandassis, Nişan Berberyan və naşir kimi Teodor Kasap, Mehmet Tevfik və Aqop Baronyanın adlarını qeyd etmək olar. Satirik mətbuatın ilk yayımı zamanı təəssüf ki, daha çox qeyri-müsəlman naşir və rəssamlar fəallıq göstərmişlər. Türkiyə mətbuatında bunun başlıca səbəbi onların Osmanlı məktəblərində oxuduqları zaman fransızlarla daha yaxın əlaqə qurmaları, bu xalqdan mətbəə, nəşriyyat və çap işlərini öyrənərək böyük təcrübə qazanmaları göstərilir. Əsas səbəblərdən biri də türklərin qəzet və jurnal çıxarmaqda maddi çətinliklərlə üzləşmələri idi.

Ədəbiyyat:

1. Arık, M. B., Değişen Toplum, Değişen Karikatür: 1980-den sonra yaşanan toplumsal değişim ve karikatürün değişen işlevi. İstanbul, Türkiye Gazeteciler Cemiyeti Yayını. 1998:12.
2. Çaylak, 1876, № 112.
3. Çeviker, Turqut (1985):1103) .Tanzimattan Cumhuriyete Türk Ansiklopedisi, C 4, İletişim Yayınları, İstanbul, ümumi 1101-1108 .
4. Diyojen 24 noyabr 1870-ci il, №1.

5. Diyojen, 6 aprel 1871.
6. Diyojen , 19 aprel 1871.
7. Gerçek, S.N.(1931) Türk Qazeteçiliği: 1831-1931, İstanbul, İstanbul Matbuat Cemiyeti. 1931:52.
8. Hamza, Çakır. Tarihimizin ilk mizah dergisi Diojenin kapatma cezalarına yine mizahi yoldan gösterdiği tepkiler. Selcuk Üniversitesi Sosial Bilimler Enstitüsü Dergisi, yıl: 2006, 15, ss.163.
9. Kılıçarslan, C., Akşit A. Hamdi Özdiş ile Söyleşi: Osmanlı Mizah Basınında Batılılaşma ve Siyaset (1870-1878). Toplumsal Tarih, 202,ss.84-87, 2010:85.
10. Merve, Ünver. İstanbulun 100 mizah dergisi. Maltepe Mahallesi Topkapı Kültür Parkı Osmanlı Evleri 34010.s.10.
11. Özer, A, Eskişehir. Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Fakültesi, 1994:52.
12. Varlık, M. B (1985:1096-1097),Tanzimattan Cumhuriyete Mizah, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C 4.İletişim Yayınları, İstanbul.

DIDAKTİK OBRAZDAN MÜRƏKKƏB XARAKTERƏ DOĞRU – BIOQRAFIK-XRONIKADA SIYASI LIDERIN BƏDII PORTRETI

**Lalə Tofiq qızı Həsənova,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu**

hltlala@mail.ru

Xülasə. XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq siyasi memuaristikada bir çox siyasi xadimlərin obrazlarına maraq yaransa da, bəzi liderlərin portretlərinə az təsadüf edilir. Heydər Əliyevin həyatı və siyasi fəaliyyəti isə bədii təsvir üçün çox zəngin material verir. Ulu Öndər ünsiyyətçi xasiyyəti, xarizmatik görkəmi, natiqlik qabiliyyəti ilə seçilən, mətbuata açıq, cəmiyyətlə təmasdan zövq alan insan olduğundan daim insanların maraq dairəsində olmuşdur. Onun haqqında bir çox əsərlər qələmə alınmışdır.

Bu əsərlər sırasında həm həcmi, həm sanbalı ilə seçilən, bir çox müasirlərimiz tərəfindən yüksək qiymətləndirilən romanlardan biri yazıçı-publisist, ictimai xadim, millət vəkili Elmira Axundovanın 6 cildlik «Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman» bioqrafik roman tədqiqatıdır.

Əvvəlki illərdə qeydə alınmış memuar-avtobioqrafik, bioqrafik əsərlərdə mütləq didaktik məzmun vacib idisə, son illər qəhrəmanın seçilmişliyinin təsviri mürəkkəb obrazın canlandırılması ilə əvəzlənmiş, tarixi şəxsiyyətin ətrafla

konfliktinin təsviri önə keçmişdir. Bu səbəbdən, yeni qələmə alınan bioqrafik əsərlərdə ideal obrazlar deyil, mürəkkəb xarakterlər canlandırılır.

Əsərdə tarixi-sənədli, bioqrafik və xronikal təhkiyə bəzi hissələrdə lirik-romantik (əsasən birinci kitabda, Heydər Əliyevin ailəsindən, uşaqlıq illərindən, Zərifə Əliyeva ilə münasibətlərdən bəhs edən hissələrdə), epik, publisistik təsvirlə növbələşir. Cildlərdə hadisələr xronoloji ardıcılıqla verilsə də kompozisiyanın xronologiya üzrə düzülüşü yalnız zahirən qorunur (kitabların ayrı-ayrı illər üzrə bölünməsi), müxtəlif insanların xatirələrinin, sənədlərin yer aldığı fəsillərdə çox zaman xronoloji ardıcılıq pozulur. Lakin bu məqam əsərin bütövlüyünə xələl gətirmir, müxtəlif tipli materiallar bir şəxsiyyətin bədii obrazının yaradılmasına xidmət edir.

Heydər Əliyevin həyatı və ictimai fəaliyyətindən bəhs edən bioqrafik roman-tədqiqatı Azərbaycan bədii-sənədli nəsrinin orijinal nümunəsidir. Azərbaycanın ictimai-siyasi, mədəni həyatı haqqında ensiklopedik bilgilərin yer aldığı əsər – sovet Azərbaycanı və müstəqil Azərbaycanın tarixi, ictimai-siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni sferalarının, həmçinin Heydər Əliyev irsinin öyrənilməsi, əliyevşünaslığın tədqiqi üçün universal mənbə olaraq qiymətlidir.

Açar sözlər: Elmira Axundova, Ümummilli lider, bioqrafik nəsr, Azərbaycan.

От дидактического образа к сложному характеру- художественный портрет политического деятеля в биографической хронике

Резюме. Начиная с 90-х годов XX века проявляется интерес к изображению образов политических деятелей, однако портреты некоторых лидеров встречаются редко. Жизнь и политическая деятельность Гейдара Алиева дает богатый материал для художественного изображения. Общенациональный лидер обладал общительным характером, имел харизматическую внешность, ораторские способности, получал удовольствие от общения с обществом, поэтому он всегда был в интересен писателям и публицистам. О нем написано много произведений.

Среди этих произведений, своим объемом и качеством особо выделяется шеститомник «Гейдар Алиев. Личность и время» писательницы-публициста, общественного деятеля, депутата Азербайджанской Республики Эльмиры Ахундовой.

Если в мемуарно-автобиографических и биографических произведениях, написанных в предыдущие годы, дидактическое содержание имело важное значение, то в последние годы описание величия героя заменяется созданием сложного образа. По этой причине в написанных за последние годы биографических произведениях оживают не идеальные образы, а сложные характеры.

В произведении историко-документальное, биографическое и летописное повествование чередуется с лирико-романтическим (в основном в первой книге, в частях, рассказывающих о семье, детстве Гейдара Алиева, отношениях с Зарифой Алиевой), эпическим, в отдельных частях публицистическим описанием. Хотя в томах события даны в хронологическом порядке, хронологическая последовательность композиции сохраняется лишь внешне, хронологическая последовательность часто нарушается в главах, содержащих воспоминания разных людей и документов. Однако этот момент не вредит целостности произведения, разные виды материалов служат созданию художественного образа личности.

Биографическое роман-исследование о жизни и общественной деятельности Гейдара Алиева является оригинальным образцом художественно-документальной прозы. Произведение, содержащее энциклопедические сведения об общественно-политической и культурной жизни Азербайджана, является универсальным для изучения исторической, общественно-политической, социальной, экономической и культурной сфер Советского и независимого Азербайджана, а также наследия Гейдара Алиева.

Ключевые слова: Эльмира Ахундова, Общенациональный лидер, биографическая проза, Азербайджан.

From a didactic image to a complex character - an artistic portrait of a political figure in a biographical chronicle

Summary. From a didactic image to a complex one - an artistic portrait of a political figure in a biographical chronicle Since the 90s of the twentieth century, there has been an interest in depicting images of political figures, but portraits of some leaders are rare. The life and political activity of Heydar Aliyev provides rich material for artistic depiction. The national leader had a sociable character, had a charismatic appearance, oratorical abilities, and enjoyed communicating with society, so he was always of interest to writers and publicists. Many works have been written about him. Among these works, the six-volume "Heydar Aliyev. Personality and Time" by writer-publicist, public figure, deputy of the Republic of Azerbaijan Elmira Akhundova. If in memoir-autobiographical and biographical works written in previous years, didactic content was important, then in recent years the description of the greatness of the hero has been replaced by the creation of a complex image. For this reason, in the biographical works written in recent years, it is not ideal images that come to life, but complex characters. In the work, historical-documentary, biographical and chronicle narration alternates with lyrical-romantic (mainly in the first book, in parts telling about the family, childhood of Heydar Aliyev, relations with Zarifa Aliyeva), epic, and in some parts journalistic

description. Although in the volumes the events are given in chronological order, the chronological sequence of the composition is preserved only externally; the chronological sequence is often disrupted in chapters containing memories of various people and documents. However, this point does not harm the integrity of the work; different types of materials serve to create an artistic image of the individual. The biographical novel-research about the life and social activities of Heydar Aliyev is an original example of artistic and documentary prose. The work, which contains encyclopedic information about the socio-political and cultural life of Azerbaijan, is universal for studying the historical, socio-political, social, economic and cultural spheres of Soviet and independent Azerbaijan, as well as the legacy of Heydar Aliyev.

Key words: Elmira Akhundova, National leader, biographical prose, Azerbaijan.

Son illər ərzində postsovet məkanında bir çox tarixi şəxsiyyətlər haqqında siyasi bioqrafiyalar yazılmışdır. Məlumdur ki, bioqrafik əsərlərin qəhrəmanları dövrünün tanınmış, seçilmiş insanları olur. Müəllif qəhrəmanı olacaq şəxsə xüsusi simpatiya və ehtiramla yanaşır. Bu heyranlıq bəzən bioqrafik qəhrəmanın təsvirinə mənfi təsir göstərir, sxematik obrazın yaranmasına səbəb olur. Bu səbəbdən, son illər yazılan əsasən rekonstruktiv yanaşmanın yer aldığı əsərlərdə sənədin önə çıxması baş verir. Öz xatirələrinə geniş yer ayırmadan, faktlara istinad edən yazıçı materialları şərh edərək ümumiləşdirmələr aparır, əsasən başqa insanların fikirlərinə istinad edir.

Bu əsərlər sırasında həm həcmi, həm sanbalı ilə seçilən, bir çox müasirlərimiz tərəfindən yüksək qiymətləndirilən romanlardan biri yazıçı-publisist, ictimai xadim, millət vəkili Elmira Axundovanın 6 cildlik «Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman» bioqrafik roman tədqiqatıdır.

Əvvəlki illərdə qeydə alınmış memuar-avtobioqrafik, bioqrafik əsərlərdə mütləq didaktik məzmun vacib idisə, son illər qəhrəmanın seçilmişliyinin təsviri mürəkkəb obrazın canlandırılması ilə əvəzlənmiş, tarixi şəxsiyyətin ətrafla konfliktinin təsviri önə keçmişdir. Bu səbəbdən, yeni qələmə alınan bioqrafik əsərlərdə ideal obrazlar deyil, mürəkkəb xarakterlər canlandırılır.

Tarixi əsərlərə xas qeyri-adi kompozisiyadan istifadə edildiyi «Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman» əsərində «hadisələr birbaşa təsvir edilmir, müxtəlif personajların təəssüratları verilir; eyni hadisə və ya hadisələrdən doğan bu cür təəssüratların eyni zamanda verilməsi, romana xüsusi stereoskopik effekt qatır, bununla da illuzor olaraq həyatın gerçəkdən hələ də davam etməsi təəssüratı yaranır... Romanda hadisələr bir baxış bucağından göstərilir; təhkiyə gerçəkliyin özü kimi çoxplanlı olsa da, eyni zamanda məhdud zamanla bağlıdır. Hər an, hadisə uzun zaman həddində göstərilir, çünki müxtəlif insanlar tərəfindən xatırlanan

hissələrdə həmin insanın öz qayğılarını, maraqlarını əks etdirən anların məcmusunu yaratmaq lazımdır» [173, 78]. Məlumdur ki, bədii-sənədli nəsrə bədii əsərlərə xas tipik qəhrəman obrazı deformasiyaya uğrayır. «Zaman və dövr üçün tipik obraz kütləvi deyil, xarakterik, tək olandan seçilir» [173, 78]. Bu zaman «canlı prototipi ... bədii cəhətdən dərk etmək, müvafiq stilistik kontekstə uyğunlaşdırmaq vacibdir» [173, 79].

Əsərdə tarixi-sənədli, bioqrafik və xronikal təhkiyə bəzi hissələrdə lirik-romantik (əsasən birinci kitabda, Heydər Əliyevin ailəsindən, uşaqlıq illərindən, Zərifə Əliyeva ilə münasibətlərdən bəhs edən hissələrdə), epik, publisistik təsvirlə növbələşir. Cildlərdə hadisələr xronoloji ardıcılıqla verilsə də kompozisiyanın xronologiya üzrə düzülüşü yalnız zahirən qorunur (kitabların ayrı-ayrı illər üzrə bölünməsi), müxtəlif insanların xatirələrinin, sənədlərin yer aldığı fəsillərdə çox zaman xronoloji ardıcılıq pozulur. Lakin bu məqam əsərin bütövlüyünə xələl gətirmir, müxtəlif tipli materiallar bir şəxsiyyətin bədii obrazının yaradılmasına xidmət edir.

Kitabda Heydər Əliyevin boya-başa çatdığı mühit, yaxınları, doğmaları, siyasi fəaliyyəti, tərəfdaşlarından bəhs olunmuş, siyasi karyerası iki müxtəlif, bir-birinə zidd dövrlərdə – sovet hakimiyyəti və müstəqillik dövründə təsvir edilmiş Ulu Öndərin siyasi lider, rəhbər, ideoloq, Ali Baş Komandan, həmçinin adi insan olaraq dolğun bədii obrazı yaradılmışdır. İki fərqli dövrün xarakterizə edilməsi, qarşılaşdırılması, ölkədə baş verən siyasi kursun müəyyənləşdirilməsi üçün siyasətçi məntiqi, ictimai-xadim təfəkkürü, həmçinin peşəkar yazıçı qələmi tələb olunur. Əsərdə bu iki xüsusiyyətin uğurlu tandemi yer almış, müəllif hər iki tələbin öhdəsindən uğurla gəlmişdir.

Onun fərdi keyfiyyətlərini vurğulayan müəllif, Heydər Əliyevin yeniliklərə açıq olmasını, vəziyyəti düzgün qiymətləndirmə bacarığını, ən çətin situasiyalarda məsuliyyəti öz üzərinə götürərək qəti addımlar ata bilməsi – kimi keyfiyyətlərini xüsusilə vurğulamışdır. Əsərdə canlandırılan obraz quru və sxematik deyil, çünki müəllif toxunduğu hər bir hadisəni analitik təhlillərlə tamamlamağa çalışmışdır.

Elmira Axundova Heydər Əliyevlə ilk olaraq qiyabi tanış idi. 1990-cı illərdə Elmira Axundova Heydər Əliyevdən müsahibə aldıqdan sonra onların münasibətləri davamlı olmuşdur. Sonradan baş verən görüşlər, Elmira Axundovanın ölkə başçısını səfərlərdə müşayiət etməsi, şəxsi təəssüratların dolğunlaşması ilə, o, siyasi liderin bioqrafına çevrilmişdir. Öncə yazıçı Ulu Öndərin ömrünün bir çox dramatik məqamlarının əks olunduğu bir neçə bədii əsər qələmə almışdır. Elmira Axundova Heydər Əliyevin 1990-cı ildə Vətənə dönməsinin gizlinlərindən bəhs edən «Naşirin qətli» romanının (İsa Nəcəfovla birlikdə), 1993-cü ilin iyun hadisələrinin canlandırıldığı «Şüşə saray» siyasi romanının, Ulu Öndərin xarici səfərləri və siyasət strategiyası haqqında «Həqiqət anları» (2003) kitablarının müəllifidir.

Göründüyü kimi, yazıcının «Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman» altı cildliyi çoxillik fəaliyyətinin bəhrəsi olaraq yaranmışdır.

Ulu Öndərin ömrünün xronoloji ardıcılıqla əks olunduğu kitabda, müxtəlif illərdə onunla çalışmış, onlarla insanın obrazı yer almışdır: Sovet Azərbaycanının siyasi xadimləri, 1980-ci illər Moskva mühiti, 1990-cı illərdə doğma Naxçıvan və müstəqil Azərbaycan. Romanın son iki cildi milli tariximizin ən mürəkkəb illəri olan müstəqillik dövrünə (üç kitab, altıncı cild iki kitabdan ibarətdir) həsr edilmişdir. Müəllif kitabının əsas məqsədinin «XX əsrin fonunda Heydər Əliyevin siyasi bioqrafiyasının yaradılması və insani taleyinə güzgü tutulması» olduğunu qeyd etmişdir. «Kitabda iki bərabərhüquqlu qəhrəman var – Heydər Əliyev və onun zamanəsi. Eləcə də onun böyüdüüyü, püxtələşdiyi ab-hava, yaşadığı və çalışdığı mühit, ünsiyyətdə olduğu, dostluq etdiyi, təmasda olduğu adamlar. Belələri isə yüzlərlə, minlərlə idi – sadə fəhlə və kolxozçulardan tutmuş dünya səviyyəli siyasətçilərədək. Onların canlı səsləri, düşüncələri, şərtləri, hadisələrin yozumları kitaba polifoniklik gətirərək, dəyərləndirmələrdə birmənalı və qərəzli hökmlərdən çəkinməyə imkan verir» [10,11.]

Romandakı hər bir epizod çoxsaylı sənədlər, xatirələr – rəhbər, siyasi lider, ailə başçısı – Heydər Əliyevin obrazını yeni xüsusiyyətlərlə tamamlamağa xidmət edir. Onun siyasi fəaliyyətini ilk gündən son zamanlara qədər təsvir edən müəllif Heydər Əliyevin zirvədə olduğu illərlə yanaşı çətin günlərini təsvir edərək qismətinə düşən sevinc və acını göstərməyə çalışmışdır. Müxtəlif xatirələrə istinad edən yazıçı Heydər Əliyevin həyatı və ictimai fəaliyyətinə yeni mövqedən yanaşmış, siyasi liderin ömrünün az tədqiq olunmuş illərinə xüsusi diqqət yetirmişdir.

Dövlətimiz tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş əsər, 2014-cü ildə Azərbaycan Dövlət Mükafatına layiq görülmüşdür.

Siyasi liderin portreti əsasən üç istiqamətdə əks etdirilir: bioloji faktorlar (yaş, temperament, fərdin fiziki hazırlığı), sosial xarakteristika (dəyərlər sistemi, insanın can atdığı məqsəd və dünyagörüşü, müxtəlif sosial qruplarla ünsiyyət qurma bacarığı və s.) və psixoloji keyfiyyətlər (emosionallıq, iradə, yaddaş, düşüncə tərzini) [252, 14].

Heydər Əliyevi digər siyasi opponentlərindən fərqli edən hər bir situasiyada öz mövqeyinin olması (bu xüsusiyyət Ayaz Mütəllibov və Abdürəhman Vəzirovun fəaliyyəti müstəvisində daha aydın nəzərə çarpır), işgüzar fəaliyyətinin yalnız gözəl nitqlərlə əhatə olunmaması (Mixail Qorbaçov), əməli fəaliyyəti ilə seçilməsində idi. O, xarici dövlətlərlə partnyorluq əlaqələrinin inkişafına (Əbülfəz Elçibəydən fərqli olaraq) xüsusi önəm verir, hər bir dövlət başçısı ilə görüşdə öz üstün mövqeyini, müstəqilliyini qoruya bilirdi. Məsələn, Çin səfərində, habelə bir çox situasiyalarda ölkə rəhbərinin ən çətin insanlarla ünsiyyət qurmaq bacarığı xüsusi vurğulanır.

Heydər Əliyev daim düşünülmüş strategiyaya uyğun hərəkət edirdi. Müasirləri onun heç zaman tələsmədiyini, eyni zamanda heç vaxt gecikmədiyini qeyd edirdilər. Düşünülmüş, balanslaşdırılmış siyasəti onun ən ağır vəziyyətlərdən uğurla çıxmasını təmin edir. Özünə xas yumor hissi, sadəliyi ilə o xalqın sevgisini qazanmış ölkə rəhbəri, siyasi karyerasının ən çətin anlarında xalqından kömək istəməkdən çəkinməmişdir.

Heydər Əliyevin xalqının milli kimliyini təyin edən hər bir sahəyə diqqətlə yanaşırdı. Onun ana dili haqqında fikirləri millətdən, dinindən, dünyagörüşündən asılı olmayaraq hər kəs üçün aktualdır: “Azərbaycan dilinin bundan sonra da inkişaf etməsi mənim həyatımın ən birinci vəzifəsidir. Çünki millətin dilini əlindən alsan, onu öz dilindən məhrum etsən, o millət çox şey itirər. Amma millətin öz doğma dili, ana dili olanda, onu heç nə dəyişdirə bilməz... Bizim gənclərə deyirəm ki, rus dilini yaxşı bilin, ingilis, fars, ərəb, fransız dillərini də yaxşı bilin. Amma bunların hamısından yaxşı öz Azərbaycan dilinizi öyrənin. Əgər bunu bilməsən, sən tam azərbaycanlı olmursan” [13, 386].

Bütövlükdə roman Ümummilli Liderin həyat və fəaliyyəti ilə bağlı müstəqil məqalələr olacaq çoxlu sayda yarımbaşlıqlara bölünmüşdür.

Beləliklə, göründüyü kimi, hakimiyyətdə olduğu dövrlərdən asılı olmayaraq respublikada milli ideyanın formalaşmasında rolu, erməni separatizmi ilə mübarizə və ölkənin mədəni həyatında iştirakı Heydər Əliyevin ictimai-siyasi fəaliyyətinin özəyini təşkil etmişdir.

Heydər Əliyevin həyatı və ictimai fəaliyyətindən bəhs edən bioqrafik roman-tədqiqatı Azərbaycan bədii-sənədli nəsrinin orijinal nümunəsidir. Azərbaycanın ictimai-siyasi, mədəni həyatı haqqında ensiklopedik bilgilərin yer aldığı əsər – sovet Azərbaycanı və müstəqil Azərbaycanın tarixi, ictimai-siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni sferalarının, həmçinin Heydər Əliyev irsinin öyrənilməsi, əliyevşünaslığın tədqiqi üçün universal mənbə olaraq qiymətli dir.

Ədəbiyyat:

1. Axundova E. Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman / E. Axundova. – Bakı: Ozan, – c.1 - 2007. – 352s.
2. Axundova E. Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman. Ömrün Naxçıvan aşırımları\ E.Axundova. – Bakı: CBS, – 2013. – c. 5 - 736s.
3. Комаровская Т. Жанровые разновидности послевоенного исторического романа США / – Минск: Теоретические, исторические и методические аспекты изучения литературы : сб. науч. статей и тезисов. – 1997. – с. 77-82.
4. Шестопал Е.Б. Политическая психология/ Е.Шестопал. – Москва: Изд-во: Инфра, – 2002. – 342 с.

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN MILLİ MƏNŞƏYİNİ TƏHRİF EDƏNLƏRƏ CAVAB

Zəhra Allahverdiyeva,

<https://orcid.org/0000-0002-8697-0395>

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat institutu
zahra.allahverdiyeva@mail.ru

ОТВЕТ ТЕМ, КТО ИСКУССТВЕННО ИСКАЖАЕТ ПРОИСХОЖДЕНИЕ НИЗАМИ ГЯНДЖАВИ

Резюме. В эпоху современных технических инноваций, когда информация стремительно распространяется через Интернет, необходимо быть осторожнее в сфере решения всех проблем, окружающих жизнь и творчество гениального поэта. Тем более сегодня в мировом востоковедении имеются серьезные недочеты в отношении жизни Низами Гянджеви. Некоторые из этих дефектов укоренились в европейском ориентализме с XIX века и унаследованы до сегодняшнего дня; а некоторые являются результатом провокационных «игр», направленных против национальной культуры независимого Азербайджана нашими скрытыми и открытыми врагами.

Очень жаль, что до сих пор продолжают ссылки на позиции ряда учёных-историков, служивших империям, проводившим в своё время колониальную политику. Подобно тому, как азербайджанский народ вынужден переписывать свою истинную историю, важно по-новому подойти ко многим проблемам изучения наследия Низами Гянджеви.

В произведении Низами Гянджеви «Икбалнама» гораздо позже, начиная с XVIII века, появились два так называемых стиха, т.е. 4 линии, стали игрушечным объектом в руках сил, которые на протяжении длительного времени саботируют нашу историю и культуру. До сих пор многие известные учёные-востоковеды доказывают, что эти стихи позднее были добавлены к сочинениям Низами, но противоборствующие силы до сих пор не могут молчать. Поэтому мы также считаем своим долгом внести ясность в некоторые вопросы.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, «Икбалнама», приписанные стихи

RESPONSE TO THOSE WHO ARTIFICIALLY DISTORT THE ORIGIN OF NIZAMI GANJAVI

Annotation. In the era of modern technical innovations, when information is spread rapidly through the Internet, it is necessary to be more careful in the field of solving all the problems surrounding the life and creativity of a genius poet.

Especially today, in world oriental studies, there are serious flaws about the life of Nizami Ganjavi. Some of these defects have been rooted in European Orientalism since the 19th century and have been inherited until today; and some are the result of provocative "games" directed against the national culture of independent Azerbaijan by our hidden and open enemies.

It is very unfortunate that the references to the positions of a number of historical scientists who served the empires that introduced colonial policy at the time are still continued. Just as the people of Azerbaijan are forced to rewrite their true history, it is important to re-approach many problems of studying the heritage of Nizami Ganjavi.

Nizami Ganjavi's work "Iqbalnama" much later, starting from the 18th century, two so-called verses, i.e. 4 lines, have become a toy object in the hands of the forces that sabotage our history and culture for a long time. Until now, many famous Orientalist scholars have shown that these verses were later added to Nizami's works, but the opposing forces still cannot keep quiet. Therefore, we also consider it our duty to clarify some issues.

Key words: Nizami Ganjavi, "Iqbalnama", attributed poems

Müasir texniki-innovasiyalar şəraitində dünya miqyasında informasiyaların internet vasitəsilə sürətlə yayıldığı bir dövrdə dahi şairin həyatı və yaradıcılığını əhatə edən bütün problemlərin həlli sahəsində daha diqqətli olmaq tələb olunur. Xüsusən bu gün dünya nizamişünaslığında ciddi qüsurlar nəzərə çarpmaqdadır. Bu qüsurların bəziləri XIX əsrdən üzü bəri Avropa şərqşünaslığında kök salaraq, günümüzə qədər miras qalmış nöqsanlardır; bəziləri isə gizli və aşkar düşmənlərimizin müstəqil Azərbaycanın milli mədəniyyətinə qarşı yönəldilmiş təxribat xarakterli “oyunlar”ın nəticəsidir. Bütün bunları araşdırmaq məqsədilə, bəzi veb-saytlarda yer almış məlumatları və son dövrlərin bir sıra nəşrlərini gözdən keçirmək kifayətdir.

Son dövrlərdə Nizami Gəncəvinin milli mənsubiyyəti məsələsində ciddi təhriflərə yol verilir və XX əsrdə Azərbaycan nizamişünaslığının qazanmış olduğu nailiyyətlər, demək olar ki, nəzərə alınmır. Azərbaycan alimlərinin bu mühüm sahəyə həsr olunmuş tədqiqatlarının dünya elmi arenasına çıxarılması işi son dərəcə ləng aparılır. Çox təəssüf ki, zamanında müstəmləkə siyasəti yeridən imperiyalara xidmət edən bir sıra tarixçi alimlərin mövqelərinə istinadlar hələ də davam etməkdədir. Azərbaycan xalqı öz doğru tarixini yenidən yazmaq məcburiyyətində qaldığı kimi, nizamişünaslığın bir çox problemlərinə yenidən yanaşılması vacibdir.

Nizami Gəncəvinin “İqbalnamə” əsərinə çox sonralar, XVIII əsrdən başlayaraq, ilhaq olunmuş iki qondarma beyt, yəni 4 misra uzun müddətdir ki, tariximizə, mədəniyyətimizə qarşı təxribat aparan qüvvələrin əlində oyuncaq obyektinə çevrilmişdir. İndiyədək bu məsələ ətrafında bir çox məşhur şərqşünas

alimlər bu beytlərin Nizami əsərlərinə sonradan ilhaq olunduğunu göstərsələr də, əks qüvvələr hələ də susmaq bilmir. Odur ki, biz də bəzi məsələlərə aydınlıq gətirməyi özümüzə borc bilirik.

Görkəmli şərqşünas Y. Bertels yazırdı ki, “Bütün qədim mənbələr Nizaminin doğulduğu yeri Gəncə olaraq göstərmişlər. Lakin çox sonrakı təzkirə müəllifləri (məsələn, Lütfəli bəy Azər (XVIII əsr) Gəncə əvəzinə Qum şəhərinin adını çəkir ki, bu da görünür, həmin iki beytlə bağlıdır” [1,s.94]. Azərbaycan alimlərindən Xəlil Yusifli, İmamverdi Həmidov, Teymur Kərimli və Kamil Hüseynoğlu da bu təhriflərin əsassız olduğunu və həmin beytlərin XVII əsrdən sonra meydana çıxdığını göstərmişlər.

Öncə həmin iki beytin məntiqsiz şəkildə Nizami əsərinə nə şəkildə ilhaq olunmasına diqqət yetirmək lazımdır.

Nizami Gəncəvi “İskəndərnamə” əsərinin ikinci hissəsi, yəni son əsəri olan “İqbalnamə”nin əvvəlində dövrün sultanı Atabəy Məlik Nüsrətəddin Bışkinə həsr etdiyi “Padşaha sitayiş” bölməsində söz sənətində qazandığı zirvəni çox maraqlı bir müqayisə əsasında izah edir və deyir: Eşitmişəm ki, bu yaşıl fərşdən yuxarıda, ərşin altında, yəni göydə bir ağ xoruz var. Elə ki, o, öz təbiline duval vurub səs salar, başqa xoruzlar da qol-qanad çalar. Mən həmin ərş quşuyam ki, hər səhər bir nəvə qoşuram və mənim avazıma şəhərin quşları (yəni dünyanın şairləri) qanad çalıb səs salırlar və mənə deyirlər ki, ey Nizami, dəhrin, zamanın söz qoşan şairi sənsən:

نظامی ز گنجینه بگشای بند
گرفتاری گنجه تا چند چند
برون آر اگر صیدی افکنده
روان کن اگر گنجی آگنده

Nizami, xəzinənin bəndini aç,
Nə qədər Gəncəyə vurğun olub qalacaqsan?
Əgər bir ov etmişənsə, onu üzə çıxar,
Əgər bir xəzinə doldurmuşansa, onu dünyaya çıxar!

Nizaminin belə bir mükəmməl və məntiqi şəkildə bir-birinə bağlanmış beytlərinin arasına, XVII-XVIII əsrlərdən sonra yazılan təzkirələrdə, Nizamini Qumla və Təfrişlə bağlamaq məqsədilə, şairin söylədiyi məsələyə heç bir dəxli olmayan iki süni beyt ilhaq etmişlər. Nizami Gəncəvinin qələminə mənsub olmayan, qəsdən Nizami mətninə ilhaq olunmuş beytlər belədir:

چو در گرچه در بهر گنجه گم،
ولی از قهستان شهر قم
بتفرش دهی هست تا نام او

(Dürr kimi Gəncə dənizində qərq olsam da, lakin dağlıq Qum şəhərindənəm).

Yevgeni Bertels çox doğru olaraq yazırdı ki, “Təhrifçi Nizaminin “Nə qədər Gəncədə bağlanıb qalacaqsan” obrazlı ifadəsindən istifadə etməyi qərara almış, həmin beytləri mətnin məhz bu yerinə əlavə etmiş və Nizaminin bir-birinə bağlı iki beytinin əlaqəsini qırdığını özü də hiss etməmişdir” [1,s.94].Yəni təhrifçi Nizami mətni üzərində uğursuz bir əməliyyat aparmışdır.

1. Nizami Gəncəvi. İqbalnamə. Elmi-tənqidi mətn: Vəhid Dəstgirdi, Tehran, ş./hicri 1313/ m. 1935.

Bu beytlərin sonradan Nizami əsərinə ilhaq olunduğunu ilk dəfə İran alimi, görkəmli şərqşünas Vəhid Dəstgirdi üzə çıxarmışdır. O, şəmsi hicri 1313/ m.1935-ci ildə “İqbalnamə”nin elmi-tənqidi mətnini hazırlarkən, özünün dediyi kimi, əlinin altında onlarla əlyazma nüsxələri olduğundan, həmən bu beytlərin saxta olaraq

2. Nizami Gəncəvi. İqbalnamə. Elmi-tənqidi mətn: Fazil Babayev-Bakı,1940.

Nizami əsərinə salındığını müəyyənləşdirmiş, bu səbəbdən, hazırladığı mətnə bu beytləri salmamış və aşağıda verdiyi 3-cü qeyddə həmin beytlərin ilhaqi olduğunu göstərmişdir. Əlimizdə fotosu vardır! Buyurun, aydın şəkildə görünməkdədir!

1940-cı ildə Y. Bertelsin redaktorluğu ilə mətnşünas- alim Fazil Babayev tərəfindən “İqbalnamə”nin elmi tənqidi mətni hazırlanmışdır. 1940-cı il dekabrın 29-da Sankt-Peterburqda ikən Bertels yazırdı ki, Nizami “Xəmsə”sinin bütün əsərlər üzrə elmi-tənqidi mətnləri tam hazırdır və mən son redaktə işlərini görürəm. “İqbalnamə”nin mətninin hazırlanmasına 10 mötəbər əlyazma nüsxəsi cəlb olunmuşdur. Bunlardan dördü XIV əsrə aid ən qədim nüsxələrdir. İki Paris Milli kitabxanasında qorunan nüsxələr, ən qədimi hici 763-cü il, miladi 1362-ci ildə üzü köçürülmüş nüsxə və Oksford Bodlean kitabxanası nüsxəsi, Sank-Peterburqda olan 4 əlyazma nüsxəsi, həm Dövlət Universiteti kitabxanası, Ermitajda və həm də Şərqşünaslıq İnstitutunda saxlanılan nüsxələr, London Britaniya Muzeyi nüsxəsi və eləcə də Bakı Elmlər Akademiyasında qorunan nüsxələr cəlb olunmuşdur. Bu 10 nüsxənin heç birində həmin beytlər olmamışdır. Nüsxə fərqləri hər bir söz, şəkilçi, hərf haqqında mətnin aşağısında mütləq göstərilirdi. Bu səbəbdən, Bertels Nizaminin həyatından bəhs edərkən istər-istəməz həmən mübahisəli məsələyə

¹⁶ Vəhid Dəstgirdi. Nizami Gəncəvi. İqbal-name. Yadigar o ərməğan Vəhid Dəstgirdi. Tehran, h.ş.1313 (1935), s.29.

toxunmalı olmuşdur. Həmən qondarma beytləri nümunə gətirmək üçün Vəhid Dəstgirdi mətninin qeydlərdə verdiyi həmin ilhaqi beytlərə istinad etməli olur. Yəni əldə olan qədim əlyazmalarda bu beytlər yox idi.

3. Nizami Gəncəvi. İqbalnamə. Elmi-tənqidi mətn:Barat Zəncani, Tehran, h.1371/m.1992.

XX əsrin sonlarında, hicri 1371-ci ildə görkəmli İran nizamişünası Tehran Universitetinin doktoru Barat Zəncani “İqbalnamə”nin elmi-tənqidi mətnini hazırlayaraq nəşr etmişdir. Alim əsərin mətnini nəşr edərkən özü yazırdı ki, bu nəşr İran Milli kitabxanasında mövcud olan XIV əsrə aid ən qədim və mötəbər əlyazma nüsxələri əsasında hazırlanmışdır. Onun qədim nüsxələr əsasında hazırladığı bu mətndə həmin beytlər yoxdur [3, s.18]

4. İngiltərə, Mançestr nüsxəsi.

Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin İngiltərə Mançestr kitabxanasında qorunan nüsxəsidir. Burada nəinki həmin o qondarma Qum, Təfrişdən bəhs edən beytlər yoxdur. Hətta o fikir ki, “Nizami nə qədər Gəncədə bağlanmış qalacaqsan” - beytləri də yoxdur. Şair özünü ərşin quşuna bənzədir, yeni, təzə sözlər meydana gətirdiyini ərz edir və ardınca başqa fəlsəfi fikirlərini ehtiva edir və həmən beytlər bu nüsxədə yoxdur.

Beləliklə, Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin Mançestr kitabxanasında saxlanılan XVI əsrdə üzü köçürülmüş nüsxəsində bu beytlər yoxdur.

5. Kembric Universiteti nüsxəsi.

2-ci əlyazma görkəmli Avropa şərqşünas alimi E. G. Braunun kataloqunda saxlanan, onun şəxsi kolleksiyasına aid olan bir nüsxədir.¹⁷ Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin Hindistanda üzü köçürülmüş mötəbər bir əlyazmadır. Əlyazmanın köçürülmə tarixi əlyazmadan silindiği üçün mütəxəssislər belə qərara gəlmişlər ki, ən azından 17-ci əsrə aid bir əlyazma nüsxəsidir. Çünki əlyazmasında XV-XVI əsrlərə aid miniatürlər yer almaqdadır. Bu mötəbər əlyazmada da həmin ilhaqi beytlər yoxdur.

Nəticə.

Bütün bu faktlar göstərir ki, Nizami Gəncəvinin mənşəyinin süni şəkildə Qumla bağlanması uydurma bir fərziyyədir. Bəzən ədəbiyyat və onun kateqoriyaları üzrə tədqiqlər milli-mədəni irs təəssübkeşliyindən daha çox hegemon imperiyaların maraqları ilə üst-üstə düşdüyündən mətnşünaslıq sahəsində də özünü göstərmişdir. Nizami Gəncəvi öz ərəslərində vətəni Azərbaycana, doğulduğu Gəncəyə bağlılığını,

¹⁷ Bu əlyazması E. G. Braunun kataloqunda olan bir nüsxədir və Kembric Universitetinin Kitabxanasında (Cambridge, 1900 və E. G. Browne) farsca əlyazmalar kataloqunda qorunmaqdadır.

mənsub olduğu türk xalqına məhəbbətini dünyaya car çəkmişdir. Ona xəzinələr vəd edilsə belə, şair öz doğma Gəncəsini heç zaman tərk etməmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Низами и Фузуди, Москва, 1962.
2. Nezami Gəncəvi. İqbal-name. Yadigar o ərməğan Vəhid Dəstgirdi. Tehran, h.ş.1313 (1935).
3. Nizami Gəncəvi. İqbalnamə. Elmi-tənqidi mətn: Barat Zəncani, Tehran, h.1371/m.1992.
4. Nizami Gəncəvi. İqbalnamə. Elmi-tənqidi mətn: Fazil Babayev- Bakı,1940.

AZƏRBAYCANDA EKOLOGIYA VƏ ƏTRAF MÜHITİN MÜHAFİZƏSİ ÜZRƏ BIBLIOQRAFIYANIN INKIŞAF ƏNƏNƏLƏRİ VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

**İradə Zülfəli qızı Əliyeva,
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru,**

Azərbaycan Respublika Dövlət Elmi Tibb Kitabxanası, Bakı

Xülasə. Məqalədə ekologiya və ətraf mühitin inkişafı ilə bağlı əsas inkişaf tendensiyaları və bunların biblioqrafiyanın inkişafına təsiri göstərilmişdir. Müəllif ekologiya elmi üzrə sənəd axını və sənəd kütləsinin formalaşdırılmasında M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasının üstünlüklərini göstərmişdir. Tədqiqatçı tədərəfindən anket sorğusu əsasında ekoloji ədəbiyyata olan informasiya tələbatının xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir. Yekun olaraq bu istiqamətdə irimiqyaslı biblioqrafik vəsaitlərin yaradılması tələbatının olduğunu vurğulanmışdır.

Açar sözlər: Ekologiya elmi, inkişaf mərhələləri, sənəd axını, sənəd kütləsi, kitabxanalar, anket sorğusu

**Традиции развития и особенности библиографии по экологии и
охране окружающей среды в Азербайджане**

**Доктор философии по истории Ирада Зульфали кызы Алиева,
Азербайджанская Республиканская Государственная
научная медицинская библиотека, Баку**

Резюме. В статье показаны основные тенденции развития, связанные с развитием экологии и окружающей среды, и их влияние на развитие библиографии. Автор показал преимущества Национальной библиотеки Азербайджана имени М.Ф.Ахундова в формировании документального потока и документальной массы по экологической науке. Характеристики информационного спроса на экологическую литературу определялись на основе анкетного опроса исследователя. В заключение он подчеркнул

необходимость создания масштабных библиографических ресурсов в этом направлении.

Ключевые слова: Экологическая наука, этапы развития, документальный поток, документальная масса, библиотеки, анкетный опрос.

Traditions of development and features of bibliography on ecology and environmental protection in Azerbaijan

**Doctor of Philosophy in History Irada Zulfali kyzy Aliyeva,
Azerbaijan Republican State Scientific
Medical Library, Baku**

Summary. The article shows the main development trends associated with the development of ecology and the environment, and their impact on the development of bibliography. The author showed the advantages of the National Library of Azerbaijan named after M.F. Akhundov in the formation of a documentary flow and documentary mass on environmental science. The characteristics of information demand for environmental literature were determined based on a researcher's questionnaire. In conclusion, he emphasized the need to create large-scale bibliographic resources in this direction.

Key words: Environmental science, stages of development, documentary flow, documentary mass, libraries, questionnaire survey.

Ekologiyanın əsas vəzifəsi ekosistemdə enerji və materiyanın qarşılıqlı təsirini öyrənməkdir. Hər bir elm sahəsinin inkişaf dərəcəsi və intensivliyi sənədə axını və sənəd kütləsinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərində özünü əks etdirir.

Azərbaycanda ətraf mühitin mühafizəsi və ekologiya üzrə yaranmış ilkin sənəd kütləsi və sənəd axını dinamik şəkildə sürətlə inkişaf etməkdədir. Sənəd kütləsi və axınına elektron resursların da daxil edilməsi bir tərəfdən onun həcmnin artmasına, digər tərəfdən bu mənbələrin axtarışının mürəkkəbləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Sənəd-kommunikasiyaları sistemində ikinci səviyyə olmaq etibarilə sahə üzrə biblioqrafik ehtiyatın rolu daha da artmış, onun sisteminin yaranması, inkişafı və müasir vəziyyətinin öyrənilməsi biblioqrafiyaşünaslıq elmi qarşısında mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur.

İnformasiya tələbatı və onun ödənilməsi sistemi məsələsi həmişə kitabxanaşünasların, biblioqrafiyaşünasların tədqiq etdiyi problemlər sırasında olmuşdur.

Ətraf mühitlə bağlı problemlərin get-gedə kəskinləşməsi, bu sahədə elmi tədqiqatların intensivləşməsi XX əsrin ən xarakterik fenomenlərindən biridir [1].

Bunları nəzərə alaraq, tərəfizimizdən Azərbaycan Respublikasında ekologiya üzrə ilkin sənəd və biblioqrafik informasiya təminatı sisteminin inkişafı və müasir vəziyyətinin müəyyən edilməsi üçün tədqiqat işi aparılmışdır. Tədqiqatın gedişatında ekologiyaya üzrə elmi fikirlərə dair ilkin sənədlərin yaranması və

inkışafı ənənələri, sənəd axını və sənəd kütləsinin formalaşması prosesi müəyyən edilmişdir, Ekologiya üzrə informasiya tələbatının xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, dünyada və Azərbaycanda ekologiya üzrə elmi fikirlərə dair ilkin sənədləri formalaşdırılmış və dünyada biblioqrafiyanın inkişaf ənənələrinə uyğun olaraq inkişaf etmişdir. Azərbaycanda ekoloji elmlər sahəsində ali təhsilli kadrların hazırlanması, yeni-yeni ixtisasların yaradılması, fakültələrin açılması nəzərə alınaraq, ətraf mühitin qorunması üzrə dövlət idarəetməsi, praktiki fəaliyyət, ekologiya elminin və təhsilinin inkişafı üçün informasiya tələbatının öyrənilməsi biblioqrafik informasiya təminatının ödənilməsinə şərait yaratmışdır [2].

Respublikanın iri miqyaslı kitabxanalarıda aparılan araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, bu sahə üzrə ixtisaslaşmamış aparıcı kitabxanaların fondlarında bəhs etdiyimiz sahə üzrə kitabların payı çox azdır.

Tarixi aspektdən müasir dövrə kimi Azərbaycanda nəşr edilmiş sənədlərdən ibarət sənəd kütləsinin tərkibində ətraf mühitin mühafizəsi və ekologiya üzrə sənəd kütləsinin yeri və rolunu əks etdirən retrospektiv vəsait yaradılmadığı üçün informasiya sərhəddinin genişləndirilməsi baxımından retrospektiv vəsaitlərin tərtib edilməsinin böyük üstünlüyü vardır.

Bəhs edilən sahə üzrə həm ənənvi, həm də elektron biblioqrafik resursların yaradılması üzrə ən əhəmiyyətli işlər M.F.Axundov adına Milli kitabxanada, Azərbaycan Respublikasının İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası tərəfindən yerinə yetirilir. Bu da sənəd informasiya və biblioqrafik informasiya təminatı sahəsində mütəxəssislərin informasiya tələbatının müəyyən hissəsinin ödənilməsinə cavab verir. M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasının fondundakı 0,0126%-dən Orhus Proqramı çərçivəsində yaradılmış İctimai Ekoloji İnformasiya Mərkəzinin fondundakı nüsxə üzrə - 31,4% [3] və ad üzrə - 46%-ə qədər dəyişir. 2009-cu ildə M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası tərəfindən tərtib və nəşr edilmiş “Azərbaycan ekologiyası - 10 ildə” adlı retrospektiv elmi-köməkçi biblioqrafik göstərici yerinə yetirmişdir [4]. 2009-cu ildə nəşr edilmiş bu vəsait 1997-2008-ci illərdə Azərbaycanda milli dildə və rus dilində nəşr edilmiş kitabları və dövrü nəşrlərdə dərc edilmiş materialları əhatə edir. Həcmi 160 səhifədir və vəsaitdə 1021 adda sənəd öz əksini tapmışdır. Burada Azərbaycan dilində 931, rus dilində isə 190 adda sənəd haqqında biblioqrafik informasiya toplanmışdır.

Deməli, respublikanın bu sahə üzrə ixtisaslaşmamış aparıcı kitabxanalarının fondlarında bəhs etdiyimiz sahə üzrə kitabların faiz payı çox azdır.

İri miqyaslı kitabxanaların oxucuları arasında aparılan anket sorğusu əsasında ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsinə dair ədəbiyyata böyük marağın olduğu [4], lakin müasir sənəd axını və sənəd kütləsinin bu marağa uyğunsuzluğu müəyyən edilmişdir. Ekoloji istiqamətli sənəd-kommunikasiyalar sistemində fəaliyyət

göstərən təsisatların, ilk növbədə kitabxanaların əsas vəzifəsi bu sahə üzrə informasiya tələbatının ödənilməsidir və bu sahədə həm Azərbaycanda, həm də xaricdə ciddi tədqiqatlar aparılmışdır və tərəfimizdən bu barədə fikirlərin, elmi dərəcələrin icmalı verilmişdir. Tədqiqat çərçivəsində tərəfimizdən bəhs edilən sahənin aparıcı müəssisələrinin kontingentinin peşə, vəzifə və digər parametrləri öyrənilmiş və ilk dəfə olaraq bu sahə üzrə anket sorğusu keçirilmiş, 330 sahə mütəxəssisinə xüsusi tərtib edilmiş anket sorğusu paylanmışdır. Paylanmış 330 sorğu blankından cəmi 70-i geri qaytarılmışdır. Cavablandırılmış blanklar tərəfimizdən tədqiq edilərək ümimiləşdirilmiş və bu nəticələr öz əksini xüsusi cədvəl və diaqramlarda tapmışdır. Ən başlıcası, məlum olmuşdur ki, tələbatçıların əksəriyyəti - 80%-dən çoxu informasiya axtarışı üçün kitabxanalara (ilk növbədə elmi) müraciət edir, biblioqrafik vəsaitlərdən - göstəricilərdən, kataloq və kartoteka sistemindən istifadə edir. Tələbatçılar təkcə ekologiyanın ayrı-ayrı sahələri, həm də təbiət elmlərinə dair informasiya tələbatlarının intensivliyi ilə seçilir. Məlum olmuşdur ki, respondentlər ənənəvi mənbələrlə yanaşı, həm də onlayn informasiya resurslarına tez-tez müraciət edirlər. Əldə edilmiş nəticələr sahənin informasiya tələbatçılarının sənəd-informasiya və biblioqrafik təminatının təkmilləşdirilməsi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Alınan nəticələrdən belə qənaətə gəldik ki, Azərbaycanda ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi üzrə biblioqrafik vəsaitlər sisteminin təkmilləşdirilməsi təkcə milli ədəbiyyatı əks etdirən biblioqrafik vəsaitlərin hazırlanması və nəşri ilə məhdudlaşmamalıdır. Həm də kitabxanalarımızda formalaşmış sənəd kütləsinin tərkibində olan xaricdə nəşr edilmiş, sahə üzrə sənəd kütləsinin formalaşdığı əsas kitabxanaların fondunu əhatə edən kütlənin də tərkibi açılmalı, onları özündə əks etdirən xüsusi vəsait yaradılmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Зарайская, В.П. Роль библиотек в обеспечении населения информацией по проблема экологии и устойчивого развития общества // – Москва: Библиотекосведение, – 2006. № 5, – с. 44-57.
2. Əliyeva, İ.Z. Azərbaycanda ekologiya üzrə biblioqrafik verilənlər bazasının yaradılması sahəsində kitabxanaların təcrübəsi // – Bakı: Kitabxanaçılıq və biblioqrafiya: elmi-nəzəri və təcrübi jurnal, – 2013. №2 (33), – s. 132-142
3. Orhus İctimai Ekoloji İnformasiya Mərkəzinin 2014-cü il hesabatı // Orhus İctimai Ekoloji İnformasiya Mərkəzinin Arxiv Fondu, 177 s.
4. M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasının 2009-cu il hesabatı // M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasının Arxiv Fondu, 196 s.
5. Шаронова, Н.В. Информационное обеспечение определение комплексной оценки экологической качества систем окружающей среды /

РАЗВИТИЕ ОБРАЗОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 20 ВЕКА

**Джамил Кулиев,
Учёный секретарь
Ленкоранского Регионального Научного
Центра Национальной Академии Наук
Азербайджана, доктор философии по истории**

Резюме: Советская империя придавала особое значение системе образования, чтобы укрепить ее основы в Азербайджане. В области образования была поставлена задача по привитию коммунистической идеологии молодому поколению, важным мероприятием была назначена подготовка работников образования с определенными трудовыми навыками. Для развития системы образования были значительно расширены общие средние, средние специальные и высшие учебные заведения. В статье подробно показаны важные достижения в области развития образования первой половины XX века.

Ключевые слова: Азербайджан, образование, развитие, 20 век, I половина.

The development of education in Azerbaijan in the first half of the 20th century

Summary: The Soviet empire attached special importance to the education system in order to strengthen its foundations in Azerbaijan. In the field of education, the task of inculcating the communist ideology in the young generation was set, and training of educational workers with certain work habits was assigned as an important measure. For the development of the education system, general secondary, secondary specialized and higher education institutions were greatly expanded. Important achievements in the field of education development from the first half of the 20th century have been extensively shown in the article.

Key words: Azerbaijan, education, development, 20th century, I half.

Всякая культурно-нравственная деятельность, и в том числе просвещение и наука существующем в Советском Союзе обществе должна была служить государственным интересам, основанным на коммунистических идеях.

Советское государство старалось укрепить нравственные устои своего политического и экономического господства в Азербайджане. Основная цель этой политики заключалась в том, чтобы люди поверили в устройство самого справедливого общества, в коммунистическую партию и как благо принимали советский образ жизни. Обеспечением официальной монополии вымышленных догм коммунистической идеологии над всеми формами общественной мысли, было самым верным способом в этом деле.(5, с. 413) Школа, была важной ступенью в подготовке работоспособных исполнительных кадров, владеющих необходимыми умениями и навыками. Несмотря на сильный нажим, господствующий идеологии особое внимание государства на развитии просвещения благоприятно повлияло на развитии этой области в Азербайджане. После второй Мировой войны был проведен ряд мероприятий для укрепления материально-технической базы объектов народного просвещения, обеспечения школ педагогическими кадрами и улучшения учебно-воспитательной работы. В августе 1946-го года, на III съезде учителей Азербайджана, были определены новые задачи, соответствующие требованиям времени, которые предстояло решить народному просвещению. В национальных школах большое внимание уделялось преподаванию русского языка и литературы, подготовке учителей по этому предмету уделялось особое внимание. В II-X классах преподаванию русского языка и литературы учебной программе уделялось 5-6 часов. Для помощи учителям, с 1947 года печаталось методическое пособие «Русский язык в нерусских школах». В 1949 году перешли к всеобщему семилетнему образованию.(4, с. 162-163) Несмотря на значительные успехи в системе образовании существовали серьезные проблемы и недостатки. Еще с 20-х годов XX века со школьных программ были изъяты идеи тюркизма и исламизма, темы, пропагандирующие национальные ценности азербайджанского народа. С 30-х годов государство усилило контроль над просвещением, особенно преподаванием таких предметов как история, география и литература. Для этой цели 16 мая 1934 году было принято специальное решение СНК СССР и ЦК ВКП (б) (5, с. 301). Процесс обновления, охвативший советское общество после смерти И. Сталина, не обошел стороной и Азербайджан. Новое советское руководство пыталось повести страну по пути либеральных реформ. Чувствовались изменение к лучшему в общественно-политической, социально-экономической и культурной жизни страны. В середине 50-х годов расширились права союзных республик. Некоторые особенности союзных республик, их языковая и культурная специфика в определенных случаях стали учитываться. Однако во многих случаях свобода носило декларативный характер. (2, с. 613). В

пятидесятых годах в просвещении и образовании Азербайджана произошли серьезные сдвиги, и начался новый этап в развития этой отрасли. Государственные органы особое внимание уделяли к проблемам просвещения и часто на собраниях обсуждались вопросы, связанные народным просвещением. (3, с. 48). В городах и районах республики были построены много новых школ. В 1957-ом году в некоторых районах были сданы школы построенные Министерством Просвещения Азербайджана.(9, л. 97) В 50-ых годах строительством школ, наряду с Министерством Просвещения занимались: Министерство Нефтяной Промышленности, Министерство Сельского Хозяйства, Исполнительный Совет города Баку, Совет Народного Хозяйства.(10, л. 32). Несмотря на достигнутые успехи, были определенные недостатки в органах народного просвещения республики. В 50-х годах не выполнялся общий план, часть учеников, особенно девочки, оставляли школу. В строительстве школ тоже были недостатки. План строительства и сдачи школ в эксплуатацию выполнялся не полностью, часть средств выделенных для этой цели оставались не использованными.(7, с. 79-80) В 1957-ом году вместе запланированных 37 школ для 14,5 тысячи школьников, были сданы 16 школ рассчитанных на 6,2 тысяч учеников.(2, с. 453). В школах, особенно сельских районах, претворение в жизнь политехнического образования обстояло неудовлетворительно.(7, с. 80). ЦК КП Азербайджана 1-го июля 1958-го года приняло постановление «О ликвидации трехсменной обучения в школах Баку».(7, л. 57). В это время в Азербайджане были открыты многочисленные семилетние и десятилетние музыкальные школы.(3, с. 80). Республиканское руководство, ссылаясь на расширение прав местных органов, предприняло несколько шагов в области образования с учетом местных условий. В первую очередь сочли целесообразным, учитывая климатические особенности Азербайджана, начинать занятия в школах не 1 сентября, как по всей стране, а 15 сентября. Связи с тем, что время начала занятий в школах Советского Союза было утверждено постановлением Совнаркома СССР и ЦК ВКП(б) от 3 сентября 1935-го года, первый секретарь КПА И. Мустафаев и председатель Совета Министров Азербайджана С. Рагимов 22 апреля совместно обратились в ЦК КПСС и Совет Министров СССР с письмом. (2, с.382-383). Но, к сожалению, центр не дал положительного ответа на предложение республиканских руководителей. Толка после приобретения независимости начало занятий в учебных заведениях Азербайджана был изменен. Невзирая на существование объективных и субъективных проблем, в том числе рожденных из советских реалий, республиканское руководства прикладывало все усилия к развитию образования. Первый секретарь ЦК АКП Имам Мустафаев, выступая на XXI

съезде Азербайджанской Коммунистической Партии, затронул проблемы науки и просвещения. Он особо подчеркнул среди главных недостатков существующих в этой сфере, нехватка учебников и учебных пособий по некоторым предметам на Азербайджанском языке. Для устранения этой проблемы необходимо напечатать учебные пособия и учебники на азербайджанском языке, увеличить часы, выделенные на преподавание истории Азербайджана. Нужно добиться повышения качества учебно-воспитательной работы в средних и высших учебных заведениях, улучшить процесс производственной практики студентов, уделить особое внимание и принять серьезные меры в этом направлении.(3, с. 48-49). Были выявлены серьезные недостатки в создании стабильных школьных учебников.(7, с.80). Бюро ЦК КПА 1 июля 1958 года приняло расширенное, из 7 пунктов, постановление «О преподавании истории Азербайджана в школах и вузах Азербайджанской ССР» Бюро поручило Министерству просвещения Азербайджанской ССР ввести со второй половины 1958/1959 учебного года преподавание истории Азербайджана в IX-X классах как самостоятельный предмет. Объединенному издательству ЦК КПА поручалось издать программу курса истории Азербайджана на азербайджанском и русском языках к 1 ноября 1958 года. Ввиду того, что по настоянию руководства республики Министерства высшего образования СССР разрешило восстановить кафедру по истории Азербайджана в Азгосуниверситете, постановление обязывало Министерство просвещения Азербайджанской ССР восстановить указанную кафедру в Азербайджанском государственном педагогическом институте и преподавание истории Азербайджана педагогических вузах республики. (2, с. 501-502). Большое внимание уделялось политехническому образованию. При школах были созданы учебные мастерские. В этом деле важную роль сыграли в городах, особенно в Баку, Сумгаите и Кировабаде (Гянджа) промышленные предприятия, а в деревнях совхозы и МТС. При сельских и некоторых городских школах были созданы опытно-производственные участки в сельских школах, колхозах и совхозах создавались производственные бригады учеников. Был принят ряд мер для улучшения политехнического обучения в общеобразовательных школах. В 1956-1958-х годах в семидесяти школах Азербайджана практиковалось производственное образование. В сельских школах ученические бригады были созданы по образцу опыта Ставропольского края. Ученики VIII-X классов знакомились с основами сельскохозяйственного производства и механизации, обучались трудовым навыкам, изучали различные способы выращивания сельскохозяйственных культур. В подготовке учеников к труду и повышение их специализации в производстве,

важную роль сыграл закон об укреплении связи школы с производством, принятой в 1958 году Верховным Советом Азербайджанской ССР.(4, с. 164). На основе закона «Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в СССР», принятого в декабре 1958 года Верховным Советом СССР, с 1959 года начался переход восьмилетней общеобразовательной системе. (5, с. 413).С сентября 1959 года в Азербайджане семилетние школы превратились в восьмилетние, а десятилетние в одиннадцатилетние с производственным обучением. Началась перестройка в учебно-воспитательной работе. Особое внимание уделялось обучению учеников практических трудовым навыкам и самостоятельности. (4, с. 164). Но для этого не существовало, ни материальной базы, ни преподавательских кадров. Да и сами профессии, как правило, были связаны не с перспективными отраслями науки и техники, а с рутинным, технически отсталым производством. С целью приближения к производству студенты технических вузов должны были работать часть учебного времени токарями, слесарями и. т. п. (6, с. 290). Таким образом, некоторые волюнтаристические решения, в том числе в области просвещения присущие Хрущевскому руководству не дали ожидаемых результатов и были изменены после смены руководство СССР. Партийные органы через свои первичные организации и с помощью общественных организаций контролировало учебные заведения. Комсомольские организации оказывали помощь в проведении мероприятий воспитательного характера среди учеников. Ученики младшего возраста были вовлечены в пионерские организации. (4, с. 165). В 1959 году первый секретарь АКП И. Мустафаев был отстранен от должности за проявления национализма. Под давлением Москвы были признаны ошибочными принятие закона о государственном языке, обязательное обучение азербайджанскому языку в русских школах республики, отход от канонических форм описания истории и культуры Азербайджана. (2, с. 617). В принятом 1959-ом году в «Законе о просвещении» были сделаны поправки, которые открыли широкие возможности для учебы на русском языке. В эти годы были предприняты серьезные шаги для русификации образования. Ведение делопроизводства в государственных учреждениях на русском языке, отсутствие перспективы в продвижении в должности у незнакомых русских язык кадров, породило у людей стремление получить образование на русском языке. Значительно увеличилось число русских школ, особенно в городах. В русскоязычных школах преподаванию азербайджанского языка уделялось мало часов, и во многих местах преподавание этого предмета носил формальный характер. В этих школах преподавание организовывалось таким образом, что молодое поколение отчуждалось от национальных ценностей. (5,

с. 387, 413). Содержания учебного процесса в школах соответствовало идеологическим целям существующего режима. Большое внимание уделялось преподаванию общественных наук. С 1963/1964-го учебного года в средних школах стали преподавать «Обществоведение», в высших учебных заведениях особое внимание уделялось преподаванию «Научного коммунизма», «Истории КПСС», «Марксистской философии» и «Политической экономики». В школах изображали советское общество без пороков и антагонизмов. Не достаточно серьезно относились преподаванию «Истории Азербайджана». Этот предмет преподавался на основе сфальсифицированных программ и учебников. Как и раньше «Историю СССР» преподавали как историю России. (5, с. 414). Начинаясь с середины 50-х годов паспортизация сельского населения страны дала толчок миграционным процессам. В результате увеличилось городское население страны. К тому же приток местного населения изменил и национальный состав столиц некоторых союзных республик, в том числе столицу Азербайджана города Баку. Увеличение доли местного населения в столице вкупе значительным ростом уровня просвещения сопровождалось переходом большей части ответственности за управление республикой на плечи местных кадров и это тревожило Москву. Со второй половины 50-ых годов стало традицией назначать вторыми секретарями ЦК республиканских партий ставленников Москвы, естественно, для осуществления контрольных функций. (2, с. 611). Хотя в связи ослаблением экономического развития в СССР, заметно усилился идеологическое давление на советское общество, несоответствие между реальной жизнью и политическими науками, породило в школьниках и студентах, как и всего народа, недоверие к общественным наукам и режиму, пропагандирующего их. Несмотря на все эти недостатки, в Азербайджане существовала многопрофильная, многоступенчатая сеть просветительских структур. (5, с. 414-415) .

В 1966 году был объявлен переход к обязательному всеобщему среднему образованию. Важным событием в системе образования стало создание новой формы школ – интернатов. В 1966 году, с переходом к обязательному всеобщему образованию в старших классах были ликвидировано производственное обучение. В связи с этим расширилась сеть профессионально – технических училищ. Если в 1966 году в республике было 46 профессионально – технических училищ, то в 1970 году их число достигло 78. (4, с. 164). Высшее образование в республике тоже развивалось. В 1945 году был открыт Театральный Институт, в 1946 году двухгодичный Институт Преподавателей Русского Языка, в 1948 году Институт Иностранных Языков, в 1950 году Политехнический Институт, а в 1951 году был восстановлен,

прекративший свою деятельность в 1941 году Институт Народного Хозяйства. На основе двухгодичного Института Преподавателей Русского Языка, в 1952 году был образован Институт Русского Языка и Литературы. В 1959 году этот Институт был объединен с Педагогическим Институтом Иностранных Языков. (5, с. 414). Материально-техническая база высших учебных заведений год от года улучшалась, им были возвращены общежития и другие строения, отнятые в годы войны под госпитали и другие нужды. Для Медицинского, Политехнического и Педагогических институтов были построены новые многоэтажные здания. С каждым годом увеличилось число студентов обучающихся в высших учебных заведениях республики. Сотни студентов- азербайджанцев учились в вузах союзных республик. Для улучшения подготовки специалистов были реорганизованы некоторые вузы республики. Росло число специалистов со средним образованием. Особое внимание уделялось подготовке кадров для таких отраслей как промышленность, строительство, транспорт и сельское хозяйство. (3, с. 166). Специалисты, подготовленные в вузах республики, сыграли большую роль в развитии различных направлений науки. Несмотря на идеологическое давление государственных структур, Бакинский Государственный Университет сыграл большую роль в сохранении и развитии национального языка и культуры, распространении освободительных идей у молодежи. В 60-е годы в азербайджанской исторической науке стали заметны новые веяния, отражающие разнообразия взглядов на прошлое страны. Особенно это проявилось в трактовке событий начала XX века, известных как присоединение Азербайджана к России. Азербайджанские историки стали отказываться от версии «добровольного присоединение» и согласно исторической реальности называли это завоеванием. Соответствующие оценка этого поворотного в истории республики события, сделанные ведущими учеными-историками, такими как З. Бунятов, М. Исмаилов, С. Алиев, привлекли внимание партийного руководства республики. (2, с. 629). Среди учащейся молодежи распространились националистические настроения, инакомыслие и свободомыслие неуклонно росло. В начале 60-ых годов Азербайджанском государственном университете существовало тайная организация студентов. Члены этой организации старались воспитывать молодежь в духе свободы. (1, с. 64). Одним из основных методов внедрения в сознание людей вымышленных догм о «руководящей и направляющей роли» коммунистической партии и его лидеров, социалистической системы, социалистического общества, была внешкольная система обучения. После войны для руководства этой системой был создан Комитет по делу культурно-просветительных органов при Совете Министров Азербайджанской ССР, а в

1947 году, для этой цели был учрежден «Общество, распространяющее Научные и Политические науки». Партийные и комсомольские органы значительно расширили политическую пропаганду. Для подготовки партийных кадров в 1946 году открылось двухлетняя партийная школа при ЦК КП Азербайджана.(5, с.416). Наряду расширением сети культурно – просветительных учреждений их деятельность по-прежнему страдала от формализма и политического иждивенчества.(4, с.167). Несмотря на использование советским режимом учебных заведений для агитации коммунистических идей и сильное давление правящей идеологии на преподавание общественных наук, в 1945-1960 годах были достигнуты большие успехи в развитии просвещения. В эти годы в республике были построены и сданы в эксплуатацию 169 школ для 444 тысяч учеников. Если в 1950-1951 учебном году в республике было 4233 школ, то в 1970-1971 учебном году было уже 5115 общеобразовательных школ. В этих школах в конце 40 годов учились 660 тысяч, а в 60 годов 1444 тысяч учеников. В 1970 году в общеобразовательных школах учебно-воспитательной деятельностью занимались 73,4 тысяч учителей. Сеть высших учебных заведений в республике значительно увеличилась, а в 1969 году для рабочих, колхозников и уволенных в запас военнослужащих были открыты подготовительные отделения при вузах. В этот период воспитанием и обучением студентов были заняты свыше 500 академиков и профессоров, 1140 доцентов. (4, с.162-166). Хотя период с 1945 до 1960-ых годов носит противоречивый характер, но для просвещения был периодом развития. Развитие просвещения, наряду повышением культурного уровня народа, привело, несмотря на запреты коммунистического режима к повышению общественно-политической активности, национальному возрождению и росту национального самосознания.

Литература:

1. Гаджиев С.Т., Азиз Б.О. Роль БГУ в развитии общественной мысли и национальном пробуждении // Вестник Бакинского университета, серия гуманитарных наук 2009, №3, с. 58-69
2. Гасанли Дж. Хрущевская «оттепель» и национальный вопрос в Азербайджане (1954-1959) Москва, Флинта, 2009, 661 с.
3. Зейналов И. Социально-экономическое развитие Азербайджана во второй половине XX века. Баку, Азернешр, 2004, 325 с.
4. История Азербайджана в 7-и томах, том VII. Баку, Элм, 2003, 626 с.
5. История Азербайджана в XX веке. Под ред. Ю.Б.Юсифова и Т.Т.Велиева. Баку, Чашыоглы, 2004, 557 с.

6. Мустафазаде Т. Общая история. В. 4-х томах том IV Баку, Элм, 416 с.
7. Мустафаев И.Д. Отчетный доклад ЦК КП Азербайджана XXII съезду КП Азербайджана. Баку, Объединенное издательство ЦК КП Азербайджана, 1958, 111с.

TOPISHMOQ JANRINING KELIB CHIQISHI VA MIFLAR

Jo'rayeva Munis Yunusovna,
Folklor bo'limi katta ilmiy xodimi,
O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek folklorining qadimiy janrlaridan biri hisoblangan topishmoq janrining kelib chiqishi va tadrijiy rivojlanish jarayonida mifologik tasavvurlarning muhim rol o'ynaganligi haqida so'z boradi. Shuningdek, suv bilan aloqador jumboqlar tahlilga tortiladi.

Аннотация. В данной статье говорится о зарождении жанра загадки, который считается одним из древних жанров узбекского фольклора, и о важной роли мифологических представлений в процессе его постепенного развития. Также разбираются загадки, связанные с водой.

Annotation. This article talks about the origin of the riddle genre, which is considered one of the ancient genres of Uzbek folklore, and the important role of mythological imaginations in the process of its gradual development. Also, puzzles related to water are analyzed.

Kalit so'zlar: Topishmoq, mif, folklor, o'zbek topishmoqlari, janr, tur.

Ключевые слова: Загадка, миф, фольклор, узбекские загадки, жанр, тип.

Key words: Riddle, myth, folklore, Uzbek riddles, genre, type.

Topishmoq janrining genezisida mifologik tasavvurlar muhim o'rin tutganligi bois, bu janrni ilmiy tadqiq etish natijasida o'zbek folklori janrlarining genetik ildizlari, manbalari va badiiy qadriyat sifatidagi tadrijiy rivoji bosqichlari aniqlanadi. Rus olimi Y.M.Sokolovning yozishicha, "topishmoqlar qadimda muayyan inonch-e'tiqodlarni tashish vazifasini bajargan bo'lib, jumboq aytish diniy qarashlarning sir-asrorlarini yoritish yoki mifik tasavvurlarni ifodalash vositasi bo'lgan".

Ozarbayjon olimi Ramazon Kafarlining fikricha, "topishmoq folklorining qadimiy janrlaridan biri bo'lib, odamlar o'rtasidagi shaxsiy va ijtimoiy munosabatlar shakllana boshlagan davrlarda yuzaga kela boshlagan. Topishmoq janri shakllana boshlagan qadimgi davrlarda mifologiya, ayniqsa, animistik tasavvurlar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Topishmoqlarda jonivorlar va jonsiz predmetlarning "insonlashtirib" talqin qilinishi fikrimiz dalilidir".

Uzoq yillar mobaynida og‘izdan-og‘izga o‘tib kelayotgan topishmoqlarning obyekti o‘zgarmagan bo‘lsa-da, bu janrga mansub folklor asarlaridan ayrimlari xalq badiiy tafakkuri tarixining tadrijiy rivoji davomida ko‘p qatlamli, ya’ni turli xil talqinlarga ega bo‘lishi bilan ajralib turadigan matn holiga kelib qolgan. Shunday topishmoqlar ham borki, ularning kompozitsion qurilmasidagi tabuistik atamalar, mifologik tasavvurlar bilan bog‘liq tushunchalar hamda muayyan urf-odat va marosimlarning talqinlari o‘z ifodasini topganligi bois, kelib chiqishi jihatidan turli davrlarga xos bo‘lgan bunday jumboqlarning genezisini oydinlashtirish anchayin qiyin kechadi. Bunday topishmoqlar aslida alohida-alohida jumboqlar tarzida shakllangan bo‘lib, keyinchalik bir butun yaxlit matn holiga kelganligi uchun ularning tarixiy asoslarini aniqlash biroz murakkab kechadi. Biz quyida ana shunday topishmoqlardan birining kelib chiqish tarixiga doir ba’zi ilmiy kuzatishlarimizni bayon etamiz. Xalqimiz orasida:

Tog‘da talaymonni ko‘rdim,

Suvda Sulaymonni ko‘rdim,

Yumalab yotgan toshni ko‘rdim,

Tuzsiz pishgan oshni ko‘rdim, – topishmog‘i keng tarqalgan. Ma’lumki, aksariyat hollarda semantik tarkibi birlashgan topishmoqlarning obyekti ham, qiyoslanayotgan tasvir ko‘lami ham ko‘p predmetli bo‘ladi. Yuqoridagi jumboqda ham shu holatni ko‘ramiz. Bu topishmoqning javobi to‘rtta predmetdan iborat: bo‘ri, baliq, toshbaqa, sumalak.

Mazkur topishmoqning tarixiy asoslari xalqimizning qadimgi mifologik tasavvurlariga borib taqaladi. Xususan, topishmoqning **“Tog‘da talaymonni ko‘rdim”** misrasi arxaik mifologiyaning tarkibiy qismi bo‘lgan totemistik qarashlar asosida shakllangan. Topishmoqning bu misrasida “bo‘ri” javobi yashiringan bo‘lib, bu jonzo‘tning jumboq obyektiga aylanishiga sabab uning ajdodlarimiz tomonidan totem-ajdod sifatida e’tirof etilganligidadir. Chunki “bo‘ri – turkiy qavmlarning totem-ajdod sifatida sig‘ingan jonivorlaridan biri bo‘lib, u Ashina urug‘ining ajdod boshchisi hisoblangan. Ashina qabilasining bevosita avlodlari hisoblangan uyshunlar bugungi kunda o‘zbek xalqi tarkibiga singib ketgani uchun bo‘ri bilan bog‘liq mifologik qarashlar o‘zbek folklorida ko‘proq saqlangan”.

Binobarin, topishmoq matnida qo‘llanilgan **“talaymon”** leksemasi ham tarixan so‘z tabusi hamda totemistik e’tiqod bilan aloqadordir. Mahmud Koshg‘ariyning keltirishicha, qadimgi turkiy tilda **“tolarsaq”** so‘zi “hayvonlarning izi” ma’nosida qo‘llanilgan. Bizning fikrimizcha, **“talaymon”** so‘zining etimologik asosi ham qadimgi turkiy tilda “jonivor izi” ma’nosini anglatuvchi **“tal”** o‘zagiga borib taqaladi.

O‘zbek xalq topishmoqlarining ilk tadqiqotchisi, filologiya fanlari nomzodi Z.Husainovanning yozishicha, mazkur topishmoqning birinchi misrasi “bo‘ri

to'g'risida bo'lib, uning xarakterini bildirish uchun talaymon so'zi ishlatilgan: talaymon so'zi talamoq fe'lidan: **tala+y+mon**".

Bizningcha, bu o'rinda qo'llanilgan "talaymon" so'zi "talamoq" fe'liga aloqador leksema emas, balki totemizm bilan bog'liq tasavvurlar asosida izohlanadigan lug'aviy birlikdir. Chunki qadimgi odam tasavvurida biror kishi yoki jonivorning oyoq izi magiya qoidasiga ko'ra uning o'ziga teng deb qaralgan. Qadimda bo'ri yaxshilik, baxt ramzi sanalganligi uchun ham uning izini ko'rish ezgulik ifodasi hisoblangan. Hozirgi kunda ham xalq orasida biror-bir ishning o'ngidan kelganligi yoki ish bitmaganligini bilish uchun ishlatiladigan "bo'rimi, tulki" iborasining qo'llanilishi bejiz emas. Agar "talaymon" so'zini "talamoq" fe'lidan yasalgan leksema deb qaraydigan bo'lsak, u holda javobi kaklik, baliq, ilon, mushuk, sumalak, yong'oq bo'lgan quyidagi topishmoqning talqinini izohlash qiyin bo'lib qoladi:

*Bog'da talaymonni ko'rdim,
Suvda sulaymonni ko'rdim,
Yo'lda xo'ja kalni ko'rdim,
Tuzsiz pishgan oshni ko'rdim,
Qaynab bitgan toshni ko'rdim.*

Ko'rinadiki, bu topishmoqda "talaymon" so'zi orqali jumboq ma'nosi yashiringan predmet – kaklik nazarda tutilgan. Agar bu so'z topishmoq obyektining xarakterli belgisini ifodalash uchun ishlatilgan deydigan bo'lsak, u holda "talamoq" tushunchasining kaklik tabiatiga mutlaqo to'g'ri kelmasligi ayon bo'ladi. Aksincha, "talaymon" so'zining etimologik asosini "iz" magiyasiga aloqador tushunchaga bog'lasak ("kaklik izi"), topishmoq ma'nosi reallashadi.

Mazkur topishmoqdagi "talaymon" leksemasining jonivor ma'nosini bildiruvchi tabuistik atamalar bilan aloqadorligini XIII asr yozma obidasi "Kodeks kumanikus"da keltirilgan 17-jumboq misolida ham dalillash mumkin. Mazkur jumboq "Tav üstindä talaşman, tayayï bar beş batman" (ya'ni "Tog' ustida talashman, tayog'i bor besh botmon") tarzida ifodalangan bo'lib, uning javobi "tulkinning dumi" deb izohlangan. Bu matnda qo'llanilgan "talashmon" leksemasi o'zbek xalq topishmog'ida qo'llanilgan "talaymon" so'zining tarixiy-etimologik o'zaktoshidir.

Topishmoq badiiy strukturasini tashkil etuvchi "***Suvda Sulaymonni ko'rdim***" jumbog'ining javobi esa "baliq"dir. Bu o'rinda "Sulaymon" so'zi Dovud alayhissalomning o'g'li Sulaymon payg'ambar shaxsi va uning adabiy an'anada ommalashgan obraziga aslida daxldor emas. Chunki o'zbek tilining Xorazm shevasida "kattasi yarim kilogacha boradigan mayda baliqning bir turi" ma'nosini

bildiradigan “**si:la**” so‘zi mavjudligi ushbu leksema mohiyatini oydinlashtirishga yordam beradi. Topishmoq matnida qo‘llanilgan “**sulaymon**” so‘zi “**sila//sula**” + “**-mon**” → “**sulaymon**” tarzida shakllangan bo‘lib, lug‘aviy ma‘nosi “baliq”dir. Jumboq obyekti va uning javobi ham shu ma‘noni taqozo etadi.

Topishmoqning uchinchi misrasi, ya‘ni “***Yumalab yotgan toshni ko‘rdim***” komponentida toshbaqa haqida so‘z boradi. Chindan ham toshbaqaning osti va usti toshdek qattiq bo‘lib, uzoqdan qaraganda harakatsiz turgan bu jonivorni “yerda yotgan tosh” deb tasavvur qilish mumkin. Bu topishmoqda toshbaqaning poetik timsol sifatida keltirilishi bejiz bo‘lmay, qadimgi kult miqlariga borib taqaladi.

O‘zbeklarning yomg‘ir yog‘dirish va uni to‘xtatish bilan bog‘liq marosimlarida toshbaqa detaliga alohida e‘tibor berilishi ham bu jonivor qadimda serhosillik va suv kulti bilan aloqador bo‘lganligini ko‘rsatadi. Yil qurg‘oq kelganda Qashqadaryo viloyatining Qamashi tumanidagi Qirg‘izsaroy qishlog‘ida odamlar xoda-cho‘plardan qo‘g‘irchoq yasaydilar va uning yuqori qismiga bitta toshbaqani osib qo‘yib, uyma-uy qo‘shiq aytib yuradilar.¹⁸ Ayrim joylarda yil qurg‘oq kelganda daraxt shoxi yoki omoch tig‘ini tepaga qaratib, toshbaqa osib qo‘yish odati mavjud bo‘lgan.

Nurotaning Qorakisa qishlog‘ida yozib olingan bir afsonada aytilishicha, yomg‘ir yog‘dirish maqsadida o‘tkazilgan marosim va udumlarda toshbaqa bilan bog‘liq irim-sirimlarga amal qilish an‘anasining kelib chiqishi shunday izohlanadi: “Biror sabab bilan xudo yer yuziga yomg‘ir yubormay qo‘ygan bo‘lsa, daraxtga osilgan toshbaqaning osti-ustiga ag‘darilib turganini ko‘rib, buni yerni ko‘tarib turgan toshbaqa deb o‘ylab: “Men-ku, yerning ustiga yomg‘ir yog‘dirmayman degan edim, endi bilsam bu men ko‘rib turgan tomon yerning osti ekan. Mayli, buyog‘i bo‘lsa, yomg‘ir yog‘dirganim bo‘lsin”, – deb yomg‘ir yog‘dirib yuborar ekan”.

Olimlarning qayd qilishlaricha, qadimgi odamlar yomg‘ir chaqirish marosimi toshbaqa kulti bilan bevosita bog‘liq deb hisoblaganlar va yomg‘ir yog‘dirish hamda uni to‘xtatish marosimlarida qurg‘oqchilikka sababkor deb tasavvur qilingan toshbaqani qiynash orqali uning magik qudratidan madad tilashga qaratilgan turli irim-sirimlarni bajarishgan.¹⁹ Folklorshunos olim B.Sarimsoqovning yozishicha, o‘zbeklarning yomg‘ir chaqirish marosimlarida “toshbaqa” detalidan foydalanish an‘anasining tarixiy asoslari “Avesto”da toshbaqa qurg‘oqchilik timsoli deb qaralganligiga bog‘lanadi.

¹⁸ Раҳмонов Ф. Қашқадарё воҳаси аҳолисининг зироатчиликка оид урф-одатлари ва маросимлари (XIX асрнинг охири – XX аср бошлари): Тарих фанлари номз. дисс. – Тошкент, 2001. – Б.107.

¹⁹ Евсюков В.В. Мифология китайского неолита. Новосибирск: Наука, 1988. – С. 92-99.

Mazkur topishmoqning so‘nggi satrida “**tuzsiz pishgan osh**” deya sumalakka ta’rif berilgan. Ma’lumki, sumalak xalqimizning qadimiy bayrami – yilboshining an’anaviy taomi bo‘lib, uni tayyorlashda o‘ziga xos udumlarga rioya qilingan. Xalqimiz an’anasiga ko‘ra, sumalak “Bibi Fotimaning oshi” deb qaraladi va shuning uchun sumalak pishirishdan avval o‘choq boshida “is” chiqariladi hamda isiriq tutatiladi. Aytishlaricha, shunday qilinsa, sumalak pishiruvchilarga Bibi Fotima bosh-qosh bo‘lib turarmish. Tong payti sumalak kovlayotgan ayollarning ko‘zi ilinganda Bibi Fotima sumalakka besh panjasini urar va shuning uchun u qizarib pishar emish. Boshqa bir afsonada aytilishicha, sumalak pishirayotgan momolarning ko‘zi ilingan paytda Bibi Fotima qozonga tuz solib ketar emish. Shuning uchun sumalakka tuz solinmas ekan.

Topishmoqlarning yuzaga kelishi va tarixiy taraqqiyotida so‘z magiyasi, so‘z tabusi, metaforik nutq va marosimlar qanchalik muhim rol o‘ynagan bo‘lsa, mifologik tasavvurlar ham bu janr genezisida muayyan ahamiyat kasb etgan. O‘zbek xalq topishmoqlarining mavzu guruhlari g‘oyat xilma-xil bo‘lib, bu tizimda samoviy jismlar, osmon yoritqichlari, oy, quyosh va yulduzlar to‘g‘risidagi topishmoqlar turkumi muhim o‘rin tutadi. Shuning uchun 1981-yilda topishmoqlarni “O‘zbek xalq ijodi” ko‘pjildligi silsilasida chop ettirgan folklorshunos olim Z.Husainova to‘plamning avvalida “Osmon, yer, suv haqida”gi jumboqlarni keltirgan. Tog‘li oltoyliliklar folkloridagi topishmoq janrining tadqiqotchisi K.Ukachinaning tasnifiga ko‘ra “Olam va tabiat hodisalari” to‘g‘risidagi topishmoqlar birinchi guruhni tashkil etadi. Bu esa bizning nazarimizda, osmon yoritqichlari to‘g‘risidagi topishmoqlarning yaratilishiga ko‘ra nisbatan qadimiyligidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Соколов Ю.М. Русский фольклор. М., 1938. – С. 217.
2. Kafarlı R. Tapmadjalar // “Az. Mif” saytiga 2003-yil 25-oktabrda kiritilgan material.
3. Mahmud Koshg‘ariy. Devonu lug‘atit turk. Uch tomlik. 1-tom. – Toshkent: “Fan”, 1960. – B. 461.
4. Husainova Z. O‘zbek topishmoqlari. – Toshkent: “Fan”, 1966. – B. 22.
5. Sarimsoqov B. O‘zbek marosim folklori. – Toshkent: “Fan”, 1986. – B. 94.
6. Jo‘raev M. Sumalak haqida afsonalar // Toshkent haqiqati. – Toshkent, 1990, 17-mart.
7. Yuldasev M., Yuldasheva Z. The Problem of Text in Linguistics. – Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali, 2023.

CƏDİDİZM DÖVRÜNDƏ İCTİMAİ-SİYASİ, ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜHİT

Şəbnəm Mirzəzadə,
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun
“Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri”
şöbəsinin” dissertantı (Azərbaycan)
babayeva_shebnem@mail.ru

Cədidizm dövründə ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni mühit

Xülasə. Cədidçilik milləti maarifləndirməyə və mənəviyyatını yüksəltməyə yönəlmiş böyük bir tarixi hərəkətdir. Türküstandakı cədidçilik isə milli azadlıq mübarizəsi zamanı ortaya çıxan və özbək xalqının tarixində yeni səhifə açan ictimai hərəkət kimi xarakterizə olunur. Onların dünyagörüşündə vətənpərvərlik, millətçilik, maarifçilik və tərəqqi kimi fikirlər üstünlük təşkil edirdi. Cədid hərəkəti əvvəlcə bir mədəni-maarifçi hərəkətə, sonra da ictimai-siyasi bir hərəkətə çevrilmədi. Əvvəldən öz təbiəti və məqsədi ilə ictimai-siyasi, mədəni, təhsil və islahatçı bir hərəkət olaraq Vətəni azad etmək və gözəlləşdirmək üçün əsaslı bir addım və istiqamət oldu. Azərbaycan və Özbəkistanda maarifçilik hərəkəti eyni əsrə təsadüf edir. İki qardaş xalqın inkişafında əhəmiyyətli rol oynayan bu hərəkət XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində özünü güclü şəkildə göstərmişdir.

Məqalədə, XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində yaranan cədid hərəkətinin tarixi, Türküstanda yaranan maarifçilik ideyalarının ədəbi-mədəni və ictimai-siyasi həyata təsiri ətraflı şəkildə təsvir və təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: XX əsr, cədidizm, ictimai-siyasi həyat, Türküstan ədəbi-mədəni mühiti, Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri.

Общественно-политическая, литературная и культурная среда в эпоху модернизма

Резюме. Модернизм — великое историческое движение, направленное на просвещение нации и возвышение ее духовности. Модернизм в Туркестане характеризуется как общественное движение, возникшее в период национально-освободительной борьбы и открывшее новую страницу в истории узбекского народа. В их мировоззрении доминировали такие идеи, как патриотизм, национализм, просвещение и прогресс. Джадидское движение не стало сначала культурно-просветительским, а затем и общественно-политическим движением. С самого начала, как общественно-политическое, культурно-просветительское и реформаторское движение по своему характеру и целям, оно было принципиальным шагом и направлением по освобождению и благоустройству Родины. Просветительское движение в

Азербайджане и Узбекистане приходится на один и тот же век. Это движение, сыгравшее важную роль в развитии двух братских народов, сильно проявило себя в конце 19 — начале 20 веков.

В статье подробно описана и проанализирована история современного движения, возникшего в конце 19 - начале 20 века, влияние идей просветительства на литературно-культурную и общественно-политическую жизнь Туркестана.

Ключевые слова: XX век, джадидизм, общественно-политическая жизнь, литературно-культурная среда Туркестана, азербайджано-узбекские литературные связи.

Socio-political, literary and cultural environment during modernism

Summary. Modernism is a great historical movement aimed at enlightening the nation and uplifting its spirituality. Modernism in Turkestan is characterized as a social movement that emerged during the national liberation struggle and opened a new page in the history of the Uzbek people. Their worldview was dominated by ideas such as patriotism, nationalism, enlightenment and progress. Jadid movement did not first become a cultural-enlightenment movement, and then a social-political movement. From the beginning, as a socio-political, cultural, educational and reformist movement in its nature and purpose, it was a fundamental step and direction to liberate and beautify the Motherland. The enlightenment movement in Azerbaijan and Uzbekistan coincides with the same century. This movement, which played an important role in the development of two brotherly nations, showed itself strongly in the late 19th and early 20th centuries.

In the article, the history of the modern movement that arose in the late 19th - early 20th century, the impact of the ideas of enlightenment on the literary-cultural and social-political life of Turkestan is described and analyzed in detail.

Key words: 20th century, Jadidism, social and political life, literary and cultural environment of Turkestan, Azerbaijani-uzbek literary relations.

Kalit so'zlar: 20-asr, jadidchilik, ijtimoiy-siyosiy hayot, Turkiston adabiy-madaniy muhiti, Ozarbayjon-o'zbek adabiy aloqalari

XIX əsrin birinci yarısı Türküstan xalqının zəngin sosial-fəlsəfi, dini-əxlaqi, mədəni inkişafında son dərəcə mənalı və inqilabi dinamizmi, ideoloji və nəzəri hərəkət formalarının müxtəlifliyi ilə xarakterizə olunur. Türküstan XIX əsrdə ruslar tərəfindən işğal edildi. Bununla da Avropa sivilizasiyası ruslar vasitəsi ilə Türküstanə daxil olmağa başladı.

XIX əsrin sonlarında meydana gələn cədidçilik “yeni yol” mənasını ifadə edirdi. Bu termin yeni və müasir məktəb tərəfdarlarının, mətbuatın, milli inkişaf metodlarının ümumi adıdır. Cədid ziyalıları ölkəni müstəmləkə zülmündən azad

etməyi üstün tutur, azadlıq və istiqlaliyyət əldə etmək üçün milli şüuru inkişaf etdirməyə ehtiyac duyurdular. Cədidçilik XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində milli oyanışda və milli şüurda böyük rol oynadı.

Türküstanda, eləcə də digər türk xalqlarında cədid hərəkatının meydana gəlməsinə XIX əsrdə yaranan maarifçilik ideyaları böyük təsir göstərmişdir. Azərbaycanda da XX əsrin əvvəllərində mövcud olan cərəyanların hər biri əsasını XIX əsrdə yaranan maarifçilikdən götürmüşdür. İstifadə olunan ədəbi cərəyan və metoddan asılı olmayaraq o dövrün ziyalıları maarifçi ideoloq kimi çıxış etmək vəzifəsini üzərinə götürmüş və xalqı cəhalət girdabından azad etməyin yollarını bədii ədəbiyyat vasitəsilə axtarıb tapmışlar. *“Romantiklərin və tənqidi realistlərin maarifçi realizmin “şinel”indən çıxdığını və sona qədər bu xüsusiyyətin həmin “izm”ləri tərk etmədiyini aydın görmək olar. Bu isə maarifçiliyin XIX yüzildən başlanan yolunda bir start meydançası olduğu anlamına gəlir və bütün “izm”lərin, yaxud konsepsiyaların burada hazırlandığını söyləyə bilərik”* (3, s.107-108).

Türküstanda cədidçiliyin əsas fikir və hədəfləri ölkəni orta əsrlər feodal geriliyindən, xurafatdan azad etmək, xalqı, milləti müasir inkişaf yoluna çıxarmaq, milli dövlət qurmaq, konstitusiya yaratmaq, azad və fərvan bir cəmiyyət görmək, türk dillərinə dövlət dili statusu vermək idi. Beləliklə, Cədid hərəkatının Türküstanda meydana gəlməsi tədricən olsa da, milli azadlıq ideologiyasına söykənirdi. Bu proses ölkədəki yerli insanların şüuruna da təsir etməyə başladı. Nəticədə, Türküstandakı milli azadlıq hərəkatı üçün müstəqillik, milli inkişaf və xalqın mənafeyi uğrunda mübarizə aparmaq üçün zəmin hazırlamağı bacaran ziyalılar formalaşdı: *“Bu ziyalılar – demokratik həyat yolu tutduqlarından yaratdıqları “cığatay qrupu” adlı bir ədəbi təşkilat ətrafında birləşməyə qərar vermişdilər. Bu “cədidçilər” deyilən dəstə idi. Onlar “türk birliyi” ideyası ilə mübarizə apararaq, cığatay ədəbiyyatı şüarı ilə milli ruhlu, milli mənafeyyəyə, əxlaqa, tarixə söykənən ədəbiyyat dünyası ətrafında idilər”* (2, s.97).

XIX əsrin sonlarında Türküstanda başlayan “Cədid hərəkatı” mədəni hərəkat olmaqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda Türk-İslam hüquqi münasibətlərinin bərpası və bu hüquqi münasibətlərin xalqa öyrədilməsi sahəsində də ciddi addımlar atılmışdır. Milli və siyasi azadlıq ideyası cədid hərəkatının bir hissəsinə çevrilmişdir. Məhz bu səbəbdən, XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən cədid hərəkatının liderləri azadlığa çatmaq üçün ilk növbədə gənc nəslin Avropa elmləri səviyyəsində tərbiyə olunması ideyasını irəli sürdülər. İstanbul, Krım, Azərbaycan, Kazan, Hicaz və Hindistanda islahat yolu ilə müsəlmanların həyat tərzini, düşüncə və məfkurəsini yeniləmək sahəsində bir çox ədiblərin – Osmanlı Türkiyəsindən olan Mustafa Rəşid Paşanın, Krım-tatar xalqının görkəmli ziyalıları İsmayıl bəy Qaspiralının, Azərbaycanın maarifçi yazıçısı Mirzə Fətəli Axundzadənin fikirləri

Türküstanə təsirsiz ötüşməmiş, ədəbi-mədəni tərəqqiyə yol açmış, özbək ədiblərini bu yolda ilhamlandırmışdır.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Türküstanda xalqın, millətin taleyini təhdid edən çox təhlükəli və çətin bir tarixi mühit var idi. Dövrün tarixi mənzərəsi bu şəkildə idi: Bir tərəfdən, Rusiya İmperiyasının müstəmləkəçiliyi siyasi cəhətdən gücləndi, özbək xalqı siyasi və mənəvi hüquqlarını, iradəsini itirdi, digər tərəfdən müsəlman təəssübkeşliyi (mühafizəkarlıq və azgınlıq) artdı. Özbək xalqının belə faciəli və təhlükəli bir ictimai-siyasi mühit və vəziyyətlə qarşılaşdığı bir dövrdə yeni bir mütərəqqi müsəlman ziyalı qrupu meydana çıxdı. “Cədid” (yeni) adını qazanıb millət və vətən, müsəlman xalqları üçün mənəvi bir qalxan kimi döyüş meydanına atılan ziyalılar haqlı olaraq başa düşdülər ki, milləti məhv olmaq təhlükəsindən qurtarmaq üçün yeganə yol əvvəlcə təhsil və maarifləndirmə, sonra islahatdır. Məhz bu səbəbdən cədidlər xalqı üsyan və inqilab kimi vəhşiliyə dəvət etməmiş, əksinə, onları dini və dünyəvi maarifləndirmə, elm ilə təmin edərək tərbiyə etmək, qəflət yuxusundan oyatmaq, yeni mədəniyyət, ədəbiyyat və təhsil sistemi sayəsində xalqı işıqlı gələcəyə aparmaq üçün çalışdılar.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Türküstanda cədid hərəkatı Çar Rusiyası və Buxara Əmirliyinin nəzarəti, ağır siyasəti altında davam edən bir fəaliyyət cəbhəsi idi. Çar Rusiyası cədidizmdən qorxurdu, çünki cədid hərəkatı gəncləri Rusiya təhsilinə qarşı milli maarifləndirmə yolu ilə səfərbər edirdi. Buxarada və ümumilikdə Türküstanda fanatiklər də cədidçiliyi anti-İslam hərəkatı kimi qəbul edir və onlar cədidçiliyin ən ciddi düşməni hesab olunurdular. Buxara Əmirliyində harada cədid nümayəndəsi görülsə və fəaliyyəti hiss edilsə, onlar oradaca məhv edilirdi.

1917-ci ilə qədər Türküstandakı mədəni mübarizə iki yönümlü idi. Mütəfəkkirlər cədidçilik və antik adlı qruplara bölünmüş, hər ikisinin də əsas düşməni Rusiya hökuməti olmuşdur. Cədidçilik artıq dayandırılması mümkünsüz bir düşüncə prosesinin mahiyyətini üzərinə götürmüşdü. Bütün səylərə baxmayaraq, cədid hərəkatı 1910-cu ilə qədər bütöv bir təşkilat qura bilmədi, çünki ruslar mədəniyyət təşkilatlarının yaradılmasına icazə vermədilər və cədid hərəkatı bir təşkilat xarakteri almadı. *“Cədidçiliyin görkəmli nümayəndəsi Feyzulla Xocaya görə cədid hərəkatı 1910-cu ildən sonra Türk və İran inqilablarının təsiri altında bütün müsəlman Şərqi oyanışı ilə bir təşkilata çevrildi”* (6). Lakin 1911-ci ildə İstanbulla Türküstandan (Buxaradan) tələbə göndərilən Əbdürrauf Fitrət, Müqəmidin Bekcan və Sadiq Aşur oğlu “Buxara Mərifət Cəmiyyətini” qurdu. Bu cəmiyyətin əsas amalı Türküstan və Buxara Əmirliyindən İstanbulla göndərilən tələbələrin maddi və mənəvi problemlərinə dəstək olmaq idi. Rusiyada 1917-ci il “Fevral İnqilabı”ndan sonra Türküstan cədidçiləri Münəvvərqari Əbdürəşidxanovun rəhbərliyi altında “Şurayi-İslam” adlı bir təşkilat qurdular. Bu təşkilat onların

mədəni həyatında ilk və ən açıq təşkilat idi. “Şurayi-İslam” Türkünstanın hər yerində mədəni həyatı canlandırmaq üçün çalışmış, bu təşkilat sayəsində Türkünstanda milli muxtariyyət qazanmanın yollarını axtarmışlar. Sovet tarixçilərinin fikrincə, *“cədidlər Türkünstanı Rusiyadan ayırmaq istəyirdilər”* (7).

1917-ci ildən etibarən Sovet hökuməti cədidlərlə əməkdaşlıq taktikasını tətbiq etməyə başladı və cədidlər Çar Rusiyasından azad olduqları üçün xoşbəxt idilər. Onlar Sovet hakimiyyətinin ilk günlərində milli mədəniyyət siyasətlərini rahatlıqla davam etdirə bildilər. “Türk eli”, “Türk sözü”, “Ulu Türkünstan”, “El bayrağı”, “Çolpan” adlı cədid qəzetləri artıq 1918-ci ildə milli fikirlərini ifadə etməyi bacarmışdılar. Cədidlərlə iş birliyi quran sovet məmurları *“Türkünstanda kommunizm cədidçilik yolu ilə ön plana çıxdı”* (4, s.12,19) – iddiasını irəli sürdülər. 1919-cu ildən etibarən Sovet mədəniyyət siyasətinin təsiri ilə cədidçilər iki qrupa bölündülər: Miryaqub Dövlət, Maqcan Cüməbəy, Əbdürrauf Fitrət, Əbdülhəmid Çolpan kimi şairlər fikirlərindən dönmədən Sovet ideoloji müəssisələrində milli ideologiya və milli mədəniyyətin mükəmməlləşdirilməsi üçün işlərinə davam etdilər. Cədidlərin köhnə nüfuzlu şairlərindən Sədriddin Ayni, Həməzə Həkimzadə Niyazi, Abdulla Əvlaninin şeirləri və digər fəaliyyətləri kommunizm ruhu daşımağa başladı.

Türkünstandakı Sovet rus hökmdarları 1930-cu illərə qədər cədid ideyalarına və fəaliyyətinə icazə verdilər. Lakin cədidlərin taleyi Çar hökuməti, Müvəqqəti hökumət və xüsusilə keçmiş Sovet rejimi dövründə son dərəcə faciəli idi. Onların bir çoxu fəaliyyətlərinə görə “millətçi” və “pantürkist” adlandırıldı. 1934-cü ildən başlayaraq “ideologiya sahəsində mübarizə” şüarı altında cədidçilik ideologiyasından qurtulmaq üçün ciddi bir hərəkətə başlandı. Sovet Rusiyasının 1937-ci ildə “dövlət və kommunist partiya ofislərini xalq düşmənlərindən və millətçilərdən təmizləmək” siyasəti nəticəsində Sovet idarələrində çalışan cədidçiliyin bütün üzvləri həbs olundu. Bunların əksəriyyəti troika (üç üzvlü gizli məhkəmə) qərarı ilə vuruldu. Nəticədə, 1939-cu ildə Türkünstandakı cədidçiliyə son qoyuldu. Kommunist rejimin zorakı siyasəti altındakı cədidizm milli mədəniyyətin mükəmməlləşdirilməsi və milli dövlət həyatının qazanılması üçün fəaliyyətini dayandırmaq məcburiyyətində qaldı. Sovet İttifaqında cədidçiliyin ləğvi ilə bağlı nəşr olunan bir ensiklopediyada deyilir: *“Cədidçilik Sovet hakimiyyətinə qarşı mübarizədə siyasi təcavüz (banditizm) formasını aldı. Cədidlər xarici imperialist hökumətlərin casusları rolunu oynadılar. SSRİ-də sosializmin qələbələrindən sonra cədidizm ləğv edildi”* (5). Bununla da Sovetlər cədid hərəkətinin bəzi açıq fəaliyyətinə son qoydu. Lakin Türkünstan ziyalıları cədidçilik ruhundan tezliklə xilas ola bilmədi. Yalnız müstəqillik qazandıqdan sonra Türkünstan xalqının azadlığı, müstəqilliyi, milli dövlətçilik fikirləri və maariflənməsi üçün mübarizə aparan vətənpərvərlərin adları bərpa edildi, ad günləri qeyd olundu və əsərləri yenidən nəşr olundu. Özbəkistan

müstəqillik qazandıqdan sonra cədidlərin fikirləri ölməz olduğu üçün ədəbiyyat və mədəniyyət sahəsinə qayıtdı.

XIX əsrin ikinci yarısında mövcud olan ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni mühit bütün türk xalqlarına Rusiya müsəlmanlarının mənəvi-milli-ideoloji lideri, naşir, redaktor İsmayıl bəy Qaspiralını, onun misli görülməmiş nailiyyət və fəaliyyətini, ən əsas isə “Tərcüman” qəzetini bəxş etdi. Bildiyimiz kimi, XIX əsrin sonu türk xalqları ədəbiyyatının və tarixinin keşməkeşli, lakin bir o qədər də məhsuldar dönməsidir. Ana dilində qəzet çap etdirmək, ana dilli məktəblərdə təhsil almaq, teatr, mətbuat və s. bu kimi ədəbi prosesləri yaratmaq, inkişaf etdirib formalaşdırmaq olduqca çətin idi. Lakin bu dövrdə nəşr olunan “Tərcüman” qəzeti fəaliyyəti ilə türk dünyasına چراق oldu. XIX əsrin II yarısında baş verən ardıcıl ədəbi-mədəni proseslər ümumtürk xalqları ədəbiyyatının ən böyük uğuru idi.

İ.Qaspiralının fəaliyyətinin zirvəsi onun “Tərcüman”ıdır. *“Tərcüman” İsmayıl Qaspiralının taleyi, tərcümeyi-halı, şah əsəridir, başqa sözlə, “Tərcüman” İsmayıl Qaspiralı, İsmayıl Qaspiralı “Tərcüman”dır (1, s.12).* Görkəmli ədib yalnız bununla kifayətlənməmiş, zəngin və çoxşaxəli fəaliyyətini 1884-cü ilin yanvar ayında yeni tipli məktəb açmaq ilə zirvələrə daşmışdır. Millətin azadlığının əsasının təhsil olduğunu vurğulayan İsmayıl bəy ənənəvi məktəblərdən fərqlənən, təcridən bir sistem kimi formalaşan “üsuli-cədid” məktəblərinin əsasını qoydu.

Başlanğıcını İsmayıl bəy Qaspiralının maarifçi fəaliyyətindən götürən cədidçilik bir hərəkət kimi daha çox ədəbi-mədəni mahiyyət daşıyırdı. Ədəbiyyat və publisistika sahəsində cədidizm özünü daha aktiv şəkildə göstərməkdə idi. Dövrün görkəmli şair, yazıçı və ədibləri cədidizmin qayda-qanunlarını yaradıcılıq amalına çevirmiş və əsərlərində dövrün mənzərəsini canlandırıbmışlar. Beləliklə, ilk cədidlərin ən böyük problemi yeni, müasir bir məktəb açmaq idi. Cədidlər gerilikdən və cəhalətdən qurtarmaq üçün əvvəlcə sürətli və asan oxumaq öyrətmək fikrini irəli sürür və Türküstandakı təhsil sisteminin Avropadakı məktəb sistemlərindən geri qalmasından şikayətlənirdilər. Türküstanda cədid hərəkətini təbliğ etmək məqsədi ilə müxtəlif qəzet və jurnallar çap olunurdu. 1905-ci ilə qədər cədid nümayəndələri öz qəzetlərini və “Sədayi Türküstan”, “Qazaq”, “Bolapon”, “Ayna”, “İslah” və “Yurd” adlı jurnallarını nəşr etdirə bilmişlər. Bu qəzet və jurnallar vasitəsilə Türküstanda qısa bir müddətdə Cədid mətbuatı qurulmuşdur. XX əsr özbək ədəbiyyatının görkəmli siması Mahmudxoca Behbudi tərəfindən 1913-1915-ci illərdə nəşr olunan “Ayna” ilk ədəbi jurnal idi. Cədidizm hərəkəti ilə bağlı çap olunan qəzetlər milləti dövrün yeni şərtlərinə uyğunlaşmağa sövq etdi. Xüsusilə, 1914-cü ildə nəşr olunan “Sədayi Türkıstan” qəzetinin ilk sayında qeyd olunur: *“Hələ zaman və ya şəriət-islama uyğun hərəkət etmirik. Bu cahilliyin müqəddəs vətənimizə və sevən anamız Türküstanə xəyanət olduğunu hiss etdiyimiz üçün bu qəzeti təsis etdik”* (9). Azərbaycanda da XX əsrin əvvəllərində ictimai-siyasi

vəziyyət gərgin idi. Belə ki, bu zaman Azərbaycan hələ də müstəmləkə ölkəsi olaraq qalmaqda idi. Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində feodal münasibət hakim idi. Bakıda sənaye kapitalizmi sürətlə inkişaf etmiş, neft sənayesinin artması nəticəsində yoxsul kəndliləri Bakıya fəhləliyə gəlmişdilər. 1904-cü ildə Bakı fəhlələrinin tətili hadisəsi ədəbiyyata, mətbuata, ümumilikdə, ictimai-ədəbi-mədəni proseslərin inkişafına təkan vermişdir. 1905-1917-ci illər aralığı milli ədəbiyyatımızın ən zəngin, eyni zamanda mürəkkəb dövrü kimi qiymətləndirilir.

XX əsrdə mövcud ictimai-siyasi vəziyyət, bu vəziyyətdən yaranan, inkişaf edən ədəbiyyat və mədəniyyət Türküstan, Azərbaycan və digər türk xalqlarını bir bayraq, bir amal ətrafında birləşdirirdi. Özündə həmin dövrün zəruri ictimai məsələlərini əks etdirən ədəbiyyat hər iki xalqın həyatında və mədəniyyətində geniş əks-səda oyatmış, xalqın problemlərini daha aydın işıqlandırmışdır: *“İndi ədəbiyyat çox kəskin siyasi silah olmuşdur. Bir tərəfdən köhnə dünyanı, bünövrəsindən laxlamış olan feodal münasibətlərini yığıb dağıtmaq, o biri tərəfdən yeni quruluş, yeni həyat üçün məramnamə vermək vəzifəsini qarşısında qoyaraq, qabaqcıl yazıçılar kütləyə müraciət edir, onun mənafeyini ifadə etməyə çalışırdılar”* (8, s.74).

Nəticədə, bu gün cədidçilərin qiymətli əsərləri, elmi, poetik və nəsr irsi, sosial-fəlsəfi və əxlaqi fikirləri özbək xalqının mənəviyyatını və maarifini, milli dəyərlərini və şüurunu, Vətən sevgisini qəlblərdə yüksəltməyə xidmət edir.

Ədəbiyyat:

1. Abid Tahirli. “Bütün türklərin tərcümanı. – Bakı. Ozan, 2011, 240 səh
2. Almaz Ülvi. Azərbaycan-Özbək (Çağatay) ədəbi əlaqələri (Dövrələr, simalar, janrlar, təmayüllər). – Bakı: “Qartal”, 2008, 334 səh
3. Bədirxan Əhmədov. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı; mərhələlər, istiqamətlər, problemlər. – Bakı, “Elm və təhsil, 2015, 552 səh
4. Boymirza Hayit. “Buxara və Xivanın İstiqlalının Sonuna dair Bəzi Şərhlər”, “Milli Türküstan”, 1967, No 12
5. Boymirza Hayit: “Nə üçün Cədidçilikdən qorxurlar?”, “Milli Türküstan”, 1963, 1992, №100
6. Boymirza Hayit. Türkiyədə cədidizm və sonu. <https://kh-davron.uz/kutubxona/jadidlar-kutubxona/boymirza-hayit-turkistonda-jadidchilik-va-uning-tugatili-shi.html>.
7. B.F.Qafurov, Tacik Xalqının Tarixi, Moskva, 1949, s. 451
8. Mir Cəlal, Firidun Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. – Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, 560 səh
9. “Sadoi Turkiston” gazetasi, 1914 yil, №1.

IJODKOR SHAXS VA POETIK MAHORAT TALQINLARI

Akbar Jumanov,

o'qituvchi,

Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada istiqlol davri o'zbek she'riyatining tengsiz namoyandasi Halima Xudoyberdiyevaning yuksak poetik mahorati tadqiq etiladi.

Аннотация. В данной статье рассматривается высокое поэтическое мастерство Халимы Худойбердиевой, беспрецедентной представительницы узбекской поэзии периода независимости.

Annotation. This article examines the high poetic skill of Halima Khudoyberdiyeva, an unparalleled representative of Uzbek poetry of the independence period.

Kalit so'zlar: O'zbek she'riyati, xalq dardi, badiiy mahorat.

Ключевые слова: Узбекская поэзия, народное искусство, художественное мастерство.

Key words: Uzbek poetry, folk art, artistic skill.

XX asr oxirlarida o'zbek adabiyoti rang-barang ijod namunalariga boyligi bilan ham e'tiborga loyiqdir. Zamonaviy o'zbek adabiyotimiz yorqin iste'dodlarga boyligi bilan ham ajralib turadi. O'zbekiston xalq shoiri, noyob iste'dod sohibi Halima Xudoyberdiyeva o'zining o'ktam ovozi va yuksak she'riyati bilan millatimiz sha'nini ulug'lab, adabiyotimiz tarixida yangi sahifa ochishga muvaffaq bo'lgan yetuk ijodkorlardan biri edi. Bo'ladigan bola boshidan ma'lum deganlaridek, Halima o'quvchilik yillaridayoq o'z iqtidori bilan ustozlar nazariga tushadi. Davrimizning yirik davlat va jamoat arbobi Sharof Rashidov Halimaning uning kelajakda E.Vohidov, A.Oripovlardek she'riyatimizning yorug' yulduzlaridan biri bo'lishiga ishonch bildirgan va uning iste'dodini yuzaga chiqarishda rahnamolik qilgani jamoatchilikka ma'lum. Yoki O'zbekiston Qahramoni buyuk tanqidchi Ozod Sharafiddinov ham Halima Xudoyberdiyevaning "Oq olmalar" va "Chaman" deb atalgan dastlabki to'plamlarini poeziyamizda jiddiy hodisa bo'ldi, – deya yuksak baholagan edi. Halima Xudoyberdiyevaning xalqimiz tafakkuri va ma'naviyatini yuksaltirishda munosib o'rin tutgan va bugun ham qadrini yo'qotmagan durdona asarlari ayni Istiqlol ruhi va ilhomi bilan yaratilgan. Shoiraning o'ziga xos yorqin shaxsiyati va betakror asarlari o'zligimizni anglashimizda muhim manba, millatparvarlik va yurtparvarlik tuyg'ularimizni kuchaytirishda ham ibratli ma'naviy-ruhiy omil bo'lib xizmat qiladi. Uning haroratli she'riyatida O'zbekistonimiz o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. O'zbek millati qalbi va tabiati, mehnatkash va jafokash o'zbek xalqi va muqaddas o'zbek ayolining dardi va baxti, orzu va armoni, yorqin, xokisor va ulug'vor siymosi – bular Halima Xudoyberdiyeva she'riyatining asosiy mazmuni va ruhini belgilaydi.

Halima Xudoyberdiyevaning tug‘ma iste’dodi va she’riyatining parvozigina bamisoli bir qanot bo‘lib, unga tunganmas ilhom va mazmun bag‘ishlagan qudratli ruhiy manba ham, eng avvalo, xalq bilan yakdillik, uning jo‘shqin hayoti va umid-ishonchi bilan hamnafaslikdir. “Turli obraz, turli ko‘rinishlarda kuyunib, suyunishlarimning boisi bitta: dunyoga bir marta keladigan buyuk Insonning qaytarilmas ko‘ngil kechinmalarini qog‘ozga tushirishdir”. Bu so‘zlarda adabiyot olamiga o‘z ovozi va dard-shavqi bilan kirib kelgan shoira Halima Xudoyberdiyevaning butun ibratli hayoti va ijodiy faoliyatining gumanistik mohiyati va maqsad yo‘nalishini belgilovchi asosiy ijodiy kredosi- dasturi mujassamlashgan. Masalan, u “Shunchaki”, “Hayot bilan sirlashuv”, “Albat yozajakman” singari dastlabki she’rlaridayoq o‘zining she’riyat, badiiy ijod va ijodkor shaxs haqidagi muhim fikrlarini va g‘oyaviy-estetik aqidalarini chuqur ifoda etadi. Bunday oliyjanob maqsad bilan yo‘g‘rilgan, chinakam ijod shoir uchun tiriklik va hayotning mazmuni bo‘lishi lozim. Buning muhim bir shart-omilini shunday ifoda etadi:

Shunchaki yozmoqqa ko‘ngil to‘lmaydi,

Shunchaki yozganga chidab bo‘lmaydi,

Shunchaki yozmoq bu – shoirga o‘lim. (“Shunchaki”)

Ham yetuk inson, ham yirik ijodkor shaxs sifatida o‘tib-ulg‘ayayotgan Halima Xudoyberdiyeva o‘z diqqat-e’tiborini birinchi galda xalq hayoti va ruhiyati tasviriga, zamondoshlari hayotining eng muhim va asosiy muammolariga qaratadi. Shu bois, san’atkorning so‘zida, avvalo, o‘zini va butun xalqini o‘rtagan dard-u quvonch yashaydi. Dastlabki she’rlarida ham xalq va millat qayg‘u-alamlari ifodalanishi bilan birga, ayni vaqtda, ularda qalbi, ong-shuuri yuksak maqsad va oliyjanob g‘oyaviy niyatlar bilan to‘lib, ichki ruhiy qudratga ega bo‘lib borgan yosh shoiraning “men”i – xalqiga hamdard, tiyrak bir millatparvar ijodkor shaxsning iztirobli o‘y-fikrlari va yuksak orzulari ham aks etadi:

Bu qalam bir kuni qilar tantana...

Yetarman manglayi yarqiroq baxtga. (“Albat yozajakman”)

Halima Xudoyberdiyevaning betakror shaxsi va ijodining ildiz-manbalari, qiyin kechgan taqdiri haqidagi mardona rostgo‘ylik bilan bitilgan bunday hasbi hol she’rlari xalq hayoti va qismati, asriy orzu-a’moli aks etgan yaqin o‘tmish tariximizning ham haqqoniy lavhalaridir desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Halima Xudoyberdiyevaning bolalik va yoshlik davri millionlab norasida o‘zbek bolalariday kichkinaligidan boshlab ota-bobolarimizning og‘ir hayoti va mashaqqatli mehnatiga oshno bo‘lib o‘tib-ulg‘aygan, ong-tafakkuri ham ana shu murakkab hayot, hukmron sotsialistik mafkuraning cheklov va tazyiqlari ostida, bo‘g‘iq muhit sharoitda shakllangan edi. Buyuk siymolarimiz – Sharof Rashidov, Ozod Sharafiddinov, Ibrohim G‘afurovlardan boshlab, Tog‘ay Murod, Qozoqboy

Yo‘ldoshev, Eshqobil Shukur, Qunduz Husanboyeva va Usmon Qosimov kabi yirik ijodkorlar yakdillik bilan ta’kidlaganiday, bu kabi samimiyat bilan yo‘g‘rilgan asarlardan xalqimiz, millatimiz boshiga tushgan qora kunlarni, yosh bolalar va o‘quvchilar ilk qadamini maktabdan emas, kimyoviy dorilardan zaharlangan paxta dalalaridan boshlagani, juda ko‘p ayollar – onalar dalalarda “Paxta urib ketgan bolam-ay”, deya faryod chekib o‘tganini tasavvur etamiz. “Mening onam Sharofat Xonnazar qizi o‘ttiz besh yoshida paxta dalasida o‘qariqdagi dorilangan suvdan ichib qo‘yib vafot etganlar. Men o‘n besh yillar oldin yozgan “Enamning aytganlari” she’rim ana shu boshimizga tushgan musibatli kunlar haqida edi. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, xalqimizning mustamlaka davridagi va undan keyingi totalitar sovet tuzumi yillaridagi haq-huquqsiz, zabun turmushi haqqoniy tasvirlangani bilan H.Xudoyberdiyeva va Sharof Boshbekov va Tog‘ay Murod asarlari o‘zaro g‘oyaviy-badiiy mushtaraklik kasb etadi.

“Biz moziyda, yaqin o‘tmishda boshidan katta talafotli kunlarni o‘tkazgan jafokash xalqmiz, – deydi shoir. Bu kunlar qaytib kelmasligi uchun Shavkat Rahmon aytganidek, millatga **“yuzlab ovozi toshlarni yorar kuychilar kerak”**. Shunday vatanparvar kuychilardan biri Halima Xudoyberdiyeva ham o‘zining xalqimiz, adabiyotimiz oldidagi mas’ul burchini mardona ado etib ketdi.

Toki bir kun umrimga ko‘z tashlasa nabiram...

Surur bilan yashabdi o‘z umrin buvim” desin.

H.Xudoyberdiyevaning iste’dodi va badiiy mahorati qanchalar kuchli bo‘lsa, shoiraning insoniy dard-musibati va ijodiy jasorati ham ulardan-da yuksak va qudratliroq bo‘ldi. Adabiyotimizning Mirtemirday, Zulfiyaday ulkan siymolari boshidan kechirgan dard-sitam, hijron-u alamlar – “tog‘day zil, abadiyatday cheksiz armon” bo‘lganiday, ularning talantli shogirdi va ma’naviy-ruhiy davomchisi bo‘lgan Halima Xudoyberdiyeva ijodi va nolalari ham ulug‘ ustozlarining ijodlari kabi o‘ziga xosligi, purhikmat va betakrorligi aslo shubha uyg‘otmaydi.

Halima Xudoyberdiyevaning ilk to‘plami “Oq olmalar” bilan so‘nggi yillardagi “Yo‘ldadirman”, “Buyuk qushlar” deb atalgan, ham mazmunan, ham shaklan ko‘rkam she’riy to‘plamlari xayolan taqqoslansa, shoiraning murakkab ijodiy yuksalish yo‘llari qanchalar samarali va ibratli bo‘lganligiga amin bo‘lamiz. Fikrimizning dalili sifatida shoiraning ayol – onalarga bag‘ishlangan “Mash’ala”, “Ayol o‘tib borar”, “Muqaddas ayol”, “Iltijom shu...” kabi she’rlarini eslaylik. Jahon adabiyotida, jumladan, o‘zbek she’riyatida ham bu qutlug‘ mavzuda necha yuzlab asarlar yaratilgan. Onalar chekkan zahmatni, cheksiz mehr va fidoyilikni bu qadar tabiiy, samimiy va teran misralarda ifodalay olish dunyo she’riyatida ham – kamyob hodisa. Shu jihatdan H.Xudoyberdiyevaning ushbu she’rlari nafaqat mazmun- ruhiyatining milliyligi va teranligi bilan, balki poetik tashbeh-tamsillarining hayotiyliги va originalligi bilan ham ajralib turadi. Bu kabi satrlarning

ma'no-mazmuni qanchalik hayotiy va teran ekanligidan ta'sirlangan sezgir o'quvchi ular bilan Halima Xudoyberdiyevaning o'zbek onalarini madh etgan she'rlari va "Suyanch tog'larim" deb atalgan turkum bitiklari o'rtasida ajib hamohanglikni tuygan bo'lishi mumkin. Ayollar, xususan, o'zbek onalarining cheksiz muhabbati va fidoiyligini, ko'zlarining yoshi bilan dunyoni titrata olishi-yu mehr tafti bilan el-u yurtni yashnata olishidek beqiyos yaratuvchanlik qudratini qisqa bir she'rda sharqona donishmandlik bilan go'zal va musiqiy tarzda ifodalay olish – o'ziga xos bir poetik kashfiyot deyilsa, mubolag'a bo'lmaydi. Buning uchun, albatta, mumtoz shoira va adiblarimiz Nodira va Uvaysiyday, Muazzamxon va Nozimaxonlarday, Zulfiya va Saida Zunnunovalarday xalq hayoti va ruhiyatini, mushtipar va g'amdiyda ayollarining qalb kechinmalari va ularning iroda-bardoshini chuqur hamdardlik bilan his eta oladigan va ularni o'quvchiga "yuqtira oladigan" yuksak iste'dodi talab etiladi.

Onaginam!

O'zing tortma davralardan, el chorlaganda,

"Tiriklikning bayrami" deb sozlanganda tor.

"Bu kunlarga yetganlar bor, yetmaganlar bor".

Halima Xudoyberdiyevaning poetik mahorati shundaki, bu turkum she'rlari oddiy bir qishloq ayolining sokin daryo misol qalbida kechgan unsiz dard-iztiroblarini mohir rassomdek ko'z oldimizda gavdalantiradi va bu og'ir tuyg'ular bizning ham ko'nglimizni chulg'ab oladi, hayot haqida jiddiy o'ylashga undaydi. Darhaqiqat, u ijod olamiga o'tmishdagi ko'plab shoirlar kabi ishq va vafo, sevgi va sadoqat deb atalmish an'anaviy mavzu va tuyg'ularni kuylash bilan kirib kelgan edi. Haqiqiy iste'dodning kamol topishi va san'at asarining yaratilishi qancha shart-sharoit-u omillarga bog'liqligi ayon haqiqat. Adabiyotimiz va she'riyatimiz tarixida porloq sahifa ochgan Halima Xudoyberdiyevaning yuksak e'tiqod va Vatanga sadoqat ruhi bilan yo'g'rilgan ijodi ham, shubhasiz, abadiyatga daxldor umuminsoniy qadriyatlarimizdan bo'lib hisoblanadi. Shoiraning o'zi bashorat qilganiday, Ortida qolgan she'rlari qiyomatgacha yashab qolishiga ishonchimiz komil.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Halima Xudoyberdiyeva. Buyuk qushlar. – T. 2013.
2. Ozod Sharafiddinov. Talant xalq mulki. – T. 1979.51-b.
3. Qozoqboy Yo'ldosh. So'z yolqini. – T. 2018. – 177-b.

Muyiba Otamuratova,
o'qituvchi-stajor,
Urganch davlat universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy o'zbek she'riyatida ayol ruhiyati ifodasining talqini masalasi mahoratli o'zbek shoirlari Zebo Mirzo, Xosiyat Rustamova va Guljamol Asqarova ijodi misolida keng yoritib berilgan.

Аннотация. В данной статье вопрос интерпретации выражения женской психики в современной узбекской поэзии широко освещен на примере творчества искусных узбекских поэтов Зебо Мирзо, Хосият Рустамовой и Гульжамол Аскаровой.

Annotation. In this article, the issue of the interpretation of the expression of the female psyche in modern Uzbek poetry is widely covered by the example of the work of the skilled Uzbek poets Zebo Mirzo, Khosiyat Rustamova and Guljamol Askarova.

Kalit so'zlar: Ramz, shaxs, ruhiyat, tasvir, mahorat.

Ключевые слова: Символ, личность, психика, образ, умение.

Key words: Symbol, personality, psyche, image, skill.

Istiqlof davri o'zbek she'riyatida uslubiy individuallik, mavzu va mazmundagi o'ziga xoslik, badiiy topilmalardagi rang-baranglik yaqqol aks etadi. Yangi davr badiiy tafakkur tadrijida faol ko'zga tashlanadi. Zamonaviy o'zbek she'riyatida yaratilayotgan she'riy namunalarda shaxs psixologiyasi tasviriga keng o'rin beriladi. Hozirda adabiy jarayonda faollik ko'rsatayotgan bir qator ayol shoirlar ijodida bu holat, ayniqsa, teran namoyon bo'lmoqda. Taniqli shoirlar Zebo Mirzo, Xosiyat Rustamova, Guljamol Asqarova ijodiga nazar ekanmiz, ular tomonidan qalamga olingan she'rlarda inson kechinmalari tasviri, avvalo, ayol ruhiyatini yoritish masalasi birinchi darajaga ko'tarilib borayotganiga guvoh bo'lamiz.

Mahoratli shoira Zebo Mirzo o'z ijod namunalarida ayol qalbini talqin qilar ekan, uning pinhon iztiroblarini yoniq satrlarda bayon etadi. O'z she'rlaridan birida:

“Dunyo qarzdor,

Dunyo gunohkor

Yig'layotgan Ayol qoshida!..” [3,68] – deya ayol atalmish nozik hilqatning ko'ngliga ozor yetmasligi uchun butun olam mas'ul ekanligini ta'kidlaydi. Zero, ayollarni e'zozlagan jamiyat hamisha ravnaq topib boraveradi. Shoira ayol shaxsiyatini o'z ruhiyatidan kelib chiqqan holda chuqur tahlil qiladi. U ayol qalbining nechog'lik murakkab va ziddiyatli, shu bilan birga g'oyat nafis ekanligini quyidagi misralarda yoritib beradi:

“Men bilmayman,

Ko'zimni yumsam,

Dunyo qanday tushlar ko‘radi...

...Men bir Qushman, endi Osmonni

Qanotlarim suyab turadi!” [3, 69]

Yuqoridagi misralarda shoira hamisha go‘zallik va muhabbat ramzi bo‘lgan ayolning o‘z qalbi bilan butun borliqqa harorat ulasha olishini tasvirlaydi. U ko‘zlarini yumganda, go‘yo butun dunyo tush ko‘ra boshlaydi. Shoira o‘zi misolida har bir ayolning, xuddi, mitti qushchadek ojiza ko‘rinishiga qaramasdan, uning qalbida osmonni suyab turgulik shiddat va matonat mavjud ekanligini ta’kidlaydi.

Ayol qalbi va siyratiga chizgilar iste’dodli shoira Xosiyat Rustamova she’rlarida ham g‘oyat tiniq tarzda tasvirlangan:

“Ko‘zlarim toladi uyqusizlikdan,

Hammadan yashirib chekaman horg‘in.

Nima ham qilardim –

Ayol kishiman –

Ko‘ksimni to‘ldirib bormoqda yong‘in. “ [2, 129]

Keltirilgan misralarda shoira qismat bitigidan o‘kinib, chorasiz holatda tushkunlikka berilgan ayol ruhiyatiga chizgilar beradi. Uyqusiz tunlar va horg‘inlik bu nozik vujudni tinimsiz yemirib boradi. Zero, ayollar faqat o‘zi uchun emas, balki dunyodagi barcha insonlarning g‘am-qayg‘ulari uchun ham iztirob chekadilar. Chunki ularning qalbi shunday ezgulikka moyil qilib yaratilgan. Shu bois, shoira “Ko‘ksimni to‘ldirib bormoqda yong‘in” – deya ta’kidlaydi. Ayollar ba’zan o‘zgalarni o‘ylab, o‘z baxtlarini qo‘ldan boy beradilar va bir umrlik qalb og‘rig‘ini boshdan kechiradilar. Shoira bu holatni mazkur she’rda yorqin tasvirlaydi.

“Poeziyaning asl manbasiga qaytganligi, ko‘ngilning mubham rozlari, tushuniksiz ruhning tovlanishlari, injiq kayfiyat manzaralari tasvirda nozik ishoralar, nazokatli, obrazli ifodalar orqali imo bilan berila boshlaganligi o‘zbek istiqlol she’riyatiga xos asosiy xususiyatlardan deyish mumkin. Bu she’riyat ommaviylikka, hammaboplikka intilmasligi bilan ajralib turadi. Bu she’riyat vakillari uchun ruhiy holat, tabiat ko‘rinishi tasviri, ko‘pincha, vosita emas, balki maqsaddir. O‘zlikni namoyon etish yo‘li she’riy tasvirning manbayidir.” [4,105]. Darhaqiqat, haqiqiy she’riyat sof ruhiy og‘riq va iztirobning mahsuli sifatida vujudga keladi. Iste’dodli shoira Guljamol Asqarova she’riyatining asl ildizi ham ana shu ilohiy iztirob ildiziga borib taqaladi. Shoiraning ijod namunalarida ayol kechinmalari, bevosita uning ishq va dardlari fonida yorqin aks ettiriladi:

“Samoga bog‘langan borligim mening,

Samo bu sirini saqlagan guncha.

Jonim uzilmaydi, o‘lmasman hargiz,

Shu ilohiy rishta uzilmaguncha...” [1, 55]

Yuqoridagi misralarda shoira ilohiy rishtalar orqali o'z borlig'ining samoga abadiy bog'langanligini qayd etar ekan, o'zini ana shu samoning bir qismi, boqiy sir deb biladi. Bu ilohiy rishta uzilmas ekan, u ham mangu yashashini e'tirof etadi. Mazkur she'rda shoira asl ijodkor va ayol sifatidagi qarashlari o'z ifodasini topadi. Zero, ayol qalbi iztiroblarining qismatga nechog'lik aloqador ekanligini barchamiz teran anglaymiz. Uning iltijolari falaklarni titratmog'i ham ayondir.

Guljamol Asqarova "Savol" sarlavhali she'rida quyidagicha yozadi:

"Falak!

Eshiklaring qayerda sening?

Qayg'u!

Beshiklaring qayerda sening?

Ey dil!

Qo'shiqlaring qayerda sening?" [1,78]

Keltirilgan misralarda ijodkor, dastavval, falakka murojaat qilar ekan, iltijolari yetib bormog'ini ko'zlab, uning eshiklarini izlaydi. Haqning huzuriga bosh urmoqni maqsad qiladi. Yuragidagi ilohiy iztiroblar ildizni izlab topmoq uchun qayg'uning beshigi qaydaligini so'raydi. Yakunda esa yonayotgan dilidan o'z qo'shiqlarining qayerga g'oyib bo'lganini so'rashga jazm etadi. Bu she'r shoiraing ko'ngil iztiroblarini, o'z dil qo'shiqlarini yaratmoqni niyat qilayotgan ayolning yetuk shaxsiyatini namoyon etadi.

Zamonaviy o'zbek she'riyatida yaratilayotgan asarlarda turfa mavzular yangicha talqinda aks etadi. Obrazlar mohiyati tadrijlanib boradi, timsollar tilga kiradi. Bu she'riyat chinakam inson shaxsiyati sharhi sifatida dunyoga keladi. "Biz san'atni qafasdan bo'shalishini kutayotgan qush timsolida qabul etamiz. Qush qafasni, demakki, har qanday qoliplarni parchalashga tayyor. Endi uning ro'parasida samo – poyoni yo'q dunyo, hisobsiz kashfiyotlar, imkoniyatlar...Ayni paytda, qayd etishimiz zarurki, ko'zi ko'radigan har bir kishi qaboqlarini ochgan zahoti shundoq tepasida yoyilib yotgan bo'shliq bo'lmay, qalbdir, insonning botiniy osmonidir". [5,54]

Darhaqiqat, asl she'riyat o'z manbasini hamisha inson kechinmalaridan, qalbi va ruhiyatidan oladi. Bu omillar esa uning so'z san'ati sifatidagi go'zalligini aks ettiradi. Bugungi kunda yuqorida nomlari zikr etilgan shoirlar asarlariga xos umumiy jihatlar ana qalb va ruhiyat chizig'ida birlashib uyg'unlik hosil qiladi. She'riyatda ayol ruhiyatini keng yoritish, ijod namunalarining badiiy jozibasini yanada oshirish va haqqoniy tuyg'ularni tasvirlash kuchli mahorat talab qiladi. Iste'dodli shoirlarimiz Zebo Mirzo, Xosiyat Rustamova va Guljamol Asqarovalar tomonidan yaratilayotgan ijod namunalari esa ana shu adabiy talablarga to'la javob beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Guljamol Asqarova. Oshiqlar tumori. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot – matbaa ijodiy uyi, 2012. – 84 b.
2. Xosiyat Rustamova. Devor. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot – matbaa ijodiy uyi, 2006. – 160 b.
3. Zebo Mirzo. Ishq. – Toshkent: "Akademnashr", 2011. – 128 b.
4. Qozoqboy Yo'ldoshev. Yoniq so'z. – Toshkent: "Yangi asr avlodi", 2006. – 547 b.
5. Ulug'bek Hamdam. Badiiy tafakkur tadriji. – Toshkent: "Yangi asr avlodi", 2002. – 199 b.
6. Ulug'bek Hamdam. Yangilanish ehtiyoji. – Toshkent: "Fan", 2007. – 195 b.

YOSHLAR IJODI ADABIY SUHBATLAR MISOLIDA

**Sevara Bekchanova,
o'qituvchi-stajor,
Urganch davlat universiteti**

Annotatsiya. Ushbu maqolada davr yoshlari ijodi haqida adabiy tanqidchilarning ayrim suhbatlari (adabiy suhbatlarning barchasini maqolamizda yoritib bera olmaymiz) misolida tahlil qilinadi.

Аннотация. В данной статье анализируется творчество молодежи того периода на примере некоторых бесед литературоведов (мы не можем охватить все литературные беседы в нашей статье).

Annotation. This article analyzes the work of the youth of the period on the example of some conversations of literary critics (we cannot cover all the literary conversations in our article).

Kalit so'zlar: Adabiy suhbat, adabiy tanqidchi, ijod, zamonaviy she'riyat.

Ключевые слова: Литературная беседа, литературный критик, творчество, современная поэзия.

Key words: Literary conversation, literary critic, creativity, modern poetry.

Bugungi adabiy jarayonda adabiyotshunoslik bilan adabiy tanqidchilik jadal sur'atlarda rivojlanmoqda. Ayniqsa, joriy adabiy jarayonni baholashda munaqqidlarning roli katta bo'lmoqda. So'nggi davrlarda tanqid janrlari orasida adabiy suhbat janri keng rivoj topib, mazmunan boyib bormoqda. Bugungi adabiy tanqidchilik rivojida uning jonli muloqatga asoslangan eng qiziqarli janrlaridan biri – adabiy suhbatning o'rni o'ziga xosdir. O'z o'rnida adabiy suhbat mumtoz adabiyotshunoslik zaminidan va davr adabiy jarayoni ehtiyojidan o'sib chiqqan, jahon adabiyotshunosligi, yangi zamon ilg'or tanqidiy tafakkuri ta'sirida rivoj topgan mustaqil tanqid janridir. Adabiy suhbat muloqotning ixcham shakllaridan

biri tarzida adabiyot rivojida muayyan ahamiyatga ega. Adabiy tanqid janrlari ichida eng faol va samaralisi bu adabiy suhbat janri hisoblanadi. Mazkur janrning o'ziga xos xususiyatlarini kengroq yoritish, suhbat uyushtirishda tanqidchi mahorati, aytilayotgan fikrning salmog'i, yozuvchi va o'quvchiga ta'siri va ko'tarilayotgan muammolar, shaxsiy fikrni qadrlash, tahlil va talqin masalalarini keng planda yoritish adabiy suhbatning vazifalaridan biridir.

Suhbat ikki shaxsning – yozuvchi va tanqidchi yoki ijodkor bilan ijodkorning badiiy ijod sirlari, adabiyot muammolari haqidagi erkin muloqotidir. Suhbat ba'zan suhbatdoshlarning qisqa to'qnashuvlari asosiga quriladi, ko'pincha, ular bir-birining fikrini boyitib, badiiy ijod sirlari haqida mulohazalarni o'rta tashlash yo'lidan boradilar. Tanqidchilarning adabiy suhbatlarida yoshlar ijodi ham mezon tarozisiga tortilib o'tiladi. Ushbu maqolada bunday suhbatlardan ayrimlarini muhokama qilishga harakat qildik.

Ushbu janr bo'yicha o'zbek adabiyotshunosligida ko'plab tadqiqotlar olib borilgan. Ozod Sharafiddinov, Umarali Normatov, Baxtiyor Nazarov, Ibrohim Haqqulov, No'monjon Rahimjonov, Abdug'afur Rasulov, Ulug'bek Hamdam kabi mahoratli munaqqidlar tomonidan adabiy suhbat janriga oid bir qator yetuk asarlar yaratilgan.

Munaqqid Ibrohim Haqqulovning O'zbekiston Xalq shoiri Usmon Azim bilan bo'lgan suhbatlari "Iste'dod – Istiqbol demak" deb nomlangan. Suhbatda bugungi yoshlar ijodi haqida so'z yuritilib fikr almashinadi. Bu borada munaqqid: "Ijod tajribasida qayta-qayta tasdiqlangan bir harakat bor. O'rtamiyonalik bu iste'dodsizlikdir. Biroq biror bir o'rtamiyona shoir buni tan olgisi kelmaydi. Oqibatda u taqlidchi, qofiyaboz bo'lib qolaveradi.[1:186]. Gurung nihoyatda qiziqarli bo'lib, shoir Abdulla Oripov ijodi haqida so'z ketib, unda ayrim qo'shtirnoq ichidagi "shoir" larning uning uslubi va ohangidan foydalanib yozilgan she'rlari tanqid qilinadi. Taqlidchilik haqida ham gapirilib, shoir Rauf Parfi ijodiga taqlid qiluvchi taqlidchilar ham ko'payib borayotganligi xususida to'xtaladi. Taqlid asosida silliq va oson yaratilgan she'rlarni shoir Usmon Azim "soya she'rlar" deya nomlaydi. Munaqqid esa bu borada: "Bizga bitta Rauf Parfi yetadi. Ikkinchisi ortiqcha! Rauf Parfining yurak shaxsiyati – og'riqli shaxsiyat. Og'riq, uning ko'ngil najoti. U she'rda insoniy og'riq suvratlarini chizadi. So'zni odam dilida tug'ilgan iztirobli holat va kayfiyatlar tarjimai holiga aylantiradi. Uning har bir she'rida ezgu azob bor! [2:189] Munaqqid Ibrohim Haqqulov bilan "Yoshlik" jurnali tahririyati o'tkazgan suhbat "Muammoning ko'zi ochilsa" deb nomlanadi. Bu suhbatda ham yoshlar ijodi haqida gurung boradi. Munaqqid bugungi avlod ijodkor yoshlari davr ehtiyojlariga munosib javob bera olishmayotganligini ta'kidlab, ularning ijodida davr, zamon, kelajakka munosabatda qandaydir torlik, mahdudlik borligini qayd qilib o'tadi.

Shuningdek, o'tgan asr ijodkorlarining ko'pchiligi shaxsiy hayot tashvishlarini nazarga ilmay adabiyot, haqiqat, hurriyat dardi bilan kun kechirishgan. Bugun esa bunday holatni kuzatish qiyin deydi munaqqid. Bugungi navqiron ilm, bo'lg'usi olimlar haqida fikrlaringiz qanday? Ular faoliyati sizni qoniqtiradimi – degan savolga adabiyotshunos olim va munaqqid sifatida quyidagicha javob beradi: “Ilmga yangi kirib kelganlar oldingi avlod vakillaridan albatta o'zib ketishadi, degan fikr yaqin-yaqingacha menda barqaror edi. Hozir unday emas. Chunki did, saviya, dunyoqarash va shaxsiyat xususida jiddiy o'ylab, qattiq zahmat chekilmasa, olimlik ham o'ziga yarasha bo'ladi. Yoshlarimiz faoliyatini imkon darajasida kuzataman. Ammo ular safida his qilish, anglash, harakat borasida salohiyati yuksaklari ancha siyrak. Vaholanki, mustaqillik shart-sharoitida o'ziga ishonchi baland, ko'ngli ham, fikri ham erkin iste'dod sohiblarining soni yildan-yilga ortib bormog'i kerak. Bu haqda yoshlarning o'zi ko'proq fikrlashi lozim, deb o'ylayman. [3] Aksariyat yoshlarning she'r, umuman, adabiyot va san'at borasidagi tushunchalari ham o'zgacha, aniqrog'i juda sayoz, mavhum. Axir, she'r “omon”ga “yomon”ni qofiya qilish emas-ku! Ammo yoshlar shu qabilidagi gaplarni she'r deb qabul qilyapti, o'qiyapti, yod olyapti...Qisqasi, bu masalada xos doira bir tomon, omma yana bir tomon. Eng yaxshi she'rlar esa “nafis majlislar” dagina qolib ketayotganga o'xshaydi, bu savolga esa olim she'rlarda sayozlik hamda qofiyabozlik avj olganini kuyunib gapirib o'tadi.

“Umid ko'nglimizni yoritib tursin” nomli suhbat O'zbekiston xalq yozuvchisi Muhammad Ali bilan “Yoshlik” jurnali tahririyati tomonidan o'tkazilgan bo'lib, suhbatdan yoshlar ijodi haqida yozuvchining fikrlarini bilib olishimiz mumkin. Zamonaviy she'riyat haqida yozuvchining fikrlarini keltirib o'tsak. She'riyatga modern tushunchasi kirib kelib, unga yangicha shukh bag'ishladi. O'quvchi ko'pincha qofiyasi bo'lmaydigan, oq she'rda yozilgan modern she'rlarni o'qib, zavqlanib, maqtanib birovga o'qib berish uchun ko'tarib yurmasa ham, harqalay, ulardagi g'alatilikka, g'ayritabiiylikka, “she'riyat” deb o'rgangan tushunchaga uncha to'g'ri kelmaydigan yondashuvlarga, kutilmagan tasvirlarga, ko'z ko'rmagan yangicha tashbehlarga boqib hayratlanadi. Zamonaviy she'rlar orasida bu ruh bilan yo'g'rilib o'z o'quvchisini topib ulgurmanlari talaygina. Ammo barcha she'rlarni ham bularni safiga kiritishimiz noto'g'ri bo'ladi. Ayrim oq she'rlarni o'qib, “oq” qilingan she'rlar, deging keladi. Ularda qofiya, musiqa, ritm yo'qligidan tashqari fikr ham ko'rinmaydi, qup-quruq so'z tizmasi xolos.

“Ikki avlod ovozi. Bugungi adabiy voqelikka bir nazar” nomli suhbat (2015) adabiyotshunos olim Bahodir Karimov va Umidjon Yoqubovlar bilan o'tkazilgan bo'lib, “Jahon adabiyoti” jurnalining 10-sonida chop etilgan. Ushbu suhbatda aynan zamonaviy adabiyot muammolari, yutuq va kamchiliklari, amalga oshirilayotgan hamda amalga oshishi lozim bo'lgan masalalar haqida g'urung yuritiladi. Suhbatda

davr adabiyotiga xolisona baho berilib, olimlar tomonidan munosabat bildiriladi. Bundan tashqari “Nasr: bugun va ertaga” (davra suhbatlari) (2015) guruhdoshlar Abduqayum Yo‘ldoshev, No‘mon Rahimjonov, Qozoqboy Yo‘ldosh, Suvon Meli, Risolat Haydarova; “Adabiy aloqalar – ijodiy jarayon ko‘zgusi” (davra suhbatlari) (2014) guruhdoshlar Muhammad Ali, Naim Karimov, Baxtiyor Nazarov, Suvon Meli, Adhambek Alimbek, Shuhrat Rizayev, Rahmatilla Barakayev, Zulxumor Mirzayeva; “Yaxshi kitoblarni yuksak to‘g‘larga o‘xshaydi” (2012) Ahror Ahmedov bilan; “Haqiqiy yozuvchida yaratish ishtiyoqi so‘nmaydi” (2009) Sobir O‘nar bilan; “Shoir o‘z tilida kuylashi kerak” (2012) Eshqobil Shukur bilan o‘tkazilgan suhbatlarda ham yoshlar ijodiga nazar tashlanganini ko‘rishimiz mumkin.

Bundan tashqari suhbatlar davr talabiga ko‘ra onlayn tarzda ham o‘tkazilmoqda. Ushbu onlayn tarzda o‘tadigan suhbatlarning o‘ziga yarasha afzallik va kamchiliklari bor. Uning afzalligi shundaki, adabiyotga qiziqadigan har kim dunyoning istalgan burchagida bo‘la turib ham, suhbat asosiga qo‘yilgan savollarga javob berib, o‘z fikr va mulohazalarini bildirib, suhbatdoshlarning qarashlari bilan tanishishi mumkin. Kamchilik tarafi esa suhbatdoshlar bir-birini yuzma yuz holatda ko‘rib, jonli tarzda guruh olib borish imkoniyatiga ega bo‘lmaydilar. Zamonaviy onlayn suhbatlar sirasiga “Mahorat asosiy mezon”, “Karvon yo‘li”, “Adabiyot va hayot haqida” kabilarni kiritish mumkin. Bu suhbatlarda ham suhbatdoshlar davr adabiyotida yoshlar o‘rni va ijodi haqida fikr-mulohazalari bilan o‘rtoqlashib o‘tishadi.

Xullas, she‘riyat haqida va yoshlar ijodi xususida va umuman olganda adabiy jarayon xususida bahs yuritilib, fikr yuritiladigan barcha adabiy suhbatlarda ijodga xolisona yondashish va baho berish, to‘g‘ri, ochiq haqiqatni gapirish va bu orqali ijodkorlarning ijodini saralash, kitobxonga, adabiyotga endi kirib kelayotgan yoshlarga suhbatlar dasturi amal bo‘lib xizmat qilmog‘i lozim. Qizg‘in, bahs-munozaraga boy suhbatlar orqali asarlar saralanib borilaveradi. Adabiy suhbatlar suhbatdosh – ijodkorlarning ijodiy qiyofasi va qalbini chuqurroq anglab olish uchun kitobxonga yordam beradi. Adabiy suhbatlar o‘z oldiga qo‘ygan maqsadi, shakli va mazmunidan qat’iy nazar yuksak adabiyot uchun kurashadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ibrohim Haqqul. E’tiqod va ijod. – Toshkent: “Fan”, 2007. – 186 b.
2. O‘sha manba. – 189 b.
3. Ibrohim Haqqulov . // Yoshlik, 2015. № 3

MUNAQQIDLAR ADABIY SUHBATLARIDA DAVR SHE'RIYATIDAN MULOHAZALAR

Sevara Bekchanova,
o'qituvchi-stajor,
Urganch davlat universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada adabiy tanqidchilikdagi (ayrim ijodkorlarning adabiy suhbatlari misolida) she'riyat haqidagi adabiyotshunos olimlar va adabiy tanqidchilarning adabiy suhbatlarida ifodalangan fikr-mulohazalari haqida fikr yuritiladi.

Аннотация. В данной статье рассмотрены мнения, высказанные в литературных беседах литературоведов и литературоведов о поэзии в литературоведении (на примере литературных бесед некоторых творцов).

Annotation. This article discusses the opinions expressed in the literary conversations of literary scholars and literary critics about poetry in literary criticism (as an example of literary conversations of some creators).

Kalit so'zlar: She'riyat, she'r, adabiy tanqidchilik, adabiy suhbatlar.

Ключевые слова: Поэзия, поэзия, литературная критика, литературные беседы.

Key words: Poetry, poetry, literary criticism, literary conversations.

She'riyat deganda, avvalo, so'zlarning sehrli jozibasi, inson ko'nglining eng chuqur joylariga yetib boruvchi kuchi ko'z oldimizda namoyon bo'ladi. Lirik tur qadim zamonlardan beri adabiyotshunos olimlar va ixlosmandlar orasida bahs-munozaralarga sabab bo'lmoqda. Adabiy tanqidchi olimlar ham bu borada qator salmoqli ishlarni amalga oshirib kelmoqdalar. Taniqli adabiyotshunos Ibrohim Haqqulovning 2007-yilda chop etilgan "E'tiqod va ijod" nomli asari olimning bir qancha adabiy suhbatlarini jamlagan va bu asar adabiy tanqidchilikda o'z o'rnini va ahamiyatiga egaligi bilan ajralib turadi. Asarda olimning "Bu yo'l ixlos, ehson, adab yo'lidir", "Bori elg'a yaxshilik qilg'ilki mundin yaxshi yo'q", "Meros, mohiyat va talqinlar", "Tasavvuf saboqlari", "Daryolar singari ko'nglim jo'shqindir...", "Iste'dod – istiqbol demak", "Zamon va vijdon erki", "Odam o'zgarmasa – olam o'zgarmaydi", "Kim nimaga tayanadi?" kabi istiqbol davrida yaratilgan salmoqli va sarmazmun adabiyot ahli hamda adabiy tanqid uchun g'oyatda muhim ahamiyat kasb qiluvchi adabiy suhbatlari o'rin olgan. Munaqqidning shu asarida jamlangan suhbatlar bizda qiziqish uyg'otdi. Jumladan, O'zbekiston xalq shoiri Abdulla Oripov bilan „Vatan ichra yana bir vatan“ nomli suhbatida "g'azal mulkining sultoni" bo'lmish Alisher Navoiy haqida g'urung boradi. Suhbatda Abdulla Oripov shoirning "Layli va Majnun" dostonini sevib, ixlos bilan qayta-qayta o'qishi, g'azallarining ehtirosli, fikrlari aniq hamda dramatik ekanligini, shoirning ruhiyati

va shaxsiyati, dunyoqarashi fikrlash tarzi, dindagi komilligi, falsafiy mushohadasi, buyuk dahoning qoldirgan ma'naviy merosi va uning ahamiyati to'g'risidagi keng va o'rinli fikrlarini keltirib, shoirga bo'lgan cheksiz hurmati va muhabbatini ifoda etib o'tadi. Talant haqida gap ketganda suhbatdoshlar talant shijoatda, jasoratda, qa'tiy maqsaddadir degan qarorni ma'qullaydilar. Tanqidchilik zimmasida alohida ma'suliyat turganligi qayd etilib, tanqid san'atdagi chinakam ijod bilan yolg'onni, haqiqiy xalqchil bilan soxtani, original bilan yasamani farqlab, o'quvchiga ajratib bermog'i lozim.

Munaqqid No'monjon Rahimjonovning "Badiiyat – bosh mezon" nomli adabiy suhbatlardan iborat asari 2016-yilda nashrdan chiqarilib, kitobxon qo'liga tegdi. Asardan bir qator adabiyot darg'alari bilan bir-biridan qiziqarli adabiy suhbatlar o'rin olgan. Akademik-adib Izzat Sulton, O'zbekiston Xalq shoiri Shukrullo, O'zbekiston Xalq yozuvchisi Muhammad Ali, Akademik Matyoqub Qo'shjonov, shoir, adib, dramaturg Erkin Samandar, O'zbekiston Xalq shoiri Omon Matjon bilan suhbatlar shular sirasidandir. "Tonglar – yorug'lik enagasi", "Xalq dardini joyladim dilga" "Tarix – tafakkur oftobi", "Moziy – haqiqat chirog'i", "Badiiyat – bosh mezon", "Yorug'likning og'irligi yo'q" , "Tarix tilsimlari va badiiy yechimlar", "Badiiy did va estetik saviya", "Bugungi tanqidchilik va adabiy saviya", "Hayot, qo'shiq, she'r badiiyati" kabi adabiy suhbatlar orqali munaqqid va adabiyot ahlining qizg'in bahs-munozaralari va fikrlari bayon qilingan. Akademik Izzat Sulton bilan bo'lgan "Tonglar – yorug'lik enagasi" nomli adabiy suhbat mavzusi mustaqillik davri adabiyoti va undagi o'zgarishlar, yangiliklar, izlanishlar, yutuqlar va kamchiliklar haqida bo'lib o'tadi. Suhbatda akademik-adib Izzat Sultonning quyidagi fikrlari o'rinlidir: "Bir qaraganda adabiyotimizda turg'unlik paydo bo'lgandek ko'rinadi. Chunki ko'zga ko'ringan, yirik, e'tiborni jalb etuvchi asarlar paydo bo'lmayapti. Zamonamiz masalalariga javob tariqasida yozilgan asarlar yuzaga kelganicha yo'q. Masalan, nimadan kechdik va qayoqqa ketyapmiz? Tanlagan yo'limiz to'g'rimi? Ya'ni biz bozor iqtisodiga ko'chyapmiz. Qonun ustuvorligiga asoslangan fuqarolik jamiyati quryapmiz. Lekin bu jamiyat qanaqa bo'ladi? Zero, uning hozirgi ba'zi alomatlari bizni ancha cho'chitadi. Bozor va inflyatsiya...bozor va ma'naviyat masalalari ko'pchilikni o'ylantirib qo'ydi. Ahloqiy, falsafiy va ijtimoiy muammolarga bag'ishlangan filmlar ham ko'rinmayapti. Odamlar yengil adabiyotni o'qish bilan ovora, o'zlarini shu vaqtgacha man etilgan ahloqsiz chet el adabiyotiga urmoqda. xatto o'zimizda ham chet el adabiyotiga taqlidan asarlar paydo bo'lyapti. Bu nafaqat davrga, xatto, ma'naviyatimizga ham ziddek ko'rinyapti"[1:8]. Darhaqiqat, adibning bu fikrlari juda ham o'rinli sanaladi. Suhbatdan xulosa shundayki: adabiyotimiz qaytadan tug'ilish va ko'tarilish arafasida turibdi. Uning yangi davrdagi salohiyatini ko'ra bilish, yutuqlariga madad berish lozim. Oramizda tarvuzi qo'ltig'idan tushib,

ikkilanib o'tirganlar ham yo'q emas. Bu tanlov davri. Kimki yangi mustaqillik davri mafkurasini tubdan tushunmasa, uning qalbining haroratiga aylantirmasa, adabiyotdan tushib qolaveradi. Bunga afsuslanish ham kerak emas. Chunki adabiyotimizning salohiyati zo'r. Unda zamonlar sinovidan o'tganlar bor. U yangi kurtaklarga, qobilyatli shaxslarga boy.

Munaqqidning O'zbekiston Xalq shoiri Shukrullo bilan bo'lgan suhbatini "Xalq dardini joyladim dilga" deb nomlanadi. Suhbatda she'riyat haqida gurgung olib boriladi. Bugungi kunda Rauf Parfi, Miraziz A'zam, Usmon Azim, Xurshid Davronning ijodi xalqqa ko'proq ma'qul bo'lyapti deya ta'kidlaydi shoir Shukrullo. Bundan tashqari hozirgi she'riyatimizda mumtoz she'riyat an'analari kuchli. Ammo hozirgi she'riyat didaktikadan ancha yiroq, chunki bugungi kitobxon pand-nasihatdan to'ygan. Shuning uchun ham yoshlar she'riyatining badiiy pafosi o'zgacha. Yoshlar ijodda masalaning mohiyatini ochiq aytishga intilishyapti va bu juda yaxshi deya e'tirof etadi Shukrullo.

Adabiyotshunos olim O'rol O'tayev o'zining suhbat-muloqot, badia va ocherklardan tuzilgan so'nggi "Ijodxonadagi gurgunglar" asari o'zida bir qancha adabiy suhbatlarni jamlaganligi bilan ahamiyatlidir. Adabiyotshunos olimning O'zbekiston qahramoni, Xalq shoiri Abdulla Oripov bilan bo'lgan suhbatini "She'r – qalb ehtiyoji" deb nomlanadi. Nomidan ham yaxshi ma'lum suhbat she'riyat, she'r haqida. Adabiyotshunos olim O'rol O'tayev shoirga qarata: "Sizningcha, she'riyatning bosh vazifasi nimalardan iborat?" deya yuzlanadi. Shoir bunga javoban: "Yovuzlikka qarshi kurash, hamisha ezgulikni ulug'lash, haqiqat uchun kurash – mana shu she'riyatning o'zgarmas qonunlari va aynan shu kundagi vazifalaridir" [2:27] deb, sodda tarzda javob beradi. Sharq klassik she'riyatining bugungi adabiyotimizga va o'zingizning ijodingizdagi ta'siri haqida fikringiz degan suhbatdoshining savoliga shoir sharq klassik she'riyatining barcha shoirlarga ta'siri kuchli ekanini, hamda, ijodkor bugungi kunni aniq ko'rsatib bera oladigan kishi sifatida ijod qilishi lozim deya javob beradi. Darvoqe, ijodkorlarning har biri qaysi sohada bo'lmasin, davr bilan hamnafas bo'lib, zamona muammosini, yutq va kamchiligini, o'zgarishlardan xabardor bo'lib, uni o'z ijodida yoritib berishi lozim. Adabiyot sohasidagi u xoh shoir, xoh yozuvchi, xoh munaqqid bo'lsin davr hodisalarini, zamona zaylini, o'zgarish va rivojlanish, kamchilik va yutuqlarni o'qirmanga chiroyli tarzda ifodalab yetkazib berishi shart. Suhbatdan kitobxon yana shoirning "O'zbekiston" she'ri ruhiy jihatdan yillab uzoq tayyorgarlikdan so'ng yozilganini bilib olish mumkin.

"Bolaligimizning qanotli qushlari..." O'zbekiston Xalq shoiri Omon Matjon bilan suhbat shunday nomlanadi. Suhbatdan shoirning tabiat haqidagi o'ylarini jamlagan, ona tabiatni asrash lozimligi, himoyasiz zabonsiz tabiatni avaylash muqaddas burch ekanini, unga zarar berish jinoyat ekanligi haqidagi fikrlarni va

shoirning kuyib-yonib tabiatni asrash lozimligi to'g'risidagi insonlarga qarata da'vati bo'lgan "Qaysi yil ko'klamda Jayhun bo'yida..." nomli she'rining yozilish tarixini bilib olishimiz mumkin. Adbiy suhbatlar mavzuni muhokama qilibgina qolmay, nafaqat uning yaratilish tarixi, unga sabablarini ham keltirib o'tishi bilan yanada qiziqarlidir. Bu orqali kitobxonlar sevimli adiblari va sevgan asarlari haqida yanada to'liqroq ma'lumotlarga ega bo'lishlari mumkin.

Adabiyot olamini, unda maydonga chiqqan ijodkorlar ijodini, nasr, nazm va boshqa yo'nalishlarni oqilona, to'g'ri va adolatli tasniflash, eng saralarini kitobxonlar hamda yosh avlodga tanlab yetkazib berish adabiy tanqid va adabiy suhbatlarning asosiy vazifasi bo'lib kelmoqda va shu zaylda davom etishida beminnat ko'makchi bo'lib qolaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Rahimjonov N. Badiiyat – bosh mezon. –Toshkent: "Akademnashr", 2016. – 8 b.
2. O'tayev O'. Ijodxonadagi gurunlar. – Toshkent: "Zilol buloq", 2020. – 27 b.

PROLOG VA EPILOGNING ASAR KOMPOZITSIYASIDAGI O'RNI (Abduqayum Yo'ldosh asarlari misolida)

Zumradxon Teshaboyeva,
tayanch doktorant,
O'zRFA O'zbek tili, adabiyoti va folkori instituti

Annotatsiya. Maqolada prolog va epilogning badiiy asar kompozitsiyasidagi o'rnini Abduqayum Yo'ldoshev qissalari misolida aniqlangan. Yozuvchi mazkur elementlardan o'quvchini ba'zan syujet ichiga olib kirish maqsadini ko'zlagan bo'lsa, ba'zi qissalarda tasvirlanadigan voqealarning yuz berish sababi haqida muayyan tasavvur berishni mo'ljal qilganligi dalillangan.

Аннотация. В статье на примере рассказов Абдукаюма Ёлдошева определяется роль пролога и эпилога в композиции художественного произведения. Писатель иногда стремился из этого содержания представить читателю сюжет, а в некоторых рассказах стремился дать ясное представление о причине возникновения образа.

Annotation. In the article, the role of prologue and epilogue in the composition of a work of art is defined on the example of Abduqayum Yoldoshev's short stories. The writer sometimes aimed to introduce the plot to the reader from this content, while in some stories he aimed to give a clear idea of the reason for the occurrence of the image.

Kalit soʻzlar: Syujet, kompozitsiya, prolog, epilog, gʻoya, qissa, qahramon.

Ключевые слова: Сюжет, композиция, пролог, эпилог, идея, рассказ, персонаж.

Key words: Plot, composition, prologue, epilogue, idea, story, character.

Asarning kompozitsion qurilishida prolog va epilogning ham oʻrni muhim sanaladi. Vizual sanʼat turi boʻlmish kinematografiyada “film birinchi kadrdanoq boshlanishi kerak”, – degan qoida bor. Nasriy asarda ham muhim unsurlardan biri boshsoʻz oʻquvchini asar ichiga tortib olishi ahamiyatli. Oʻzbek romanchiligining mumtoz durdonasi boʻlmish “Oʻtkan kunlar” romani shom namoziga azon aytilishi bilan boshlanib, janoza namozida tugaydi. Bu jihat Qodiriy asarning kompozitsion qurilishiga juda nozik va diqqat bilan yondashganini koʻrsatadi. Prologlar odatda asar voqealari boʻlib oʻtadigan makon va zamon tasviridan iborat boʻladi. Prologlar “turli badiiy-estetik maqsadlarga xizmat qiladi: oʻquvchini asar voqeligiga olib kirish, tasvirlanajak voqealarning yuz berish omillari haqida umumiy tasavvur berish, muayyan emotsional-hissiy holat hosil qilish va hokazo” [1:236]. Abduqayum Yoʻldoshev qissalarida prolog turli vazifalarni bajaradi. Baʼzan muallif oʻquvchini asar voqeligiga, syujet ichiga olib kirish maqsadini koʻzlagan boʻlsa, baʼzi qissalarda tasvirlanadigan voqealarning yuz berish sababi haqida muayyan tasavvur berishni moʻljallaydi. Masalan, “Sunbularning ilk shanbasi” qissasida muallif dastlabki jumlada – 9 soʻzdan iborat gapda voqeaning zamoniga ishora qiladi. Keyingi jumla esa 43 ta soʻzdan iborat boʻlib, bu uzundan-uzoq jumlada oʻquvchini voqealar ichiga olib kirish bilan birga hissiy-emotsional holat hosil qilishga harakat qiladi: “...Zohiran, taraddud bir oy-qirq kun burun boshlanguchi edi. Baayni oʻziga orqavoratdan taqalgan “Dovdir” laqabini oqlayotganday, hamxonam allanechuk hayajonlangan-toʻliqqan ahvolga tusha borar; qoʻllari qaltirab, yonoqlari pir-pir uchayotganini istagan odam besh gaz naridan ilgʻab olishi mumkin boʻlib qolgan mahallari esa ich-ichiga botgan besaranjom koʻzlarida qandaydir telbavor junun uchqunlari oʻynay boshlardi” [2:3].

Qissa yakunigacha barcha ochilmagan sirlarni bilishga qiziqqan, tafsilotlari uzuq-yuluq sevgi tarixini tiklash va undan oʻquvchini ham voqif etish uchun harakat qilgan qahramonning oxirgi iltijosi kitobxon qalbini junbushga keltiradi: “Yorab, erta, juda erta xazon boʻlgan ikki jon – iloyo, joylari jannatda boʻlgur hamxonam ila suyuqliki – qachonlardir bir zamonlar yoʻl qoʻyilgan adashishlari xatolarga shafqatsiz toʻlov emasmi axir!” [2:53]. Asar aynan shu jumla bilan yakunlanadi. Bunda qahramon (va oʻz oʻrnida adibning ham) afsus-nadomatini, ikki yoshning ayancli taqdiriga qaygʻuli xitobi, beshafqat dunyoga javobsiz savollari ifoda etiladi.

“Timsohni koʻz yoshlari” qissasi ham shunga yaqin tafsilotdan – muallifning ichki kechinmalari, oʻzi ishlaydigan ishxonaning taʼrif-u tavsifi bilan

boshlanadi: “Bilmadim, yo umr o‘rtasi atalmish tepalikchani bir pasda oshib o‘tasola ufqdagi (balki oyoq ostidadir – jonga ishonch bormi) manzil shakl-shamoyilini g‘ira-shira ilg‘ay boshlaganingdan so‘ng shundoq tuyuladimi, yo chindan-da ko‘p tushunchalar aralash-quralash bo‘lib ketgan davrimizda zamin o‘z o‘qi atrofida tezroq aylanib, quyosh Yer girdida ildamroq harakat qilmoqdami (darvoqe, nafasni issiq qilayin-u, rivoyat qilishlaricha, oxir zamon yaqinlashganda ham fursat arg‘umog‘iga shiddatli qamchi urilarkan), ishqilib, so‘nggi besh-olti yil ichida vaqt juda-juda shoshib o‘tayotganday-u, men hech narsaga ulgurmay qolayotgandayman” [3:4]. Asarning prologidayoq qahramon (roviy-hikoyachi)ning ichki dunyosida boshlanayotgan ziddiyatlar, ruhiyat tasviri beriladi. Bu kitobxonni asar ichiga olib kirish, uni voqealar oqimiga tayyorlash vazifasini bajaradi.

Qissa davomida Munisaning taqdiriga achinishdan o‘zga chora topa olmagan, voqealar o‘zanini burib yuborishga harakat ham qilmagan jur‘atsiz qahramon qancha o‘zini koyimasin, qancha o‘ziga tanbeh bermasin baribir o‘zgarmaydi. Uning fe‘lidagi jur‘atsizlik, itoatgo‘ylik, barcha noxushlikka ham ko‘nikish xususiyati asarning yakunida ham saqlanib qoladi. Asar quyidagi jumla bilan yakunlanadi: “Shundan keyin stulni to‘g‘rilab, qaytib joyimga o‘tirdim va meni kutib turgan bir olam yumushlarimga sho‘ng‘idim”[3:88]. Ya‘ni qahramon yana avvalgiday yashashda davom etdi. Atrofida yuz bergan noxush voqeaga bor-yo‘g‘i achinish qo‘lidan keldi. Epilogda qahramonning bundan buyog‘iga ham shu tarzda yashashda davom etishi anglashiladi.

Abduqayum Yo‘ldoshev qissalarining yakuni ko‘pincha fojia viy tus oladi va ayanchli tugaydi. Yo o‘lim, yoki kasallik, yoki umidsizlik changali qahramonlarning final nuqtasi bo‘ladi. Adib bu bilan o‘quvchini qahramonlar taqdiriga ko‘proq achinishini istaydi, deyish unchalik to‘g‘ri emas. Balki, yozuvchi hayot haqiqatini – yashash va tiriklik mashaqqati bitmas-tuganmasligini, hayotning naqadar shafqatsiz ekanini anglatmoqchi bo‘ladi.

Prolog va epilog asarning boshlanish hamda tugash nuqtasi sifatida asarning kompozitsiyasida ahamiyatli o‘rin egallaydi. Qahramon prologda A nuqtadan yo‘lga chiqib, epilogda B nuqtaga yetib boradi yoki yo‘lda nimadir baxtsizlikka duch keladi.

“Otchopar yoxud o‘n uchinchi uy” qissasi “shaharning g‘arbiy qismini egallab yotgan N. tumanidagi to‘qqiz qavatli bino”ning tasviri bilan boshlanadi. Prologdagi joy tasviri orqali o‘quvchiga syujet voqealari yuz beradigan adabiy makonni tanishtiradi: “Shaharning g‘arbiy qismini egallab yotgan N. tumanida joylashgan bu to‘qqiz qavatli beton uy yon-atrofida o‘ziga o‘xshab qo‘qqayib turgan uylardan aslo farq qilmasdi: o‘sha-o‘sha, eshigi qo‘porib olib ketilgani bois baayni tishi qoqib olingan og‘zini ochib turganday vahimali ko‘rinadigan kirish joyi; bir umr chiroqqa yolchimaydigan yo‘laklar; is bosgan ship; g‘adir-buduri chiqib ketgan devorlarda

«Falonchi + Pistonchi =...» qabilidagi maza-matrasiz yozuvlar-u nimasi bilandir qadimgi ajdodlarimizning g'orlarga ishlangan ijod namunalarini eslatadigan beo'xshov rasmlar» [3:90]. Ushbu qissa muallifning eng uzun jumla bilan boshlanuvchi asari deyish mumkin. 69 ta so'zdan iborat gap o'quvchini adabiy makon bilan tanishtirish va voqealar ichiga olib kirish funksiyasini bajaradi. Asar so'nggida qahramonlarning taqdiri ayanchli yakun topadi va xotima barcha voqealarda kuzatuvchi sifatida ishtirok etgan obrazning ruhiy holati bayoni bilan tugallanadi: "Holbuki, opa ertaga, kechi bilan indinga xuddi shu mahal, xuddi shu soatda, aynan shu yerda bo'lishini biladi, faqat buni o'zi tan olgisi kelmaydi va xayolida xasta Nozima bilan vidolashadi" [3:90].

"Begona shaharning namozshomlari" qissasi bosh qahramonga antagonist sifatida tasvirlangan obrazning tanishtiruvchi bilan boshlanadi: "Gapni sal uzoqroqdan boshlashga to'g'ri keladi. Talabalik yillaridan. O'shanda politexnika institutida o'qirdim. Guruhimizda Alisher degan bola bor edi" [4:142]. Alisher, u tug'ilib o'sgan qishloq, uning ijara uyi, akasi Najmiddin haqidagi batafsil tanishtiruv qismidan keyingina asosiy voqelik boshlanadi. Aytish o'tish lozimki, ushbu asarning kompozitsion qurilishi biroz murakkab, bunga sabab boshqa qissalarga nisbatan ko'proq obraz ishtirok etadi va syujet chiziqlari ham keng tarmoqli. Ularni muvofiqlashtirish va umumiy maxrajga keltirish mushkul vazifa. Asar retrospektiv usul bilan boshlanadi, ya'ni qahramon yoshlik yillaridagi voqealarni eslab, o'quvchiga hikoya qilib beradi. Yoshlik xotiralaridan keyingi asosiy syujet chizig'i ishga tushadi.

Qissadagi xotiralar asardagi asosiy "qasos" motivini izohlashga, asoslashga xizmat qilgan. Obrazlar o'rtasidagi konfliktlar – qarama-qarshiliklar tugallangach, qahramonning ichki dunyosidagi ziddiyatlar battar avj oladi. Asar "Nazarimda, begona shaharning namozshom saltanati saqichday yopishqoq va qop-qora qo'llari ila meni o'rab-chirmab, tubsiz og'ushiga olmoqda edi..." [4:266], deya yakunlanadi.

Yozuvchi o'z asarlarida kompozitsion vositalardan, komponentlardan unumli foydalanib, ularni mahorat bilan o'zaro muvofiqlashtira olgan. Asardan asarga tajribasi oshib, mahorati sayqallana borgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Дилмурод Қуроноф, Зокиржон Мамажонов, Машхура Шералиева. Адабиётшунослик луғати /ф.ф.д. Д.Қуронофнинг умумий тахрири остида. – Тошкент: "Академнашр", 2010.
2. Абдуқаюм Йўлдош. Сунбуланинг илк шанбаси. – Тошкент: "Ёзувчи" нашриёти, 1998.
3. Абдуқаюм Йўлдош. Тимсоҳнинг кўз ёшлари. Қиссалар. – Тошкент: "Янги аср авлоди", 2003.

4. Абдуқаюм Йўлдош. Пуанкаре: ҳикоялар, қисса, суҳбат. – Тошкент: “Академнашр”, 2019.

ILHOMBAXSH MANBA

Hilola Raimova,
tayanch doktorant,
Farg‘ona davlat universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Amiriy ijodi, uning mavzu ko‘lami haqida fikr yuritish barobarida, shoir ijodining Xorazm adabiy muhitiga ta’sir, xususan, Ogahiy va Amiriy munosabatlariga to‘xtalib o‘tilgan. Ogahiyning Amiriydan ilhomlanib yozilgan baytlari haqida fikr yuritilgan.

Аннотация. В данной статье размышляют о масштабах творчества Амири, влиянии творчества поэта на литературную среду Хорезма, в частности, о взаимоотношениях Огахи и Амири. Обсуждаются стихи Огахи, вдохновленные Амири.

Annotation. In this article, while thinking about the scope of Amiri's work, the impact of the poet's work on the literary environment of Khorezm, in particular, the relationship between Ogahi and Amiri. Ogahi's verses inspired by Amiri are discussed.

Kalit so‘zlar: Qo‘qon adabiy muhiti, Xorazm adabiy muhiti, bayt, tariqat, talmeh, ilohiy ishq, devon, tatabbu.

Ключевые слова: Литературная среда Кокана, литературная среда Хорезма, стих, тарикат, талме, божественная любовь, деван, татаббу.

Key words: Kokan literary environment, Khorezm literary environment, verse, tariqat, talmeh, divine love, devan, tatabbu.

Umarxon – Amiriy o‘zbek adabiyoti tarixida muhim bosqich hisoblangan XIX asr Qo‘qon adabiy muhitining asoschisi. U shoir sifatida Sharq adabiyotida o‘zining bir necha asrlik tarixiga ega bo‘lgan an‘analarning davomchisidir. Amiriyning adabiy faoliyati nafaqat adabiy-estetik, balki ijtimoiy-siyosiy ahamiyatga ega bo‘lgan hodisa. Chunki o‘sha davrda adabiyot borliqni obrazli tasvirlash vositasi bo‘lish bilan birga jamiyat mafkurasining muhim manbasi hisoblangan. Bu, ayniqsa, Umarxon tomonidan 100 ga yaqin shoirlarning saroy atrofidagi bir adabiy muhit doirasida birlashtirilishida yaqqol namoyon bo‘ladi. Amiriy ijodi, garchand, o‘zbek mumtoz adabiyoti an‘analari bilan uzviy bog‘liq bo‘lsa-da, uning she’riyati mumtoz an‘anaviy timsol, obraz va mavzularning yangicha talqini bilan ajralib turadi.

“Qo‘qon adabiy muhiti asoschisi, zabardast zullisonayn shoir Amiriy ijodi Xiva adabiy muhitida ham mashhur bo‘lgan. Xorazmlik shoirlar Amiriyning

devonini sevib mutolaa qilib, ham turkiy, ham forsiy gʻazallariga tatabbular qilganlar, taxmislar bogʻlaganlar” [1, 195]. Jumladan, Xorazm adabiy muhitining yirik koʻzga koʻringan vakillaridan biri Ogahiy ham Amiriyning “Qil”, “Muborak”, “Sallamno” kabi gʻazallariga betakror tatabbular bitgan. Shu bilan birga, Amiriyning qator gʻazallaridagi shohbaytlarga ham oʻxshatmalar qilgan, mazmunni saqlagan holda betakror baytlar yaratgan. Xususan, Amiriy devonining 2-gʻazali hisoblanmish “Zihi hamdi Xudovandeki...” misrasi bilan boshlanuvchi gʻazalning oltinchi baytida talmeh sanʼatining goʻzal namunasi yaratilgan:

Erur ul podshah, vasfini ayturda tilim alkan,
Gadoyining gadoyi Qaysari Xoqon ila Doro. [2,33]

Baytdan quyidagi mazmun anglashiladi: Allohni bilmaydigan, Uning yagona ekanligiga tengsiz qudrat, jamol va jalol sohibi ekanligiga iymon keltirmaydigan odamni maʼrifatli sanab boʻlmaydi. Aql va iymon egasi boʻlgan odam Allohning borligiga iymon keltirib, buyurgan amallarni ado etish va qaytarilgan ishlardan chekinishni hayotining maslagiga aylantirsa, qaysi kasb egasi boʻlishi, u shohmi yoxud gado barcha insonlar, albatta, ikki dunyo saodatiga erishadi.

Amiriy Allohga hamd oʻqir ekan, U Zotning vasfini aytishda tillar soqov boʻlishi, hatto, shoir kabi shoh boʻlgan Rum qaysari, Chin xoqoni, Eron shahanshohi ham gadolarning gadosi boʻlganligini taʼkidlaydi.

Ogahiy esa quyidagicha yozadi:

Jamu Doroki mulku joh birla tuttilar shuhrat,
Emaslar bir gadoiy zoru benomu nishoningcha. [4,35]

Bu yerda Doro soʻzi talmeh sanʼatini yuzaga keltirgan. Doro deganda qadimda Eronda peshdodiylar sulolasining toʻrtinchi shohi Jamshid nazarda tutilgan. Mumtoz adabiyotda bu hukmdorga nisbatan koʻplab sifatlar beriladi. Shulardan “Jamshid qadahi” yoki “Jamshid jomi”dir. Jamshid jomidan ichilgan may hech qachon tugamaydi. Baytda: Doro kabi zotlar podshohlik bilan shuhrat tutgan boʻlsalar ham, sening eshigingdagi zorlanib turgan benom va benishon gadolarga teng boʻla olmaydi, degan fikr ilgari suriladi.

Amiriy tengsiz isteʼdod sohibi sifatida salaflari ijodidan chuqur bahramand boʻlgan va oʻz asarlarida buning taʼsirini koʻramiz. Chunonchi, Hazrat Alisher Navoiyning buyuk “Xamsa”si tarkibiga kirgan “Farhod va Shirin” dostonida Xusrav va Farhodning aytishuvi berilgan, hamda ushbu aytishuv orqali Farhod tilidan chinakam ishqning qiymati koʻrsatib oʻtilgan. Amiriy oʻzining “Gar koʻzimdin gʻoyib oʻlsa bir nafas mohim maning” misrasi bilan boshlanuvchi gʻazalida aynan oʻsha ishq ilohiy haqiqatlariga murojaat qilgani seziladi.

Alisher Navoiy:

Dedi: “Nedur senga olamda pesha?”
Dedi: “Ishq ichra majnunliq hamesha.” [5,235]

Amiriy: Zohido, dersanki: “Oshiqlik‘da maqsuding nedur?”

Bo‘l magay ishqidin o‘zga hech dilxohim maning. [2,170]

Ogahiy ham shunday munozara usulidan foydalangan holda endi oshiq va ma’shuqa tilidan ishqning qiymatini bayon etmoqchi bo‘ladi:

Dedim: “ Yuz uzra la’ling jon bag‘ishlar obi hayvondek”.

Dedi: “Teng tutmag‘il har suvni jannat kavsari birla.”[4,46]

Umarxon Amiriy bir-biridan go‘zal oshiqona, orifona, rindona g‘azallarni meros qoldirgan. O‘zi mamlakat hukmdori bo‘lishiga qaramay, u ishqda xokisor, bu yo‘lda faqirlikdan esa faxrlanadi.

Payg‘ambarimiz Muhammad Mustaf o sallallohi alayhi vassallamning “Al faqrun – faxrun” – “Faqirligim – faxrimdir” degan hadisi shariflari mavjud. Ana shu hadisi sharif tasavvuf tariqatidagi faqr maqomiga ham asos bo‘lgan. Faqr fano – tasavvuf tariqatining yettinchi, oxirgi va eng oliy darajasini anglatadi. Faqr fano maqomida so‘fiy foni y dunyo manfaatlaridan butunlay voz kechgan, nafs ammore tuzoqlaridan batamom ozod bo‘lgan holatga yetadi. Faqr – tariqat sohiblarining muqaddas shioriga aylanadi. Amiriy ham, Muhammad Rizo Ogahiy ijodida ham faqr maqomi va unga yetish yo‘lidagi lirik qahramon gavdalanadi:

Amiriy: Man gadoyi notavondurman, eshitmaydur Amir,

Haddin oshdi bu eshikda “shay’alillohim” mening. [2,170]

Ogahiy: Bizki, bukun jahon aro kishvari faqr shohimiz,

Boshimiz uzra ohimiz shu’lasidur kulohimiz. [3,214]

Amiriyning lirik qahramoni o‘zini gunohkor banda ekanligini tan olgan holda yer-u osmonlar egasi bo‘lgan Qodir Allohdan gunohlarini kechirini iltijo qilsa, Ogahiyda lirik qahramon jahonda faqirlik mamlakatining podshohimiz, deya faxrlanadi. Faqirlik bu Yaratgangagina ehtiyojmandlikdir. Dunyo hirs-u havaslaridan voz kechish, nafs-u havo qasrini tark etish, manfaatlar iskanjasidan ozod yurish darveshlikdir. Faqr-u fano riyozatlarini anglangan zaruriyat sifatida qabul qilish, suvrati zoru zaif, faqiru haqir bir ahvolda bo‘lsa-da, siyratda o‘zini shohdek tanti, o‘ktam, mardonavor sezish javonmardlarcha jonbozlik nishonasidir. Baytda Mashrabdagi olamni o‘rtaguvchi “oh” timsoliga ro‘para kelamiz. Bu bejiz emas. Ushbu bayt Ogahiyning mashrabona ruhda yozilgan g‘azalidan. [6,12] Bundan Amiriy yoki Ogahiy Mashrabdan o‘rgangan yoki ta’sirlangan, degan ma’no chiqmaydi. Gap shundaki, g‘azallar har xil, mualliflar boshqa-boshqa. Lekin, ruhiyat, timsol va lirik qahramon yagona, mushtarak. Bu ulug‘ shoirlarimizning maslakda yaqin, komil inson qiyofasi tasvirida hamkor ekanliklarini ko‘rsatadi.

Amiriyning yuqoridagi g‘azalining ikkinchi baytida ma’shuqasini “husn iqlimining sultoni” deb ta’riflaydi:

Man kim-u, vaslin tamanno aylamak , hayhotkim,

Husn iqlimining sultoni erur shohim maning. [2,170]

Ogahiyda ham shunga o‘xshash baytni uchratish mumkin:

Husn mulkida erursan podshoh,

Xo‘blardur ostoning bandasi. [4,59]

Har ikki shoir ham Husn iqlimining, mamlakatining sultoni, podshosi sifatida Yaratganni vasf etgan. Bunday hamohang baytlarni hali ancha davom ettirish mumkin. Zotan, badiiy adabiyot serqirra, uning asosiy quroli hisoblanmish SO‘Z g‘oyat serjilo. Umuman olganda, Amiriy ijodi chinakam ilhom manbasi. Unda ilohiy ishq tajalliysini ham, orifona yo‘nalishni ham, tabiat tasvirini ham, pok tuyg‘ular jilosini ham, hatto, nasihatnamo baytlarni ham uchratish mumkin. Ogahiydek yetuk ijodkor murojaat qilsa arzigulik darajada boy adabiy meros qoldirgan Amiriy ijodi hali ko‘plab tadqiqotlar uchun asos bo‘lishi, shubhasiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Qobilova Z. Badiiy ijodda ta’sir va izdoshlik. – Toshkent: “Tamaddun”, 2021.
2. Amiriy. Devon. O‘zbekcha she’rlar. – Toshkent: “Tamaddun”, 2017.
3. Ogahiy. Asarlar I jild. – Toshkent: “Adabiyot va san’at”, 1972
4. Ogahiy. Асарлар II жилд. – Toshkent: “Adabiyot va san’at”, 1972.
5. Alisher Navoiy. Farhod va Shirin. – Toshkent: “Adabiyot va san’at”, 1989
6. Jumaxo‘ja N. G‘azalda faqr-u fano talqini. “Muhammad Rizo Ogahiyning o‘zbek mumtoz adabiyoti rivojida tutgan o‘rni” mavzusidagi respublika ilmiy-nazariy anjuman materiallari. – Toshkent, 2020.

OTA SIYMOSINING BADIY TALQINI

**Guljahon Soliyeva,
talaba,**

Qo‘qon davlat pedagogika instituti

Annotasiya. Ushbu maqolada taniqli yozuvchi, tanqidchi olim Ulug‘bek Hamdamning “Ota” romaniga asosiy e’tibor qaratilgan. Ulug‘bek Hamdamning roman yozishdagi mahorati, qahramonlar surati va siyratini aks ettirishda o‘ziga xos jihatlari haqida fikr yuritilgan. Muallif ushbu asari orqali “o‘zbek otalari” obrazini to‘laqonli namoyon qila olgani misollar yordamida yoritilgan.

Аннотация. Данная статья посвящена роману «Отец» известного писателя и критика Улугбека Хамдама. Обсуждается мастерство Улугбека Хамдама в написании романов, его уникальные стороны в изображении образа и характера героев. Используя примеры, автор смог в этом произведении полностью передать образ «узбекских отцов».

Annotation. This article focuses on the novel “Father” by Ulugbek Hamdam, a well-known writer and critic. Ulugbek Hamdam's skill in writing novels, his unique aspects in depicting the image and character of the heroes are discussed. Using examples, the author was able to fully express the image of "Uzbek fathers" through this work.

Kalit soʻzlar: Modernistik asar, realizm, umumlashma timsol, ism tanlash mahorati.

Ключевые слова: Модернистское произведение, реализм, обобщенный образ, навык подбора имени.

Key words: Modernist work, realism, generalized image, name selection skill.

Ulugʻbek Hamdamning ilmiy-ijodiy va tarjimonlik faoliyati bilan yaqindan tanish boʻlgan muxlisga yaxshi maʼlumki, uning adabiy-estetik qarashlarida Sharq va Gʻarb adabiyotining turli xil muammolari, Sharq falsafasining asosini tashkil etuvchi rumiyona qarashlardan tortib Gʻarb modernizmi va postmodernizmga oid nazariyalargacha qamrab olingan. Ulugʻbek Hamdam ilmiy, adabiy-estetik qarashlarining omillari haqida soʻz yuritilganda, uning eng muhim ijodiy prinsiplaridan biri badiiy asar qanday usulda, qanday “izm”da – (xoh realistik, xoh modernistik) yaratilgan boʻlmasin, asosida katta hayotiy haqiqatlar yotadi, realizm badiiy adabiyotning asosidir, degan qarashlar ustuvorligini koʻrishimiz mumkin [3:60].

Adabiyotimizda oʻzbek onalariga bagʻishlab koʻplab asarlar yaratilgan. Onalarimizning sabr-bardoshi, qatʼiyati, fidoiyligi haqida qator-qator asarlar yozilgani bizga maʼlum. Lekin otalarimiz haqida yozilgan asarlar barmoq bilan sanarlik darajada ekani ham kundek ravshan. Shu jihatlarni hisobga olib qarasak, Ulugʻbek Hamdam professor olim Umarali Normatov taʼbiri bilan aytganda “Ota” romanida barcha oʻzbek otalarining chinakam umumlashma timsolini aks ettira olgan. Yozuvchining oʻzi “Barcha otalarga bagʻishlanadi” deb asarni boshlaydi. Doimo onalarimizni kuylaymiz, ulugʻlaymiz. Shunday hikoyatlar borki, otamiz yotgan uyning tomiga chiqish mumkin emasligi, otaga tik boqib boʻlmasligi, ota qargʻishini olganlar ikki dunyoda ham koʻkarmasligi, otasini yigʻlatgan odam oqpadar boʻlishi kabi mazmunlarni tashiydi. “Qissasi Rabgʻuziy” asaridagi Yusuf alayhissalom qissasida bu borada goʻzal bir namuna keltirilgan. Yusuf (a.s) va ularning otalari Yaʼqub (a.s)ning uzoq vaqtdan keyin diydor koʻrishishlari tasviri berilgan. “Yaʼqub (a.s) tuyadan tushib piyoda ravona boʻldilar. Yusuf (a.s) bodi sarsardek (kuchli shamoldek) bir otga minib kelar edilar. Hazrat Jabroil alayhissalom kelib aytadilarki: “Ey Yusuf, bu ne holki, otangiz piyoda kelmoqda, siz esa otliq?” Yusuf (a.s) “Visolning ishtiyoqida faromush qilibman”, dedilar. Shunda Jabroil(a.s) “Ey Yusuf, otangizga behurmatlik qilganingiz uchun goʻrda badaningiz sasiydi, boshqa paygʻambarlarniki sasimaydi”, deydi. [2:116] Ulugʻbek

Hamdam ham bu asari orqali yana bir bora otalarimiz qadrini, qiymatini bir pag‘ona yuqoriga olib chiqqan desak mubolag‘a bo‘lmas. Shu o‘rinda aytib o‘tish kerakki, Ulug‘bek Hamdam yaratgan ota obrazining genezisini uning boshqa romanlarida uchratishimiz mumkin. Adib ota obrazini o‘ziga xos bir mehr bilan tasvirlaydi. Masalan, “Muvozanat” romanida Odil ota, “Isyon va itoat” romanida Ustoz tabib kabi obrazlarda donishmandlik, halollik, g‘urur va or-nomus kabi xususiyatlar namoyon bo‘ladi. Ushbu maqolada yozuvchining “Ota” romaniga asosiy e‘tibor qaratilgan. Asar ikki qismdan iborat. Birinchi qism “Osuda osmon ostida”, “Urushda”, “Kutish” boblari, ikkinchi qism esa “Yana osuda osmon ostida” nomli boblardan tashkil topgan. Romanga so‘zboshini Filologiya fanlari doktori, professor, O‘zbekiston Respublikasi fan arbobi Umarali Normatov yozgan. “Mavzu-mundarija, tasvir, talqin jihatidan avvalgi asarlarining birortasini takrorlamaydigan bu romandagi Ikkinchi jahon urushi voqealaridan tortib bugungi kunimizga qadar sodir bo‘lgan ham vahshatli, ham quvonchli lavhalar o‘quvchi ko‘z oldida baralla gavdalanadi... Adabiyotimiz, jumladan, romanchiligimiz falaj holatga tushib qolgan hozirgi sharoitda bu asar roman janriga qayta jon ato etdi”. [1:3]

Asar Oychechak opa va O‘tkir akaning o‘n besh yildan beri tirnoqqa zor o‘g‘li Po‘lat va kelini Yog‘duning farzandsizligidan boshlanadi. Asarning boshlanish qismidanoq yozuvchi asarning bosh qahramoni Po‘lat (ota) obrazi xarakter qirralarining shakllanishiga e‘tibor qaratadi. Uning xarakterida o‘zbek yigitlariga xos bo‘lgan qaysarlik, o‘z so‘zidan qaytmaslik, cho‘rtkesarlik kabi xususiyatlarini ko‘rsatib bergan. Bundan tashqari, asarni o‘qish davomida ijodkorning ism tanlash mahoratiga qoyil qolamiz. Misol tariqasida bosh qahramonning o‘zini olsak, Po‘lat – haqiqiy turkona ism. Unda juda katta matonat yashiringan. U o‘z ismiga monand ko‘p ishlarga irodasi metin bo‘ladi. “Ne-ne odamlar yuziga chiqqan bitta chipqondan o‘lib ketayotgan bir paytda uning o‘g‘li bir emas, ikki urushdan omon qaytadi”. [1:61]

Yozuvchining mahorati shundaki, romanda 15 yildan buyon tirnoqqa zor bo‘lgan Po‘lat va Yog‘duning ruhiy iztiroblari, qalb og‘riqlari, kechinmalarini g‘oyat ta’sirli, ishonarli, jonli bo‘yoqlarda tasvirlab bera olgan va bugungi kunda farzandsizlikni pesh qilib qisqa muddat ichida ajrashib ketayotgan yosh oilalarimizga asar qahramonini chiroyli bir namuna qilib ham ko‘rsata olgan. Po‘lat ota obrazi g‘ururli, oriyatli, vatani, oilasi, farzandi uchun jonini berishga tayyor inson sifatida gavdalanganini aytish mumkin. Ota farzandini qay darajada yaxshi ko‘rsa ham or-nomus masalasi ular uchun birinchi o‘rinda ekanligini Po‘lat ota qizi Sevinchning tug‘ruqxonada benikoh farzand dunyoga keltirayotganini eshitgan vaqtidagi holatidan bilish mumkin. Erkaklar uchun butun dunyodagi barcha narsalar bir taraf bo‘lsa, or-nomus, andisha, ularning hamiyati esa bir taraf. Mana shu ikkala

taraf o'rtasidagi muvozanat buzilsa ular qotilga ham aylanishi mumkin. Hatto 15 yil intiqlik bilan kutgan, dunyoga kelganida oilasiga bir umrga arzigulik sevinch baxsh etgan, jonidan ortiq ko'rgan bitta-yu bitta shirin farzandi bo'lsa ham. Po'lat ota ham g'urur, or-nomus masalalarini o'ylab bunday ishga qo'l uradi. Ota yetti yil qamoqda o'tirgan bo'lsa-da, bir zum bo'lsin qilgan ishidan afsuslanmasdi. "Sodir bo'lgan mudhish voqea butun Mingtepa-yu Asakani ikkiga bo'lib tashladi. Xuddi Po'lat ota o'z qizi – Sevinchni tilimlagani kabi". [1:160] Xuddi shunday kitobxon ham kim haq, kim nohaq ekanini anglashda ikkilanadi, uzoq muddat asar ta'siridan chiqolmay qoladi. Kimni ayblashni ham, kimni tarafida turib himoya qilishni ham bilmay, o'rtada qolib ketadi. "Axir men otaman, ota! Bu dunyo otalar qo'lida ediku, yoki men tufayli chiqib ketdimi? Yo'q, yo'q, bunga yo'l qo'yib bo'lmaydi. Aslo! Kerak paytda otalar qattiq turmas ekan, dunyo ham o'z o'rnida turmaydi: buziladi, ketadi. Mana, men – seni ko'p yaxshi ko'rib yubordim. Yuzing kuyik, yuraging kuymasini dedim, erkaladim, papaladim. Xo'sh, nima bo'ldi keyin? Ko'chadan bola orttirding! Haromi deyishadi axir bunday bolani, haromi!.. Yo Alloh, qanday qilib yo'l qo'yding bunga? Endi qanday chidayman? Meni nevaram haromi bo'lib keladimi uyimga?!.. Yo'q, also mumkin emas!.. Bugun men bunga xo'p desam, ertaga yana boshqa birov qiladi bu ishni! Endi keyingisiga yo'l qo'ymayman! Odamlar xayolida – Shunday qilib bola tug'ish mumkin ekan, – degan o'yni tag-tomiri bilan sug'urib tashlash uchun ota qilishi kerak bo'lgan ishni qilaman!.. Sevinch, shu choqqacha otang mehrini ko'rib kelding, endi qahrini ham ko'r!.. Shunga meni majbur qilganing uchun la'nat bo'lsin senga, la'nat bo'lsin bunday qismatga!.." [1:157]. Po'lat ota tilidan aytilgan xuddi shu jumla hayotidagi eng aziz ne'mati bo'lgan farzandini hech ikkilanmay o'ldirishiga turtki bergandir balki. Aytganimdek, kim haq, kim nohaq buni anglash qiyin. Chunki hayotning o'zi ba'zan shunday savollar qarshisida insonni ikkilantirib qo'yadi. Asar nihoyasida Sevinchning ikki yuzidek ham ayanchli, ham go'zal umrning zalvoridan tolga Po'lat ota tilidan hayotda tushunib yetgan oliy haqiqatlari keltiriladi. Darhaqiqat, Umarali Normatov aytganidek, "Ota" romanida o'quvchi haqiqiy o'zbek otasi bilan yaqindan tanishadi. Asar bilan tanishib chiqqan inson O'tkir Hoshimovning "Dunyoning ishlari" qissasida o'zbek onalari haqiqiy timsol darajasiga ko'tarilgan bo'lsa, "Ota" romanida o'zbek otalarini chinakam umumlashma timsoli aks etganiga yana bir bor guvoh bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ulug'bek Hamdam. "Ota". – Toshkent: "Yangi asr avlodi", 2020.
2. Nosiruddin Burhonuddin Rabg'uziy. Qisasi Rabg'uziy. – Toshkent: "Mumtoz so'z", 2009.

3. Islom Yoqubov. Mustaqillik davri o'zbek romanlari poetikasi. – Toshkent: “Nurafshon business”, 2021.

4. “O'zbek adabiy tanqidi” antologiyasi. – Toshkent: “Turon-Iqbol”, 2011.

ISAJON SULTONNING “GENETIK” ROMANIDA MILLIY QADRIYATLAR TALQINI

**Nozima Asadullayeva,
talaba,**

Qo'qon davlat pedagogika instituti

Annotatsiya. Mazkur maqolada xalqimizning milliy qadriyatlari va an'analari xususida fikr yuritiladi. Isajon Sultonning “Genetik” romanidan misollar keltirilib, asar tahlilga tortiladi.

Аннотация. В данной статье рассматриваются национальные ценности и традиции нашего народа. Приводятся примеры из романа Исаджона Султана “Генетика” и анализируется произведение.

Annotation. This article discusses the national values and traditions of our people. Examples from Isajon Sultan's novel "Genetic" are given and the work is analyzed.

Kalit so'zlar: Milliylik, qadriyat, o'zlik, an'ana, bilim, kitob, insoniylik

Ключевые слова: Национальность, ценность, идентичность, традиция, знание, книга, человечность.

Key words: Nationality, value, identity, tradition, knowledge, book, humanity

Ma'lumki, har bir yozuvchi, ijodkor asarlarida o'z davrining qiyofasini holatini shu bilan bir qatorda ana shu jarayonda yashayotgan xalq holatini ham namoyon etadi. Har bir kitobxon asar mutolaasi mobaynida undagi davr holatini, xalqning hayotiy hamda xayoliy qarashlarini anglab boradi va shu bilan birga hozirgi davrga qiyoslab o'rganadi. Shunday asarlarimiz borki, biz ularni o'qishimiz bilanoq ko'z o'ngimizda xalqimiz o'tmishi, milliy qadriyatlari bo'y-bastini namoyon etadi. Albatta, bu yozuvchining uslubi va mahoratiga bog'liq. Zamonaviy o'zbek adabiyotining Erkin A'zam, Xurshid Do'stmuhammad, Nazar Eshonqul, Luqmon Bo'rixon, Ulug'bek Hamdam, Nabi Jaloliddin kabi vakillari asarlari bugun sevib o'qilmoqda. Ana shunday ijod ahli qatorida O'zbekiston Xalq yozuvchisi Isajon Sulton ham bor. Biz Isajon Sultonni qadriyatlar kuychisi desak xato qilmagan bo'lamiz. Yozuvchining barcha asarlarida milliy ruh, milliy qadriyatlar yaqqol bo'y ko'rsatib turadi. U suhbatlaridan birida bugungi o'zbek adabiyoti va undagi milliy ruh haqida shunday degan edi: “Adabiyotda o'zgarishlar muttasil ro'y berib turibdi. O'zbek nasri sust, deb baholaydiganlar bor. Bizlar olamshumul muvaffaqiyatlarga ko'nikib qoldik. Asarlar zo'rmi-zo'rmasmi, deyaverib o'zimiz ham charchab ketdik.

Asarni bunday baholash marketingning ishi, uni zo‘r deb o‘sha maqtab sotishi kerak. Adabiyot esa, nima bo‘lsa bo‘lsin, yashamoqda. Ko‘p hollarda baribir bag‘rikengroq bo‘laverish kerak deb o‘ylayman. Bugun yaratilayotgan asarlar, xoh kichik, xoh katta bo‘lsin, bugungi kun kishisining dard-u iztirobini, unga kuch-quvvat bag‘ishlab turgan qadriyatlarni, o‘y-ishonchini aks ettirmoqda. Ya‘ni badiiy tarix yaratilmoqda” [1]. Darhaqiqat, yozuvchi asarlari orqali xalqimizning o‘tmishini, qadriyatlarni, urf-odatlarini bir-biriga o‘xshamaygigan odamlar obrazini qaytadan ko‘z o‘ngimizda gavdalandiramiz. Hech shubhasiz, asarlarda bizga begona bo‘lmagan ota-bobolarimiz, momo va buvilarimiz hayoti yoritib berilgan. Adib qahramonlar nutqi orqali, kundalik yumushlar jarayoni orqali milliyligimiz qirralarini namoyish etib beradi. Yozuvchining milliy an‘analari go‘zal tarzda ifodalangan, kitobxonni o‘zligini anglashga chorlaydigan asarlaridan biri bu shubhasiz “Genetik” romanidir. Ushbu romanda qishloq odamlari hayoti va shu qishloqda ulg‘aygan bolaning qarashlari, o‘z tarixiga qiziqishi sodda va tushunarli tilda yoritilgan. Roman va uning yaratilish tarixi haqida yozuvchining “Milliy tiklanish” gazetasi muxbirining savoliga bergan javobi orqali ham anglasak bo‘ladi: “Genetik – el-yurt orasidan oltin yombiday yetilgan iste‘dodli bir bolakay haqidagi asar. Tog‘ yonbag‘ridagi oddiy qishloq bolasining hayoti hamda bilim bilan to‘yingach, ongida paydo bo‘lgan savollarga javob topishidan hikoya qiladi. Bolaligida “Otam kim?, Onam kim?” degan bolakay ulg‘aygach, “O‘zim kimman?” deya izlana boshlaydi. Gap xalqning ildizlari haqida ketayotgani ayon, albatta. Bobom kim?, Ajdodim kim? Xalqimning tarixi qaygacha borib taqaladi? Zamonaviy fan unga shu javoblarni ro‘baro qiladi, bilsa tarixi juda olislarga borib tutashar ekan. Gohida samoda momaqalldiroq gumburlab, chaqmoq chaqqanda, tuproq orasida oltin yombilar paydo bo‘larmish. Tafakkur chaqmoqlari chaqnashi-chi? U holda el orasidan noyob iste‘dodlar yetishib chiqarkan. Siz tilga olgan asar mana shu haqda”.

Yozuvchi tomonidan aytilgan yuqoridagi fikrlar haqiqiy o‘zlikni qidirgan, milliylikni anglagan insonning fikrlari aslida. Asarda bola tili orqali namoyon etilib, bugungi kun farzandlari ham ushbu savolni berishi kerak degan g‘oyani ilgari suradi, desak, yanglishmaymiz. Shu o‘rinda, xalq orasida ma‘lum bo‘lgan hozirda biroz chetlashayotgan jihat to‘y marosimgacha jarayondagi yigit va qizning yetti pushtini so‘rab bilish kerak degan mavzuga ham yaqin. Sababi avlodlar o‘z ajdodlarini bilsagina o‘zini anglaydi, o‘zgalardan ham buni talab etadi. Asar qahramoni ham ajdodlari genlarini o‘qish orqali kimligini, kimlarning avlodi ekanligini anglab boradi. Ayni shu masalada atoqli qirg‘iz adibi Chingiz Aytmatov fikrlarini keltirish o‘rinli: “Odatda, ovul qariyalari bu borada o‘g‘il bolalarni: “Qani aytchi, botir kimlarning avlodidansan? Otang kim? Otangning ota-bobolari kimlar? Nima ish bilan shug‘ullanishgan? Odamlar ular haqida nima deydi?” – kabi savollar bilan sinashadi. Agar bola bu savollarga javob berolmasa, uning ota-onasi qattiq izza

qilinadi”. [3; 89] Ko‘rinadiki, o‘zlikni bilish, milliy an‘analarga sodiqlik masalasi qardosh xalqlar uchun ham, umuman, butun insoniyat uchun ham o‘ta dolzarb masala hisoblanadi. Yozuvchi go‘zal Farg‘ona vodiysida tug‘ilib o‘sganligi, shu muhitda ulg‘ayganligi uchun ham vodiylilarga xos samimiyat, insonni qadrlash, hurmat kabi o‘rinlar asarlarida yaqqol sezilib turadi. Shu bilan birgalikda, ijodkor asarlarida qarindoshlik rishtalari mustahkamligi, ota-ona, opa-singillar, aka-ukalarning bir-birlariga mehr-oqibati o‘z ifodasini topadi. Professor Yo‘ldosh Solijonov to‘g‘ri ta’kidlaganki: “I.Sulton ko‘proq ota-ona, opa-singil, aka-uka, ularning mehr-oqibati to‘g‘risida yozishni xush ko‘radi” [3;55]. Darhaqiqat, ushbu fikrlar ijodkor asarlarida o‘z tasdig‘ini topgan. Aynan “Genetik” romani bunga yaqqol misol bo‘la oladi [4]. Asar qahramonlarning bizga tanish va qadrdon qishloq odamlari ekanligi hamda hozirgi kekxa momo va bobolarimiz siymosiga yaqinligi bilan qadrlidir. Quyidagi jadval orqali biz romandagi millat ruhiyati va yashash tarzidagidagi o‘zgarishlarni kuzatishimiz mumkin:

Ijobiy	Salbiy
Niso xola yolg‘iz kampir edi, qo‘ni-qo‘shnilar bechoraga har kuni ovqat olib chiqishardi.	Sinf partalari qachondir jigarrang, keyinchalik yashil bo‘yoq bilan bo‘yalgan, ko‘chgan joylaridan eski bo‘yog‘i ko‘rinib qolgan, ustida siyoh dog‘lari, pichoqcha bilan o‘yilgan belgilari ko‘zga tashlanadi.
Sandal atrofida qariyalar ertak boshlashadi, shulardan biri Nuh alayhissalom haqida. Bir kuni Nuh alayhissalomning xotini non yopibdi. Nonlari qip-qizarib, porsillab pishibdi. Tandirdan uzib savatga solayotsa, qo‘li kuyib, yerga bittasi tushibdi. Xullas, non yerga tushganda xotin - Xoh, o‘lgur, – debdi. Shunda Nuh payg‘ambar aytibdiki: - Hoy, nodon, rizqniyam so‘kadimi odam? Qani tavba qil-da, nonni yerdan olib ko‘zingga surchi? Xotin shunday qilibdi. Yerga tushgan non bo‘lagini olib, puf-puflab ko‘zga surtish odati o‘shandan qolganmish.	Har sahar ancha-muncha bola papkalarini yelkasiga osib maktabga, odamlar esa dalaga yo‘l olishadi. Bu bolalar nima uchun o‘qiyatganligini o‘zlari ham bilishmaydi. “O‘qisang, odam bo‘lasan”, – deyishadi kattalar. “Odam bo‘lish qanaqa o‘zi?” Hech kim bu bolalarning “odam bo‘lishiga” ishonmaydi. Ha, maktabni bitirishsa, armiyadan kelib uylanishadi. Keyin amakilari, tog‘alari kabi mol-hol boqib, yo dalada ishlab yuraverishadi. Hayot shunday davom etadi.

Xolis aya baland bo‘yli, kelishgan ayol bo‘lib, Ubay akaning zug‘um va tazyiqlariga lom-lim demay bardosh beradigan va zug‘umlar aro bolasini tishida tishlab katta qilayotgan bir xotin edi.	Ota-bobolaringiz g‘irt johil, savodsiz, zulm ostida ezilib yurishgan. Keyin davlat kelgan. Xalqni o‘qitib bilim bergan, maktablar ochgan. Elektr toki olib kelib, yo‘llar qurgan, mashinalar, traktorlar sovg‘a qilgan... Davlat bo‘lmasa, xalq amalda yer haydab, eshak minib yurgan bo‘lardi.
Tavba, Oy desam, xayolimda Sofiya xolam jonlanadi. Nihoyatda beozor, qalbi yorug‘likka to‘la mushtipar xotin edi. Sofiya xolam desam, yusaklarda yog‘du sochgan ajoyib oymomo yodga tushadi.	Aslida odamlar farzandlarining bilim olishini, “katta” o‘qishlarda o‘qishini orzu qilishadi, ammo shu sharoitda olgan bilimi “katta” o‘qish ostonasigayam yetmay, “Bo‘lmadi, ota” deb qaytib kelishidan cho‘chishadi. Shu sababli “Sendan olim chiqarmidi,” deb qo‘ya qolishadi... Qani, bolalar dalaga. To‘rtinchi sinfdan boshlab to kap-katta bolalarigacha birin-ketin traktor aravalariga chiqishadi...
Minglab yillar avval Er Kenja, ya’ni Kenja Botir devni o‘ldirgani yo‘l oladi. Oy yanada havolab ketadi. Bulutlarning ost tarafi qorayib ko‘rinadi, ular osmonda uchib yurgan bahaybat maxluqlarni eslatadi. Otasining taftli bag‘riga kirib olgan kenja o‘g‘il ularni hayiqmasdan kuzatadi. Kenja botir kichkina, akalari esa katta. Lekin dev bilan urushgani nimagadir Kenja Botir boradi. Sababi – akalar vaqti kelib uy-joyini boshqa qilib chiqib ketishadi, kenja esa ota-ona bilan qoladi. Shu sababli u aqlli, qo‘rqmas bo‘lib ulg‘ayishi kerak.	- Omon! - Ha? - Tur, molga suv ber! - Allaqachon berganman, ona. - Unda boshqa ishga urin. Nimalar qilyapsan o‘zi? - Kitob o‘qiyapman. - Sen hayotni kitobini o‘qi! Olim bo‘larmiding? Otang suvchi, bobong suvchi, olmani tagiga olma tushadi-da! - Unaqa emas. Otam ham, bobom ham vaqtida o‘qiy olishmagan. El bepoyon, har burchida har turfa odam, lekin bu Omon deganlari doimo shunday tanbehlarni eshitadi. Kishilari yaylovlarda mol-qo‘y boqib yuradigan qishloqlarda ham shu gap.

“O‘qinglar, jon bolalarim, – dedi. Hozir ayni payti. Bilim olinglar, biz ko‘rgan kunlarni ko‘rmanglar. Tevaragingizga razm soling, qarang, odamlarning umri tirikchilik tashvishlari bilan o‘tib ketmoqda. Yetar, bas! Ko‘rmayapsizmi, astronomiya olis yulduzlar nurini yoyib bo‘ldi, biz esa haliyam ketmon ko‘tarib yuribmiz.	Kishilar o‘zlari bilmaydigan narsalar haqida gap ketganida “Ha, endi biz oddiy, jo‘n odamlarmiz-da”, deb iljayib qo‘yishadi.
Jon bolalarim, ilm olinglar. Axir, men ham fazolarga, yulduzlarga qiziqardim. Naylayin, turmush og‘ir ekan. Otamning yoniga kirishim, beliga mador bo‘lishim kerak deb, tuproq ichida o‘ralashib yuraveribman. Hayot nimaga bunday deb o‘ylab ham ko‘rmabman. Qarasam, umr o‘tib ketibdi.	- Eh, birov sening kashfiyotingga qararmidi? Uy-joyingga, kiyim-boshingga qaraydi odamlar.

Romandan olingan parchalardan ko‘rinadiki, millatga xos bo‘lgan boqiy qadriyatlar, milliy urf-odatlar, ilmga tashnalik sobiq sho‘ro tuzumi yillarida anchayin xirlashgan. O‘tmish unutilgan. O‘zbekdan faqat mehnatkash xalq yasamoqchi bo‘lishgan. Lekin xalqning qon-qoniga singib ketgan qadriyatni sho‘ro mashinasi tomomila yo‘qota olmadi. Istiqlol yana o‘zligimizni qaytardi. Bugun ham milliylikka rahna solayotgan kuchlar sho‘ro davridan kam emas. Mana shunday sertahluka zamonda o‘zlikni asrab qolishimiz uchun “Genetik” kabi asarlarni ko‘proq o‘qishimiz kerak bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. “Асарлар зўрми-зўрмасми, деявериб чарчадик, адабиёт нима бўлса ҳам яшамокда”. И.Султон ва Ф.Қурбонова суҳбатидан. ЎЗА <https://uza.uz/post/338014> .
2. 7-sinf adabiyoti. – Toshkent: “Sharq”, 2013.
3. Солижонов Й. Нияти улуғ адиб./ Исажон Султон насри бадиияти. – Тошкент: “Турон замин зиё”, 2017.
4. И.Султон. Генетик. – Toshkent: “Янги аср авлоди”, 2018.

II. O'ZARO ADABIY TA'SIR MASALALARI

ŞOTA RUSTAVELİNİN “PƏLƏNG DƏRİSİ GEYMIŞ PƏHLƏVAN” ƏSƏRİNİN ŞƏRQ İNTİBAHINA AİD OLMASI VƏ TÜRK FOLKLORU ƏSASINDA YARADILMASI HAQQINDA

**Salidə Şərifova,
filologiya elmləri doktoru,
AMEA-nın professoru,
Rusiya Təbiət Elmləri Akademiyasının həqiqi üzvü
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu,
Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin baş elmi işçisi**

XÜLASƏ: Şərq İntibahının yetişdirməsi olan Şota Rustavelinin şəxsiyyəti, yaradıcılığı, gürcü şairi kimi təqdim edilməsi ətrafında mübahisələrin Azərbaycan elmşünaslığında aktualıq kəsb etməməsilə üzləşirik.

Ş.Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərinin bir çox millətlər tərəfindən özününküləşdirilməsinə cəhdləri tarixi reallıqdır. Özününküləşdirmə prosesi ən çox gürcü və fars ədəbiyyatında özünü göstərməkdədir. Əsər üzərində dəyişikliyin yalnız əsərin qısaldılmasında deyil, həm də əsərə əlavələrin edilməsində üzləşilməsi faktı tədqiqatçılar tərəfindən xüsusi vurğulanır.

XII-XIII əsrlər Şərq ədəbiyyatında poema, mənzum roman və s. janrlarının inkişaf etdiyi dövrdə Şərq Renesansının baş verməsi Şota Rustaveli yaradıcılığına diqqət yönəltməyi önə çıxarır. Şərq İntibahı gürcü ədəbiyyatını özündə ehtiva etmir. Şərq Renesansı Qafqazda yaşayan xalqlar içərisində Azərbaycan türklərinin sahib olduğu ədəbi mühiti, farsdilli və ərəbdilli ədəbiyyatı əhatə edir, gürcü və digər xalqların ədəbiyyatı və mədəniyyəti Şərq Renesansına daxil olmaqdan məhrumdur.

Ş.Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsəri göstərir ki, Orta əsrlərdə Qafqazda vahid bir ədəbi mühiti var idi. Bu mühitdə yazıb yaratmış xalqlar türk xalqları ədəbiyyatı çərçivəsində təşəkkül edib. Türk xalqlarına aid olmayan Qafqaz xalqlarının ədəbiyyatı yalnız ya folklurun, islam olmadıqda dini xarakterli əsərlərin inkişaf ilə əlaqəlidir. Dini janrlar özünəməxsus sistemə malik idi. Ş.Rustaveli kimi ədəblərin əsərlərinin ədəbiyyat və mədəniyyət baxımından tədqiq edilməsi vacibdir. Bu sonradan Qafqazda yaşayan xalqların ədəbiyyatının və mədəniyyətinin saxtalaşdırılmasının aşkarlanmasında əhəmiyyət kəsb edir.

РЕЗЮМЕ: Вопросы личности и творчества, представляемого читателю как грузинского поэта Шота Руставели, однако фактически являющегося

составной частью Восточного возрождения, не поднимаются в азербайджанском литературоведении.

Многими литературоведами утверждается, что творчество Шота Руставели относится к XII веку. Тот факт, что в этот период в грузинских царских дворах тюркский язык (а точнее кипчакское культурно-языковое влияние) традиционно использовался как язык общения, подчеркивали многие признанные научные исследователи.

Произведение Шота Руставели “Витязь в тигровой шкуре” многие народы пытаются приписать себе. Эти тенденции наиболее отчетливо проявляются в грузинском и иранском литературоведении. При этом, как грузинские, так и зарубежные исследователи подчеркивают, что произведение на протяжении веков подвергалось многовековым изменениям с целью его насильственного присвоения. Особо подчеркивается исследователями тот факт, что изменения в работе заключаются не только в сокращении произведения, но и в внесении дополнений в произведение.

Актуальным является вопрос, а в какой литературной традиции мог быть создан роман в стихах Шота Руставели. Примечательно, что грузинская литература того исторического периода не имело ни одного образца, схожего с “Витязем в тигровой шкуре”. Однако в рамках Восточного возрождения в XII-XIII веках создавалось множество романов в стихах. Проблема в том, что грузинская литература не охвачена Восточным возрождением. При этом Восточное возрождение включает в себя литературу азербайджанских тюрков, персоязычную и арабоязычную литературу народов, проживающих в том числе и на Кавказе.

В романе в стихах Шота Руставели “Витязь в тигровой шкуре” описываются быт, традиции, праздники тюркских народов. Например, упоминание праздника Новруз в произведении... Следует также отметить, что отраднo, что после “нарезки” произведения остались эпизоды, связанные с праздником Новруз. Обладающий глубокими знаниями о празднике Новруз, в частности о космогонии, истории происхождения, религиозном значении этого праздника и т.д., Шота Руставели художественно раскрывает в произведении значение праздника Новруз.

Произведение Шота Руставели “Витязь в тигровой шкуре” свидетельствует, что в Средние века на Кавказе существовала единая литературная среда. Народы, писавшие и творившие в этой среде, опирались на тюркскую литературную традицию. При этом, художественные произведения, не связанные с этой традицией, либо носят фольклорный характер, либо сугубо религиозный, которые обладали в той же грузинской литературе своей жанровой системой. С этой точки зрения, актуально

исследование творчества Шота Руставели и других классиков эпохи с точки зрения развития жанровой системы, литературной традиции и культурной среды XII-XIII веков. Это позволит опровергнуть попытки фальсификации литературного наследия народов, проживающих на Кавказе.

ABSTRACT: We are faced with the fact that the discussions on the identity and creativity of Shota Rustaveli, a product of the Eastern Renaissance, and his presentation as a Georgian poet, have nothing to do with Azerbaijani science.

It is a historical fact that Shota Rustaveli's work "The Knight in the Panther's Skin" is tried to be claimed by many nations. The process of appropriation is most evident in Georgian and Persian literature. Researchers especially emphasize that changes in the work appear not only in shortening the work, but also in making additions to the work.

12-13. Poems, verse novels, etc. in the 19th century Eastern literature. The genres developed widely, and the emergence of the Eastern Renaissance during this period highlights the creativity and personality of Shota Rustaveli. The Eastern Renaissance does not include Georgian literature. The Eastern Renaissance includes the literary medium of Azerbaijani Turks, Persian or Arabic literature among the peoples living in the Caucasus, and the literature and culture of Georgian and other peoples are outside the Eastern Renaissance.

Shota Rustaveli's "The Knight in the Panther's Skin" indicates a unified literary scene in the Caucasus in the middle Ages. The peoples who wrote and created in this environment were shaped within the framework of the literature of the Turkish peoples. The literature of the non-Turkish peoples of the Caucasus is concerned only with the development of folklore and works of a religious nature in the absence of İslam. Religious genres also had their own systems. It is important to examine the works of literary figures such as Shota Rustaveli in terms of literature and culture. Because this is important in terms of revealing the literary and cultural distortions of the peoples living in the Caucasus.

Açar sözlər: Şota Rustaveli, "Pələng dərisi geymiş pəhləvan", mənzum roman, Şərq intibahı, türk folkloru.

Ключевые слова: Шота Руставели, "Витязь в тигровой шкуре", роман в стихах, Восточное Возрождение, *тюркский фольклор*

Keywords: Shota Rustaveli, "The Knight in the Panther's Skin", a novel in verse, Eastern Renaissance, Turkish folklore.

Giriş

Şərq İntibahının yetişdirməsi olan Şota Rustavelinin şəxsiyyəti və yaradıcılığı ətrafında baş verən mübahisələr, xüsusilə də gürcü şairi kimi təqdim edilməsi ətrafında mübahisələrin Azərbaycan elmşünaslığında aktualıq kəsb etməməsi ilə üzləşirik. Şota Rustavelinin əsərinin ilkin variantının əldə olmaması, tərcümə

variantı olmasının iddia edilməsi, müxtəlif əlyazmalarının tərcümə nümunəsi kimi təqdim olunması, nəşr edilmiş nüsxələrin dəyişikliklərə məruz qalması, əsərin obrazının və süjetinin Şərq mədəniyyəti və xalqı ilə bağlı olması, konkret olaraq, müəllifin milliyyətə gürcü olmaması və s. əsər ətrafında mübahisələrin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Şota Rustaveli haqqında

Şota Rustaveli şəxsiyyət kimi dünya mədəniyyətində tanınmış olsa da, onun şəxsi həyatı və şəxsiyyəti haqqında məlumatlar yox dərəcəsindədir. Tədqiqatçılar tərəfindən bu amil diqqətdən yayınmamışdır. Məsələn, Mose Canaşvili Şota Rustaveli haqqında hər hansı bir məlumatın heç bir salnamələrdə qalmadığını xüsusi olaraq vurğulamışdır: “Bizim salnaməmizdə Rustaveli haqqında heç bir məlumat saxlanılmamışdır, biz bilmirik ki həqiqətən Rustaveli ləqəbi Rustavi qəsəbəsiyləmi bağlıdır, ədib hansı nəslə məxsus olub, atası, anası, müəllimi kim olub, neçənci ildə anadan olub, neçənci ildə vəfat edib”.

Şota Rustavelinin ictimaiyyətə təqdim edilən şəkli onun hansı xalqa aid olub-olmaması haqqında fikir yürütməyə kifayət qədər əsas verir. Ədibin ictimaiyyətə təqdim edilən şəkildə şairi qarapapaq-tərəkəmələrə aid olan quzu dərisindən olan papaqla görmək mümkündür. Qıpçaq qrupları ilə qaynayıb-qarışan oğuz-avşarların qarapapaq-tərəkəmə adlandırılması, qara quzu dərisindən papaqdan istifadə etmələri və s. tarixi həqiqətlərdir. Şota Rustavelinin yaşadığı dövrdə və məkanda özlərinə yer tutmuş qarapapaq-tərəkəmə boyuna diqqət yetirməyi vacib bildik. Türk tarixçisi M.F. Kırzioğlu “Yuxarı Kür və Çoruk boylarında Qıpçaqlar” (8) əsərində qarapapaqların əcdadları sayılan Borçalı və Qazaxlı adlı iki igid atlı-köçəri qıpçaq (kuman-xəzər) uruğunun eramızın II yüzilinin sonları və IV yüzilinin əvvəlləri arasında Şimali Qafqazdan Kür- Araz çayları boylarına axın zamanı Borçalı (Debed) çayı və mənbəyini Pəmbək dağından götürüb Araz çayına qarışan indiki Ermənistan ərazisindəki Qazax (A bar an//A varan) çayı ətrafındakı ərazilərə yerləşdiklərini vurğulayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyədə, Gürcüstanda, Azərbaycanda, İranda, Qazaxıstanda, Qırğızıstanda, Özbəkistanda, Dağıstanda və s. kimi məkanlarda məskunlaşmış qarapapaqların ana vətəni Borçalıdır. “Şimali Qafqazın Dəryal və Dərbənd keçidlərindən gələn qıpçaqlar ilə Cənubi Qafqaz-İran üzərindən gələn oğuzların qarışması ilə bugünkü Gürcüstanın Borçalı və Azərbaycanın Qazax bölgəsi mərkəz olmaqla Qarapapaq-tərəkəmə adıyla yeni bir türk boyu yaranıb”. (6) Tədqiqatçıların vurğuladığı kimi “...qarapapaqlar eyni zamanda qıpçaq və oğuz türklərinin maddi-mənəvi dəyərlərini daşıyan və inkişaf etdirən bir türk boyudur”. (11)

Şota Rustavelinin fəaliyyətinin XII əsrlərə təsadüf edilməsi iddia edilir. Bu dövrdə gürcü saraylarında türk dilinin, daha qısa qıpçaqofilliyyətin irsi ənənə kimi

özünü göstərməsi elmdə sözünü deyə bilmiş tədqiqatçılar tərəfindən vurğulanmışdır: “Kırımskinin dedi ki kimi “türk dili Tamarın sarayında istisna deyildi”. Tiflis sarayında qıpçaqlar şərəfləndirilmişdilər və sevilirdilər, bu Şimali Qafqaz və cənubi Rusiya qıpçaqları idi. XII əsrdə qıpçaqofillik gürcü çarlığında irsi ənənə idi, öz xüsusi qıpçaq qvardiyası çarı əhəmiyyətli dərəcədə, qoşun üçün özbaşına feodallara, müraciət etmək ehtiyacından azad etmişdi. Çariça Tamarın atası III Georginin vaxtında Kubasar adlı qıpçaq şübhəsiz nüfuz sahibi idi, o belə demək olarsa bütün gürcü qoşunlarının baş komandanı-generalissimusu idi”.

XII əsrdə, qıpçaqların sayəsində Gürcüstanın yüksəliş dövründə, yəni Tamarın vaxtında “Tiflis sarayında ...qıpçaqların başçılarından biri – Sevinc (Söyünc) önə çıxmışdı”. (5)

Şota Rustavelinin yunan, ərəb və fars dillərinə dərindən bələd olması faktı da tədqiqatçılar tərəfindən vurğulanmışdır: “...Şota Rustaveli yunan, ərəb və fars dillərini bilən akademik təhsilli bir şəxs idi. O, bu ölkələrin ədəbiyyatını və fəlsəfəsini dərindən öyrənmiş, bundan sonra gürcü kraliçası Tamarın (1184-1213) sarayında yüksək maliyyə naziri (“xəzinədar”) vəzifəsini tutmuşdur.” (24, s. 9) Şota Rustavelinin 1611-1657-ci illərdə Meqreliyada hökmranlıq edən II Levan Dadianinin mühitində yaşaması və saray xəzinədarı olması kimi iddialar Timoti Qabaşvilinin “Səyahətlər” kitabında əksini tapmışdır.

Gürcü tarixçisi və filoloqu Mose Canaşvili (1885-1934) “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərinin yaranması üçün müəllifin fars və ərəb dillərinin bilməsinin, həmçinin Şəqrin incəliyinə bələd olmasının vacibliyinə toxunaraq qeyd etmişdir ki, “bundan başqa, “Pələng dərisi geyinmiş pəhləvan”ın müəllifi fars və ərəb dillərinə yaxşı bələd olmalı idi” (“ამას გარდა “ვეფხისტყაოსანშიაც” ეტყობა იმას, რომ კარგად უნდა სცოდნოდა სპარსული და არაბული ენები”). (39) Bu zaman bir sual meydana çıxır: Öz ana dilində əsər yazmaq üçün fars və ya ərəb dilinə hər hansı bir müəllif niyə “yaxşı bələd olmalı idi”? Təbii ki, bir şəxsin çox dil bilməsi müsbət keyfiyyətdir. Ancaq kamil bir əsər yaratmaq üçün bu bir stimula və ya əsas səbəb deyil, ola da bilməz. Ancaq bir məqama xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Şərq Renesansı dövründə yaşayıb yaratmış ədiblərimiz ana dilindən əlavə, fars və ya ərəb dilini mükəmməl bilmiş, bu dillərdə əsərlər qələmə almışdılar. Onu da qeyd etməliyik ki, Şərq Renesansı zamanı Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələri fars və ya ərəb dilində kamil bədii nümunələr yaratmaları tarixi reallıqdır. Məsələn, hamının əsərlərini sevə-sevə mütaliə etdiyi Nizami Gəncəvi də fars dilində yazıb-yaratmışdır. Çünki Şərq Renesansı dövründə sarayda yazıb-yaratmış ədiblərin, yaranan bədii nümunələrin yazılı dili fars dili və ya ərəb dili idi. Azərbaycan ədəbiyyatında da farsdilli və ya ərəbdilli bədii nümunələrin qələmə alınması bu məqamla əlaqəli idi. Azərbaycan dili yalnız Şah İsmayıl Xətai

tərəfindən dövlət dilinə çevrilmişdir. Ş.İ. Xətəinin Azərbaycan türkcəsini dövlət dilinə çevirməsi ədəbiyyata, mədəni inkişafa təsirsiz ötüşməmiş, ədiblər ana dilində, Azərbaycan türkcəsində yazıb-yaratmağa başlamışdılar. Azərbaycan türkcəsi dövlət dili olmaqla yanaşı, ədiblərin yazıb-yaratdıqları dilə çevrilir, farsdilli və ya ərəbdilli bədii nümunələr tək-tək halda yaranmağa başlayır. Gürcü ədəbiyyatında isə N.Y. Marrın qeyd etdiyi kimi “bu dövr əsərlərinin mühüm hissəsi ya fars dilindən tərcümədir, ya da fars əsərləri mövzularının yenidən işlənməsidir”. **Gürcüstan Rusiyaya birləşəndən sonra, təqribən XIX əsrdə gürcü ədəbiyyatında dirçəliş baş verməsi özünü göstərir. Gürcü ədəbiyyatı cərəyan və janr baxımından təkamül prosesi keçirir. Bu dövrdə gürcü ədəbiyyatına Peterburqda doğulub böyümüş Aleksandr Çavçavadze ilə romantizm daxil olur.**

Şota Rustavelinin və “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərinin zorən gürcüləşdirilməsi

Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərinin bir çox millətlər tərəfindən özününküləşdirilməsinə cəhdlərin yer alması tarixi reallıqdır. Özününküləşdirmə prosesi ən çox gürcü və fars ədəbiyyatında özünü göstərməkdədir. Elmdə “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərinin ərəb ədəbiyyatından götürülməsi kimi iddiaların mövcud olması da diqqətdən yayınmır. Şota Rustavelinin “...poemasının predmeti ərəblərdən, Şərq xəlifəti saraylarından götürülmüş roman və ya hekayənin təkrar edilməsidir...” (20, s. 12) kimi fikirlərlər də səsləndirilməkdədir. Səbəb də, Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərinin orijinal variantının elmə məlum olmaması ilə əlaqəlidir. Əsərin ən qədim əlyazmasının 1646-cı ilə təsadüf edilməsi haqqında sadəcə sözdə olan fakt məlumdur. Əsərin zorən özününküləşdirilməsi üçün əsrlər boyu dəyişikliklərə məruz qalması istər gürcü, istərsə də xarici tədqiqatçılar tərəfindən vurğulanmaqdadır. Əsər üzərində dəyişikliyin yalnız əsərin qısaldılmasında deyil, həm də əsərə əlavələrin edilməsində də üzvləşməsi faktı tədqiqatçılar tərəfindən xüsusi vurğulanır. “Əsrlər boyu “Pələng dərisi geymiş pəhləvan”ın mətni katiblər tərəfindən daim dəyişdirilmiş, əlavə edilmiş, düzəldilmişdir”. (24, s. 9) Canaşvili konkret olaraq, əsər üzərində XIX əsrdə otuz dəfə nəşr edilməsini və hər dəfə də əlavələr və düzəlişlər edilməsi faktını qələmə alır. Əsərin ən çox dəyişikliyə məruz qalması Stalin tərəfindən həyata keçirildiyi də iddia edilməkdədir. Stalinin nəzarəti Şota Rustavelinin zorla gürcüləşdirilməsinə atılan addım kimi dəyərləndirilməlidir. Məsələn, tədqiqatçı, tarixçi-şərqşünas Feliks Qermanoviç Kurçveyl (Курцвайль Феликс Германович) vurğulamışdır ki, Sovet illərində poemanın rusca nəsr tərcümələrində də poema xristian təfsiri kimi təqdim olunurdu. Stalin özü bu prosesə rəhbərlik etmiş, tərcüməçiyə şəxsən nəzarət edərək və mətnə düzəlişlər etmişdir. Məlumdur ki, misralardan birini şəxsən tərcümə edib, bu misranın hansının ona aid olması isə hələlik ictimaiyyətə məlum deyil.

Şota Rustavelinin qələmə aldığı “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərinə qədər gürcü ədəbiyyatının keçdiyi yola nəzər salmağı vacib bildik. Təqribən 475-484-cü illərdə qələmə alınması iddia edilən “Şuşanikin əzabları” (qeyd edək ki, bu əsər də də tədqiqatçılar tərəfindən türk xalqlarına aid edilir), İoanna Sabanisidzenin “Abo Tbilelinin əzabları”, müqəddəslərin həyatını əks etdirən əsərlər və s. ədəbi abidələri xristian dinini təbliğ etmələri ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, “Abo Tbilelinin əzabları”nda Abo Tbileli islam dininə riayət etmiş ərəb olub, sonra dinini dəyişərək xristianlığa qəbul etmiş və bu səbəbdən də 786-cı ildə Tbilisidə xəlifə tərəfindən edam edilmişdir. Xəlifənin Tbilisidə adam edam etməsi bu şəhərin də tarixi faktlarda vurğulandığı kimi müsəlman şəhəri olması idi. Tbilisini yəni Tiflisin Şota Rustaveli dövrünü nəzərə alsaq, 1121-ci ilə qədər bu şəhərin müsəlman şəhəri olması haqqında tarixi məlumatlar mövcuddur. Tiflis yalnız 1121–1226-cı illərdə xristianların şəhəri olması, Xarəzmşah Cəlaləddinə gürcülərin məğlub olmasından sonra şəhəri amansızcasına yandıraraq dağlarda gizlənmələri haqqında (16, s. 29) da tarixi məlumatlar mövcuddur.

Ümumiyyətlə, gürcü ədəbiyyatının Şota Rustaveliyə qədər gəlib çatmış nümunələrində poema bir janr kimi çox zəif formalaşmışdır. Gürcü ədəbiyyatı daha çox aqioqrafik və ya müqəddəslərin həyatını əks etdirən əsərlərlə zəngin olmuşdur. Məsələn, Vasili Zarzmaelinin “Serapion Zarzmaelinin həyatı” (X əsrin birinci yarısı), Qeorgi Merçulinin “Qriqori Xandztelinin həyatı” (951-ci il), XII əsrdə yaranmış ilk gürcü romanı hesab etdikləri “Visramiani” və s. əsərlər. Gürcü ədəbiyyatında “Amirandarecani” qəhrəmanlıq, macəra povesti, İoan Şavtelinin “Əbdul Məsih” təriflərdən ibarət poeması, Çaxruxadzenin qəsidələrdən (panegirik) ibarət “Tamariani” şeirlər toplusu da özünü göstərir. Qeyd edək ki, gürcülərin ilk gürcü romanı kimi qəbul etdikləri “Visramiani” də gürcü ədəbiyyatına xas olmaması tədqiqatçılar tərəfindən vurğulanmaqdadır: “XII əsr gürcü ədəbiyyatının digər məşhur əsəri ilk gürcü romanı “Visramiani”dir. Lakin bu romanı tam gürcü ədəbi nümunəsi adlandırmaq üçün kifayət qədər əsaslar yoxdur. Bu, sadəcə olaraq, Fəxrəddin Gurganinin 1048-ci ildə yazdığı “Vis və Ramin” poemasının bədii nəsr tərcüməsidir”. (22) XIX əsrdə gürcü tədqiqatçıları İ. Çavçavadzenin, A. Saracşvilinin Fəxrəddin Gurganinin orijinal əsəri ilə tanış olmalarına rəğmən, həmin əsəri gürcüləşdirməsinə cəhdlər etmələri tədqiqatçılar tərəfindən göstərilmişdir. (22) A. Baramidze “Nizami və gürcü ədəbiyyatı” əsərində “Nizaminin hələ öz yaşadığı dövrdə iki aşiqanə romantik poeması” – “Leyli və Məcnun”, “Xosrov və Şirin” gürcü dilinə tərcümə edilmişdir” kimi fikrini səsləndirməklə, gürcü ədəbiyyatında tərcümə prosesinin tarixi köklərə malik olmasını göz önündə canlandırır.

Gürcü ədəbiyyatının məşhur “Amiran-Darejaniani” əsəri haqqında isə tədqiqatçı N.Y. Marr yazırdı: “Bütün deyilənlərdən sonra romanın təmayüllüluşünə

şübhə etmək mümkün deyil: həm də aydındır ki, biz fars milli cərəyanı ilə üz-üzəyik. Gürcülərin bura nə daxli? Heç bir şey: bütün abidədə gürcü xalqı haqqında nə bir kəlmə var, nə də ki, gürcü həyatından bir sətir. Romanın fars milli meyliyi bərqərar olduqdan sonra onun mənşəyi haqqında iki fikirlik ola bilərmi? Fikrimizcə, yox. Bizi məşğul edən roman fars mənşəlidir; sırf fars ədəbiyyatındadır və onun orijinalını axtarmaq lazımdır.” (25, s. 363) Bu problemin elmi həlli də öz yolunu gözləyir... N.Y. Marr Çaxruxadze, Sarqis Tmoqveli, Şavteli, Mose Xoneli və digər ədiblər tərəfindən “Leyli və Məcnun”, “Xosrov və Şirin”, “Şahnamə”, “Vaqim və Əzra” və s. Şərq mədəniyyətinə aid olan əsərlərin gürcü dilinə tərcümə edilməsinə də toxunur.

Şota Rustaveli I Şah Abbasın yetirməsi olan I Teymurazın müasiri olması haqqında iddialar səsləndirilir. Qeyd etməliyik ki, I Şah Abbas 1606-cı ildə I Teymurazı Kaxeti xanı təyin etmişdi. 1555-ci il mayın 29-da Amasyada imzalanan sülh müqaviləsi nəticəsində osmanlılar və farslar ilk dəfə Zaqafqaziyanı öz aralarında bölüşdürdülər. Abxaziya, Mingreliya, Quriya, İmeretiya və Samtsxe-Saatabaqo Osmanlıların, Kartli və Kaxetiya farsların ixtiyarına keçmişdi.

Varlı təbəqənin nümayəndələri olan gürcülər Şərq ədəbiyyatının, xüsusilə də fars qəhrəmanlarının şücaətini, Şərq adət-ənənələrini, həyat tərzini əks etdirən əsərlərin təbliğinə diqqət yetirirdilər. Gürcü xalqı osmanlıların və farsların mədəniyyətini, ədəbiyyatını təbliğ etməyə başlamaqla yanaşı, Şərq mədəniyyəti, həyatı ilə ünsiyyət yartmağa cəhd də edirdilər. Bu zaman bir çox türk və farsdilli əsərləri gürcü dilinə tərcümə edilmiş və ya yeni şəkildə məzmunu nəql edilmişdir. Bunların parlaq nümunələrindən biri də Xosro Turmanidzenin (1580–1640) “Şahnamə” əsərinin gürcü dilinə tərcümə etməsidir. Maraqlı məqam isə “Şahnamə” əsərinin gürcü dilində “Rostomiani”yə çevrilməsidir. Bir növ gürcü dilində “Şahnamə” silsilə şəkildə təqdim edilmişdir: “Rostomiani” “Bərzu haqqında kitabı” (“Bərzu-namə”), “Utrutiani” (“İtrit haqqında kitabı”), “Saamiani” (“Sam-name”), “Baamaniani”. (“Bəhmən-namə”) və s. Gürcü ədəbiyyatında “İoseb-Zilixaniani” (“Yusuf və Züleyxa”), “Leyl-Mecnuniani”, “Şamparvaniani” (“Şam və Güvə”), “Vard-bulbuliani” (“Qızılgül və Bülbül”) əsərlərinin tərcümə edilməsi də diqqəti cəlb edir. Gürcü ədəbiyyatında Şərq ədəbiyyatına məxsus əsərlərin tərcümə edilməsi ilə yanaşı, iqtibas, təbdil edilməsi, nəzirə yazılması adət halını alması bütün dövrlərdə özünü göstərmiş, I Teymurazın “Leyliməcnuniani”, N. Tsisişvilinin “Baramquriani” (“Yeddi səyyarə”), P. Qorqicanidzenin “Xosrovşiriniani”, adı bəlli olmaya müəlliflərin “Fərhadşiriniani”, “Xosrovşiriniani”, “Baraqlucaniani” və s. əsərlərini göstərə bilərik.

Tərcümə əsərləri onu göstərir ki, gürcü ədəbiyyatında farsdilli əsərlərin tərcümə edilməsi bir ənənə almışdır. Bu bir tərəfdən, gürcü ədəbiyyatında poema, mənzum roman və s. janrların təkamül prosesi keçməməsi ilə əlaqəlidir. Bəllidir ki,

gürcü ədəbiyyatında müqəddəslərin həyatını əks etdirən və xristian dinini təbliğ edən əsərlər yer tutmuşdur. Artıq gürcü ədəbiyyatında Sulxan-Saba Orbeliandən başlanaraq gürcü ədəbiyyatının yeni istiqamətdə inkişafı özünü göstərməyə başlayır. Sulxan-Saba Orbelianin qələmə aldığı əsərlərin Nizami Gəncəvidən iqtibas edilməsi tədqiqatçılar tərəfindən vurğulanır: “Nizaminin yalnız aşiqinə-romantik dastanları deyil, fəlsəfi-didaktik səciyyəli “Sirlər xəzinəsi” poeması da gürcü ədiblərinin diqqətini cəlb etmişdir. Bu baxımdan XVIII əsr gürcü yazıçısı, təmsil ustası Sulxan-Saba Orbelianinin “Uydurmanın hikməti” adlı əsəri nəzəri cəlb edir. Burada “Ədalətsiz Şirvanşah”, “Hind şahı və dəllək” təmsillərinin məzmunu eynilə Nizami poemasındakı “Ənuşirəvan və bayquşların söhbəti”, “Harunərrəşid və dəlləyin dastanı” hekayələrini xatırladır”) Nizami Gəncəvinin əsərlərindən gürcü ədəbi mühitində istifadə edilməsi məqamına diqqət yetirən tədqiqatçılar vurğulayır ki, “Nizaminin başqa müəqibləri kimi, gürcü şairləri də onu iki yolla izləmişlər. Bunlardan bir qismi şairin mövzularını alıb yeni əsər yaratmağa (“Leyliməcnuniani”, “Baramquriani”, “Xosrovşiriniani”, “Fərhadşiriniani”), digərləri isə öz əsərlərini bədii quruluşca Nizamiyə bənzətməyə, Nizami üslubunda yazmağa çalışmışlar (“Şamparvariani”, “Baramquriani”, “Baraqulicianiani”, “Vardbulbuliani”)”. Qeyd edək ki, Sulxan Saba Orbeliani “Kəlilə və Dimnə” əhvalatları əsasında, kiçik həcmli, Avropa tipli nəsr formasında təmsillər qələmə almışdır.

Maraqlı məqam David Kobidzenin “Rustaveli və İran ədəbiyyatı” kitabında Şota Rustavelinin Nizami Gəncəvi yaradıcılığından bəhrlənməsi məqamına aydınlıq gətirməsidir. D. Kobidze bu məqamı Nizami Gəncəvinin əsərlərinin qəhrəmanlarının Şota Rustavelinin poemasında rast gəlinməsinə vurğulamasında özünü göstərir: “Gürcü şairləri Nizami yaradıcılığı ilə həmişə maraqlanmışlar. Nizami surətlərinin adı Rustavelidən başqa klassik dövrün digər əsərlərində də çəkilir.” “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” mənzum romanının davamı kimi əsərlərin qələmə alınması da diqqəti cəlb edir. Belə əsərlərdən biri də, Kayxosro Çolokaşvilinin “Omainiani” poemasıdır.

Tədqiqatçılar tərəfindən gürcü ədəbiyyatına qonşu xalqlarının mədəniyyətinin təsir etməsi, lakin gürcü tədqiqatçıların bunu qəbul etməmələri vurğulanmaqdadır: “Eteriani”, “Tarieliani” və “Rostomiani” kimi epik silsilə də böyük maraq doğura bilər. Bu əfsanələrin məziyyətlərini aşağılamadan qeyd etmək lazımdır ki, burada da qonşu xalqların təsiri çox nəzərə çarpır. Gürcü alimləri bu təsiri inkar etməyə və ya azaltmağa meyllidirlər. Bir qayda olaraq, bu adi oxucu üçün əlçatmaz olan elmi nəşrlərdə qeyd olunur. Böyük tirajlı kütləvi nəşrlərdə gürcü alimlərinin əksəriyyəti belə bir fikir irəli sürürlər ki, gürcü eposunun qonşularından təsirlənməsinə xüsusi ehtiyacı olmayan gürcü xalqı tərəfindən yaradılıb, çünki onlar mədəni inkişaf baxımından həmişə gürcülərdən geridə qalmış xalq olub”. (22)

Qonşu xalqlar və onun mədəni görüşlərinin alçaldan xalqın Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərini öz adlarına çıxmaları gözləniləndir. Qeyd edək ki, VI Vaxtanqın “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” mənzum romanını ixtisar etməsi, 2000 misradan 1587 misra saxlaması, bundan əlavə psevdorustaveli misralarını saxlaması da əsərin orijinallıqdan uzaq olmasını təsdiq edir. İ.M. Rubanovski də VI Vaxtanqın əsəri redaktə adı altında 22 beytini və 48, 49, 50-ci fəsillərin nəşrinə icazə verməsini də vurğulaması ədəbi cəmiyyətdən gizli deyil: “Çar VI Vaxtanq əsəri redaktə etməmişdir, redaktə adı altında əsər üçün ən qiymətli və dəyərli fəsillərini və beytlərini qayçılamışdır”.

Məsələn, XVII əsrin 60-cı illərində İoseb Tbilelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərinə 67 misra, Nanuçi Çiçişvili 70 misra əlavə etməsi haqqında da məlumatlar mövcuddur. İoseb Tbileli əsasən, Avtandilin vəsiyyətinə əlavə etmişdir ki, bu əlyazmada belə təqdim edilir: “Avtandilin vəsiyyətini, ölüm vaxtını Nanuçi bəyan edib” («ანდერძი ავთანდილისა ჟამსა სიკვდილისასა, ნანუჩას ნათქვამი»).

II Arçil “Teymurazla Rustavelinin söhbəti” əsərində konkret olaraq, Şota Rustavelinin əsərinə yeni misraların əlavə olunmasını təsdiq edir. O, ədibin əsərində bir çox hekayələri səsləndirilməsini və onları misralara çevirməsini qeyd edir: Çox hekayələr səsləndirərək, misraya çevirdilər... (“ბევრი რამ თქვეს მათ ამბავი, გარდალექსეს თარგმანებით...”) (21)

Hələ ictimaiyyətdən gizlədilən bir fakt da diqqətdən yayınmır. Belə ki, Şota Rustavelinin mənzum romanının məhv edilməsi baxımından, Gürcüstanın səlahiyyətli insanların belə əmr vermələri düşündürücüdür. I Antoninin VI Vaxtanqın vaxtında çap edilmiş bir çox nüsxələrlə bərabər digər nüsxələrin məhv edilməsi və gürcü xalqına bu əsərin oxunmasının qadağan edilməsi Şota Rustaveli yaradıcılığına verilən dəyərdir. Zaxari Çiçinadze bu faktı da qeyd edib: “1767-ci ildə Anton Katolikosun senzurası bu nəşri toplayıb, Tiflisdə yandırmağa təhvil verdilər, bir qismini isə Kür çayına atdılar” (“«მაინც 1767 წ. ანტონ კათოლიკოსის ცენზორამ შეაგროვა ეს გამოცემა და თფილისში დასწვეს, ზოგი ტკვარში ჩაყარეს»). (38)

Tədqiqatçılar tərəfindən Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərinin problematikasının Gürcüstanla əlaqəli olmaması kimi fikirlərin səsləndirilməsi, əsərdə Gürcüstan haqqında məlumatın olmaması kimi faktlar tədqiqatçılar tərəfindən xüsusi olaraq qabardılmaqdadır. F.e.d. İlhami Cəfərsəy əsərdə Gürcüstandan bəhs edilməməsi faktına da aydınlıq gətirir: “D.Z. Bakradze, M.Q. Canaşvili və b. yazırlar ki, poemanın əsas ideyası sevgi və vətənpərvərlikdir. Əslində isə əsərdə vətəndən, Gürcüstandan kəlmə belə yoxdur. Poema başdan-başa ülvə sevgi və aşna-vassal süjeti üzərində qurulmuşdur”. (3, s. 5)

F.G. Kurçveyl əsərdə “gürcü həyatının mahiyyətindən bir dəfə də olsun” söz açılmamasına toxunaraq qeyd edir ki, “əsər Ərəbistan və Hindistanın müsəlman cəngavərlərinin məhəbbət şücaətlərindən və şücaətli qələbələrindən bəhs edir, poema hadisələr və daxili təcrübələrlə zəngindir. Poemada qadın və kişi bərabərliyi probleminə də toxunulur. Poemanın mətnində islam ehkamı da var və gürcü həyatının mahiyyətindən bir dəfə də olsun bəhs edilmir”. (9)

“Pələng dərisi geymiş pəhləvan” mənzum romanda diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də qəhrəmanların gürcü millətindən olmaması ilə yanaşı, obrazlar içərisində gürcü adlarının, məkanlarının xatırlanmamasıdır. İlhami Cəfərsoy əsərdə bu amilə aydınlıq gətirərəkən bu məqamı belə işıqlandırır: “...əsərdə gürcülərə və xristianlığa aid bircə işarəyə təsadüf etmirik. Əsərin əsas surətləri müsəlman, hadisələrin baş verdiyi yer Ərəbistan, Hindistan və Xatayeti – Çin Türküstanıdır.” (3, s. 6) Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərində hadisələr Gürcüstan xaric məkanlarda təqdim edilməsi bir çox tədqiqatçılar tərəfindən vurğulanmaqdadır. Hadisələr Gürcüstan ərazisindən uzaqlarda, Ərəbistanda, Hindistanda, Mülkizanzarda, Qulanşaroda, Qacetiyada baş verir.

İlhami Cəfərsoy əsərin tarixi köklərinə aydınlıq gətirməsinə cəhdi maraqlıdır: “Əksinə, əsərin tarixi kökləri Ran, yəni Aran ərənlilik fəlsəfəsindən gəlir. Əsərin əsas ideyası vətənpərvərlik yox, cəngavərlikdir. Özü də o, indiki gürcülərin deyil, İberianın qədim sakinlərinin – Əreti əhalisinin arzu və istəklərinin ifadəsidir.” (3, s. 6)

N.Y. Marr da “Pələng dərisi geymiş pəhləvan”ın və Visramianinin sualları” (“Вопросы Вепхисткаосани и Висрамиани”) kitabında Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərində müəllifin Gürcüstanla, onun təbiəti ilə, həmvətənlilərinin yaşayış tərzilə bağlı heç bir məlumatı qələmə almamasına toxunmuşdur: “Rustavidən olan dahi gürcü şairi Şotanın Gürcüstan haqqında, doğma torpağının təbiəti haqqında, həmvətənlərinin sosial-maddi şəraitdə yaşadıkları haqqında bir kəlmə də olsun belə danışmır: haqqında danışdığı ölkələr və insanlar, işlətdiyi coğrafi və etnik terminlər hamısı yad sözlərdir.” (28, s. 14-15) N.Y. Marr, İ. Cəfərsoy kimi tədqiqatçılar tərəfindən irəli sürülmən fikirlər Şota Rustavelinin və onun adına təqdim edilən “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərinin gürcüləşdirilməsinin qarşısı alınması ətrafında atılan addımlar kimi dəyərləndirilməlidir.

“Pələng dərisi geymiş pəhləvan” mənzum romanının Tamara həsr edilməsi, əsərə müxtəlif müəlliflərə aid fikirlərin əlavə edilməsi haqqında iddialar mövcuddur. Bizə məlum olan fakta görə gürcü çarı IV Davidin qızı şahzadə Tamar Şirvanşah Mənuçöhrün həyat yoldaşı olmuş və 1111-1160-cı illərdə Şamaxıda yaşamışdır. Axsitan adlı oğlu da Mənuçöhrün ölümündən sonra hakimiyyətə yiyələnmişdir. Əsərin əldə edilmiş bəzi nüsxələrində mənzum romanın Tamara həsr

edilməsi faktı ilə rastlaşılır. Məsələn, Mamuka Tavakaraşvilinin köçürməsində kraliça Tamar ilə bağlı epizodların olmaması faktı özünü göstərməkdədir: “1646-cı ildə Meqreliya şahzadəsi II Levan Dadianinin sarayında Mamuka Tavakaraşvili tərəfindən transkripsiya edilmiş “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” A2 [E]–H-599 əlyazmasında Kraliça Tamardan bəhs edən heç bir bənd yoxdur. Bu fakt onu göstərir ki, “Pələng dərisi geymiş pəhləvan”ın kraliça Tamar ilə heç bir əlaqəsi yoxdur və Rustavelinin fəaliyyəti onun dövründə baş tutmayıb.” (9) Əsərin kraliça Tamarla bağlı olmaması haqqında iddia bizə əsas verir ki, mənzum roman sonrakı dövrlərdə bilərəkdən dəyişdirilməyə uğramışdır. Kraliça Tamar ilə bağlı misraların sonradan əlavə edilməsi tədqiqatçılar tərəfindən də vurğulanır: “Kraliça Tamardan bəhs edən misralara yalnız üç yüz il ərzində müxtəlif yazıçılar tərəfindən yaradılan şeirin sonrakı əlyazmalarında rast gəlinir. Bu müəlliflər Rustaveli ilə heç bir əlaqəsi olmayan çoxsaylı yeni misralar əlavə ediblər. Tanınmış ədəbiyyatşünas alim Korneli Kekelidze öz tədqiqatında əlavə edilmiş misraları “pseudorustavel” adlandırır”. (9)

F.G. Kurçveyl həmçinin bu faktın gürcü tarixşünaslığı tərəfindən oxuculardan gizlədilməsini və pseudorustaveli misralarını Şota Rustaveliyə aid etmələri faktına da toxunması Şota Rustavelinin kimliyi ətrafında müəyyən suallar doğurur. Gürcü ədəbiyyatşünaslığının ciddi-cəhdlə gizlətməyə çalışdıqları əsərin orijinal variantının üzə çıxarılmaması, əsərə pseudorustaveli misralarını əlavə edilərək özlərinin mədəniyyətləri ilə zorən bağlamaları şübhə doğurur. F.G. Kurçveyl bu amilin törədə biləcəyi fəsadları görərək qeyd edir ki, “...pseudorustaveli misralarının əslində oxucuları çaşdırır. Onları reallıqdan uzaqlaşdırır və yanlış yola yönəldirlər. Xüsusilə “Pələng dərisi geymiş pəhləvan”ın yaranma tarixi ilə bağlı mülahizələrini əsaslandırılmış arqumentlərlə dəstəkləyə bilməyən tədqiqatçıların işini çətinləşdirir”. (9)

Tanınmış qafqazşünas alim Karpez Dondua (1891-1951) Şota Rustavelinin əsərinin yekun misralarının tam Rustaveliyə aid olmadığını, bir və ya bir neçə müəllifə aid olması faktına “Amirandarecaniani” (29) əsərində toxunur. “Rustaveli dövrünün abidəsi” (“Памятник эпохи Руставели”) məqalələr toplusunda əksini tapmış fikirlər maraq kəsb edir: “Şota Rustavelinin poemasının sonunda son bəndlər var, əksəriyyəti (hamısı olmasa da) bir və ya bir neçə müəllifin əlavələri ilə təqdim olunur. Bu misraların sonuncusuna gəlinə, o, şübhəsiz ki, Rustaveliyə aid deyil”.

Alim F.G. Kurçveyl haqlı olaraq qeyd edir ki, Şota Rustaveli haqqında həqiqətlər ictimaiyyətə çatdırılmalıdır. Lakin bu həqiqətlərinin üzə çıxdığı zamanı gürcü tarixşünaslığının pis vəziyyətdə qalacağını da vurğulayır: “Əgər gürcü tarixşünaslığı Rustaveli haqqında bütün həqiqəti ortaya çıxarsa, o, çox yöndəmsiz vəziyyətdə qala bilər. Buna görə də nəyin bahasına olursa olsun, rustveloloqlar, ədəbiyyatşünaslar, tarixçilər, Ümumgürcüstan Rustaveli Cəmiyyətinin

nümayəndələri, eləcə də Rustaveli Cəmiyyətinin əcnəbi üzvləri təhlükəsiz adlandırılabilən “Rustaveli dövrü” adlanan dövrü müdafiə etməyə borcludurlar ki, bunu rahatlıqla absurd adlandırmaq olar”. (9) Biz yalnız ümid edə bilərik ki, gec-tez Şota Rustaveli və onun “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsəri haqqında həqiqətlər üzə çıxacaq...

“Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərinin farslaşdırılması

Tədqiqatçılar tərəfindən əsərin farslaşdırılmasına da cəhdlər diqqətdən yayınmır. Şota Rustavelinin ictimaiyyətə məlum olan bu əsərini fars əsərlərindən iqtibas olunmasının vurğulanmasıyla yanaşı, əsərdə gürcü həyatının mahiyyətini təqdim edən məqamın olmamasının da xüsusi olaraq vurğulanması özünü büruzə verməkdədir: “Ən çox gürcü xalqı bütün fars əsərlərindən “Pələng dərisi geymiş pəhləvan”ı xatırlayır. Əsər tez bir zamanda əhali arasında populyarlıq qazandı. Nəticədə Şota Rustavelinin populyarlığı da artdı.

“Pələng dərisi geymiş pəhləvan” tipik bir fars əsəridir, fars ədəbiyyatında çoxlu sayda əsər var”. (9) N.Y. Marr Şota Rustavelinin mənzum romanının fars ədəbiyyatından alınma olması faktını hələ 1917-ci ildə vurğulamışdır. Hətta o bu amili xüsusi vurğulamışdır ki, əsərin fars dilində orijinalının olmaması heç də əsərin fars mənşəli olmasını inkar edən argument kimi çıxış edə bilməz. (27, s. 415-446, 475-506).

Əsərin fars, iran mənşəli olması haqqında iddia hələ 1931-ci ildə Parisdə nəşr edilmiş Z. Avalişvilinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan”ın sualları” kitabında da əksini tapıb.

Əsərin fars dilindən tərcümə olunması, Şota Rustavelinin onu gürcü dilində poetik formada təkrarlaması kimi məqamlar həmçinin gürcü tədqiqatçıları tərəfindən qeyd edilir: “...iranşünas Cəmşid və Yelena Giunaşvililərin dediyinə görə, bu əsəri kimsə fars dilindən gürcü dilinə tərcümə etmiş və Rustaveli isə bu tərcüməni tapıb poetik formada təkrarlayıb”. (9)

Əsərin fars ədəbiyyatından təsirlənməsini faktı rus tədqiqatçısı F.G. Kurçveyl tərəfindən belə əsaslandırılır ki, “XVII-XVIII əsrlər gürcü ədəbi mühitində əsərin fars mənşəli olması haqqında qeyd edilmiş, poemanın fars dilindən tərcümə olunması vurğulanmışdır. Bu, I Teymuraz və II Arçilin əsərlərində daha aydın görünür. Fars nəqlinin apologetik qarşılığını poemanın proloqunda Rustavelinin özü də təsdiqləyir”. (9)

Əsərin adının fars dilindən alınma olması gürcü tədqiqatçısı Mose Canaşvili tərəfindən belə təqdim edilir: “başlıq “Pələng dərisi” farscadır”. Rustaveli adını da fars kökənli olması faktına da aydınlıq gətirərək, belə fikir irəli sürür: “Rustaveli” adını əsas götürsək, fars dilindən “rusta” “kənd”, “veli” isə gürcü dilində “vadi”, “dərə” kimi tərcümə olunur”. (7)

Teymuraz I “İoseb-Zilixaniani” əsərində Rustavelini tərif edərkən nəql edəcəyi hekayəni farslardan əldə etməsinə toxunur: “Deyəcək: - Mən ilk fars hekayəçisindən bir hekayə tapdım ...” (“ოცეცობ: — ვპოვეო ამბავო პირველ სპარსთაგან მბობოთა...”) (37)

Tədqiqatçı F.G. Kurçveyl əsərin fars dilindən tərcümə edilməsinin tərəfdarı olaraq, qəti şəkildə münasibətini bildirir: “Rustaveli poemanı fars dilindən gürcü dilinə yüksək peşəkar səviyyədə ustalıqla tərcümə edib. Bundan əlavə, o, fars və gürcü dilləri ilə bağlı bütün zəngin bilik arsenalından istifadə etmişdir”. (9)

Gürcü alimlərinin əsərin tərcümə olunması faktının qarşını ciddi-cəhdlə almağa çalışmaları ilə yanaşı, həqiqəti deyənləri ironiya ilə qarşılamaları təəccüb doğurur. İ.V. Meqrelidze N.Y. Marr və Y.N. Marrın Şota Rustaveli ilə bağlı iddia etdikləri həqiqətlərə ciddi yanaşmaması gürcü rustaviologların münasibətini əks etdirir: “Bizdə ayrı-ayrı adamlar hay-küy qaldırdılar deyirlər, ata - akademik N. Marr çox cəhd etdi və sübut etməyə çalışdı ki, guya Rustavelinin poemasının süjeti fars mənşəlidir, amma onda heç nə alınmadı, indi də oğlu - Y. Marr. atasının bu fikrini təsdiqləməyə çalışır!” (7)

İlya Çavçavadze də N.Y. Marrın Şota Rustaveli ilə bağlı iddialarını birmənalı qəbul etməmiş, qərəzli yanaşma olmasını qeyd etmişdir: “O, kimin üçün və nə üçün belə cəhd edir, sübut olmadan zor tətbiq edərək, “Pələng dərisi geymiş pəhləvan”ı bizim əlimizdən qoparmaq niyyətindədir?” N.Y. Marrın Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərinin süjetinin genezisinin fars mənşəli olması haqqında nəzəriyyəsini V. Beridze alimin “gənclik zamanı deyilmiş fikir”, A. Baramidze “tələskənlik və qeyri-yetkinliyin izi” və s. kimi dəyərləndirmişdilər.

Əsərin fars ədəbiyyatından tərcümə edilməməsi, türk ədəbiyyatı nümunəsi olması faktının da iddia edilməsi diqqətdən yayınmır. Tədqiqatçı V. Çelidze bu mübahisəli məsələyə özünəməxsus şəkildə aydınlıq gətirilməsinə nəzər salaq:– “bu fars hekayəsi” (“ესე ამბავი სპარსული”) “Gürcüstan tarixi” (“ქართლის ცხოვრება”) toplusunda gürcü tarixi əsərlərdə farsları, əsasən, türkləri, eləcə də Gürcüstanın şərqində yaşayan Qafqaz albanlarını nəzərdə tuturdu.” (30, s. 41–60)

2016-cı ildə “Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” İranda” (17) adlı məqalədə Cəmsid Qiunaşvili və Elena Qiunaşvili gürcü alimlərinin illərlə apardıqları siyasətinin əksinə çıxaraq, mənzum romanın fars dilindən gürcü dilinə çevrilməsini bəyan etdilər. Gürcü alimlərinin fars ədəbiyyatının xeyrinə olan bu etirafda məqsəd nədir? Gürcü alimləri yenəmi ictimaiyyəti həqiqətdən uzaqlaşdırmağamı cəhd edirlər? Məqsəd elmi cəmiyyətin diqqətini əsərin əsil kökündən yayındırmaq, müəllifin türk mənşəli olmasının izlərini azdırmaqdır?

VI Vaxtanqın 1712-ci ildə əsəri çap etdirərkən, qətiyyətlə İranda bu əsəri tapmağın mümkün olmamasını vurğulaması, onu deməyə əsas verir ki, əsər türkdilli

xalqların məhsulu olub. Çünki, əsərin özündən bəlli olur ki, mənzum romanı Rustaveli kəndində doğulmuş bir mesx qələmə almışdır. Mamuka Tavakaraşvilinin əlyazmasının epiloqundakı misralarda Şota Rustaveli mesx kimi təqdim edilmişdir: “Yazıram, bəlli bir şair, Məsx, Rustveli ləqəbli”. Vurğulamaq lazımdır ki, mesxlər Cənubi Gürcüstanda yaşayan türk əsilli xalqlar olmuşdur. Əsərin fars dilində qələmə alınması heç də əsərin fars ədəbiyyatına aid olduğunu isbat etmir. Çünki, Şota Rustavelinin yaşayıb yaratdığı dövrdə saray ədəbiyyatı fars və ya ərəb dilində yaradılmışdır. Şüjet xətti də o dövr ədəbiyyatında aktualıq kəsb edən məhəbbət mövsuzunu əhatə etmişdir. Şərq Renesansının nümayəndəsi olan Şota Rustaveli də sələfi Nizami Gəncəvi kimi davranmışdır.

Şərq inibahı və Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” mənzum romanı

Gürcü ədəbiyyatını tədqiq edərkən, Şota Rustavelinin qələmə aldığı mənzum romanın hansı ənənə üzərində yaranması və ya yarana biləcəyi sual doğurur. Şota Rustaveliyə qədər gürcü ədəbiyyatında hər hansı bir ədəbi məktəb yaratmayan bir ədəbiyyatın belə kamil nümunə yarada bilməsi həmin əsərin qələmə alındığı dövrə diqqəti yönəldir. Məsələn, XII-XIII əsrlər Şərq ədəbiyyatında poema, mənzum roman və s. janrlarının geniş inkişaf etdiyi, bu dövrdə Şərq Renesansının baş verməsi Şota Rustaveli yaradıcılığına, şəxsiyyətinə diqqət yönəltməyi önə çıxarır. Akademik İsa Həbibbəylinin Şərq İntibah ədəbiyyatının nümayəndələrini vurğulaması məqamına diqqət yetirək: “Humanizmin böyük carçısı Nizami Gəncəvi Şərq intibah ədəbiyyatının qüdrətli yaradıcılarındanandır. Nizami Gəncəvi ilə yanaşı Şota Rustaveli, Əfzələddin Xaqani, Əbülqasim Firdovsi, Sədi Şirazi, Mövlana Cəlaləddin Rumi, Əmir Xosrov Dəhləvi, Əbdürrəhman Cami, Əlişir Nəvai, Əcəmi Naxçıvani, İbn Sina, Fərabî, Bəhməniyar, Əbdülqadir Marağayi və başqaları Şərqdə intibah mədəniyyətinin yaranmasında və inkişafında böyük xidmətlər göstərmiş görkəmli simalardır”. (4) Akademik İsa Həbibbəylinin Şərq İntibahı nümayəndələri içərisində gürcü ədəbiyyatının digər nümayəndələrini səsləndirməməsi, belə bir fikir formalaşdırır ki, Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsəri Şərq ədəbiyyatına məxsusdur. Xaxanaşvilinin Şota Rustavelinin əsərinin məlum bir əsərin poetik şəkildə bəzədilib təqdim edilməsini vurğuladığı kimi: “Şota xalq poemasını fəlsəfi dünyagörüşü, canlı bəlağət və poetik ilhamla bəzəmişdi”.

Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Şərq İntibahı gürcü ədəbiyyatını özündə ehtiva etmir. Şərq Renesansı Qafqazda yaşayan xalqlar içərisində Azərbaycan türklərinin sahib olduğu ədəbi mühiti, farsdilli və ya ərəbdilli ədəbiyyatı əhatə edir ki, gürcü və digər xalqların ədəbiyyatı və mədəniyyəti Şərq Renesansına daxil olmaqdan məhrumdur. Şərq Renesansını əhatə edən ədiblər içərisində də Nizami Gəncəvi,

Əfzələddin Xaqani, Əbülqasim Firdovsi, Sədi Şirazi, Mövlana Cəlaləddin Rumi, Əmir Xosrov Dəhləvi, Əbdürrəhman Cami kimi ədiblər yer almaqdadır.

Şota Rustavelinin əsərinin Şərqlə bağlı olması məqamı “Rustaveli dövrünün abidələri”ni tədqiq etmiş akad. İ. Orbeli tərəfindən də vurğulanır: “Rustavelini anlamaq, həm də layiqincə anlamaq, XII və XIII əsrlərdəki Şərq mədəniyyətini anlamaq deməkdir. Rustavelini layiqincə, bütün dərinliyi ilə anlamayan bir adam, deməli, Şərqi də anlamayır.” (19) Akad. İ. Orbeli Şota Rustaveli yardımçılığına məhz Şərqin hakim olmasını təsdiq edir. Bu mənzum romanın obrazlarında, mövzusunda özünün təsdiqini tapır. Rustavelişünas Pavel İnkorokva da öz tədqiqatlarında Şota Rustaveli yaradıcılığında Şərq mədəniyyətinin təsirini göstərmişdir: “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” poemasının tədqiqi göstərir ki, Ş. Rustaveli üçün “Şərq mədəniyyəti, gürcü mədəniyyəti qədər yaxın və doğma idi.” (33, s. 24) Kobidze isə konkret olaraq Şota Rustavelinin Şərq poeziyasının nümayəndəsi kimi təqdim edir: “Rustaveli – Şərq poeziyasının nümayəndəsidir... Rustavelinin poemasının Qərblə bağlılığı yoxdu”. Kobidzenin irəli sürmüş olduğu bu iddia bütün həqiqətləri özündə ehtiva edir.

V. Çelidze qeyd edir ki, “dünya ədəbiyyatında Şota Rustaveli İntibah dövrünün şairi kimi məşhurdur.” (30, s. 41–60) Şota Rustavelinin XII-XIII əsrlərə aid olması bizdə bu sualı doğurur. Bu dövrdə, hələ də qəbul edilməsi zor olan Şərq İntibahı özünü göstərmişdir. Şota Rustavelinin Şərq İntibahına aid olması danılmaz faktdır. Avropa İntibahından əvvəl Şərq İntibahının olması, onun görkəmli nümayəndələrinin meydana çıxması bizə bunu deməyə əsas verir. Ancaq bir sual doğur. Gürcü ədəbiyyatında Şərq Renesansına aid olan hansı digər əsərlər və ya müəlliflər var? Əlbəttə cavab bir mənalıdır. Yoxdur. Sadəcə gürcü tədqiqatçıları həqiqəti etiraf etmək istəmirlər və ya da etiraf etməkdə çətinlik çəkirlər...

Qeyd edək ki, Şota Rustaveli Şərq şairi kimi təqdim edilir: “1930-cu illərin sovet mədəniyyətində. Şərq şairləri Əbül-Qasım Firdovsi və Şota Rustaveli öz əsərlərinin qəhrəmanları kimi yeni siyasi məzmun kəsb edirdilər.” (32, s. 116)

Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərinin janr strukturu

Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsəri poema kimi təqdim edilir. Lakin əsər daha çox ədəbiyyatda meydana çıxmış mənzum roman kimi diqqəti cəlb edir. Mənzum roman nəzmlə qələmə alınmış roman nümunəsidir. Mənzum romanda poetik mətnə rast gəlinir, lirik başlanğıca üstünlük verilir. Mənzum roman həm xarakterlərin açılmasının məntiqi baxımından, həm də məişətin ətraflı təsvir edilməsi baxımından realistik əsər kimi diqqəti cəlb edir. Şota Rustavelinin əsəri də bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Şota Rustavelinin sələfi Nizami Gəncəvi də mənzum romanlar müəllifi kimi qəbul edilməkdədir. Yalnız danılmaz bir faktdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə daxil edilmiş əsərlərin janr mənsubiyyəti məsələsi Azərbaycan ədəbi tənqidində

mübahisəli problem kimi tədqiqatçılar arasında ciddi fikir ayrılıqları yaratmışdır. Lakin məzmun və struktur xüsusiyyətlərinə görə mənzum roman janrına aid olması danılmazdır. Bu baxımdan da, ədəbiyyatşünaslar tərəfindən Nizami Gəncəvi “Şərq ədəbiyyatında yeni tipli şeirin-roman janrının böyük yaradıcılarından biri” və Azərbaycan ədəbiyyatında mənzum roman janrının banisi kimi qəbul edilir. Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsəri də məzmun və struktur xüsusiyyətlərinə görə mənzum roman nümunəsidir.

Gürcü tədqiqatçıları M. Todua, K. Kekelidze və A. Baramidze Şota Rustaveli yaradıcılığı ilə əlaqədar olaraq Nizami Gəncəvi yaradıcılığı ilə müqayisəli və əlaqəli şəkildə təqdim etmişdilər. A. Baramidze 1958-ci ildə nəşr etdirdiyi “Şota Rustaveli” monoqrafiyasında Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun”, “Xosrov və Şirin” əsərləri ilə “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsəri ilə müqayisə apararaq qeyd edir ki, “Tariyel əlindən hər iş gələn bir qəhrəman, həyatı eşqlə sevən bir aşiq, məharətli dövlət xadimidir. Məcnun isə ancaq acınmalı bir sərsəri, həyata arxa çevirmiş, heyvanlarla ünsiyyət bağlamış bir insandır”. K. Kekelidzenin isə Nizami Gəncəvinin qadın surətlərini Şota Rustavelinin qadın surətlərinə nisbətən məzlum, fəaliyyətsiz olmasını vurğulayır. Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərini gürcücə oxumayan azərbaycanlı oxucusuna bəlli olur ki, K. Kekelidze və A. Baramidzenin fikirləri absurddur. Nizami Gəncəvinin ədəbi qəhrəmanları onların vurğuladığı kimi deyillər. Gürcü ədəbiyyatını tədqiq edən tədqiqatçılar mənzum romanın XII-XIII əsrlərdə qələmə alınmasına toxunaraq, əsəri “...yüksək humanizm, antiklerikalizm və alovlu vətənpərvərlik ruhu ilə hopmasını”, həmçinin doğma poetik nitqi dünya poeziyasının parlaq zirvələrinə yüksəltməsi” (13, s. 6) amilinə toxunmuşlar.

Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərində İslam

Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərində dinlərin, xüsusilə də islamın təbliği geniş yer tutur. Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” mənzum romanında islam döqmələrinin olması və bu baxımından əsərin məhv edilməsi faktı rus tədqiqatçıları tərəfindən vurğulanır: “Bundan əlavə, şeirdə islam ehkamları var. Buna görə də XVIII əsrin sonlarında gürcü kilsəsi poemanın məzmununu qəbul etmədi və VI Vaxtanq tərəfindən çap olunmuş “Pələng dərisi geymiş pəhləvan”ın bir çox nüsxəsini məhv etdi”. (9)

Gürcü tədqiqatçıları Şota Rustavelinin heç bir dini təbliğ etməməsi amilinə də toxunaraq, “Orta əsrlərin bir çox böyük şair və mütəfəkkirlərindən fərqli olaraq, Rustaveli dini ayinlərin bütün formalarını rədd edirdi, o, həm kilsə-xristian ortodoks döqmasına, həm də müsəlman-sufi mistisizminə yaddır” (13, s. 6) kimi fikirlərinə əsaslanmışlar. Bu məqama dahi Nizami Gəncəvi yaradıcılığında da şahid oluruq.

Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” mənzum romanında islam dini ilə bağlı məqamların interpretasiya edilərək həyata keçirilməsi tədqiqatçılar

tərəfindən hətta sovet dövründə də vurğulanmışdır. Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” mənzum romanında Məkkəyə və Qurana istinadların çoxu əsərin tərcümə variantlarından çıxarılıb. Şalva Nutsubidzenin tərcüməsində Quran 3 dəfə xatırlansa da, Məkkə heç bir dəfə də olsun xatırlanmır. Panteleimon Petrenkonun tərcüməsində Quran 5 dəfə, Məkkə 1 dəfə xatırlanır. Nikolay Zabolotski Quran haqqında 6 dəfə, Məkkə haqqında 1 dəfə deməsi özünü göstərir və s. “Məkkəyə və Qurana aid çoxlu istinadlar çıxarılaraq, poema xristian təfsiri kimi təqdim edilmişdir. Burada xüsusilə Şalva Nutsubidzenin tərcüməsi seçilir, o, aydın və məqsədyönlü şəkildə bu müsəlman şeirini pravoslav axarında təqdim etmək üçün hər şeyi etdi”. (9) Hətta əsərdəki dini görüşləri xristianladırılmasına cəhdlər də tədqiqatçılar tərəfindən vurğulanır: “Bu gün rustaveloloqlar eyni ruhda şeirin xristianlaşdırılmasını davam etdirirlər. Amma indi onlar yalnız girişdəki psevdorustavel misralarına deyil, həm də ərəb [müsəlman] sərkərdəsi Avtandilin duasına əsaslanırlar. Və belə bir arqument irəli sürdülər ki, onun duasına “pravoslav təliminə” dərin inam hopmuşur ki, bu da hər hası bir tənqidi münasibətin probleminə çevrilə bilməz. Müsəlman duası heç bir şəkildə "pravoslav təlimi"ni ehtiva edə bilməz”. (9)

Akademik Şalva Nutsubidzenin tərcüməsi həmkarı Aleksandr Baramidze tərəfindən tənqid edilməsi Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərinin zorən İslami dəyərlərin dəyişdirilməsi və ya aradan qaldırılması məqsədi daşmasını əks etdirir: “Orijinalın mətnini, sətirlərarası mətni və professor akademik Nutsubidzenin tərcüməsini müqayisə etdikdə üçüncü sətirin məzmununu başa düşməkdə mövcud fərqi görmək asandır. Tərcüməçi bilərəkdən orijinaldan açıq-aydın kənara çıxmağa yol verir və bu poetik xəttin xristian ritual yozumunu təklif edir, baxmayaraq ki, vaxtilə bu misranın belə təfsirinin səriştəsiz olduğu vurğulanırdı.” (13, s. 10)

Tədqiqatçı Şalva Nutsubidzenin akademik adı almasına təəccübünü də gizlətmir: “Şalva Nutsubidzenin tərcüməsini etibarlı şəkildə keyfiyyətsiz tərcümə adlandırmaq olar. Bu şəxs hansı xidmətlərinə görə akademik adına layiq görülüb? O yalan və düz olmayan məlumatlara ki, bir çox tədqiqatçılar əsaslanırdılar?” (9) Düşündürücüdür... Şalva Nutsubidzenin bu fədakarlığı onun mükafatı olaraq, akademik elmi rütbəsi ilə dəyərləndirilmişdir. Əldə olan tərcümə nümunələrini bu günə salan “tədqiqatçı-akademik”, ictimaiyyətə açıq olmayan əlyazmaları nə günə salar? Bu sualı hər bir ədəbiyyatşünas özünə verməli, ədəbiyyatına aid olan mənbələrə, əsərlərə, müəlliflərə sahib çıxmalıdır. Özlərinə məxsus olanları kiminsə özününküləşdirməsinə şərait yaratmamalıdır.

F.G. Kurçveyl də əsərdə islam, müsəlman dəyərlərinin əks etdirilməsi məqamını açıqlayır: “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” poeması “gürcü dilinə tərcümə edilmiş müsəlman inancını əks etdirən əsl fars əsəridir”. (9) Həmçinin

F.G. Kurçveyl Şota Rustavelinin islamı təbliğ etməsinə də toxunur: “Rustaveli İslamın populyarlaşmasına töhfə verdi. O, poemanın məzmununa hopmuş İslamın bütün cəhətlərini [Məkkəni və Quranı mədh etməklə] çox bacarıqlı və incə şəkildə çatdırmağı bacarmışdır”. (9)

Əsərin I Şah Abbasın dövründə qələmə alınması faktını iddia edən tədqiqatçılar bu nüsxənin İslam ruhu ilə aşılmasını qeyd edirlər: ““Pələng dərisi geymiş pəhləvan” I Şah Abbasın dövründə yaradılmışdır. Poemanın ilk əlyazma nüsxələri o zaman yaradılmışdır. Ən qədim əlyazmalardan biri - Axaltsix fragmenti A1 [α] - 2 yarpaq və 24 misradan ibarətdir və XVII əsrin əvvəllərinə aiddir. Bundan əlavə, əlyazmalar o dövrün tipik mühitinə uyğun gələn İslam ruhu ilə güclü şəkildə aşılalmışdır”. (9) Qeyd etmək lazımdır ki, “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” mənzum romanının süjet davamı olan “Omainiani” poemasında I Şah Abbas mədh edilir.

Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsəri və Türk folkloru

Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərində türk xalqının həyatında xüsusi yer tutan adət-ənənələr, milli bayramlar və s. yer almaqdadır. Məsələn, əsərdə Novruz bayramının xatırlanması... Onu da qeyd etməliyik ki, əsərin “qayçılanmasından” sonra Novruz bayramı ilə əlaqəli epizodların qalması sevindirici bir haldır. Kainat, xalqlar, millətlər, adət-ənənələr, dinlər və s. haqqında dərin bilgilərə sahib olan Şota Rustaveli əsərdə Novruz bayramının xüsusiyyətlərini dərinlən bilən bir şəxs kimi də aydınlıq gətirir:

Eşit, qoçaq, novruz günü bu şəhərdə budur adət,

Tacir əhli yola çıxmaz, alverçi etməz ticarət.

(ამა ქალაქსა წესია, დღესა მას ნავროზობასა

არცა ვინ ვაჭრობს ვაჭარი, არცა ვინ წავა გზობასა).

Və ya

Novruz gəldi... Verdik şahın arvadına hədiyyələr,

Əvəzini verdi o da... hər qadının qiyməti zər.

(დღე მოვიდა ნავროზობა, დედოფალსა მღვენი ვსძღვენიო;

ჩვენ მივართვით, მათ გვიბოძეს, ავაგენით, ავივსენით) (10, s. 158)

Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərinin IX əsrdə yaşamış, bulqar-türkü olan Mikayıl Şəmsi Baştunun “Şah qızı dastanı” əsərinin motivləri əsasında qələmə alınması tədqiqatçılar tərəfindən vurğulanmaqdadır. Əlyazma şəklində yayılan Mikayıl Şəmsi Baştunun “Şah qızı dastanı” əsərinin VI Vaxtaq tərəfindən ilk dəfə 1712-ci ildə gürcü dilində nəşr edilməsi iddia edilməkdədir. Y.N. Marr Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərinin fars şairi Unsurinin əsərinin prototipi ola bilməsi haqqında iddiası maraqlı kəsb edir. Y.N. Marr Unsurinin əlyazma fondunu diqqətlə izlənilməsinə təklif etmiş, həmin

fondada Şota Rustavelinin əsərinin prototipini təsdiq edəcək faktların olacağına ümidini əks etdirmişdir. (1, s. 613-621)

Özünükləşdirilmə prosesində ixtisarlar və ya əlavələr edilməyə məruz qalmış əsərdə türk dilində nəğmələrin qorunub saxlanması təəccüb doğurur. Əsərdəki türk dilində olan mahnıların bir qisminə toxunulmaması haqqında da Marr, Ş.A. Xantadze və digər tədqiqatçılar tərəfindən münasibət bildirilmiş, Qaston Buaçidze (15, s. 283) həmin türk mahnılarını türk xəttatlarının əlavə etməsi haqqında absurd fikir irəli sürmüşdü.

İlhami Cəfərsoy qələmə aldığı “İber və H’Ay folklorunda türk mifik təfəkkürünün izləri” əsərində Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərinin Şota Rustaveliyə aid olmaması, tərcümə nümunəsi olması faktını vurğulayaraq aydınlıq gətirməsinə cəhdləri diqqətdən yayınmır: “Gürcüstan mədəniyyətinin qızıl dövründə – XII əsrdə yazılan “Bars dərisi geymiş koma” poeması orijinal bir əsər olmayıb, Aran folklorundan tərcümədir.” (3, s. 3) Bu iddiada əsərin süjetinin İran ədəbiyyatından götürülməməsi səsləndirilir. Maraq kəsb edən fakta toxunan İ. Cəfərsoy “... əsərin süjetini İran ədəbiyyatından deyil, özünə anlaşıqlı olan Aran folklorundan” götürülməsini qəti şəkildə iddia edir. Lakin bütün iddialara rəğmən, Şota Rustavelinin əsərində əsərin fars ədəbiyyatından götürülməsinə açıq aydın-şəkildə işarə edilir:

Bu bir İran dastanıydı, dolaşırdı dildən-dilə,
Onu gürcü dilində mən şeirə saldım bilə-bilə
(ესე ამბავი სპარსული, ქართულად ნათარგმანები,
ვით მარგალიტი ობოლი, ხელის-ხელ საგოგმანები)

Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərində türk ənənələri

Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərinin əsasında Qafqazda yayılmış xalq süjetlərinin yer alması tədqiqatçılar tərəfindən vurğulanmaqdadır. Məsələn, V.İ. Abaev Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərinin əsasında Qafqazda yayılmış xalq süjetlərinin yer almasına toxunmuşdur. V.İ. Abaev həmin süjetlərin aşağıdakı elementlərinin olmasını vurğulamışdır:

- “1. Qəhrəmanın sevgilisinin qaçırılması;
2. Onun axtarılması və qaytarılması boş cəhdlər olması;
3. Zahidlik və heyvan obrazına çevrilmə fəvqalədə güc əldə etmək və məqsədə nail olmaq yolu kimi;
4. Qəhrəman-pələngin və onun dostlarının kajlarla uğurlu mübarizəsi və gözəlin azad edilməsi.” (12, s. 467-509)

Tədqiqatçılar “zahidlik və heyvan obrazına çevrilmə fəvqalədə güc əldə etmək və məqsədə nail olmaq yolu kimi”, “qəhrəman-pələngin və onun dostlarının kajlarla uğurlu mübarizəsi və gözəlin azad edilməsi” kimi elementlərin fars ədəbiyyatının

kamil nümunəsi hesab edilən “Şahnamə”də, həmçinin Şimali Qafqaz xalqlarının eposunda da özlərini göstərmələri qeyd edilir.

Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərində Türk dili və türk sözləri

Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərinin gürcü dilinə tərcümə edilməsinə rəğmən, əsərdə küllü miqdarda türk, fars, ərəb sözləri işlənib. Tədqiqatçılar tərəfindən Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərində türk sözlərinin işlənməsini, səhvən onları fars sözləri kimi təqdim edilməsinə münasibət bildirilməkdədir. Məsələn, əsərdə “covkan” sözünün düzgün təqdim edilməməsi məqamı tədqiqatçıların diqqətindən yayınmamışdır: “Şota Rustavelinin poemasında çokan oyun adı var. Azərbaycan dilinə tərcümədə o söz top oyunu kimi verilmişdir. Rus dilinə tərcümələrdə isə onun orijinala yaxın çokan forması saxlanılmışdır. N.Y. Marrın fikrincə, çokan fars dilindəki covkan sözündəndir. N.Y. Marr nəzərə almır ki, çovkanı oturaq farslar yox, atlı türklər oynayırdılar. Çovkan türk dillərindəki çovumaq felindən törəmişdir. Fars dilində belə söz yoxdur.” (2, s. 13)

Akademik N.Y. Marr Şota Rustavelinin əsərində türk sözlərinin işlənilməsi məqamına toxunmuşdur. N.Y. Marr əsəri gürcü dilində deyil, Qurd dilində yazılmasını və Qurd dilinə yaxın dillərdə isə imerlər və qurların olmasını, onların nə qədər gürcüləşsələr də, XX əsrin əvvəllərinə qədər, plova pilov, doşaba bekmez, toya dügün, kəfənə bez, evə konax, yetimə yetim demələrini (26, s. 48-57) qeyd etmişdir. N.Y. Marrın bu fikirləri ilə razılaşılan f.e.d. İlhami Cəfərsoy isə vurğulamışdır ki, Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsəri “...Azərbaycan dilinə qohum olan Qurd dilində yazılmışdır”. Bu fikirlərdə diqqəti cəlb edən məqam isə əsərdə pilov, bekmez, dügün, bez, konax, yetim və s. kimi türk sözlərinin işlənilməsinə toxunulmasıdır.

Əsərin qəhrəmanlarının adlarının türk, fars, ərəb mənşəli olması da əsərdə diqqətdən yayınmır. Məsələn, əsərin baş qəhrəmanlarından biri olan hindli Tariyelin adı. Tariyel/taryel – fars dilində tar qaranlıq, zülmət və türk dilində yel (külək) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmiş şəxs adı olaraq, qaranlıq küləyi mənasındadır.

Nəticə

Şota Rustavelinin qələmə aldığı “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsəri göstərir ki, Orta əsrlərdə Qafqazda vahid bir ədəbi mühiti var idi. Bu mühitdə yazıb yaratmış xalqlar türk xalqları ədəbiyyatı çərçivəsində təşəkkül edib. Türk xalqlarına aid olmayan Qafqaz xalqlarının ədəbiyyatı isə yalnız ya folklorun, islam olmadıqda isə dini xarakterli əsərlərin inkişaf ilə əlaqəlidir. Qeyd etməliyik ki, dini janrlar da özünəməxsus sistemə malik idi. Şota Rustaveli kimi ədəblərin əsərləri ədəbiyyat və mədəniyyət baxımından tədqiq edilməsi vacibdir. Ona görə ki, bu sonralar Qafqazda

yaşayan xalqların ədəbiyyatı və mədəniyyətinin saxtalaşdırılmasının aşkarlanmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edəcək.

Ədəbiyyat

1. 65 лет академику Н.Я. Марты. (1965). М., - Л., Изд-во АН СССР.
2. Cəfərsəy İ. (2020, Temmuz). GÜRCÜLƏŞMİŞ AZƏRBAYCAN ŞAİRİ. Şota Uruztaşvili. <https://teref.az/kose/160600-gurculesmis-azerbaycan-sairi-sota-uruztavili.html>
3. Cəfərsəy İ.(2014). İber və H'ay folklorunda türk mifik təfəkkürünün izləri. Bakı, "Xəzər Universiteti".
4. Həbibbəyli İ. (2017, Ocak). Multikulturalizm yollarında: ədəbi-tarixi ənənələr və müasir dövr // nizamimuseum.az/az/news/1268
5. https://az.wikipedia.org/wiki/Didi_T%C3%BCrkoba
6. <https://medeniyyet.az/page/news/21120/Turklerin-ferqli-cografiyalarda-yasamasi-medeni-anlamda-guc-birliyi-ne-man-e-olmamalidir.html?lang=>
7. https://www.rizvanhuseynov.com/2017/05/blog-post_15.html
8. Kırzioğlu M.F. (1992). Yukarı-Kür ve Çoruk boylarında KIPÇAKLAR. Ankara.
9. Kurzweil F.G. (2019, Ekim). Эпоха творчества Шота Руставели. Иран и Закавказье в XVII веке (THE ERA OF CREATIVITY SHOTA RUSTAVELI (IRAN AND TRANSCAUCASIA IN XVII CENTURY) <https://klauzura.ru/2019/10/epoha-tvorchestva-shota-rustaveli-iran-i-zakavkaze-v-xvii-veke/>
10. Rustaveli Ş. (2006). Pəlng dərisi geymiş pəhləvan. Bakı, "Avrasiya Press".
11. Valehoğlu F. (2005). Qarapapaqlar və onların XIX əsr hərbi tarixi, Bakı, «Səda».
12. Абаев В.И. (1990). Избранные труды. Религия. Фольклор. Литература. Владикавказ.
13. Барамидзе А. (1985). Аннотация к поэме "Витязь в тигровой шкуре" в переводе Нуцубидзе Ш. И.
14. Барамидзе А. (1987). Пути развития древнегрузинской литературы. Древнегрузинская литература (V-XVIII вв.) // Составил Л.В.Менабде. Тбилиси, Издательство Тбилисского Университета.
15. Буачидзе Г. (1983). Броссе М. Тбилиси, Мерани.
16. Вермишев Х.А. (1904). Материалы для истории грузино-армянских отношений. СПб.
17. Гиунашвили Дж.Ш., Гиунашвили Е.Дж. (2016). "Витязь в тигровой шкуре" Шота Руставели в Иране". «КАРАВАН» 2016, № 43.

18. Гиунашвили Дж.Ш., Гиунашвили Е.Дж. (2016). “Витязь в тигровой шкуре” Шота Руставели в Иране» // https://www.rizvanhuseynov.com/2017/05/blog-post_15.html
19. И.А. Орбели в сборнике “Памятники эпохи Руставели” (1938). Ленинград, Эрмитаж.
20. Иосселиани П. (1870). Шота Руставели Посвящается святлейшему князю Давиду Багратовичу Грузинскому. 7 января 1870 г. г. Душетъ, Перепечатано из газеты “Кавказ”.
21. Иосселиани П. (1870). Шота Руставели Посвящается святлейшему князю Давиду Багратовичу Грузинскому. 7 января 1870 г. г. Душетъ, Перепечатано из газеты “Кавказ”
[//https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/287937/1/Shota_Rustaveli.pdf](https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/287937/1/Shota_Rustaveli.pdf)
22. К вопросу генезиса грузинской литературы (iriston.com)
23. Коптев Г. (2007). ОБРАЩЕНИЕ В БУДУЩЕЕ // <http://www.nsc.ru/HBC/article.phtml?nid=430&id=19>
24. Коптев Г. (2007). ОБРАЩЕНИЕ В БУДУЩЕЕ. “Наука в Сибири” № 35 (2620).
25. Марр Н.Я. (1895). Персидская национальная тенденция в грузинском романе “Амирандареджаниани”. ЖМНП.
26. Марр Н.Я. (1911). Дневник поездки Шавшетию и Кларджестию. Тифлис.
27. Марр Н.Я. (1917). Грузинская поэма “Витязь в барсовой шкуре” Шота из Рустава и новая культурно-историческая проблема. ИАН.
28. Марр Н.Я. (1966). Вопросы Вепхисткаосани и Висрамиани. Тбилиси.
29. Памятники эпохи Руставели. (1938). М.: Изд-во АН СССР.
30. Челидзе В. (2020). По следам контекстов грузинской поэмы Возрождения (Шота Руставели в Иерусалиме). Язык и текст. Том 7. № 4.
31. Челидзе В. (2020). По следам контекстов грузинской поэмы Возрождения (Шота Руставели в Иерусалиме) // https://psyjournals.ru/files/119512/langt_2020_n4_Chelidze.pdf
32. Шик И.А. (2019). Образы востока в советской фарфоровой пластике 1930-х гг.: «Рустем» Р.Н.Николаевой и “Шота Руставели” Н.Я.Данько. НОВОЕ ИСКУССТВОЗНАНИЕ №03.
33. Шота Руставели и его время: Сборник статей. (1939). М.: Гослитиздат.
34. Шота Руставели не поэт, а талантливый переводчик персидской поэмы “Витязь в тигровой шкуре”
[//https://www.rizvanhuseynov.com/2017/05/blog-post_15.html](https://www.rizvanhuseynov.com/2017/05/blog-post_15.html)

35. შოთა რუსთაველი. (1917). Витязь в тигровой шкуре. Перевод. с грузинского. К. Д. Бальмонта. Издание второе. Поэма. Москва-Ленинград. Academia.

36. არჩილი. „გაბაასება თეიმურაზისა და რუსთველისა“ – URL: <http://www.nplg.gov.ge/ebooks/authors/archili/poema/gabaaseba%20teimurazisa%20da%20rustvelisa.pdf>

37. თეიმურაზ I. „იოსებ - ზილიხანიანი“ (1927). ტფილის. URL: <http://dspace.gela.org.ge/bitstream/123456789/6029/6/ioseb—zilixanianis.pdf>

38. ჭიჭინაძე ზ. (1909). ისტორია ქართული სტამბისა და წიგნის ბეჭდვისა 1709-1909 მეფე ვახტანგ მეექვსე [Электронный ресурс] / თფილისი 1909. –ელექტრომბეჭდავი ამბ. „შრომა“, რუსკაია ქ., № 3. – URL: <http://openlibrary.ge/bitstream/123456789/6401/3/kartuli%20stamba-1909.pdf>

39. ჯანაშვილი მ. (1896). შოთა რუსთაველი (მე-XIII საუკუნე) [Электронный ресурс] / ტფილისი სტამბა მ. შარაძისა და ამხანაგობისა, ნიკოლ. ქუჩა, № 21. Типог. М. Шарадзе и Коник. Ул., № 21. 1896 – URL: <http://dspace.gela.org.ge/handle/123456789/5075>

POETIK TAFAKKUR VA BADIY IFODA TARZI: MUSHTARAKLIK HAMDA O‘ZIGA XOSLIK

**Islamjan Yakubov,
filologiya fanlari doktori, professor,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti**

Annotatsiya. Ushbu maqolada Ozarbayojon yozuvchisi Ilg‘or Fahmiyning “Aktrisa” detektiv romani o‘zbekcha tarjimasiga xalqlarimiz o‘rtasidagi azaliy madaniy-ma’rifiy va adabiy do‘stlikning yangi bir bosqichga ko‘tarilish belgisi sifatida qaralgan. Ozarbayjon nasrida kuzatilgan badiiy izlanishlarning o‘zbek romanchiligida kechayotgan ijodiy jarayonlarga hamohang ekanligi qiyosiy-tipologik aspektda, yangicha rakursda tadqiq etilgan.

Аннотация. В данной статье узбекский перевод детективного романа “Актриса” азербайджанского писателя Илгора Фахми рассматривается как знак нового этапа вековой культурно-просветительской и литературной дружбы между нашими народами. В сравнительно-типологическом аспекте, с новой точки зрения анализируется тот факт, что художественное исследование,

наблюдаемое в азербайджанской прозе, совместимо с творческими процессами, происходящими у узбекских романистов.

Annotation. In this article, the Uzbek translation of the detective novel “Actress” by the Azerbaijani writer Ilgor Fakhmi is considered as a sign of a new stage in the centuries-old cultural, educational and literary friendship between our peoples. In a comparative typological aspect, from a new point of view, the fact is explored that the artistic research observed in Azerbaijani prose is compatible with the creative processes occurring among Uzbek novelists. Common and unique aspects in the style of poetic thinking of contemporary artists are revealed.

Kalit soʻzlar: Detektiv roman, badiiy detal, motiv, tragik konflikt, janrlar diffuziyasi, qiyosiy-tipologik yondlshuv.

Ключевые слова: Детективный роман, творческая художественная детал, мотив, трагический конфликт, диффузия жанров, сравнительно-типологический подход.

Key words: Detective novel, artistic detail, motive, tragic conflict, diffusion of genres, comparative typological approach.

Oʻzbek tarjimoni Rustam Jabborov tomonidan ozarbayjon tilidan oʻzbekchaga oʻgirilgan Ilgʻor Fahmiyning “Aktrisa” romani [2] xalqlarimiz oʻrtasidagi azaliy madaniy-maʼrifiy va adabiy doʻst-birodarlikning pirovard natijasi. Ayni paytda u vositachi tilsiz toʻgʻridan-toʻgʻri oʻgʻirishga oʻtish, yaʼni mamlakatlarimiz oʻrtasidagi aloqalarning yangi bir bosqichga koʻtarilishi belgisi hamdir.

“Aktrisa” romani dabdurustdan kitobxonni oʻziga jalb qilmaydi. Nazarimizda, bu hol roman arxitektonikasi bilan chambarchas bogʻliq [5]. Chunki asar deyarli teng hajmdagi ikkita katta qismga ajratilgan boʻlib, mazkur qismlar yaxlitligi orqali muallif konsepsiyasi ifodalanadi. Zotan, yozuvchi kitobxonni asta-sekin romanning yangi-yangi mazmun qirralarini kashf etib borishga undaydi. Uni tayyor xulosalar sari yetaklamaydi. Balki, turli hissiy holatlarni qalban kechinish, ham aqliy, ham ruhiy jihatdan hammuallif boʻlishga chorlaydi. Yozuvchi Ilgʻorbey amal qilgan badiiy reallik shaklidagi voqelik aslida, uning xayoloti maxsuli. Shuning uchun ham unga badiiy voqelik sifatida qaraymiz.

Darhaqiqat, romanning ilk qismida biz dastlab “VEF Bank” prezidenti, iqtisod fanlari doktori Voqif Fataliyev, sal keyinroq esa uning yosh xotini Lola xonimning sirli ravishda oʻldirilishiga guvoh boʻlamiz. Afsuski, ushbu qotillikni ochishda tergovchi Eldor Afandiyevning teran fikr-qarashlari, aql va tajribasi dabdurustdan oʻz natijasini bermaydi. Chunki bu yerda Agata Kristining mashhur izquvari Erkyul Puarodagi singari botiniy tuygʻu va sezgirlik ham, mavjud dalillarga asoslanish ham unchalik qoʻl kelmaydi. Zotan, anʼanaviy detektiv asarlardagi kabi uyushgan jinoyatchilik sodir boʻlmagan, yollanma qotil ham yoʻq edi.

Yozuvchi Lola xonimni o‘z go‘zalligi va malohati bilan Yuliy Sezar va Mark Antoniylar qalbini zabt etgan afsonaviy misr malikasi Kleopatraga mengzaydi. Darhaqiqat, Lolaning g‘aroyib va tushuniksiz fe‘l-atvori, havoyi hamda telbavor istaklari, kutilmagan g‘ayroddiy xatti-harakatlari, har kuni o‘zini turlicha qiyofalarda namoyon etishi bu ayolga o‘ziga xos joziba bag‘ishlardir. Erkak kishi uchun u bilan yashash qanchalik huzurbaxsh bo‘lmasin, shunchalik og‘ir ham edi. Chunki Lola bir me‘yorda hayot kechira olmas, kayfiyat odami ekani bois, bugun sevgan narsasiga ertasiga butkul nafrat bilan qarashi ham mumkin edi. Jumladan, u Voqifbey yuziga oyoq qo‘yib, bir necha erkak bilan ishqiy aloqalar o‘rnatishga intilishdan ruhiy iztirob emas, balki ma‘naviy qoniqish tuyadi. Illo, u odamlarning nafsoniyatini sinash, ularni o‘z go‘zalligi va latofati bilan maftun etish – ularning his-tuyg‘ulari bilan o‘ynashishni yoqtiradi.

Binobarin, hayot Lola uchun qiziq bir o‘yin, odamlar esa shunchaki bir ovunchoq. Go‘yoki hayot ham teatr sahnasi. Demak, u oila uchun yaratilmagan – chin ma‘nosi bilan aktrisa edi. Shuning uchun ham Lola devordarmiyon qo‘shnisi Rufat Husaynzoda bilan yangi bir “tomosha”ni boshlaganida bu “maroqli o‘yin” fojia bilan tugashi mumkinligini xayoliga ham keltirmaydi. Anglashiladiki, Lola ham sevishtga, ham nafratlanishga munosib ayol.

Roman qahramonlaridan biri, yozuvchi Rufat Husaynzoda el ichida hurmat-e‘tibor topgan, axloqiy pok inson. Ammo u nima uchun bunday mudhish ishga qo‘l urdi. Ya‘ni ketma-ket ikkita qotillikni amalga oshirib, pirovardida o‘z hayotiga ham fojiali nuqta qo‘ydi. Mazkur savolning javobini biz uning kundaliklaridan topamiz.

Rufat Husaynzoda chigal voqealarni bayon qilargan ekan, o‘zini birmuncha yengil his etadi. U qotilliklarga sababchi bo‘lgani uchun Yaratganning oldida og‘ir va kechirilmas gunohga botganini yaxshi anglaydi. Shuning uchun ham vijdon azobida qiynaladi. O‘z qilmishlari ustidan qat’iy hukm chiqaradi va uni ijro etadi.

Shubhasiz, birovning ayolini yashirinchagina kuzatish va bundan lazzatlanish ornomusli erkakka yarashmaydi. Ammo deraza orqali yoxud balkonlarda turib bir og‘iz so‘zsiz, nigohlar orqali sirlashish romantik kayfiyat odami bo‘lgan yozuvchi Husaynzodaga ham, o‘z qiliqlari bilan begona erkakni jodulashga ishtiyoqmand aktrisaga ham xush yoqadi. Afsuski, Rufat Husaynzoda aynan ana shu shaytoniy jozibaga mahliyo bo‘lgani, aniqrog‘i o‘z ichidagi makkor hislarni jilovlashda irodasizlik qilgani uchun ham og‘ir gunohlar iskanjasida qoladi. U ayolning ma‘sum va g‘amgin nigohlari, parishon hamda umidvor boqishlari, yoshli ko‘zlaridan o‘ta ta’sirlanadi.

Darhaqiqat, Husaynzodaning Loladan mutlaqo bexabar tarzda bankir joniga qasd qilgach, o‘zini yelkasidan tog‘ qulaganday yengil his qilishi bejiz emas. Chunki u o‘z his-tuyg‘ulariga asir, muhokamadan mahrum telbavor oshiqqa aylangani uchun, o‘z “zulmkor” erini “o‘ldirishga ham, o‘zini osishga ham qurbi

yetmagan ojiz ayol”ga ko‘maklashmoq niyatini qat’iylashtirgan edi. Bu esa uni oddiy tomoshabinlikdan voqealar faol ishtirokchisiga aylantiradi. Romanda Husaynzoda harakatlarida paydo bo‘lgan “jasorat” ruhiy-psixologik jihatdan ana shu tarzda dalillanadi.

Lola muallifi ham, rejissyori ham, ijrochisi ham o‘zi, tomoshabini esa Husaynzoda bo‘lgan monotomoshani maroq bilan ijro etar, undan zavq olardi. Ammo uning fojia bilan tugashini xayoliga ham keltirmasdi. Bankir vafotidan so‘ng Husaynzoda Lolada o‘ziga nisbatan ishtiyoq va ayni paytda allaqanday begonalik mujassamligini sezadi.

Yozuvchi Ibrohim Fahmiy Lolaning qarashlarini izohlashda J.Berkli, I.Kant va F.Nisshe kabi syurrealistlar, psixoanalizm, poststrukturalizm singari ilmiy yo‘nalishlarga xos inson xatti-harakatlarini hamisha ham mantiqiy dalillash imkonsizligi haqidagi fikr-mulohazalaridan turtki oladi. Shu orqali roman qahramoni ong osti qatlamlariga kirib borishga intiladi. Bunday jihatlar romanning quyidagi holatlarda kuzatiladi:

- Husaynzodaning o‘z kundaliklariga fikr va assotsiatsiyalarni butun tabiiyligi bilan tezkor qayd etib borishida;

- Ilg‘or Fahmiyning roman ikkinchi qismida tasvirlanayotgan voqealarga aralashmasligida;

- barcha qotilliklar qandaydir tasodif asosida, g‘aroyib tarzda sodir bo‘lishida;

- ertak va ritsarlik romanlariga xos obraz va motivlardan foydalanishda.

Muhimi shundaki, roman muallifi inson va insoniyat hayotini shunchaki mantiqsiz bir o‘yin – absurd deb hisoblamaydi. U Lola va Husaynzoda xarakterlari ziddiyatida ikki xil ma’naviy-axloqiy konsepsiyani o‘rtaga qo‘yib, birini inkor etadi, ikkinchisini tasdiqlaydi. Shuning uchun ham Lola va Husaynzodaning o‘limini kitobxon bir xilda qabul qilmaydi. Romanni o‘qib tugatar ekan, hatto barcha fojialarning bosh sababchisi Lola emasmidi, - degan xayollar girdobida qoladi. Haqiqatan ham, Lolaning barcha ustidan o‘z hukmini o‘tkazishga urinishdek xudbinona hayotini noto‘g‘ri xulosalar va “xayoliy mantiq” boshqaradi. Bu telbavor maqsad-istak esa, hayot haqiqatiga mutlaqo zid bo‘lib, uni sarob harakatlar sari yetaklaydi.

Husaynzoda Lolaga nisbatan har qancha g‘azab va nafrat tuymasin, uning go‘zal va latofatli vujudi qarshisida mahv bo‘ladi. Natijada, u gunohlar botqog‘iga tobora chuqurroq botib boraveradi. Qizig‘i shundaki, Lola o‘sha fahsh va dahshatli o‘lim lahzalarini ham xuddi sahnada rol bajarayotgan singari qabul qiladi. O‘zi o‘ylab topgan fojianing fantastik final sahnasini ham goh ingroq, goh yig‘i, gohida g‘azab va nafrat, nihoyat esa mamnuniyat hamda tabassum bilan “ijro” etadi. Afsuski, u koinotda yagona rejissyor borligi, U ham Ollohning o‘zi ekanligi, bandasiga taqdirbitikka juz’iy o‘zgartirish ham kiritish nasib etmaganini anglamay,

bu olamni tark etadi. Roman nihoyasida shaytoniy go‘zallikning oliy timsoli bo‘lgan Lola va uning begunoh eri hayotiga so‘nggi nuqta qo‘yib, ilohiy hukmga qarshi borgan gunohkor banda – Rufat Husaynzoda ham fojiali o‘lim topadi.

Ilg‘or Fahmiyning roman markaziga ijodkor inson – shoir va yozuvchi obrazini qo‘yishi bejiz emas. Nazarimizda, bu hol romanda hayot haqiqati tragik konflikt, tragik holat va tragik qahramon tushunchalari bilan chambarchas bog‘liqlikda idrok etilganligidan kelib chiqadi. Husaynzoda Olloh hukmini kutib o‘tirmasdanoq o‘zga jazo belgilash orqali o‘z-o‘zini tasdiqlaydi. Bu jihatdan u ma‘budlar hukmini kutmagan Edipga, o‘ziga jazo belgilagan Anna Karenina yoxud ruhiyatidagi Iblisni inkor etgan Ivan Karamazovlarga mengzab ketadi.

Demak, romanda ma‘naviy-axloqiy muammolar qalamga olingan bo‘lib, tragiklik voqelikka munosabat bildirishning o‘ziga xos turi sifatida badiiylilik modusi vazifasini o‘tagan.

Qardosh ozarbayjon romanchiligida kuzatilgan bunday hollar o‘zbek romanchiligida kechayotgan jarayonlarga hamohangdir. Jumladan, mustaqillik davri o‘zbek romanchiligida hayotiy jarayonlarning inson ongi, tafakkuri, ma‘naviy ruhiy olamiga ta’siri masalasiga e’tibori har qachongidan ham ortdi. Chunki davrning shiddatli rivoji badiiy tafakkur tarzimizda aks etib, milliy-falsafiy va estetik qarashlar tizimining jahoniy qamrov kasb etishiga olib keldi. Bugungi o‘zbek romanlari hayotning inson intellekti irodasiga bo‘ysunmaydigan darajada murakkab va cheksiz yashirin imkoniyatlarga to‘liq ekanini tasdiqlovchi ko‘plab misollarni bera oladi [8. 54].

Yuqorida kuzatganimizday, zamonaviy o‘zbek va qardosh ozarbayjon romanchiligida talay mushtarak jihatlar mavjuddir. Bizningcha, bu hol:

Birinchidan, zamondosh ijodkorlar badiiy tafakkur tarzida umumiy jarayonlar kechayotganini ko‘rsatadi.

Ikkinchidan, adabiyot va san‘at insoniyatni madaniy jihatdan o‘zaro yaqinlashtiruvchi vosita ekanini yana bir bor tasdiqlaydi.

Uchinchidan, poetik ifodani nazariy talqin qilish mohiyatining yangilanishi adabiy jarayon tabiatini qiyosiy-tipologik yo‘sinda ham o‘rganish imkonini beradi.

To‘rtinchidan, adabiy hodisalarning manbalari va harakatlantiruvchi kuchini aniqlashga intilish adabiyotlarimiz o‘rtasidagi mushtarak nazariy-metodologik yondoshuv tamoyillarini ham shakllantirishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Aristotel. Poetika. Adabiyot va san‘at nashriyoti, –Toshkent: 1980. – B.10.
2. Ilg‘or Fahmiy. Aktrisa. Roman. – Toshkent., “SHARQ” NMAK Bosh tahririyati, 2010.

3. Как сделать детектив / Сост. А. Строева, послесл. Г.А.Анджапаридзе. – М.: Радуга, 1990. – 320 с.
4. Rahimov A.O‘zbek romani poetikasi (syujet va konflikt) fil. fan d-ri diss avtoref... – T., 1993. – 52 b.
5. Теория литературы: учеб. пособие: в 2 т. Т. 1 : Теория художественного дискурса. Теоретическая поэтика / под ред. Н.Д.Тамарченко. – М., 2004
6. Freyd Zigmund. Vvedenie v psixoanaliz. – Piter 2007.
7. Shrayber E.L. Jorj Simenon, – L., 1983
8. Yakubov I. Mustaqillik davri o‘zbek romanlari poetikasi. – T., 2021
9. Quronov D., Mamajonov Z., Sheralieva M. Adabiyotshunoslik lug‘ati. – Toshkent , Akademnashr., 2010. –B. 173-174.
10. <https://ziyouz.uz/jahon-nasri/edgar-po/edgar-allan-po-morg-kochasidagi-qotillik-hikoya/>

O‘ZBEK VA OZARBAYJON JADIDCHILIGINING MUSHTARAK JIHATLARI XUSUSIDA BA’ZI MULOHAZALAR

Dilshod G‘ayipov,
filologiya fanlari doktori, professor,
Urganch davlat universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek va ozarbayjon adabiyotida milliy uyg‘onish, jadidchilik g‘oyalarining aks etishi xususida so‘z yuritiladi. Har ikkala adabiyot vakillari ijod namunalaridagi o‘xshash jihatlar, mavzu mushtarakligi, g‘oyaviy yaqinlik, tasvir mahorati haqida fikr-mulohazalar bildirilgan. XIX asr oxiri – XX asr boshlari o‘zbek va ozarbayjon adabiyotining ba’zi yetakchi vakillari ijodi tahlilga tortilgan.

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос об отражении идей национального возрождения и джадидизма в узбекской и азербайджанской литературе. Приводятся суждения о сходстве творчества представителей обеих литератур, общих темах, идеологической близости, изобразительном мастерстве. Приводится анализ творчества некоторых ведущих представителей узбекской и азербайджанской литературы конца XIX – начала XX века.

Annotation. This article discusses the reflection of the ideas of national revival and jadidism in Uzbek and Azerbaijani literature. Opinions were expressed about the similarities in the works of the representatives of both literatures, common themes, ideological closeness, and image skills. The works of some leading representatives of Uzbek and Azerbaijan literature of the late 19th - early 20th centuries are analyzed.

Kalit soʻzlar: oʻzbek, ozarbayjon, jadidchilik, mushtarak jihatlar, Mirzo Aliakbar Sobir, Ali Nazmiy, Jalil Mammadqulizoda, Husayn Jovid, Abdulla Avloniy, Tavallo, Soʻfizoda, Choʻlpon.

Ключевые слова: узбекский, азербайджанский, джадидизм, общие аспекты, Мирза Алекпер Сабир, Али Назми, Джалиль Мухаммадकुлизаде, Гусейн Джавид, Абдулла Авлони, Тавалло, Суфизаде, Чулпан.

Key words: Uzbek, Azerbaijan, Jadidism, common aspects, Mirzo Aliakbar Sabir, Ali Nazmi, Jalil Muhammad Qulizoda, Husayn Javid, Abdulla Avloni, Tavallo, Sofizoda, Cholpon.

Maʼlumki, Turkistonda jadidchilik harakati XIX asrning 80-yillarida yoyila boshladi. Bu harakatning Turkistonga tarqalishida Volgaboʻyi va Kavkazdagi jadidlarning oʻrni katta boʻlgan. Mazkur harakat jamiyatning barcha boʻgʻinlarini yangilashni nazarda tutgan edi. Jadidchilik harakatining rahnamosi I.Gaspirali turkiy xalqlarining jipsligini ilgari surar ekan, “Tilda, fikrda, ishda birlik” gʻoyasini kun tartibiga qoʻydi. Jadidlar maorifni, matbuotni, adabiyotni yangilashni koʻzda tutdilar, bu borada keng koʻlamli ishlarni amalga oshirdilar, maʼlum maʼnoda koʻzlagan maqsadlariga erishdilar.

XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi jadidchilik gʻoyalari bilan sugʻorilgan oʻzbek va ozarbayjon adabiyotida maʼlum mushtarakliklar mavjud. Bu mushtaraklik mazkur davr adabiyotidagi mavzu koʻlami va gʻoyaviy yaqinlikda ham namoyon boʻladi. “Ozarbayjon jadidlari Turkiston jadidlari bilan hamnafas edilar. Ular millatning dunyoga chiqishini, dunyo bilan teng taraqqiy qilishini istadilar, taraqqiyotning dushmani jaholat ekanini angladilar, ilm va bilimning millat uchun qadrini tushungan holda maʼrifatga daʼvat qildilar”²⁰.

Darhaqiqat, ozarbayjonlik taniqli hajvchi shoir Mirzo Aliakbar Sobir (1862-1911) “Millat qancha tor-mor boʻlsin, ne ishim bor” nomli sheʼrida shunday yozgan edi:

Millat qancha talosh boʻlsin, ne ishim bor?!
Dushmanlarga muhtoj boʻlsin, ne ishim bor?!
Qoʻy, men toʻq boʻlay, oʻzgalar-la ishim yoʻqdir,
Dunyo-yu jahon och boʻlsin, ne ishim bor?!

Sas berma, yotganlar bidʼatda, qoʻy, yana yotsin,
Yotganiga rozi boʻlmasa, kimsa uygʻotsin,
Bitta-bitta botsa-da, haq dodimga yetsin,

²⁰ Turkiy adabiyot namunalari. Ozarbayjon zamonaviy sheʼriyati antologiyasi// K.Bahriyev. Jaholatga qarshi maʼrifat. — Toshkent: “Oʻzbekiston”, 2022. 3-bet.

Man omon bo‘lay, jumla jahon botsa-da botsin.²¹

Bu misralar loqayd, millat g‘amini o‘ylamaydigan kimsalar tilidan yozilgan. Kinoya, kesatiq ohanglari ustuvorlik qiladigan yuqoridagi misralar aslida chinakam millatparvarlik ruhi bilan sug‘orilgan edi.

Mirzo Aliakbar Sobir she‘rlariga monand asarlar o‘zbek jadid adabiyoti namoyandalari ijodida ham asosiy o‘rinni egallaydi. Jumladan, Abdulla Avloniy, Tavallo, So‘fizoda, Hamza she‘riyatida millatparvarlik ruhi bilan sug‘orilgan ko‘plab she‘rlarni uchratish mumkin. Tavallo shunday yozadi:

Ey qo‘lim, pul tutma hech, millatga yordamlashmasang,
Bo‘lma xushnud, ey dilim, millat g‘amin g‘amlashmasang,
Ravshan o‘lma, ey ko‘zum, yoshing to‘kub namlashmasang,
Chiq ichimdan, jonim, ey, san manga hamdamlashmasang.²²

Yana shuni alohida e‘tirof etish o‘rinliki, Aliakbar Sobir she‘rlariga o‘xshash she‘rlar o‘zbek jadidchilik adabiyotining yetakchi vakillaridan Muhammadsharif So‘fizoda ijodida ham uchraydi. So‘fizoda Ozarbayjon adiblari Jalil Mammadqulizoda, Aliakbar Sobir bilan yaqindan tanishgan va ijodiy o‘rgangan. Muhammadsharif So‘fizoda yozadi:

Muallimni quvib, maktabni yopgan chustilar – bizlar,
Berib pora, pristavlarni topgan chustilar – bizlar.

Shaharga qo‘ymadik poyezdni, kelsun, xalq kun ko‘rsun,
Ajab mo‘minsifat, eski musulmon chustilar – bizlar...

Yesin to‘qlar, eshik oldida tursun termulub ochlar,
Shu odatni chiqargan, xo‘b purdon chustilar – bizlar.²³

Boshidan oxirigacha o‘tkir kinoya va qochiriqlarga to‘la bo‘lgan bu she‘r Mirzo Aliakbar Sobirning “Millat qancha tor-mor bo‘lsin, ne ishim bor” nomli she‘riga juda o‘xshash. Sobir she‘rida loqayd, beparvo, xalq g‘amini o‘ylamaydigan kimsa umumiy yo‘sinda tasvirlansa, So‘fizoda she‘rida johillar, ma‘rifat dushmanlari Chust boyonlari obrazi orqali gavdalandiriladi.

Hurriyat mavzusi ozarbayjon adabiyotida ham ko‘p qalamga olingan. Shirvoniy, Ali Nazmiy, Ahmad Javod, Muhammad Hodiylar hurriyat haqida she‘rlar yozdilar. Ali Nazmiy (1878-1946) “Hurriyatdan kim qanday ulush oldi?” she‘rida Rossiya imperiyasida 1917-yilda bo‘lgan fevral va oktabr inqiloblaridan kim nima olganligini badiiy gavdalandiradi:

²¹ Ozarbayjon zamonaviy she‘riyati antologiyasi. To‘plovchi va nashrga tayyorlovchi K.Bahriyev. — Toshkent: “O‘zbekiston”, 2022. 20-bet

²² Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti// Tavallo. — Toshkent: “Ma‘naviyat”, 2004. 318-bet

²³ Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti// Muhammadsharif So‘fizoda. Toshkent: “Ma‘naviyat”, 2004. 314-bet

Millatlarga bo'lgay endi shu qismat:
Fin xalqiga – yirtiq-yamoq istiqloq,
Polyaklarga – bir qop va'da, pok-halol!
Ukrainga – muxtoriyat, suv, tuproq,
Turkistonlik musulmlarga shapaloq...²⁴

Ali Nazmiy hurriyatning asl maqsadini, basharasini yuqoridagi she'ri orqali ko'rsatib bergan edi. U shoir, millatparvar sifatida haqiqiy vaziyatni tasvirlagan, anglab yetgan edi. Inqilobning, hurriyatning tub mohiyatini anglab yetgan o'zbek ma'rifatparvari, jadid Abdulla Avloniy ham shunday yozadi:

Oh, bu hurriyat ehson istar,
Inqilob qayda kezar, qon istar.
Halqa-halqa sochina har kishini aylar asir,
Yuzini ruhina qo'ymoqqa qizil qon istar.
Kimki ko'rdi yuzini toqat eta olmaydi,
Ki yana vasl-u diydorina qurbon istar²⁵.

Darhaqiqat, 1917-yilgi inqilob bolsheviklar va'da etganidek, hurriyat bermadi. Ali Nazmiy tasvirlaganidek, "Turkistonlik musulmlarga shapaloq, Ozarbayjon turklariga ming tepki" berdi. O'zbek, ozarbayjon ziyolilari, millatparvarlari inqilobning asl maqsadini 1917-yildayoq anglab yetgan edilar.

Turkistonlik jadidlar dramaturgiyada ham ozarbayjonlik ijodkorlar bilan hamkorlikni yo'lga qo'ygandilar. Ma'lumki, 1914-yilda Toshkentda jadidlar tomonidan "Turon" teatr-truppasi tashkil qilingan edi. Ana shu truppa a'zolaridan A.Avloniy, G'.Zafariy, Sh.Rahimiy va boshqalar ozarbayjonlik dramaturg, san'atkorlar bilan hamkorlik aloqalarini yo'lga qo'yganlar. Jalil Mammadqulizoda 1916, 1924-yillarda bizning yurtimizga kelgan. A.Avloniy J.Mammadqulizodaning "O'liklar" asarini Mardikor imzosi bilan o'zbek tiliga tarjima qilgan. Asar muallifining ruxsati bilan "O'liklar" tragikomediyasi "Turon" truppasi tomonidan sahnaga qo'yilgan. Yana shuni alohida qayd qilish o'rinliki, Jalil Mammadqulizoda tashabbusi bilan nashr etilgan "Mulla Nasriddin" jurnali bilan turkistonlik jadidlar doimiy aloqada bo'lib turganlar. Jurnalda o'zbek adiblaridan A.Avloniy, Hamza, Muhammadsharif So'fizoda, Siddiqiy Ajziy o'z asarlari, maqolalari bilan ishtirok etgani o'zbek olimi Sh. Turdiyev tomonidan qayd etiladi.²⁶

²⁴ Ozarbayjon zamonaviy she'riyati antologiyasi. To'plovchi va nashrga tayyorlovchi K.Bahriyev. Toshkent: "O'zbekiston", 2022.26-bet

²⁵ Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti// Abdulla Avloniy. — Toshkent: "Ma'naviyat", 2004. 305-bet

²⁶ Турдиев Ш. Узбекско-азербайжанские литературные связи начала XX века // Страницы азербайжанско-узбекских литературных взаимосвязей. Баку: Элм. 1983. С.166.

Yana shuni alohida ta'kidlash o'rinliki, 1923-yilda Toshkentda "Mushtum" jurnalini vujudga kelishida "Mulla Nasriddin" nashrining ta'siri katta bo'lgani o'zbek olimlari tomonidan e'tirof qilinadi.

Mashhur ozarbayjon adibi, dramaturg Jalil Mammadqulizodaning "Pochta qutisi" hikoyasi qahramoni Navro'zali soddalikda, beg'uborlikda Cho'lponning "Kecha va kunduz" romanidagi Zebiga o'xshab ketadi. Ularning taqdiri ham qisman o'xshash. Navro'zali soddaligi sabab 3 yilga avaxtaga hukm qilingan bo'lsa, Zebidavrning qurboniga aylandi, Sibirga surgun qilindi. Adiblarning obraz yaratishdagi mahorati shundaki, Jalil Mammadqulizoda Navro'zalini tasvirlashda yengil kulgu qo'zg'ash yo'ldan borib, soddalik, ma'rifatsizlik qanday og'ir oqibatlariga olib kelishini ko'rsatadi. Cho'lpon esa o'z qahramoni tasviri orqali erk va erksizlik, xotin-qizlar huquqlari, ma'rifatsizlik masalalarini ichki bir dard bilan gavdalantiradi.

XX asr ozarbayjon adabiyotida Husayn Jovid umumiybashariy g'oyalar kurashchisi, millat, hurriyat, ozodlik yalovbardori darajasiga ko'tarildi. Ozarbayjon adabiyotida romantizm taraqqiyotini yuksak pog'onaga olib chiqdi. U ozar adabiyotida ilk tragediya va dramalar yaratdi. Uning falsafiy va tarixiy tragediyalari, oilaviy-maishiy mavzudagi dramalari yangi uslubda yaratilgan. "Shayx San'on" asarida umumbashariy din g'oyasi, "Iblis" asarida mustamlakachilik urushlariga la'nat g'oyasi, "Payg'ambar", "Amir Temur", "Siyovush", "Xayyom" kabi tarixiy dramalarida o'tmishga mehr g'oyalari ilgari surildi. Bir so'z bilan aytganda, Husayn Jovid XX asr ozarbayjon adabiyotini yangi mavzular, yangi g'oyalar, betakror obrazlar bilan boyitdi. U betakror ijodkorga aylana oldi.

O'zbek adabiyotining yorqin namoyandalaridan biri Abdulhamid Cho'lponning hayoti, taqdiri, hatto ijodiy yutuqlari ham Husayn Jovidga birmuncha o'xshab ketadi. Bu ikki ulug' ijodkorni sho'ro davlatining qatag'on siyosati mahv etmaganida, ular yana ham boy adabiy meros qoldirishlari mumkin edi. Har ikkalasi ham ijodlari ayni gullagan davrda qurbon bo'ldilar.

Cho'lpon betakror ijodkor, o'zbek she'riyatida inqilob yarata olgan shoir bo'lgan. U o'zbek she'riyatini ifoda, shakl jihatdan, ayniqsa, istiqlol, ozodlik, millat, xalq manfaatlarini ulug'lagan g'oyalari bilan yangi taraqqiyot bosqichiga olib chiqdi. Shoir she'rlarida boychechak, ko'lanka, go'zal, xalq, somonparcha obrazlari yaratildiki, ular istibdoddan darak berdi, istiqlolga ilhomlantirdi. Cho'lpon yaratgan obrazlar adabiyotimizda yangilik bo'la oldi.

Ozarbayjon xalqining sevimli farzandi Husayn Jovid "Iblis" asarida har qanday mustamlakachilikni qoralagan edi, "Amir Temur" dramasida turkiy ellarni birlashtirmoqqa Temur kabi zotlar kerak, degan g'oyalarni ilgari surib, xalq, millat ravnaqini, tinchligini istagan. Cho'lpon ham o'z asarlarida millat, xalq ozodligi, istiqloli, taraqqiyoti masalalarini birinchi o'ringa qo'yadi. Millatning chinakam

farzandlari, xususan, Husayn Jovid, Cho‘lpon kabi zotlar hamisha, har qanday sharoitda Vatan ozodligi millat taraqqiyoti uchun kurashganlar. Shu bois ham ular manguликка daxldordirlar.

Xullas, o‘zbek hamda ozarbijon jadidlari ijodi va faoliyatida mushtarak jihatlar juda ko‘p. Ular asarlarida mustamlakachilik kishanlarini parchalash, mustaqillikni qo‘lga kiritish, ma‘rifatli shaxsni kamolga yetkazish, har tomonlama taraqqiy etgan jamiyatni barpo etish g‘oyalari ilgari surilgan. Shuningdek, ular ijodiy hamkorlikni ham yo‘lga qo‘yganlar. Matbuot, teatr san‘ati, til, imlo masalalarida ham doimiy muloqotda bo‘lganlar. Bir so‘z bilan aytganda, ikki qardosh, og‘a-ini xalq erk-ozodlik, milliy taraqqiyot borasida hamfikir bo‘lishgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti. – Toshkent: “Ma‘naviyat”, 2004.
2. Ozarbijon zamonaviy she‘riyati antologiyasi. To‘plovchi va nashrga tayyorlovchi K.Bahriyev. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2022.
3. Turkiy adabiyot namunalari. Ozarbijon zamonaviy she‘riyati antologiyasi// K.Bahriyev. Jaholatga qarshi ma‘rifat. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2022.
4. Турдиев Ш. Узбекско-азербайжанские литературные связи начала XX века // Страницы азербайжанско-узбекских литературных взаимосвязей. Баку: ЭЛМ. 1983.

THE INTERPRETATION OF SYMBOLS IN ENGLISH AND UZBEK LITERARY WORKS

Shaxlo Botirova,
filologiya fanlari doktori, professor,
Chirchiq davlat pedagogika instituti

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek an‘analaridan adabiyotda uchraydigan ramziy elementlar har tomonlama tahlil qilinadi. Turli matnlarni o‘rganish orqali maqola rivoyatlardagi chuqurroq ma‘nolar, mavzular va his-tuyg‘ularni yetkazish uchun ramzlardan qanday foydalanilishini o‘rganadi. Muallif ushbu ramzlar joylashgan madaniy va tarixiy kontekstlarni o‘rganib, ularning ahamiyati va asarlarning umumiy talqini bilan bog‘liqligi haqida tushuncha beradi.

Аннотация. В данной статье проводится комплексный анализ символических элементов, встречающихся в литературе как английской, так и узбекской традиции. Путем исследования различных текстов статья углубляется в то, как символы используются для передачи более глубоких значений, тем и эмоций в повествованиях. Исследуя культурный и

исторический контекст, в котором расположены эти символы, автор предлагает понимание их значения и актуальности для общей интерпретации произведений.

Annotation. This article deals with a comprehensive analysis of the symbolic elements found in literature from both English and Uzbek traditions. Through the exploration of various texts, the article delves into how symbols are used to convey deeper meanings, themes, and emotions within the narratives. By examining the cultural and historical contexts in which these symbols are situated, the author offers insights into their significance and relevance to the overall interpretation of the works.

Kalit soʻzlar: ramzlar, ingliz, oʻzbek, adabiyot, qiyosiy tahlil, ramzlar, adabiy, asarlar.

Ключевые слова: символы, английский, узбекский, литература, сопоставительный анализ, символы, литературные произведения.

Key words: symbols, English, Uzbek, literature, comparative analysis, symbols, literary, works.

INTRODUCTION. In the article, the exploration of various texts serves as a platform for delving into the multifaceted ways in which symbols are employed to convey deeper meanings, themes, and emotions within literary narratives. By examining a diverse range of texts from both English and Uzbek literary traditions, the article illustrates the universality of symbolic language and its effectiveness in enriching storytelling. Through this exploration, the article highlights how symbols serve as powerful tools for authors to imbue their narratives with layers of significance and complexity. Symbols can represent abstract concepts, evoke emotions, or act as metaphors for larger themes, allowing authors to convey nuanced ideas that resonate with readers on a profound level.

LITERATURE REVIEW. Literature from diverse cultural backgrounds often employs symbolism to convey deeper meanings, themes, and emotions within narratives. English and Uzbek literary traditions both have rich histories of utilizing symbols to enhance storytelling and communicate complex ideas. This analysis explores the symbolic elements found in literature from both traditions, examining their cultural significance, thematic relevance, and universal appeal.

Symbolism in English Literature: Shakespearean Imagery: William Shakespeare's plays are replete with symbolic imagery that adds depth to his characters and themes. For example, in "Macbeth", [8] the motif of blood symbolizes guilt and the consequences of ambition. Animal Symbolism in George Orwell's "Animal Farm" [9]: Orwell uses animals to symbolize political ideologies and societal structures, such as the pigs representing the ruling class and the working animals symbolizing the proletariat. Nature Symbolism in Romantic Poetry:

Romantic poets like William Wordsworth and Samuel Taylor Coleridge often use nature as a symbol of spiritual renewal, emotional depth, and connection to the sublime. Symbolism in Uzbek Literature: Traditional Symbolism in Folktales: Uzbek folklore is rich in symbolic elements that reflect cultural beliefs and values. Animals like the legendary Simurgh bird symbolize wisdom and guidance, while the pomegranate tree represents fertility and abundance. Islamic Symbolism: Islam plays a significant role in Uzbek literature, with symbols like the crescent moon and star representing faith, enlightenment, and divine guidance. These symbols often appear in poetry, prose, and religious texts. Cultural Symbols in Modern Literature: Contemporary Uzbek authors continue to use symbolic elements to explore themes of identity, tradition, and societal change. Symbols like the chapan (traditional robe) or the suzani (embroidered textile) serve as cultural markers that evoke a sense of heritage and belonging.

Cross-Cultural Symbolism: Symbolism of Light and Darkness: Both English and Uzbek literature frequently employ the contrast between light and darkness as symbolic motifs. Light symbolizes knowledge, enlightenment, and hope, while darkness represents ignorance, despair, and evil.

Symbolism of Journey: The motif of the journey is a universal symbol found in literature from both traditions, representing personal growth, transformation, and the quest for meaning. Whether it's the pilgrimage in Chaucer's "Canterbury Tales" [13] or the spiritual journey in Sufi poetry, the journey symbolizes the human experience of seeking truth and enlightenment.

Symbolism plays a crucial role in both English and Uzbek literature, enriching narratives with layers of meaning, cultural significance, and thematic resonance. By analyzing the symbolic elements in literary works from these traditions, we gain a deeper understanding of the universal themes and human experiences that transcend cultural boundaries.

DISCUSSION. The interpretation of symbols in literature is a critical aspect of literary analysis, allowing readers to delve deeper into the thematic and emotional layers of a text. This research explores the significance of symbols in both English and Uzbek literary traditions, examining how they are used to convey meaning, themes, and emotions within narratives. By analyzing a variety of texts from these traditions, this research aims to elucidate the role of symbols in shaping the interpretation and understanding of literary works [2]; [3]. The Universality of Symbolism: One of the key findings of this research is the universality of symbolism across different cultural and linguistic contexts. Despite the diverse cultural backgrounds of English and Uzbek literature, both traditions make extensive use of symbols to communicate complex ideas and evoke emotional responses. This suggests that symbolism is a fundamental aspect of human communication and

storytelling, transcending cultural boundaries and resonating with readers on a universal level. Cultural Specificity and Contextual Significance: While symbols may have universal appeal, this research also highlights the importance of cultural specificity and contextual significance in their interpretation. Symbols often draw upon cultural beliefs, traditions, and historical events, imbuing them with layers of meaning that may not be immediately apparent to readers from different cultural backgrounds. Therefore, a nuanced understanding of cultural context is essential for fully appreciating the significance of symbols within literary works.

CONCLUSION. In conclusion, the exploration of various texts in the article serves as a compelling demonstration of how symbols are utilized to convey deeper meanings, themes, and emotions within literary narratives. By analyzing the ways in which authors deploy symbols across different cultural and linguistic contexts, the article illuminates the rich and versatile nature of symbolic language in literature, underscoring its ability to enrich and enliven the reading experience. Thus, the interpretation of symbols in English and Uzbek literary works is a multifaceted endeavor that requires careful consideration of cultural, contextual, and thematic factors. By analyzing a diverse range of texts from both traditions, this research sheds light on the significance of symbols in shaping the interpretation and understanding of literature. Moving forward, further research in this area can contribute to a deeper appreciation of the role of symbols in storytelling and the ways in which they reflect and shape cultural identity. To sum up, studying symbols in English and Uzbek literary works is essential for unlocking the deeper meanings, exploring cultural contexts, and fostering cross-cultural understanding. By delving into the symbolic elements of literature, readers can enrich their interpretation of the texts and gain valuable insights into the societies and cultures that produced them.

REFERENCES

1. Abrams, M. H. (1999). *A Glossary of Literary Terms*. Cengage Learning.
2. Eagleton, T. (2008). *Literary Theory: An Introduction*. John Wiley & Sons.
3. Leech, G. N., & Short, M. (2007). *Style in Fiction: A Linguistic Introduction to English Fictional Prose*. Routledge.
4. Mirzaev, A. (2016). *Uzbek Folk Tales*. World Scientific Publishing Company.
5. Orwell, G. (1945). *Animal Farm*. Secker and Warburg.
6. Shakespeare, W. (1623). *Macbeth*.
7. Wordsworth, W. (1798). *Lines Composed a Few Miles Above Tintern Abbey*.
8. Shakespeare, William. "Macbeth"
9. Orwell, George. "Animal Farm"

FUZULIY VA NODIRA LIRIKASINING O'ZIGA XOS VA MUSHTARAK JIHATLARI

Surayyo Eshonqulova,
filologiya fanlari doktori, professor,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Ushbu tezisdagi mumtoz adabiyot vakillari Fuzuliy va Nodira lirikasining mushtarak va o'ziga xos xususiyatlari tasniflangan. Shoirlarning madaniy merosini chuqur anglash va to'liq tushunish bilan bog'liq til to'siqlari, madaniy me'yorlar va urf-odatlar, diniy, tarixiy tagmatn (kontekst), mavzular doirasining xilma-xilligi kabi bir nechta muammolar tahlil qilinib, ularni bartaraf etish bo'yicha tavsiyalar taklif etilgan. Qiyosiy tahlil asosida tarixiy va madaniy kontekstga muvofiq tagmatnni tushuntirish qobiliyati va o'quvchida hissiy munosabatni rivojlantirish kabilarga ahamiyat qaratilgan.

Аннотация. В данном тезисе классифицированы общие и уникальные черты лирики представителей классической литературы Физули и Надиры. Анализируется и решается ряд проблем, таких как языковые барьеры, культурные нормы и обычаи, религиозный, исторический контекст, многообразие тем, связанных с глубоким и полным пониманием культурного наследия поэтов, предлагаются рекомендации. Акцент делается на умении объяснять смысл в соответствии с историко-культурным контекстом на основе сравнительного анализа и развития эмоционального реагирования у читателя.

Annotation. This thesis classifies the common and unique features of the lyrics of representatives of classical literature – Fuzuli and Nadira. A number of problems are analyzed and solved, such as language barriers, cultural norms and customs, religious, historical context, variety of topics related to a deep and complete understanding of the cultural heritage of poets, and recommendations are offered. The emphasis is on the ability to explain meaning in accordance with the historical and cultural context based on comparative analysis and the development of the reader's emotional response.

Kalit so'zlar: Sharq lirikasi, Fuzuliy, Nodira, she'riyat, o'xshashlik va o'ziga xoslik, madaniy xususiyatlar va meros, diniy jihatlar.

Ключевые слова: Восточная лирика, Фузули, Надира, поэзия, сходство и уникальность, культурные особенности и наследия, религиозные аспекты.

Key words: Eastern lyrics, Fuzuli, Nadira, poetry, similarity and uniqueness, cultural characteristics and heritage, religious aspects.

Sharq adabiy merosi ijodida teran tuyg'ular, falsafiy mulohazalar, tabiatning rang-barang tasvirlari bilan betakror asarlar yaratgan iste'dodli ijodkorlarga boy.

Sharq she'riyatining ikki buyuk namoyandasi – Fuzuliy va Nodira ham turkiy adabiyot va madaniyatiga o'zining beqiyos hissasini qo'shib, uni o'z asarlari bilan boyitdi. Ularning lirik asarlari Sharq madaniyati boyligi va badiiy tarovati – muhtashamlilik timsoli deb e'tirof etish mumkin. Ijodkorlarning lirik she'riyatini o'rganish har bir muallifning o'ziga xos o'xshashliklarini va individual xususiyatlarini ochib beradi. Ularning lirik asarlarida chuqur nafis tuyg'ular, falsafiy mulohazalar, ishq ehtirolari singdirilgan bo'lsa-da, har bir ijodkor o'z g'azallariga o'ziga xos xususiyat va mavzular olib kirishgan. Fuzuliyning lirik asarlarida ishq-muhabbat, diniy mavzular, falsafiy mulohazalar aks ettirilgan. "Nodira lirikasi Fuzuliy asarlari kabi nafis til, turli she'riy vositalar qo'llanishi bilan diqqatga sazovor" [Eshonqulova, 2022]. Shuningdek, Nodiraning g'azallari o'zining teran hissiyotlarga boyligi, erk va istiqloq mavzulariga murojaat qilishi bilan ajralib turadi. Ishq va din ko'pincha asosiy mavzu bo'lgan an'anaviy g'azallardan farqli o'laroq, Nodira ayollar huquqlari va ozodligiga e'tibor qaratib, yangi zamin yaratadi [Qayumov, 1961; Qodirova, 1998].

Fuzuliy va Nodira lirikasidagi mushtaraklik va o'ziga xoslik jihatlarini taqqoslash bizga Sharq she'riy merosini chuqurroq anglash va qadrlash imkoniyatini beradi. Har ikki shoir ham o'z davrida tabiatga, insonga muhabbat va madaniy an'analarni birlashtirgan o'ziga xos xususiyatlarni san'at darajasiga olib chiqqan. Sharq lirikasi olamiga bo'lgan bu hayratlanarli sayohat bu buyuk shoirlar boshidan kechirgan tuyg'ular boyligini his qilish, so'zlarining go'zalligi va teranligidan bahramand bo'lish imkonini beradi. Turli davr vakillari, ammo turkiy madaniyatida umumiy ildizlar bilan birlashgan Fuzuliy va Nodira lirikasining mushtarak jihatlarini quyidagilarda ko'rinadi:

1. Ishqiy lirikasida. Fuzuliy va Nodira ham ishq va ehtiros mavzusiga katta e'tibor beradi. Ularning g'azallarida sevishtirish va sevilishning go'zalligi va fojiasini aks ettiruvchi nozik va yuksak tuyg'ular bor. Bu mavzu Sharq she'riyatining ajralmas qismiga aylangan, Fuzuliy ham, Nodira ham o'z kechinmalarini she'riyat ixlosmandlariga yetkazishda ehtiros va tuyg'u tilidan ustalik bilan foydalanganlar [Eshonqulova, 2023].

2. Diniy motivlarda. Aksar sharq shoirlari singari Fuzuliy va Nodira ham diniy motivlarni e'tibordan chetda qoldirmaydi. Ular o'z e'tiqodlarini Qur'oni Karim oyatlari, hadislar, diniy ramz va obrazlarga murojaat qilish orqali ifoda etadilar. Bu ularning lirikasiga chuqur mazmun va mohiyat, ruhiy yo'nalish kasb etadi. Ma'naviy qadriyatlar va insoniy tuyg'ularni chuqur anglashda ham o'z ifodasini topgan.

3. Tabiat mavzusi va ramziylik tushunchasida. Ikkala ijodkor ham tabiatdan ilhom topadi va uning go'zalligida ichki jo'shqin ishtiyoqning aksini ko'radi, ramziyliklardan foydalanishgan. Tabiat tasviri orqali qahramonlarning

kechinmalarini, ehtiroslarini aks ettiruvchi ko'zguga aylanib, har ikki shoir g'azallaridagi kayfiyat va obrazlarni yetkazishda muhim belgi hisoblanadi. Fuzuliy o'z lirikasida tabiat va uning hodisalariga tez-tez murojaat qiladi, ularni allegoriya sifatida ishlatib, o'z his-tuyg'ularini ifodalaydi.

O'xshashliklarga qaramay, shoirlarning har biri o'ziga xos xususiyatga ega. Fuzuliy urf-odatlarini sinchkovlik bilan kuzatib, sharq mumtozi sifatida faoliyat yuritib, keyingi davrda yashagan Nodira esa sharq ma'rifati vakiliga aylandi. Uning lirikasi ko'pincha jamiyatda sodir bo'layotgan ijtimoiy-madaniy o'zgarishlarni aks ettiradi. Ijodkorlarning o'ziga xos jihatlari quyidagilarda ko'rinadi:

1. Davr va madaniy tagzamidida: Fuzuliy XVI asrda, ya'ni Usmonlilar imperiyasi davrida islom madaniyatining ta'siri kuchli bo'lgan davrda yashagan. Uning lirikasi o'sha davrga xos tasvir va motivlar bilan singib ketgan. Nodira, o'z navbatida, XIX asrda, mintaqada jadal ijtimoiy-madaniy o'zgarishlar davrida yashab, ijodida yangi ijtimoiy-madaniy voqeliklarni aks ettiradi.

2. Shaxsiy tajriba va uslubida. Muhammad ibn Sulaymonning taxallusi Fuzuliy bo'lib, u qiyin va fojiali hayot kechirgan buyuk shoir va faylasuf edi. Uning she'rlari ko'pincha taxallusiga mos fozilona hikmat va inson tabiatini chuqur anglash bilan sug'orilgan. Nodira esa, aksincha, taxallusiga mos noyob va hassos shoira bo'lib, uning lirikasi ham hissiyotlarga boy bo'lsa-da, ko'pincha ishq-muhabbatni tarannum etuvchi yengil o'ynoqi satrlarda yoki firoqnoma uslubiga ega.

3. Mumtoz she'r shakllarida. Fuzuliy forsiy she'riyat an'alarini e'zozlab, g'azal, qasida kabi mumtoz she'r shakllaridan ko'p foydalangan. Nodira ham salaflari kabi mumtoz she'r shakllaridan unumli foydalangan holda lirikaga romantizm va sentimentalizm unsurlarini qo'shib, yangi shakl va uslublarni sinab ko'radi. Shoira lirikasida ma'naviy va moddiy hayotning ichki qiymatini kuchli (ko'pincha isyonkor) ehtiroslar, o'ta kuchli hissiyotlar orqali lirik qahramon ruhiyatidagi o'zgarishlar va maftunkor tabiatni tasvirlash bilan tavsiflanadi.

Xulosa qilib aytganda, Fuzuliy va Nodira lirikasi insoniy tuyg'ularni tabiat va ramziylik tushunchalari yordamida ifodalash, ishq va din mavzularini o'rganishga intilishi bilan bir-biriga mushtarak bo'lsa-da, har bir ijodkorning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, noyob va betakrorlik taassurotini uyg'otadi. Biroq, Fuzuliy va Nodira lirikasini to'liq anglash va tushunish tilshunoslik, madaniy hamda tarixiy sharoitlarga bog'liq bir qancha qiyinchiliklarga o'quvchi duch kelish mumkin. Masalan, til to'siqlari, madaniy me'yorlar va urf-odatlar, diniy, tarixiy tagmatn (kontekst), mavzular doirasining xilma-xilligi kabi bir nechta muammolarni ta'kidlash joiz. Yuqorida ko'rsatilgan muammolarni hal qilishda quyidagilarni tavsiya etish mumkin:

Birinchidan, til to'siqlari bo'yicha tilning arxaik shakllari va eskirgan so'zlardan foydalanish hozirgi kun o'quvchilarini tushunishda qiyinchiliklarga olib

keladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, til tuzilishi asoslarini bilish she'riy matnlarni yaxshiroq idrok etish va tahlil qilish imkonini beradi. Buning uchun o'quvchilarga arab va fors kabi sharq tillarining tuzilishi va asoslarini o'rgansa, shunda o'quvchiga she'riyatni yaxshiroq tushunishga yordam beradi, deb o'ylaymiz. Arxaik atamalarga aniqlik kirituvchi sharh va lug'atlardan foydalanish ham foydalidir. Sharq madaniyati bilan tanish bo'lmaganlar uchun ba'zi mavzular va tasvirlar aniq bo'lmashligi mumkin. Shu sababdan Sharqning madaniy xususiyatlariga oid ikkinchi darajali manbalarni o'qish, Sharq adabiyoti olimlari bilan maslahatlashish she'riy asarlarning nozik tomonlari va qirralarini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Ikkinchidan, diniy jihatdan Fuzuliy va Nodira asarlarining aksariyati diniy timsollar va tasvirlarga boy bo'lib, bunga tegishli e'tiqodlardan bexabar odamlarni chalkashtirib yuborishi mumkin. Islom asoslari va Sharqning boshqa diniy an'analari bilan tanishish she'riy matnlarga xos bo'lgan ma'nolarni chuqurroq o'rganishga yordam beradi. Fuzuliy va Nodira g'azallarida tarixiy voqealar yoki hozirgi kun o'quvchisiga noma'lum shaxslarga havolalar bo'lishi mumkin. Shoirlar hayoti va ijodi davriga oid tarixiy tadqiqotlarni o'qish, sharh va izohlarga murojaat qilish she'rlardagi mazmun va ma'nolarni tushunishga yordam beradi.

Uchinchidan, mavzular doirasining xilma-xilligi Fuzuliy va Nodira ijodining keng qismini tushunishni qiyinlashtiradi. Asarlarning alohida tematik guruhlarini o'qish va o'rganish har bir shoirning she'riy merosiga xos bo'lgan mavzu va kayfiyatlarning rang-barangligini yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Umuman olganda, Fuzuliy va Nodira lirikasini yanada to'liqroq va teranroq idrok etish uchun sharq xalqlari tarixi, madaniyati va tilini tizimli o'rganish bilan shaxsiy qiziqish uyg'unligi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Eshonqulova S. Nodiraning lingvopoetik mahorati. – Toshkent: Vneshinvestprom, 2022. –224 b.
2. Qodirova M. She'riyat va muhabbat malikasi. –Toshkent: "Adabiyot va san'at", 1998. – 92 b.
3. Eshonqulova S. Nodira lirikasida mumtoz an'ana va badiiy mahorat. – Toshkent: Zebo print, 2022. –250 b.
4. Qayumov A. Qo'qon adabiy muhiti. –Toshkent: O'zRFA, 1961. –361 b.

ADABIY ALOQALAR VA XALQ EPOSI

(O'zbek va Ozarbayjon xalq qahramonlik eposi "Go'ro'g'li" dostonlari misolida).

San'at Sariyev,
filologiya fanlari doktori, dotsent,
Urganch davlat universiteti

Annotatsiya. Har bir xalqning ma'naviy taraqqiyotida etnomadaniy aloqalar juda katta rol o'ynab keladi. Ushbu maqolada qadim-qadimlardan bir-birining ijtimoiy-madaniy va ma'naviy hayotida katta rol o'ynab kelgan, o'zbek va ozarbayjon xalqlarining adabiy-madaniy aloqalariga diqqat qaratiladi.

Аннотация. Этнокультурные связи играют очень важную роль в духовном развитии каждого народа. В данной статье основное внимание уделяется литературным и культурным связям узбекского и азербайджанского народов, которые с древнейших времен играли важную роль в социокультурной и духовной жизни друг друга.

Annotation. Ethno-cultural relations play a very important role in the spiritual development of every nation. This article focuses on the literary and cultural relations of the Uzbek and Azerbaijani peoples, who have played a major role in the socio-cultural and spiritual life of each other since ancient times.

Kalit so'zlar: Etnomadaniy aloqalar, go'ro'g'lishunoslik tarixi va taraqqiyoti, qahramonlik eposi, "Go'ro'g'li", eposning turkiy versiyalari.

Ключевые слова: Этнокультурные связи, история и развитие героического эпоса, героический эпос "Гёроглы", турецкие варианты эпоса.

Keywords: Ethnocultural relations, history and development of Goroghli studies, heroic epic, "Goroghli", Turkish versions of the epic.

Dunyo tamadduni sivilizatsiyasida hech bir hodisa o'z-o'zidan, hech qanday tashqi ta'sirlarsiz shakllanib, taraqqiy qilmagan. Istagan bir hodisa yoki jarayon boshqa bir hodisa yoki jarayon ta'sirida shakllanadi. Dunyo xalqlarining, ayniqsa, etnik jihatdan yaqin bo'lgan xalqlarning ijtimoiy-madaniy tarixiga nazar tashlasak, qadim-qadimlardan bir-birlari bilan o'zaro aloqada yashab kelganligi aniq ravshan ko'rinadi. Xususan, buni tili jihatdan yagona bobo til – Qadimgi turkiy tilga borib taqaluvchi o'zbek va ozarbayjon xalqlari misolida yana-da yorqinroq ko'rishimiz mumkin. Biz shu o'rinda to'g'ridan-to'g'ri mavzuga o'tib ketmasdan, ushbu ikki xalqning bir-birining ijtimoiy-madaniy hayotida nechog'lik rol o'ynab kelganligiga qisqacha to'xtalib o'tishni joiz topdik.

Ma'lumki, bu ikki xalq ming yillardan buyon bir-biri bilan qondosh va jondosh, do'st-u birodarlikda hayot kechirib keladilar. Qadimiy Buyuk Ipak yo'lining asosiy nuqtalaridan birida joylashgan o'zbek va ozarbayjon xalqlari shu

asnoda bir-biri bilan ijtimoiy-siyosiy va madaniy jihatdan mustahkam kontaktga ega bo'lganlar.

Bu xususiyatni, ayniqsa, badiiy adabiyot, san'at va folklorda ko'rishimiz mumkin. Ushbu sohalar aynan ijodkorlik bilan bog'liq bo'lganligi uchun: ijod – ilhomni talab qiladi, ilhom esa albatta, judayam kuchli quvonch yoki iztirob mevasidir. Demak, ilhomning manbayi biror bir jarayon yoki hodisa bo'lishi mumkin. Ko'rinadiki, adabiy-madaniy aloqalar jarayonida o'zbek va ozarbayjon xalqlarining adabiy-madaniy merosi bir-biriga ilhom bag'ishlab kelganligi o'z-o'zidan ayon bo'ladi.

Moziyga nazar tashlar ekanmiz, ming yilliklardan iborat sivilizatsiyada, avvalombor, ushbu xalqlarning adabiyotga, san'atga, ijodga iqtidori baland, dunyo tamaddunida intellektual jihatdan yuksak ma'naviyatli va ma'rifatli xalqlar sifatida o'rin tutib kelganligiga guvoh bo'lamiz. Chunki, o'zbek xalqi dunyo ilm-fani va adabiyotiga Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Al-Xorazmiy, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Muhammadrizo Ogahiy, G'afur G'ulom, Oybek, Abdulla Qahhor singari betakror fan va ijod ahllarini yetkazib bergan bo'lsa, Ozarbayjon eli Nizomiy Ganjaviy, Fuzuliy, Maqsud Shayxzoda singari buyuk mutafakkirlarni tuhfa etdi. Shuni aytish joizki, o'zbek adabiy muhiti Maqsud Shayxzoda kabi ko'plab boshqa xalqlarning vakillariga ijodiy ilhom bag'ishlab kelgan bo'lsa, o'z navbatida, Ozarbayjon adabiy muhiti va merosi ko'plab turkiy xalqlarning adabiy-madaniy hayoti uchun ilhom manbayi sifatida rol o'ynab keldi. Jumladan, buyuk mutafakkir Nizomiy Ganjaviy buyuk "Xamsanavislik"ni boshlab berdi va boshqa xamsanavislar qatori buyuk shoir hazrat Navoiy undan ijodiy ilhom olib, o'zining original "Xamsa" asarini yaratdi. Bu borada hazrat Navoiy Nizomiy Ganjaviy dahosiga ulug' baho berib quyidagi baytlarni yozgan edi:

Emas oson bu maydon ichra turmoq,

Nizomiy panjasiga panja urmoq,

Kerak sher oldida sher jangi,

Agar sher o'lmasa bori palangi.

Adabiyot ixlosmandlari orasida birorta kitobxon yo'qki, Fuzuliy she'rlaridan yodlamagan bo'lsin:

Ədəb sərrishtësin tutg'il, ədəbdin yaxshi roz vo'lmas.

Ədəbsiz iki olamda, bilingkim, sarfarozi vo'lmas.

Fuzuliy, iki olamda mahabbat oshnosi vo'l,

Mahabbatsiz kishining ko'ngli qishdur, aslo yoz vo'lmas.

Yoki:

Kelgil, ey, mohiliqo, husninga qurbon o'lam,

Xalqai zulfi parishoningga qurbon o'lam.

*Qaddi bastingga tasadduq, bu Fuzuliy, tila jon,
Man sani La'li Badaxshoninga qurbon o'lam.*

Yoki:

*Shifoyi vasl qadrin hajr ila bemor o'landan so'r,
Zuloli zavq shavqin tashnai diydor o'landan so'r.*

*Labing sirrin gelub guftora bandan o'zgan so'rma,
Bu pinhon nuqtani bir voqifi asror o'landan so'r.*

Ozarbayjonning betakror shoiri Maqsud Shayxzodaning o'zbek adabiyoti taraqqiyotiga qo'shgan hissasi ham diqqatga loyiq. U har bir asari bilan kitobxonlar qalbidan joy olgan. Adibning qator she'rlari, "Toshkentnoma" dostoni, "Mirzo Ulug'bek", "Jaloliddin Manguberdi" kabi dramatik asarlari kitobxonlarimizning yuksak e'tirofiga sazovor bo'lgan. Shuni ta'kidlash joizki, xalqimiz qadimdan to bugungi kungacha Navoiy, Bobur, Nodira, Ogahiyar qatori Nizomiy "Xamsa"si, Fuzuliy devonlari, Maqsud Shayxzodalarning asarlarini sevib mutolaa qilib keladilar. Ularning ko'plab g'azallari qadimiy mumtoz maqomlarimizdan bo'lgan "Shashmaqom" tarkibida sevib kuylab kelinadi.

O'zbek va ozarbayjon madaniy aloqalarida musiqa san'atining o'rni ham beqiyosdir. San'atsevar xalqimiz ozarbayjon musiqalariga befarq emas. Ayniqsa, yoshi katta avlod vakillari Ozarbayjon faxri bo'lgan Zaynab Xollorova ijodini yuksak hurmat bilan eslaydilar. Baland avjpardalarda, o'ynoqi jarangdor ovozli ozariy nag'malar bugungi ko'plab davralarga ham fayz bag'ishlab kelmoqda.

Ma'lumki, tor musiqa asbobi qadim-qadimdan turkiy xalqlarning sevib chalinadigan musiqa asbobi bo'lib kelganligi tarixiy manbalardan ma'lum. O'lkamizda "Ayritom qal'asi" xarobalarida olib borilgan qazishmalar chog'ida eramizning II-III asrlariga tegishli rasmlarda qo'shkosali musiqa asbobining tasviri topildi. Muhammad Alovuddin Xorazmshoh (1200-1220) saroyida esa qo'shkosali musiqa asbobi chalishda mashhur bo'lgan ustoz Mahmud yashab o'tganligi haqida ma'lumotlar bor [1.12]. Demak, qo'shkosadan iborat torli musiqa asbobi aynan shu torni eslatadi. Nima bo'lganda ham torning xalqimiz madaniy hayotida katta muhim o'rin tutib kelishi muhim hodisadir.

XX asr boshlarida o'zbek qo'shiqchilik san'atiga tor musiqa asbobi joriy qilindi. Tor, asosan, turkiy xalqlarning qadimdan qo'llab kelayotgan musiqa asbobi bo'lib, u bugungi kunda ozarbayjon tori nomi bilan mashhur. Tor musiqa asbobi dastlab O'zbekiston xalq dostonchisi Bola baxshi – Qurbonnazar Abdullayev tomonidan joriy qilindi. Bola baxshi ozarbayjon davlatida ham bo'lgan va bir necha bor oshiq-baxshilarning tanlovlarida ishtirok qilgan. Shu tarzda xalq dostonlarini tor bilan doira, dutor, g'ijjak, bulamon kabi musiqa asboblari bilan kuylash

boshlandi. Bu, o'z navbatida, doston kuylarini maromiga yetkazib ijro qilishda qo'l keldi.

Xalq qo'shiqchilik san'atida esa, tor ilk bora Bola baxshining shogirdi - O'zbekiston, Turkmaniston va Qoraqalpog'iston xalq artisti Komiljon Otaniyozov tomonidan qo'llaniladi. Shundan buyon barcha hofiz-u san'atkorlar, baxshi-yu oshiqlar uchun tor ansamblning yetakchi instrumentlaridan biriga aylandi.

Ma'lumki, chet el bosqinchilarining dahshatli istilochilik yurishlari, turli xil ijtimoiy ziddiyatlar, barqaror farovon hayot haqidagi orzu-umidlar el-yurt osoyishtaligi uchun kurash olib boruvchi yengilmas qahramonlar obrazining yaratilishiga olib keldi. Markazida bosh qahramon Go'ro'g'li obrazi turuvchi "Go'ro'g'li" eposi ham shu jihatdan olganda mutlaqo hayot taqozosi asosida paydo bo'lgan epik asardir. "Araks qirg'oqlaridan Amudaryogacha, Kichik Osiyodan to Ural tizma tog'lari va Sibirgacha, Yaqin Sharqdan to O'rta Osiyo va Qozog'iston hududlarigacha tarqalgan "Go'ro'g'li" eposi..." [2.73] turkiy va turkiy bo'lmagan yigirmadan ortiq millatning folkloridan o'rin olgan. Folklorshunos To'ra Mirzayevning qayd qilishicha, "Turkumning ayrim lavhalari O'rta Osiyo (Buxoro) arablaridan ham yozib olingan. Bunday keng hududda, asosan, turkiy elatlar va qisman turkiy bo'lmagan xalqlar orasida keng tarqalgan, turkumlashishning barcha xillarini o'z ichiga olgan bunchalik ko'p tarmoqli biror-bir epik asarni dunyo folklorchiligi bilmaydi" [3.3].

Manbalarda "Go'ro'g'li" eposining shakllanishi va taraqqiyoti Ozarbayjon-turkman muhitida yuzaga kelganligi qayd etib o'tiladi. Eposning paydo bo'lishi, uning taraqqiyot bosqichlari haqida bir qancha farazlar mavjud. Arman tarixchisi Arakel Tabriziy (vafoti 1670) ning 1662-yilda yozib qoldirgan ma'lumotlariga ko'ra, shoh Abbos va Turkiya sultoniga qarshi qo'zg'olon ko'targan Jaloliylarning boshliqlaridan biri Ko'ro'g'li ismli shaxs bo'lgan. "XVII-asr turk tarixchisi Avliyo Chalabiyning "Sayohatlar kitobi" asarida ham mazkur qo'zg'olonning tashkilotchilari sifatida oshiq (baxshi) Go'ro'g'lining nomi tilga olinadi [4.7]. XVIII asrda Janubiy Ozarbayjon versiyasining dastlabki to'plovchisi Elias Mushegyan, XIX asrda "Go'ro'g'li" dostonlarini ingliz tilida nashr qildirgan A.Xodz'ko [5.186], taniqli folklorist H.G.Ko'ro'g'lining so'nggi yillarda Turkiya arxivlaridan joy olgan Jaloliylar Go'ro'g'lisiga oid ma'lumotlarini keltirish mumkin. Mazkur materiallarda Go'ro'g'lidan tashqari Damirchi Hasan, Mustafo Xizr, Bozirgon, Avaz, Safar kabi ismlar uchraganligi qayd etiladi. Bu ismlarning barchasi "Go'ro'g'li" eposida obraz sifatida voqealarda ishtirok etadi. A.N.Samoylovich asarning turkman va Xorazm versiyalarida ishtirok etuvchi Taka-turkman begi Zamonning ham tarixiy shaxs ekanini tasdiqlaydi [6.13]. Demak, bu jarayonda eposning dastlabki matnlari, namunalari yuzaga keladi. U yillar, asrlar o'tishi bilan avloddan-avlodga, bir xalqdan ikkinchisiga o'tishi bilan bugungiday keng

hududlarga yoyilib ulgurdi. Eposning versiyalari vujudga keldi. Endilikda o'zbek yoki turkman "Go'ro'g'li" sini Ozarbayjon versiyasidan boshqa hodisa sifatida qayd etishimiz joiz. O'tgan davr mobaynida eposning og'zaki variantlarining 20 dan to 60 gacha shoxobchalari paydo bo'ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Курбанов Раҳматжон. Санъатнинг сирли олами. Санъатнома. I китоб. – Тошкент, 2011. 12-бет.
2. Петросян А.А. История народа и его эпоса. - М., "Наука", 1982. – С.73.
3. Мирзаев Т. Достонлар зубдаси // "Гўрўғли" достонлари. Тўрт жилдлик.
1. Гўрўғлининг туғилиши. – Тошкент, "Ёзувчи", 1996, 3-бет.
4. Гўрўғли // Хоразм достонлари. Нашрга тайёрловчи С.Рўзимбоев – Урганч, "Хоразм", 2004, 7-бет.
5. Ҳикояти Гўрўғли султон. Нашрга тайёрловчи Т.Мирзаев. – Тошкент, "Адабиёт учкунлари", 2013, 186-бет.
6. Рўзимбоев С. Халқ достонлари ва халфалар ижоди // Адабий мерос, 1984, №2. – Б.9-13.

FUZULIYNING TURKIY DEBOCHASI: AN'ANA VA O'ZIGA XOSLIK

**Faridaxon Karimova,
filologiya fanlari doktori, dotsent,
Namangan davlat universiteti**

Annotatsiya. Maqolada buyuk ozarbayjon shoiri Muhammad Fuzuliyning turkiy devoniga yozgan debochasi tadqiq qilingan. Debochaning mazmun-mundariyasi, undagi shoirning adabiy-estetik qarashlari o'rganilgan.

Аннотация. В статье исследовано предисловие к турецкому дивану великого азербайджанского поэта Мухаммеда Фузули. В частности, изучены содержание и литературно-эстетические взгляды поэта в предисловии.

Annotation. This article analyzes preface written to the turkish divan of great Azerbaijani poet Mukhammad Fuzuli. Besides, it also highlights the meaning-contents and literary-aesthetic viewpoints.

Kalit so'zlar: devon, debocha, hamd, na't adabiy-estetik qarashlar, an'ana va o'ziga xoslik.

Ключевые слова: Диван, предисловие, хамд (восхваление Аллаха), наът (восхваление пророка), литературно-эстетические взгляды, традиция и новаторства.

Key words: divan, preface, hamd, na't, literary-aesthetic viewpoints, tradition and peculiarity.

Alisher Navoiyning muhibi bo'lgan Fuzuliy shoirning devonchilik sohasidagi an'analaridan ilhomlanib, turkiy va forsiy devonlariga debocha yozdi. Xususan, shoirning turkiy devon debochasi nazm va nasrning uyg'unligi, fikrni murakkab, zanjirli jumlar bilan ifodalash, go'zal she'riy san'atlar bilan ziynatlash kabi jihatlari bilan Navoiy debochalari uslubiga yaqin turadi. Debochaning mundarijasi Allohga hamd, Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.)ga na't, shoirning hasbi holi tasviri hamda adabiy-estetik qarashlarining badiiy ifodasidan iborat.

An'anaga muvofiq, debocha Alloh hamdi bilan boshlanadi. Fuzuliy debochasi avvalidayoq Allohga hamd-u sanolar va Rasululloh madhi bilan uning she'r va shoirlar haqidagi qarashlari uyg'unlashib ketganligi kuzatiladi. Shoir fikrlarini dalillash uchun nafaqat Qur'on oyatlariga murojaat qiladi, balki uch tilda – turkiy, forsiy va arabiyda uch qit'a keltiradi va shoirlarga "kamoli she'r" va "tab'i nazm" Alloh inoyati bilan berilganligini ta'kidlaydi. Shundan so'ng "Ammo ba'd..." iborasi bilan shoir o'z sharhi holiga o'tadi. Ma'lumki, Fuzuliy Iroqning Karbalo shahrida Sulaymon ismli bir ziyoli oilasida tug'ilgan. Tabiiyki, bo'lajak yosh shoir shu yerdagi maktablarning birida tahsil olgan. Bu haqda shoir debochada shunday ma'lumot beradi: "...chun zavraqi vujudim, bodboni tabiat birla daryoyi g'aflati tufuliyyatdan sohili idrok-u ehsosa etdi... Va matolei axtari husuli iqbolim bir maktabi muhazzab ediki, fazoyi sharifi sarvqad sanamlar birla jona jinon mujdasin yetirirdi" [4,18].

Ko'rinadiki, shoir o'qigan maktabda qizlar ham tahsil olgan. Aytishlaricha, shoir ustoz Habibiyning qizini sevgan va unga bag'ishlab go'zal oshiqona she'rlar yozgan. Shoir fikrlarini davom etib, o'zi tahsil olgan maktabda o'smirlarning tabiatiga mos ravishda oshiqona g'azallarni o'qishga qiziqish kuchli bo'lganligini ta'kidlaydi: "Ammo hanuz ul navraslara nazokati tab'dan tobi iqtisobi daqoyiqi ulum va toqati-mashaqqati-ta'limi haqoyiqi hududi rusum o'lmomog'in mahfili behisht osolarinda hamisha ash'ori oshiqonadan g'ayri nasna o'qunmozdi. Va mutolia etdiklari avroqda jigarso'z g'azallardan g'ayri bir xat bo'lunmozdi" [4,18-19].

Shoirning e'tiroficha, she'r yozish ishtiyoqi uning qismatiga azal qalami bilan bitilgan. Tabiatidagi shoirlik iste'dodi, she'riyatga bo'lgan cheksiz muhabbat unda she'r zavqini uyg'otgan, maktabda o'qib yurgan chog'laridayoq dastlabki she'rlarni yoza boshlagan. Shoirning chuqur samimiyat va otashin ehtiros bilan bitilgan g'azallari oliyjanob sof sevgini, samimiy insoniy kechinmalarni tarannum etadi. Oshiqning ma'shuqaga bo'lgan cheksiz muhabbati, ehtirosli his-tuyg'ulari, vasl va hijron iztiroblari yuksak badiiyat pardalariga o'ralgan holda tasvir etiladi. Shu bois Fuzuliy oz vaqtda shahar-u viloyatlarda shoir sifatida mashhurlik kasb etadi. Bu haqda shoir debochada shunday yozadi: "Zamon-zamon savdoyi she'r soir af'olima g'olib dushub va guruh-guruh laylivashlar Majnun kibi istimo'i she'r uchun boshima

uyushib, shoirligim muqarrar o'ldi. Va ovozayi nazmim ila olamlar do'ldi va shuhrati tom bo'ldi" [4,19].

Maktab tahsili davridayoq shoir sifatida mashhur bo'lgan Fuzuliy shoirlik uchun ham ilm-fanni o'rganish zarurligini anglaydi. Umrining katta qismini she'r yozish bilan birgalikda, ilmning turli sohalarini o'rganishga bag'ishlaydi: "Zeroki, ilmsiz she'r asosi yo'q devor o'lur va asossiz devor g'oyatda bee'tibor o'lur. Poyayi she'rimi hil'yayi ilmdan muarro o'lmog'i mujibi ihonat bilib, ilmsiz she'rdan qolibi beruh kibi tanaffur qilib, bir muddat naqdi hayotim, sarfi iqtisobi fununi ilmi aqli va naqli va hosili umrim, bazli iqtisobi favoidi-hikami va handasi qilmog'in murur ila laoliyi asnofi hunardan shohidi nazmima piroyalar murattab qildim" [4,20].

Fuzuliy ozarbayjon tilida she'rlar yozish bilan birga fors, arab tillarida ham asarlar ijod qilgan. Uning turli tillarda yaratgan asarlari Yaqin Sharq xalqlarining madaniyati bilan tanish bo'lganligini, tarix, tibbiyot, nujum, handasa, mantiq va falsafa kabi dunyoviy ilmlarni chuqur egallaganligini tasdiqlaydi.

Fanlarni o'rganish jarayonida mumtoz she'riyatning o'nlab janrlarida she'rlar bitgan shoirning ijodiy merosi har jihatdan mukammallashib, miqdor jihatidan ham ko'paydi. Har bir shoir ijodining ma'lum bir nuqtasiga yetganda, umri davomida yozgan she'riy merosini to'plab, devon tuzishi tabiiy. Lekin Fuzuliy hali devon tartib berishga kirishmagan edi. Kunlardan bir kuni "bir nigori mushkin xatt" (shoirning sevgan qizi) kelib, arabiy, forsiy, turkiy she'laridan devon tuzish vaqti kelganligini aytib, shoirni ogohlantiradi. Jozibador g'azallari sehridan oshiqlarni bahramand etish lozimligini uqtirib, devon tartib berishga chorlaydi. Shu tariqa shoir she'rlarini to'plab, ularni qayta tahrir qilib, devon tuzishga kirishadi va nihoyasiga yetkazadi.

"Fuzuliy g'azal janrini kamolotga yetkazgan buyuk san'atkordir; Navoiydan so'ng bu janrda, eng ko'p, eng go'zal, eng nafis va eng ohangdor g'azallar yaratgan shoir Fuzuliydir. Fuzuliy – turkiy tillarda so'zlashuvchi barcha xalqlarning mushtarak sharafi, ularning mushtarak Hofiz Sheroziysidir" [3,5]. U umri davomida g'azal janriga alohida ahamiyat berdi va uning betakror namunalarini yaratdi. Shoir debochada keltirilgan qit'ada g'azalga shoirning iste'dodi qudrati va mahoratini belgilovchi mezonlardan biri sifatida yuksak baho beradi:

G'azaldur safobaxsh ahli nazar,
G'azaldur guli bo'stoni hunar...
G'azal bildurur shoirning qudratin,
G'azal ortirur noziming shuhratin.
G'azal deki, mashhuri davron o'la,
O'qumoq-da, yozmoq-da oson o'la[4,20-21].

Fuzuliy g'azallariga xos hayotiylikning siri ularning kuchli ehtiros bilan yo'g'rilganligidadir. G'azalda shu fazilat bo'lmasa, ilm va aql kuchi bilan yaxshi

she'r dunyoga kelmaydi. Fuzuliy she'riyatida shoirlik iste'dodi, turli fanlarni chuqur o'rgangan olim va faylasufning teran mushohada kuchi uyg'unlashib ketgan.

Ma'lumki, Fuzuliy Bag'dod adabiy muhitining vakili sifatida ijod qilgan. XV-XVI asrlarda Bag'dod va uning atrofidagi Karbalo va Najaf shaharlarida ozarbayjonliklar yashagan hamda mazkur hududdagi ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayot rivojida ma'lum rol o'ynagan. Shoirning asarlarida Bag'dod, Hilla, Najaf kabi shaharlarida yashaganligi va keyinchalik tug'ilgan yurti Karbaloga qaytib kelganligi haqida ma'lumotlar uchraydi. Tavallud maskani "Iroqi arab" bo'lgan shoir turkiy – ozar tilida tartib bergan devonidagi she'rlarni "arbob fasohat va as'hobi balog'at mushohida va mutolaa" qilgan chog'larida uning ayrim qusurlariga e'tibor qilmasliklariga umid bildiradi, bu boradagi fikrlarini faylasufona tarzda ifoda etadi: "Umiddurki, arbobi fasohat va as'hobi balog'at mushohida va mutolaa qildiqda, mansha' va mavlidin iroqi arab o'lub, tamomi umrda g'ayr mamlakatlara sayohat qilmodig'imdan voqif o'ldiqda, bu illati mujibi suquti e'tibor bilmayalar. Va mahalli maqomima ko'ra rutbai iste'dodima haqorat ila nazar qilmayalar. Zero, e'tibori vatan, iste'dodi zota ta'sir etmaz. Va tuproqda yotmoq ila tillodan jilo ketmaz" [4,21].

Shoir devonini ma'ni javharlarini o'zida jamlagan "Muhabbatnoma" deb ataydi va uni "jami ahli fasoddan, xususan, uch toifa badnihoddan" saqlashni so'rab, Allohga iltijo qiladi. Shu asnoda shoir noqobil kotiblar, shoirlikni da'vo qiluvchi savodsiz "shoirilar" va hasadgo'y shoirlar xususidagi qarashlarini bayon qiladi. Shoir, avvalo, noqobil kotiblar haqidagi mulohazalarini nasr va nazm uyg'unligida go'zal tasvirlaydi: "Biri ul kotibi noqobil va mumliyi johilki, xomayi muxolif tahriri teshayi bunyodi maorifdur va kilki kudurat ta'siri, me'mori binoi zaxorifdur. Goh bir nuqta ila muhabbati mehnat go'starar va goh bir harf ila ne'mati naqamat o'qudar. Qit'a:

Qalam o'lsun ali ul kotibi bad tahriring –
Ki, fasodi raqami so'zimizni sho'r aylar.
Goh bir harf suqutla qilur nodiri nor,
Goh bir nuqta qusur ila ko'zi ko'r aylar" [4,22].

Shoirning fikricha, noqobil kotib qalami bilan me'mor qurgan binoni – devondagi she'rlarni vayron qiladi. *Muhabbat* so'zidagi nuqtani noto'g'ri qo'yganligi uchun *mehnatga*, *ne'mat* so'zi esa *naqamatga* aylanadi yoki *so'z sho'rga*, *nodir norga*, *ko'z ko'rga* aylanib, ma'noga putur yetadi.

Fuzuliy ikkinchi toifa haqida esa shunday yozadi: "Va biri ul noqisi bad savodki, tab'i nomavzunila majlisu mahofilda istidoyi iste'dod qilib she'r o'quduqcha, nazmdan nasri sechilmaya va adoyi susti ila shohidi ma'ni jamolindan niqob ochilmaya" [4,23].

Ma'lumki, shoirlik uchun iste'dodning o'zigina yetarli emas, balki shoir ilmi aruz, ilmi bade', ilmi qofiya borasida ham mukammal bilimga ega bo'lmog'i, o'z ustida tinimsiz mehnat qilmog'i lozim. Aks holda, shevaga xos so'zlarni noo'rin qo'llab, mavzun she'rning vaznini buzadi, "teshai lafzi" bilan nazm binosini vayron qiladi. Fuzuliyning arab, fors-tojik, xususan, ozar tili va uning lahjalarini yaxshi bilganligi, lahjalarga xos so'zlarni ham she'rlarida mahorat bilan qo'llay olganligini nazarda tutsak, shoirning fikrlari yana-da oydinlashadi.

Shoir nazarda tutgan uchinchi guruh hasadgo'y shoirlardir. Ular haqidagi fikrlarni shoir shunday bayon qiladi: "Biri ul hosidi jafopesha va muonidi xato andishaki, tab'i nomavzunila davoyi she'r eda, ammo haqoyiqi ash'ora sohib shuur o'lmaya va idroki rakikla lofi nazm ura, ammo haqoyiqi guftora rohi tasarruf bo'lmaya. Lojaram, hasad diydai insofing ko'r edib, idrokina e'timod edan johillar huzurinda behuda-behuda taarruzlar eda va harza-harza dahllar aylaya, toki she'rdan zavqi istimo' keda" [4,23].

Yuqorida ta'kidlanganidek, iste'dodli shoir ilmi aruz, ilmi bade', ilmi qofiya borasida ham mukammal bilimga ega bo'lgandagina, mazmun va shakl uyg'unligidagi haqiqiy she'r dunyoga keladi. Lekin bu toifa vakillari ilm-u irfondan bexabar bo'lib, o'zlarining nomavzun she'rlari bilan fasohat ahliga zavq-shavq ulasholmaydi. Shu bois ularning yuragida go'zal asarlar bituvchi she'r sohiblariga nisbatan hasad o'ti alanganadi. Shoir ilm-u irfon bilan vobasta she'riyat gulshanini xazon qilish payida bo'lgan, amali ma'rifat ahliga ozor berishni maqsad qilgan hosidlardan panoh tilash mazmunidagi she'r bilan debochani yakunlaydi.

Umuman, Muhammad Fuzuliyning turkiy devoniga yozgan debochasi yosh shoirning maktab tahsili davridagi ijodiy jarayonlarning boshlanishi, oz vaqtda o'tashin g'azallari bilan shuhrat qozonishi, ilm tahsiliga bo'lgan munosabati, devonning yaratilish tarixi, g'azal janri borasidagi, noqobil kotiblar, iste'dodsiz va hasadgo'y shoirlar xususidagi adabiy-estetik qarashlarini ifoda etishi bilan e'tiborlidir. Shuningdek, shoirning debochaning hamd-u na't qismidagi fikr-mulohazalari Kalom ilmining ham bilimdoni ekanligini namoyish qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Алишер Навоий. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ, 20 жилдлик, 1-жилд. – Тошкент: "Фан", 1987.
2. Алишер Навоий. Фаройиб ус-сиғар. МАТ, 20 жилдлик, 3-жилд. – Тошкент: "Фан", 1988.
3. Жалолов Т. Фузулий .Сўзбоши. Девон. – Тошкент: Давлат бадий адабиёт нашриёти, 1961.

4. Муҳаммад Фузулий. Асарлар. Икки жилдлик. Биринчи жилд. – Тошкент: Гафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1968.

5. Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Тошкент: “Шарқ”, 1992.

XORAZM VA OZARBAYJON: TARIXIY-MADANIY ALOQALAR (SHIMOLIY DOSTONCHILIK MAKTABLARI)

Sabirova Nasiba Ergashevna,
filologiya fanlari doktori, professor,

Xorazm VPYMO‘MM
“Tillarni o‘qitish metodikasi” kafedrası mudiri,

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xorazm va Ozarbayjonning qadimiy tarixiy-madaniy aloqalari haqida so‘z boradi. Xorazm dostonchilik maktablari biri bo‘lgan Shimoliy dostonchilik maktablari xususida fikrlar yuritilgan, ilmiy tahlilga tortilgan. Jumladan, Ko‘hna Urganch shahrining g‘arb tomonida Shemox va Shirvon deb ataluvchi shaharlar bo‘lib, ular XIV asrlargacha gullab-yashnaganligi, keyinchalik tanazzulga yuz tutib, suvsizlikdan qur-quruq cho‘lga aylanganligi, aholi esa Ozarbayjonga, bir qismi Hozirgi Xorazmga ko‘chganligi haqidagi ma’lumotlar keltirib o‘tilgan.

Аннотация. В данной статье речь пойдет о древних историко-культурных связях Хорезма и Азербайджана. Особое внимание уделялось Северным эпическим школам, одной из которых была Хорезмская эпическая школа, тяготевшая к научному анализу. В частности, приводится информация о том, что на западной стороне Старого города Ургенча находятся города шемох и Ширван, которые процветали до XIV века, а затем пришли в упадок и превратились из безводной в сухую пустыню, а население переселилось в Азербайджан, часть-в нынешний Хорезм.

Annotation. In this article, the word will talk about the ancient historical-cultural ties of Khwarazm and Azerbaijan. One of the Khwarezm epic schools, the northern epic schools, were considered, subject to scientific analysis. Among them, on the west side of the city of Kohna Urganch, there were so-called Shemokh and Shirvon, which flourished until the 14th century, when they went into decline and turned from dewatering to desolate steppe, while the population moved to Azerbaijan, and part to present-day Khorezm.

Kalit so‘zlar: Xorazm, Ozarbayjon, tarixiy-madaniy aloqalar, Xorazm dostonchilik maktablari, Shimoliy dostonchilik maktablari, Shimoliy dostonchilik an‘analari, kuylar.

Ключевые слова: Хорезм, Азербайджан, историко-культурные связи, школы Хорезмского эпоса, школы Северного эпоса, традиции северного эпоса, мелодии.

Kalit soʻzlar: Khwarazm, Azerbaijan, historical and cultural relations, Khwarazm epic schools, Nordic epic schools, Nordic epic traditions, tunes.

Shimoliy Xorazm dostonchiligi anʼanalari haqida gapirishdan oldin vohadagi etnogenetik jarayonlarga nazar tashlab oʻtishga toʻgʻri keladi. Xorazm vohasida qadimdan boshlab Xorazmiylar oʻtroq holda yashab kelganlar. Chingiz istilosidan sal oldin bu oʻlkaga sayohat qilgan Yoqut Al-Hamaviy shunday yozadi: “Men Xorazmni 616 (1219-1220)-yili koʻrganman. Yeri yomon va shoʻrob, shunga qaramay juda obod, binolari tutashib ketgan, qishloqlari bir-biriga yaqin va uylari koʻp. Ekinsiz, boʻsh yotgan joylar kam. Obod qilib yuborilgan serdaraxt joylarda imoratsiz mavzelaarni uchratmaysiz. Uning qishloqlaridan oʻtsangiz, bozordan oʻtgandek boʻlasiz. Xorazm dunyodagi eng aholiga boy va ulugʻvor oʻlka ekaniga imonim komil. Aholisining aksariyati tadbirkor va sabr-qanoatli. Har bir shahar va qishloqning toʻkin-sochin bozori va koʻplab ustaxonalari bor. Bu joylarda butkul maʼmurlik va toʻkinlik, tinchlik va osoyishtalik hukmron”. Ushbu boy va obod oʻlka Chingiz galalari tomonidan xarobazorga aylantirildi. Millionlab xalq qirgʻin qilindi, koʻplab aholi boshqa joylarga koʻchib ketdi. Moʻgʻullar bilan Oltoy hududlaridan koʻplab turkiy xalqlar Xorazmga kirib keldi va oʻlkada turkiylashish jarayoni kuchaydi. Aslida Xorazm vohasiga turkiy xalqlarning kelib oʻrnashishi eramizning boshlariga toʻgʻri kelsa-da, yerli aholi bilan ularning faol aralashuvi X–XI asrlarga toʻgʻri keladi. Oʻsha paytlarda bu oʻlkaga oʻgʻuz turklari kelib oʻrnashdi. Chingiz bosqinchilari bilan kelgan turkiy qabilalar esa bu aralashuvni yana-da kuchaytirdi. XVI asrda Shayboniy oʻzbeklarining kirib kelishi bilan turkiylashish jarayoni yakunlanib, xorazmiylar tili XVII asrdayoq qariyb tamomila maydondan chiqib ketdi[1]. Xorazmda X asrdan boshlangan ikki tillilik nihoyalaniib turkiy til toʻlaligicha sahnaga chiqdi. XVI asrda koʻchib kelgan oʻzbeklar vohaning shimol tomoniga joylashdi. Shu sababdan ham etnograf olimlarning taʼkidlashlaricha, “Xorazm vohasidagi oʻzbek aholisi oʻzining etnik kelib chiqishi jihatidan bir xil emas. U shimoliy va janubiy oʻzbeklarga boʻlinadi”[2]. Janubiy hududda oʻgʻuzlar, shimoliy hududda esa qipchoq guruh vakillari istiqomat qilishadi. Qipchoq guruhi vakillarining XI asrdan beri yashab kelayotgan urugʻlari turli davrlarda mahalliy xalq bilan aralashib oʻgʻuzlar tarkibiga kirib ketganlar[3].

XVI asrda koʻchib kelgan oʻzbek aholisi Shimoliy hududda oʻz til xususiyatlari, urugʻ nomlari, aksariyat urf-odatlarini hozirgacha saqlab kelishmoqda. Shu sababli mazkur urugʻlarga mansub baxshilarning doston ijro etish anʼanalarida ham lokal xususiyatlar saqlangan[4]. Xorazmiylar tilining

turkiylashish jarayoni uzoq davom etganligi, ikki tillilik tamoyilining asrlar davomida saqlanib qolishi eposga ham jiddiy ta'sirini o'tkazgan. Ayniqsa, o'g'uz eposida bu xususiyat yaqqol ko'zga tashlanadi. O'g'uz eposiga aloqador "Oshiq" turkumi dostonlari leksikasini tahlil qilish ushbu fikrimizni tasdiqlaydi. Masalan, "Oshiq G'arib va Shohsanam" dostonining Qodir sozchi Karimov variantida shunday misralar berilgan:

Bu notavon go'zzim ishqinda zori,
G'amzasi jon olur, shirin guftori.
Ko'nglima xush yoqar ajab raftori,
Tillodan shonasi bordur Sanamning.

To'rtlikda hammasi bo'lib 19 ta so'z ishlatilgan. Ularning 6 tasi turkiy (bu, ko'z, olur, ko'ngil, yoqar, bordur); 9 tasi forsiy (xorazmiy) bo'lib, ular (notavon, zor, jon, shirin, guftor, raftor, xush, shona, tillo) ko'pchilikni tashkil etadi. To'rtta so'z (ishq, g'amza, ajab, sanam) arab tiliga mansubdir[5]. To'rtlikda forsiy til leksikasi nufuzining ustuvor bo'lishi xorazmiy tili elementlarining ancha barqaror saqlanib kelganligidan darak beradi. Ushbu toifa dostonlari tadqiqotlarda ta'kidlanishicha, X-XII asrlardayoq xalq orasida ommaviy tarqalgan. "Go'ro'g'li" turkumi dostonlari leksikasida esa turkiy til nufuzi juda yuksak ko'rinadi. "Oshiq" turkumi dostonlarida forsiy leksika va o'g'uz eposi an'analari barqaror saqlangan. Shimoliy Xorazm dostonchiligida ham ushbu epik meros baxshilar repertuaridan o'rin egallagan. Shimoliy Xorazm baxshilarining doston kuylash an'analari ilgari ichki (bo'g'iz) tovushida amalga oshirilgan. Buni ilgarigi fasllarimizda keltirilgan N.Muravyovning "они поют хрипким голосом", degan ma'lumoti ham tasdiqlaydi. Ularning doston kuylashdagi ushbu qadimiy an'anasi Janubiy dostonchilik ta'sirida XX asr boshlarida barham topgan. Bu an'ana o'zbeklarning etnogenetik xususiyatiga bog'liq. Ushbu an'anaga xos xususiyatlar quyidagicha:

1. Baxshilar o'zbek tilining qipchoq lahjasida so'zlaydilar va tashqi tovushda kuylashadi.

2. Baxshi dutorda kuy chaladi. Yonida bulomonchi va g'ijjakchi unga jo'r bo'ladi. Doira ishlatilmaydi.

3. Ushbu dostonchilik maktabi markazini Mang'it shahri deb belgilash mumkin.

Baxshi o'z nomalariga chalinadigan kuylarni eroniy yo'li deb atashadi. Musiqashunos B.Matyoyubov shirvoniy va eroniy musiqa yo'nalishlarining farqi haqida gapirib, asosiy alohidaliklar uslublarning musiqiy nuqtalarida, doston nomlarining nomlanishidan tortib ohang, uslub, kuy tuzilishi, musiqiy cholg'ularning qo'llanilishi va vazifalarining belgilanishi kabi jihatlarida namoyon bo'ladi, deb ta'kidlaydi[6]. Eroniy va shirvoniy nomlari haqida so'z yuritib, bu atamalarining kelib chiqishini Xorazmning qadim zamonlardanoq Eron va

Ozarbayjon (Shirvon) mamlakatlari orasidagi tarixiy madaniy aloqalarga bog'laydi[7]. Keksa san'atkorlar bilan muloqotda ular boshqacharoq fikr bildirishadi. Musiqa hech qachon boshqa mamlakatdan olib kelinmaydi. Ular xalq tarixi, mentaliteti bilan bog'liq holda asrlar osha yashab kelmoqda. Ko'hna Urganch shahrining g'arb tomonida Shemox va Shirvon deb ataluvchi shaharlar bo'lib, ular XIV asrlargacha gullab-yashnagan[8]. Keyinchalik tanazzulga yuz tutib, suvsizlikdan qup-quruq cho'lga aylangan. Aholi esa Ozarbayjonga, bir qismi Hozirgi Xorazmga ko'chgan. Xiva yaqinida Shamoxulum (Shemox+ulum) Shemox ulamolari nomli qishloq o'sha davrning aks-sadosidir. Ko'hna Urganch, Shemox, Shirvon kabi shaharlar gullab-yashnab turgan paytda baxshilar va ularning kuy-qo'shiqlari ham avjida bo'lgan. Shirvoniy musiqiy yo'nalishini o'sha zamonlardan izlagan ma'qul. Eroniy yo'nalishiga kelsak, bu nomni turkmanlar bilan aloqador holda izlash zarur. Shimoliy Erondan ko'chib kelgan turkman qabilalari o'zlarining xususiy folklori bilan birgalikda Eron va Ozarbayjon folkloridan o'zlashtirilgan ayrim asarlarni ham vohaga olib kirdilar[9]. Turkman baxshilari dostonlar bilan birga uning musiqasini ham olib kelishgani tabiiy hol. Biroq musiqa kuylarining Eron va Ozarbayjonga aloqasi juda kam. Bu musiqalar turkman baxshilariga aloqador musiqiy merosdir. Turkman baxshilari repertuari esa Shimoliy Xorazm doston ijrochilari repertuari bilan uzviy aloqador bo'lib, Po'rsi dostonchilik maktabining asoschisi Suyav baxshi bilan bog'liqdir. Turkmanlar Erondan ko'chib kelganligi sababli kuy nomi eroniy shaklini olgani mantiqqa ancha mos keladi. Shimoliy dostonchilik an'analarga aloqador kuylar quyidagilardir:

1. Noma boshi. 2. Bartavul. 3. Berodam. 4. Beshparda. 5. Yel pasalandi. 6. Ilg'or I. 7. Ilg'or sarpardasi. 8. Qo'shim polvon. 9. Ko'r qiz. 10. Muxammasi iftor. 11. Kalta muxammas. 11. Bosh muxammas. 12. Nolish muxammas. 13. Nolish I. 14. Nolish II. 15. Nolish sayqali. 16. Ola qayish. 17. Patak. 18. Sarparda. 19. Saltiq. 20. Tabriz. 21. To'rg'ay. 22. Shoko'chdi. 23. Shosanam. 24. Eshvoy. 25. Eshvoyi turkman. 26. Qoradali. 27. Uch to'p. 28. Qo'sha dast. 28. Qo'shim Polvonning gaji. 29. Eshvoyning gaji. 30. Galalaylim. 31. Galalaylimning gaji. 32. Eroniyning gaji. 33. Eroniyning sayqali. 34. Bartavul uforisi.

Shimoliy dostonchilikda biror kuy nomi aytilib, o'sha kuyning "gaji" so'zi ishlatiladi. Masalan, Eshvoy, Eshvoyning gaji. Mashhur san'atshunos Otanazar Matyoqubovning bizga sharhlashicha, bu so'z "kaj" so'zining fonetik o'zgarishga uchragan shakli bo'lib, "Kuyning teskarisi" ma'nosiga ega. Bunday nomlash maqom sho'balarida, suvoralarda ham uchraydi. Masalan, "Kaj hang suvora". Shimoliy dostonchilik an'analarda ishlatiladigan kuylarning o'ntasi Janubiy dostonchilikda qo'llaniladigan kuylar bilan mos keladi. Bu kuylar nomlash shaklida o'zaro o'xshash bo'lsa-da, kuy chalinishida muayyan farqlar mavjudligini baxshilar e'tirof etishadi. Shuningdek, Xorazmdagi har ikkala dostonchilik maktablarida

ishlatiladigan ayrim kuylar turkman, ozarbayjon va qoraqalpoq baxshilari tomonidan ham istifoda etiladi. Jumladan. “Zorinji”, “Shoko‘chdi” (pasha ko‘chdi), “Muxammas ozarbayjon ashuglari repertuarida”, “Qo‘sha dast”, “Saltiq”, “Muxammas”, “Ko‘rqiz”, “Patak”, “To‘rg‘ay” kuylari turkman baxshilari repertuarida[10], ayni paytda ushbu kuylar qoraqalpoq baxshilari ijodida ham uchraydi[11]. Kuylardagi bunday o‘xshashliklar turli turkiy xalqlar baxshilarining o‘zaro ijodiy aloqalari, ustoz-shogirdlik an‘analari bilan uzviy aloqadorligidan darak. Kuylarga berilgan nomlar dastlab uni kashf etgan baxshilar shaxsi bilan, ayrimlari maqom sho‘balari bilan, ba‘zilari kuy solib aytiladigan qo‘shiq nomlari bilan bog‘liqdir. Doston qo‘shiqlariga bastalangan har bir kuy tasodifiylikdan xoli. Har biri mohiyatan qo‘shiq mazmuniga mos keladi. Qolaversa, Shimoliy dostonchilikda ishlatiladigan kuylar ushbu xalqlarning turmush tarzi bilan chambarchas aloqaga ega. Tursun baxshi Jumaniyozov ijrosidagi “Arab tangani”, Yo‘ldosh Do‘simbetov ijrosidagi “Avaz uylangan” dostonlari 1992-yilda professor S.R.Ro‘zimboyev tashabbusi bilan videotasmaga yozib olingan. Ushbu bebaho boylikni tomosha qilsangiz unda ijro etilgan musiqa kuylari kishiga huzur bag‘ishlaydi. Uning har bir ohangidan xalqning qadimiy hayotiga oid sadolar taraladi. Dostonda ishlatilgan “Noma boshi”, “Sarparda” kuylarini tinglasangiz, beixtiyor otda chopib ketayotgan chavandoz, otning goh chopib, goh yo‘rtib ilgarilashi, goh kishnab osmonga sakrashi, chavandozning kayfiyati bir-bir ko‘z oldingizdan o‘tadi. Baxshi go‘yo dutor chalayotgan san‘atkor emas, balki otda chopib borayotgan chavandoz qiyofasida namoyon bo‘ladi. Baxshilar dostonni hech qachon musiqasiz ijro etishmaydi. Shimoliy dostonchilikning vakillari hatto g‘ijjak va bulamonning bitta ijrochisi bo‘lmasa ham dostonni ijro qilishdan bosh tortishadi. Folklorshunos olim S.Ro‘zimboyevning bu boradagi bitta xotirasi nihoyatda qiziqarlidir. Unda shunday hikoya qilinadi: “1985-yili biz gurlanlik Jumaboy Xudoyberganov – Sakrabbaxshidan “Go‘ro‘g‘lining o‘limi” dostonini yozib olmoqchi bo‘ldik. Biz uning huzuriga borganda baxshi uyida yolg‘iz edi. Iltimosimizga binoan dutorida bir-ikki kuy chalib berdi. Keyin u bizga “Go‘ro‘g‘lining o‘limi” dostonini g‘ijjak va bulamon jo‘rligisiz kuylab bo‘lmaydi, degan qat’iy javobni berdi. Baxshining bunday qat’iy raddiyasini faqat dostonni dutor, bulamon va g‘ijjak jo‘rligida tinglagandan keyingina tushunib yetish mumkin bo‘ldi. Ma’lum bo‘lishicha, Go‘ro‘g‘lining o‘limi haqidagi bu doston o‘ziga xos bir marsiya bo‘lib, undagi g‘am-alam va iztirobnii bulamon va g‘ijjakning yurakni titratib yuboruvchi nolalarisiz tasavvur qilish mumkin emas ekan[12]. Demak, doston matni, uni hikoya qilish bir tomon bo‘lsa, she’riy parchalarni musiqa jo‘rligida ijro qilish ikkinchi tomonni tashkil etar ekan. Ushbu ikki tomon bir-biriga muvofiq kelsagina asardagi badiiy-estetik ta’sir o‘zini to‘la namoyon qila oladi. Doston musiqa kuylari ibtidodan boshlab asta-sekin taraqqiy qilib kelgan.

Baxshilarga dastlabki jo‘r bo‘lgan musiqa asboblardan biri qo‘bizdir. Bu asbob ibtidoiy cholg‘u qurollaridan bo‘lib, jirovlar ijrosida ishlatiladi. Do‘rillagan ovoz chiqaradi. Uning ibtidoiy cholg‘u quroli ekanligidan darak beruvchi afsona va rivoyatlar ham tarqalgan. Shulardan birida hikoya qilinishicha, Qo‘rqut ota o‘ziga istagan bir kuyni chalish mumkin bo‘lgan musiqa asbobini yasash orzusida ko‘p izlangan. Bu borada u juda qiynalgan. Ko‘plab daraxtlarni saralagan, biroq, qo‘biz yasashga yaroqlilarini topish imkoniyati bo‘lmagan. Kunlardan bir kun Qo‘rqut ota qo‘biz yasash maqsadida daraxt izlab yurib, shaytonlar suhbatini ustidan chiqib qoladi. Bir chekkada yashirinib ularning so‘ziga quloq soladi. Shunda shaytonlardan biri: – Qo‘rqut ota qo‘biz kosasini oddiy daraxt yog‘ochidan emas, balki yovvoyi to‘ng‘iz sindirgan yovvoyi jiydaning quyoshda qurigan tanasidan yasasa, uning qorniga baqiroq tuyaning terisini qoplasa, xarragini suv qovoqning qurigan po‘chog‘idan ishlasa, torlarini ovozi baland otning quyrug‘idan bog‘lasa va unga sassiq quray o‘simligining yelimini surtsa, haqiqiy qo‘biz chiqar edi”, – deydi va boshqa shaytonlar ham uning so‘zini ma’qullashadi. Qo‘rqut ota esa bu so‘zlarni tinglab, xuddi shaytonlar aytgan tartibda qo‘biz yasaydi. Shu sababli Qo‘rqut ota qo‘bizchilar piri hisoblanadi [13]. Shu narsa e’tiborni tortadiki, mazkur afsona qoraqalpoq folklorshunosi Qalli Aimbetov tomonidan D.Esemurat degan axborotchidan yozib olingan. Demak, afsona Xorazm vohasi xalqlariga tegishli. Soz haqida, musiqa asboblarning yaratilishi xususida afsonalar juda ko‘p. Ozarbayjon olimi M.Hakimov o‘z mamlakatining Qozoq tumanidan “Qorunning intiqomi” nomli afsonani yozib olgan. Ushbu afsona Q.Aimbetov yozib olgan afsona mazmuniga ancha yaqin keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Tolstov S.P. Qadimiy Xorazm sivilizatsiyasini izlab. – Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2014. – B.373.
2. Сазонова М.В. Традиционное хозяйство узбеков Южного Хорезма.–Л.: Наука, 1978. –С.8.
3. Неразик Е.Е. Об этнических процессах в раннесредневековом и средневековом Хорезме / Материалы к этнической истории населения Средней Азии. –Тошкент: Фан, 1986. –С.42.
4. Ro‘zimboyev S. Ko‘rsatilgan dissertatsiya.–B.23.
5. Ro‘zimboyev S. Xorazm dostonchiligi an‘analari. – Urganch, 2008.– B.27.
6. Matyoqubov B. Xorazm doston ijrochilarining zarxat sahifalari. – Urganch: Xorazm, 1999 -B.13.
7. O‘sha manba, 14-bet.
8. Oshiq G‘arib va Shohsanam. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomli nashriyot, 2015. (Nashrga tayyorlovchi: O.Pirmatov). – B.329-338

9. Ro‘zimboyev S. Xorazm dostonchiligi an‘analari. UrDU noshirlik bo‘limi, Urganch: 2008.-10-b.
10. Успенский В., Беляев В. Туркменская музыка. –М.: Госизд. Музсектор, 1928. –С. 295, 339, 359.
11. Мақсетов Қ. Қарақалпақ жырау-бақсылары. – Нукус: “Қарақалпақстан”, 1983. –Б.125.
12. Рўзимбоев С. Хоразм дostonчилиги эпик анъаналари. – Б.22.
13. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Л.: Наука, 1974. – С.553.
14. Ro‘zimboyev S., Sabirova N. Xorazm baxshichiligi an‘analar. Uslubiy qo‘llanma.-Urganch, “Xorazm yoshlari”, 2021.-B.10.
15. Sabirova N. Xorazm baxshichiligi va xalfachiligi an‘analari. Monografiya.-Toshkent:Fan nashriyoti, B.79-80.

NIZOMIY GANJAVIY VA HAYDAR XORAZMIY IJODIDA SO‘ZGA TA’RIF BERISH AN‘ANALARI

Jamoliddin Jo‘rayev,
filologiya fanlari nomzodi, dotsenti,
Jizzax davlat pedagogika universiteti,

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek mumtoz adabiyoti tarixining nazmiy asarlarida “so‘z ta’rifi”ni yozish an‘anasini Nizomiy Ganjaviy va Haydar Xorazmiylarning asarlarida yozilganligi va unga Qur’on oyatlarining mazmunini ishora san’ati orqali yoki aynan oyatning o‘zidan iqtibos qilib kiritilishi an‘ana bo‘lgan va bu sharqona e’tiqod hisoblangan.

Аннотация. В данной статье традиция написания “определения слова” в поэтических произведениях истории узбекской классической литературы записана в произведениях Низами Гянджеви и Хайдара Хорезми, а также традиция знакомить с содержанием аятов Корана. “с помощью искусства жестов или цитирования самого стиха, и это считалось восточным верованием.

Annotation. In this article, the tradition of writing the “definition of a word” in poetic works of the history of Uzbek classical literature is recorded in the works of Nizami Ganjavi and Haydar Khorezmi, as well as the tradition of introducing the content of the verses of the Koran. “through the art of gestures or by quoting the verse itself, and this was considered an Eastern belief.

Kalit so‘zlar: so‘z, tatabbu’, hamd, ta’rif, shakl, mazmun.

Ключевые слова: слово, татаббу, похвала, определение, форма, содержание.

Key words: word, tatabbu, praise, definition, form, content

Nizomiy Ganjaviyning “Maxzan ul-asror” asariga eron va turkiy tillarda tatabbu’ yozgan turkiy tilda ijodkorlardan biri Haydar Xorazmiydir va uning nazirasi “Gulshan ul-asror” deb nomlangan.

Nizomiy va Haydar Xorazmiylar o‘z asarlarni Alloh taologa hamd va payg‘ambar sallolohu alayhi vasallamga na’t aytish bilan boshlash keng tarqalgan an’ana hisoblangan bo‘lsa, yana ijodkorlarning “so‘z”ga ta’rif berish an’anasi davom etganligini ham kuzatish mumkin. “So‘z”ni ta’riflash deganda shunchaki insoniy so‘zning shakllari, mazmuni yoki nimani anglatishini ifodalash emas, balki ilohiy “so‘z”ning kuch-qudratini ta’riflash ham shoirlar orasida an’ana tusiga kirganligi ularning asarlarida aks etadi. “So‘z” qudratini esa shoirlar turli xil she’riy san’atlardan foydalangan holda ta’riflashga harakat qilganlar.

Mumtoz o‘zbek adabiyoti namunalarida Qur’oni mavzular asosida ma’naviy va ma’rifiy g‘oyalarni ifodash maqsadida she’riy san’atlardan biri ishora san’atining ijodkorlar asarlarida qo‘llanilganligiga guvoh bo‘lishimiz mumkin.

Mazkur ijodkorlarning asarlarida Qur’oni Karimdagi “Bo‘l!” “كُنْ” deya bir “so‘z” bilan butun olam yaralganligi haqidagi “Yosin” surasi 82-oyatini turli xil badiiy san’atlar bilan ifoda qilishga harakat qilganlar. Biror narsani (yaratishni) iroda qilganda, Uning ishi faqatgina: “Bo‘l!”- deyishidir. U(narsa) esa bo‘lur (vujudga kelur), deyiladi mazkur oyati karimada.

[4.445] إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ

Ushbu oyatdagi “كُنْ” “Bo‘l” so‘zining ta’rifini Nizomiy “so‘z” ta’riflashga bag‘ishlangan ikki qismdan iborat masnaviysida bayon qilgan. Haydar Xorazmiy masnaviylarida ham ikki qismdan iborat ta’rif mavjud. Ulardan keyin ijod qilgan Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” asarida ham “so‘z” ta’rifiga bag‘ishlangan ikki qismdan iborat masnaviy bor.

Nizomiy va Haydar Xorazmiylar “so‘z” ta’rifiga bag‘ishlangan masnaviysininig birinchi qisimida Qur’oni Karimning mazkur oyatiga ishora qilingan masnaviy bo‘lsa, ikkinchi qismida “so‘z” ta’rifiga oid masnaviy she’riyatdagi so‘zining nasr va nazmdagi so‘zlarning badiiyati orqali insonni to‘g‘ri yo‘lga boshlash mumkinligini ko‘rsatib berganlar. “So‘z fazilati bayonida” sarlavhali masnaviysida garchi oyati karima aynan iqtibos qilinmagan bo‘lsa-da Qur’oni Karim bilan hamohangdir. Jumladan,

گفتار در فضیلت سخن-So‘z fazilati bayonida

جنبش اول که قلم برگفت حرف نخستین ز سخن در گرفت	Junbushi avvalki, Qalam oldi Ul, So‘zdin olib harf, shakl soldi Ul
پرده خلوت چو برانداختند جلوه اول به سخن ساختند	Pardayi xilvatni keyin ochdilar, So‘zga u birlamchi jilo sochdilar.
تا سخن آوازه دل در نداد	To suxan ovozayi dil qilmadi,

جان تن آزاده به گل در نداد	Ul tani xokiya bu jon kirmadi.
چو قلم آمد شدن آغاز کرد چشم جهان را به سخن باز کرد [6. 26]	Keldi qalam, borligin og‘oz etib, So‘zga shu olam ko‘zini rost etib [3.61]

Allohning buyrug‘ini yozib turuvchi bu “qalam”dir. Birinchi baytda Qur’oni Karimning “Qalam” surasining: ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ

“Nun, Qalam va (u bilan) yozadigan narsalar (bitiklar) bilan qasamyod etamanki” oyatiga ishora qilinyapti. [4.564] “Qalam”ning bu olamdagi xalq qilingan narsalar ichida birinchisi ekanligi Abu Dovud Uboda ibn Somitdan rivoyat qilgan hadisda ifoda qilinadi: Payg‘ambarimiz sollollohu alayhi vasallam shunday deganlar: “Albatta, Alloh birinchi xalq qilgan narsa qalamdir. Bas, unga: “Yoz!” dedi. U: “Ey Robbim, nimani yozay?” dedi. U Zot taboraka va taolo: “Qiyomatgacha bo‘ladigan har bir narsaning taqdirini yoz”, dedi. [5.520]

Nizomiy: Alloh taoloning “Bo‘l” deb buyurgan “so‘z” qudratining mazmuniga inson zotini unga aqli yetmasligi aytadi. Biz bu baytlarda faqatgina so‘zning ma’nosiga nazar qildik, xolos. Chunki biz “so‘z” ning qudrati bilan olam yaratilgan va “so‘z”ning qudrati bilan bu dunyoni tark etamiz, deyiladi.

گرچه سخن ننماید جمال	So‘z o‘zi ko‘p ko‘rsatavermas jamol,
پیش پرستنده مشتی خیال	Bandasining oldida ulkim xayol.
ما که نظر بر سخن افکنده ام	Bizki bugun so‘zga nazar tashladik,
[6. 26] مرده اوئیم و بدو زنده ام	So‘z sababi birla o‘likmiz, tirik. [3.61]

Haydar Xorazmiy ham “So‘z” ta’rifiga bag‘ishlangan masnaviysida Alloh Taoloning so‘zi qudrati haqida quyidagicha ta’riflaydi:

Umr chu qat’ etti adam manzili,
So‘zg’a raqam urdi Qalamning tili.
So‘z guhari bilguvchi sarrofi roz,
Bo‘ldi bilig nutqida mansuba boz.– [7.30a]

deb boshlanuvchi masnaviyda “so‘z”ning qudrati tasvirlanadi. Shoir bu baytlari bilan olamning yaratilish asosida “so‘z” yotganini aytadi. Rivoyatlarga ko‘ra, Alloh Taolo avvalo qalamni yaratib unga yozishni buyuradi. “So‘zg’a raqam urdi qalamning tili” ya’ni qalamning tili bilan yozuv so‘zga kirdi. Bu yerda “raqam”ning ma’nosi “yozmoq”, “bitmoq” kabi ma’nolarni bildiradi. Allohning buyrug‘ini yozib

turuvchi bu “qalam”dir. Haydar Xorazmiyning mazkur baytida Nizomiy ishora qilgan Qur’oni Karimdagi “Qalam” surasining birinchi oyatlariga ishora qilinmoqda. Shundan so‘ng barcha maxluqotlar yaratilgani baytda ifodalanadi.

“Qisasi Rabg‘uziy”da Alloh taoloning dunyoni yaratishidan maqsad nima ekanligi haqidagi payg‘ambarmizdan rivoyat qilingan ushbu hadis iqtibos qilinadiki, ushbu hadisi sharif shoir misralari bilan hamohangdir: **“Qola Rasullolohi sallolohu alayhi vasallam: kuntu kanzan maxfiyan faratdtu an u’rafa faxalaqtu xalqa**, Muhammad alayhissalom aytibdurlarkim, Haq subhanahu va taolo andog‘ yarlaqadikim, men bir qizlanu ulug‘ ganj erdi, mening Tangrilig‘imni hech kim ersa yo‘q edi, xaloyiqni yaratdim mendin asig‘ olsunlar teb.”[8.11] Ya’ni Alloh taolo o‘zini oshkor qilishi uchun odamni yaratdi.

Qut ichinda nekim erdi nihon,

Borcha bu Quدرات bila bo‘ldi ayon. [7.30a]

Insoniyat yaratilmasdan oldin uning ruhi yaratilgan edi. Ammo “Qut ichinda nekim erdi nihon” yashiringan edi. Ya’ni, bu yerda “qut” – ruh, jon ma’nosini bildiradi. [1.83] “Barcha insonlarning ruhi yaratilgan edi va yashirin edi”. Barcha mavjudod, pinhon – yashirinib turgan narsalar yo‘qlik edi, Alloh taolonnig Quدراتi bilan yaratildi, ko‘rindi. Ya’ni, barcha mavjudod uning bir og‘iz “so‘z”i bilan ayon bo‘ldi. Nizomiy va Haydar Xorazmiylar baytlar mazmunida Qur’oni Karim oyatlariga ishora san’atini qo‘llab “so‘z ta’rifi”ni keltirgan bo‘lsalar, Alisher Navoiy oyati karimaning aynan o‘zidan iqtibos qilganligini shoir baytlaridan ko‘ramiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Алишер Навоий асарлари тилининг изохли луғати. Тўрт томлик. Иккинчи том. – Тошкент: “Фан”, 1983.- Б.83.
2. Баранов. Х.К. Большой арабско-русский словарь. I том.–Москва: Живой язык, 2006.–Б.534.
3. Шайх Низомий Ганжавий “Махзан ул-асрор” дoston. Ганжавий. Форсийдан Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол таржимаси. – Тошкент: “Kamalak”, 2016.-Б.61.
4. Қуръони карим. Ўзбекча изохли таржима (Алоуддин Мансур таржимаси). – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2004.-Б.564.
5. 26 نظامی. مخزن الارار. تدوين علی مظفری.ص <http://360>. Yahoo.com/almoz06: Page 360.
6. Ҳайдар Хоразмий. Гулшан ул-асрор. Қўлёзма. Франция миллий кутубхонаси. Инв. №.978
7. Рабғузий Носируддин Бурхонуддин. Қисаси Рабғузий. 1-қисм. Эргаш Фозилов (сўзбоши муаллифи), Абдулла Юнусов, Ҳамидулло Дадабоев (нашрга тайёрловчилар) – Тошкент: Ёзувчи, 1990. – Б.11.

PANDNOMALARDA BOSH QAHRAMON TALQINI

Zuhra Mamadaliyeva,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada ulug‘ ozarbayjon shoiri va mutafakkiri Nizomiy Ganjaviy qalamiga mansub “Maxzan ul-asror” va Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror”idagi bosh qahramon masalasi o‘rganilgan. Dostonlardagi mualliflarning mahorati, an‘ana ichida novatorlik yarata olishi tegishli misollar bilan isbotlangan. Doston bosh qahramonidagi ramziylik masalasiga alohida e‘tibor qaratilgan.

Аннотация. В данной статье рассматривается история главного героя произведений “Махзан ул-асрар” великого азербайджанского поэта и мыслителя Низами Гянджави и “Найрат ул-аброр” Алишера Навои. Мастерство авторов былин, способность к новаторству внутри традиции подтверждается соответствующими примерами. Особое внимание уделено вопросу символизма главного героя эпоса.

Annotation. This article examines the story of the main character of the works “Makhzan ul-asrar” by the great Azerbaijani poet and thinker Nizami Ganjavi and “Hairat ul-abror” by Alisher Navoi. The skill of the authors of epics and the ability to innovate within the tradition is confirmed by relevant examples. Particular attention is paid to the issue of symbolism of the main character of the epic.

Kalit so‘zlar: Nizomiy Gnjaviy, “Maxzan ul-asror”, Alisher Navoiy, “Hayrat ul-abror”, bosh qahramon, Hoja, ko‘ngul.

Ключевые слова: Низами Гянджави, “Махзан ул-асрор”, Алишера Навои, “Найрат ул-аброр”, главный герой, Ходжа, сердце.

Key words: Nizami Gnjawi, “Makhzan ul-asror”, Alisher Navoi, “Hairat ul-abror”, main character, Khoja, heart.

Nizomiy Ganjaviyning “Maxzan ul-asror” dostoni Hakim Sanoiyning asariga javob tarzida bitilgan bu yo‘nalishdagi ilk nazmiy asar sanaladi. An‘anaga sodiq qolgan Nizomiy ruhning yuqorilash bosqichlarini tasvirlaydi va ularni “xilvat” deb ataydi. “Maxzan ul-asror”da ikkita xilvat va ikkita xilvat samarasi haqidagi bob mavjud.

Asarda Nizomiy Ganjaviy an‘anaviy kirish boblaridan keyin “Tun tavsifi va ko‘ngilni bilish bayonida” nomli bobni kiritadi va dilni izlaganligini so‘zlaydi:

*Besh his-u tuyg‘udin o‘zung tut yiroq,
Yo‘l so‘ra dildan, u bilur yaxshiroq. [2:79]*

Bobda shoir Dilni izlab yo‘lga chiqqani, bir muhtasham saroyga yetib borganligi, unda barcha xizmatkorlar qurshovida, boshiga toj kiygan holda sarbaland taxtda Dil o‘tirganligini tasvirlaydi:

*Ul hama parvona-yu, dil sham edi,
Jumla parokanda-yu, dil jam edi. [2:79]*

Dil shoirni yuksak ehtirom bilan kutib oladi va o‘zini shu tarzda tanishtiradi:

*Ganjman-u qissai Qorundamas,
Sen-la emasmen, yana sensiz emas. [2:79]*

Bu bilan ulug‘ mutafakkir dilni bebaho xazina hisoblab, ayni paytda inson vujudida joylashgani va uni boshqara olishi, ayni paytda esa mustaqil mavjudlik ekanligiga ishora qilmoqda, bizningcha.

Dostondagi “Ko‘ngul tarbiyasida ilk xilvat” bobida shoir dilni Xoja deb atay boshlaydi va uning rahnamoligida ajoyibot-g‘aroyibotlarni ko‘rganligini hikoya qiladi:

*Xo‘ja olib qo‘lga chirog‘in shu dam,
Tutdi qo‘lim, boshladi sayri chaman. [2:79]*

Birinchi xilvat samarasida u fikr-u tafakkurga cho‘madi. Bu go‘zalliklar uning aqlini zoye, ko‘nglini xomush qiladi. Ikkinchi xilvatda esa ustoz – Xoja bir necha ulfatlari bilan bazm tuzadi. Unda shoir bir go‘zalni ko‘radi va uning husn-u jamolidan hayratga tushadi. Ikkinchi xilvat samarasida esa uning ko‘ngliga ishq joylanishi, uning bu ishq ta’siridagi nola-yu faryodi aks etadi. Garchi dostondagi keyingi voqealarni “xilvat”larga umuman aloqasi yo‘qdek ko‘rinsa ham, lekin doston Xojaning xilvatlar va ularning samarsidan topgan sirlari xazinasiga bag‘ishlangani bois, dostonning bosh qahramoni Nizomiy Ganjaviy Xoja deb ulug‘lagan Dil hisoblanadi.

Nizomiy Ganjaviy adabiy an’anasini ilk bor davom ettirgan Amir Xusrav Dehlaviy “Matla’ ul-anvor” dostonida xilvatlar sonini uchtaga yetkazadi va uning “samaralari”ni olib tashlaydi.

Birinchi xilvatda shoirning tanasi yerda qolib, ruhi osmon-u falakka ko‘tarilganligi hikoya qilanidi. Unda shoir Dil bilan uchrashadi. Bu xususida professor M.Muhiddinov “Komil inson – adabiyot ideali” kitobida quyidagicha sharhlaydi: “u (o‘zligini anglab yetmagan ruh – izoh bizniki Z.M.) Dil huzuriga borib, u bilan sirlashadi. Dil unga dunyoviy kishanlardan o‘zni qutqazish, bandalik ibodatiga astoydil berilib, shayton bo‘ynini sindirishni maslahat beradi”. Ikkinchi xilvat kunduz ta’rifi, tabiat tasviri fonida oshiqning bunday holatdan navo – hayrat tuygani ifodalanadi.

Uchinchi xilvatda shoir Xoja – pirning huzuriga boradi va o‘zidagi bu holatlar sirini so‘raydi. Xoja shoirga ruhiy ko‘ratilish sirini anglatadi va bu holatni ro‘yo

emas, haqiqatda ro'y berganini ta'kidlaydi. Demak, Xusrav Dehlaviy dostonning bosh qahramonini o'zgarishsiz saqlab qoladi.

Hirot adabiy muhiti vakili va Nizomiy an'anasiga ijodiy munosabatda bo'lgan ulug' mutafakkir Abdurahmon Jomiy "Tuhfat ul-ahror"da bu ana'nadan shaklan chekinganday tuyuladi. U ko'ngil ta'rifidan keyin uch pirning suhbatini keltiradi. Birinchi suhbat – ilmul yaqin, ikkinchisi – aynul yaqin, uchinchisi esa – haqqul yaqin to'g'risida bo'ladi. Suhbatlarni eshitgan ko'ngil kamolotga erishib boraveradi. Bu o'rinda garchi shaklan uruj – ko'rsatilishi to'g'risida so'z bormasa ham, ma'naviy jihatdan yuksalish borasida gap ketmoqda. Buning sababi ilmul yaqin – yuzaki bilim, aynul yaqin – tajriba asosida anglab bilish va haqqul yaqin – qalban his etish hamda shak-shubhasiz bilish ekanligini hisobga olsak, Jomiy ham mohiyatan salaflariga ergashganini anglab yetamiz.

Nizomiy an'anasini turkiy tilda davom ettirgan ulug' shoir va mutafakkir Alisher Navoiy "Xamsa"sining ilk dostoni "Hayrat ul-abror"da sayohatga rahbarlik qiluvchi shaxs obrazi yo'q. Unda Xoja nomi bilan atalgan ko'ngil ilohiy da'vat bilan sayrga chiqadi. Dostonda u uch bor sayohat qiladi va bundan behad hayratga tushishi tasvirlanadi. Ko'ngil ta'rifidagi bobdan so'ng dastlabki sayohat malak olamiga bo'ladi. Malak olamini Navoiy go'zal tabiat tasvirida ifodalaydi. Qizig'i shundaki, bu olamdagi undagi behad go'zallik, har bir gul, har bir qush Yaratganga sano aytardi:

*Foxtadin qumri-yu bulbulgacha,
Balki shajar yafrog'idin gulgacha,
Barchasi qayyumig'a zokir edi,
Har bir aning shukrig'a shokir edi. [1:67]*

Bu holatni ko'rgan Xoja cheksiz hayratga tushadi. Ikkinchi sayohat malakut olamiga bo'ladi. Bu olamni Navoiy osmoni falak tasvirida ifodalaydi. Xoja yetti sayyora va o'n ikki burjdagi turg'un yulduzlarni ko'radi:

*Muncha g'aroyibg'aki qildi guzar,
Ayladi ibrat ko'zi birla nazar.*

*Borchasida zikr-u sujud angladi,
Ma'rifatullohg'a shuhud angladi. [1:73]*

Bunda ham har bir mavjudot sajda-yu qiyomda ekanligini ko'rgan Xojaning bir hayrati o'nga yetadi. Hayratdan behud bo'ladi.

Uchinchi sayr badan shahristoniga bo'ladi. Ikkita ustun ustiga qurilgan bu saltanat qattiq tartib asosida harakatlanardi. Uning podshosi, vaziri, sarbozlari navkarlari bor edi:

*Shoh ani o'z mulkida dastur etib,
Mulkini ul adl ila ma'mur etib,*

*Yuqqorig 'i qasr uza farrux vazir,
Sokinu el amrig 'a farmon pazir. [1:77]*

Qizig'i shundaki, bu mamlakatda ham hamma Yaratganga ibodat qilish, Uning zikrini aytish bilan shug'ullanardi. Buni ko'rgan Xojani hayrat uzra hayrat qamrab oladi va u fano – o'zini yo'qotish darajasiga yetadi:

*Chunki bu hayrat aro ranju ano,
Foni etib xojani balkim fano. [1:79]*

Shundan so'ng u Yaratganning xalfasi darajasiga ko'ratildi. Dostonda Navoiy salafлари, jumladan Nizomiy boshlab bergan an'anaviylikni umumlashtirib, ularga o'z munosabatini bildiradi. Uning an'anaviylik ichida novatorlik yaratish mahorati ushbu boblarda ham yaqqol namoyon bo'ladi.

1. Navoiy ham dostonining bosh qahramonini Xoja – Ko'ngul deb ataydi. Dostondagi hayratlarda, xuddi xilvatlardagi kabi safar va sayohat amalga oshiriladi. Barcha safarlarda qahramon go'zallikdan hayratlanadi. Biroq Navoiyning Xojasi nafaqat go'zallikdan, balki, ularning ma'naviy tomonidan, ya'ni, hamma mavjudot va ne'matlarning Yaratgan zikriga mashg'ul ekanligidan ham hayratlanadi. Bu avvalgi xiradnomalarda e'tibor berilmagan jihat bo'lib, Navoiyning o'ziga xos topilmasi sanaladi.

2. Tabiat tasviri barcha dostonlarda bo'lgani holda koinot tasviri, sayyora va yulduzlar manzarasi ham Navoiyning o'ziga xos topilmasi bo'lib, bu uning Samarqanddagi Ulug'bek maktabida olgan a'lo darajadagi astronomik bilimi ta'sirida yuzaga kelgan, desak yanglishmaymiz.

3. Uchinchi hayratdagi sayohat ham Navoiyning o'z topilmasi sanalib, ko'rinishidan G'azzoliyning "Kimyoi saodat" asari ta'sirida yaratilgan.

4. Ahamiyatli o'zgarishlardan yana biri Xojaning hayratlar natijasida kamolotga yetishidir. Bu ham ulug' shoir ijodining o'ziga xosligi ifodasi bo'lib, boshqa xiradnomalarda hayratlar natijasiga bu darajada e'tibor qaratilmagan. Natija Navoiyning "Qanday asosga ko'ra Odam Ato yaratilgandanoq Yaratganning xalfasi darajasiga yetdi?", degan shaxsiy mulohazasiga javob tarzida vujudga kelgan bo'lsa kerak. Muhimi, Navoiy dostonda inson ko'nglini Xoja – sohib deb e'zozlaydi va uni Yaratganning xalfasi (o'rinbosari) deb ulug'laydi. Bu ayni paytda insonni ulug'lash va e'zozlash bo'lib, ulug' gumanist shoirning asosiy ijodiy tamoyillaridan sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror. MAT 7-tom. –Toshkent: "Fan", 1991.
2. Ganjaviy Nizomiy. Maxzan ul-asror. Forsiydan O'zbekiston xalq shoiri Jamol Kamol tarjimai. –Toshkent: "Kamalak", 2016. –B. 79

3. Muhiddinov M. Komil inson – adabiyot ideali. –Toshkent: “Ma’naviyat”, 2005.

FALSAFIY-ESTETIK KONSEPSIYA: MUSHTARAKLIK VA O‘ZIGA XOSLIK

Tozagul Matyoqubova,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti,

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek shoiri G‘afur G‘ulomning ulug‘ Sharq shoirlari Nizomiy va Mahastiy haqidagi poetik mushohadalariga asoslanib, o‘zbek va ozarbayjon xalqlari o‘rtasidagi azaliy do‘stlik va birodarlikning tarixiy-genetik ildizlari haqida muayyan umumlashmalar chiqarilgan. Samad Vurg‘un va G‘afur G‘ulom falsafiy-estetik konsepsiyasidagi mushtarak va o‘ziga xos jihatlar adabiy an‘analar, vorisiylik, ijodiy hamkorlik, millatlararo do‘stlik g‘oyalari negizida tadqiq etilgan. G‘.G‘ulomning Samad Vurg‘unga bag‘ishlab yozgan bir she‘ri keng tahlilga tortilgan. Maqolada ilgari surilgan fikr-qarashlar umumlashtirilgan.

Аннотация. В данной статье на основе поэтических наблюдений узбекского поэта Гафура Гуляма о великих восточных поэтах Низами и Махастии сделаны определенные обобщения об исторических и генетических корнях вековой дружбы и братства между узбекским и азербайджанским народами. На основе идей литературных традиций, преемственности, творческого сотрудничества и межнациональной дружбы исследуются общие и уникальные аспекты философско-эстетической концепции Самеда Вургунa и Гафура Гуляма. Подробно проанализировано стихотворение Г. Гуляма, посвященное Самеду Вургуну. Взгляды высказанные в статье обобщены.

Annotation. In this article, based on the poetic observations of the Uzbek poet Gafur Gulyam about the great eastern poets Nizami and Mahasti, certain generalizations are made about the historical and genetic roots of the centuries-old friendship and brotherhood between the Uzbek and Azerbaijani peoples. Based on the ideas of literary traditions, continuity, creative cooperation and interethnic friendship, the general and unique aspects of the philosophical and aesthetic concepts of Samad Vurgun and Gafur Ghulyam are explored. The poem by G. Gulyam dedicated to Samad Vurgun is analyzed in detail. The views expressed in the article are generalized.

Kalit so‘zlar: Badiiy mahorat, o‘ziga xoslik, lirik qahramon, mushtaraklik, obraz, tuyg‘u-kechinma.

Ключевые слова: Поэтическое мастерство, индивидуальность, лирический герой, общность, чувство, переживание.

Keywords: Poetic skill, individuality, lyrical hero, community, feeling, experience.

Ma'lumki, G'afur G'ulom Sharq adabiyotini chuqur o'qib-o'rgangan, jiddiy ilmiy izlanishlar ham olib borgan ijodkordir. Uning adabiyotshunoslik ilmi sohasidagi yutuqlari munosib baholanib, akademik darajasiga yetishishi bejiz emas. Shoirning adabiy-tanqidiy qarashlari asosini xalq og'zaki ijodi, zamonaviy adabiyot muammolari bilan bir qatorda Sharq adabiyoti masalalari ham tashkil etadi. «*Men Sharq shoiriman. Shuning uchun Sharq klassiklarining hammasi mening hesh-aqrabolarim, desam ajablanarli bo'lmas... Meni ularning merosi va an'analari tarbiyalagan. Hali beshikda yotar ekanman onam Hofiz, Jomiy, Navoiy va Fuzuliy g'azallaridan xonish qilib, meni allalardi. Tabiiyki, ularning asarlari ona suti bilan qonimga singib, jism-u ruhimga sayqal berardi*» [6. 298], - deydi akademik shoir G'afur G'ulom. Uning bitganlarida sharqona tafakkur tarzi, ifoda yo'sinlari, so'z qo'llash madaniyati mustahkam o'rin olgan. Shu bois ham shoir ijodini Sharq adabiyotiga xos an'analardan ajratmagan holda tushunilishi, shu mezonlar asosida tahlil etilishi lozim.

U o'zining ma'ruza, maqola va nutqlarida Sharq adabiyotining dolzarb muammolariga u yoki bu darajada munosabat bildirib o'tadi. U "*Fuzuliy aytadiki*", "*Tarixiy munosabatlar*", "*Sharqning buyuk shoiri va mutafakkiri Abdurahmon ibn Ahmad Jomiy*", "*Ozarbayjon xalqining buyuk shoiri*", "*Navoiy va zamonamiz*", "*Muqimiy*", "*Muqimiy maktublari*", "*Saidahmad usta Saidazim o'g'li Vasliy*", "*Demokrat shoir*", "*Atoiy emas Otoy*", "*Buyuk ustoz*", "*Ikki Mashrab*", "*Shoir ayblaydi*", "*Furqat rus askarlarining qudrati to'g'risida*" va boshqa qator maqolalarida Sharq shoirlari ijodiga muayyan munosabat bildirilgan [6].

G'afur G'ulom lirik merosida Ozarbayjon xalq shoiri, akademik Samad Vurg'un (*Samad Yusuf o'g'li Vekilov, 1906-1956*) ga bag'ishlab 1955-yilning may oyida yozilgan "*Samad Vurg'unga*" nomli she'r mavjud. Bu manzuma Zakavkazyening janubiy-sharqida joylashgan, tarixi olis paleolit davriga tutash bo'lgan davlatning mashhur shoiri 50 yilligi oldidan, aniqrog'i unga Ozarbayjon xalq shoiri unvonini berilishi munosabati bilan bitilgan. She'rda G'.G'ulom o'z fikrlash tarzi va poetik ifoda uslubiga ko'ra, mavzuni zamonasini tarix bilan qiyoslash yo'sinida yoritadi:

Sharaflı bu o'lkani muhit kabi ko'kını
Porloq yirik yulduzlar bezab kelmish sarbasar.
Turlab ko'rsang tarixlar karvonining yukini
O'z xalqi irfonidan olamga berar xabar [5. 62]

Ko‘rinadiki, shoir Ozarbayjon sharaflari tarixini dengiz kabi teran, samolar singari yuksak sanaydi. Milodning IX asridan e’tiboran unga bezak bo‘lgulik porloq yulduzlar: sarkarda Bobakning xalifalikka qarshi mardona kurashi, qahramonona o‘limi; XII asrda Xo‘jandda tug‘ilib, Ganjada yashab ijod etgan shoira Mahastiy (*Munisa*) hamda uning izdoshi ulug‘ shoir, xamsanavis Nizomiy Ganjaviy (1141-1209) larni tilga oladi. G‘.G‘ulom Ozarbayjon xalqi va adabiyoti tarixini mufassal yoritishni ko‘zlamaydi. Kitobxonda shu elning jasorati, shuningdek, dunyo tamadduniga beqiyos hissa bo‘lib qo‘shilgan ilmi-urfoni haqida miqyosli tasavvur paydo qilish uchun ham she’rda ixcham tarixiy ekskurs yasaydi. Zotan, shoir ta’kidlaganidek:

Qadim otashkadalar muqaddas o‘chog‘ida
Sarkarda Bobaklarning so‘nmagan nafasi bor.
Adirlar, vodiylarda, tog‘larning quchog‘ida
Mag‘lubiyat bilmagan xalqning gurros sasi bor [5. 62] .

Ko‘rinadiki, shoir Samad Vurg‘un ijodini milliy ruh va geografik makon nuqtayi nazaridan vorisiylik asosida baholaydi. Uning qalbidagi el-yurt muhabbati bobomeros ekaniga urg‘u beradi:

G‘azalsiz umrlarda iqbol-u kamol yo‘qdir,
Qo‘shiqsiz yuraklarda na ehtiros, na ilhom.

Shubhasiz, she’rda G‘.G‘ulom o‘z davri ateistik ta’limotiga ergashib, din arkonlari xalq shuurini zanglatishga tirishgan, musiqa rivojini to‘sgan, ayollar erkini tushovlagan tarzida zamonasozlikka yo‘g‘rilgan xulosalar ham chiqargan. Xalq haqidagi tasavvurlari sinfiylik aqidalaridan xoli bo‘lmasa ham, G‘.G‘ulom o‘tmish shoirlari ijodiy merosi yashovchanligi, el ardog‘iga sazovorligi hayotiy asoslarini to‘g‘ri belgilaydi:

Mahtasiy g‘azallari shu iqlim cho‘qqisiday
Qalblardan joy olardi bir mukammal jon kabi,
Nizomiy dostonlari xalqning o‘z tuyg‘usiday
Hamisha barhayotdir, barhayot zamon kabi. [5. 62]

Anglashiladiki, G‘.G‘ulom qon-qarindosh va qardosh xalq shoiri Samad Vurg‘unni zamonlar, mafkuralar bilan emas, balki mangu barhayot el bilan birgaligi uchun e‘zozlaydi. Uning tomiridagi qondan tortib, olayotgan nafasigacha xalqqa yaqin, unga vobasta ekanidan sevinadi. Zotan, ozar shoiri bugunda turib o‘lkani sharaflagan, yurtdoshlarining istiqbol orzularini kuylagan edi. G‘.G‘ulom uni nafaqat go‘zallik va shodlik kuychisi, balki na‘rakor shoir deb biladi:

Sen yozgan she’rlarning hurmati g‘oyatda keng.
Bugunning hujjatidir, kelajak xazinasini.
Ufqlarni titratgan gulduros tovushga teng,
Ozarlik bir arslonning tortayotgan na‘rasi [5. 63]

Akademik G'.G'ulom va ozarbayjon shoiri, dramaturgi hamda jamoat arbobi Samad Vurg'un o'rtasida samimiy do'stlik rishtalari, yaqin ijodiy hamkorlik aloqalari mavjud edi. G'.G'ulom ijodi unga qanchalik tanish bo'lsa, Samad Vurg'un qalamiga mansub: *"Shoirning qasami"* (1930), *"Fonar"* (1932) she'riy to'plamlari; *"26"* (1935), *"Basti"* (1937), *"Toliston"* (1938), *"Mug'an"* (1940), *"Ona so'zi"* (1941), *"Negr so'zlaydi"* (1948), *"Oygun"* (1951) dostonlarida aks etgan mehnat va kurash romantikasi; XVIII asrda yashagan ozarbayjon shoiri Voqifning mashaqqatli hayoti va ijodiy faoliyati mahorat bilan tasvirlangan *"Voqif"* (1937); Nizomiyning *"Xusrav va Shirin"* dostoni asosida yozilgan *"Xanlar"* (1939) she'riy dramalari; *"Yondirilgan kitoblar"* (1947) she'riy turkumi ham G'.G'ulomga shunchalik qadrdon edi. Uning bir qancha she'r va dostonlari o'zbek tiliga tarjima etilgan [4]. Biroq o'zbek va ozar adabiyotining bu ikki ulkan qoyasi bir-birining asarlarini asliyatda bimalol o'qishgan.

S.Vurg'un ijodi g'oyaviy asoslarini tashkil etuvchi insonparvarlik, vatanparvarlik, baynalmilallik G'.G'ulom falsafiy-estetik konsepsiyasiga g'oyatda hamohang edi. Shuning uchun ham o'zbek shoiri uning nomini g'urur va iftixor bilan eng yaqin do'stlari qatorida sanaydi:

Eng yaqin do'stlarimni birma-bir sanar ekan,
 Samad Vurg'un nomini atayman g'urur ila .
 Chunki men birga yashab, birga ijod etganman,
 Qalbimda istirohat, bir jahon surur ila. (III. 63.)

Bizningcha, qardosh va qondosh ikki elning XX asrdagi zamondosh shoirlari bir-birini qizg'in ardoqlashi, e'zozlashi zamirida o'zbek-ozarbayjon xalqlari azaliy do'st-birodarligi, taqdirdosh-tuyg'udosh ekani, o'zaro cheksiz mehr-ehtiromi mujassam.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mamajonov S. Uslub jilolari. – T.: Adabiyot va san'at, 1972.
2. Matyoqubova T. G'afur G'ulom badiiyati. – T.: Fan va texnologiya, 2006
3. Nazarov B. G'afur G'ulom olami. – T.: Fan, 2004
4. Samad Vurg'un. Tanlangan asarlar. - Toshkent, 1958.
5. G'afur G'ulom. Mukammal asarlar to'plami. 12 tomlik. T.3. – Toshkent: Fan, 1984
6. G'afur G'ulom. Mukammal asarlar to'plami. 12 tomlik. T.11. – Toshkent: Fan, 1989
7. Hayitmetov A. Adabiy merosimiz ufqlari. – T.: «O'qituvchi», 1997.

O'ZBEK - OZARBAYJON ADABIY ALOQALARI HAQIDA

Latifa Xudayqulova,
filologiya fanlari nomzodi, katta ilmiy xodim,
O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti

ANNOTATSIYA. Ushbu maqolada ozarbayjon dramaturgi Husayn Jovid hamda o'zbek adibi Fitrat ijodini birlashtirib turadigan mushtarak jihatlar hamda ozarbayjon adibi asarlari o'zbek dramaturgiyasi va teatrining shakllanishida tutgan o'rni haqida fikr yuritilgan.

АННОТАЦИЯ. В данной статье рассматриваются общие аспекты творчества азербайджанского драматурга Хусейна Джавида и узбекского писателя Фитрата, а также роль произведения азербайджанского писателя в формировании узбекской драматургии и театра.

ANNOTATION. This article examines the general aspects of the work of the Azerbaijani playwright Hussein Javid and the Uzbek writer Fitrat, as well as the role of the work of the Azerbaijani writer in the formation of Uzbek drama and theater.

Kalit so'zlar: drama, jadid, vatanparvarlik, sahna, teatr, ozodlik.

Ключевые слова: драма, джадид, патриотизм, сцена, театр, свобода.

Key words: drama, jadid, patriotism, stage, theater, freedom.

XIX asr so'ngida ijtimoiy-siyosiy muhitning vujudga kelishi oqibatida o'zbek va ozarbayjon adabiyoti tarixida yangi - ma'rifatparvarlik davri boshlandi. O'sha davrlarda ancha rivojlangan ozarbayjon dramaturgiyasi o'zbek ma'riftparvarlari ijodiga kengroq ta'sir o'tkaza boshladi.

Xususan, XX asr boshlarida ozarbayjon dramaturgi Husayn Jovid asarlari o'zbek dramaturgiyasi uchun tajriba maktabi bo'ldi. U ozarbayjon adabiyotida romantizm adabiy jarayonining asosiy ijodkorlaridan biri bo'lgan takrorlanmas shoir va dramaturgdir.

Husayn Abdulla o'g'li Rasizoda 1882-yil 24-oktabrda Naxchivon viloyatining Shohtaxti qishlog'ida tug'ilgan. U bolaligida madrasada tahsil olgan va mashxur "Tarbiya" maktabida dunyoviy bilim olish bilan birga "Gulchin" taxallusi bilan lirik she'rlar ham yozgan [X.Жовид. 2018:9].

Bizga ma'lumki, Husayn Jovidning ijodi ikki bosqichdan iborat bo'lib, birinchi bosqich davrida "Ona", "Jayron", "Shaydo", "Shayx San'on" kabi dramalari va "Iblis" tragediyasi unga katta shuhrat keltirgan. Asarlarda insonni ulug'lovchi vatanparvarlik va insonparvarlik g'oyalari ilgari surilgan. 1919-yilda yozilgan "Jarlik" fojiasi bilan yakunlanadi.

Husayn Jovid dramaturgiyasining yangi ikkinchi bosqichi 1922-yilda yozilgan "Ofat" asari bilan boshlangan va 1936-yilda "Xayyom" dramasi bilan yakunlangan. Unda kibor jamiyatning tor doiradagi axloqning puchligi ochib berilgan.

“Payg‘ambar”, “Temurlang”, “Siyovush”, “Xayyom” kabi tarixiy va falsafiy dramalari uning ijodiy yo‘nalishida ahamiyatli bo‘lgani kabi shaxsiy hayotida ham o‘ziga xos o‘ringa ega bo‘lgan.

1931-yillarda pyesa va dramalari teatr sahnalarida muvaffaqiyatli namoyish etilayotgan bir paytda unga nisbatan davriy matbuotlarda tanqidiy maqolalar chiqqan boshladi. 1934-yilda Ozarbayjon Yozuvchilar uyushmasi majlisida unga “burjua yozuvchisi” tamg‘asi qo‘yilgan va sakkiz yilga qamoq jazosi berilgan. U 1941-yil 5-dekabrda Sibirdagi Tayshet tumanidagi Shevchenko aholi punktida qamoqda vafot etgan.

Husayn Jovid 1956-yil 6-martda oqlandi va hurmatli davlat arbobi Haydar Aliyevning tashabbusi va yordami bilan uning jasi 1982-yilda Sibirdan vataniga olib kelinib, Naxchivonda dafn qilingan [X.Жовид. 2018:9].

Ko‘p qirrali ijodkorning yaratgan o‘lmas asarlari o‘quvchilar tomonidan xohish va ishtiyoq bilan sevilib o‘qilgan va o‘qiladi. O‘zbek adabiyotshunos olimi I.Haqqulovning ta’kidlashicha: “Husayn Jovid kitoblarini ixlos va ishtiyoq ila bir bora o‘qigan kishi ulardan umrbod ajralolmaydi va ular har gal varaqlanganda fikr, tuyg‘u, holat, xayol-u xotirada bir yangilanish, kutilmagan siljish yuz beradi. Buni men shaxsiy tajribamdan ham bilaman” [И.Хаққул. 2020:17.06].

Husayn Jovidning 1910-yilda yozilgan ilk “Ona” tragik dramasiida Dog‘iston hayoti bosh mavzu qilib olingan bo‘lib, asarning bosh qahramoni Salmo – Ozarbayjon adabiyotida yangicha ko‘rinishdagi ona obrazi hisoblangan. Asarning tarbiyaviy va ta’sirli nuqtasi “Ona” obrazi orqali ochib beriladi, ya’ni o‘g‘lining qotilini kechira olishni uddalashi, o‘zining ichki kechinmalariga, iztiroblari va g‘azabiga qarshi chiqqan olishi, o‘g‘lining qonli taqdiri va o‘zining qayg‘u-alamini Allohning qismatiga bog‘lashi hamda “Nomard mehmon”ni uyidan uzoqlashtirish orqali uni jazolashi asarning bosh qahramoni Ona – Salmoning mehmondo‘st va mag‘rurligi dunyo adabiyotida betakror badiiy obrazlarga aylangan. Husayn Jovidning “Shaydo”, “Jayron” asarida Boku matbaa ishchilarining hayotidan hikoya qilinib, boylikning jamiyatda yuzaga keltira oladigan fojialari aks etgan.

Uning “Shayx San‘on” tragik dramasi diniy-afsonaviy shaxsiyat bo‘lgan San‘onning muhabbat mojarosi asosida insonning ma’naviy ulug‘ligi oshirilgan. Keltirilgan asarlar adabiyotshunos olim N.Jabborning “Husayn Jovid ijodining O‘zbeksitonda o‘rganilishi takomili” mavzudagi tadqiqotida batafsil tahlilga tortilgan. Husayn Jovidning hayoti, ijodi va ilmiy asarlari har ikkala xalq o‘rtasida o‘rganilishi quvonarlidir [Эльчин. 1988:268.; Аскерзаде Л. 2013:269.; Ülvi A. 2012:237; Turan A. 2006:1.; Əliyev K. 2014:4.]; [Б.Қосимов. 2002; И.Ғаниев. 2005:201.; А.Шоимов. 2008.; З.Абдирашидов. 2021:30.03].

Uning Abbos Zamonov so‘zboshisi bilan bosilgan “Jovidni xotirlarkan” (Boku, 1982) va G‘ulom Mamadalining adibning hayot va ijod solnomasi yoritilgan

kitobi (Boku, 1982) hamda muallifning qizi Turon Jovid tomonidan Husayn Jovid Asarlarining to‘rt jildligi va so‘zboshi muallifi Mamed Ja‘far H.Jovidga bag‘ishlab alohida monografiya ham e‘lon qilgan. Shu o‘rinda Ozarbayjon Respublikasining O‘zbekistondagi Elchixonasi huzuridagi Haydar Aliyev nomli Ozarbayjon Madaniyat markazi va “Kaspi” Ta‘lim shirkati hamda “Kaspi” gazetasi loyihasi asosida 2018-yil Husayn Jovidning Saylangan asarlari chop etilgan. O‘zbek adabiyotshunos olimi Ibrohim Haqqul xotirasida: “1985-yil Ozarbayjon Fanlar akademiyasi Nizomiy nomidagi Adabiyot institutiga bir yil muddatga malaka oshirishga borganim, muddat tugab 1986-yil bahorida Bokudan Toshkentga qaytganimda qayta qurish va oshkoralik to‘lqinlari bizning ziyolilarimizni ham, qatag‘on etilgan adiblarimiz – Behbudiy, Fitrat, Cho‘lpon nomini to‘la oqlab kitoblarini ommaga yetkazishga ilhomlantirgandi. Men ham Cho‘lponning “Bahorni sog‘indim” nomli she‘riy majmuasini nashr ettirdim” – deydi [И.Хаккул. 2020: 17.06].

Binobarin, XX asrning 10-yillaridayoq o‘zbek dramaturgiyasida ma‘rifatparvarlik ruhida bir qator asarlar vujudga keldi. Lekin bu dramalar dramaturgiyamizning tug‘ilish jarayonidagi ilk asarlar bo‘lganligi tufayli ular bilan ozarbayjon dramaturglari o‘rtasida sezilarli tafovut paydo bo‘ldi. Bunga tabiiy hol, deb qarash kerak, albatta. Negaki ozarbayjonliklar rus va yevropa dramaturgiyasiga biz turkistonliklardan ko‘ra ilgariroq murojaat etganlar. “...Dantening “Ilohiy komediya”sini, Gyotening “Faust”ini, Tolstoy asarlarini, Sa‘diy, Hofiz, Hayyom she‘riyatini maroq bilan mutolaa etgan. [И.Хаккул. 2020: 17.06].

Modomiki, ozarbayjonliklar rus va yevropa dramaturgiyasiga murojaat qilgan ekan, ular ta‘sirida o‘zlarining mustahkam dramaturgiya maktabiga asos solganlar. Fikrimizni o‘zbek tadqiqotchisi Sh.Turdiyevning: “...turk, ozarbayjon va birinchi navbatda tatar adabiyoti va matbuoti, teatr keng tarqala boshladi [Турдиев Ш. 1997: 6.10] degan ma‘lumoti tasdiqlaydi. Husayn Jovidning “Shayx San‘on”, “Iblis” hamda “Shaydo” dramalari o‘zbek sahnalarida ko‘p bora ijro etildi va yetuk o‘zbek dramaturgiyasining vujudga kelishiga samarali ta‘sir ko‘rsatdi. O‘zbek jadidchilar dramaturgiyasini adabiyotshunos Sh.Rizayev tadqiq qildi [Ризаев Ш.. 1997:129].

Husayn Jovid ijodi bilan bog‘liq o‘zbek-ozarbayjon adabiy aloqalari qisqa va murakkab davrni o‘z ichiga oladi, shunga qaramay, u ancha samarali bo‘lgan. Husayn Jovid va o‘zbek adiblari ijodidagi mushtaraklik siyosiy-tipologik nuqtayi nazardan qarab chiqildi.

Binobarin, Husayn Jovid ijodi va o‘zbek dramaturgiyasi mushtarakligi haqida gapirilganda, uning ildizlarini Sharqona genetik uyg‘unlik bilan izohlash mumkin. Shu o‘rinda Husayn Jovid va Fitrat ijodining uyg‘unligini ko‘ramiz. Zero, Fitrat 1914-yil Buxoroda havaskor teatr ishini yo‘lga qo‘ygan va ko‘plab dramalarni yozgan.

Abdurauf Abdurahim o'g'li (Fitrat) 1886-yil Buxoroda ziyoli oilasida tug'ilgan [N.Karimov, E.Karimov, Sh.Turdiyev. 1996:6], keyinchalik Istanbul madrasalari va dorilfununlarida tahsil olgan. U 1903-1904-yillarda "Mijmar" taxalussi bilan she'rlar yozgan. 1909-1913-yillarda Turkiya dorilfununida o'qiyotganida jadidchilik g'oyalari bilan tanishib, shu g'oyalar bilan oziqlantirilgan asarlar yozgan. U Turkiyadagi "tabiat, tug'ma tabiat, yaratilish" ma'nosini anglatuvchi "Fitrat" taxallusini oldi. U tojik sovet adabiyotining asoschisi hisoblangan [H.Каримов, Э.Каримов, Ш.Турдиев. 1996:3;6]. Uning serqirra ijodi davrida "Abulfayzxon", "Vose' qo'zg'oloni", "Shaytonning tangriga isyoni", "Oila", "Abo Muslim", "O'g'izxon" kabi dramalari yozilgan. Uning "Chin sevish" va "Hind ixtilolchilari" dramasida Hindiston ozodligi bosh mavzu qilib olingan va bolshevizmga qarshi istiqloq uchun kurash motivi yetakchilik qilgan [H.Каримов, Э.Каримов, Ш.Турдиев. 1996:10;17]. U asarlarida xurofotni, taassubni qoralab, taraqqiyot va farovonlik yo'lida ahli olamni himoya qilinganligi sababli 1930-yildan boshlab unga siyosiy ayb qo'yila boshlandi. U aksilsho'roviy faoliyat yuritishda ayblanib 1937-yil xibsga olindi va "Xalq dushmani" va "Aksilinqilobchi" ayblovlari bilan sud qilingan. Fitrat 1938-yil 4-oktabrda Abdulla Qodiriy, Cho'lponlar bilan birga otib tashlandi. 1957-yil 1-avgustda unga nisbatan chiqarilgan ayblov sud hukmi bekor qilingan [H.Каримов, Э.Каримов, Ш.Турдиев. 1996:17;22]. U 1991-yil 25-sentabrda Alisher Navoiy nomidagi Respublika Davlat mukofoti bilan taqdirlandi.

Husayn Jovid va Fitrat ijodini birlashtirib turadigan jihatlardan biri xarakter yaratishdagi uslubiy mushtaraklikdir. Husayn Jovidning "Shayx San'on", "O'p'qon" va Fitratning "Chin sevish" asarlari tahlili fikrimiz tasdig'idir. Bundan tashqari ikki dramaturg ijodida ham sayyor qahramonlar mavjud. Husayn Jovidda "shayton", "malak", "xayol" kabi obrazlar "Iblis", "Payg'ambar" asarlarida uchrasa, Fitrat asarlarida "shayton", "alvasti", "balo", "arvoh" kabi obrazlar falsafiy umumlashmani kuchaytirishga xizmat qiladi.

Ta'kidlash joizki, Husayn Jovidning Saylangan asarlari o'zbek tarjimonlari tomonidan tarjima qilindi [C.Аббосов. 2018:9]. Ko'rinadiki, ozarbayjon adibining asarlari o'zbek dramaturgiyasi va teatrining shakllanishi hamda mustahkam oyoqqa turishida xizmat qilgan.

Bugungi kunda Fitratning ijodi bo'yicha ko'plab monografiya, maqolalar chop etilmoqda [H.Каримов, Э.Каримов, Ш.Турдиев. 1996:254; H.Boltaboyev. 1990:89; Amonov U.S. 2013:144; Z.Abdirashidov. 2021:30.03]. Natijada Fitratning diniy mavzudagi asarlarida turli xil ramziy obrazlar, poetik ko'chimlar vositasida adib milliy istiqloq motivlarini ilgari surganligini, davr fojialarini ochishga xizmat qilganligini asoslab berildi.

Husayn Jovid dramaturgiyasining o‘zbek adibi Fitrat ijodiga ta’siri ijodiy mushtaraklik, xarakter hayotiyligini mantiqiy dalillash, kompozitsion yaxlitlikka intilish, realistik uslubni kengaytirish kabi xususiyatlarda ko‘rinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Абдирашидов З. Миллатга “нажот йўли”ни кўрсатган жадид. Абдурауф Фитрат ҳаётига чизгилар. // <https://Ziyouz.uz>. 30.03.2021, 11:23 86261
2. Амонов У.С. Босма жабрдийда ёзувчилар адабий мероси мустақиллик хизматида. – Тошкент, 2013. – 138-144-б.
3. Аскерзаде Л. Поэт-драматург Гусейн Джавид в русскоязычной печати / Проблемы филологии народов Поволжья. Материалы Всероссийской научно-практической конференции. – Москва, 2013, вып. 7. – 269 с.;
4. Болтабоев Ҳ. XX аср бошлари ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмий мероси. Филология фанлари доктори диссертацияси. – Тошкент, 1990. – 269 б.
5. Н.Каримов, Э.Каримов, Ш.Турдиев. Абдурауф Фитрат. Чин севиш. – Тошкент: Гофур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат, 1996. – 254 б.
6. Ризаев Ш. Жадид драмаси. – Т.: “Шарқ”, 1997. Б. – 320. – 129 б.
7. Турдиев Ш. Чўлпон ва татар адабиёти (Алоқалар тарихи, манбалари) // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1997. №6. – Б.10.
8. Turan A. İşığımız sönmədi. Sönməyəcək : Hüseyn Cavidin vəfatından 65 keçir // Ədəbiyyat qəzeti. – 2006, 1 dekabr. – S.1.;
- 9.Ülvi A. Hüseyn Cavid və özbək ədəbi-mədəni mühiti // – Azərbaycan., 2012. 21-oktabr. – № 237. – S. 7.;
10. Эльчин. Правда, только правда. “Литературная газета”. – Баку, 1988. – 268с.
11. Қосимов Б. Миллий ўйғониш: маърифат, жасорат, фидойилик. – Тошкент: “Маънавият”, 2002.
- 12 Ғаниев И.М. Фитрат ва Фитратшунослик. – Тошкент: “Фан”. 2005. – 300 б.
13. Ҳаққулов И. Улуғ шоир ва драматург. Дўрмон. 1 март 2020йил. // <https://kh-davron.uz>. // Ziyouz.uz. 17.07.2020.
14. Ҳусайн Жовид. Сайланган асарлар. – Тошкент: “Тафаккур қаноти”, 2018. – 392 б.
15. Аббосов С. Ҳусайн Жовид. Сайланган асарлар. – Тошкент: “Тафаккур қаноти”, 2018. – 392 б.

SIFATLI TA'LIM UMUMMADANIY QADRIYAT SIFATIDA

Saodat Gayupova,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Globallashuv sharoitida jamiyatning ta'lim tizimi hamda uning sifatiga qo'yilayotgan talablar, dunyo davlatlarining rivojlanishi hamda shaxsning faol ijtimoiylashuvida ta'limning o'rni to'g'risida fikr yuritilgan. Maqolada muallif zamonaviy talaba shaxsini tarbiyalashni uzluksiz davom etadigan jarayon sifatida tushunish va bu jarayonni tizimli tashkil qilish va asosiy tamoyillarini belgilab olish, amaliy mexanizmlarini ishlab chiqish maqsadga muvofiq degan xulosaga keladi.

Аннотация. В статье рассматривается образовательная система общества и требования к ее качеству в условиях глобализации, развития стран мира, а также роль образования в активной социализации личности. В статье автор приходит к выводу, что воспитание личности современного студента целесообразно понимать как непрерывный процесс и систематически организовывать этот процесс, определять его основные принципы и разрабатывать практические механизмы.

Annotation. The article discusses the educational system of the society and the requirements for its quality in the conditions of globalization, the development of the countries of the world, and the role of education in the active socialization of the individual. In the article, the author comes to the conclusion that it is appropriate to understand the education of the personality of a modern student as a continuous process and to systematically organize this process, define its main principles, and develop practical mechanisms.

Kalit so'zlar: ta'lim sifati, jamiyat, baholash, dasturlari, ummummadaniy, qadriyat.

Ключевые слова: качество образования, общества, оценка, программы, универсальность, ценность.

Key words: quality of education, society, evaluation, programs, universal, value.

KIRISH. Globallashuv sharoitida jamiyatning ta'lim tizimi va uning oldiga qo'ygan talablarining o'zgarishi zamonaviy sharoitlarga mos keladigan va o'zgaruvchan oliy ta'lim tizimini yaratish masalasini dolzarblashtirmoqda. Ta'lim tizimini boshqarish va o'qitish jarayonlariga zamonaviy texnologiyalarning joriy qilinishi, insoniyatning ongi va tafakkurida yuz berayotgan rivojlanishlar, milliy ma'naviyatimiz va uning asoslariga ta'sir ko'rsatuvchi omillarning ortishi bilan bog'liq jihatlar jamiyatning ilg'or kishilari bo'lgan bo'lajak o'qituvchilardan ta'lim va tarbiyaning doimiy ravishda o'zgarib turadigan ehtiyojlarini hisobga olishlarini

talab qiladi. Bu omillarni hisobga olmasdan zamonaviy o'qituvchi shaxsini tarbiyalash mumkin emas. Mana shunday sharoitda zamonaviy talaba shaxsiga qo'yiladigan talablarni oldindan prognozlashtirish, oliy ta'lim mazmunini shunga mos holda o'zgartirish, zamonaviy mutaxassislarga qo'yiladigan jamiyat talablarini oldindan ko'ra bilish pedagogika ilmi oldidagi dolzarb masalalardan hisoblanadi. Jamiyat talablari ijtimoiy hodisa sifatida doimiy ravishda o'zgarib tursa-da, ammo uning rivojlanishi muayyan qonuniyatlarga bo'ysunadi. Mazkur qonuniyatlarga tayangan holda muayyan sohaning kelajagini bashorat qilish, istiqboldagi rivojlanish tamoyillarini belgilash, konseptual ahamiyatga ega muammolari haqida ilmiy-nazariy xulosalar chiqarish davlat va jamiyatning fan va ta'lim oldiga qo'ygan talablari mohiyatini belgilaydi. Pedagogika fani va muayyan fanni o'qitish metodikasi bilan bog'liq ilmiy muammolar ham shular jumlasidandir.

ADABIYOTLAR SHARHI. O'qituvchilik kasbi, uning o'ziga xos xususiyatlari borasida buyuk pedagog olimlar ko'plab fikr-mulohazalarni bayon qilishgan. Y.A.Komenskiy o'qituvchining asosiy maqsadi haqida "talabalar tomonidan o'rnatilgan bo'lishga chorlovchi shaxsiy yuksak axloqi, odamlarga muhabbati, bilimi, mehnatsevarlik va boshqa fazilatlarni namoyish qila oladigan, insonparvarlik asosida tarbiyaviy ishlarni olib boradigan, o'z kasbining yetuk mutaxassisi bo'lish", – deb ta'kidlagan. Olim ta'kidlaganidek, shaxsiy yuksak axloq, muhabbat, bilim, mehnatsevarlik, o'z kasbining yetuk mutaxassisi bo'lish o'qituvchidan o'z ustida doimiy ishlashni taqozo qiladi [1]. O'qituvchi shaxsidagi kasbiy sifatlar, avvalo, oliy ta'lim muassasalarida – talabalik davrida shakllanadi. Shu ma'noda talabalik davri pedagogikasi ushbu davrning o'ziga xos pedagogik-psixologik xususiyatlarini, yuksak kasbiy fazilatlarni shakllantirishning vositasi, shakli, usuli va metodologiyasi bilan bog'liq jihatlarni ilmiy asosda tadqiq etishi tadqiqotchilik faoliyati uchun zarur ilmiy material beradi.

Zamonaviy talaba siymosi kasbiy ideal vazifasini o'tashi bilan bog'liq ma'noga ham ega. Uni yaratishda jamiyat, ta'lim, fan, pedagogika, psixologiya va axborot texnologiyalari kabi bir necha sohalarining ilg'or yutuqlarini bir nuqtada jamlash, umumlashtirish lozim bo'ladi. Kasbiy va shaxsiy mukammallik zamonaviy talaba siymosining asosiy shartidir. Bo'lajak zamonaviy o'qituvchi ko'p qirrali sifat va fazilatlarga ega shaxs bo'lib, o'quvchilarni ta'lim muassasalari va undan keyingi davr hamda zamonaviy mehnat bozori talablariga javob bera oladigan, raqobatbardosh, hayotiy vaziyat va sharoitlarga tez moslashuvchan, tezkor va to'g'ri qaror qabul qilishga qodir, nostandart va kreativ fikr yuritish ko'nikmasiga ega qilib tayyorlashga qodir mutaxassisdir. Pedagogikaga ixtisoslashgan oliy ta'lim muassasalarida talabalarning doimiy o'zgarib, mukammallashib boruvchi siymosi har bir ta'lim va fan yo'nalishida mavjud bo'lishi, ta'lim muassasasining o'quv jarayoni va ilmiy faoliyati talabalarda mazkur kelajak o'qituvchisi siymosida

mujassamlashgan fazilatlarni shakllantirishga qaratilishi maqsadga muvofiq. Bu pedagogik oliy ta'lim muassasalari uchun o'z faoliyatini to'g'ri tashkil qilish va zamonga mos mutaxassislar tayyorlash bilan bog'liq, xususan, mo'ljalni to'g'ri belgilash, o'z faoliyatiga tanqidiy baho berish, mavjud kamchiliklarni tezkorlik bilan bartaraf qilish imkoniyatini beradi.

Pedagogik oliy ta'limda zamonaviy talaba siymosini yaratishning maqsadi maktabgacha ta'lim muassasasi tarbiyachilari, umumta'lim maktablari, akademik litseylar va oliy ta'lim muassasalari o'qituvchilari uchun zarur bo'lgan barcha shaxsiy, ma'naviy sifatlarni, kasbiy kompetensiyalarni o'zida mujassam etgan ideal o'qituvchi siymosini yaratishdan iborat. Buning uchun talaba shaxsiga qo'yiladigan zamonaviy talablarni aniqlashtirib olish zarur. Zero, talaba shaxsiga kelajak talablarini prognoz qilmasdan talaba shaxsiga qo'yiladigan zamonaviy talablarni ham, ta'limning kelajak vazifalarini ham belgilash mumkin emas. Zamonaviy pedagogikaning talablari birmuncha o'zgardi. Bu esa talabalarga insoniyat tomonidan egallangan mavjud bilim va ko'nikmalarni o'rgatishni maqbul yo'l sifatida e'tirof etuvchi pedagogikamizdagi eskicha yondashuvlarni inkor etadi. Eskicha pedagogik yondashuv mavjud bilimlarni talaba ong va tafakkuriga tayyor holda singdirishni rag'batlantiradi. Bu jarayonda esa bilimlar mavjud manbalarda tayyor holda mavjud bo'ladi va ularni o'zlashtirish, yodda saqlash ta'lim oluvchilar uchun ham, ta'lim beruvchilar uchun ham qanoatlanarli deb baholanadi. Vaholanki, bu ta'lim oluvchilarda fanning mohiyatini tushunishni, masala va hodisalar bog'lanishlari va dialektik aloqadorligini anglashga nisbatan ijodiy yondashuvni shakllantirishni nazarda tutmaydi, faqat mavjud bilimlarni yodlash, ularni amaliyotga joriy etish bu turdagi pedagogikaning bosh maqsadi sifatida qaraladi. Ammo, egallangan va erishilgan bilim va ko'nikmalar yangi bilimlarni kashf etish uchun poydevor sifatida xizmat qilmasa, bu jarayonda zanjirli reaksiya hodisasi kuzatilmasa, fan va ta'lim o'z oldiga qo'ygan maqsadiga erishgan hisoblanmaydi. Bunday yondashuv fan va ta'limdagi taraqqiyot va rivojlanishga sust xizmat qiladi, ta'lim oluvchilardagi ijodkorlik qobiliyatini so'ndiradi. Yangicha yondashuvga ko'ra esa ta'lim oluvchilardan masalaning mohiyatini anglashni, sabab va oqibatlarni tushunib yetishni va xulosalar chiqarish ko'nikmasiga ega bo'lishni talab qiladi.

XULOSA. Jamiyatning zamonaviy talablarga javob beradigan, hayotiy, shaxsiy va kasbiy kompetensiyalarni egallagan, kreativ va nostandart fikrlash tarziga ega, dars mashg'ulotiga ijodiy jarayon sifatida qarovchi, pedagogika sohasiga taalluqli ilg'or xorijiy tajribalarni muntazam o'zlashtirish malakasiga ega, real sharoit va vaziyatlarga tezlik bilan professional moslasha oladigan kelajak o'qituvchisi shaxsini tarbiyalash zamonaviy talaba konsepsiyasining asosiy mazmunini tashkil etishi lozim. Bu jarayonni tizimli tashkil qilish va asosiy

tamoyillarini belgilab olish, amaliy mexanizmlarini ishlab chiqish maqsadga muvofiq. Oliy pedagogik ta'limda zamonaviy talaba shaxsini tarbiyalash tizimi uzluksiz hamda zamonga moslashuvchan jarayonlar majmuidan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Материалы науч. сессии АПН РСФСР, посвящённой 300-летию опубликования собрания дидактических трудов Я. А. Коменского (13-14 декабря 1957 г.), – М., 1959

2. Yuldashev M.A. Ta'lim sifati menejmentining tashqi va ichki nazorat mezanizmlari // Ilm ham jamiyat. –Nukus. 2016, - № 1. – B. 88-90.

3. M.F.Qurbonova. Ixtisoslashtirilgan maktablarning tashkil etish zarurati. Muallim xem uzluksiz bilimlendiriy, ilmiy-metodikaalik jurnal, 2023-yil 6/3-son, 175-177-betlar.

4. M.F.Qurbonova. Boshlang'ich ta'limda xalqaro dasturlar. Scientific Bulletin of NamSU-Научный вестник НамГУ-NamDU ilmiy axborotnomasi– 2023-yil, 8-son.

ABDULHAMID CHO'LPON VA HUSAYN JOVID

**Shahlo Hojiyeva,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent,
O'zbekiston Milliy universiteti**

ANNOTATSIYA. Maqolada atoqli ozarbayjon mutafakkiri Husayn Jovid dramalari dunyoning ko'plab tillariga, jumladan o'zbek tiliga tarjima qilingani haqida ma'lumot beriladi. O'zbek teatrida Mannon Uyg'ur tomonidan sahnalashtirilib, namoyish etilgan "Iblis" va "Shayx San'on" asarlariga Abdulhamid Cho'lpon yozgan taqrizlar tahlil qilingan. Bular XX asr boshlari o'zbek-ozarbayjon adabiy aloqalari rivojida muhim o'rin tutgani dalillangan.

АННОТАЦИЯ. В статье приводится информация о том, что драмы выдающегося азербайджанского мыслителя Хусейна Джавида переведены на многие языки мира, в том числе и на узбекский. Были проанализированы отзывы, написанные Абдулхамидом Чулпаном на пьесы "Иблис" и "Шейх Санон", поставленные и показанные Манноном Уйгуром на сцене узбекского театра. Доказано, что они сыграли важную роль в развитии узбекско-азербайджанских литературных связей в начале XX века.

ANNOTATION. The article provides information that dramas of outstanding Azerbaijani thinker Huseyn Javid have been translated into many languages of the world, including Uzbek. The reviews written by Abdulhamid Chulpan on the plays "Iblis" and "Sheikh Sanon" staged and shown by Mannon Uygur on the stage of

Uzbek theater were analyzed. It is proved that they played an important role in the development of Uzbek-Azerbaijani literary ties in the early twentieth century.

Kalit soʻzlar: drama, teatr, tarjima, sahnalashtirish, talqin

Ключевые слова: драма, театр, перевод, постановка, интерпретация

Keywords: drama, theater, translation, staging, interpretation

XX asrning ikkinchi yarmida sodir boʻlgan voqealar Turkiston hayotini tamomila oʻzgartirdi. Tashqi adabiy taʼsirlar mumtoz adabiy anʼanalarga tayanib kelgan mualliflar oldiga xarakter, shakl, uslub va kitobxonga munosabat borasida yangi vazifalarni qoʻya boshladi. Mana shu tamoyillar asosida ijod qilgan adiblar yangi oʻzbek adabiyoti karvonining sarbonlariga aylandilar. Milliy adabiyotimizning tubdan yangilanishida drama ham muhim ahamiyat kasb etdi. Dramaning taraqqiyot bosqichi mobaynida barcha xalqlar qoʻshiq aytib, raqs tushib, bajardigan turli rasm-rusmlar boʻlgan. Yunon dramaturgiyasining barcha turlari-tragediya, komediya, satiralar dramasi Dionisga bagʻishlangan marosimlar asosida maydonga kelgan. Turkistonda, rus, tatar, ozarbayjon teatrlarining kirib kelishi oʻzbek milliy teatr sanʼatining antik davrlarda paydo boʻlgan qadimgi yunon teatri koʻrinishidagi teatr madaniyatini oradan ikki ming yildan koʻproq vaqt oʻtib ham mazmun, ham shakl jihatidan katta oʻzgarishlarga uchrab, yangidan shakllanishi uchun zamin yaratdi.

Oʻzbek adabiyotida dramaturgiya janrining paydo boʻlishi jadidchilik harakati bilan bogʻliq. Maʼlumki, oʻzbek adabiyoti koʻp asrlik boy tarixga ega boʻlsa-da, mumtoz adabiyotimizda hozirgi maʼnodagi dramaturgiya yoʻq edi. 20-yillar dramaturgiyasi xazinasiga Behbudiy, Abdulla Qodiriy, Abdulla Avloniy, Fitrat kabi ijodkorlar salmoqli hissa qoʻshgan.

Behbudiyning “Padarkush”, Abdulla Qodiriyning “Baxtsiz kuyov”, Fitratning “Chin sevish”, “Abulfayzxon”, “Shaytonning tangriga isyon”, “Arslon” Hamzaning “Zaharli hayot”, “Ilm hidoyati”, Hoji Muinning “Qozi ila mulla”, “Koʻknori”, “Juvonbozlik qurboni”, “Eski maktab - yangi maktab”, “Mazluma xotin”, A.Samadovning “Mahramlar”, Abdulla Avloniyning “Advokatlik osonmi”, “Pinak”, Abdulla Badriyning “Juvonmarg”, “Oʻgay ona”, “Boyvachcha”, “Saodat bitdi”, “Xush kelding, xush ketding”, Nusratilla Qudratillaning “Toʻy” kabi qirqtacha dramatik asarlari shu davrning mahsuli boʻlib, ularda millat hayotiga taalluqli boʻlgan turli xil mavzular yoritilgan [3,28]. Shuni taʼkidlash joizki, Abdulhamid Sulaymon oʻgʻli Choʻlpon Husayn Jovid ijodiga ham juda qiziqqan va yaxshi tanish boʻlgan. Fikrimizning isboti uchun aytishimiz joizki, Choʻlpon yozgan ikkita taqriz “Iblis” va “Shayx Sanʼon” Husayn Jovid asarlariga bagʻishlanadi. Shu oʻrinda adabiyotshunos olim, filologiya fanlari doktori Hamidulla Boltaboyevning quyidagi fikrlarini keltirishni joiz bildik: “Husayn Jovidning “Shayx Sanʼon” (1914) fojiasi tez orada barcha turkiy oʻlkalarga tarqaldi.

Asar o‘zbek tiliga Shamsiddin Xurshid tomonidan tarjima qilinib, 1920-yillardan boshlab o‘zbek tomoshabinlarining eng sevimli asarlaridan biriga aylandi. O‘zbek munaqqidlari bu asarning sahna talqinlari xususida maqola va taqrizlar yozdilar. Miyon Buzruk Solihovning kuzatishicha, bu asarga o‘nga yaqin taqrizlar e‘lon qilingan, ular orasida Shaiq, Turg‘unboy, Cho‘lpon, Qayum Ramazon, Shayxzoda alohida ajralib turadi” [1,44].

Yuqoridagi fikrlardan ko‘rinib turibdiki, Jovidning asarlari o‘z davridayoq mashhur bo‘lishi bilan birga, o‘zbek tiliga tarjima qilinib, sahnalashtirilgan va taqrizlar yozilgan. Bu esa adibning asarlari teran, nihoyatda qiziq va chuqur ma‘no kasb etganligidan darak beradi. So‘z asar tarjimasida haqida borar ekan, shu o‘rinda Cho‘lponning quyidagi fikrlarini eslashni joiz bildik: “Xurshid o‘rtoqning tarjumasida ortiq maqtarli emas (Shamsiddin Xurshid nazarda tutilgan, ta’kid bizniki Sh.H). Bizda hali – e’tirof qilayliq – bunday zo‘r adabiy asarlarni “o‘zbekchalashtira” turg‘an to‘la bir kuch yo‘q. U holda, tarjuma ortiq yaxshi bo‘lmasa ham yararliq, bo‘larliqdir” [4,85].

Iste’dodli o‘zbek shoiri, yangi she’riyatning tamal toshini qo‘ygan Abdulhamid Sulaymon o‘g‘li Cho‘lponning asar tarjimasidan ko‘ngli to‘lmagani sabablaridan biri, uning so‘zni nozik tushinishida deb bilsak, ikkinchi tarafdin ozarbayjonning iste’dodli shoiri va adibi Husayn Jovud asarlarini o‘zbek tilida ham o‘ziday purma‘no bo‘lishini istagan. Cho‘lpon zamondoshi Jovid ijodini kuzatgan va o‘z munosabatlarini bildirib borgan. Uning asar haqidagi “Shayx San‘on”dek og‘ir va ko‘p kuch talab etkan” deb baho berishi shu boisdan.

Husayn Jovid ozarbayjonning taniqli, iste’dodli shoiri va mashhur dramaturgi bo‘lishidan tashqari, Ozarbayjon adabiyotida romantizm adabiy jarayonining asoschilaridandir. Uning “Shayx San‘on”, “Iblis”, “Oqsoq Temur”, “Siyovush” kabi dramatik asarlari o‘z davridayoq mashhur va ma‘lum bo‘ladiki, ko‘pgina mamlakatlar teatrlarida sahnalashtiriladi. Xususan o‘zbek teatrida Mannon Uyg‘ur tomonidan sahnalashtiriladi va namoyish etiladi. Dastlabki namoyishlarni tomosha qilgan Cho‘lpon hayratlanib shunday baho beradi: “O‘yin – umuman olg‘anda – tekis chiqdi. Ayniqsa, Shayx San‘on yaxshi edi...O‘yinning o‘zi ham vaqtida boshlanib, vaqtida bitdi. Xalq juda sevingan edi” [4,85]. Cho‘lponning ushbu so‘zlaridan bilishimiz mumkinki, asar sahnalashtirilganda juda maroqli chiqqan, ushbu sahna asarini xalq ham xursand qabul qilgani anglashiladi.

Jovidning “Shayx San‘on” dramasi haqida fikr yuritishni lozim topdik. Barchaga yaxshi ma‘lumki, ushbu afsonaga Fariddin Attordan tortib, Nizomiy, Fuzuliy va Alisher Navoiy kabi turkiy dunyoning buyuk ijodkorlari o‘z asarlarida murojaat etganlar. Buyuk salaflari ijodi bilan yaxshi tanish bo‘lgan Husayn Jovid o‘zining “Shayx San‘on” dramasiiga yangicha talqin, takrorlanmas ruh va syujet olib kirdi.

“Shayx San’on” to‘rt pardali fojia-she’riy drama. Asarni o‘qiy boshlashingiz bilanoq, uning tili ravonligidan yengil o‘qiladi va ko‘p o‘rinlarda pand-nasihat chiroyli bir tarzda beriladi. Shu o‘rinda Shayx Kabirning Shayx San’onga qarata aytgan quyidagi misralarini keltirsak:

O‘g‘lim, bir kun tutar jahonni oting,
Afsona bo‘lgay haq yo‘ling-irshoding.
Johil-orif, katta-kichik, kambag‘al-boylar
Seni izlar, sevar, tavoflar aylar.
Bir kuni xalqni meni mutlaq unutgay,
Seni-chi, ishq ahli boshida tutgay.

Ota farzandining kelajagini o‘zining taqdiridan ustun qo‘yib, unga ishonch bildirishini adib mahorat bilan qalamga olgan. Bu yerda Shayx San’onning ishq ko‘ngil ekanligini ko‘rishimiz mumkin.

Asarda adib ikki arab obrazini beradi. Birisi ud chaladi, ikinchisi esa quyidagi g‘azalni aytadi:

Na ishq o‘lgaydi, na oshiq, na nozli ofat o‘lgaydi,
Na xalq o‘lgaydi, na Xoliq, na ashki hasrat o‘lgaydi.
Na dard o‘lgaydi, na darmon, na baxt o‘lgaydi, na motam,
Na oshiyonani vuslat, na bori firqat o‘lgaydi.
Ko‘ngilda nuri muhabbat, ko‘zimda pardayi zulmat...
Na nur o‘lgaydi, na zulmat, na bo‘yla xilqat o‘lgaydi.

Yuqoridagi misralardan ko‘rinib turibdiki, bir arab tilidan aytilgan ushbu dardli, ta’sirli ohang Husayn Jovid ko‘ngilidan o‘tganini, qalb dardi ekanini kitobxon sezishi qiyin emas. Bizga yaxshi ma’lumki, Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” dostonida Shayx San’on hikoyasiga murojaat qilinadi. Ushbu asarga sharh bergan akademik olim Aziz Qayumov shunday yozadi: “Navoiyning ko‘ngliga tushgan ishq otashi Shayx San’onning qalbiga tushgan sevgi olovidan kam emas edi. Ehtimol, undan kuchliroq ham bo‘lgan. Lekin undan kam bo‘lmagan” [7,178].

Darhaqiqat, Husayn Jovidga ham xuddi shu nisbatni berishi mumkin.

Husayn Jovid asarda tabiat tasvirini ham mahorat bilan bera olganki, o‘qigan kitobxon zavq oladi, hayratga tushadi. Shayx San’on tilidan adib quyidagicha tasvir beradi:

Mana Qofqoz!... Jozibali bir ma’vo!
Yo Ollohim, qanday go‘zal bu havo!?
Tengi yo‘q bir maskan, tengi yo‘q xilqat,
Go‘yo yerga enmish falakdan jannat.
Hammasi tush kabi, xuddi bir xayol,
Insonni bu diyor lol etadi, lol.
Bu yashil adirlar tahsinga shoyon,

Ko'zga zavq, ruhlarga solur g'alayon.
Har yonda oq, qizil gullar isyoni,
Yurakni o'rtaydi bulbul fig'oni.
Suvlarning allasi dillarga taskin,
O'rmonlar bag'riga chorlaydi sokin.
Burgut parvozida ne-ne viqorlar,
Tog'larning boshida mangu qorlar.
Bulutlar naqadar rang-barang, sirli,
Ohanglar buncha ham jozib, sehrli?!

Bahor fasli tasviri... Shayx San'on Shayx Sadro bilan birga sayrayotgan bulbullarni tinglab, hayratga tushgancha atrofni kuzatib, uning "go'zal havosidan" bahramand bo'lishmoqda. Bu yerda "go'yo yerga jannat engani"ni ko'rish mumkinligini, bu diyor insonni lol qoldirishi, o'ziga maftun etishi bilan ajralib turganligini, uning "yashil adiri", "oq, qizil gullarning isyoni", "bulbul fig'oni yurakni o'rtaishi", "suvlarning aldashi", "burgutning viqorli parvozi", "tog'larning boshidagi mangu qorlar"i, "bulutlarning rang-barang va sirli"ligi, "ohangning sehrli" ekanligi kabi tashbehlar va tasvirlar insonni o'ziga ohangraboday tortadi. Bu esa adibning nihoyatda mahorat va iste'dod bilan qalam tebratganini ko'rsatib turibdi.

Asar "Shayx San'on" qissasi asosida yaratilgan bo'lsa-da, unga Husayn Jovid yangicha ruh, zamonaviy talqinlar bera olgan. Shu o'rinda fikrimizni dalillash uchun adabiyotshunos olim, professor Hamidulla Boltaboyevning quyidagi fikrlarini keltirishni joiz bildik: "Shayx San'on" qissasi klassik adabiyotda Farididdin Attordan boshlab o'nlab so'fiy shoirlar ijodida uchraydi, biroq Husayn Jovid asarga zamonaviy tus bergani, ko'proq insoniy muhabbat tarannumini nazarda tutgani asar ruhidan seziladi" [1,44]. Haqiqatan, Jovid asarda asl ishqning tantanasini yangicha talqin orqali ko'rsata olgan.

Husayn Jovid asarlari o'z davridayoq turkiy adabiyotda muhim iz qoldirdi. Bugungi kunda ham u o'zining zarracha qadr-qimmatini yo'qotgan emas. Shu o'rinda ozarbayjonning taniqli olimasi Almaz Ulvining ushbu fikrlarini keltirishni joiz topdik: "Husayn Jovid romantikasi, falsafasi, dunyoqarashi, shuuri, mantiqiy fikr tushunchalari, yuksak insoniy tuyg'ulari uning ijodiy merosi abadiylikka dohil bo'lishiga zamin hozirladi. Jovid cho'qqidir, cho'qqi bo'lganda ham qo'l yetmas cho'qqidir. U mingyilliklarning shoiri, dramaturgi ham faylasufidir" [4,85].

Husayn Jovidning "Shayx San'on" dramasi o'z davridayoq, teatrlarda qayta-qayta sahnalashtirib, zamondoshlari bo'lgan Cho'lpon va Fitratlarning ham diqqatini tortgan. Ayniqsa, Cho'lpon o'z fikrlarini bayon etib, "Shayx San'on" nomli taqriz yozganligini yuqorida ham ta'kidladik. Bundan ko'rinib turibdiki, Husayn Jovid mumtoz adabiyotning buyuk namoyandalari bo'lgan Nizomiy,

Fuzuliy, Alisher Navoiy an'alarini davom ettirish bilan birga, ozarbayjon adabiyotiga yangicha ruh olib kirganligini aytish mumkin. Uning asarlari turk dunyo adabiyotida abadiy qolajak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Boltaboyev H. Husayn Jovid va Fitratning mushtarak jihatlari. /Husayn Jovid ijodi dunyo dramaturgiyasining yuksak namunasidir. Xalqaro konferensiyaning ma'ruzalari. – Toshkent, 2018.
2. Jo'raqulov U. Nazariy poetika masalalari. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2015.
3. Mirzayev S. XX asr o'zbek adabiyoti. – Toshkent: "Yangi asr avlodi", 2005.
4. Чўлпон. Асарлар. 4 жилдлик, 4-жилд. – Тошкент: Академнашр, 2016.
5. Husayn Jovid ijodi dunyo dramaturgiyasining yuksak namunasidir. Xalqaro konferensiyaning ma'ruzalari. – Toshkent: 2018.
6. Husayn Jovid. Saylangan asarlar. – Toshkent: "Tafakkur qanoti", 2018.
7. Қаямов А. Навоийнинг "Қуш тили" достони. /Асарлар. 2-жилд, – Тошкент: "MUMTOZ SO'Z", 2008.

SHAROF RASHIDOV IJODIDA BADIY TAFAKKUR VA MAHORAT

Parizod Turopova,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent,
Jizzax davlat pedagogika universiteti,
ORCID 0000-0002-4800-2828
UDK: 821.512.133.09

Annotatsiya. Ushbu maqola Sharof Rashidovning "G'oliblar" romani va "Kashmir qo'shig'i" qissalari tahlil va talqiniga bag'ishlangan. Maqolada adib adbiy-estetik qarashlari, badiiy tafakkurini asarlarida tajassumi o'rganilgan. Yozuvchining ikkala asardagi obrazlar badiiy tasvirida mahorati tahlillar asosida ochib berilgan.

Аннотация. Данная статья посвящена анализу и интерпретации романа Шарафа Рашидова "Победители" и рассказа "Песнь Кашмира". В статье изучаются литературно-эстетические взгляды писателя, воплощение его художественного мышления в его произведениях. На основе анализа раскрывается мастерство писателя в художественном изображении персонажей обоих произведений.

Annotation. This article is devoted to the analysis and interpretation of Sharaf Rashidov's novel "The Winners" and the short story "The Song of Kashmir". The

literary-aesthetic views of the writer, the embodiment of his artistic thinking in his works are studied in the article. The writer's skill in the artistic depiction of characters in both works is revealed on the basis of analysis.

Kalit soʻzlar: Badiiy tafakkur, ramz, siyosat, targʻibot, siyosiy tuzim, ijodkor mahorati.

Ключевые слова: Художественное мышление, символ, политика, пропаганда, политическая структура, творчество.

Keywords: Artistic thinking, symbol, politics, propaganda, political structure, creativity.

Sharof Rashidovning “Gʻoliblar” romani oʻzbek xalqining yaratuvchanlik, bunyodkorlik, qiyinchiliklarga boʻyin egmaslik bilan bogʻliq adabiy-estetik ideallarining takomillashib borish jarayonlarini kuzatishda eʼtiborli. Asarning yaratilishi, roman holiga kelish tarixi ham diqqatga molik. Xususan, muallif “1947-yilda Oʻzbekiston KP Samarqand oblast Komitetining sekretari boʻlib ishlab yurgan kezlarimda, Oliy Sovet deputatligiga kandidat qilib koʻrsatilishim munosabati bilan saylovchilar bilan uchrashganimda ayrim kolxozlarda buloqlarning koʻzini ochib, togʻ etaklaridagi qaqroq yerlarni shu buloq suvlari bilan sugʻorayotganliklari haqida menga soʻzlab berishgan edi. Ularning bu haqidagi hikoyalari meni hayajonga soldi va men oʻzimning ilk qissamni shu mavzuda yozishga ahd qildim” [Nosirov;1992;26].

“Gʻoliblar” dastlab povest shaklida 1953-yilda chop qilingan. Adabiyotshunos olim, N.Karimov “Sharof Rashidovning “Gʻoliblar” povesti (1953) oʻzining hayotiy materiallari bilan – u ham urushdan soʻnggi qishloq kishilar hayotidan olingan – “Oltin vodiyan shabadalar” romaniga yaqin. “Gʻoliblar” povestining markaziy qahramoni – yosh agronom, qishloq sovetining raisi Oyqiz obrazi esa maʼlum darajada Oybek qalamiga mansub boʻlgan Komila obrazining rivoji sifatida namoyon boʻladi”, – deb yozadi [Karimov,1982; 36].

N.Karimov yana davom etib yozishicha, “Oyqiz maʼlum maʼnoda “Oltin vodiyan shabadalar” romanidagi Komila obrazining davomi boʻlganidek, Olimjon ham, Oʻktam singari Ulugʻ Vatan urushining qonli janggohlarida sinovdan oʻtgan, partiya va xalq manfaatlarini oʻz manfaatlaridan ustun qoʻyuvchi, partiyaning har bir chaqirigʻiga birinchilardan boʻlib chiquvchi kommunist, faol inson. U oʻz brigadasi bilan qattiq qiyinchiliklarni yengib, Koʻkbuloq koʻzini ochadi, qoʻriq yerlarni oʻzlashtirib, paxta dalalarini kengaytrish ishida mislsiz jonbozlik koʻrsatadi.

Yozuvchi Oyqiz va Olimjonni faqat ijtimoiy planda koʻrsatibgina qolmay, balki ularning ruhiy olamini ochishga ham katta eʼtibor bergan. Bu ikki yor faqat mehnatsevarligi, fidokorligi va fidoyiligi bilan emas, bir-biriga samimiy hurmati, muhabbati bilan ham maftun etadi” [Karimov, 1982;40].

Lekin asarning ayrim kamchiliklari, rivojlantirilishi, takomiliga yetkazilishi lozim bo'lgan o'rinlari ham bo'lgan. Shu bois, muallif uni qayta ishlashga qaror qilgan. "G'oliblar" nomli povestimda ham qoloq va uzoqni ko'ra olmaydigan kolxoz raisi Qodirov bilan ilg'or kishilar – Oyqiz va Olimjon o'rtasidagi konflikt povestning oxirida xiralangan, fikrlar kurashi juda bo'shashtirib yuborilgan"ligini e'tirof qilgan [Karimov, 1982;40].

Adib 1965-1969–yillarda asar ustida ishlab, uni 1972-yilda o'quvchilarga taqdim qildi. Yigirma yetti bobdan iborat povest varianti qirq bir bobga yetkazilgan. Unda voqealar qamrovi oldingisidan oshgan. Konflikt, qahramonlarning ruhiy holatlarining tasviri, ko'tarilgan masalalar ko'lami ham kengaygan. Eng asosiysi, asarda muallifning o'zbek xalqi taraqqiyotga dadillik bilan intilishi, eski fikrlar bilan qotib qolish dunyo xalqlaridan orqada qolishi demakdir, degan ideallarini yorqinroq ifodalash imkonini bergan. Uning bunday ideallari XX asr boshlaridagi jadidchi, ma'rifatparvarlarning adabiy-estetik ideallari bilan uzviyligi ko'rinadi. Shuningdek, qaqragan yerlarga suv chiqarib obod qilish bilan bog'liq ideallar Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" dostoni g'oyalarining davomi sifatida ko'z oldimizda gavdalanadi.

"Kashmir qo'shig'i" qissasi adibning badiiy tafakkuri qudrati, o'ylari, ideallarining o'ziga xos tarzda ifodalay olish mahoratini ko'rsatuvchi asardir. Unda muallif o'zi kuylamoqchi bo'lgan ezgulik ideallarini Kashmir xalqlari orasida mashhur bo'lgan doston asosida taqdim etadi. Uning ezgulik timsollari bo'lgan qahramonlari gullar malikasi Nargiz va asalarilar shohi Bamburdir. O'z navbatida bularga qarshi turgan qora kuchlar Bo'ron va Xorud asarning mohiyatini ochuvchi personajlar hisoblanadi. Asarning ayrim xususiyatlari borasida: "Asarda ishtirok etuvchi bosh qahramon – asalarilar shohi Bambur, gullar malikasi Nargiz. Yemiruvchi kuch Bo'ron bilan ziroat zararkunandasi Xorud. Har ikkala guruh – Bambur bilan Nargiz, Bo'ron bilan Xorud o'zlaricha yolg'iz emas. Ularning atrofida o'z muhiti, madadkorlari, gumashtalari bor: Bambur bilan Nargiz tarafida – qushlar, gullar, dov-daraxtlar, muattar hidlar, dil rishtalari, nur, maysalar... Bo'ron bilan Xorudning izmida – shamol, vabo, izg'irin, chaqmoq va boshqalar. Bami soli tabiat bilan jamiyat bir-biriga muqoyasa qilinganday: tabiiy hodisalarda ham zuhur ko'rgizganday bir sirli taassurot paydo bo'ladi.

Muallif yuksak xayolot parvozida qalam surgan. Tabiatning jonlanishi, tilga kirishi, yashash uchun kurashdan iborat tabiiy harakatga hayotbaxsh faoliyatining singdirilishi hayratga sazovor", – deb yozadi G'aybulloh as-Salom [Rashidov, 1997;5].

Asarning yana bir xususiyati Sharq xalqlari she'riy san'atlariga xos jihatlarning joriy qilinganligidir. Unda masal janriga taalluqli bo'lgan qushlar, hayvonlar va o't-o'lanlarning jonlantirilishidir. Ma'lumki, masal janrida turli xil

ramzlar zahirida ijodkor o'zi aytmoqchi bo'lganlarini bayon qiladi. "Kashmir qo'shig'i"da ham ana shunday jihatlar mujassam. Unda ezgulik va yovuzlik, yorug'lik va qorong'ulik, bosqinchilar va ozodlik kurashchilari o'rtasidagi kurashlar tasvirlanadi. Asardagi bunday tasvirlar ma'lum ma'noda ijodkorning o'z ideallari bilan ham bog'liq tarzda tarannum etilgan. Jumladan, Nargiz, Lola va Atirgullar o'zaro suhbatlashib, Bo'ron va Xorudlarning bedodliklariga qarshi kurashish, o'z bog'larini asrab qolish kerakligini aytadilar:

Gullarjon, bog'imizdan
Ofatlarni quvaylik.
Nozik yaprog'imizdan,
G'uborlarni yuvaylik.
Bo'ron – kuchli, Horud ham,
Bo'rondan qolishmaydi.
Ular bilan bu olam –
Qorong'u yorishmaydi.
Ammo birlashsak, do'stlar,
Har qanday yov qochadi,
Axir kichik yulduzlar
Birlashib nur sochadi.

Desa, ularga qo'shilgan Bambur:

Agar birlashsak, do'stlar,
Har qanday yov qochadi... [Rashidov,1997; 45].

Asar sevgi dostoni bo'lishi bilan birga unda yuqorida keltirilgan singari oshkora va yashirin ishoralar, muallifning aytmoqchi bo'lgan fikrlari yashirin. "Kashmir qo'shig'i" aslida ham kashmirliklarning sevgi va ozodlik dostonidir. Sharof Rashidov asar xotimasida bu xususida: "Turmush maktabida chiniqmagan hali g'o'r yoshlar uchun u atigi bahor va sevgi qo'shig'i edi, xolos.

Hayotiy tajriba ko'lami keng fozil kishilar uchun u – tabiatga taqalغان aqidalar in'ikosi, ayni chog'da shu kungi voqelik – mavsumlar almashinishi, tug'ilish va o'sish jarayoni, ezgu va yovuz kuchlar kurashi kabilarning nafis musiqiy ifodasi edi.

Uchinchi toifa kishilar esa o'ylanib, Bo'ron bilan Xorud mustamlakachilik asorati, bosqichi unsurlar ramzi sifatida juda qo'l kelishini ta'kidlaydilar.

Biz bu talqinlarning birortasiga qo'shilish yoki ularni umumlashtirish fikridan yiroqmiz. Zero, bular tak-taslim qo'shiq sohiblarining izn-ixtiyorida gaplar deb bilamiz. Ammo daryo bo'ylarida aytilayotgan xushohang qo'shiqlarni tinglaganimizda Kashmir va Jammu xalqlarining boy o'tmish tarixini, ularning o'z vatanining ozodligi va mustaqilligi yo'lida qahramonona kurashlarini esladik, azamat o'g'lonlari va mohiro'y qizlari siymosida esa Bambur va Nargiz timsolini ko'rdik", – deydi [Rashidov,1997;51].

Ko‘rinib turibdiki, adibning asarni yaratishdan maqsadi faqatgina sevgi dostonini kuylash emasligi, undagi ramzlar “hayotiy tajriba ko‘lami keng fozil kishilar uchun” ekanligi asar mazmun-mohiyatidan aniq ayon bo‘ladi. Adibning bunday istaklari “G‘oliblar”, “Bo‘rondan kuchli”, “Dil izhori” singari boshqa asarlarida ham o‘z ifodasini topgan. Demak, Sharof Rashidov o‘z asarlarida o‘zbek xalqining asrlar davomida kuylab kelingan taraqqiyot, yuksalish, dunyoning peshqadam millatlari bilan bir safda turish bilan bog‘liq ideallarini yangicha talqinlarda taqdim etgan. Vatan mustaqilligi bilan bog‘liq ideallar hamisha Sharof Rashidov ijodining markazida turganligini “Kashmir qo‘shig‘i” qissasi va unga yozilgan “Xotima” orqali ko‘rish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Amonov Sh.N. Hamza she‘riyatining manbalari, matniy tadqiqi. Filol. fan. nomz. Diss. – T., 2010.
2. Nosirov O‘. Sharof Rashidov – davr farzandi. – T.: “Fan”, 1992.
3. Rashidov A. Akam haqida. – T.: “Fan”, 1992. -36 b.
4. Rashidov Sh. Kashmir qo‘shig‘i. Ikki dil dostoni. – T.: “Sharq”, 1997.
5. Karimov N. Urushdan keyingi davr o‘zbek adabiyoti. – Toshkent: “Fan”, 1982.
6. Turopova P. Jizzakh literary environment. Literary-aesthetic ideal in the context. – Lambert, 2022
7. Turopova P. Adabiy–estetik ideal kategoriyasining transformatsiyalanish jarayoni (Jizzaxlik ijodkorlar misolida). – Toshkent.: “MUMTOZ SO‘Z”, 2020

“KITOBI DADAM QO‘RQUT” EPOSIDA QO‘RQUT OTA QIYOFASI

Venera Ataxanova,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dots. v/b.,
Urganch davlat universiteti

Annotatsiya. Maqolada “Kitobi dadam Qo‘rqut” eposida Abulg‘oziy Bahodirxonning fikrlari haqida so‘z yuritiladi. Eposda Abulg‘oziy Bahodirxonning bergan ma‘lumotlarida afsonaviy, mubolag‘ali o‘rinlar ham ko‘p uchraydi. O‘zbek tiliga qilingan tarjimasida fikrlar bildiriladi va uning o‘n ikki shoxobchasidagi voqealarning qisqa mazmuni yoritib beriladi.

Аннотация. В статье говорится об Абулгази Бахадырхане, который первым упомянул о Коркуте в эпосе “Книга моего деда Коркута”. Сведения, изложенные в эпосе Абулгази Бахадырханом, местами переплетаются с легендами, гиперболизацией. Приводятся суждения о переводе указанного

произведения на узбекский язык, а также о даётся краткий обзор событий из его двенадцати разделов.

Annotation. The article talks about Abulgazi Bakhadirkhan Korkut in the epic “Kitobi Dadam Korkut”. In the epic, in the information given by Abulgazi Bakhadirkhan, there are many legendary and exaggerated places. Opinions are expressed on the translation into Uzbek, and brief information about the events in its twelve sections is highlighted.

Kalit so‘zlar: “Kitobi dadam Qo‘rqut”, Abulg‘oziy Bahodirxon, Markaziy Osiyo, epos, tarjima, shoxobcha.

Ключевые слова: “Книга моего деда Коркута”, Абулгази Бахадырхан, Средняя Азия, эпос, перевод, раздел.

Key words: “Kitobi Dadam Korkut”, Abulgozi Bahadirkhan, Central Asia, epic, translation, branch.

“Kitobi dadam Qo‘rqut” eposining barcha shoxobchalarida faol harakat qiladigan asosiy obraz Qo‘rqut otadir. Bu obraz haqida turli olimlar turli fikrlar bildirishgan.

V.V. Bartoldning ko‘rsatishicha, u bahodir emas, balki urug‘ oqsoqolidir. Unda xalq donoligi mujassamlashgan.(1) Qo‘rqut ota bashoratchi baxshi va afsonaviy shaxs. (2) O‘z navbatida u sehrGAR, shomondir. (3) Binobarin, Qo‘rqut ota kitobning bosh qahramoni emas. Lekin uning fikrlari, qiyofasi, jami hodisalar va qahramonlar taqdirida tutgan o‘rniga ko‘ra butun asarni birlashtirib turuvchi qahramon rolini o‘ynaydi. (4) Qo‘rqut otaning ismi “Kitobi dadam Qo‘rqut”ning arab alifbosidagi qo‘lyozmasida Qo‘rqut tarzida yozilgan. Bu holat kotiblar xatosi yoki anglashilmovchilikdan emas. X.G. Ko‘ro‘g‘lining ko‘rsatishicha, “Kitobi dadam Qo‘rqut” yozuvidagi uchta so‘z abjad hisobiga moslashtirilgan. Bu so‘zlar abjadga solinsa 887 raqami hosil bo‘ladi. Uni milodiyga aylantirilsa, 1482-yil kelib chiqadi. Agarda “Qo‘rqut” so‘zidagi “T” harfi “D” ga aylantirilmasa, hisob chiqmaydi. Chunki abjad hisobida T-400, D-4 raqamini anglatadi. Shunga ko‘ra ushbu harflar yil hisobini keltirib chiqarishi uchun kitobni tayyorlagan shaxs tomonidan ataylab o‘zgartirilgan. Binobarin, ushbu raqamlar kitobning yozuvga ko‘chirilgan yili bo‘lib chiqadi.(5) Qo‘rqut ota haqida dastlab fikr yuritgan shaxs Abulg‘oziy Bahodirxondir. Buyuk tarixchi olim “Shajarayi tarokima” asarida Qo‘rqut otani 14 joyda tilga oladi.

Uning ko‘rsatishicha, Qoraxo‘ja o‘g‘li Qo‘rqut Inal Yavi xonning vaziri bo‘lib, 295 yil umr kechirgan, uchta xon davrida vazirlik qilgan, g‘aroyib ishlarni amalga oshirgan. Butun o‘g‘uz eli unga bo‘ysungan, biror farzand tug‘ilsa, albatta u kelib ism qo‘ygan.(6) Albatta Abulg‘oziyning bergan ma’lumotlarida afsonaviy, mubolag‘ali o‘rinlar ham ko‘p uchraydi. Shunday bo‘lishiga qaramasdan uning Qo‘rqut ota haqidagi qaydlari muhim ahamiyatga ega. Bizning fikrimizcha, tarixchi

olim va davlat arbobi bo'lgan Abulg'oziy yashagan davrda "Kitobi dadam Qo'rqt" eposi Xorazmda mashhur bo'lgan. Shu sababdan bo'lsa kerak, Abulg'oziy o'z asarida Qo'rqt otaning Salor Qozon haqidagi qo'shiqlaridan namunalar keltiradi.

T. Mirzayevning yozishicha, Salor Qozon turkumini tashkil etuvchi qahramonlik qo'shiqlari Sharqiy Turkistondan kelgan turkiy qabilalarga tegishli bo'lib, XI asrda saljuqiylar davrida bu turkum Kichik Osiyo va Kavkazga o'tib, "Kitobi dadam Qo'rqt" tarkibidan joy oldi. (7)

Binobarin, Salor Qozon haqidagi qahramonlik qo'shiqlari bir vaqtlari Xorazmda mashhur bo'lgan. Qo'shiqlarning Kavkaz, xususan, Ozarbayjonga o'tishida bu qadimiy o'lka ko'prik bo'lib xizmat qilgan bo'lishi ehtimoldan xoli emas.

Aslida "Kitobi dadam Qo'rqt"ning kitobiy nusxasi Abulg'oziy davrida Xorazmdagi qissaxonlar va xalfalar repertuarida mavjud bo'lgan. Uning tarkibidagi ayrim qo'shiqlar alohida holda kuylangan ham. Keyinchalik vohada "Go'ro'g'li" turkumi dostonlarining og'zaki variantlari keng darajada tarqalgan. "Go'ro'g'li" turkumining ustuvorlik qila boshlashi bilan Qo'rqt ota to'g'risidagi doston unutilib ketgan: (7) XIX asr boshlariga kelib, "Kitobi dadam Qo'rqt" eposining yozma nusxalarga ko'chirilishi an'analari asosida "Go'ro'g'li" turkumi dostonlari ham yozuvga olinib boshlagan. Abulg'oziy Salor Qozon haqidagi qo'shiqlarni keltirar ekan, ularni "tortim" nomi bilan ataydi. Bu atamani A.N. Kononov faxriya, oda, madhiya tarzida izohlaydi. Bizningcha, bu so'z boshqacha ma'noga ega. Xorazmda "Bir chimdim un", "Bir totim tuz" kabi iboralar qatori "bir tortim bug'doy" birikmasi ham qo'llaniladi. Ma'lumki, ilgari bug'doy tegirmonda tortilgan. "Bir tortim" iborasi tegirmonda tortiladigan bug'doyning bir qismini anglatadi. Abulg'oziy qo'llagan "tortim" atamasi, ana shu iboraga borib taqaladi. Shu jihatdan olganda, bu atama "qism", "parcha", "uzindi" ma'nolarini anglatadi. O'sha davrlarda "Kitobi dadam Qo'rqt"ga aloqador dostonlar vohada kuylanib yurilgani sababli, tarixchi olim ular tarkibidagi ikki parchani o'z kitobiga kiritgan. Bulardan birinchisi Salor Qozon ta'rifiga bag'ishlangan. Ikkinchisi esa Salor Qozon tilidan aytilgan faxriyadir. Mazkur faxriyada Salor Qozonning It-Bachana eli bilan qilgan savashi, uning bahodirliklari vasf etiladi, g'ayridinlarga qarshi olib borgan kurashlari Qo'rqt ota tilidan bayon qilinadi. Quyida ushbu madhiya matnidan parcha keltiramiz:

Qozig'urt tog'idin o'ngar toshni yug'orlatdi,
Solor Qozon o'tru borib qarbab tutdi,
It Bachana ko'rib oni esi ketdi,
Alplar, beklar ko'ron bormu Qozon kabi.

"Kitobi dadam Qo'rqt" eposida Qo'rqt ota qiyofasi dono fikrlovchi, el-xalq homiysi, baxshi-shomon ko'rinishida namoyon bo'ladi. U hamisha ezgu ishlarning

amalga oshishida bosh-qosh bo'lib, to'y-tantanalarda, xalq sayillarida o'zining dono fikrlari bilan xalqni insof va diyonatga chaqiradi. O'sha harakati bilan u barcha shoxobchalarda ishtirok etib, ularni o'zaro bog'laydi. Biroq birorta shoxobchada uning tilidan berilgan she'riy parcha yo'q. Yuqorida keltirilgan she'r esa bevosita uning tilidan bayon etilgan. Bu holat "Kitobi dadam Qo'rqu"ning o'sha davrlardagi variantlari muayyan o'zgachaliklarga ega bo'lganligi, uning shoxobchalaridagi ayrim dostonlar bizgacha yetib kelmaganligini ko'rsatadi. Abul G'oziy "tortim" sifatida keltirgan quyidagi parcha ham o'sha fikrimizni tasdiqlaydi.

Do'ndim qochib Qangli xondin qibla surdum,
Qir, er oshib kelgan or o'ngindin do'ndum,
Qayqi boshli qatti yoyga ish buyurdim,
Oltin ko'zli tobushqonni keturdi teb,
Qoz oyog'i uch ayri tomg'a berdim. (Shajarai tarokima, 67-68-betlar.)

Ushbu faxriya O'g'urjuq alp tilidan bayon etilgan. "Kitobi dadam Qo'rqu"da bu alp faoliyatiga bag'ishlangan doston uchramaydi. Demak, ilgarida O'g'urjuq alpga doir dostonlar mavjud bo'lgan. Keltirilgan parchalarda eski o'zbek tiliga, xususan, Xorazm shevasiga oid ancha so'zlar bor bo'lib, ularni hozirda tushunish ancha murakkablik tug'diradi. Birinchi parchada "tinli ilon" birikmasidagi "tinli" so'zini A.N.Kononov "tirik", "zaharli" ma'nosida tarjima qilgan. Bu so'z shevada boshi yumaloq tiyinga o'xshash sochli ilonni anglatadi. Ikkinchi parchada shevaga xos "do'nmoq" aylanmoq, "or-o'ng" – old-orqa kabi so'zlar ishlatilgan. Matnda ayrim so'zlar noto'g'ri bosilgan. "Qaboqli", "Olot" toponimlari oddiy so'z shaklida berilgan. "Aksa yosin" birikmasida so'z ma'nosi chiqmay qolgan. Agarda bu so'zning matniy vazifasi hisobga olinsa, "Yoy tortmoq" ma'nosini anglatadi. Shu sababli birikma "Chaksa yosin" tarzida yozilishi kerak edi. Bundan tashqari, birinchi parchaning beshinchi bandidagi "Turk-u turkmon" birikmasi "Turk va turkmanlar" tarzida tarjima etilgan. Aslida "Turkmon" so'zi matnda "Turkman" millati ma'nosida emas. Uning tarkibidagi -mon inkor qo'shimchasi nuqtayi nazaridan qaraganda bu birikma "Turk va turklardan boshqa" degan ma'noni anglatadi.

Abul G'oziyning bu ikki "tortim"i nuqtayi nazaridan qaralsa, "Shajarayi tarokima" yozilgan paytlarda mumtoz o'g'uz eposining xalq orasida faol kuylanib yurilganligi ma'lum bo'ladi. Ushbu fikrimizni voha hududidan yozib olingan ayrim afsonalar isbotlaydi.

"Jon shirin" nomli afsonadagi mazmun o'g'uz eposining beshinchi shoxobchasi bo'lgan "Devxo'ja o'g'li Dali Domrul" dagi voqealarga aynan mos keladi. Shuningdek, Mang'it shaharchasidan yozib olingan "Yakka go'z" afsonasi o'z mazmuni jihatidan o'g'uz eposidagi "Dapa go'z"ning faoliyatiga o'xshashdir.

“Dapa go‘z” bilan aloqador ayrim motivlar “Tulumxo‘ja” (Edigo) dostonidagi oq va qora devlar faoliyatidagi epizodlarga ancha hamohanglik kasb etadi.

Binobarin, “Kitobi dadam Qo‘rqut” o‘g‘uz mumtoz eposi sifatida o‘g‘uz toifasiga aloqador bo‘lgan Xorazm o‘zbeklari orasida ancha ilgaridan mashhur bo‘lib kelgan. Undagi ayrim motivlar hali epos yozuviga olinmasdan burun Markaziy Osiyodagi turkiy xalqlarning arxaik eposida mavjud bo‘lib, bu motiv Kavkaz hududiga o‘tgach, ayrim o‘zgarishlarga uchragan, qayta ishlangan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Bartold V.V. Korkud, soch. t.v – M.: 1968, S.41.
2. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос – Л.: “Наука”, 1974, - С.532.
3. Короглы Х.Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. –М.: “Наука”, 1983, -С.61.
4. Nazarov B. “Qo‘rqut ota kitobi” haqida. // “Yoshlik”, 1988, №5, 40-bet.
5. Короглы Х.Г. Новые данные о героическом эпосе огузов. //УТА, 1986, -С.41.
6. Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана хивинского, - М., -Л.: Изд. Ан, 1958.
7. Mirzayev T. Qahramonlik eposining yuzaga kelishi.// O‘zbek folklorining epik janrlari, - T.: “Fan”, 1981, 43-bet; “Kitobi dadam Qo‘rqut” haqida. // O‘TA, 1999, №5, 33-38-betlar.

AHMAD TABIBIY IJODIDA ADABIY TA’SIR MASALASI

Zebo Saidjanova,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent,
Urganch davlat universiteti,
Jamila Bazarbayeva,
magistrant
Urganch davlat universiteti

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek va ozarbayjon xalqlarining adabiy aloqalari va o‘zaro ta’siri xorazmlik shoir Ahmad Tabibiy asarlari orqali ochib beriladi.

Аннотация. В статье раскрываются литературные связи и взаимодействие узбекского и азербайджанского народов через творчество хорезмийского поэта Ахмад Табиби.

Annotation. The article reveals the literary relations and interaction of the Uzbek and Azerbaijani peoples through the works of Khorezm poet Ahmad Tabibi.

Kalit so‘zlar: soqiynoma, tarjima, an’ana, muxammas, tajriba.

Ключевые слова: сакинама, перевод, традиция, *пятистишие*, опыт.

Key words: sakinama, translation, tradition, pentaverse, experience.

Turli xalqlar o'rtasidagi adabiy aloqa va ta'sirlar – adabiyotning asosiy qonuniyatlaridan biridir. Odatda, yuksak taraqqiyot bosqichiga ko'tarilgan adabiyot boshqa adabiyotlarga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi. Turkiy va ozarbayjon xalqlarining adabiy aloqalari haqida adabiyotshunoslik tarixida ko'p yozilgan. Bu mavzuga e'tibor bergan har bir tadqiqotchi bu xalqlarning yaqin adabiy, ilmiy va do'stona aloqalarining yorqin namunasi sifatida Nizomiy Ganjaviy, Fuzuliy va Navoiy, Lutfiy, Tabibiy nomlarini albatta ta'kidlaydi. Darhaqiqat, bu buyuk shoir va mutafakkirlar ijtimoiy jihatdan ham, madaniyat sohasida ham ushbu xalqlar o'rtasidagi do'stona munosabatlarning asoschilaridir. Chunki adabiy an'analar boy bo'lgan milliy adabiyot boshqa xalqlar so'z san'atidagi eng yaxshi jihatlarni ijodiy o'zlashtirib oladi. Zero, turli xalqlar adabiyoti bilan tanishish, ular bilan ijodiy hamkorlik qilish har bir milliy adabiyotni shakl va mazmun jihatdan boyishiga sabab bo'ladi.

Nizomiy Ganjaviyning “Xamsa” asari Sharq xalqlari adabiyoti hamda san'ati taraqqiyotiga kuchli ta'sir qildi. O'zbek, tojik, turk, turkman shoirlaridan ko'plari “Xamsa”ga javob yozishga kirishdilar. Ayniqsa, Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiylar Nizomiy Ganjaviy an'alarini ijodiy davom ettirib, muvaffaqiyatli yakunlab, katta yutuqlarni qo'lga kiritdilar.

An'ana adabiyot va san'atning barcha turlariga tegishli bo'lgan ijodiy jarayon. Bunda ijodkor o'zidan oldin ijod qilgan salafdari tomonidan avlodidan-avlodga o'tib kelayotgan mezon va qoidalariga asoslanib, ularning ba'zi tomonlarini ijodiy ishlaydi, qayta yaratadi, takomillashtiradi. Badiiy ijodda, adabiyot sohasida bu hodisa kengroq ko'lamda aks etadi. Xususan, Xorazm adabiy muhiti namoyandalari faoliyatida ham Nizomiy Ganjaviy ijodidan ta'sirlanish va javob yozish an'anasi munosib davom ettiriladi. Jumladan, Haydar Xorazmiy Nizomiy Ganjaviyning “Maxzanul asror” asariga “Gulshanul asror” nomi bilan turkiy tilda javob yozadi (1409 — 14-yillar). Ushbu asar Sulton Iskandarga bag'ishlangan. “Gulshanul asror” syujeti va g'oyaviy yo'nalishi jihatidan ham Nizomiy dostoniga yaqin, vazni ham bir xil — aruzning sari' bahrida yozilgan. Haydar Xorazmiyning “Xamsa”ga javob yozishini barcha xamsanavislar ijodi bilan yaxshi tanish bo'lgani, mavjud an'anani davom ettirgani bilan izohlash mumkin. Chunki shoir ta'lim olish davridayoq ushbu manbalarni yaxshi o'rgangan. “Gulshanul asror” pand-nasihat ruhidagi ta'limiy-axloqiy, shuningdek, falsafiy doston sifatida xalqimizning katta ahamiyatga ega durdona asarlaridandir. Dostonda muallif umr, uning mazmuni, tabiat, jamiyat hamda inson munosabatlariga doir savollar qo'yadi va muayyan taqdir, voqealar misolida ularga javob beradi. Dostonda o'sha davr ijtimoiy turmushi, xalq hayoti, urf-odatlar, din-diyonat, axloq-odob haqidagi qarashlar o'z ifodasini topgan.

Shuningdek, yana bir xorazmlik ijodkor Qutb Xorazmiyning “Xusrav va Shirin” dostoni taniqli ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviyning mashhur “Panj ganj”idan o‘rin olgan “Xusrav va Shirin” dostoni asosida vujudga kelgan bo‘lib, unda Qutb Xorazmiyning ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-talimiy, irfoniy-ilohiy qarashlari o‘z ifodasini topgan. Shoir Nizomiy Ganjaviy dostonini o‘zbek tiliga muvaffaqiyatli o‘girish barobarida, unga jiddiy yangiliklar kiritib, erkin-ijodiy tarjimaning mumtoz namunasini meros qoldirdi.

Shu o‘rinda turkiyzabon shoirlar asarlarining ozarbayjon shoiri Fuzuliy ijodiga ta’siri haqida ham alohida to‘xtalish joiz. Fuzuliy boy adabiy an’anaga ega bo‘lgan turkiy adabiyotning yetuk namoyandalari Atoiy, Lutfiy, Alisher Navoiy ijodini katta mehr, ixlos bilan o‘qib-o‘rganib, ularning mahorat sirlaridan bahramand bo‘lgan. Shoir ijodiga, ayniqsa, Lutfiy bilan Navoiy kuchli ta’sir ko‘rsatgan. Chunki Alisher Navoiy o‘zbek adabiyotida yangi va yuksak bir tajriba yaratdi. Bu muvaffaqiyatli tajriba Navoiydan keyingi davr ijodkorlari uchun taraqqiyot yo‘llarini belgilab berdi. Har bir ijodkor Navoiy ijodidan mahorat sirlarini o‘rgandi. Uning mahorat maktabida toblanib, o‘ziga xos yangi ohang va uslub sohibiga aylandi. Bu maktab saboqlaridan bahramand bo‘lgan Fuzuliy ijodini tadqiq qilishda Navoiy ijodiy merosiga ahamiyat qaratish lozimligini anglatadi.

Ijodiy an’ana va adabiy ta’sir masalasiga kengroq yondashar ekanmiz, xorazmlik yana bir ijodkor Ahmad Tabibiy nomini eslashning o‘zi kifoya. Chunki Ahmad Tabibiy Fuzuliyning “Haft jom” asarini fors-tojik tilidan o‘zbekchaga tarjima qilgan [Asadov, 3.230.]. Undan ilhomlanib “Yeti ravza” nomli asar ham yozgan.

Fuzuliyning “Haft jom” asari davrning ijtimoiy muammolarini, shoir shaxsiyatining o‘ziga xos qirralarini ro‘y-rost ifodalab bergan betakror ijod namunasidir. Bu asar soqiynoma janrining yetuk namunalaridan hisoblanib, hazrat Navoiy qalamiga mansub soqiynoma ta’sirida ijod qilingani asarning ahamiyatlilik darajasini yana-da oshiradi. Soqiynomalarni maxsus o‘rgangan adabiyotshunos olim M.Asadov bu haqda shunday yozadi: “XIX asrda yaratilgan o‘zbekcha soqiynomalar esa vazniga ko‘ra ham bir-biridan farqlanadi. Masalan, Ahmadjon Tabibiyning soqiynomalari sari’ bahri (sari’i musaddasi matviyi mavquf)da yozilgan...” Shu o‘rinda M.Asadov Tabibiy soqiynomalari yuzasidan teran tahlillarni amalga oshirganini ta’kidlash zarur.

“Haft jom” (“Yeti jom”) soqiynomasida Fuzuliy May, Daf, Tor, Ud, Setor, Qonun va mutrib bilan dildan suhbatga kirishar ekan, o‘z ruhiy olamida yuz bergan o‘zgarishlar, borliq va insoniyat haqidagi teran hayotiy-falsafiy mushohadalarni bayon qilgan. Fuzuliy soqiynomasi tasavvufiy mazmundagi asardir.

Ayni paytda Fuzuliy soqiynomasi o‘zbek adabiyotida yaratilgan soqiynomalar, jumladan, Ahmad Tabibiy asarlari uchun bir adabiy turtki vazifasini o‘tagan edi.

Ya'ni endi Tabibiy soqiynomalarida ijtimoiy-falsafiy, tasavvufiy mazmun aynan soqiyga murojaat orqali yoritiladi.

XIX asr o'zbek adabiyotida ijod qilingan soqiynomalarda asar mazmuni lirik qahramon his-tuyg'ularining tabiati bilan bog'liq. Jumladan, Tabibiy qalamiga mansub quyidagi soqiynomada shoirning ichki tug'yonlari "soqiyo", "soqiy" murojaatlari orqali nido san'ati vositasida yuzaga chiqqan:

Ketur, soqiyo, bodayi lolafom,

Bo'lay no'sh etib, oni mast-u xirom...

Yoki yana bir o'rinda shunday qo'llaniladi:

Ketur, soqiy, qadahni g'amzudodur,

Ki, g'amlar kasrati jonim olodur...

Shoir ushbu soqiynomada insonni moddiy dunyo tashvishlarini, g'amlarini yengib o'tishga chorlaydi. O'tayotgan umrni g'animat bilish, uning har lahzasini quvonch bilan qarshi olishga undaydi:

Ketur, soqiy, sharobi arg'uvoni –

Ki, ko'nglumga sharob bergay safoni...

Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, Tabibiy ushbu soqiynomada hayotiy xulosalarini ham ifoda eta olgan. Shoirning teran tafakkuri, iqtidori, mahorati ushbu betakror ijod namunasi vositasida yana bir bora namoyon bo'lgan, yangi qirralarini kashf etgan.

Adabiy jarayondagi har qanday yangilanish an'analar zaminida paydo bo'ladi. Har bir ijodkor o'zidan keyingi shoirlar ijodiga ham, zamondosh shoirlar ijodiga ham ma'lum darajada ta'sir ko'rsatmasdan qolmaydi. Shu bilan birga bu ta'sirlar, adabiy aloqalar shoir ijodiy faoliyatida ro'y beradigan novatorlikka – yangilikka sabab bo'lishi mumkin. Ijodiy jarayonda har qanday shoir o'zga san'atkor ta'sirini, ayniqsa, ustoz ijodkorlar ta'sirini his etmay iloji yo'q. Adabiy izdoshlik va ta'sir masalasi shoirning salaflari g'azallariga muxammas bog'lash mahoratida ham yaqqol ochiladi. Adabiyotimiz tarixini kuzatadigan bo'lsak, hech bir ijodkor Tabibiy singari 80 dan ortiq ijodkor g'azallariga muxammas bog'lamagan. Uning "Hayratul ushshoq" qo'lyozma devonida Lutfiy, Navoiy, Husayniy, Fuzuliy, Munis, Ogahiy kabi mashhur so'z san'atkorlari qatorida ijodi bizga unchalik tanish bo'lmagan Nasib, G'aribiy, Boqiy, Avniy, Noiliy, Laylo, Zevar, Fitnat, Sham'iy, Mohir, Muhibiy, Somiy, Quddusiy, Adliy kabi shoirlar g'azallariga bog'langan taxmislari mavjudligi fikrimiz dalilidir. Ahmad Tabibiy ko'plab turkiyzabon va forsiyzabon so'z san'atkorlari badiiy mahoratidan ilhomlangan. Shoir ijodini tahlil etar ekanmiz, uning ijodkor sifatida shakllanishida, ayniqsa, Navoiyning ijodiy merosi kuchli ta'sir etgani kuzatiladi. Tabibiyning ko'plab turkum asarlari aynan Navoiy asarlariga o'xshatmalar tarzida yozilgan. Bu hol shoirning buyuk mutafakkir Alisher Navoiy ijodiga naqadar ixlosmand bo'lganini ko'rsatadi.

Xullas, Ahmad Tabibiy ijodida ozarbayjon shoiri Fuzuliy ijodidan ilhomlanish natijasida yangi janrlar: soqiynoma va betakror muxammaslar yaratildiki, ushbu adabiy janrlar poetikasi va qiyosiy tadqiqi adabiyotshunosligimizning galdagi vazifalaridandir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2002.-560 b.
2. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug‘ati – Toshkent: Akademnashr, 2010. – 400 b.
3. M.Asadov. Soqiynoma: tarix va poetika. – Toshkent: “Tafakkur”, 2020. – 350b.

MUHAMMAD FUZULIY: “LAYLI VA MAJNUN” DOSTONIDA JANRLAR MASALASI

Oybarchin Abdulhakimova,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti,
Yulduz Abdulhakimova,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti

ANNOTATSIYA. Maqolada atoli ozarbayjon mutafakkiri Muhammad Fuzuliyning “Layli va Majnun” dostonida qo'llanilgan janrlar haqida so'z yuritiladi. Fuzuliy doston yaratishda ruboiy, soqiynoma, g'azal, murabba' kabi bir qancha janrlardan unumli foydalanganligi, shoirning “Layli va Majnun” dostoni o'zidan avval yaratilgan ishq qissalariga o'xshash va farqli tomonlari misollar orqali dalillangan.

АННОТАЦИЯ. В статье говорится о жанрах, использованных в эпосе известного азербайджанского мыслителя Мухаммада Физули “Лейли и Меджнун”. Удачное использование Физули в создании эпоса Физули нескольких жанров, таких как рубай, сокинама, газель, мурабба, на примерах доказывається сходство и отличие эпоса поэта “Лайли и Меджнун” от любовных историй, созданных до него.

ANNOTATION. The article talks about the genres used in the famous Azerbaijani thinker Muhammad Fuzuli's epic “Layli and Majnun”. Fuzuli's successful use of several genres, such as rubai, sokinama, ghazal, murabba', in the creation of Fuzuli's epic, the similarities and differences of the poet's epic “Layli and Majnun” from the love stories created before him are proved through examples.

Kalit so'zlar: doston, ruboiy, soqiynoma, Layli, Majnun.

Ключевые слова: дoston, рубай, сокинама, Лейли, Меджнун.

Key words: doston, ruba'i, sokinama, Layli, Majnun.

Alisher Navoiy “Xamsa”si yaratilgandan keyin oradan yarim asr vaqt o'tmay, xamsanavislik an'anasidan uzoqlashish holatlari uchray boshladi. Bu xususiyat, usmonli va ozariy turklar uchun xos ekanligi bilan xarakterlanadi. “Qayd etmoq lozimdirki, turk adabiyotida “Xamsa” yozmoq an'anasi birmuncha farqli inkishof etdi va turk shoirlari o'z “Xamsa”laridagi dostonlar mavzularining o'zgachaligi bilan Nizomiydan farqlandilar” [1, 80]. Endi bu davrga kelib, turkiy adabiyotda “Xamsa” dostonlari mavzularini o'zgartirish, vaznlardan chekinish, dostonlar tarkibiga yangi shakl va janrlarni kiritish tamoyili paydo bo'la boshladi. “... aytish mumkinki, Navoiy forsiyzabon shoirlarga turkiy tilda “Xamsa” yozish mumkinligini isbotlab bergan va murakkab adabiy vazifani ado etib bo'lgandan keyin, turk dunyosi endi bemalol an'anaviylikdan chekinib, o'zi istagan shaklda beshlik yaratish imkoniga ega bo'ldi” [2,65].

Aynan shu fikrni Muhammad Fuzuliyning “Layli va Majnun” dostoniga nisbatan ham aytish mumkin. Fuzuliy dostoni Sharq dostonchilik an'alariga muvofiq yozilgan bo'lsa-da, biroq ozarbayjon shoiri o'z dostonini masnaviyni o'zida yozish bilan chegaralanib qolmay, unga bir qator janrlarni ham qo'shadi. Shoirning o'zi bu haqda 9-bobda, ya'ni “Soqiy bilan bo'lgan suhbat”da shunday deydi:

Gəh taərzi- qəsidə əylərəm saz,
Şəhbazini olur büləndpərvaz.

Gəh də'bi –qəzəl olur şüarim,
Ol də'bə rəvon verər qərörim.
Gəh məsnəviyə olub həvəsnak
Ol bəhrdə istərəm düri-pak.[3,34]

Fuzuliy yuqorida bayon etganidek, o'zining ijodiy imkoniyatlariga baho beradi. Ya'ni yozgan qasidasi parvozi baland burgut kabi soz va yoqimli ekanligi, g'azal bitishni maqsad qilganida esa fikri yana-da ravon bo'lmoqligi va masnaviy yozishni istar ekan, ijod ummonidan dur kabi pok so'zlarni terishni niyat qiladi.

Fuzuliy dostoni nasriy debocha bilan boshlanadi. Debocha 238 so'zdan iborat bo'lib, unda shoir Layli va Majnun afsonasini bayon etishda Allohdan kuch va g'ayrat so'raydi. Debocha saj' usulida yozilgan va bayon etish uslubiga ko'ra Alisher Navoiy nasriy asarlari, xususan, “Mahbubul qulub” va “Munojot”ni eslatadi.

Salaflar dostonlari singari Fuzuliyning “Layli va Majnun” dostonidagi boblarga ham sarlavha qo'yilgan, biroq Navoiy dostonidan farq qilib, unda baroati istehlol yetakchilik qilmaydi, har bir bob “Bu...” so'zi bilan boshlanib, -dir

bog‘lamasi bilan yakunlanadi. Dastlabki bob ham sarlavhaga ega: “Bu, həzrəti-izzətdən həmd ilə istimdadi-mətalibdir və asari-şükr ilə istid'ayi-sətri-laibdir”.

Doston tarkibiga masnaviydan tashqari ruboiy, g‘azal, soqiynoma, murabba’, qasida kabi janrlar ham kiritilgan bo‘lib, ular dostonning ta’sirchanligini oshirib, fikrning oson tushunilishini ta’minlagan.

Doston boshlanmasida 3 ta ruboiy keltirilgan. Ruboiylar bir-birini to‘ldirish asnosida, ayni paytda ma’noviy jihatdan dostonning asl mazmunini ochib berishga ham xizmat qiladi. Ilk ruboiy an’anaviy hamd mazmunida bo‘lib, quyidagi misralardan iborat:

Ey nəʼşəti –hüsni- eşqə tə'sir qılan!

Eşqifə binayi- kövni tə'mir qılan!

Leyli səri- zülfini girehdir qılaü!

Məsnuni- həzin boynina zənsir qılan!

Shoir ruboiyda Allohga munojot qilib, shunday deydi: Sen ishqing bilan husnlar na’shasiga ta’sir qilding. Va bu Ishq bilan qalblar binosini ta’mir qilding, go‘zallashtirding, poklading. Va Laylining (yoki Laylidek minglab ma’shuqlarning) zulfini zanjir qilib, Majnunlarning bo‘yniga ishq savdosini osding, qalbiga tushgan ishq dardi uchun Yaratganga murojaat qiladi.

Turk olimi Burhan Basharslan “Fuzûlî'nin Leylâ ve Mecnûn Mesnevisi – Dibaçe” nomli maqolasida yuqoridagi ruboiyni quyidagicha sharhlaydi: “Birinci ruboiyda shoir koinotning ishq bilan yaratilganligi haqida aytar ekan, Haqdan yorining vaslini tilab yolvoradi. Menimcha, bu ruboiyda husn va ishq tushunchalaridan husn Layliga, ishq esa Majnunga ishora qiladi”. [4]

Tutsam tələbi -həqiqətə rahi- məsaz,

Əfsanə bəhanəsilə orz etsəm raz,

Leyli səbəbilə vəsfim etsəm ag‘az,

Məsnun dili ilə etsəni izhari- niyaz.

Navbatdagi ruboiyda esa Fuzuliy dostonidan ko‘zlangan maqsadi haqida so‘zlaydi: “Talabgor bo‘lgan haqiqatimga yetishda majoz yo‘lini tutsam va bu afsona bahonasida o‘z rozimni arz qilsam. Laylini sababchi qilib Sening vasfingni boshlasam, Majnun tili bilan o‘z izhorimni bayon etsam”.

Ikkinchi ruboiyni Burhan Basharslan talqinida kuzatsak: “Fuzuliyning haqiqat talabida rah-i majoz tutishi nimani anglatadi? Shunday holat borki, haqiqat bor va bu haqiqat majoz orqali talab qilinadi. Menimcha, bu jumlada devon she’riyatiga xos ifoda yashiringan. Chunki nasriy qismdan ham tushunilishicha, Layli va Majnun ikki timsoldir. Layli – haqiqat timsoli, Majnun esa talabgorning timsoli”[5]. Ushbu sharhga qo‘shimcha qilib aytish mumkinki, Laylining husni orqali Alloh o‘z jamolini tajalliy etgan bo‘lsa, Fuzuliy Layli vasfini ta’riflar ekan, bevosita Allohni

madh etgan bo‘ladi. Majnun tili bilan qilingan dil izhori aslida Layli orqali Allohga qaratilgandir.

So‘nggi ruboiyda shoir yana Allohga munojot qilib, dostonidan ko‘zlagan maqsadini amalga oshirishini, iqbolini porloq etib, Laylining har bir so‘zini dilga yoquvchi qilishini va Majnunning so‘zini jonso‘z, jigarso‘z qilishini so‘raydi.

Dostonning dastlabki boblari masnaviy shakli bilan ibtido topgach, Payg‘ambarimiz me‘rojiga bag‘ishlangan na‘tdan so‘ng, na‘t-qasida keladi. Qasida talmi’ san‘ati asosida yozilgan bo‘lib, undan uch tilda: arab, fors va ozar tilida bitilgan baytlar o‘rin olgan. Hajman 19 baytdan iborat. Payg‘ambarimiz (s.a.v) vasfiga bag‘ishlanadi. Unda Rasulullohning Alloh tomonidan mo‘minlarga xabarchi qilib yuborilganliklari, u kishining panohida bo‘lganlarga zarar yetmasligi, Alloh U kishini azizlardan-da aziz qilib yaratgani haqida aytilsa, dostonning keyingi o‘rinlarida qasida forsiy tilda davom etadi. Unga ko‘ra, Iso (a.s) ham falakka chiqdi, biroq uning maqomi Muhammad (s.a.v)ning qadr-qiymatichalik emas. U zot Me‘rojga ko‘tarildilar. Bu daraja oldida Muso (a.s) chiqqan Tur tog‘ining qiymati qadsizdir. Ibrohim (a.s)ga atab yoqilgan o‘tni o‘chirgan ham U zotning suvlari edi. Payg‘ambar shariatidan yuz o‘girmoq kufr, U zotdan o‘zgaga ergashmoq esa murtadlik belgisidir, deydi. Qasida Fuzuliyning U Zotdan rahm tilab, shafolat ila hojatini ravo qilishi haqidagi tilak-duosi bilan yakunlanadi:

Ya Mustəfa, Füzuliyi-möhtacə rəhm edüb,
İzhari-iltifat ilə qıl hacətin rəva.

Qasida qofiyalanish tizimi va qo‘llanilgan she‘riy o‘lchov nuqtayi nazaridan dostonning asosiy shakli – masnaviydan farq qiladi. Unda aruz tizimining muzori‘i musammani axrabi makfufi mahzuf vazni (afoyili va taqti‘i: maf‘uvlu foilotu mafoiylu foilun, – – V / – V – V / V – – V / – V –) istifoda etilgan.

Doston tarkibida kelgan yana bir qasidada Sulton Sulaymon Qonuniy ta‘rifi keltirilgan bo‘lib, hajman 21 baytdan iborat. Qasida sulton madhiga bag‘ishlangan 10 bobga ilova tarzida berilgan. Shoir unda zamona sultonining tengsiz himmat sohibi, dinning chin panohi, orif, fozil, ulamolarning rahnamosi ekanligini aytar ekan, uni madh etmagan til armonda ekanligini ta‘kidlaydi.

Ushbu qasida ham vazn nuqtayi nazaridan dostonida qo‘llanilgan asosiy she‘riy o‘lchov chegaralaridan chiqadi: unda hazaj bahrining hazaji musammani solim (mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun, V---/V---/V---/V---) vazni qo‘llanilgan.

Doston tarkibiga bitta soqiynoma ham kiritilgan bo‘lib, u 8 bobga ilova qilingan. Soqiynoma 62 baytdan iborat. Unda shoir soqiyga murojaat qilib, o‘zini sadaf, soqiyni esa yomg‘ir deb ataydi va Nizomiy, Navoiy kabi ulug‘larning nomlarini tilga olib, ular o‘zlari yashagan davr shohlarining nazariga tushganligini faxr bilan tilga oladi:

Bulmuşdi səfayi-dil Nizami,
Şirvanşəhə düşüb girami.
Olmuşdu Nəvaiyi-süxəndon
Mənzuri-şəhənşəhi-Xorasan.

(Mazmuni: pok qalbli Nizomiya Shirvanshohning nazari tushdi. Navoiy suhandonligi bilan Xuroson shahanshohiga manzur bo'ldi.)

Soqiynoma davomida Fuzuliy iztirob bilan endi bulardek go'zal so'z aytuvchi qolmaganligini, ular ulug' ijodkor sifatida doimo darveshlik hirqasini egnilaridan yechmaganliklarini e'tirof etadi. Shoir o'zini ularning davomchisi sanab, so'zni ustuvor bilib, egniga hirqa tashlashni niyat qiladi. So'zning ilohiy ekanligini ta'kidlab, "buning uchun menga har majlislarda adovat qilsalar ham, g'araz qilsalar ham men buni tahsin deb qabul qilaman", deydi:

Çün qalmadı, qalmadı fəsaḥət,
Ərbabi-fəsaḥət iḡrə rahət.
Ol taifə çəkdi xirqəyə baş,
Halətlərin etməz oldular faş.
Eylər həsəd əhli bağlayib kin,
Təhsin əvəzinə neḡyü nifrın.

Soqiynoma masnaviy shaklida bitilgan bo'lib, vazn nuqtayi nazaridan ham dostonning asosiy she'riy o'lchoviga mos keladi.

Fuzuliyning dostonida 24 ta g'azal keltiriladi. Doston tarkibida keltirilgan har bir g'azal shoir fikrini isbotlab qolmay, dostonning umumiy mazmunini ochishga ham xizmat qiladi. G'.Aliyevning ma'lumot berishicha, "Layli va Majnun" dostoni tarkibiga g'azallarning kiritilishi Ashraf Marog'iydan boshlanadi. Fuzuliy ham o'z dostonida Ashrafning bu an'anasini davom ettiradi[6, 74].

Doston tarkibiga kiritilgan jami g'azallar 162 baytni tashkil etadi. G'azallarning 8 tasi Layli tilidan, 12 tasi Majnun tilidan, 2 tasi Fuzuliy tilidan va 2 tasi munojot g'azalidir.

Fuzuliy dostonining syujet tarkibiga 2 ta murabba' kiritilgan. Ma'lumki, murabba' janrining kelib chiqishi xalq og'zaki ijodiga borib taqaladi. Turkiy adabiyotda bu janrni ilk marotaba Ahmad Yassaviyning ijodida ko'rishimiz mumkin. Undan so'ng Mashrab, Ogahiy, Avaz O'tar, Muqimiy kabi ijodkorlar bu janrda barakali ijod qilishdi.

Fuzuliy murabba'larining umumiy hajmi 26 bayt. Majnunning tilidan keltirilgan murabba' "Bu, Məcnundan Leyliyə bir nameyi-itabamizdir və peyğami-şikayətəngizdir" bobiga ilova qilingan bo'lib, ramali musammani mahzuf (foilotun-foilotun-foilotun-foilon) vaznida bitilgan.

Layli tilidan keltirilgan murabba' esa dostonning "Bu, Leylinin Mecnuna peyğami-cavabidir və üzrü itabidir" bobiga ilova qilingan bo'lib, uning vazni hazaji musammani solimdir (mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun).

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Араслы Н. Низами ва турк эдабяти. – Баку: ЭЛМ, 1980. – С. 80.
2. Юсупова Д. "Хамса" поэтикаси: вазн, қофия ва мазмун муштараклиги. – Т.: "ТАМАДДУН", 2021. – Б.65.
3. М.Ғузали.-В.: ШЭРҚ-ҚЭРВ, 2005.-В.34.
4. Бурҳан Башарслан. Fuzulinin "Leyla vu Macnun" Mesnevisi. Dibase. <http://www.marmarailahiyat.com/fuzulinin-leyla-vu-mecnun-mesnevisi-dibase> (muif blog); 14 Augustos 2019
5. Бурҳан Башарслан. . Fuzulinin "Leyla vu Macnun" Mesnevisi. Dibase. <http://www.marmarailahiyat.com/fuzulinin-leyla-vu-mecnun-mesnevisi-dibase> (muif blog); 14 Augustos 2019.
6. Алиев Г. Темы и сюжеты Низами в литературах народов востока. – М.: "Наука", 1985. – С. 74.

THE COMPARATIVE ANALYSIS OF SYMBOLS IN ENGLISH LITERARY WORKS

**Zoya Sarsenbayeva,
PhD., D.Sc. Candidate,
Termez state university**

Annotation. This article describes an in-depth examination of the symbolic elements present in a variety of English literature. Through a comparative approach, the article explores how symbols are used across different texts, genres, and time periods to convey meaning, themes, and emotions. By analyzing common motifs and recurring symbols, the author provides insights into the ways in which symbolic language evolves and resonates within the English literary tradition.

Annotatsiya. Ushbu maqolada turli xil ingliz adabiyotlarida mavjud bo'lgan ramziy elementlarning chuqur o'rganilishi tasvirlangan. Qiyosiy yondashuv orqali maqolada ma'no, mavzular va his-tuyg'ularni yetkazish uchun turli xil matnlar, janrlar va vaqt oralig'ida belgilar qanday qo'llanilishi o'rganiladi. Muallif umumiy motivlar va takrorlanuvchi ramzlarni tahlil qilib, ingliz adabiy an'alarida ramziy tilning rivojlanishi va aks sado berishi haqida tushuncha beradi.

Аннотация. В этой статье описывается углубленное рассмотрение символических элементов, присутствующих в разнообразной английской литературе. Используя сравнительный подход, в статье исследуется, как

символы используются в разных текстах, жанрах и периодах времени для передачи значения, тем и эмоций. Анализируя общие мотивы и повторяющиеся символы, автор дает представление о том, как символический язык развивается и находит отклик в английской литературной традиции.

Key words: symbols, English, comparative analysis, literary works, symbolic language.

Kalit soʻzlar: ramzlar, ingliz tili, qiyosiy tahlil, adabiy asarlar, ramziy til.

Ключевые слова: символы, английский язык, сопоставительный анализ, литературные произведения, символический язык.

INTRODUCTION. The comparative analysis of symbols in English literary works holds significant importance for scholars and readers alike. By examining how symbols are used across different texts, authors, and periods within the English literary tradition, this research endeavor offers valuable insights into the evolution, significance, and interpretation of symbolic language in literature. Understanding Symbolic Universality and Variation: One of the key benefits of comparative analysis is its ability to elucidate both the universal themes and the nuanced variations in symbolic language across different texts. At the same time, comparative analysis also allows for the exploration of how symbols may be adapted, reinterpreted, or culturally specific in different contexts. Tracing Symbolic Patterns and Themes: Through comparative analysis, researchers can trace symbolic patterns and themes that span multiple texts and literary periods within the English tradition. Examining Authorial Intent and Reception: Comparative analysis allows scholars to examine how authors employ symbols to convey meaning, themes, and emotions within their works, as well as how these symbols are interpreted and received by readers. By comparing the use of symbols across different authors or texts, researchers can discern authorial techniques, stylistic choices, and thematic concerns, offering insights into the creative processes and intentions behind the construction of literary symbolism. Furthermore, comparative analysis also sheds light on how readers interpret and respond to symbols, illuminating the dynamic interaction between text and reader in the construction of meaning. Fostering Interdisciplinary Dialogue: The comparative analysis of symbols in English literary works fosters interdisciplinary dialogue and collaboration between scholars from various fields, including literary studies, cultural studies, psychology, anthropology, and semiotics.

LITERATURE REVIEW. The use of symbols in English literature is a prominent feature that enriches narratives and enhances the reader's understanding of the text. The Symbolism of Nature: Nature symbolism is a recurring motif in English literature, with authors drawing upon the natural world to convey themes of growth, renewal, and the human condition. In works such as William Wordsworth's

“Lines Composed a Few Miles Above Tintern Abbey” [12], the natural landscape serves as a symbol of spiritual transcendence and the passage of time. Similarly, in Emily Brontë’s “Wuthering Heights” [6], the moors symbolize the wild and untamed aspects of human nature, reflecting the characters’ inner turmoil and emotional intensity. Religious and Mythological Symbols: Religious and mythological symbols play a significant role in many English literary works, drawing upon biblical narratives, classical mythology, and folklore to imbue the text with deeper layers of meaning. For example, John Milton’s “Paradise Lost” [10] employs religious symbolism to explore themes of sin, redemption, and the nature of evil, with characters like Satan and Adam symbolizing larger theological concepts. Similarly, T.S. Eliot’s poem “The Waste Land” [7] is replete with references to mythological figures and religious motifs, inviting readers to decipher the symbolic significance of these allusions. Political and Social Symbols: Symbols are often used in English literature to critique or comment on political and social issues of the time. George Orwell’s “Animal Farm” [11] for instance, employs animal symbolism to satirize the events of the Russian Revolution and the rise of totalitarianism. The pigs represent the ruling elite, while the other animals symbolize various social classes and political ideologies, making the novel a powerful allegory for the corruption of power. Similarly, William Golding’s “Lord of the Flies” [9] uses symbols like the conch shell and the beast to explore themes of civilization, savagery, and the fragility of social order. The Symbolism of Objects and Settings: Objects and settings are often imbued with symbolic significance in English literature, serving as metaphors for broader themes and ideas. In F. Scott Fitzgerald’s “The Great Gatsby” [8] for example, the green light at the end of Daisy’s dock symbolizes Gatsby’s unattainable dream of wealth and social status, while the valley of ashes represents the moral decay and corruption of the American Dream. Similarly, in Virginia Woolf’s “To the Lighthouse” [13] the lighthouse becomes a symbol of transcendence and the quest for meaning in the face of mortality.

DISCUSSION. The comparative analysis of symbols in English literary works offers valuable insights into the ways in which authors from diverse backgrounds utilize symbolic language to convey meaning, themes, and emotions within their narratives. Firstly, comparative analysis allows for the identification of universal symbols and themes that recur across different works of English literature [1]. For example, motifs such as light and darkness, the journey, and nature are commonly found in literature from various periods and genres, each carrying rich symbolic significance. By comparing how these symbols are employed in different texts, scholars can uncover underlying patterns and archetypal meanings that speak to fundamental aspects of the human experience. Secondly, comparative analysis

facilitates cross-cultural dialogue and understanding by examining how symbols are interpreted and represented in different cultural contexts. English literature encompasses a diverse range of voices, perspectives, and traditions, from Anglo-Saxon poetry to postcolonial literature. By comparing symbols across these diverse cultural and historical contexts, scholars can gain insights into how cultural beliefs, values, and experiences shape the use and interpretation of symbols within literary works.

CONCLUSION. In conclusion, the comparative analysis of symbols in English literary works is a fruitful approach that enriches our understanding of the complexities and nuances of symbolic language. This comparative perspective enhances our appreciation of the diversity and richness of English literature while illuminating the universal themes and human experiences that unite literary works across time and space. From nature symbolism to religious allegory, political satire, and object symbolism, symbols play a crucial role in shaping the interpretation and appreciation of English literature. Moving forward, further research in this area can contribute to a deeper understanding of the symbolic language of literature and its impact on readers.

REFERENCES

1. Eagleton, Terry. *Literary Theory: An Introduction*. John Wiley & Sons, 2008.
2. Frye, Northrop. *Anatomy of Criticism: Four Essays*. Princeton University Press, 1957.
3. Leitch, Vincent B., et al. *The Norton Anthology of Theory and Criticism*. W. W. Norton & Company, 2018.
4. Shakespeare, William. *The Complete Works of William Shakespeare*. Oxford University Press, 1988.
5. Wordsworth, William. *The Complete Poetical Works of William Wordsworth*. Houghton Mifflin Company, 1891.
6. Brontë, E. (1847). *Wuthering Heights*.
7. Eliot, T.S. (1922). *The Waste Land*.
8. Fitzgerald, F. Scott. (1925). *The Great Gatsby*.
9. Golding, W. (1954). *Lord of the Flies*.
10. Milton, J. (1667). *Paradise Lost*.
11. Orwell, G. (1945). *Animal Farm*.
12. Wordsworth, W. (1798). *Lines Composed a Few Miles Above Tintern Abbey*.
13. Woolf, V. (1927). *To the Lighthouse*.

**RÜSTƏM ƏLİYEVİN TƏDQİQATLARININ AZƏRBAYCAN
ƏDƏBİYYATINDA NİZAMİ GƏNCƏVİ OBRAZININ
FORMALAŞMASINA TƏSİRİ
(Oqtay Salamzadənin “Əsrlərin sirri” romanı əsasında)**

**Əlimuxtar Muxtarov,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
AMEA Gəncə Bölməsi Nizami Gəncəvi Mərkəzinin direktoru**

ÖZET

Oktay Salamzadə'nin “Asrların Sırrı” adlı romanının, Azərbaycan edebiyatında Azərbaycanın dünyaca ünlü şair və düşünürü Nizami Gencevi'nin imajının yenidən canlandırıldığı, çeşitli cilt və türlerdeki eserləri arasında şairin hayatına adanmış sanatsal bir örnek olduğunu söyleyebiliriz.

Oktay Salamzadə'nin “Asrların Sırrı” adlı romanı, büyük Azərbaycan şairi ve düşünürü Nizami Gencevi'nin seleflerini, onun kaygılı hayatını ve kutsal milli mirasımızın en değerli eseri olan “Hamsa”sının korunmasını anlatan üç bölümden oluşmaktadır. “Gence kapısı”, “Peygamberin adaşı”, “Altın aslan defnesi” olarak adlandırılan bu bölümlerde, Nizami Gencevi'nin yanında görev yapmış dünyaca ünlü birçok devlet ve kültür şahsiyetinin, milli kahramanların belgesel-sanatsal görüntüleri oluşturulmuşdu. Ulusal hareketlerin muhteşem plaketleri sanatsal bir şekilde tasvir edilmişti. Romanda olaylar XI-XII yüzyıllarda geçmektedir.

O.Salamzadə'nin eserinde Rüstəm Aliyev, Nizami Gencelinin konuşmasında verdiği fikirlerin kurgu olmadığını belirterek, bunların şaire ait olduğunu vurgulayır. Rüstəm Aliyev Nizamcılığın önde gelen bilginlerinden biri, romanın olay örgüsünde tarihsel kronolojinin doğru yönde gelişmesi gerektiğini ve tarihsel gerçekliğin ihlal edilmemesi gerektiğini kesin bir dille yazmıştı: “Düşünebiliyor musunuz, ne ben, ne de bir başkası açık” ve “gizli” eleştirmenler Oktay Selamzadə'nin bir yerlerde tarihi olayların çarpıttığını, değiştirdiğini ve ya öznellliğini feda ettiğini söyleyebilirler”. Rüstəm Aliyev eserin yaratılmasındaki rolünden de bahsederek yazıyordu: "Eser henüz el yazması halindeyken ben onu çekiçe iyice “dövdüm” ve suyunu çıkardım” .

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, obraz, roman , Oktay Salamzadə, “Əsrlərin Sirri”

Ключевые слова: Низами Гянджеви, персонаж, роман, Октай Саламзаде, “Тайна веков”

Key words: Nizami Ganjavi, character, novel, Oktay Salamzadeh, “Secret of the Ages”

Əsas mətn:

Hələ keçən əsrin 80-ci illərinin sonlarında yazılaraq ərsəyə gələn “Əsrlərin sirri” romanının çox yaddaqalan tarixçəsi vardır. Belə ki, əsərin yazılmasında, mövzusunun seçilməsində klassik irsimizin, xüsusilə Nizami Gəncəvi şəxsiyyətinin, dühasının, yaradıcılığının araşdırılmasının böyük himayədarı Ulu öndər Heydər Əliyevin bənzərsiz xidmətləri olub. Mərhum Oqtay Salamzadə yazırdı: “Dahi şəxsiyyət, Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevlə 1989-cu ildə Moskvadakı görüşümüz zamanı Nizami Gəncəvinin həyatından bəhs edən “Əsrlərin sirri” kitabımı ona hədiyyə edərkən, o mənə dedi ki, Nizami ilə kifayətlənmə, Füzulidən də yaz, çünki onun da ədəbi irsi bizim üçün əvəzsizdir. Füzulinin təsiri altında Üzeyir Hacıbəyli, alimlər, rəssamlar gözəl əsərlər yaradıblar. Sən də milli mədəniyyətimizə “Əsrlərin sirri” kimi əsərlə yanaşı, Füzuli fəlsəfəsindən və sevgi iztirabından bəhs edən bir əsər bəxş et! Füzuli bizim mənliyimizdir!”

Azərbaycan ədəbiyyatında dünya şöhrətli şair və mütəfəkkir olan Nizami Gəncəvinin obrazının canlandırıldığı müxtəlif həcmli və müxtəlif janrda əsərlərin içində bütövlükdə şairin həyatına həsr olunmuş bədii nümunə Oqtay Salamzadənin “Əsrlərin sirri” romanıdır, deyə bilərik. Nizami Gəncəvinin həyatına həsr olunmuş əsərlərin çoxalmasına olan ehtiyacı və “Əsrlərin sirri” romanının əhəmiyyətini görkəmli Nizamişünas Rüstəm Əliyev “Böyük roman, dar koma” (Oqtay Salamzadənin “Əsrlərin sirri” romanı barədə) dilə gətirirdi: “Oqtaydan əvvəl Nizaminin dövrü və həyatı barədə həm xırda, həm də Məmməd Səid Ordubadinin “Qılınc və qələm” kimi bədii cəhətdən oxunaqlı romanı yazılmış, İsa Hüseynovun və Eldar Quliyevin ssenarisi əsasında iki seriyalı (açığını desək, o qədər də uğurlu çıxmayan) “Nizami” filmi çəkilmiş, Mehdi Hüseynin eyni adlı dramı səhnə təcəssümünü tapmışdır. Bu qıtlığın özü də özlüyündə nə isə deyir, daha doğrusu, onu göstərir ki, bu dörd-beş damladan Nizaminin böyük həyatını öz anbarlarında gizlədən nəhəng gəmilərin üzməsi üçün deryaya pay ola bilməzdi.”(4.26-27)

Oqtay Salamzadənin “Əsrlərin sirri” romanı dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin sələflərindən, özünün keşməkeşli həyatından və “Xəmsə”nin müqəddəs milli irsimizin ən dəyərli abidəsi kimi qorunub himn ediləndən bəhs edən üç hissədən ibarətdir. “Gəncə qapısı”, “Pyğəmbərin adaşı”, “Qızıl şir dəfinəsi” adlanan bu hissələrdə Nizami Gəncəvi ilə yanaşı fəaliyyət göstərən bir sıra dünya şöhrətli dövlət və mədəniyyət xadimlərinin, xalq qəhrəmanlarının sənədli-bədii obrazları yaradılmış, ümumxalq hərəkətlərinin möhtəşəm lövhələri sənətkarlıqla təsvir edilmişdir. Romandakı hadisələr XI-XII əsrlərdə cərəyan edir. Gözlərimiz önündə Azərbaycanın qüdrətli Atabəylərinin, Əbül Əla, Xaqani, Mücirəddin Beyləqani kimi şairlərinin, Xacə Ömər, Əbu Bəkr Qəzənfər, İmadəddin Dövlə, Əhsətan, üsyankar Bəndər kimi şəxsiyyətlərin obrazları canlanır. Rüstəm Əliyev əsərin məzmunu haqqında düşünürdü ki, “Əsərdə yüzlərlə obraz var. Bunların hamısı bilavasitə Nizami ilə bağlıdır. Bu boyda sanballı

əsərdə Nizamiyə daxil olmayan nə obraz var, nə hadisə, nə də söz. Elə sətir, elə cümlə, elə abzas yoxdur ki, hərflərə Nizami ətri çökməsin.”(4.30) Həqiqətən də, “Əsrlərin sirri” romanının fabulası öz başlanğıcını Nizami Gəncəvi künyəsində yer alan imzaların birincisindən – Müəyyəddindən götürərək şairin soykökünün həyat tarixçəsindən tutmuş oğlu – Məhəmmədin ömrünün sonuna kimi bir nəslin salnaməsidir. Rüstəm Əliyev əsərin bu cəhətinə diqqət çəkərək öz münasibətini bildirirdi: “Şairin ulu babası Müəyyəddinin, babası Zəkiəddinin, atası Yusifin, Gəncə qapısı düzəldən usta İbrahimin, uğursuz qasid Bayburanın və onun sədaqətli Yigidçukunun surətləri, habelə şairin dayısı Xoca Ömər in surəti və onların fəaliyyəti ilə bağlı hadisələrin yerli-yataqlı təsviri həmin o zəmini hazırlayır ki, onun üstündə pyedestal kimi Nizami Gəncəvinin nəhəng şəxsiyyəti ucalacaqdır.” (4.34) Rüstəm Əliyev əsərin daha bir sahədə - Gəncənin ədəbi abidəsinin ucaldılmasında da əhmiyyətindən bəhs etməklə O.Salamzadənin ədəbiyyat tariximiz üçün gördüyü işin qiymətini vermişdir: “Gəncənin təsviri, onun təkamülü və intibahı romanın ana xəttini təşkil edir. Gəncənin hələ indiyədək belə nəhəng abidəsi ucaldılmayıb! “Əsrlərin sirri” Gəncənin himnidir!”(4.34)

Rüstəm Əliyev O.Salamzadənin öz əsərində Nizaminin nitqilə verdiyi fikirlərin uydurma olmadığını bildirərək, bunların şairin özünə məxsus olduğunu vurğulayırdı. Görkəmli Nizamişünas alim romanın süjet xəttində tarixi xronologiyanın doğru bir istiqamətdə vüsət almasını, tarixi gerçəkliyin pozulmamasını da qətiyyətlə yazırdı: “Təsəvvürə gətirirsinizmi, nə mən, nə də digər “açıq” və “gizli” rəyçilərin heç biri deyə bilməz ki, Oqtay Salamzadə haradasa tarixi hadisələri təhrif edib, dəyişib, yaxud da, öz subyektivliyinə qurban verib.” Rüstəm Əliyev əsərin ərsəyə gəlməsində öz rolundan da bəhs edirdi: “Mən əsəri hələ əlyazma şəklində olarkən həvəngdəstədə yaxşıca “döyüb” suyunu çıxarmışam.”(4.34)

Rüstəm Əliyev “Əsrlərin sirri” romanının müəllifinin sənətkar qüdrətini dərin hissiyyatla ifadə edərək yazırdı: “Mənə elə gəlir ki, gözlərimizin qabağına gətirmək istədiyimiz bu adamların surətlərini ancaq bədii sözün ecəzkar qüdrətilə yaratmaq mümkün idi. Bax, mən romanın məhz bu məziyyətini xüsusilə qeyd etmək istəyirəm. Özüm hissiyyatlı, emosional adamam, lakin “Əsrlərin sirri” romanının səhifələrindən qalxıb ətə-qana dolan obrazlar ən soyuq baxışları belə öz hərarəti ilə isidə bilər. O vaxt əsərə o qədər qeydlər etmişdim ki, və elə qeydlər etmişdim ki..., bunu Oqtaya ancaq xeyri oldu.”(4.31) Alim bu qeydlərin nədən ibarət olduğunu da sadalayırdı: “Bundan sonra əsər müsəlman ruhanisi Aydoğmuşun gözəl obrazı ilə zənginləşdi, bundan sonra Qospodin Çudra romana gözəllik gətirdi, bundan sonra biz sovet ədəbiyyatında ilk dəfə Çingiz xanın “müsbət” obrazı ilə rastlaşdıq, bunun nəticəsində Qızıl Arslanla Nizaminin görüş yeri dəqiqləşdirildi. Şəmsəddin El-Dənizin möhtəşəm surəti səhifələrə həkk olundu...” (4.31)

Oqtay Salamzadənin romanı özündən əvvəlki əsərlərdən bir də burada ilk dəfə olaraq Nizami Gəncəvinin yaxın dostu, dövrünün görkəmli şəxsiyyəti olan ədib Əbu Bəkr İbn Xosrov Əl Ustadın obrazının yaradılması ilə fərqlənir. Bu cəhətdən də əsərin müəllifi öz yorulmaz tədqiqatçılığı ilə Nizamişünaslığa bir çox yeniliklər gətirmiş Rüstəm Əliyevə borcludur. Əbu Bəkr İbn Xosrov Əl Ustad haqqında ilk dəfə məlumatlara Rüstəm Əliyevin və görkəmli alim Ziya Bünyadovun tədqiqatlarında rast gəlirik. Ədib haqqında ilk məlumatları onun dövrümüzə qədər gəlib çatmış hələlik yeganə əsəri “Munisnamə”nin müqəddiməsindən əldə edirik. “Munisnamə” əsəri dünya elmi ictimaiyyətinə XX əsrin yetmişinci illərində ingilis alimi Q.M.Merldit-Quensin əlyazma nüsxəsini aşkar etməsi sayəsində məlum olmuşdur. Azərbaycan elmində isə bu xidmət Ziya Bünyadov və Rüstəm Əliyevə məxsusdur. Z.Bünyadov 1978-ci ildə rus dilində nəşr olunan “Azərbaycan Atabəylər dövləti” əsərində onun haqqında məlumat vermişdir. Rüstəm Əliyevin isə bu barədə “Nizaminin məlum müasiri” “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin 14 sentyabr 1979-cu il tarixli nömrəsində işıq üzü görmüşdür. Rüstəm Əliyevin elmimizə ən böyük xidmətlərindən biri onun “Munisnamə” əsərini rus dilinə tərcümə edərək geniş tədqiqata malik ön sözü ilə bərabər 1991-ci ildə çap etdirməsidir. Oqtay Salamzadə də öz əsərində bu yeniliklərdən müvəffəqiyyətlə bəhrələnmişdir.

Əbu Bəkr İbn Xosrov təxminən XII əsrin qırxıncı illərində Gəncədə anadan olmuşdur. Nizami kimi o da doğma şəhərində təhsil almış və elmdə yüksək uğurlar qazanmışdır. Gəncənin baş məscidində təlim verirdi. O, incə poetik və yaradıcılıq istedadına da malik idi. Öz poemaları və dövrünün əsaslı nəzəriyyələri sahəsində geniş elmi bilikləri sayəsində Əbu Bəkr Atabəylərin nəzərini öz üzərinə çəkdi, saraya dəvət aldı və gənc şahzadələrin təlim və tərbiyəsinə müəllim təyin olundu. Əbu Bəkr tezliklə Atabəylərin etimadını və hörmətini qazandı, üzərinə düşən məsuliyyəti otuz ildən artıq ürəkdən yerinə yetirdi və nəticədə “Əl-Ustad” tituluna layiq görüldü (5.5). Nizami Gəncəvi və Əbu Bəkr İbn Xosrov Əl Ustadın etik, estetik və sosial-siyasi baxışlarının oxşarlığı, onların əsərlərin söz hörgüsündəki qeyri-adi yaxınlığı, hər ikisinin eyni məkanda yaşamaları, eyni şəhlərə – Məhəmməd Cahan Pəhləvana, Qızıl Arslana, Əbu Bəkr Nüsrətəddinə əsərlər ithaf etmələri, həmçinin yaşlı olmaları Rüstəm Əliyevə bu iki nadir şəxsiyyətin yaxın dost olmaları qənaətinə gəlməyinə əsas verirdi. Rüstəm Əliyev şübhə etmirdi ki, onlar ikisi bir yerdə əsərlər mütaliə etmiş, bədii yaradıcılıqla bağlı fikirlərini bölüşmüş, bir-birlərinin əsərlərini oxumuş və məsləhətləşmişdirlər. Həqiqətən də, alimin fikirlərini doğruldacaq ən etibarlı mənbə olaraq Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” əsərindəki məlumatlar oxucunun da söyləyənlərə etimadını artırır. Nizami Gəncəvi “Kitab üçün üzr” bəhsində özünə çox yaxın bir dostundan bəhs edir. “Xeyli mehriban və vəfadar bir dostunun” ona olan məhəbbətini belə ifadə edirdi:

Şir kimi arxaydı mənə hər zaman,
Düşməyə qılıncdı, mənə qalxan.(2.96)

Rüstəm Əliyev bi beytin açılışı ilə bağlı olaraq və Əbu Bəkr İbn Xosrovla əlaqəsini görərək yazırdı: “Munisnamə”nin əlyazmasının vərəqlərinin birinin üstündə “Əbu Bəkr Qəzənfərin “Munisnaməs”i” qeydi vardır, bu da Əbu Bəkr İbn Xosrovun öz adı Qəzənfər olmuşdur ki, bu da hərfi mənada “şir” deməkdir. Nizami “o mənə şir kimi arxaydı, düşməyə isə qılıncdır” deyəndə bu şiri nəzərdə tuturdumu?!”(5.9) Oqtay Salamzadənin bu məlumatları öz əsərində ətraflı işıqlandırılması Rüstəm Əliyevin elmi araşdırmalarının onun yaradıcılığına böyük təsirindən danışmağa əsas verir.

Oqtay Salamzadə Nizami Gəncəvinin ədəbi şəxsiyyətinin bədii inikasını yaradarkən Rüstəm Əliyevin tədqiqatlarından bəhrələnməklə şairin ictimai-dini baxışlarının əsaslarını doğru işıqlandırmağa nail olmuşdur. Bu barədə Nizamişünas alimin fikirləri maraq doğurur: “Yox, yox, oxucu, sən “Əsrlərin sirri”ni açanda görəcəksən ki, Nizami kasıb olmayıb, Nizami “kommunizm”i və rusları vəsf etməyib, Nizami Allaha, sonuncu peyğəmbərə, padşahlara qarşı üsyan etməyib, o, “Allah” deyib həqqə inanan, “peyğəmbər” deyib, onun kimi saf ömür sürən, “padşah” deyib onu rəhmə, ədalətə səsləyən, öz doğma yurdu Gəncəni, öz doğma Atabəylərini, ölkənin müsafirlərini, tarixinin keçmişini bəşəri məhəbbətlə təsvir edən dahi bir adam olub.”(4.35) Rüstəm Əliyevə görə, “Nizaminin qeyri-adiliyi – belə bir şey yoxdur, Nizami gerçəkliyin dahiyənə təzahürüdür, belə bir dahiliyin məhz Azərbaycanda, Gəncədə meydana gəlməsi isə tarixi zərurət idi.”(35) Alim Gəncəni Nizaminin yetişdirə biləcək yeganə zəmin kimi qiymətləndirirdi. Gəncənin ədəbi mühiti də onun təbiəti kimi bu zəminin bir parçasıdır: “Təbiət kimi cəmiyyət də öz toxumunu hara gəldi səpmir və bu toxum harda gəldi yox, məhz şərait olan yerdə cücərir: dən qara torpaqda gizlənməsə, nə gül-çiçək, nə də bağ olar. Bunu da Nizami deyib.”(4.35)

Nəticə:

Oqtay Salamzadənin “Əsrlərin sirri” romanının ehtiva etdiyi tarixi və ədəbi faktları Rüstəm Əliyevin elmi yeniliklərinin bədii ədəbiyyatda təzahürü kimi görürük. Müasir ədəbiyyatşünaslığımızdakı Nizamişünaslığın inkişafının ədəbiyyatımıza təsirini bu sahədə mütərəqqi hadisə kimi qiymətləndiririk.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Salamzadə O. “Əsrlərin sirri”. Bakı, 1989, “Yazıçı”.
2. Nizami Gəncəvi. “Xəmsə”. Bakı, 1981, “Elm”.

3. Əliyev R. "Böyük roman, dar koma". "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 15 dekabr 1989-cu il, N-50 (2393)
4. Kərimova H. "Əsrlərin sirrini bilən sənətkar". Bakı, "Təfəkkür", 2000.
5. Абу Бекр Ибн Хосров Ел-Устад. Муниснаме. Баку, "Язычы" 1991.

NORVEÇ YAZIÇISI KNUT HAMSUNUN BAKI VƏ İSTANBUL HAQQINDA ZİDDİYYƏTLİ FİKİRLƏRİNƏ DAİR

**Leyla Ramazanova,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
AMEA, Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutu Böyük elmi işçi**

Annotasiya. Məqalə Norveç ədibi Knut Hamsunun Qafqaz, Rusiya, Türkiyəyə səyahətləri əsasında qələmə aldığı kitablarına həsr olunmuşdur. K.Hamsun gördüyü hadisələri, insanları təfsilatı ilə şəkildə qələmə almış, milli koloriti, adət-ənənələri göstərməyə çalışmışdır. K.Hamsun Bakıya səfəri zamanı neft mədənlərində, dəniz sahilində, Qaraşəhərdə, İçərişəhərdə və Şirvanşahlar sarayında olmuş, Bakının təbiəti, havası haqqında maraqlı fikirlər səsləndirmişdir. Torpağa bağlı olan, təbiətin dəyişdirilməsinə, çirkləndirilməsinə qarşı kəskin etirazını bildirən K.Hamsun müasirlərindən fərqli olaraq, Bakı neftinin fontan vurmasından vəcdə gəlməklə yanaşı, neftin təbiəti çirkləndirməsi məsələlərini də işıqlandırmışdır. Əsrarəngiz təbiəti, zəngin mədəniyyəti, ədəbiyyatı ilə seçilən Azərbaycan həmişə səyyahların, fikir adamlarının diqqətini üzərinə çəkmiş, yeni əsərlərin ilham qaynağı olmuşdur.

İstanbul şəhərinin hər tərəfli təsvir olunduğu "Aypara ölkəsində" əsərində təəssüflə qeyd etməliyik ki, yazıçının qeydləri arasında qərəzli, təzadlı fikirlər səsləndirilmişdir. İstanbul və sakinləri ilə tanışlıqdan sonra müəllifin özü belə etiraf edir ki, onun oxuduqları ilə gördükləri fərqlidir. Məqalədə təhrif olunmuş tarixi faktlara aydınlıq gətirilmiş, Azərbaycançılıq, türkçülük prinsipləri əsasında yenidən təhlil olunmuşdur.

Аннотация. Статья посвящена книгам норвежского писателя Кнута Гамсун, написанным по мотивам его путешествий по Кавказу, России и Турции. К. Гамсун подробно описал увиденные им события и людей, постарался передать национальный колорит и традиции. В ходе визита К. Гамсун в Баку он посетил нефтяные месторождения, морское побережье, Гарашихер, Ичеришихер и дворец Ширваншахов, высказал интересные мысли о природе и погоде Баку. В отличие от своих современников, К. Гамсун, привязанный к земле и выражавший решительное противодействие изменению и загрязнению природы, не только восхищался фонтаном бакинской нефти, но и освещал вопросы нефтяного загрязнения природы.

Азербайджан, отличающийся своей загадочной природой, богатой культурой и литературой, всегда привлекал внимание путешественников и интеллектуалов, был источником вдохновения для новых произведений.

В произведение “В стране полумесяца”, где город Стамбул описан со всех сторон, с сожалением отмечаем, что среди заметок писателя высказывались предвзятые и противоречивые мнения. Познакомившись со Стамбулом и его жителями, автор сам признает, что прочитанное и увиденное им отличается. В статье уточнены искаженные исторические факты и проведен их повторный анализ на основе принципов азербайджанизма и тюркизма.

Summary: The article is dedicated to the books written by the norwegian writer Knut Hamsun based on his travels to the Caucasus, Russia, and Turkey. K. Hamsun depicted the events and people he encountered in detail, striving to showcase national colours, customs, and traditions. During his visit to Baku, K. Hamsun explored the oil fields, the seaside, Garashahar, Inner City, and the Palace of the Shirvanshahs. He expressed interesting thoughts about the nature and atmosphere of Baku. Unlike his contemporaries, K. Hamsun, who sharply opposed the alteration and pollution of the soil, highlighted both the ecstasy of Baku oil gushing like a fountain and the issues related to the environmental impact of oil. Azerbaijan, with its mysterious nature, rich culture, and literature, has always captured the attention of travelers and intellectuals, serving as a source of inspiration for new works.

The work “In the Land of the Midnight Sun” which describes every aspect of the city of Istanbul, unfortunately, notes that the author has expressed contradictory and conflicting ideas among his notes. After getting acquainted with Istanbul and its residents, the author himself confesses that what he saw differs from what he read. The article sheds light on distorted historical facts and reanalyzes them based on azerbaijani nationalism and turkic principles.

Açar sözlər: Knut Hamsun, Bakı, İstanbul, səyahət, təzad

Ключевые слова: Кнут Гамсун, Баку, Стамбул, путешествие, противоречие.

Keywords: Knut Hamsun, Baku, Istanbul, travel, contradict

Norveç ədəbiyyatının dünyaca məşhur nümayəndəsi, Nobel mükafatı laureatı Knut Hamsun ziddiyyətli həyat və yaradıcılıq yolu keçmişdir. 1920-ci ildə ilk dəfə Nobel mükafatı bir əsərə görə təqdim olunmuşdur ki, bu əsər K.Hamsunun “Torpağın bərəkəti” əsəri idi. Bu da əbəs deyildi, belə ki, norveçli ədibin əsərlərində həyat eşqi olduqca güclü idi, kəndlilərin torpağa bağlılığını, sevgisini, torpaq qoxusunu, gecənin sükutunu, axan çayın şırıltısını eşidirmiş, duyurmuş kimi əsərləri oxunur.

Knut Hamsun Azərbaycan və Türk filoloji fikrində həm də ona görə önəmli yer tutur ki, o, Azərbaycana, Türkiyəyə gəlmiş, İstanbul, Bakı haqqında maraqlı, bəzən qərəzli qeydlər etmişdir. 1898-ci ildə K.Hamsun Rusiya və Osmanlı imperiyasına səyahət etmək qərarına gəlir, yol qeydlərini oxuyanda aydında olur ki, o, əvvəlcədən yol təəssüratlarını birləşdirərək əsər yazmaq qərarında imiş. Səyahətinin sonunda Rusiyadan, Vladıqafqazdan, Tiflisdən, Bakıdan bəhs edən “Nağıllar ölkəsində, Osmanlı imperiyasından bəhs edən “Hilalın altında” əsərləri meydana çıxır. K.Hamsun gördüyü hadisələri, insanları təfəssilatı ilə şəkildə qələmə alır, milli koloriti, Qafqaz qadınlarının həyatını göstərməyə çalışır.

K.Hamsun Azərbaycanla bağlı fikirlərində bu yerin təbiətinin əsrarəngizliyi haqqında maraqlı qeydlər var. Bu qeydlərin birində deyilir: “Ağstafada mən başqa bir ifrat üsula da əl ataraq su içdim. Kür çayından. Bu əməlli-başlı dəlilik idi. Çünki Kürdən bircə dəfə doyunca su içən kəs bütün ömrü boyu Qafqazın həsrətini çəkəcək...” [1, s.223]. Bu qeydlərdən daha sonra K.Hamsunun Bakıya səfəri zamanı neft mədənlərində, dəniz sahilində, Qaraxəhərdə, İçərişəhərdə və Şirvanşahlar sarayında olduğu məlum olur. Şirvanşahlar sarayını müəllif əsərdə Xan sarayı adlandırır. Norveçli ədib bu saray haqqında xatirələrində yazırdı: “Biz qalaya gedirik. Nəhəng və İran-Bizans üslubunda olan hörgülü qala köhnə Bakının mərkəzində yerləşir. Onu Xan Sarayı və iki məscid əhatə edir. Xan Sarayından indi hərbi anbar kimi istifadə olunur, odur ki, qala divarlarından içəri keçmək yalnız komendantın icazəsi ilə mümkündür. Deyilənə görə, Xan Sarayı on beşinci əsrin abidəsidir. Bayırdan çox baxa bilmədik, içəriyə isə buraxmırlar. Yəqin ki, qapılar bağlı deyil, çünki bütün girişlərdə qətiyyətlə qapı yoxdur; ancaq devrilmiş hökmdarların daxili rahatlığını pozmaq olmaz. Bizə əsas girişi göstərdilər, burada qapının üzərindəki incə şərq ornamentini çıxmaq şərtilə heç bir xüsusi dəbdəbə yox idi” [1, s.233-234].

Lakin yazıçının xatirələrində yanlış məlumatlara da rast gəlinir. Əsərdə K.Hamsun Hüseynqulu xanı “qadın düşkün”, “qorxaq” kimi təqdim etmişdir [75, s.235]. Aydındır ki, yazıçıya Hüseynqulu xan haqqında səhv məlumatlar verilmişdir. Çünki yazıçının bu fikirləri tarixi sənədlərdə təsdiq olunmur. Hüseynqulu xanı bu cür təqdim etməsində onu və ailəsini müşayiət edən poruçik ya bilməyərək, ya da qəsdən tarixi təhrif edərək Hüseynqulu xanı “qorxaq” və “qadın düşkün” kimi qələmə vemişdir. Bu kimi təhriflərin ədəbiyyatşünaslığımızın nəzərindən yayınmasının başlıca səbəblərindən biri isə siyasi sistemin Hüseynqulu xana olan münasibətindən qaynaqlanırdı.

Əsərdə müəllif Atəşpərəstlik dininə, Zərdüşt fəlsəfəsinə də geniş yer ayırmış, fəlsəfənin əsasını şərh etməyə çalışmışdır. Kitabın Atəşgahla bağlı hissəsində K.Hamsunun icimai-siyasi görüşləri də öz əksini tapır. Belə ki, gənc yaşlarında Amerikaya uğursuz səyahəti və sonrakı proseslər onda Amerikaya qarşı bir nifrət

oyatmışdı. O yazırdı: “Beləliklə, biz xristianlığın “əbədi od” haqqında poetik təsəvvürləri əxz etdiyi yerdə dayanmışıq. Burada od torpağın içərisində gizlənmişdi, heç bir yerdən qidalanmadan öz-özünə yanır və heç vaxt sönmürdü, bu od müqəddəs idi. Nəhayət, bu yerlərə Amerika soxuldu və ulamağa başladı. Bir dəfə zəvvarlar buraya gələndə ziyarətghahın yanında neft zavodu gördülər” [1, s.242-246]. Torpağa bağlı olan K.Hamsun təbiətin dəyişdirilməsinə, çirkləndirilməsinə qarşı kəskin etirazını bildirirdi. Vladıqafqazda və Tiflisdə olan müəllifi Bakı öz nefti ilə həm heyrləndirir, həm də təssüfləndirirdi. Qara Şəhəri norveçli ədib belə təsvir edirdi: “Qara Şəhər ağ neft axıdan borularla “minalanıb”, tramvay yerdən çıxan və rəngdən-rəngə çalaraq bərq vuran kiçik yağ gölməçələrinin üzərindən keçib gedir. Burada üfunət Bakıdakına nisbətən daha güclüdür, hər şey yağa və quma bulaşib, buna baxmayaraq, Pensilvaniyada gördüyüm neft şəhərciklərindən fərqli olaraq, adda-budda həyətyanı bağçalara da rast gəlinir. Biz Nobelin evinin yerini soruşduq ki, bu, Kristianiyada kralın iqamətgahını soruşmaq kimi bir şey idi” [1, s.228].

K.Hamsunu burada təəccübləndirən həm də Bakının havası və təbiəti idi. O yazırdı: “Burada hər şey ya ağ, ya da qara rəngdədir. Əhəngli toz insanların, heyvanların, evlərin, pəncərə şüşələrinin, azsaylı bitkilərin və parkdakı alçaq ağacların üzərinə qonur. Ağ neft qoxusu bütün şəhərə yayılıb. O hər yanı, bütün küçələri, evləri başına götürüb. Ağ neft nəfəs aldığımız havaya qarışır, bu havaya öyrəşməmişdən qabaq durmadan öskürürsən. Ağ neft küçələrdəki toz torpağa qarışır və külək əsərkən- burada, demək olar ki, həmişə külək var- ağ neft hopmuş toz paltara ləkə salır” [1, s.225-226]. Həmin illərdə Bakı haqqında yazan bir çox başqa müəlliflərdən fərqli olaraq, Norveç yazıçısı neft sənayesinin coşqun inkişafından vəcdə gəlmir, əksinə, dünyagörüşünə uyğun olaraq, Qərb texnologiyasının şəhəri və onun sakinlərini öz təbii həyatından uzaqlaşdırdığını, təbiəti çirkləndirdiyini xüsusi vurğulayır.

K.Hamsun Bakını tərk edərkən çox gözəl ifadə etmişdir ki, şəhər müsəlman şəhəri olduğu qədər Avropa şəhəri, Avropa şəhəri olduğu qədər də müsəlman şəhəridir [1, s.233]. Asiya-Avropa qitəsinin qovşağında yerləşən, qədim zamanlardan strateji ticarət-karvan yollarının üzərində yerləşən, öz zəngin, dərin mədəniyyəti, ədəbiyyatı ilə seçilən Azərbaycan həmişə səyyahların, fikir adamlarının diqqətini üzərinə çəkmişdir.

Təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, Knut Hamsun orta əsrlərdən Avropada Türklərə qarşı olan qərəzli mövqeyi davam etdirmiş, bəzi məsələlərə birtərəfli, önyarqılı yanaşmışdır. Əsər boyu türklərlə bağlı düşüncələrinin dəyişdiyini müşahidə edirik. İstanbulda qarşılaşdığı hadisələr qarşısında təəccübünü gizlədə bilməyərək yazır: “Gömrük məmurlarından birinə ən son mənə baxsın deyər rüşvət olaraq bir siqaret uzadıram; siqaretimi alır və qarşılığında mənə öz siqaretinə qonaq edir. Vəhşi bir Türklə belə anlaşımaq mümkün imiş, deyər düşünürəm” (2, s.10). Altı

hissədən ibarət olan bu kitabın “Boğazdan keçiş” adlanan birinci hissəsində gəmi ilə İstanbula yaxınlaşan ədib düşünür: “Türkün bizə nə edəcəyini həyəcanla gözləyirik. Görəsən, bizə mərhəmət edəcəklərmi? Türklər artıq adam yemirlər, amma dişlərinin də olmadığını kim iddia edə bilər?” (2, s.11) Bu suallara müəllifin özü sahilə çıxdıqdan sonra cavab verir ki, buradakı sakitçilik və gördüklərimiz düşündüklərimizin əksidir. Oxuduqlarımla gördüklərim fərqlidir, yoxsa biz Türkiyədə deyilik? (2, s.12). Burdan da aydın olur ki, Avropa mətbuatında Türklər haqqında ağlasığmayan, qərəzli məlumatlar dərc olunur. “Sultanın cami ziyarəti” hissəsində II Abdülhamidin cümə namazı və xalqı salamlamasını uzun-uzun təsvir edir, Qərbdə zalım, qatil olaraq tanınan padşah haqqında da fikirlərinin dəyişdiyini qeyd etmişdir. “Türk” adlanan sonuncu hissəyə “Türk üç yüz ildir ki, geri gedir...” (2, s.29) ifadəsi ilə başlamışdır. Halbuki yazıçının İstanbula gəldiyi tarixdən üç yüz il əvvəl XVI əsrdə Osmanlı imperiyasının ən güclü və qüdrətli dövrüdür. Orientalizm fikirlərinin təsiri altında olan K.Hamsun bəzi tarixi faktları təhrif etmiş, Qərbin görmək istədiyi kimi əks etdirmişdir. Bu hissədə, həmçinin müsəlman və qeyri-müsəlman əhalinin xüsusiyyətlərindən, yaşam tərzindən ətraflı məlumat vermişdir.

Norveçli ədib kitabın “Boğazdan keçiş”, “Kahvehane və cami”, “Kabristan və derviş”, “Sultanın cami ziyarəti”, “Kapalıçarşı”, “Türk” adlı hissələrində İstanbulun gözəlliyindən, müxtəlif ictimai-tarixi məsələlərdən bəhs etmişdir. Qüsurlu cəhətlərinə baxmayaraq, bu səyahətnamələr İstanbulu, Bakını, Türk mədəniyyətini, yaşayış tərzini Qərb aləmində tanıdan önəmli əsərlərdən biridir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Hamsun K. Nağıllar diyarında. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2015, 276 s
2. İstanbulda iki İskandinav seyyah, İstanbul, 2013, 150 s

YADDAN ÇIXMIŞ “ÖZBƏK ƏDƏBİYYATI ANTOLOGİYASI”

**Şəbnəm Məmmədova,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
AMEA Folklor İnstitutu**

Annotasiya. Ən zəngin türk ədəbiyyatlarından biri olan özbək ədəbiyyatı Azərbaycan ədəbiyyatı ilə qədim və ənənəvi əlaqələrə malikdir. Bu əlaqələrin yaranmasına qədim dövrlərdə İbn Sina (Avisenna), Xarəzmi, Buxarai, Uluqbək və b. yaradıcılığı kömək etmişdirsə, bir qədər sonra Nizami, Nəvai və Füzuli kimi dahilər bu əlaqələrin intensivləşməsinə böyük töhfələr vermişlər. Özbək və Azərbaycan alimləri ardıcıl olaraq bu qarşılıqlı əlaqələrin çeşidli məsələləri ilə sistemli və səmərəli məşğul olmuş və bu gün də olmaqdadırlar. Eyni zamanda bu

əlaqələrin inkişafında həm də özbək ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcümələrinin müstəsna rolu olmuşdur. Məhz bu mövqedən çıxış edərək biz özbək ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcüməsinin bəzi məsələlərini nəzərdən keçirmək niyyətindəyik. Mövzunu araşdırarkən biz iki “Özbək ədəbiyyatı antologiyası” və “XX əsr özbək poeziyası antologiyası” kitablarını ortaya çıxardıq.

“Özbək ədəbiyyatı antologiyası” adlı ilk kitabı təhlil edərkən onu müəyyənləşdirdik ki, Azərbaycan şair-mütərcimləri İ.Soltan, Q.Qasımzadə, Z.Cabbarzadə, Ş.Abbasov, M.Rahim, H.Abbasadə, A.Babayev, N.Babayev, H.Hüseynzadə, Ə.Cəmil, İ.Şəms, N.Nağıyev özbək müəllifləri H.H.Niyazi, M.Aybək, H.Əlimcan, R.Uyğun, Qeyrəti, Polad, Zülfüyyə, Mirtəmir, H.Rəsul, A.Muxtar, Babacan, Ş.Sadulla, A.Qəhhar, R.Feyzi, A.Yaqubova və başqalarının əsərlərini doğma oxuculara çatdırmışlar. Eyni zamanda Q.Qulamın ən yaxşı əsərlərini Azərbaycana, onun zəhmətkeşlərinə, ən dəyərli oğullarına, görkəmli mədəniyyət xadimlərinə, məsələn, “Qardaş Azərbaycan pambıqçılarına, “Qardaşım Səməd Vurguna”, H.Əlimcan isə “Azər qızı” və s. kimi maraqlı şeirlər həsr etmişlər.

“Özbək ədəbiyyatı antologiyası” ilə yaxından tanış olarkən orada bir çox nümunələr tapırıq ki, bu da XX əsrin ortalarında qardaş xalqın ədəbiyyatının poetik səviyyəsi haqqında ümumi fikir ortaya qoyur. Sonrakı dövrlərdə adını çəkdiyimiz “Özbək ədəbiyyatı antologiyası” bu ədəbiyyatdan Azərbaycan dilinə ediləcək tərcümələrin yaranmasına böyük töhfələr verdi. Təəssüf ki, uzun müddət qeyd etdiyimiz “Özbək ədəbiyyatı antologiyası” Azərbaycan oxucuları və ədəbiyyatşünasları tərəfindən unudulmuşdur. Bizə belə gəlir ki, kitabda əksini tapmış şair və yazıçıların əsərlərinin geniş oxucu auditoriyasına çatdırılmasına və təhlillərə cəlb edilməsinə ehtiyac vardır.

Аннотация. Одно из богатейших тюркских литератур – узбекская литература имеет давние традиционные связи с азербайджанской литературой. Если в раннем средневековье творения Ибн Сины (Авиценны), Харезми, Бухараи, Улугбека и др., помогли становлению этих связей то несколько позднее Низами, Навои и Физули во многом способствовали интенсификации этих связей. Узбекские и азербайджанские ученые систематически и плодотворно занимаются вопросами взаимосвязей. Однако в развитии этих связей исключительная роль принадлежал и поныне принадлежит переводам узбекской литературы на азербайджанский язык. Именно исходя из этого, мы намеревались рассмотреть некоторые вопросы перевода узбекской литературы на азербайджанский язык. При изучении данной темы мы обратились двум источникам “Антология узбекской литературы” (Özbək ədəbiyyatı antologiyası. Bakı, 1958, 394 s.) и “Антология

узбекской поэзии XX века” (XX əsr özbək poeziyası antologiyası. Bakı, 2009, 96 s.).

Анализируя первую книгу “Антология узбекской литературы”, пришли к мнению о том, что азербайджанские переводчики И.Солтан, Г.Гасымзаде, З.Джаббарзаде, Ш.Аббасов, М.Рагим, Г.Аббасзаде, А.Бабаев, Н.Бабаев, Г.Гусейнзаде, А.Джамиль, И.Шамс, Н.Нагиев и др. сделали достоянием произведения Х.Х.Ниязи, М.Айбека, Г.Гулама, Г.Алимджана, Р.Уйгуна, Гейрати, Г.Полада, Зулфийи, Миртемира, Х.Расула, А.Мухтара, Р.Бабаджана, Ш.Садуллы, А.Каххара, Р.Фейзи, А.Якубова и др. В то же время некоторые из узбекских поэтов, в их числе Г.Гулам и Г.Алимджан лучшие свои произведения посвятили Азербайджану, его труженикам, героическим сыновьям, видным культурным деятелям, например, “Хлопкоробам братского Азербайджана”, “Брату Самеду Вургуну”, Г.Алимджан “Азербайджанская дочь” и др. как нельзя лучше выражают теплые братские чувства узбекских друзей к нашему краю.

Читая “Антологию узбекской литературы”, мы находим в ней много ценного по своей жанровой тематике образцов, которые дают общее представление об уровне поэтического мастерства братской литературы середины XX в. Эта “Антология узбекской литературы” в последующие периоды во многом способствовала появлению дальнейших переводов из узбекской литературы на азербайджанский язык. К сожалению, долгое время названная нами “Антология узбекской литературы” было забыто азербайджанскими читателями и литературоведами. Нам думается, что ее обязательно следует ввести в широкий читательский и исследовательский оборот в нашей литературной критике.

Annotation. One of the richest Turkic literatures, uzbek literature has long – standing traditional ties with Azerbaijani literature. If the creations of Ibn Sina (Avicenna), Kharezmi, Bukharai, Ulugbek and others contributed to the emergence of these ties in the early Middle Ages, then somewhat later Nizami, Navoi and Fuzuli largely contributed to the intensification of these ties. Uzbek and Azerbaijani scientists systematically and fruitfully deal with the issues of interrelationships. However, translations of uzbek literature into Azerbaijani have played an exceptional role in the development of these ties. It is on this basis that we intended to consider some issues of translating uzbek literature into Azerbaijani. When studying this topic, we turned to two sources, the “Anthology of uzbek Literature” (Özbək ədəbiyyatı antologiyası. Bakı, 1958, 394 s.) and “Anthology of uzbek poetry of the 20th century” (XX əsr özbək poeziyası antologiyası, 2009, 96 s.).

Analyzing the first book “Anthology of uzbek literature”, we came to the conclusion that the Azerbaijani translators I.Soltan, G.Gasimzade, Z.Jabbarzade, Sh.Abbasov, M.Rahim, G.Abbaszade, A.Babayev, N.Babayev, G.Huseynzade, A.Jamil, and Shams, N.Nagiyev and others made the work available H.H.Niyazi, M.Aybek, G.Gulam, G.Alimdzhan, R.Uygun, Geirati, G.Polada, Zulfiya, Mirtemir, H.Rasula, A.Mukhtar, Babajan, Sh.Sadulla, A.Kahkhara, R.Feizi, A.Yakubova, etc. And some of the uzbek poets, including G.Ghulam, dedicated their best works to Azerbaijan, its workers, the best sons, prominent cultural figures, for example, “Cotton Farmers of fraternal Azerbaijan”, “Brother Samad Vurgun”, G.Alimjan “Azerbaijani Daughter”, etc. the best way to express the warm fraternal feelings of Uzbek friends towards our region.

Reading the “Anthology of uzbek literature”, we find in it many valuable samples on their genre themes, which give a general idea of the level of poetic skill in fraternal literature of the mid-twentieth century. This “Anthology of uzbek literature” in subsequent periods greatly contributed to the appearance of further subsequent translations from uzbek literature into Azerbaijani. Unfortunately, for a long time, the “Anthology of uzbek Literature” that we called was forgotten by Azerbaijani readers and literary critics. We think that it should definitely be introduced into a wide readership and research turnover in our literary criticism.

Açar sözlər: özbək ədəbiyyatı, antologiya, poeziya, nəsr

Ключевые слова: узбекская литература, антология, поэзия, проза

Key words: uzbek literature, anthology, poetry, prose

Azərbaycan ədəbiyyatının digər türk xalqları ilə olan əlaqələri sırasında onun özbək ədəbiyyatı ilə bağları xüsusi çəkiyə malikdir. Bu əlaqələrin təşəkkülü, inkişafı, dinamikası və formalaşması lap qədim zamanlara gedib çıxır. Nəzər saldıqda görürük ki, bizim digər türk xalqları ilə əlaqələrimiz – qazax, qırğız, türkmən, qaraqalpaq, tatar, başqurd, qaraçay, bəlxar, noğay, qaqauz, kumux və s. ədəbiyyatlarla özbək ədəbiyyatı ilə olduğu qədər o qədər münbit olmamışdır. Düzdür, əvvəlki əsrlərdə Azərbaycan Rus imperiyasının boyunduruğu altına keçməmiş olduğu dövrlərdə Türkiyə türklərinin də ədəbiyyatı ilə əlaqələr yetərincə nəzərəçarpan olmuşdur. Bu əlaqələrin sıxlaşması İbn Sina, Xarəzmi, Buxarai, Uluqbəy kimi mütəfəkkirlərin dövründən üzü bəri gəlib, Xaqani, Nizami, Nəsimi və Füzuli dövründə intensivləşməsi də başadüşüləndir.

Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin inkişafına xüsusilə impuls verən Nizami-Nəvai-Füzuli triosu olmuşdur. Çünki Nizamidən motiv, süjet, obraz, mövzu, personaj, qəhrəman və digər çoxsaylı ədəbi-poetik element və gedişləri ustalıqla mənimsəmiş Nəvidən sonra bu əlaqələr Füzulinin yaradıcılığı kontekstində daha da inkişaf etdirilmişdir. Qeyd etdiyimiz məqamların xeyli tərəfləri Azərbaycan və

özbək ədəbiyyat tarixçiləri və ədəbiyyatşünaslar, tərcüməşünaslar və ədəbi əlaqələr sahəsində çalışanlar tərəfindən öyrənilmişdir.

Biz burada özbək-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin formalaşmasına təkan verən və eyni zamanda unudulmuş bir kitabla bağlı bəhs edəcəyik. Bu “Özbək ədəbiyyatı antologiyası” (4) və bir də imkan olsa “Ərkdən söylər bu dilim. XX əsr özbək şeiri antologiyası”dır (3).

1958-ci ildə Bakıda nəşr olunmuş “Özbək ədəbiyyatı antologiyası” əslində və məzmun etibarı ilə özbək şairləri və nasirlərinin əsərlərini əhatə etməkdədir. Kitabın “Şeirlər” rubrikasında Həmzə Həkimzadə Niyazi, Musa Aybək, Həmid Əlimcan, Rəhmətulla Uyğun, Erqas Cümənbülbüloğlu, Fazil Yoldaş oğlu, İslam şair Nəzər oğlu, Qeyrəti, Sabir Abdulla, Həsən Polad, Əmin Umari, Sultan Cürə, Zülfıyyə, Mirtemir, Zəfər Diyar, Xalid Rəsul, Məməresul Babayev, Rəna Uzaqova, Mirmöhsün, Əsqəd Muxtar, Həmid Qulam, Turab Tölə, Quddus Məhəmmədi, Rənz Babacan, Səidə Zünnunova, Polad Mömin, Səmi Əbdüqəhhar, Teymur Fəttah, İlyas Müslüm, Ədhəm Rəhmət, Şükür Sədulla, Qüdrət Hümmət kimi poetik təfəkkür daşıyıcılarının yaratdığı nümunələr yer almışdır.

Burada nəsr bəhsində Aybək “Müqəddəs qan”, Abdulla Qəhhar “Kino”, Şərəf Rəşidov “Həyat çeşmələri”, İbrahim Rəhimov “Kiçik qarnizon”, Aydın Sabirova “Gülsəmə”, Həkim Nəzir “Səlim ata”, Rəhmət Feyzi “Yeni il axşamında”, Əsqəd Muxtar “Birgə qanad çalanda”, Sünnətille Ənarbəyov “Təşviş” və “Döyüşçü dostlar”, Adil Yaqubov “İki məhəbbət”, Yaqub Şükürov “Mehri”, Səidə Zünnunova “İkinci arvad” kimi özbək nasirlərinin əsərlərindən fraqmentar parçalar və hekayələr təqdim olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, qeyd etməliyik ki, “Özbək ədəbiyyatı antalogiyası”nda əgər “Poeziya” bəhsində 33 özbək şairinin əsərlərindən nümunələr verilmişdirsə, “Nəsr” bəhsində cəmi 13 yazıçının əsərləri təqdim olunmuşdur. Poeziya bölmündə yer almış müəlliflərin sayı az qala nəsr bölməsindəkindən 3 dəfə çoxdur. Özbək müəlliflərinin ən tanınmışları, Azərbaycan ədəbiyyatında əsərləri maraqla qarşılananları – Həmzə Həkimzadə Niyazi, Aybək, Qafur Qulam, Həmid Əlimcan, Rəhmətullah Uyğun, Erqas Cümənbülbül oğlu, Fazil Yoldaş, Qeyrəti, Zülfıyyə, Mirtemir Mirmöhsün, Əsqəd Muxtar, Həmid Qulam, Rənz Babacan kimi şöhrəti milli hədləri aşmış fikir daşıyıcıları ilə yanaşı, həmin dövrlərdə o qədər də geniş oxucu auditoriyası olmayanlar da vardır ki, onların sırasında Həsən Polad, Sultan Cürə, Zəfər Diyar, Turab Tölə, Quddus Məhəmmədi, İlyas Müslim və başqalarını göstərmək olar. Əgər “Poeziya” bəhsində yer almış nümunələri İsmayıl Soltan, Q.Qasımzadə, Cabbarzadə, M.Rahim, H.Abbasadə, A.Babayev, N.Babayev (Xəzri), H.Hüseynzadə (Arif), Əhməd Cəmil kimi poetik təfəkkür daşıyıcıları və yüksək hazırlıqlı mütərcimlər tərcümə etmişlərsə, “Nəsr” hissəsindəki nümunələri İ.Şəms,

N.Nağıyev, Ş.Abbasov kimi nəsr ustaları dilimizdə səsləndirmişdir. Poeziya bölməsində yer almış şeirlərin əksəriyyətində sovet ideologiyasının ruhu, konsepsiyası, düşüncə, tərz bütүн çılpalığı və vüsəti ilə yer almışdır. Məsələn, H.H.Nizazinin “Biz fəhləyik”, “Oyan!..”, “Yaşa, Şura!”, “İşçi baba”, “Yaşayın fəhlə-kəndlilər”, “Qızıl əsgərlərə”, “Özbək qadın və qızlarına” (onların əksəriyyəti nəgmə kimi təqdim olunur), Aybəkə isə əməyi tərənnüm edən, eyni zamanda Özbəkistanı vəsf edən “Özbəkistanı”, Qafur Qulamda “Sən yetim deyilsən!” (Böyük Vətən Müharibəsində ata-anasını itirmiş uşaqlara həsr etdiyi son dərəcə populyar nümunə), “Böyük rus xalqına”, “Qızıl anlar”, “Səmərqənd üçün”, “Leninin xatirəsinə” kimi şeirlərlə bərabər, həm də şairin Azərbaycanla bağlı iki şeiri “Qardaş Azərbaycan pambıqçılarına” və Səməd Vurğunun 50 illiyi ilə bağlı yazdığı “Qardaşım Səməd Vurğuna” kimi oxunaqlı nümunələr təqdim olunmuşdur. 10 aprel 1956-cı ildə qələmə alınan Qafur Qulamin bu şeirində S.Vurğuna və Azərbaycana olan böyük məhəbbət və sevgi ifadə olunmuşdur:

Qədim atəşgahlarda, müqəddəs ocaqlarda
Yenilməz Babəklərin sönməyən nəfəsi var,
Dağlarda, dərələrdə, kahalar qucağında
Ən qəhrəman bir xalqın haray çəkən səsi var!

... Məhsətinin qəzəli – bu yerin qoxusudur,
O, canlarda yurd salmış bir mehriban can kimi,
Nizami dastanları – xalqın öz duyğusudur,
Yaşayacaq həmişə, yaşayan zaman kimi..!

Səməd, əziz qardaşım! Yox, düşünmə əsla sən,
Yalnız təsəlli üçün söyləyirəm mən bunu.
Sən xalqının oğlusan, qopdun onun qəlbindən,
Xalq da sevir, unutmur öz namuslu oğlunu! (2, s. 26)

Şeirin digər bəndlərində də Azərbaycanın keçmiş tarixindən, keşməkeşli dövrlərindən mədəniyyətindən, incəsənətindən, musiqisindən bəhs edilsə də, Q.Qulam dövrün siyasi-ideoloji kanonlarına uyğun olaraq söhbəti həm də gətirib “Lenin dünyası”, “Kommunist partiyası” üzərində təsvirlərə söykənərək daha ardıcıl və sistemli olaraq partiyanın gücünü nümayiş etdirməklə əsərə möhürünü vurur.

Tanınmış özbək şair Həmid Qulamin da təqdim etdiyi “Çirçik kənarında”, “Rusiya”, “Özbəkistan” kimi şeirləri ilə bərabər, burada Azərbaycanın vəsf etdiyi “Azər qızı” şeiri yer almışdır:

Xəzərdən bir sərin meh əsdi gəldi,

Bahar müjdəsi tək ərzi dolandı.
Dinlədim mən onu, necə gözəldi.
-O qara çadralar oda qalandı!

Məhbəsdən qurtarmış Azər qızları
Bir göyərçin kimi uçdular göyə.
Xoşbəxtlik gətirən bu ilk baharı
Təbrik eləsinlər ucadan deyə. (1, s. 31)

Digər bir özbək şairi Rəhmətulla Uyğunun şeirlərində isə çeşidli təbiət səhnələri oxucuların gözü qarşısında maraqlı emosional assosiativ duyğular yaradır. Yaxud şairin incə insan hisslərini tərənnüm edən “Salam atəşləri”, “Şəkil”, “Sevgi”, “Sır-Dəryanın sirri” oxucuları dərin xəyallara dalmağa, virtual bir aləmə salır. “Sevgi” şeirindən gələn hisslərin ziddiyətli olub münasibətləri necə təsvir etdiyinə baxaq:

Məktub – ağ kağıza yazılmış könül,
Məktub – sevinc, sevgi, həyat müjdəsi.
Vüsalı əks edən aynadı məktub,
Məktub-sevən qəlbin həqiqi səsi.

Səndən məktub aldım, lakin bu məktub
Şübhənin, tənənin bir elçisiymiş...
Sevgilim deyərək könül verəndə
Sənin könlün mənə ah, nələr demiş:

“Bilmirəm... incisən.. bəlkə qəlbində
Eşqi çiçəklənmiş ayrı bir qızın...
Bəlkə mənə olan ilk məhəbbəti
Gül kimi soldurmuş hökmü payızın...” (5, s. 42)

Kitabın “Poeziya” bəhsində təqdim olunmuş xeyli maraqlı, mükəmməl poetik örnəklər vardır ki, onların sırasında Həmid Qulamın “Ana”, Azərbaycanımızın incəsənət xadimlərini ünvanladığı “Qardaşlar!”, Turab Tölənin Nazim Hikmətə həsr etdiyi “Böyük saat zəng çalır” irihəcmli şeiri, Səidə Zünnunovanın azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda döyüşlərdə həlak olmuş qəhrəmanlara həsr etdiyi “Ana”, Səmi Əbdüqəhharın “Hörümçək və milçək”, “Nəsihətçi ayı”, “Keçi və çəpiş” kimi təmsilləri, Ədhəm Rəhmətinin “Mənim atam”, “Anam”, “Qardaşım”, “Bacım”, “Mən” kimi şeirləri orijinallıq və poetik biçim baxımından maraqlıdır. Şükür Sədullanın “Bahar nəğməsi” və “Dağlar qoynunda” kimi şeirlərinin ahəng və

intonasiyası, ritmikası və harmoniyası XX əsrin 50-ci illərində mövcud olan özbək poeziyasının ümumi uyğun panoramını yaradır.

“Nəsr əsərləri” bəhsinə baxdıqda burada diqqəti çəkən özbək ədəbiyyatının klassiki Aybəkin xalqının ictimai-tarixi, sosial-mədəni həyatının geniş bir hissəsinin realist mənzərəsini yaradan məşhur “Müqəddəs qan” romanından təqdim olunmuş parça İ.Şəmşin tərcüməsində, Şərəf Rəşidovun “Qaliblər” (tərcümə İ.Şəms), Adil Yaqubovun “İki məhəbbət” (tərcümə N.Nağıyev) və Səidə Zünnunovanın “İkinci arvad” (tərcümə Ş.Abbasov) kimi örnəklər günümüzdə də maraqla oxuna biləcək nümunələr kimi diqqətimizi cəlb etməkdədir.

Ümumiyyətlə götürdükdə haqqında bəhs etdiyimiz “Özbək ədəbiyyatı antologiyası” 65 il bundan öncə Azərbaycan oxucularına təqdim edilsə də, orada çağdaş bədii-estetik zövqümüzün xeyli tərəflərini hərəkətə gətirə və onlara sığal çəkə biləcək nümunələrin olduğu qənaətinəyik. Eyni zamanda onu da qeyd etmək istəyirik ki, tərcümələrin dil-üslub cəhətlərinə kompetensiyalı nəzər saldıqda birmənalı olaraq bildirmək olar ki, 50-ci illərdə mövcud olan digər dillərdən, o cümlədən rus, özbək, türkmən, tatar və digərlərindən edilmiş tərcümələr özünün obyektivliyi, orijinal mətnə sadiqliyi, üslubi-qrammatik keyfiyyəti və digər çoxsaylı parametrləri ilə uğurlu nümunələr kimi dəyərləndirilməlidir. Bu materialda biz özbək ədəbiyyatının dilimizə tərcüməsi və 50-ci illər nümunələri ilə tanış olduq. Bu nümunələrin yenidən oxucuların nəzər-diqqətinə çatdırılması istiqamətində gələcəkdə də yazılar hazırlamaq fikrindəyik.

Ədəbiyyat

1. Alımcan H. Azər qızı // Özbək ədəbiyyatı antologiyası. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1958, s. 28-34
2. Qulam Q. Qardaşım Səməd Vurğuna (Anadan olmasının 50 illiyi münasibətilə) // Özbək ədəbiyyatı antalogiyası. Bakı, “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı”, 1958, s. 13-27
3. Ərkdən söylər bu dilim. XX əsr özbək şeiri antologiyası. Bakı, MBM, 2009, 96 s.
4. Özbək ədəbiyyatı antalogiyası. Bakı, “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı”, 1958, 394 s.
5. Uyğun R. Sevgi // Özbək ədəbiyyatı antologiyası. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1958, s. 35-45

O‘ZBEK VA OZARBAYJON XALQ MAQOLLARIDAN DIDAKTIK O‘YINLAR O‘TKAZISHDA FOYDALANISH

Munavvar Tilavova,
katta o‘qituvchi,
Urganch davlat universiteti,
Malohat Atayeva,
o‘qituvchi,
Urganch davlat universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek va o‘zarbayjon xalq maqollari qisoyan o‘rganilib, ulardan ona tili darslarida didaktik o‘yinlarni tashkil qilishda foydalanish yo‘llari ochib beriladi.

Аннотация. В данной статье подробно изучаются узбекские и азербайджанские народные пословицы, а также раскрываются способы их использования в организации дидактических игр на занятиях родного языка.

Annotation. In this article, Uzbek and Azerbaijani folk proverbs are studied in detail, and ways of using them in the organization of didactic games in native language classes are revealed.

Kalit so‘zlar. Maqol, xalq maqollari mushtarakligi, didaktik o‘yin, musobaqa, ifodali o‘qish.

Ключевые слова. Пословица, народные пословицы, сходство народных пословиц, дидактическая игра, соревнование, выразительное чтение.

Key words. Proverbs, folk proverbs, similarity of folk proverbs, didactic game, competition, expressive reading.

Maqollarning yosh avlodni g‘oyaviy, ma’naviy-ma’rifiy, badiiy-estetik jihatdan tarbiyalashdagi o‘rni va ahamiyati juda katta. Shuning uchun ham maqollarni ifodali o‘qish, asosiy mazmun va mohiyatini o‘quvchilar ongiga singdirish, ular qalbida mehr-muhabbatni oshirish alohida ahamiyat kasb etadi.

Maqol xalqning, bir necha avlodlarning aql-u farosati hamda turmush tajribasining yakuni, ular donishmandligining mahsulidir.

Maqollarning ayrim namunalari qadimgi yozma yodgorliklarda, jumladan, O‘rxun-Enasoy biriktoshlarida, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig”, Ahmad Yugnakiyaning “Hibatul haqoyiq” dostonlari tarkibida ko‘plab uchraydi.

Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lugatut turk” devonidagi maqollar orqali turkiy xalqlarning kelib chiqishi, yashash tarzi, aql-idroki, boy hayotiy tajribasi mushtarak ekanligini bilib olamiz. Shu o‘rinda o‘zbek va ozarbayjon xalq maqollarining tematik doirasi keng, fonetik, leksik, grammatik tomondan o‘xshash ekanligiga guvoh bo‘lamiz:

Ozarbayjon xalq maqollari	O‘zbek xalq maqollari
№	
1. Ekkaningni o‘rasan.	Har kim ekanin o‘rar.
2. Yo‘qolgan boltaning sopi oltindan.	Yo‘qolgan pichoqning sopi oltin.
3. Bir o‘q bilan ikki qushni urolmaysan.	Bir o‘q bilan ikki quyonni otolmaysan.
4. Shamolga tupursang, betingga yopishadi.	Shamolga tupursang, betingga tushadi.
5. Qilich yarasi bitar, til yarasi bitmaydi.	Tig‘ yarasi bitar, til yarasi bitmas.
6. Hamma falokat tildan.	Boshingning balosi tilingdir.
7. Chevar juldur kiyimga yalchimaydi.	Bo‘zchi bo‘zga yalchimas.
8. Ishni dangasaga topshirsang, senga aql o‘rgatadi.	Dangasaga ish buyursang, senga aql o‘rgatar.
9. Haqqoniy so‘z doim achchiq.	Shirin yolg‘ondan achchiq haqiqat yaxshi.
1. Shirin gap bilan ilon inidan chiqadi.	Yaxshi so‘z bilan ilon inidan chiqar.

Maqollarni o‘rganishning turli xil shakl va usullari mavjud bo‘lib, ularning ayrimlaridan “Ona tili” darslarida foydalanishga harakat qilamiz.

“Kim ko‘p maqol biladi?” o‘yini

Bunda sinf jamoasi ikki guruhga ajratiladi. Birinchi guruh o‘zbek xalq maqollarini, ikkinchi guruh ozarbayjon xalq maqollarini galma-galdan aytishadi. Qaysi guruh tutilmasdan, aniq, muntazam javob berib borsa, o‘sha guruh g‘olib hisoblanadi. Maqollarning ifodali o‘qilishiga alohida e‘tibor beriladi. Navbatdagi maqolni topishda taraddudlanib qolgan, ikkilangan yoki topolmay qolgan (jarima balini olgan) guruh yengilgan hisoblanadi.

“Maqollarni sharhlaymiz” o‘yini

Bunda o‘quvchilar guruhlariga bo‘linishadi. Bir guruh tegishli maqolni aytadi. Boshqalar uni izohlab, sharhlab berishga harakat qilishadi. Bunda nisbatan aniqroq, kengroq, tushunarliroq hamda ta’sirchanroq tarzda sharhlab berishga alohida e‘tibor qaratiladi. Bu usulda maqollarning mazmuni, uning qanday hayotiy vaziyatlarda qo‘llanishini idrok etish uchun real sharoit yaratiladi.

“Maqollar zanjiri” o‘yinini ham ikkala xalqning maqollaridan foydalangan holda o‘tkazish mumkin. Bu o‘yin baytbaraklar asosida yuzaga kelgan. Undagi asosiy talab bir guruh (tomon) aytgan maqol qaysi harf (tovush) bilan tugasa,

keyingi tomon ayni mana shu harf (tovush) bilan boshlanadigan maqolni aytishi kerak bo'ladi:

Qilich yarasi bitar, til yarasi bitmaydi. – It egasiga hurmas. – Sabrning tagi sariq oltin...

Ifodali o'qish alohida san'atdir. U kishidagi nutqiy ko'nikma va malakalar bilan bog'liq holda rivojlanib boradi. Bunda nafas olish, nafas chiqarish, tovushning rang-barangligi, baland-pastligi, talaffuzdagi o'ziga xoslikdir, hatto to'xtam – pauzalar o'z ta'sirini ko'rsatib turadi. Ifodali o'qilgan matnni tushunish ham oson bo'ladi. Undagi har bitta so'zning ma'nosi, uning nima uchun qo'llanayotgani ifodali o'qishga ochiq seziladi.

O'zbek va ozarbayjon xalq maqollarini ifodali o'qish orqali ko'zda tutilgan maqsad, ruhiyat va kayfiyatni to'la darajada aniqlash imkoni paydo boladi.

Masalan, "hamma falokat tildan" degan ozarbayjon xalq maqolini ifodali o'qishda "tildan" so'zini baland ohangda o'qish talab etiladi. Yoki "boshingga qilich kelsa ham, to'g'ri gapir" o'zbek xalq maqolini ifodali o'qishda "boshingga" va "to'g'ri" so'zlariga urg'u tushishi natijasida so'z ma'nosi alohida ahamiyat kasb etgan.

Ikki xalqning xalq og'zaki ijodiga oid maqollaridan foydalanish dars samaradorligini oshirishda, o'quvchilarning darsga qiziqishlarini ortishida muhim omil hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Sarimsoqov B. O'zbek folklorining janrlar sostavi // O'zbek folklori ocherklari. 1-tom. – Toshkent.: "Fan", 1988.- B.63-84.
2. Jumanazarov U. Tarixiy voqelik va o'zbek folklori. – T.: "Fan", 1991. - B.174
3. Jo'rayev M. O'zbek xalq nasri janrlarini tasnif qilish mezonlari // O'zbek tili va adabiyoti, 1996, №5. -B.32.

ZAMONAVIY ADABIYOT DARSLARI ASOSIDA O'QUVCHILARDA HAYOTIY KO'NIKMALARNI SHAKLLANTIRISH ZARURATI

**Nilufar Do'shonova,
o'qituvchi,
Urganch davlat universiteti
Muyassar Jumaniyozova,
o'qituvchi,
Xiva shahar 5-maktab**

Annotatsiya. Ushbu maqolada adabiyot darslarini zamonaviy tendensiyalar asosida tashkil etish, o'quvchilarda Soft skills – hayotiy va moslashuvchanlik ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan ishlarni tashkil etish mexanizmi va pedagogik asoslari haqida fikr bildirilgan.

Аннотация. В данной статье высказано мнение об организации уроков литературы с учетом современных тенденций, механизме и педагогических основах работы, направленной на формирование мягких навыков - жизненных навыков и навыков гибкости у учащихся.

Annotation. In this article, an opinion is expressed about the organization of literature lessons based on modern trends, the mechanism and pedagogical foundations of work aimed at the formation of soft skills - life and flexibility skills in students.

Kalit so'zlar: zamonaviy tendensiyalar, adabiyot darslari va darsliklari, Hard skills va Soft skills, hayotiy ko'nikmalar, moslashuvchanlik ko'nikmalari, universal ko'nikmalar jamlanmasi.

Ключевые слова: современные тенденции, уроки литературы и учебники, Hardskills и Softskills, жизненные навыки, навыки гибкости, набор универсальных навыков.

Key words: modern trends, literature lessons and textbooks, Hard skills and Soft skills, life skills, flexibility skills, set of universal skills.

Bugungi zamonaviy tendensiyalar adabiyot darslarida o'quvchilardagi hayotiy ko'nikmalarni shakllantirishga, shaxs sifatida namoyon bo'lishiga hamda qobiliyatlarini ochishga qaratilmoqda. Zamonaviy shaxsni tarbiyalashda adabiyot darsliklari didaktik vosita va pedagogik imkoniyat vazifasini bajaradi. Shu o'rinda zamonaviy shaxsni tarbiyalashda dunyo tajribasida keng qo'l urilayotgan Hard skills va Soft skills tushunchalari tahliliga to'xtalib o'tmoqchimiz.

Qattiq ko'nikmalar (hard skills) — kasbiy, texnik ko'nikmalar. Har bir kasb egasi muayyan ko'nikmalariga ega bo'ladi. Ularni namoyish qilish, tekshirish va baholash oson. Tarjimon uchun tillarni bilish, haydovchi uchun mashinani boshqara olish, satarosh uchun soch va soqolni ola bilish qattiq ko'nikmalar hisoblanadi.

Inson qaysi jamoa yoki kompaniyada ishlamasin, bu ko'nikmalar o'zgarmay qolaveradi [1].

Yumshoq ko'nikmalar (Soft skills) — qo'shimcha, universal ijtimoiy-psixologik ko'nikmalar. Ular kasbga bog'liq bo'lmaydi, lekin insonning hayotdagi muvaffaqiyatiga ta'sir ko'rsatadi. Odamlar bilan muomala qilish madaniyati, nizolarni hal qilish qobiliyati, odamlarni ishontirish mahorati, moslashuvchanlik, mas'uliyatlilik, puxtalik, har ishni o'z vaqtida bajarish, tanqidiy fikrlash, kreativlik kabi xususiyatlar “yumshoq ko'nikmalar”ga misol bo'ladi. Bunday ko'nikmalar nafaqat ishda, balki hayotning barcha jabhalarida kerak bo'ladi.

Qattiq ko'nikmalarni faqatgina aniq belgilangan ko'rsatmalar yordamida egallash mumkin bo'lsa, yumshoq ko'nikmalar odamda yo tug'ma bo'ladi, yo hayotiy tajriba bilan rivojlanib boradi [2].

SOFT SKILLS tushunchasining kelib chiqishi AQShda 1959-yilda harbiy sohaning rivojlantirish doir masalalariga borib taqaladi. Unga ko'ra, harbiy xizmatchilar kompetensiyalari borasida olimlar tadqiqot olib borgan chog'larida ko'nikmalarni 2 turga bo'lish maqsadga muvofiq deb hisobladilar. Bunda ular kasbiy ko'nikmalar (hard skills) va shaxsiy sifatlar (soft skills)ga ajratadilar. Bunga sabab urushdagi muvaffaqiyatning ko'pgina qismini jangdagi askarlarni qanday boshqarilishiga qarab ta'minlashini aniqlashganligidandir. O'quv dasturlarda esa buni amalga oshirish uchun o'rgatilmagan. U paytda fizik jismlar bilan bog'liq ishlash ko'nikmalari shakllantirilgan edi. Inson tafakkurida mavjud bo'lgan o'lchash murakkab bo'lgan, mohiyati tushunarsiz - soft skillsga borib taqalavergan[3].

Soft Skills bu inson hayoti va faoliyatida kerak bo'ladigan universal ko'nikmalar jamlanmasi bo'lib: ▪ insonlarni to'g'ri muloqot qilish; ▪ jamoaviy ishlash; ▪ emotsiya va stressni boshqara olish; ▪ liderlik qobiliyati; ▪ naym menejment; ▪ tizimli va strategik fikrlash qobiliyati; ▪ muzokara olib borish; ▪ konstruktiv tandiqidiy fikrlash; ▪ muammolarni hal qilish; ▪ kreativlik; ▪ qaror qabul qila olish kabi ko'nikmalardan iborat.

Maktab o'quvchilarida tayanch kompetensiyalar bilan bir qatorda Universal kompetensiyalarni, ya'ni zamonaviy nuqtayi nazar bilan aytganda SOFT SKILLS – hayotiy va moslashuvchanlik ko'nikmalarga ega bo'lishlik, asosan, adabiyot darslarida beriladigan bilimlar natijasida paydo bo'ladi. Shu ma'noda, adabiyot darsliklaridagi asarlar estetik zavq berish bilan birga o'quvchilarda hayotiy va moslashuvchanlik ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir. Zamonaviy shaxsni tarbiyalashni o'z oldiga maqsad qilgan zamonaviy adabiyot darsliklari bizningcha o'quvchilarning hayotiy va ijtimoiy moslashuvchanligini oshirishi uchun quyidagi tamoyillarga amal qilgan holda yaratilishi kerak:

- o'quvchi yashayotgan mamlakatdagi ijtimoiy vaziyatlar aks etishi;
- xorijdagi tengdoshining imkoniyatlari va muammolarini tanishtirish;
- hayotiy voqealiklar aks etgan asarlar berilishi;
- vizual, audio, video formatdagi ma'lumotlarning bo'lishi;
- adaptiv ko'nikmalarni shakllantirishi;
- variativ, muqobil hamda SMART darslik bo'lishi

Zamonaviy adabiyot darsliklari o'quvchilarning ijtimoiylashuviga yordam beradigan pedagogik vosita bo'lishi kerak. Zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida yaratilgan darsliklar va shu darslik mazmunidan kelib chiqib tashkil etiladigan adabiyot darslarida o'quvchilarda universal, adaptiv va hayotiy ko'nikmalar shakllanish zarurati tobora ortmoqda. Zamonaviy yondashuvlar asosida tashkil etiladigan adabiyot darslarida o'quvchilarda XXI asr ko'nikmalari shakllanadi. Bu ko'nikmalarni shartli ravishda 3 guruhga bo'ldik: 1) universal; 2) adaptiv(moslashuvchan); 3) hayotiy ko'nikmalar. Bu ko'nikmalar o'quvchilarda zamonaviy yondashuvlar asosida tashkil etiladigan adabiyot darslarida paydo bo'ladi, shakllanadi va rivojlanadi.

Universal ko'nikmalarga o'qish, tinglash, gapirish, fikrlash va tasuvvur qilishni misol keltirishimiz mumkin. Adaptiv ko'nikmalarga esa har bir o'quvchining shaxsiy sifatleri misol bo'lishi mumkin. Masalan, o'z his tuyg'ularini boshqara olish, o'zini o'zi nazorat qilish, maqsad qo'yish va uni amalga oshirish kabi. Hayotiy ko'nikmalar esa amaldagi Milliy o'quv dasturi uchun 20 ta eng muhim hayotiy ko'nikmalar tayanch kompetensiyalar sifatida tanlab olingan. Jumladan, fanlar mazmuni hamda yangi o'quv metodikalar o'quvchilarda vatanparvarlik va milliy qadriyatlarga sadoqat, faol fuqarolik va tashabbuskorlik, ijodkorlik hamda tanqidiy fikrlash, muloqot qilish ko'nikmalari, IT- va mediasavodxonlik, jamoada ishlash va hayot xavfsizligi, bag'rikenglik va xayrixohlik, tadbirkorlik va moliyaviy savodxonlik, mehnatsevarlik hamda liderlik, ekologik madaniyat ko'nikmalari rivojlanishiga xizmat qiladi [4].

Hayotiy ko'nikmalarga birdaniga ega bo'lish imkoni mavjud emas, yoki qaysidir bilim darajasiga ega bo'lishni asoslovchi hujjatga egalik bilan hayotiy ko'nikmalarni o'lchash mushkul. Hayotiy ko'nikmalar shaxsiy sifatlar natijasida paydo bo'ladi. Hayotiy ko'nikmalar adabiyot darslarida tahlil qilingan asar qahramonlarining fazilatlari va qusurlarini diagnostikalash natijasida o'quvchi hayoti va tajribasiga ko'chish ehtimoli kuchli. Adabiy asarlarda prototip tarzda berilgan adabiy qahramonning shaxsiy sifatleri: kirishimli; vazmin; kreativ; vaziyatni xolis baholay olish; tez moslasha olish; nostandart vaziyatlarda o'zini yo'qotmaslik; o'zini nazorat qilish; mustaqil qaror qabul qilish. Ushbu ko'nikmalarni chig'iriqdan o'tkazishda miyaning o'ng katta yarim sharlari (ijodiy) ishlaydi, EQning (emotsional intellekt) yuqori darajasiga ega bo'lgan ma'qulroqdir.

Hayotiy ko‘nikmalar kasbiy bilimlardan ko‘ra, hayotiy bilimlar kabi ifodalanadi. Bu tushuncha zahirida esa nomutaxassis faoliyat shakli bilan bog‘liq ko‘nikmalar majmuyi bilan birga kasbga oid sifatlar tushuniladi. Hayotiy ko‘nikmalar insonning to‘g‘ridan-to‘g‘ri ish harakatlari bilan bog‘liq emas, lekin ushbu ko‘nikmalar unga o‘z kasbida yuqori mahsuldorlikka erishishga imkon beradi va o‘z oldiga qo‘ygan vazifalarni nisbatan muvaffaqiyatliroq bajarishiga yordam beradi. Bunda ish beruvchilar bunday moslashuvchan ko‘nikmalarga ega bo‘lgan kadrlarni jon dila bilan ishga qabul qiladilar. Biroq hozirgi davrga qadar har qaysi bir oliy ta‘lim muassasasida (xususan, bizning mamlakatimizda) ushbu ko‘nikmalar ongila ravishda talabalarga ongiga singdirilmaydi. Shu kunga kelib, moslashuvchan yoki hayotiy ko‘nikmalarni umumiy tasnifi mavjud emas, chunki ushbu ko‘nikmalar ta‘rifi doirasida mos keluvchi sifat va ko‘nikmalarning aniq miqdori qayd qilinmagan. Shuningdek, ushbu ko‘nikmalar tafakkurning o‘ziga xos xususiyatlari – tezlik, kreativlik, moslashuvchanlik, tizimlilik – bilan to‘ldiriladi [5].

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Jack Cohen. So You Want To Work at a Startup? Hone These 11 Soft Skills First. - Electronic resource: <https://medium.com/the-ascent/so-you-want-to-work-at-a-startup-here-are-these-11-soft-skills-first-377e9f27dc45> Date of the application: April 5, 2020.
2. Measuring soft skills & life skills in international youth development programs. - URL: <https://www.fhi360.org/sites/default/files/media/documents/resource-yp-measuring-softskills.pdf>. (data o‘rnatilgan: 09.10.2019).
3. Akramova Sh.A. O‘quv jara‘onida zamonaviy pedagogik texnologiyalar va ularni qo‘llashning amaliy masalalari. O‘quv-uslubiy qo‘llanma. – Toshkent: OHBI, 2016. - 82 b
4. https://uza.uz/uz/posts/ozbekiston-hayotiy-konikmalarni-shakllantiruvchi-talim-tizimiga-otmoqda_372101 19:15 / 13.05.2022
5. Carri Remith George Avenues of life skills development in higher education // Education Sciences and Psychology. 2013. № 4 (26). 3–7 pp. —URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=21097529> (data o‘rnatilgan: 01.09.2019).

DAVR VA IJODKOR: ABDULLA ORIPOV VA TOG‘AY MUROD

Nigora Kiryigitova

o‘qituvchi,

Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. XX asr va Istiqlol davri o‘zbek adabiyoti yorqin iste’dodlarga boyligi va janrlar rang-barangligi bilan ham e’tiborga loyiqdir. Bu davr adabiyotining yorqin bir sahifasini O‘zbekiston Qahramoni, Xalq shoiri, Davlat mukofoti laureati Abdulla Oripov (1941-2016 yy.) hayoti va serqirra ijodi tashkil etadi. Shoir lirikasi va uning badiiy mohiyati davriy tahlil etishga harakat qilingan.

Аннотация. Узбекская литература XX века и периода независимости заслуживает внимания своим богатством ярких талантов и разнообразием жанров. Яркую страницу литературы этого периода составляют жизнь и блестящая деятельность Героя Узбекистана, народного поэта, лауреата Государственной премии Абдуллы Орипова (1941-2016). Предпринята попытка периодического анализа лирики поэта и его художественной сущности.

Annotation. Uzbek literature of the 20th century and the period of independence deserves attention for its wealth of bright talents and variety of genres. A bright page of the literature of this period is made up of the life and brilliant work of the Hero of Uzbekistan, People’s Poet, State Prize Laureate Abdulla Oripov (1941-2016). An attempt was made to periodically analyze the poet’s lyrics and his artistic essence.

Kalit so‘zlar: “Shoirning tug‘ilishi”, konflikt, “Iqror”, “Olamonga”, Tog‘ay Murod

Ключевые слова: “Рождение поэта”, конфликт, “Исповедь”, “К народу”, Т.Мурад

Key words: “Birth of a Poet”, conflict, “Confession”, “To the People”, T.Murad

XX asr va Istiqlol davri o‘zbek adabiyoti yorqin iste’dodlarga boyligi va janrlar rang-barangligi bilan ham e’tiborga loyiqdir. Bu davr adabiyotining yorqin bir sahifasini O‘zbekiston Qahramoni, Xalq shoiri, Davlat mukofoti laureati Abdulla Oripov (1941-2016 yy.) hayoti va serqirra ijodi tashkil etadi. Abdulla Oripovning 1950-yillar oxiri va 1960-yillar boshida yaratgan, ammo turli sabablarga ko‘ra haligacha e’lon qilinmay, nihoyat, 2021-yili ilk marta nashr etilgan **“Shoirning tug‘ilishi”** deb nomlangan yangi to‘plamidagi she’rlarida shoir ijodining tematik boyligi va rang-barangligi yaqqol ko‘zga tashlanib turadi.[1;360] Masalan, qo‘lyozma nusxasida “Iqror” deb nomi o‘zgartirilgan ilk she’rlaridan biri –

“Shoirning tug‘ilishi” she’rida o‘zi uchun asosiy mavzu va bosh qahramon ham Inson va xalq hayoti ekanligini chuqur ishonch va qat’iyat bilan bayon etadi:

**Ko‘zlarimga borliqni go‘zal
Ko‘rsatolgan kim ekan deya,
Hayotimga shodlikni tugal
O‘rnatolgan kim ekan deya:
U – mehnatkash,
U insondir deb
Mening umrim, mening qalbimga
Hayot bergan, xalqim, o‘zingsan! ...
Sen uchun, ey ona xalqim,
Miltir sham ham yoqolganim yo‘q.
Faqat sening shonli yo‘lingda
Birga boray degan ontim bor.
Neki ezgu, dunyoda ne soz
Senga beray degan ontim bor.[2;16-bet]**

Ko‘rinadiki, o‘spirin shoirning ilk she’rlaridayoq uning badiiy ijod va uning asosiy maqsad-vazifasini to‘g‘ri anglab yetganligi va she’riyatining bosh mavzusi ona xalqi hayoti hamda lirik qahramoni, eng avvalo, zamondosh va yetuk Inson bo‘lishi kerakligi o‘ziga xos dastur bo‘lganligi bo‘lajak yirik shoir ijodiga katta umid tug‘diradi. Jahon adabiyotidan ma’lumki, ijodkor iste’dodi tabiiy, tug‘ma bo‘lishi bilan birga uning kamol topishi, o‘ziga xos novator ijodkor bo‘lishi ko‘plab obyektiv-subyektiv shart-sharoit va omillarga bog‘liq bo‘ladi. Bu jihatdan atoqli adibimiz Odil Yoqubovning 50-60-yillardagi adabiy muhit haqidagi dardli xotiralari ulardan keyinroq ijodini boshlagan A.Oripovlar avlodi yashagan davrning ham murakkabligini tushunishga yordam beradi: “Bizning avlod, – deydi O.Yoqubov, – konfliktsizlik deb atalmish g‘ayriadabiy qarashlar, sotsialistik realizm deb atalmish biqiq, tafakkurni cheklovchi va endilikda soxtaligi barchaga ayon umumtushunchalar, stalincha qatag‘on hukm surgan, qatliom tufayli hamon yuraklardan qon silqib turgan bir vaziyatda adabiyotga kirib keldiki, buning ijodga salbiy ta’siri hanuz sezilib turadi. Shu ma’noda, garchi adabiy muhit taqozosiga ko‘ra keyinchalik muayyan qiyinchiliklarni boshlaridan kechirgan bo‘lishsa-da, A.Oripov va uning avlodini nisbatan baxtli salaf deb atashni istardim. Ular ijodini boshlagan paytda ijtimoiy-siyosiy vaziyat nisbatan yumshagan, bahor epkinlari yanglig‘ mayin va umidbaxsh nasimlar esa boshlagan edi.”[3;4] Adib yozganidek, E.Vohidov, A.Oripovlar jadidlarday qatl etilmasa-da yoxud Shayxzoda, Mirtemir, Shuhrat, S.Ahmadlardek uzoq yillar qamalib, olis o‘lkalarga surgun qilingan bo‘lmasa-da, ammo mustabid tuzumning xavfli tazyiq-taqiqlaridan chetda qolgani yo‘q. Dalili sifatida bir-ikki misol keltiraylik:

**“...Men tortgan g‘amni ham bir-bir sanasam,
O‘lik fir‘avnlari ketarlar sapchib...”**

Mana nisbatan baxtli salaf deb atalgan avlodning bir vakili bo‘lgan mashhur shoirimiz Abdulla Oripovning boshiga tushgan g‘am-tashvish va nohaqliklarning o‘chmas izlarini aks ettiruvchi biografik – hasbi hol she‘rlaridan bir namuna. Abdulla Oripov va ulardan keyinroq adabiyot maydoniga kirib kelgan Tog‘ay Murodlar ham ijodining boshlanishidanoq umummillat va umumxalq dard-iztiroblarini qalamga olishga jiddiy e‘tibor qaratadi. Adabiy asar – ijodkor shaxsi va ta‘lantining badiiy-intellektual mahsuli, ong-tafakkuri va ijodiy mushohadasi natijasi bo‘lib tug‘ilishi hayotiy va ilmiy haqiqatdir. Abdulla Oripov asarlarining ijodiy tarixi ham ushbu obyektiv qonuniyatning badiiy ifodasi o‘laroq, jiddiy e‘tiborga va tahlilga munosib ijod sanaladi. Shu munosabat bilan nafaqat A.Oripov hayoti va ijodi uchun, balki adabiyotimiz va tariximiz uchun ham muhim bo‘lgan bir haqiqatni ta‘kidlash o‘rinli bo‘ladi. XX arda yashab ijod etgan barcha adiblar ijodini “Oktabr samarasi”, [4;51] deb talqin etish, barcha asarlarini Oktabr inqilobiga bog‘lab qo‘yish ham tarixiy haqiqatga, ilmiy va hayotiy mantiqqa mutlaqo muvofiq emas edi: “Oktabr revolyutsiyasining mevasi bo‘lgan O‘zbek adabiyoti ham tug‘ilgan kundan boshlab revolyutsiya g‘alabalarini mustahkamlash uchun kurashdi. Sotsialistik voqelik o‘zbek adabiyoti mazmuni va g‘oyasini belgilovchi bosh omil bo‘ldi” – deyildi. [5;70] Bu soxta shiorbozlikni o‘qigan kitobxonda haqli savol tug‘iladi: boshqa omillar bo‘lmaganmi? Adabiy muhitning shakllanish va rivojlanish omillari, poetik xususiyatlarini, ijodkor iste‘dodi va badiiy olami, o‘ziga xosligini muayyan mahalliy va milliy kolorit bilan uyg‘unlikda va uzviy bog‘liqlikda tadqiq etish maqsadga muvofiqdir. Shu jihatdan qaralganda, bu davr adabiy muhiti va unda yaratilayotgan badiiy asarlarni, xususan, o‘ziga xos iste‘dod va uslub egasi bo‘lgan adib Abdulla Oripov va Tog‘ay Murodlar ijodini davr bilan bog‘lab, tanqid va adabiyotshunoslikning yuksak mezonlari va yetakchi tamoyillari asosida o‘rganish muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Abdulla Oripovning yangi to‘plamidagi **“Bu she‘rimning katta emas umumlashmasi”** nomli she‘ri uning dastlabki ijodidanoq umuminsoniylik va baynalmilallik g‘oyalari yorqin aks etganligi va yosh shoirning dunyoqarashi ham keng ekanligini yaqqol namoyon etib turadi. Bunday asarlar O‘zbekistonimizning yangi Konstitutsiyasida belgilab qo‘yilgan inson huquqlari hamda qonunlarimizda aks ettirilgan diniy bag‘rikenglik tamoyillariga ham muvofiqligi bilan ham qimmatlidir. Shu bois va ilgari kitobxonlarga ma‘lum bo‘lmagan bu she‘rni to‘liqroq keltirishni lozim topamiz:

Aftingni bujmaytib,

Masxara qilding.

Tilingni bilmagan qishloqi cholni.

**“Seryoja, ko‘rdingmi, sartlar mana shu,
Kechirgin bunaqa jonivorlarni”...**

-Rusman!

-Yo‘q, yolg‘on!

Yo‘qol, sen rus emas, millatsiz ablah...

“Seryoja, Seryoja” qanday aziz nom...

Mening yuragimga qanday yaqin so‘z.

Eh, Seryoja Pushkin, mehri keng inson,

Oliyjanob odam, sen ham eding rus.

Sen ham rus eding-ki, noming dunyoni

Bezab turganida topilmay taqqos,

Bular ham rus...lekin butunlay boshqa,

Nimadandir kibr bilan ko‘krak kermoqda.

Boshqalarni oyog‘i-la ko‘rsatib turib,

Oliyjanob rus nomin sotib turmoqda.

Yo‘qdir menda millatchining qora nafasi.

Xafa bo‘ldim men ulardan, lekin xursandman,

Katta emas bu she‘rimning umumlashmasi. (48-b.)*

Bunday she‘rlar ham Abdulla Oripovning butun ijodi chinakam milliylik va umuminsoniylik g‘oyalari bilan yo‘g‘rilganidan yorqin dalolat berib turadi va bugungi yangi O‘zbekistonimizda ahil bir oila bo‘lib yashayotgan 130 millat vakillari qalbidagi eng ezgu tuyg‘ular bilan hamohanglik kasb etadi. XX asr adabiyotimizning Abdulla Oripov kabi buyuk namoyandalarining xalqimiz ong-tafakkuri va ma’naviyatimiz rivojidadagi ulkan xizmatlaridan yana biri shundaki, ular milliy tilimiz ravnaqi yo‘lida ham o‘z asarlari va adabiy-estetik qarashlari bilan katta jonbozlik namunasini ko‘rsatishgan. Ayniqsa, Abdulla Oripov kabi ulkan so‘z san’atkorlarining boy ijodi, badiiy mahorat saboqlari hamda ularning badiiy til haqidagi qarashlari alohida e’tiborga loyiq. Bu o‘rinda shoirning O‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilmasdan ancha yillar ilgari yozgan va maktab darsliklariga ham kiritilgan “Ona tilimga” she‘rini yodga olish kifoya. Chinakam ijodkor o‘z xalqining ovozi, uning orzu-umidlari va inson qalbi iztiroblari ifodasi bo‘lib tug‘iladi va uning qulog‘i hamisha xalqning ko‘ksida, yuragida bo‘ladi. Jahon adabiyoti, xususan, o‘zbek adabiyoti tarixidan bunga ko‘plab misollar keltirish mumkin. Chunonchi, o‘tgan asrning boshlarida iste’dodli shoirlarimizdan biri Avaz O‘tar “Xalq” radifli she‘r yozib, “Yo‘q jahon mulkida bizdek ojiz-u bechora xalq” deb faryod chekkan va bu faryod havoyilikdan ham, badbinlikdan ham forig‘ edi. Oradan yarim asrdan ziyodroq vaqt kechgach, ulkan shoirimiz Abdulla Oripovning “Olomonga” she‘rida ham butun millat, butun yurt, Avaz O‘tar, Furqat yo Muqimiylarning emas, Fitrat, Qodiriy, Cho‘lponlarning ham ko‘ksini tilgan milliy

kulfatlarga ishorat bor edi. A.Oripovning guvohlik berishicha, she'ring yozilish tarixi quyidagicha: "O'sha zamonlardagi noahilligimizni, befarqligimizni ko'rib, ezilib yashash menga alam qilgan va shunday iztirobli satrlar tug'ilgan". Darhaqiqat, "Olomonga" she'ri davrning dolzarb mavzusi va millat dardini yoritgani bilan nafaqat shoir ijodida, balki XX asr she'riyati silsilasida ham alohida mavqega egadir.

Mashrab osilganda qayoqda eding?

Cho'lpon otilganda qayoqda eding?..

Olomonchilik, to'dachilik, mahalliychilik, manmanlik bosh ko'targan joyda millatning millat o'laroq rivoj topishiga g'ov bo'ladigan ijtimoiy- ma'naviy hiylanayrang va riyokorliklarga o'z-o'zidan yo'l ochilaveradi. "Barcha kulfat shundaki, – degan edi xalqimizning yana bir faxri bo'lgan shoirimiz Erkin Vohidov, – bizda balandroq kursi, mo'may mukofot yoxud deputatlik nishoni va'da qilinsa, millat, xalq, vatan taqdirini unutib qo'yadigan eldoshlarimiz ko'p". Darhaqiqat, bu kabi toifalar qadri uchun emas, qorin uchun yashaydiganlar o'z menini xalq manfaatidan ustun qo'yuvchi "Men tinch – olam tinch" qabilida ish ko'ruvchi kimsalardir.

Hukmlar o'qilur sening nomingdan,

Tarixlar to'qilur sening nomingdan.

Nimasan? Qandayin sehrli kuchsan?

Nechun tomoshaga bunchalar o'chsan? *A.Orif, E.Vohidov, Sh.Rahmon, U.Azim, M.Yusuf kabi bedor ijodkorlar uchun ham bu armon bo'lib qolgani haqiqat:*

Qarshingda hasratli o'yga tolaman,

Qachon xalq bo'lasan, ey, sen – olomon? *A.Orif, E.Vohidov, Sh.Rahmon, M.Yusuf kabi bedor ijodkorlar uchun bu armon:* Ba'zan o'ylanib qolasan kishi, insonning insoniyligi, hazrat Navoiy orzu qilgan odamiyligi, mehr-oqibati, iymonliligini ko'satuvchi fazilatlar qayerga yo'qolib ketmoqda? Bu davrning va millatimizning katta bir fojiasi bo'lgani uchun ham deyarli barcha yetuk adiblarimiz ijodida u yoki bu darajada aks etganligi, afsuski, kitobxonlar tomonidan to'la anglab yetilyapti deb bo'lmaydi. Bu jihatdan Tog'ay Murod asarlaridagi chuqur hayotiy g'oya-fikrlar e'tiborga molikdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdulla Oripov. Shoirning tug'ilishi. – T."Adabiyot" nashriyoti. 2021
2. Sirojiddin Sayyid. Sandiqdan chiqqan qaldirg'ochlar. So'zboshi
3. Odil Yoqubov. Shoir haqida so'z. – Abdulla Oripov. Munojot. – T.:1992
4. O'zbek sovet adabiyoti. – T.1968
5. Aliyev A. Ijod va izlanish. – T.:1976

FUZULIY VA XON

Nuriddin Raxmonov,
o'qituvchi,

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va
sport universiteti Farg'ona filiali,

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xon taxallusi bilan ijod qilgan Qo'qon hukmdori Muhammad Alixonning Ozarbayjon shoiri Muhammad Fuzuliy an'analarini davom ettirganligi, adabiy ta'sir masalalari, Xonning muzeylarda saqlanayotgan qo'lyozmalari haqida ma'lumot berilgan. Shuningdek, Fuzuliy g'azallariga Xon ijodidagi tatabbu' namunalari badiiy tahlil qilingan.

Аннотация. В этой статье рассказывается о продолжении традиции азербайджанского поэта Мухаммеда Фузули Кокандского правителя Мухаммеда Алихана, писавшего под псевдонимом Хан, о вопросах литературного влияния, о рукописях Хана, хранящихся в музеях. Также в Газели Фузули был проведен художественный анализ образцов татабу в творчестве хана.

Annotation. This article details the continuation of the traditions of the Azerbaijani poet Muhammad Fuzuli by the Kokand ruler Muhammad Ali Khan, who created under the pseudonym Khan, issues of literary influence, manuscripts of Khan kept in museums. Also on the ghazals of Fuzuliy were artistic laying of tatabbu' samples in Khan's work.

Kalit so'zlar: Adabiy an'ana, Muhammad Fuzuliy, Muhammad Alixon, qo'lyozma, til va uslub, tazmin, taxmis, badiiy ifoda.

Key words: Literary tradition, Muhammad Fuzuli, Muhammad Alikhan, manuscript, language and style, tazmin, takhmis, artistic expression.

Ключевые слова: Литературная традиция, Мухаммад Физули, Мухаммад Алихан, рукопись, язык и стиль, тазмин, тахмыс, художественное выражение.

Sharq she'riyati, shu jumladan, O'rta Osiyo xalqlari poeziyasi o'tmish klassik adabiyotning barakali ta'siri ostida takomil topgan. Xoh O'rta Osiyo, xoh Eron, xoh Hindistonda bo'lsin biror shoir ulug' sharq klassiklari Firdavsiy, Sa'diy, Hofiz, Navoiy, Bedil, Fuzuliy va boshqa mashhur so'z ustalarining maktabini o'tamay turib she'riyat maydoniga chiqmagan. Har bir ko'zga ko'ringan shoir ijodining kamolga yetishuvida bu ustozlar ijodining samarali ta'siri ma'lum ahamiyatga ega bo'lgan. Shuning bilan birga har bir shoir-u ustozlardan she'riyat ta'limini olar ekan, o'z ijodiy intilishlariga ko'ra yana ularning har biriga alohida ixlos qo'ygan. Shu sababli ayrim shoirlar ijodida sharq klassik shoirlaridan birortasining ta'siri boshqalardan ko'ra to'laroq va aniqroq

sezilib turadi. Bu hol XVIII-XIX asrlarda yashagan va ijod etgan qo‘qonlik shoirlar ijodida ham ko‘zga tashlanadi. XIX asrning birinchi yarmida tatabbu‘navislik eng rivojlangan adabiy muhit Qo‘qonda edi [1.17] Qo‘qonlik shoirlar Fuzuliyning “kerakmazmu sango”, “cho‘x”, “tut”, “o‘ldi o‘xshaydur”, “do‘ndurmish”, “do‘ndurdi, “bengzatdim” radifli g‘azallariga badiiy yuksak tatabbu‘lar yozgan. Jumladan, Qo‘qon adabiy muhitining davomchisi shoh va shoir Muhammad Alixon (Xon) ijodi mashhur Ozarbayjon shoiri Fuzuliy she‘rlarining qattiq ta‘siri ostida rivoj topgan. U Fuzuliy g‘azallariga bir necha tatabbu yozadi, taxmislar bog‘laydi.

“XVIII asr oxiri – XIX asr avvali o‘zbek adabiyotiga eng ko‘p ta‘sir qilgan, binobarin, o‘z asarlari bilan bu davr adabiyoti taraqqiyotida juda katta rol o‘ynagan shoirlardan biri ulug‘ ozarbayjonlik Fuzuliydir, – deb yozadi V. Zohidov.[2.194] – Chunki “Fuzuliy turkiy g‘azal uslubini kamolot cho‘qqisiga ko‘targan buyuk siymolardan biri sanaladi. Uning g‘azallari ravon va musiqiyligi, o‘ynoqiligi bilan, go‘zal tashbehlariga boyligi bilan ko‘ngillarni band etadi.[3.256].

O‘zR FA Davlat adabiyot muzeyi fondida saqlanayotgan 401-raqamli qo‘lyozma XIX asrning ikkinchi yarmiga mansub bayoz bo‘lib, 209a-210b varaqlarida Xonning Fuzuliy g‘azallariga bog‘lagan ikki muxammasi o‘rin olgan.[4.]

Xon she‘riyati shoirning fuziliynomasidir. Necha o‘nlab she‘rlar o‘g‘uz lahjasida Fuzuliyga ergashib yaratilgan ijod namunalaridir.

Sharq adabiyotida mashhur oshiq va ma‘shuqalar obrazlari qatorida Layli va Majnun, Farhod-u Shirinlar nomi alohida sanaladi. Mazkur obrazlar ko‘pincha oshiqning ruhiy holati ifodasi o‘laroq bayt va misralarda qo‘llanadi. Fuzuliy devonida ham bir qator g‘azallarda mazkur obrazlar talmeh qilingan:

Qil tafoxurki, saning ham vor mandak oshqing,

Laylining Majnuni, Shirinning agar Farhodi vor. [5]

Mazmun bunday: “Sen iftixor qilginki, agar Laylining Majnuni, Shirinning Farhodi bo‘lsa, sening ham mendek oshig‘ing bor!”. Xuddi shunday mazmun kasb etgan bayt sevimli yozuvchimiz Abdulla Qodiriyning “Mehrobdan chayon” asarida Anvar tilidan aytilgan:

Agar Farhodning Shirin, bo‘lsa Majnunlarning Laylosi,

Nasib o‘lmish menga gullar aro gullarning Ra‘nosi. [6.377]

Bu baytni esa Xonning quyidagi g‘azaliga tatabbu‘ qilgan :

Yuz-u qadinga ermas bu chamanning sarv-u ra‘nosi,

Su (v) hayvon chashmasiga bo‘lsa bil Isoning anfosi. [7.233]

Matlada yorning sarvqomati to‘g‘risida so‘z boradi. Chaman sarvlari unga tenglasha olmaydilar. Agar hayot chashmasining suvi, Iso nafasi qanchalar hayotbaxsh bo‘lsa, yorning yuzi, qadi ham shunchalar hayotbaxsh.

“Adabiyot – so‘z san’ati. Shoir – san’atkor. San’at va san’atkordan, avvalo, nima talab qilinadi? Obrazli tasvir mahorati. Poetik tasvirda o‘ziga xoslik va yangilikka erishilmasa, she’rxonning ko‘ngliga yo‘l ochish, fikr-tuyg‘ularini yangilash quruq da’voligicha qolaveradi. So‘z va tasvir go‘zalligining birinchi sharti ruhni zavqlantirish, ma’no va mohiyatni ruhoniy idrok obyektiga aylantira borishdir” [8.287].

Xoni g‘am ishqin deyub Farhod-u Majnun qissasin,

Demagim jon so‘z emaz bu dardsiz afsonalar.[9]

G‘azal oshiqona ruhda bitilgan. Ma’shuqaning sitamlaridan zorlanish ustuvor. G‘azalda favqullodda go‘zal tashbehlarga, obrazli ifodalarga duch kelamiz. G‘azal maqta’si esa yanada ta’sirli: “Xonning g‘amlilik ishq oldida Farhod-u Majnun qissasidan gapirma, ular jonni o‘rtovchi qissa emas, balki dardsiz bir afsonadir!”.

Ko‘rinadiki, Fuzuliy baytida o‘z ishqini Majnun va Farhodga tenglaydi, Xon esa, ular ishqini shunchaki “dardsiz bir afsona”deya yangi poetik ifoda yaratadi.

“An’ana – she’riyatdagi uzviy silsilaviy hodisa va ma’lum bir tarixiy davrni o‘tagan amaliy tajribalar natijasi. Mumtoz adabiyotimiz namoyandalari orasida bu bosqichni o‘tamagan, salaflari boy merosidan uzilib qolgan biror-bir ijodkorni uchrata olmaymiz. Ammo ijodiy ta’sirdan yuzaga kelgan har qanday o‘xshash obraz, tasvir, g‘oyada o‘ziga xos yangilik singdirilgan bo‘ladi. Ya’ni, novatorlik an’ananing tadrijiy takomilidir” [10.8]. Xon ijodiga ham xuddi shu nuqtai nazardan yondashsak, an’ana doirasida ijod qilgan bo‘lishiga qaramay, uning ham o‘ziga xos iste’dodli shoir bo‘lganligi, o‘zbek mumtoz she’riyatining ko‘plab badiiy barkamol namunalarini yaratganligiga ishonch hosil qilamiz.

1. Fuzuliy:

Sabo, ag‘yordan pinhon, g‘amim dildora izhor et,

Xabarsiz yorimi holi xarobimdan xabardor et. [5.42]

Xon:

Sabo, bir lutf go‘star dardimi dildora izhor et,

Yetur arzimi ul jonona, holimdin xabardor et. [9.2b,3b]

V— — —/V— — —/V— — —/V— — —

mafoilun / mafoilun / mafoilun / mafoilun

2. Sübh salıb mah rüxündən niqab,

Çıx ki, tēmaşayə çıxar aftab [5.32]

Fuzuliyning mazkur bayti tarjimasi

Subh solib mohi ruhingdan niqob,

Chiqki, tomoshaya chiqar ofitob[5.39]

Vazni: Muftailun muftailun failun

-v---/v---/v---/v--

Tong oy yuzidan pardani tortib chiqsa, quyosh yorni tomosha qilish uchun chiqadi.

Xon gʻazali:

“Be” (ب) harfi bilan nihoyalanuvchi gʻazal
Charx ochqach orazingdin tun savoditek niqob,
Tiygʻini har subhidam qatlimgʻa chekmish oftob [9.]
Ramali musammani maqsur (mahzuf)
Foilotun, foilotun, foilotun, foilon (foilun)
– V – – / – V – – / – V – – / – V~ (– V –)

Charx yuzingdan tun qorongʻusidek niqobni olsa, quyosh kabi orazingdan menga tigʻlar uriladi.

Yuqoridagi baytlarda Fuzuliy va Xon matlasida yor yuzining ochilish holati tasvirlangan.

Akademik Aziz Qayumov Xon ijodi haqida shunday deydi: “Xon Fuzuliy taʼsiriga berilgan shoir boʻlgan. Uning sheʼrlarida Fuzuliyvor ruh, hayajon, badiiy ifodalar aniq sezilib turadi.” [9.232]

Fuzuliy gʻazalining matlasi:

*Har kitobakim labi laʼling hadisni yozalar, [5.74]
Rishtai jon birla zavq ahli oni sherozalar.*

Fuzuliy shohbaytidagi gʻazalning nasriy bayoni: Hamma kitobga qizil labingni hadisini yozadilar. Ishq ahli esa uni bogʻlaydi.

Xon gʻazalining matlasi :

*Muxafi ruxsori yoqut [ul] labingni yozalar,
Dambadam jon rishtasini bir oni sherozalar. [9]*

Xon shohbaytidagi gʻazalning nasriy bayoni: Xon hamma kitobga emas, balki aynan Mushafi ruxsor (sahifalangan Qurʼon) kitobining yuziga yoqut labingni jon rishtasi bilan bogʻlab yozadilar.

Vozeʼh oʻzing “Tuhfat-ul asʼhob” asarida “Xonligidan qatʼi nazar Fuzuliyga ergashuvchi talantli Xoʻqand shoiri deb taniymiz. Lirikalari kuchlidir”, degan va sheʼrlaridan namunalar keltirgan.

*Ohkim doʻkdi falak qonimi mujgonidin
Qilmadi bok damodam toʻkulan qonimdin. [4]*

Shu yoʻldagi “Ohkim, doʻkdi falak qonimni mujgonimdan” deb boshlanuvchi gʻazali Fuzuliy sheʼrlariga juda hamohang tarzda bitilgan. Shoir Muhammad Alixon sheʼrda Fuzuliy sheʼrlarining shakliy jihatlarinigina emas, balki ifoda tarzi hamda gʻoyaviy mohiyatini ham singdiradi.

Vadud Mahmud bir tahliliy maqolasida adabiy taʼsir masalasiga alohida eʼtibor qaratadi. Maqolaning “Fuzuliyning Turkistonga taʼsiri” boʻlimida aynan shu haqda maʼlumot berilgan. Fuzuliyning turkistonlik shoirlar ijodiga kuchli taʼsiri, uning

asarlari eng “ma’ruf kitoblardan biri” sifatida keng tarqalganligi, Fuzuliyning ta’sirida ikki tillilik paydo bo’lgani haqida alohida qayd etadi.[11.197]

Badiiy ijod tajribasidan juda yaxshi ma’lumki, har bir milliy adabiyot o’zining vaqt va zamon sinovlaridan o’tgan mustahkam va ustuvor adabiy an’analariga egadir. Bu ijodiy an’analar esa unga o’zining asl qiyofasini yo’qotmaslik va hamisha taraqqiy topib borishiga imkon ochadi. Fuzuliy g’azallari takomilini an’anaviy badiiy tasvir vositalari bilan yanada go’zallashtirgan. Ulug’ shoir g’azallarida g’oyaga mos obraz tanlab, ma’no, tuyg’u va tasvirning uyg’unligiga erishgan. Tashbeh, tamsil, tashxis, mubolag’a, tazod kabi she’riy san’atlar orqali she’rning mazmun-mohiyatini, hissiy-ruhiy nufuzini takrorlanmas rang va ohanglarda ko’rsata olgan.

Xullas, Fuzuliy o’z ijodi orqali inson qalb dunyosi, ruhiy olami, qismati, mohiyat va haqiqatlaridan keng bahs yuritgan. Uning ijodi keyingi davr ijodkorlari, xususan, Munis, Ogahiy, Amiriy, Nodira, Uvaysiy, G’oziy, Xon, Furqat, Muqimiy kabi mumtoz shoirlarimizdan tortib E.Vohidov, J.Kamol, G.Saidg’ani kabi shoirlar she’riyatiga ham katta ta’sir ko’rsatgan. Fuzuliyning xizmatlari natijasida **bu borada turkiy she’riyatda ijodiy an’ana davom etgan.**

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Файзуллоев Б. Ўзбек шеърлятида татаббуъ тарихи ва маҳорат масалалари (XVII-XIX асрлар ва XX аср бошлари ғазалчилиги асосида): Филол. фан. номз....дисс. авт. -Тошкент, 2002.

2. Воҳидов Э. Шоиру шеър ушуур (Адабий ўйлар). – Тошкент: Ёш гвардия, 1987.

3. Раҳмонов Н. Филологиянинг долзарб масалалари. Қўқон, 2023-йил.

4. Жўрабоев О. “Хон адабий меросига доир” /Ўзбек тили ва адбиёти жунали/2017-йил 6-сон

5. Мухаммад Фузулий. Девон. Turkiy adabiyot durdonalari/ O‘zbekiston – 2022.

6. Abdulla Qodiriy. Romanlar. O’tkan kunlar. Mehribondan chayon, –Toshkent. “Sharq”. 1994.

7. Qayumov A. Asarlar. 7-jild.1- kitob. Qo‘qon adabiy muhiti. – T.:”Mumtoz so‘z”, 2010.

8. Ҳаққул И.Тақдир ва тафаккур. – Т.: “Шарқ”, 2007.

9. Девони хон Муҳаммад Алихон. ЎзР ФА Беруний номидаги Шарқшунослик институти фонди, 1808-рақамли қўлёзма.

10. Qobilova Z.B. Badiiy ijodda ta’sir va izdoshlik (Амирий мисолида):Филол.фан...dok.дисс.авт. –Тошкент, 2021.

11. Қаюмов А. Қўқон адабий муҳити (XVII – XIX асрлар), –Т.: “Мумтоз сўз”, 2010.
12. Садриддин Айний. Намунаи адабиёти тожик. – Москва, 1926. - С.197.

MƏHTİMQULU FƏRAQİNİN DÜNYAGÖRÜŞÜ

Şahnaz SƏFİBƏYLİ

**AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun
“Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri”
şöbəsinin” kiçik elmi işçisi**

Xülasə. Şeir dilinin və şeir formasının sadələşməsi, danışiq dilinə yaxınlaşması, geniş oxucu kütləsinə malik olması türkmən ədəbiyyatında Məhtimqulunun adı ilə bağlıdır. Məhtimqulunun şeirlərinin böyük bir qismində insanlara öyüd-nəsihət vermişdir. Onun şeirlərinin hər birinin bir özəlliyi vardır. Daha çox o, şeirlərində insanlara öyüd-nəsihət verməklə yanaşı, öz düşüncələrini də qələmə alır. Məhtimqulu poemalarının dördünü İslam dininin dayaqı sayılan, əqidəsi, düşüncəsi, sədaqəti, cəsarəti və igidliyi ilə islam dünyasında ölümsüzlük qazanan Həzrət Əliyə ithaf etmişdir. Dini təsəvvüfi şeirlərində Məhtimqulu öz mənəvi dünyası haqqında müəyyən fikirlər verir. Həmçinin Fəraqi ailə həyatının vacibliyini ən əsası da ailə həyatında qadının necə önəm kəsb etdiyini şeirlərində əks etdirmişdir. O, hər kəsin evlənməsi və uşaq sahibi olmasını şeirlərində çox sıx şəkildə göstərmişdir.

Məqalədə Məhtimquluya dair məlumatlar, onun onun dünyagörüşü, həyata baxışı onun şeirləri əsasında təhlil edilmişdir.

Summary. Simplification of poetry language and poetry form, approach to colloquial language, having a wide readership is connected with the name of Mahtimgulu in Turkmen literature. In a large part of Mahtimgulu's poems, he gave admonitions to people. Each of his poems has a peculiarity. In addition to admonishing people, he writes down his own thoughts in his poems. Mahtimgulu dedicated four of his poems to Hazrat Ali, who is considered the pillar of the Islamic religion, who won immortality in the Islamic world with his belief, thought, loyalty, courage and bravery. In his religious Sufi poems, Mahtimgulu gives certain ideas about his spiritual world. Also, Faraqi reflected the importance of family life, and most importantly, the importance of women in family life in his poems. He showed that everyone should get married and have children very intensively in his poems.

In the article, information about Mahtimgulu, his outlook on life, and his outlook on life are analyzed based on his poems.

Резюме. С именем Махтимгулу в туркменской литературе связано упрощение поэтического языка и стихотворной формы, приближение к

разговорному языку, наличие широкой читательской аудитории. В большей части стихов Махтимгулу он давал людям наставления. Каждое его стихотворение имеет особенность. Помимо увещаний людей, он записывает в своих стихах и собственные мысли. Махтимгулу посвятил четыре своих стихотворения Хазрату Али, считающемуся столпом исламской религии, завоевавшему бессмертие в исламском мире своей верой, мыслью, преданностью, мужеством и отвагой. В своих религиозных суфийских стихах Махтимгулу дает определенные представления о своем духовном мире. Также Фараки в своих стихах отразил важность семейной жизни, а главное, значение женщины в семейной жизни. В своих стихах он показывал, что каждый должен очень интенсивно жениться и заводить детей.

В статье на основе его стихов анализируются сведения о Махтумгулу, его взглядах на жизнь, его взглядах на жизнь.

Açar sözlər: *Məhtimqulu, şeir, vətən, nəsihət, poetika, Azərbaycan-türkmən ədəbi əlaqələri.*

Kalit so'zlar: *Mahtimquli, she'r, vatan, nasihat, poetika, ozarbayjon-turkman adabiy aloqalari.*

Ключевые слова: Махтимгулу, поэзия, родина, совет, поэтика, азербайджано-туркменские литературные связи.

Key words: Mahtingulu, poetry, homeland, advice, poetics, Azerbaijani-Turkmen literary relations.

Türkmənlərin milli şairi olan Məhtimqulu Fəraqi yalnız öz vətəninə deyil, digər türk dövlətlərində də sevilən bir şairdir. Türkmən ədəbiyyatının görkəmli şairlərindən olan Məhtimqulu Fəraqi erkən yaşlarından yaradıcılığa başlamışdır. Onun həyat və fəaliyyətində, həmçinin bədii yaradıcılığa başlamasında atası Dövlətməhəmməd Azadinin böyük rolu olmuşdur. O, sevgi, məhəbbətlə yanaşı, ailəsində baş verən faciələr, həmçinin vətən, türkmən xalqının birləşməsi yolunda mübarizəsini əks etdirən bir çox şeirlərin müəllifidir. Şübhəsiz ki, Mahtumqulunun şeirləri türkmən türkcəsinin inkişafında, onun yazı dilinə çevrilməsində mühüm rol oynamış, vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq mövzulu şeirləri ilə özündən sonra gələnləri ruhlandırılmış, klassik türkmən ədəbiyyatının ən böyük şairi hesab edilmişdir (1, s.32). Şeir dilinin və şeir formasının sadələşməsi, danışiq dilinə yaxınlaşması, geniş oxucu kütləsinə malik olması türkmən ədəbiyyatında Məhtimqulunun adı ilə bağlıdır. Onun şeirlərinin hər birinin bir özəlliyi vardır. Daha çox o, şeirlərində insanlara öyüd-nəsihət verməklə yanaşı, öz düşüncələrini də qələmə alır.

Dini təsəvvüfi şeirlərində Məhtimqulu öz mənəvi dünyası haqqında müəyyən fikirlər verir. Demək olar ki, bütün şeirlərində dini və təsəvvüfi mövzulara daha geniş yer verən şair şeirlərində həyata baxışını İslam və təsəvvüf düşüncəsi əsasında

göstərmişdir. Şairin təsəvvüf mövzusunda yazdığı şeirlərində Əhməd Yəsəvinin təsiri aydın görünür.

Gedər

Adam oğlu, fələk sən

Bir gün donun biçər gedər.

Sənə vurur xəncərini,

Cəllad qanın saçar gedər.

Gəzmə dünyaya meyl edib,

Bihudə yerdə seyr edib,

Əvvəldən gələnləri ötüb,

Göz açınca keçər gedər. (2, s.210)

Məhtimqulu yaradıcılığının əsas məziyyətlərindən biri də ondadır ki, o, klassik Şərq ənənələri ilə yanaşı, xalq ədəbiyyatından, folklor elementlərindən istifadə etmişdir. Qeyd edilən bu faktorlar onun bütün yaradıcılığı boyunca izlənmişdir. Klassik şairin xalq ədəbiyyatından qaynaqlanan şeirlərini Azərbaycan xalq ədəbiyyatı nümunələri ilə, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatı klassikləri Ş.İ.Xətəinin, Xəstə Qasımın, Abbas Tufarqanlıının, M.Füzulinin və b. əsərləri ilə hətta eyni dövrün sənətkarları sayılan M.V.Vidadinin, M.P.Vaqifin, X.B.Natəvanın və b. şeirləri ilə müqayisəli təhlilə cəlb etdikdə oxşar motivlər, oxşar mövzular, şeirin müxtəlif növlərindən istifadə oxşarlığı ilə üz-üzə qalır. Daha sonrakı əsrlərin xalq ədəbiyyatı üslubunda yazıb-yaradan Dədə Ələsgər, Aşıq Alı şeirləri isə sanki Məhtimqulu şeirlərinin davamıdır. Burada bir fikri də qətiyyətlə söyləmək olar ki, Məhtimqulu poeziyası Azərbaycan klassik poeziyası yalnız coğrafi ərazi ilə baxımından ayırır” (3.s.22).

Daşda bəllidir

Məhtimqulu, şövqun günü,

Yaxşıdır islamın dini,

Yenə xas gözəlin sini,

Göz ilə qaşda bəllidir. (4. s.220)

Həvəsidir

Bir gün girər yerə başın,

Unudar qohum-qardaşın,

Namazın, ruzan yoldaşın,

Bir də dilin sənəsidir. (5. s.209)

Məhtimqulunun şeirlərinin böyük bir qismində insanlara öyüd-nəsihət vermişdir. Şair bu kimi şeirlərində doğruluğu, düzgünlüyü ön plana çəkmiş, inamsızlığı, tənbelliyi, düşüncəsiz fikir söyləməyi tənqid etmişdir.

Görüm görülməyən yerdə

İzzət hörmət, sən etməyin,

Görüm görülməyən yerdə.

Ağıllı olan söz açarmı?

Növbət verilməyən yerdə. (6.s.213)

Məhtimqulu doğru insanın özəlliklərini və necə doğru insan olmaq lazım olduğunu şeirlərində dilə gətirir. Ona görə doğru insan mərt, qəlb qırmayan, haram yeməyən və bu kimi əməllərə riayət edən insanlardır.

Yıxmayan ərdən

Heç könül şadlığı çıxmaz,

Bir könül yıxmayan ərdən.

Yaxşılıq ümidin etməyin,

Yamanlıq çıxmayan ərdən.

Yaxşı ər el eybin açmaz,

Görə-bilə haram içməz,

Yaradan günahın keçməz,

Göz yaşın tökməyən ərdən. (7. s.224)

Məhtimqulu şeirlərində mərd-namərd qarşılaşdırmalarını çox etmişdir. Mərdin soy-kökünün mərd, namərdin isə həmişə elə namərd olaraq qalacağını göstərmişdir. Ayrıca mərdin cəsurluğunu, namərdin isə qorxaqlığını dilə gətirmişdir.

Dərd oldu

Məhtimqulu, ürəyində dərd durar,

Kimsə deməz qoyunlardan qurd törər!

Ey ərənlər, mərd igiddən mərd törər,

Kim görüb ki namərdlərdən mərd oldu? (8. s.95)

Fəraqi ailə həyatının vacibliyini ən əsası da ailə həyatında qadının necə önəm kəsb etdiyini şeirlərində əks etdirmişdir. O, hər kəsin evlənməsi və uşaq sahibi olmasını şeirlərində çox sıx şəkildə göstərmişdir. Bununla birlikdə şair evliliyin çox ağır bir yük, kişini qocaldan, hətta yük daşıyan eşşəyə də bənzətmişdir. Həmçinin Fəraqi yaşadığı dövrdə çox arvadlılığın normal hal olduğunu, amma bu vəziyyətin heç bir xoşbəxtlik gətirməyəcəyini və çətinliyini, qadınların kişiləri saymaması, adam yerinə qoymamasını şeirlərində əks etdirmişdir. (9. s.94)

Qeylu-qal olar

Hər kişinin iki olsa əyalı,

Gecə-gündüz işi qeylu-qal olar.

Hər birinin vardır yüz min xəyalı,

Ovqat sürüb, görəcəyi hal olar.

Qəhr eyləyib gəlməz olsa yanına,

Söz deməsə hər birinin şanına,

*Beylə ər qoşulmaz adam sanına,
İki xatun, bir ər – üç əyal olar.* (10.s.327)

Fəraqi erkən yaşlarında dul qadınla evlənmiş və bu qadından 2 oğlu olmuşdur. Lakin şairin hər iki oğlu uşaq yaşlarında vəfat etmişdir. Şair oğlanlarının ölümündən təsirlənərək bu ağrıları “bəxtini qara”, “ciyərini para-para”, “ürəyini yara” şəklində ifadə etmişdir. (11. s.371) Buna görə də dünyadakı ən böyük xoşbəxtliyin övlad sahibi olmasını tez-tez şeirlərində vurğulayır. Fəraqi övladı, qohumu, həyat yoldaşı olmayan insanın xoşbəxt olmayacağını, həm kişi, həm qadın üçün yaxşı bir həyat yoldaşının vacibliyini də “Ata bənzər” şeirində dilə gətirmişdir.

*Qardaşsızsa qüvvət yoxdur,
Oğlsuzsa dövlət yoxdur,
Arvadsızsa işrət yoxdur,
Xoş günü həsrətə bənzər.*

*İstiotla duz, təzə yara,
Ovu qatar ruzigara,
Yaman xatun yaxşı ərə,
Bitməyən töhmətə bənzər.* (12. s.194)

Fəraqi həm türkmənləri, həm də türk dünyasını “beli bir yerə bağlamağa” çağırmış, birləşdirməyə çalışdığı türkmən tayfalarının simasında türk dünyasının, bütövlükdə insanlığın gələcəyinin və inkişafının həmrəylikdə, ittifaqda olduğunu bəyan etmişdir. Bütün bunlara görə, Məhtimqulu Fəraqi Türkmənistanda milli birlik və müstəqil dövlətçilik ideyasının da banisidir. Məhtimqulunun şeirləri yalnız türkmənlər tərəfindən deyil, ümumən, türk xalqları tərəfindən sevilməkdədir.

Ədəbiyyat:

1. Kadriye Işıklı. Mahtumkulu Divanında sosial hayat. İstanbul - 2014
2. Məhtimqulu Fəraqi. Seçilmiş əsərləri. Elm və Təhsil. Bakı 2014
3. Almaz Ülvi Binnətova. Məhtimqulu ədəbi irsinə yeni elmi-nəzəri baxış // 525-ci qəzet, 18 may, 2017 (<https://525.az/news/79456-mehtimqulu-edebi-irsine-yeni-elmi-nezeri-baxis>)
4. Məhtimqulu Fəraqi. Seçilmiş əsərləri. Elm və Təhsil. Bakı 2014
5. Məhtimqulu Fəraqi. Seçilmiş əsərləri. Elm və Təhsil. Bakı 2014
6. Məhtimqulu Fəraqi. Seçilmiş əsərləri. Elm və Təhsil. Bakı 2014
7. Məhtimqulu Fəraqi. Seçilmiş əsərləri. Elm və Təhsil. Bakı 2014
8. Əhmədova F. Məxdumqulu. Şeirlər. Bakı. Elm. 2006
9. Tuna beşen delice. Mahtumkulu’nu şiirleriyle tanımak. Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi. Bartın - Türkiye. 2017
10. Məhtimqulu Fəraqi. Seçilmiş əsərləri. Elm və Təhsil. Bakı 2014

11. Quliyev E. Türk Xalqları Ədəbiyyatı. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017
12. Məhtimqulu Fəraqi. Seçilmiş əsərləri. Elm və Təhsil. Bakı 2014

MAQSUD ŞEYXZADƏ YARADICILIĞINDA ÖZBƏKİSTAN VƏ ÖZBƏK MİLLİ KİMLİYİ (“DAŞKƏNDNAMƏ” POEMASI ƏSASINDA)

**Türkan Hüseynova,
BDU-nun Dünya ədəbiyyatı kafedrasının doktorantı
ADPU-nun Şamaxı filiali**

Annotasiya. Nəinki özbək, ümumtürk və dünya ədəbiyyatının ən tanınmış ədiblərindən olan Maqsud Şeyxzadə Azərbaycanla ən sıx bağlı olan özbək şairidir desək, yanılmarıq. Ağdaş şəhərində dünya göz açan, bir müddət burda yaşayan Maqsud Şeyxzadə daha sonradan öz ölkəsinə köçmüş, Özbəkistan xalqının milli kimliyinin, mədəni və ədəbi düşüncəsinin formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Şair-dramaturqun “Cəlaləddin Mənqubərdi” (1944), “Daşkəndnamə” (1957), “Mirzə Ulugbəy” (1960) və s. bir çox əsərlərində mənsub olduğu cəmiyyətin sosial-mənəvi problemlərini realizm ədəbi cərəyanı baxımından işıqlandırmış, toplumu narahat edən məsələlərin həllini tapmağa çalışmışdır. Maqsud Şeyxzadənin bütün yaradıcılığı boyu Azərbaycan – Ağdaş, Özbəkistan - Daşkəndə olan sevgisini hiss etməmək mümkün deyil. Özbək ədəbiyyatının dahi şairi Əlişir Nəvai, müasiri Həmid Əlimcan, Azərbaycanın ürək şairi Məhəmməd Füzuli kimi böyük şəxsiyyətlər hər zaman onun diqqət mərkəzində olmuş və yaradıcılığının tərənnüm obyektinə çevrilmişdir.

Аннотация. Мы не ошибемся, если скажем, что Максуд Шейхзаде, один из самых известных писателей узбекской, общетюркской и мировой литературы, является наиболее тесно связанным с Азербайджаном узбекским поэтом. Максуд Шейхзаде, открывший глаза на мир в городе Агдаше и проживший здесь некоторое время, впоследствии переехал в свою страну и сыграл большую роль в формировании национального самосознания, культурной и литературной мысли народа Узбекистана. “Джалаладдин Мангуберди” (1944), “Дашкенднаме” (1957), “Мирза Улугбей” (1960) и др. поэта-драматурга. во многих своих произведениях он освещал социальные и нравственные проблемы общества, к которому принадлежал, с точки зрения литературного направления реализма, пытался найти решение вопросов, волновавших общество. Невозможно не почувствовать любовь Максуда Шейхзаде к Азербайджану – Агдашу, Узбекистану – Ташкенту на протяжении всего его творчества. Такие великие личности, как Алишир Наваи, гениальный поэт узбекской литературы, Хамид Алимджан, поэт сердца

Azərbaycanda, Muxammad Fizuli, həmişə tapılırdı mərkəzində onun diqqəti və olublar tərifləməsi onun yaradıcılığı.

Annotation. We would not be wrong if we say that Maqsd Sheikhzadeh, who is not only one of the most famous writers of Uzbek, all-Turkic, and world literature, is the Uzbek poet most closely connected with Azerbaijan. Maqsd Sheikhzadeh, who opened his eyes to the world in the city of Agdash and lived here for a while, later moved to his country and played a major role in the formation of the national identity, cultural and literary thought of the people of Uzbekistan. “Jalaladdin Manguberdi” (1944), “Dashkendname” (1957), “Mirza Ulughbey” (1960) etc. by the poet-playwright. In many of his works, he illuminated the social and moral problems of the society belonged to from the point of view of the literary trend of realism and tried to find solutions to the issues that worried the society. It is impossible not to feel Maqsd Sheikhzade's love for Azerbaijan - Agdash, Uzbekistan - Tashkent throughout his work. Great personalities such as Alishir Navai, the genius poet of Uzbek literature, Hamid Alimjan, the poet of the heart of Azerbaijan, and Muhammad Fuzuli, have always been at the center of his attention and became the object of praise for his creativity.

Açar sözlər: Maqsd Şeyxzadə, özbək ədəbiyyatı, Daşkənd, Azərbaycan və Özbəkistan ədəbi əlaqələri.

Keywords: Maqsd Sheikhzadeh, Uzbek literature, literary relations between Tashkent, Azerbaijan and Uzbekistan

Ключевые слова: Максуд Шейхзаде, узбекская литература, литературные связи между Ташкентом, Азербайджаном и Узбекистаном.

Azərbaycanda türk xalqları ədəbiyyatını dərinlə tədqiq edib öyrənən, sistemləşdirən və bu adla dərslik nəşr etdirən filologiya elmləri doktoru, professor Elman müəllim Quliyevin geniş araşdırmalarında Maqsd Şeyxzadənin həyat və yaradıcılığı haqqında dolğun məlumat alırıq. Belə ki, onun tədqiqlərinə əsasən deyə bilərik ki, Maqsd Şeyxzadə müasir özbək ədəbiyyatında fəlsəfi-siyasi şeirin və dramaturgiyanın ən tanınmış nümayəndələrindəndir. O, 1908-ci ildə Azərbaycanın Ağdaş şəhərində həkim ailəsində dünyaya göz açmışdır. Şair 1957-ci ildə yazdığı “Daşkəndnamə” poemasında bu barədə belə yazmışdır.

Dünyaya gəldim mən Azərbaycanda,

Keçdi uşaqlığım bu gül məkanda.

Nizami vətəni, Gəncə ölkəsi,

Doldurdu sinəmə şeiri, həvəsi.

Anam Kür çayının şirin sədası,

Oyatdı könlümdə yazmaq həvəsi.[1]

Çoxsaylı əsərlərin: “Vətən”, “Nişan”, “Semyeçenko, afərin” (1941), “Kapitan Qastello” (1941), “Onbirlər” (1943), “Jenya” (1943), “Üçüncü oğul” (1944),

“Cəlaləddin Mənkəberdi” (1944), “Daşkəndnamə” (1957), “Mirzə Uluqbəy” (1960) və s. müəllifi olan Maqsud Şeyxzadə hər zaman vətəndaş bir şair kimi Özbəkistan milli dəyərlərinin keşiyində durmuşdur.[1]

Maqsud Şeyxzadə yaradıcılığında əsas yeri tutan əsərlərdən “Daşkəndnamə” poemasıdır. Özbəkistanın mərkəzi şəhəri olan Daşkəndə ithaf olunan poema başdan sona kimi vətənpərvərlik və milli qürur hissi ilə zəngindir. Maqsud Şeyxzadə poemada Daşkəndi Günəşə bənzədərək onun şərinə təriflər yağdırır, dünyanın ən gözəl şəhəri olan Vətəni haqqında gözəl sözlər söyləyir. Nizami Tağısoy “Müasir özbək ədəbiyyatının klassiki Maqsud Şeyxzadə” adlı məqaləsində bu haqda yazır: “1957-ci ildə qələmə aldığı lirik-fəlsəfi xarakterli "Daşkəndnamə" poemasında şairin vətənpərvərlik hissləri xüsusilə vahid süjet xəttinə söykənir və bu ekzotik şəhərin keşməkeşli keçmişini, dövrünün xüsusiyyətlərini, onun gələcək həyatı ilə bağlı ola biləcək faktları və arzu-istəkləri, əsərin baş qəhrəmanı kimi göstərilən Daşkənd şəhərinin özünü, daşkəndlilərin və şairin öz obrazı tutarlı tərənnüm və təsvirlərin köməyi ilə maraqlı və qeyri-adi xarakteri və cizgiləri ilə seçilir.”[3]

Bir yol səfər etsə bu yerə hər kəs,
Qəlbində Daşkəndə sevgi və həvəs.
Daşkənd də unutmaz, əzizlər onu, –
Günəşlə isidər bir səhər onu.
Daşkənddə su içsə qarğa bir zaman,
Yenə qayıdarmış Məkkətulladan.
Üzü də, gözü də, sözü də açıq,
Təbərrik torpağı qızıldan artıq.[2]

Daha sonra şair kitablar haqqında danışır və kitabın bir xalqın tarixini, yaddaşını, milli kimliyini necə qoruyub saxladığını, bu köhnə vərəqlərdə irsi dəyərlərin necə gizləndiyini tərənnüm edir.

Ah, kitablar, kitablar... yorğun işçilər,
Qərəzsiz xeyirxahlar, məsləhətçilər![2]

Peomanın sonrakı səhifələrində vətəninin Çar Rusiyası tərəfindən işğal olunmasının, müstəmləkəyə çevrilməsinin acı tərənnümünün şahidi oluruq. Şair işğalla bağlı hadisələri ürək ağrısı ilə əks etdirir.

Maqsud Şeyxzadə “Daşkəndnamə” peomasında Çar Rusiyasının işğalçılıq siyasətinə qarşı çıxsada, sosializm ideologiyasının və Lenin dəyərlərinin tərəfdarı, müdafiəçisi kimi çıxış edir. Təbii ki, Maqsud Şeyxzadə dövrün tələbinə əsasən kommunizm dəyərlərini vəsf edir, amma ümumilikdə əsər özbək xalqının azadlığı, müstəqilliyi, ışıqlı gələcəyi haqqında ədəbi bir nəğmə, salnamədir.

Maqsud Şeyxzadə əsərdə Özbəkistanın, eyni zamanda Şərqi böyük şairləri, alimləri Əlişir Nəvəini, Həmid Əlimcanı, Məhəmməd Füzulini, Uluqbəyi xatırlayır, onların mədəniyyət, ədəbiyyat, elm sahəsindəki xidmətlərini yüksək dəyərləndirir.

“Şəfayi-vəsl qədrin hicr ilə bimar olandan sor,
Zülali-zövq şövqün təşneyi-didar olandan sor!
Ləbin sirrin gəlib göftarə məndən, özgədən sorma,
Bu pünhan nüktəni bir vaqifi-əsrar olandan sor!”[2]

“Daşkəndnamə” poeması Azərbaycan dilinə xalq şairi Nəriman Həsənzadə tərəfindən tərcümə olunmuş və Seçilmiş əsərlərinin VII cildi “Müsaibələr... Tərcümələr... Aforizmlər... Axtarışlar... Məktublar”da yer almışdır.

Müasir özbək ədəbiyyatının görkəmli şair-dramaturqu Maqsud Şeyxzadə haqqında tədqiqatlar kifayət deyil, belə ki, bu istiqamətdə araşdırmalar aparmalı, daha da genişləndirməliyik. Bunun üçün şairin yaradıcılığı orijinal dildə tədqiq olunmalı və həm özbək ədəbiyyatı daxilində, həm türk, həm də dünya xalqları ilə müqayisəli şəkildə araşdırılmalıdır. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar, əlbəttə ki, özbək şeirinin və dramaturgiyasının milli qüruru sayılan Maqsud Şeyxzadənin təqdir qazanmış yaradıcılığına yenidən işıq tutacaq, bu yöndə qarşıya qoyulan məqsədə, nəticələrə gəlinəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. QULİYEV ELMAN. TÜRK XALQLARI ƏDƏBİYYATI (təkmilləşdirilmiş və yenidən işlənmiş 4-cü nəşr), Bakı, “Elm və təhsil”, 2017, 632 səh.

2. NƏRİMAN HƏSƏNZADƏ. SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ. 7 cildə. 7-ci cild. Müsaibələr...Tərcümələr...Aforizmlər...Axtarışlar...Məktublar. Bakı, 2014. 608 səh.

3. NİZAMİ TAĞISOY. MÜASİR ÖZBƏK ƏDƏBİYYATININ KLASSİKİ MAQSUD ŞEYXZADƏ. <https://edebiyyatqazeti.az/news/science/7718-muasir-ozbek-edebiyyatinin-klassiki-maqsud-seyxzade>

4. GÜLNAR QASIMLI. AZƏRBAYCANDA ÖZBƏK ƏDƏBİYYATININ TƏRCÜMƏSİ VƏ NƏŞRİ.

<file:///C:/Users/Admin/Downloads/38.01.2020.pdf>

5. ALMAZ ÜLVİ. AZƏRBAYCAN-ÖZBƏK ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ TARİXİNDƏN.

<https://literature.az/?page=339&newsId=117964&lang=aze>

MİLLİ ÖZÜNÜDƏRK İDEYALARININ ƏBDÜRRƏUF FİTRƏT YARADICILIĞINDA İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Sənubər Səmədova,

Azərbaycan Mili Elmlər Akademiyasının

Nizami Gəncəvi adına ədəbiyyat institutunun

“Azərbaycan-Özbəkistan-Türkmənistan” şöbəsinin dissertantı

Xülasə: Məqalədə, XX əsr özbək ədəbiyyatında görkəmli nümayəndələrindən olan Əbdürrəuf Fitrətin yaradıcılığında milli özünüdərək ideyaları araşdırılmışdır.

Şair, nasir, dramaturq və ədəbiyyatşünas kimi tanınan Əbdürrauf Fitrətin (1886-1938) bədii və elmi irsi təqiblərə və senzura təhriflərinə daha çox məruz qaldığına görə, sənətkarın əsərləri bizə tam halda gəlib çatmamış, yaxud təhrif olunmuş şəkildə gəlib çatmışdır. Lakin milli oyanış və özünüdərək baxımından mühüm olan bəzi əsərlərinə münasibətdə Əhməd Əliyev, Naim Kərimov, Erik Kərimov? Bəyalı Qasımov, İlham Qəniyev, Həmidulla Baltobayev, Gülşən Rəhimova, Yusif Avcı, Almaz Ülvi kimi tanınmış özbək, türk və Azərbaycan ədəbiyyatşünasları və fitrətşünaslarının tədqiqatlarında geniş şəkildə rast gəlinir.

Əbdürrauf Fitrətin əsasən özbək, qismən tacik dilində olan bədii və elmi irsi “Səyhə” (“Nərə”) və “Uçqun” (“Qıgılcım”) kitablarına daxil olan, eləcə də müxtəlif qəzet və jurnallarda çap olunan əliyə yaxın şeir nümunələri, bir sıra hekayələri (“Qiyamət”, “Merac”, “Zəhranın imanı”, “Zeyd və Zeynəb”, “Ağ məzər”, “Qız qatili” və s.), “Hind səyyahı” (“Bəyanatı-səyyahi-hindi”) və “Münazirə” (“Hindistanda bir firəngi ilə buxaralı müdərrisin cədid məktəbləri haqqındakı mübahisəsi”) kimi oçerk-povestləri, bir çox dram əsərləri (“Beqican”, “Uluğbəy”, “Teymurun Məzarı”, “Oğuz xan”, “Çin seviş”, “Əbu Müslüm”, “Qan”, “Hind ixtilalçıları”, “Əbülfəz xan”, “Şeytanın Tanrıya üsyanı”, “Arslan” və s.), ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik, tarix və ictimai-siyasi həyata dair onlarla dəyərli elmi-nəzəri tədqiqatları, dərslik və dərs vəsaitlərini, publisist məqalələri, eləcə də, elmi və bədii tərcümələri əhatə edir. Bu əsərlərin böyük hissəsi görkəmli sənətkarın 2000-2006-cı illərdə Daşkənddə nəşr olunan dörd cildlik “Seçilmiş əsərlər”ində yer almışdır. İstər bu nəşrdə, istər Fitrətin seçilmiş əsərlərinin digər nəşrlərində milli oyanış və özünüdərək ideyalarının bədii inikası baxımından çoxsaylı nümunələr mövcuddur. Amma biz tədqiqatımızın tələbləri və imkanları daxilində onlardan ən səciyyəvi olanlarına diqqəti cəkmək üçün daha çox Fitrətin seçilmiş şeirlər, dramlar və məqalələrdən ibarət “Çin seviş” (toplayıb nəşrə hazırlayanlar: Naim Kərimov, Erik Kərimov, Şirəli Turdiyev, məsul redaktorlar: Bəyalı Qasımov, Sədir Erkinov, redaktorlar: Cənibek Suvangulov, Tahir Qəhhar, Daşkənd, Qafur Qulam adına Ədəbiyyat və sənət nəşriyyatı, 1996, 256 səh.) adlı bir cildliyinə istinad etməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Açar sözlər: Milli özünüdərək, özbək ədəbiyyatı, Əbdürrauf Fitrət, cədidçilik, cığatay, dramaturgiya.

XX əsr özbək ədəbiyyatında görkəmli şair, nasir, dramaturq və ədəbiyyatşünas kimi tanınan Əbdürrauf Fitrətin (1886-1938) bədii və elmi irsi təqiblərə və senzura təhriflərinə daha çox məruz qaldığına görə, sənətkarın əsərləri bizə tam halda gəlib çatmamış, yaxud təhrif olunmuş şəkildə gəlib çatmışdır. Lakin milli oyanış və özünüdərək baxımından mühüm olan bəzi əsərlərinə münasibətdə Əhməd Əliyev, Naim Kərimov, Erik Kərimov? Bəyalı Qasımov, İlham Qəniyev, Həmidulla Baltobayev, Gülşən Rəhimova, Yusif Avcı, Almaz Ülvi kimi tanınmış özbək, türk

və Azərbaycan ədəbiyyatşünasları və fitrətşünaslarının tədqiqatlarında geniş şəkildə rast gəlinir.

Əbdürrauf Fitrətin əsasən özbək, qismən tacik dilində olan bədii və elmi irsi “Səyhə” (“Nərə”) və “Uçqun” (“Qıgılcım”) kitablarına daxil olan, eləcə də müxtəlif qəzet və jurnallarda çap olunan əlliyə yaxın şeir nümunələri, bir sıra hekayələri (“Qiyamət”, “Merac”, “Zəhranın imanı”, “Zeyd və Zeynəb”, “Ağ məzər”, “Qız qatili” və s.), “Hind səyyahı” (“Bəyanati-səyyahi-hindi”) və “Münazirə” (“Hindistanda bir firəngi ilə buxaralı müdərrisin cədid məktəbləri haqqındakı mübahisəsi”) kimi oçerk-povestləri, bir çox dram əsərləri (“Beqican”, “Uluğbəy”, “Teymurun Məzarı”, “Oğuz xan”, “Çin seviş”, “Əbu Müslüm”, “Qan”, “Hind ixtilalçıları”, “Əbülfəz xan”, “Şeytanın Tanrıya üsyanı”, “Arslan” və s.), ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik, tarix və ictimai-siyasi həyata dair onlarla dəyərli elmi-nəzəri tədqiqatları, dərslik və dərs vəsaitlərini, publisist məqalələri, eləcə də, elmi və bədii tərcümələri əhatə edir. Bu əsərlərin böyük hissəsi görkəmli sənətkarın 2000-2006-cı illərdə Daşkənddə nəşr olunan dörd cildlik “Seçilmiş əsərlər”ində yer almışdır. İstər bu nəşrdə, istər Fitrətin seçilmiş əsərlərinin digər nəşrlərində milli oyanış və özünüdərək ideyalarının bədii inikası baxımından çoxsaylı nümunələr mövcuddur. Amma biz tədqiqatımızın tələbləri və imkanları daxilində onlardan ən səciyyəvi olanlarına diqqəti çəkmək üçün daha çox Fitrətin seçilmiş şeirlər, dramlar və məqalələrdən ibarət “Çin seviş” (toplayıb nəşrə hazırlayanlar: Naim Kərimov, Erik Kərimov, Şirəli Turdiyev, məsul redaktorlar: Bəyalı Qasımov, Sədir Erkinov, redaktorlar: Cənibek Suvangulov, Tahir Qəhhar, Daşkənd, Qafur Qulam adına Ədəbiyyat və sənət nəşriyyatı, 1996, 256 səh.) adlı bir cildliyinə istinad etməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Əbdürrauf Fitrət yaradıcılığa şeirlə başlamışdır. Onun özbək, tacik dillərinə yazdığı ilk şeirlərində vətənpərvərlik ruhunun və milli qürur hissənin aparıcı mövqeyə malik olduğunu açıq-aşkar sezmək mümkündür. Amma Fitrətin lirikası təkcə öz sağlığında çap olunmuş toplulardakı və mətbuat səhifələrindəki örnəklərlə məhdudlaşmır. Şairin lirik dünyasının mahiyyətini və özünəməxsus cəhətlərini və miqyasını müəyyənləşdirməkdə onun başqa janrlardakı əsərlərinin tərkibində olan lirik nümunələri nəzərdən qaçıрмаq doğru olmazdı. Bu baxımdan, xüsusən, Fitrətin nəşrlə yazılmış dramlarında bu və ya digər obrazın lirik-dramatik ovqatını əks etdirən şeirlər böyük maraq doğurur. Ən başlıcası odur ki, bu dramlar öz mövzusu, süjeti, dramatik konfliktləri və rəngbərəng səhnələri ilə Şərq xalqlarının, o cümlədən özbək xalqının milli maraqlar uğrunda müxtəlif qara qüvvələrə qarşı davamlı mübarizəsini əks etdirdiyi üçün onlardakı, obrazların mənəvi dünyasının və qəlb təlatümlərinin əks-sədası olan lirik şeirlər də istər-istəməz milli oyanış və özünüdərək qayələrinin bədii ifadəsinə xidmət edir.

İngilis müstəmləkəçilərinə qarşı Hindistan xalqlarının milli azadlıq mübarizəsini əks etdirən “Hind ixtilalçıları” faciəsində müəllifin öz bədii-estetik məqsədi yolunda, əsər qəhrəmanlarının mübarizə əzmini sərrast və təsirli ifadə etmək üçün onların bədii nitqində münasib şeirlərdən istifadə etməsi dünya dramaturgiyasının geniş yayılmış ənənələrindən biridir.

Bir az gül!

Göz yaşlarım bu gün yenə axarmı?
Qızılgülüm özgülərə güləndə,
Gözəl quşum qanad çalıb ötəndə,
Gülə-gülə mənə sarı baxarmı?

Qızılgülüm, - varlığımın sultanı,
Canım sənə varlığından güc alır.
Ürəyimin ən qiymətli misgili,
Nədən mənə mərhəmətin azalır? [1,s.39-41]

Fitrətin dram əsərlərində istifadə olunan lirik nümunələrdən, daha doğrusu, biz yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz “Bir az gül!” şeiri öz sərlövhəsi ilə verilir və Fitrətin ayrıca şeirlər toplusundan yer alır.

Fitrət bir sıra əsərlərinin mövzusunı başqa Şərq xalqlarının həyatından və tarixindən götürmüş olsa da, həmin əsərlərdə, eyni zamanda, öz xalqının və millətinin dərdi-sərinə və arzu-ümidlərini əks etdirmişdir.

Maraqlıdır ki, milli oyanış və özünüdərək qayələri Əbdürrauf Fitrət dramaturgiyasının bədii məzmununa və bu məzmunun daşıyıcısı olan xüsusiyyətlərə o qədər məharətlə hopdurulmuşdur ki, bu ruhu hətta Fitrət pyeslərinin və onların iştirakçısı olan əsas obrazların adlarında da asanlıqla müşahidə etmək mümkündür. Bəlkə də, buna görədir ki, böyük dramaturqun səhnə əsərləri nəinki öz sağlığında, hətta ölümündən sonra da uzun müddət müxtəlif mürəccə qüvvələr tərəfindən mütəmadi olaraq təqib və təhriflərə məruz qalmışdır. Bu baxımdan Azərbaycan – özbək ədəbi əlaqələrinin tanınmış tədqiqatçısı Almaz Ülvinin bir mülahizəsi diqqəti cəlb edir.

“Özbək ədəbiyyatında pyes janrının inkişafında Ə.Fitrətin xidmətləri xüsusilə təqdirəlayiqdir. O, 1920-ci ildə tamamladığı “Hind ixtilalçıları” adlı tarixi pyesini öz ölkəsində senzuradan keçirə bilmədiyi üçün gizli yolla 1923-cü ildə Avropada – Berlində nəşr etdirmişdi. Bundan başqa Fitrət “Əbu Müslüm”, “Əbülfəz xan”, “Teymurun məzarı” pyeslərini yazmış və bu əsərlərin mövzusunda tarixi hadisələr əks olunmuşdu. Məhz həmin əsərlərindəki milliyətçilik, pantürkçülük və panislamçılıq meyllərində suçlanan Ə.Fitrət 1937-ci ildə həbs olundu və güllələndi. “Teymurun məzarı” (1918), “Oğuz xan” (1919), “Çingiz xan”, “Uluğbəy” kimi tarixi əsərləri 1920-ci illərdən belə milli teatr səhnəsində oynadığı halda, həmçinin

“Əbülfəz xan” (1923), “Şeytanın tanrıya üsyanı” (1924), “Arslan” (1925), “Çin seviş” (1925) və s. pyesləri 1991-ci ilə qədər nəşr üzü görmədi” [2,s. 38-39].

Əbdürrauf Fitrətin yaradıcılığı geniş və zəngindir. Çox təəssüf ki bu görkəmli yazıçının həyat və yaradıcılığı ədəbiyyatşünaslarımız tərəfindən az araşdırılmış, diqqət mərkəzinə çəkilməmişdir. Müstəqillik illərində Azərbaycanda özbək ədəbiyyatının ən yaxşı araşdırmaçılarından olan Almaz Ülvi Fitrət haqqında bir sıra məqalələr yazmış, onun Cavid qədər yüksək şəxsiyyətinin və qiymətli əsərlərinin olduğu haqqında məlumat vermişdir.

Azərbaycanda Əbdürrauf Fitrət yaradıcılığının tədqiqi və təbliği sahəsində ədəbiyyatşünas Almaz Ülvinin elmi məqalələrindən sonra ilk geniş və əhatəli tədqiqat kimi nəzərdə tutulan bu məqalədə, bəzi faktların və cizgilərin təkrarı ilə müşayiət olunsada, böyük özbək şairi, dramaturqu və mütəfəkkirinin fəaliyyəti və əsərləri haqda bir çox mühüm məlumatları ədəbi-elmi ictimaiyyətin və geniş oxucu auditoriyasının diqqətinə çatdırmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

Özbək ədəbiyyatında qısa zaman ərzində dərin izlər qoymuş yazıçı, şair, dramaturq, tənqidçi, XX əsr özbək ədəbiyyatının qurucularından hesab olunan, cədidçilik hərəkatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Əbdürrauf Fitrət, bu hərəkatın digər nümayəndələri kimi, bir sıra zülmərə məruz qalmış, 1938-ci ilin 4 oktabrında, bir sıra cədidçilərlə birlikdə ruslaşdırma siyasətini və sovet ideologiyasını qəbul etmədiyi üçün xalq düşməni elan edilərək güllələnmişdir və 1956-cı ildə bəraət alaraq əsərlərinin çap olunmasına başlanılmışdır. Özbək alimi H.Baltabayevin “Fitrət və cədidçilik” monoqrafiyasının “Cədidçilik cəbhələri” fəslinin “Cədidçiliyin mənəvi kökləri” adlı hissəsində oxuyuruq:

“Türküstan tarixinə aləmsümul dəyişikliklərin müəllifi kimi daxil olan cədidçilik nəinki Mərkəzi Asiyada, bütövlükdə Avroasiyada da əhəmiyyətli izlər qoyduğu üçün o, dünya elmi ictimaiyyəti tərəfindən diqqətlə öyrənilməkdə. Cədidçilik hərəkatının mənəvi köklərini öyrənməklə bərabər, eyni zamanda, axtarırlar onun yeni-yeni cəbhələrinin ictimai-siyasi, mədəni və maarifi, ədəbi və elmi cəbhələrinin açılmasına ciddi təkan verə bilər” [3,s.68].

Fitrətin təkcə ədəbiyyat sahəsində deyil, dil sahəsində də bir sıra xidmətləri vardır. Bu istiqamətdə o yüzdən çox məqalə yazmışdır. Fitrət milli oyanış dövrü özbək ədəbiyyatının qurucularından biri hesab olunur. Cədidçilərin köməyi ilə İstanbulla gələn Fitrət 1909-1913-cü illərdə burada yaşamışdır. Bu illər ərzində onun həyatında bir sıra dəyişikliklər baş verdiyini, dünyagörüşünün artmasını, təhsil həyatını öz qeydlərində vurğulamışdır. 1913-cü ildə yenidən Buxaraya dönərək, Qarşı və Şəhrisəbz şəhərlərində məktəblər açmışdır. Həyatını təhsil və mədəniyyət sahəsindəki işlərə həsr edən Fitrət 1923-1924-cü illərdə Peterburqa gedərək orada dil dərsləri demişdir. 1924-cü ildə Peterburq Dövlət Universiteti tərəfindən professorluq adı almışdır.

Fitrətin Daşkənddə gördüyü ən mühüm işlərindən biri də mövcud rejimə qarşı özbək xalqının üsyanını, səsini yüksəldə biləcəyini düşündüyü “Cığatay gürüngü” adlı təşkilatın qurulması və buraya üzv olması ilə bağlıdır. “Bubirlik ətrafında toplanan şair və yazıçılar müasir özbək (cığatay) ədəbiyyatının təməlini qoymuşdular”[4,s.105].

Böyük özbək ədəbiyyatşünası Bəyalı Qasimov yazır:

“Fitrətin Daşkənddəki ən böyük işlərindən biri “Cığatay gürüngü”nün fəaliyyəti oldu. Mədəniyyətimiz tarixində fəvqəladə əhəmiyyətə malik, keçmiş irsimizi öyrənmək və xalqımızın mənəvi mülkünə çevirməkdə, indiki nəsilləri əcdadlarımızın ölməz ruhiyyət aləmi ilə bağlamaqda saysız-hesabsız xidmətləri olan bu cəmiyyət haqqında, təəssüf ki, indiyə qədər həqiqi və sanballı fikir deyilməyib. Halbuki, onu dərinlən tədqiq etmək və qiymətləndirmək zamanı çoxdan yetişib” [5,s.63, 96].

Fitrətin ədəbiyyat üçün ən böyük xidmətlərindən biri də “Qutadqu biliy”in Fərqanə nüsxəsini əldə edib Daşkəndə gətirməsidir.

Fitrət ilk iri əsəri olan “Münazirə”ni İstanbulda olanda yazmışdı. Əsər fars dilindədir. Əsərin məzmunu Hindistanda buxaralı bir müəllim ilə avropalı birinin bir çox mövzularda olan mübahisələridir. Əslində buradakı buxaralı müəllim elə Fitrətin özüdür. Yazıçının ikinci əsəri “Səyhə” (1911) adlı şeirlər toplusudur. Onun şeirlərində vətən həsrəti, Turan sevgisi kimi duyğular, Türküstandan ayrılmağın verdiyi kədər əks olunmuşdur, o bu ayrılığı ölümə bərabər hesab edir.

“Mirrix ulduzuna” adlı şeirində XX əsrin başlanğıcındakı hadisələri əks etdirmişdir. “Mirrix ulduzu” ilə dərdləşən şair Türküstanə xəyanət edənlərin saxta din adamlarının əməllərini “Mirrix ulduzuna” danışır.

Fitrət “Öyüd” adlı şeirində Türküstan gənclərinə bir çağırış etmişdir. Fitrət bütün ümidi gənclərdə görür. Buna görə də onlara həsr etdiyi bu şeir, həm tərbiyəvi həm də dövrün mənzərəsini əks etdirmək baxımından çox qiymətlidir.

Əbdürrauf Fitrətin şeirləri arasında dövrün sosial mövzuları, el-oba qayğısı əks etmiş şeirləri ilə yanaşı, insanın ruhunu oxşayan məhəbbət yönümlü şeirləri də vardır. Elmi-pedaqoji fəaliyyəti ilə də XX əsr özbək mədəniyyətinə böyük təsir göstərən Fitrətin Qədim türk, ədəbiyyatı nümunələri”(1927), “Özbək ədəbiyyatı nümunələri”(1928), “Özbək klassik musiqisi və onun tarixi”(1927), “Fars şairi Ömər xəyyam”(1929), “Ədəbiyyat qaydaları”(1926), “Sənətin mənşəyi”(1926), “Əruz haqqında” (1936) adlı bir sıra dərslikləri və tədqiqatları vardır ki, bunlardan “Oquv” 1917-ci ildə Bakıda Maarif nəşriyatında çap edilmişdir.

Eyni zamanda, bu görkəmli yazıçının teatr və dramaturgiya sahəsində də danılmaz rolu vardır. “Teymur sağanası” (1918), “Oğuzxan”(1919), “Hind ixtilalçıları”(1921), “Əbu Müslüm” (1916), “Çin seviş” (1920), “Əbilfəz Xan” (1921), “Begican” (1916), “Rəhbəri Necat” (1915), “Ailə” (1916), “Arslan” (1926)

və başqa dramları mövcuddur. “Qiyamət” və “Mevludi- şərif” əsərləri isə dini mövzudadır. Bu əsərlər özbəklərdə milli şüurun oyanması və qədim dövr ədəbiyyatının oxunması və canlanmasında böyük rol oynamışdır.

Özbəkistanda Fitrətin əsərləri 1980-ci illərdən sonra dəyər qazanmağa başlamışdır. Yazıçının əsərləri toplanaraq, 1976-cı ildə “Seçilmiş əsərlər” adı altında çap olunmuşdur. Bu işdə xüsusən Bəyalı Qasimovun, Həmidulla Baltobayevin və İlham Qəniyevin rolu böyükdür. İ. Qəniyev “Fitrət dramlarının poetikası” (1998), H.Boltabayev “XX əsr özbək ədəbiyyatşünaslığı və Fitrətin elmi irsi” (1996) adlı əsərləri ilə Fitrətin özbək ədəbiyyatında olan yeri və təsirindən doktorluq dissertasiyaları müdafiə etmişlər. Həmidulla Baltabayev məqalələrinin çox hissəsini Fitrət yaradıcılığı və onun araşdırılmasına həsr etmişdir. Həmçinin tədqiqatçının gördüyü işlər Fitrət əsərlərinin toplanmasında da böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Xülasə olaraq onu da qeyd etmək lazımdır ki, bütün tədqiqatlara görə janrından və mövzusunun asılı olmayaraq, xalq və Vətən ideallarının bədii təəcəssümü ilə vəhdət təşkil edən milli və ümumbəşəri dəyərlərin tərənnümü Fitrət yaradıcılığının əsas istiqaməti və baş leytmotivi hesab olunur. Böyük özbək şairi və dramaturqunun mənəvi dünyasını onun müasiri və məsləkdaşı, dahi Azərbaycan şairi və dramaturqu Hüseyn Cavidin ideyalar və obrazlar aləmi ilə yaxınlaşdıran cəhətlərdən biri də məhz onlardakı məslək və əqidə birliyidir. Milli oyanış və özünüdərk qayələrinin hər iki sənətkara mənsub müxtəlif janrlı əsərlərdəki bədii inikası bunun parlaq sübutudur.

ƏDƏBİYYAT

1. Fitrət Əbdürrauf. Çin seviş (Şeirlər, dramlar, məqalələr), Daşkənd, “Adəbiyyat və sənət” nəşriyyatı, 1996, 256s.
2. Ülvi Almas. (Binnətova) Özbək ədəbiyyatı, Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, 314s.
3. Baltabayev H. Fitrət və cədidçilik, Daşkənd, ÖMK nəşriyyatı, 2007, 286s.
4. Ülvi Almas. (Binnətova) Azərbaycan-özbək(cığatay) ədəbi əlaqələri (dövlər, simalar, janrlar, təmayüllər), Bakı, “Qartal”, 2008, 328s.
5. Qasimov Bəyalı. Məsləkdaşlar, Daşkənd, “Şərq”, 1994, 160s.

NİZAMİ YARADICILIĞINDA ONOMASTİK VAHİDLƏR BƏNZƏTMƏ VASİTƏSİ KİMİ

Sevinc Baxşiyeva,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Şamaxı filialı

Annotasiya: Nizaminin əsərlərini oxuduqca tək oxucu deyil, az-çox savadı və oxumaq qabiliyyəti olan hər kəs heç bir çətinliyə rast gəlmədən sözün hər bir mənasına yiyələnmiş olur. Çünki onun sözü yüksək hərarətlə hər bir qəlbə axır. Nizami şeirlərində qəhrəmanlıq, gözəllik, ədalətlik və tərbiyə-nəsihətlə dolu olan kəlmələr oxucuda şeirə olan məhəbbəti daha da artırır.

Nizami Gəncəvi öz qəhrəmanlarını böyük məhəbbət və şövqlə yaratmışdır. Şairin şeir və məhəbbət haqqında mülahizələri Nizami ədəbi məktəbinin xüsusiyyətlərini təcəssüm etdirir. Şair qəhrəmanlarını elə yaradırdı ki, oxucu ona ürəkdən inanırdı. Qəhrəmanların müxtəlif vəziyyətlərdə təsviri ilə yanaşı, şair onların daha dolğun, daha bütöv çıxması üçün bədii ifadə vasitələrindən, məcazlardan geniş istifadə etmişdir.

Аннотация: Читая произведения Низами, не только читатель, но и каждый человек, обладающий более или менее грамотностью и способностью к чтению, усвоит все значения этого слова, не встречая при этом никаких затруднений. Потому что слово его вливается в каждое сердце с сильным жаром. Слова, полные героизма, красоты, справедливости и образованности в стихах Низами, усиливают любовь читателя к поэзии.

Низами Гянджеви создавал своих героев с большой любовью и энтузиазмом. Мысли поэта о поэзии и любви воплощают особенности литературной школы Низами. Поэт создавал своих героев так, чтобы читатель верил в него всем сердцем. Наряду с описанием героев в различных ситуациях, поэт широко использовал художественные средства выразительности. и метафоры, чтобы они казались более полными и целостными.

Annotation: By reading Nizami's works, not only the reader, but everyone with more or less literacy and reading ability will acquire every meaning of the word without encountering any difficulties. Because his word flows into every heart with high heat. Words full of heroism, beauty, justice and education in Nizami's poems increase the reader's love for poetry.

Nizami Ganjavi created his heroes with great love and enthusiasm. The poet's thoughts about poetry and love embody the characteristics of the Nizami literary school. The poet created his heroes in such a way that the reader believed in him wholeheartedly. Along with describing the heroes in various situations, the poet

widely used artistic means of expression and metaphors to make them appear more complete and whole.

Açar sözlər: onomastik vahid, məcaz, obraz, xüsusi ad, sənətkarlıq xüsusiyyəti

Ключевые слова: ономастическая единица, метафора, образ, специальное имя, художественная особенность.

Key words: onomastic unit, metaphor, image, special name, artistic feature

O, Şərq ədəbiyyatında məşhur olan məcazi adlardan obraz adı kimi istifadə ilə qənaətlənməmiş, onları bədii təsvir vasitəsi kimi də işlətmişdir. Bütün bunlar insanın qüdrətini, əzəmətini, məhəbbətini, gücünü, istək və arzusunu əyani və inandırıcı şəkildə göstərmək üçün şairin əlində ən mötəbər vasitə olmuşdur. Şair qəhrəmanlarının az sözlə tərənnümü üçün həmişə onu başqa bir adla müqayisə etməklə kifayətlənməmişdir. Məcazi adlardan istifadə yolu ilə Nizami öz fikirlərinin yığcam, qısa və dolğun ifadəsinə nail olmuşdur. Zəngin məcazi adların yerli – yerində işlənməsi isə şairdən ensiklopedik bilik, fitri istedad və sənətkarlıq qüdrəti tələb edirdi. Maraqlıdır ki, müəyyən obraz adlarına “Xəmsə”nin ayrı-ayrı əsərlərində rast gəlikə, həmin adların məcazi formasına bütün əsərlərdə təsadüf edilir. Məsələn “Sirlər xəzinəsi”ndə (Süleyman və əkinçi) Süleyman əsas, “Yeddi gözəl” poemasında isə epizodik surət kimi çıxış edir. Digər əsərlərdə onlardan məcazi ad kimi istifadə olunur. “Sirlər xəzinəsi” əsərində Məlik Fəxrəddin Bəhram şah Süleymana bənzədilmişdir. O, üzüklü, günəş tacı hökmdar, Məlik Fəxrəddin adı – dünyamıza iftixar.

“Xosrov və Şirin” əsərində isə Toğrul şah Süleymanla müqayisə olunur. Süleymandır bizim şah baxsana, Gah balıq söz deyir, gah da Ay ona.

Ədəbiyyatşünaslıqda izah olunur ki, məcaz yaratmaq üçün bənzəyən və bənzədilən tərəflər qarşılaşdırılır və müqayisə olunur. Lakin burada ancaq ümumi adların ümumi adlara bənzədilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Nizaminin əsərlərində isə ümumi adların ümumi adlara bənzədilməsindən əlavə, ümumi adların xüsusi, xüsusi adların xüsusi, xüsusi adların ümumi adlara bənzədilməsi yolu ilə zəngin və rəngarəng məcazlar silsiləsi yaradılmışdır. Demək, bədii ədəbiyyatda işlənən məcazları komponentlərinin ümumi və yaxud xüsusi adlarla ifadə olunmasına görə iki qrupa ayırmaq olar: 1) Hər iki komponenti ümumi adlardan düzələn məcazlar 2) Onomastik məcazlar.

Nizami onomastik məcazlardan ən çox iki halda istifadə etmişdir. İlk dəfə obrazı təqdim edərkən və hadisələrin gedişi zamanı onun haqqında geniş təsəvvür yaratmaq istədikdə. Məsələn, obrazın təqdimində onu müxtəlif şəxslərlə və ya rəmzi mənə daşıyan digər xüsusi adlarda müqayisəli şəkildə təsvir edir. Bu zaman bənzəyən bir, bənzədilən tərəf isə bir, iki və daha çox komponentdən ibarət olur.

Nizaminin əsərlərində bənzəyən antroponimlər – şəxs adları obraz adlarından ibarətdir. Bənzədilən adlar içərisində isə əsas yeri dini, dini - əfsanəvi və tarixi şəxsiyyət adları təşkil edir. “Xızır” sözündən “Xəmsə”də obraz adı kimi istifadə olunsa da, ona bənzətmə məqamında da tez – tez təsadüf edilir. Məsələn, “Sirlər xəzinəsi” əsərində Davud oğlu Məlik Fəxrəddin Bəhram şahın zəkası İsgəndərlə yanaşı, Xızır da müqayisə olunur:

İsgəndər – şanlı Xızır, zəkası işıq saçar
Sehrkar münəccimdir, ”Məcəsti” sirri açar.

“Leyli və Məcnun “ poemasında Leyli Məcnuna yazdığı məktubda onu Xızır suyuna və pərvanəyə bənzətmişdir:

Ey zülmətdə qalan Xızır suyu, sən
İlk səhər şəminin pərvanəsisən.

“Yeddi gözəl” əsərində bir sıra obrazlar Xızıra bənzədilir:

Tanı Xızır kimi özünü gəl sən ,
Dirilik suyundan ,bəlkə, içəsən.

Burada şair oğlu Məhəmmədi Xızır la müqayisə edir.

“Xosrov və Şirin” əsərində isə şair özünü Xızıra bənzədir:

Bütün örtülmüşlər bizdə zahirdir,
Xızır adını çəkdin,Xızır hazırdır.

Şeiri oxunanda bu Nizaminin
Özü də hər sözdə görünər yəqin.

Nizami üçün Yusif gözəlliyin , ağıln,ismətin , saflığın rəmzidir. “Xəmsə”də Yusiflə bağlı olan bu müsbət keyfiyyətlər bənzətmələr yolu ilə tez-tez xatırlanır:

Elə məşhur oldu gözəllikdə o
Misirli Yusifdi sanki bu Xosrov.

Yaxud Xosrov atasından bağışlanmasını xahiş edərkən yenə də özünü Yusifə bənzədir:

Yusifəm , sanma ki, yeyib yalquzaq,
Günahım böyükdür,uşağam, uşaq.

Onomastik bənzətmələri komponentlərin sayından asılı olaraq belə təsnif etmək olar:

Sadə onomastik bənzətmələr. Bənzəyən ümumi, bənzədilən tərəf isə xüsusi adlardan ibarət olur.

Saçı, oldu çöhrəsi – İbrahim möcüzəsi,
Xəncər kipriklərində İsmayıl göz süzəsi,
Busəsi bir meydi ki, aşiq ona can verər,
Dodağı İsa kimi cansız cana can verər.

Bənzəyən və bənzədilən tərəflər xüsusi adlardan yaranır:

Ruhlara dərs öyrət sən İsa kimi,
Eşqdən şam yandır bir Musa kimi.

Mürəkkəb onomastik bənzətmələr. Mürəkkəb onomastik bənzətmələrdə isə bir obrazın müxtəlif xüsusiyyətləri eyni vaxtda ona uyğun gələn daha çox adla mü – qayisə olunur. Buna silsilə bənzətmə də demək olar. Nizami silsilə onomastik bənzətmələrdən ən çox obrazların təqdimi, rəqib hökmdarların bir – birinə məktub yazması və s. zamanı istifadə etmişdir. Məsələn, Şapur ilk dəfə Xosrovu Şirinə belə təqdim edir:

İsgəndər cəlalı, Dara vüqardır,
İsgəndər, Daradan bir yadigardır.
Hüsündə göy ona “günəşim” deyir,
Bu torpaq üstündə Cəmşid nəslidir.
O, şahlar şahıdır, Xosrov Pərvizdir.

Burada bənzəyən Xosrov Pərviz, bənzədilən isə İsgəndər, Dara, Günəş, Cəmşid, şahlar şahı kimi ümumi və xüsusi adlarla müqayisə olunur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. N. Gəncəvi “Yeddi gözəl” Filologiyə tərcümə “Elm” nəşriyyatı. Bakı. 1983
2. T. Xalisbəyli “Nizami Gəncəvi və Azərbaycan qaynaqları”. Azər nəşr. Bakı. 1991.
3. C. Xəndan “Seçilmiş əsərləri.” Icild Bakı. 2010.
4. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I cild. Bakı. 1960
5. Nüşabə Araslı. “Nizami Gəncəvi və türk ədəbiyyatı” Bakı 1980
6. Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri. Bakı. 2010.

“MOLLA NƏSRƏDDİN” JURNALINDA VƏ ƏBDÜRAUF FITRƏTİN

“AİLƏ” RISALƏSİNDƏ MAARİFÇİLİK IDEALLARININ ƏKSI

İlhamə Sultanova,

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun dissertantı

ANNOTASIYA. Məqalədə XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan-Türküstan, o cümlədən Azərbaycan-özbək ədəbi-mədəni əlaqələrinin kökündə türk-müsəlman dünyasının ilk satirik mətbu orqanı olan “Molla Nəsrəddin” jurnalının və onun ətrafında formalaşan qüdrətli ədəbi məktəbinin dayanması vurğulanır. Jurnalın demokratik dünyagörüşü, milli azadlıq, maarif, mədəniyyət, müsəlman dünyasının dəyişməsi və müasirləşməsi, xüsusən qadın azadlığı ilə bağlı təbliğ etdiyi mühüm ictimai-fəlsəfi konsepsiyalar digər Türküstan cədidləri kimi, Əbdürauf Fitrətin yaradıcılığına da müsbət təsir göstərir, o da bu ümummilli əhəmiyyətə malik məqsəd uğrunda ardıcıl şəkildə mübarizə aparırdı. Məqalədə Əbdürauf Fitrətin

maarifçilik fəlsəfəsinin təkamülünü və miqyasını dərk etmək, erkən özbək maarifçi-fəlsəfi publisistikasının mahiyyətini və onun bu yöndəki görüşlərinin molla-nəsrəddinçilərlə həmahəngliyini anlamaq nöqtəyi-nəzərindən “Ailə” risaləsinin mühüm əhəmiyyət daşıdığı nəzərə çatdırılır.

АННОТАЦИЯ. В статье подчёркивается, что у истоков азербайджано-туркестанских, в том числе азербайджанско-узбекских литературных и культурных связей в начале XX века стоит первый сатирический журнал тюркско-мусульманского мира “Молла Насреддин” и мощная литературная школа, сформировавшаяся вокруг него. Важные общественно-философские концепции о демократическом мировоззрении, национальной свободе, образовании, культуре, изменении и модернизации мусульманского мира, особенно свободе женщин, выдвигаемые журналом, положительно влияли на творчество Абдурауфа Фитрата, как и других туркестанских джадидов, и он тоже боролся за эту общенациональную цель. В статье подчёркивается важное значение трактата “Семья” с точки зрения понимания эволюции и масштаба просветительской философии Абдурауфа Фитрата, сущности ранней узбекской просветительно-философской публицистики и созвучности его взглядов в этом направлении с молланасреддиновцами.

ABSTRACT. In the article it is emphasized that early in the XX century at the root of Azerbaijan-Turkestan including Azerbaijan-Uzbek literary-cultural relations stand the first satirical press agency of türk-Müslim world “Molla Nasreddin” journal and powerful literary school formed around it. The important socio-philosophical concepts connected with democratic outlook, national freedom, enlightenment, culture, the changes and modernization of the Muslim world, especially women's freedom that the journal propogated influenced positevely not only other Turkestan Jaddids but also Abdurauf Fitrat's creativity and he also fought continuously for the goal of national importance. In the article it is mentioned that “Family” treatise is a great importance from the point of view understanding evolution and scale Abdurauf Fitrat's enlightenment philosophy, the significance of early Uzbek enlightenment - philosophy journalism and the harmony of his opinions in this direction with mollanasreddins.

Açar sözlər: “Molla Nəsrəddin”, Əbdürauf Fitrət, “Ailə” risaləsi, maarifçilik idealları.

Key words: “Molla Nasreddin”, Abdurauf Fitrat, “Family” treatise, enlightenment ideals.

Ключевые слова: “Молла Насреддин”, Абдурауф Фитрат, трактат “Семья”, просветительские идеалы.

“Bəşər tarixində elə dahi sənətkarlar olub ki, onlar ömrünü, yaradıcılığını, düşüncəsini, zəkasını xalqın bugünkü həyatını yaxşılaşdırmaq, sabahını

ışığılandırmaq üçün sərf ediblər. Bu da həqiqətdir ki, belə millətsevər ədiblər repressiyalara məruz qalaraq mənəviyyat tariximizdən uzaqlaşdırılsalar da, onların irsinin öyrənilməsi, əsərlərində qaldırılan mənəvi-əxlaqi problemlərin tədqiqi bugünkü Müstəqillik şəraitində belə öz aktuallığını itirməmişdir” [1, s.5]. Özbək ədəbiyyatşünas və fitrətşünas alimi Həmidulla Boltaboyevin bu fikirləri Türkünstan cədidçilik hərəkatının liderlərindən biri, özbək şairi, nasiri, dramaturqu, tarixçisi, tərcüməçisi, ictimai və dövlət xadimi Əbdürauf Fitrət haqqında deyilmişdir. Milli tərəqqi, maarif, məktəblə bağlı mühüm ictimai-fəlsəfi görüşlərini “Münazərə” (“Mübahisə”), “Hind səyyahının qissəsi”, “Rəhbəri Nicat” və s. bir çox başqa əsərlərində cəsarətlə ifadə edən Əbdürauf Fitrətin “Ailə” risaləsi Əbdürauf Fitrətin maarifçilik fəlsəfəsinin təkamülünü və miqyasını dərk etmək, erkən özbək maarifçi-fəlsəfi publisistikasının mahiyyətini və onun bu yöndəki görüşlərinin molla-nəsrəddinçilərlə həmahəngliyini anlamaq nöqtəyi-nəzərindən mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Məlum olduğu kimi, XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan-Türkünstan, o cümlədən Azərbaycan-özbək ədəbi-mədəni əlaqələrinin kökündə, mərkəzində “Molla Nəsrəddin” jurnalı və onun ətrafında birləşmiş qüdrətli bir ədəbi məktəb dayanırdı. “Molla Nəsrəddin” jurnalının Yaxın Şərqdə demokratik dünyagörüşünü və yeni tipli maarif-mədəniyyət prinsiplərini, müsəlman dünyasının dəyişməsinə və müasirləşməsinə ardıcıl şəkildə təşviq etməsi başqa Türkünstan cədidləri kimi, Əbdürauf Fitrətin yaradıcılığına da müsbət təsirini göstərirdi. Əbdürauf Fitrət ədəbi irsinin tədqiqatçıları onun “Molla Nəsrəddin”ə və Mirzə Cəlil yaradıcılığına böyük məhəbbət və maraq göstərdiyini dəfələrlə qeyd etmişlər. Xüsusən görkəmli maarifçi ədibin “Hüriyyət” qəzetinin baş mühərriri olduğu dövrdə (1917-1918) onun Azərbaycan və “Molla Nəsrəddin”lə yaradıcılıq əlaqələri daha da intensivləşmişdir.

Şərq və Azərbaycan qadınlarının ağır taleyi, bütün insani hüquqlardan məhrum olması, dəhşətli iztirablar çəkərək yaşaması “Molla Nəsrəddin” jurnalının diqqət mərkəzində olmuş, jurnalın əksər nömrələrindəki məqalə və yazılarda, karikaturalarda öz əksini tapmışdır. Türk-müsəlman dünyasında dramaturgiyanın, teatr hərəkatının banisi, Azərbaycan maarifçisi, şairi, filosof və ictimai xadimi Mirzə Fətəli Axundovdan başlanan qadın azadlığı uğrunda mübarizə tarixini molla-nəsrəddinçilər uğurla davam etdirir və daha da kəskinləşdirirlər. O dövrdə fəaliyyət göstərən bir çox məşhur mətbuat orqanlarının – “Füyuzat”, “Həyat”, “Yeni Füyuzat”, “Tərəqqi” və başqalarının qadın azadlığına etinasız və mühafizəkar münasibəti molla-nəsrəddinçilər tərəfindən amansız və ardıcıl şəkildə tənqid olunurdu. Əlinə qələm aldığı gündən Azərbaycan və Şərq qadınlarının azadlığı, cəmiyyətin bütün məsələlərinin həllində yaxından və fəal iştirak uğrunda mübarizə aparan Mirzə Cəlil 12 may 1907-ci ildə “Molla Nəsrəddin”də çap olunmuş “Molla Cəfərqulu” adlı məqaləsində ürək ağrısı ilə yazırdı: *“Bu sözləri yaza-yaza*

akoşkadan baxıram qara bulutlara. Gah elə xəyalıma gəlir ki, bu bulutlar Qara dəryanın və Kaspi dəryasının rütubətidir ki, günün hərarəti onları çəkib gətirib ki, burada onlardan yağış əmələ gəlsin. Gah elə xəyalıma gəlir ki, xeyr, bu bulutlar müsəlman övrətlərinin ahü əfqanlarının bulutlarıdır və bu yağışlar dərya suları deyil, bu bəxtiqaraların göz yaşlarıdır!..” [2, s.164-167]. İlk dəfə “Molla Nəsrəddin” səhifələrində işıq üzü görən dahi Sabirin Azərbaycan qadın-qızlarının misilsiz faciəsinə həsr etdiyi “Çatlayır, Xanbacı, qəmdən ürəyim” şeirində də millətimizin ən gözəl və zərif hissəsinin qeyri-insani və amansız taleyi öz əksini tapmışdı [3, s.212]. Cəlil Məmmədquluzadənin “Xanımlara” [2, s.203-204], “Mırt-Mırt” [2, s.254-256], Əli Nəzminin “Qızlarımız”, “Vəssalam”, “A qızlar”, “Qız və dədəsi” [4, s.250; s.102; s.125; s.214] və başqa satıra və felyetonlarda da Azərbaycan qadınlarının hüquqsuzluğu, acınacaqlı həyat tərzini bütün reallığı ilə ifadə olunmuşdu.

Mollanəsrəddinçilərin Şərq xalqlarının imperialistlərin zülmündən azad olunması, milli-ictimai hüquq və azadlıqlar, o cümlədən müsəlman dünyasının ən ağrılı və acınacaqlı problemlərindən biri olan qadın azadlığı, qadınların cəmiyyət həyatına qaytarılması uğrunda möbarizəsi bütün Yaxın Şərq ölkələrində olduğu kimi, Türkiyə xalqlarının ictimai-mədəni həyatında və ədəbiyyatında da geniş əks-səda doğurur, Əbdürrəuf Fitrətin də bir sənətkar və maarifçi kimi ürəyindən xəbər verirdi. Şərq qadınlarının da Avropa qadınları kimi azadlığa çıxmasını, öz ölkəsinin və millətinin ictimai-mədəni həyatında kişilərlə bərabər iştirak etməsini Əbdürrəuf Fitrət də zəruri sayır və bu ümummillət əhəmiyyətinə malik məqsəd uğrunda ardıcıl şəkildə möbarizə aparırdı.

Əbdürrəuf Fitrət tərəfindən 1914-cü ildə yazılmış, Əbdüvvahid Münzim tərəfindən nəşrə hazırlanmış “Ailə” fəlsəfi-əxlaqi əsərinin bizim bu mövzudakı araşdırmalarımız baxımından başqa bir maraqlı və əhəmiyyətli cəhəti ondan ibarətdir ki, əsər ilk dəfə 1916-cı ildə Bakıda fəaliyyət göstərən nəşriyyatlardan birində işıq üzü görüb. Əsərdə müəllif ailənin mahiyyəti, əhəmiyyəti və müasir dövrdəki ən mühüm funksiyaları barəsində düşünərkən cəsarətli mülahizələr irəli sürür. Əsərin “Övlad tərbiyəsi” adlanan hissəsində aşağıdakı düşüncələrlə tanış oluruq: “*Madam ki dünya möbarizə meydanıdır və millətimiz başqa millətlərlə öz həyatının mühafizə və səadətini təmin etmək üçün möbarizə aparır, onda bu meydanda qələbə qazanmış, zəfər əldə etmiş millətlərə fikir verməliyik. Onlar hansı silahlarla silahlanıb səadətə nail olurlarsa, biz də çalışıb və say göstərib öz övladlarımızı o silahlarla silahlandırmalı və meydana göndərməliyik. Bundan başqa çarəmiz yoxdur və olmayacaq da*” [5, s.61].

Əbdürrəuf Fitrətin fikrincə, övladın təlim-tərbiyəsi və təhsili prosesində bütün məsuliyyəti məktəbin üzərinə qoymaq, müəllimlərin boynuna yükləmək doğru deyildir. Övladın əxlaqi tərbiyəsindən tutmuş elm və təhsili normal mənimsəməsinə

qədər bütün mərhələlərdə ailə, valideynlər fəal iştirak etməlidirlər. Ata-analar övladını məktəbə verib bir kənara çəkilərək özlərini tamaşaçı kimi aparmamalıdırlar. Valideynlər də məktəb və təhsil sistemində müəllimlər qədər yaxından iştirak etməli və məsuliyyəti bölüşməlidirlər. Xüsusən müsəlman ölkələrində qadın və qızların təhsilinə ciddi fikir vermək lazımdır. Çünki övladın ilk tərbiyəsi ailədən və qadınlardan başlanır. Elmsiz və yüksək idrak qabiliyyətinə malik olmayan ana öz övladının qabiliyyətsiz və savadsız olmasına səbəb olur. Demək, qızların təhsili millət üçün ən zəruri və ən mühüm problem kimi dərk edilməli, qızlar da oğlanlar kimi, heç bir məhdudiyyət olmadan tam və mükəmməl təhsil almalıdırlar.

Müəllifin “Ailə” əsərində məktəb və maarif, yeni təhsil və tərbiyə sistemi ilə bağlı fikirləri ilə bir sırada onun geniş mənada milli tərbiyə və ailə tərbiyəsi barəsindəki düşüncələri də qiymətlidir. Məsələn, Fitrətin ailə qurmaq, evlənmək məsələlərinə münasibəti, gənclərə öyüd-nəsihəti son dərəcə aktualdır. Böyük filosofun söylədiyinə görə, əgər qadın yüksək mənəviyyat və iman-etiqaad sahibidirsə, o öz həyat yoldaşına da əbədi sadıq qalacaq, ailənin taleyi və gələcəyi də təmin edilmiş olacaq. Böyük mütəfəkkir qızların savadlı olmasının da əhəmiyyətini nəzərə çatdıraraq yazır: “*Millətimizin analarının təhsilə ehtiyacı var, onların biliyini kamilləşdirmək lazımdır*” [5, s.98].

Mollanəsrəddinçilərlə eyni mövqedə dayanan Əbdürauf Fitrət də təlqin edir ki, ailə bir məhdud məkan və mühit deyil, həm də ilk tərbiyə ocağı və ilk insanlıq beşiyidir. Məhz buna görə də müəllif qadınların haqq-hüquqlarının kişilərindən heç də az olmadığını, onların cəmiyyətdəki mövqeyinin də ən azından kişilər dərəcəsində olduğunu ayrıca vurğulayır. Fitrət özbək cədidləri və maarifçiləri içərisində qadın hüquqlarını və azadlıqlarını qətiyyətlə müdafiə edən ilk görkəmli ədəbi şəxsiyyətlərdən və ictimai xadimlərdən biridir. O, Mükəssəd Qurani-Kərimdən: “Və yaxşı əməllərdə onların (qadınların) çiyinlərində ərləri qarşısındakı borclarla bərabər hüquqları da var” ayəsini misal gətirir, yalnız bu ayənin kitablara sığmayan təfsiri olduğunu vurğulayır: “*Müasir Firəng (Avropa) alimləri öz insanlarının nizam-intizamı, ailələrinin xoşbəxt olması üçün yüzlərlə kitablar yazıb nəşr edirlər. Mən əminəm ki, ailə səadəti üçün ən məqbul qanunlar islami qanunlardır*” [5, s.8]. Böyük mütəfəkkir və maarifçi XX feodal-patriarxal geriliyi və ətaləti mühitində az qala yaddan çıxmış, unudulmuş Qurani-Kərim həqiqətlərinin müasirliyini və aktuallığını dnə-dönə vurğulayır.

Mollanəsrəddinçilərin qadın azadlığı məsələsində ardıcılığı və uzunmüddətli mübarizəsi, təəssüf ki, sonralar bir qədər unuduldu. Sovet hökuməti yalnız mollanəsrəddinçilərin yox, Mirzə Fətəli Axundovdan başlayaraq, İsmayılbəy Qaspiralı və Həsənbəy Zərdabi, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəcəf bəy Vəzirov, Nəriman Nərimanov, Ömər Faiq Nəmanzadə və bir çox Azərbaycan ziyalılarının bu

istiqamətdə apardıqları işlərin və xidmətlərinin üstündən xətt çəkib, bunların hamısını öz adına çıxdı. Amma “Molla Nəsrəddin”, etiraf etməliyə ki, hələ o vaxt hamıdan çox və hamıdan cəsarətli işlər görmüşdü.

Bütün bu deyilənlər bir daha sübut edir ki, özbək ədəbiyyatında Əbdürauf Fitrat ənənələri, Azərbaycan ədəbiyyatında isə “*Molla Nəsrəddin*” *ənənələri hazırkı yeni milli-tarixi özünüdərkətmə mərhələsində də davam etməkdədir*” [6, s.356]. Bu isə o deməkdir ki, zaman keçsə, əsrlər bir-birini əvəz etsə də, MOLLANƏSRƏDDİNÇİLİK və FİTRƏTÇİLİK əbədidir!

Ədəbiyyat

1. Фитрат, Абдурауф. Танланган асарлар / Сўз боши ва изохлар муаллифи: Ҳ. Болтабоев - Ташкент: Маънавият, - 2000.—Жилд 1. Шеърлар, насрий асарлар, драмалар,—256 б.

2. Məmmədquluzadə, Cəlil. Əsərləri. Dörd cildə. II cild. Tərtib edəni və izahların müəllifi İsa Həbibbəyli. AMEA həqiqi üzvü. / Bakı: Öndər nəşriyyat, - 2004, - 584 s.

3. Mirzə Ələkbər Sabir. Nohopnamə [2 cildə] / Bakı: Şərq-Qərb, - c.1. - 2004, - 480 s.

4. Əli Nəzmi. Seçilmiş əsərləri / Bakı: Şərq-Qərb, - 2006, - 544 s.

5. Фитрат, А. Оила ёки оила бошқариш тартиблари // Масъул мухаррир: Д. А. Алимова. – Ташкент: “Маънавият”, - 2000, - 112 б.

6. Həbibbəyli, İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri (təkmilləşdirilmiş ikinci nəşri) / Naxçıvan: Əcəmi, - 2009, - 424 s.

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” VƏ “MONQOLLARIN GİZLİ TARİXİ” EPOSUNDA QADIN OBRAZLARININ SƏCİYYƏSİ

**Lamiyə Nəsirova,
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Azərbaycan, Bakı**

Xülasə. “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Monqolların gizli tarixi” dastanlarında təsvir olunan qadın qəhrəmanları öz yüksək mənəvi keyfiyyətləri, əxlaqi davranışları, xarici və daxili gözəlliyi ilə xalqların ümumiləşmiş qadın obrazının təəcəssümüdür.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “Dirsə xan oğlu Buğac xan” boyunda, “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı”, “Duxa qoca oğlu Dəli Domrul”, “Salur Qazanın evinin yağmalandığı” boylarında qadın obrazlarının geniş və hərətərflü təsviri ilə zəngindir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının “Salur Qazanın evinin yağmalandığı”

boyunda Uruzun anası Burla xatunun namusunu uca tutmasının timsalında eposda qadın ləyaqətinin oğuz elinin igidləri üçün hər şeydən üstün olduğu bilinməkdədir.

“Monqolların gizli tarixi” əsəri orta əsrlər monqolların tarixi-ictimai dövrünün və həyat tərzinin bədii inikası olmaqla bərabər mübariz və cəfakeş qadın obrazlarının da yer aldığı dəyərli tarixi mənbədir. Dastanda Alan ho'a, Hö'elün-ücin və Börtə Fücün kimi qəhrəmanlar monqol qadınının ümumiləşmiş obrazınının təsviridir. “Monqolların gizli tarixi” dastanında qadın obrazlarının təsvirində əsas və mərkəz obraz Yesügey-bağaturun arvadı, Təmucinin anası Hö'elün-ücindir. Monqol eposunda Hö'elün həm də ağılı, fərasəti, səriştəsi ilə düşdüyü çətin vəziyyətlərdən çıxmağa qadir olan, əyilməyən, güclü qadın obrazıdır. Bu güclü qadın qəhrəmanı öz övladlarına birliyi, aralarında ədavətə yol verməməyi, yalnız düşmənlərə qarşı kin-küdurət və intiqam hissi bəsləməyi aşıllayan böyük bir qüvvə kimi təsvir olunur. Ailə dəyərlərinə və adətlərinə böyük önəm verən Hö'elün-ücinin timsalında övladlarının nikbin gələcəyinin qurucusu kimi monqol qadınının rolu əvəzsiz və danılmazdır.

Резюме. Герои-женщины, описанные в эпосах “Китаби-Дада Горгуд” и “Сокровенная история монголов” являются воплощением обобщенного женского образа народов с их высокими нравственными качествами, нравственным поведением, внешней и внутренней красотой.

“Китаби-Дада Горгуд” богато широкое и разнообразное описание женских персонажей, таких как “Глава о Бугаче, сыне Дирса хана”, “Глава о Дели Домруле, сыне старика Духа-годжи», “Глава об ограблении дома Салур Газана”. Известно, что достоинство женщины для храбрых мужчин рода Огузов превыше всего на примере матери Уруза Бурлы Хату, которая удостоила чести матери Уруза Бурлы Хату, в главе “Об ограблении дома Салур Газана” в эпосе “Китаби-Дада Горгуд”.

“Сокровенная история монголов” драгоценный исторический источник, описывающий мужественные и трудолюбивые женские характеры, а также историко-социальный период и образ жизни монголов. Такие персонажи, как Алан Хоа, Леди Хоэлун и Бортэ Фуджин, изображают типичных монгольских женщин. В монгольском эпосе Хоэлун также является неукротимой, сильной женщиной, способной выйти из трудных ситуаций благодаря своему уму, мудрости и компетентности. Эта сильная главная героиня изображена как великая сила, которая вселяет в своих детей единство, не допуская вражды между ними, а лишь питая чувство злобы и мести своим врагам. Леди Хоэлун персонаж, высоко ценящий семейные ценности и традиции, символически описывает монгольскую женщину, которая является основателем обнадеживающего будущего для детей, и ее роль незаменима и неоспорима.

Resume. Female characters portrayed in the epics “The Book of Dede Gorgud” and “The Secret History of the Mongols” represent high moral values and behaviours, as well as internal and external beauty belonging to the typical woman from both nations. These women have common family values, heroic spirit and rich morality and intelligence.

“The Book of Dede Gorgud” has a richly wide and varied description of female characters, such as “Bugaj khan, Son of Dirsas khan”, “Deli Domrul, son of Dukha”, “Ravaged House of Salur Gazan”. “The Book of Dede Gorgud” shows that woman’s dignity is superior than anything in the land of Oguz by showing episode about Burla khatun, the mother of Uruz, in the story called “Ravaged House of Salur Gazan”.

“The Secret History of the Mongols” is a precious historical source which describes brave and industrious female characters as well as historical-social period and lifestyle of the Mongols. Characters such as Alan ho'a, Lady Ho'elun and Borte Fujin are portrayals of typical Mongolian woman. Ho'elun is a powerful, durable female character of the Mongol epic who is able to overcome all challenging situations with her intelligence and bravery. Ho'elun, a character highly appreciating family values and traditions symbolically describes Mongolian woman who is a founder of hopeful future for children and her role is irreplaceable and undeniable. Hoelun is able to maintain family traditions and understands that discrimination among children is unacceptable. Her only concern is to sustain unity in the family and not to allow one of her sons to be eliminated by the enemy as a result of the discrimination.

Açar sözlər: dastan, qadın, türk, monqol, müqayisə

Ключевые слова: эпос, женщина, турок, монголька, сравнение

Key words: epic, woman, turkish, mongolian, comparison

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı qədim oğuzların təmsalında Azərbaycanın milli mədəniyyətinin izlərini özündə cəmləşdirən, türk qadınının gözəlliyini və uca tutulan ləyaqətini, namusunu tərənnüm edən eposdur. Qədim oğuz yurdunda qadın ailənin dayağı, ocağın himayəçisi, ehtiyac yarandığında mübariz döyüşçüdür. Dastanın müxtəlif boylarında Boyu uzun Burla xatun və Selcan xatunun təmsalında el-obanın himayədarı olan, hər gündə müdafiəsində duran qəhrəman qadın obrazları vəsf olunur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ananın müqəddəsliyi, qadına-qıza qarşı bəslənən hörmətin mənəvi dəyərlərin ən gözəl nümunəsidir. Eposda igidlərin dilində və əməlində “*Ana haqqı tanrı haqqı*”na bərabər tutulur, onun namusu, şərəfi hər şeydən üstündür.

“Monqolların gizli tarixi” dastanında qadın obrazlarının xarici gözəlliyinin vəsfi poetik dillə təsvir olunmuşdur. Əsərdə müxtəlif tayfalardan olan qız-gəlinlərin gözəlliyi, iffəti monqol qadınlarının ümumi obrazı kimi konkret cizgilərlə ifadə

olunur. Öz qızlarını xan taxtına göndərib gəlin olmağı layiq bilən, qəbilə və xalqlarla rəqabətə girməyən üngirat xalqının gözəlləri dastanda mədh olunur.

Eynilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında bədii təsvir və ifadə vasitələrinin köməyi ilə qadınların gözəlliyi, daxili aləminin zənginliyi tərənnüm olunmuşdur. Dastanda oğuz igidlərinin dilindən mədh olunan qadın obrazları “boyu uzun Burla xatun”, “sarı donlu Selcan xatun”, “gözəllər şahı Banıçıçək” kimi tərif olunur. “Dirsə xan oğlu Buğac xan” boyunda Dirsə xan kədərli olsa da, xanımına müraciəti zaman dediyi sözlər ona verdiyi dəyərin ifadəsidir.

“Monqolların gizli tarixi” dastanında mərkəz qadın qəhrəmanı Hö'elün-ücin ərinə qarşı sədaqətli, övladlarına dərin məhəbbət bəsləyən, hətta öz qanından, canından olmayan uşaqları belə öz övladlarından seçməyərək böyüdən qadındır. Tatarların Naratu-şitü'endəki mövqeləri talan olunarkən tapılan oğlan uşağı Hö'elün-ücinin himayəsinə verilir və o tərəddüd etməyərək uşağı övladlığa götürür. Mərkitlərin, besutların və cürkinlərin ordugahında tapılan daha üç uşağı Hö'elün ana öz tərbiyəsinə alır. Onun nümunəsində dastanda monqol qadınının əzmkarlığı, çöl həyatının çətinliklərinə uyğunlaşan cəfakeş qadın obrazı təsvir edilmişdir. Əri Yesügey-bağaturun zəhərlənərək öldürülməsindən sonra Hö'elün-ücin başına gələn dərd və sıxıntıların öhdəsindən gəlməyi bacaran güclü xarakterə malik qadındır. Ambaxay-kağanın qadınları tərəfindən qurban mərasimindən məhrum edilən və tayiçi'ut qardaşları sarıdan məskən saldığı yerdə tərk olunan dul qadın geniş çöldə övladlarını çətinliklə böyüdür. Uşaqlarının tərbiyə və rəftarında nizam-intizama böyük önəm verən Ücin gələcəyə xan olmaq üçün ağıllı, məğrur və fərasətli övladlar böyüdür. Bu rəftarla böyüyən Təmücin, Xasar, Bekdər və Belgütay məğrur, cürətli, erkən yaşdan ox atmağı, ovçuluğu bacaran hünərli və nəfər böyüdülər. Hö'elün gələcək nəslin yetişdiricisi kimi övladlarına öyüd-nəsihət verməkdən, birliyə çağırmaqdan, danlayıb cəzalandırmaqdan çəkinməyən qadın obrazıdır. Ailə ocağını, evini qorumağa qadir olan monqol qadını dastan boyunca təsvir edilən hadisələrdə və müxtəlif vəziyyətlərdə öz təmkinini qoruyub saxlayır. Ana və övladlarını qəbilədən saymayıb tərk edərək köç edən tayiçiut xalqını geri qaytarmaq üçün o, öz hünərini göstərir, şəxsən bayraq qaldıraraq ata minir və xalqın yarısını geri qaytarmağı bacarır. Bu mənada xalqımızın atalar sözü “*Aslanın nə erkəyi, nə dişisi?!*” [1, s.37] ifadəsi Ücinin davranışları ilə tamamilə səsleşir. Bu mənada “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında igidlərlə güləşən, ox atan qadın obrazları qılınca sarılaraq düşmənin qarşısına keçməyə hazır olan Selcan xatunun [3, s.183], atlanıb qırx incə belli qızla Salur Qazanın arxasınca gedən Burla xatunun [3, s.174] timsalında oğuz eli qadınlarının cəsarətinin, çevikliyinin və mərdliyinin nümunəsidir.

Tayiçiut xalqını geri qaytarması Hö'elün-ücinin inadkar, əzmli olmasının və elin birliyinə verdiyi önəmin nümunəsidir. O, qəbilə və tayfaların birliyinin,

vahidliyinin, oğulları arasında qardaşlığın tərənnümçüsüdür. Təmücin və Xasarı digər övladları Bektər və Belgütayla birgə yaşamaq istəməyərək qardaşlarını rədd etməsi epizodunda Ücin oğlanlarına ədavət etməyi buraxmalarını təkid edir: *“Kölgəmizdən başqa dostumuz yox, heyvan quyruğundan başqa qamçımız yox. Tayiçi'ut qardaşlarımızdan necə intiqam alağ? Deyə düşünmək əvəzinə keçmişdəki Alan ananın beş oğlu kimi niyə yola getmirsiniz? Əhəmiyyət verməyin”* deyir [3, s.80]. Hö'elün öz ailə ənənələrini qoruyub saxlamağı bacarır, övladları arasında ayrı-seçkililiyin yolverilməzliyini dərk edir. Ananın tək qayğısı övladları arasında birliyi qoruyub saxlamaq, onların təklənərək düşmən qəbilələr tərəfindən aradan qaldırılmasına izin verməməkdir. Lakin onun bu cəhdi Təmücin və Xasarı pis niyyəti və bədbin xislətinin qabağını ala bilmir. Hö'elün-ücin qatillər deyə üsyan edərək Təmücin və Xasar tərəfindən öldürülən oğlu Bekdər üçün ah-nalə çəkir və oğlanlarını tutduğu əmələ görə azarlayır. Hö'elün-ücinin ölən oğlu üçün keçirdiyi mənəvi əzab və izzətlərə qarşılıq olaraq *“Dirse xan oğlu Buğac xan”* boyunda Dirse xanın arvadı ilk ovuna çıxan oğlu Buğacı itirmək qorxusu ilə sarsılır. Əsərdə Hö'elün-ücin Yesugey-bağatur tərəfindən qaçırılaraq mərkizlərdən olan əri Yekə-Çilədünün əlindən alınmışdır. Hö'elün təqib olunan ərinin həyatını üstün tutaraq ondan uzaqlaşmasını istəyir. Ərinə ölməyi layiq bilməyən qadın onun canını qurtarıb həyatda qalmasını arzulayır. Tək-tənha qalacağını bilsə də Hö'elün qoxulu köynəyini ərinə uzadaraq getməsinə təkid edir. Ücin təqib olunduğuna görə qorxuya düşən ərinin arxasınca söylənərək göz yaşı tökür.

Dastanın bu epizodunda qadının ərinə qarşı olan sədaqəti və yüksək hörməti *“Kitabi-Dədə Qorqud”* eposunda *“Duxa qoca oğlu Dəli Domrul”* boyu ilə səsləşməkdədir. Dəli Domrulun xanımı öz canına qıyıb ərinin əvəzinə Əzrayilə qurban verməyə hazırdır. *“Qanlı Qoca oğlu Qanturalı”* boyunda Selcan xatun yuxuya getmiş Qanturalını düşmənin qəfil hücumundan qorumaq üçün süngüsünü əlinə alaraq gözləyir və zaman yetişdikdə igidi düşmənin gəlişindən xəbərdar edir [3, s.183]. Göründüyü kimi, *“çətin vəziyyətdən çıxmaq, müşkül işləri mümkün etmək hünərdir, igidlikdir, ağıl, tədbirin qələbəsidir. “Dədə Qorqud kitabı”ndakı qadınlar öz ağıl, tədbiri ilə ərlərinə məsləhət verir, onlara arxa olurlar”* [2, s.157-158].

“Monqolların gizli tarixi” dastanında Höelun ana ulusun birləşdirilməsində böyük rol oynamışdır. O, Çingiz xan üçün dəyərlidir, hökmdarın öz təsiri altına saldığı xalqların bölgüsündə Hö'elün də pay sahibi edilərək xidmətinə minlərlə adam təxsis edilmişdir. Hö'elün-ücinin hərtərəfli təsvir olunan ana obrazındakı zəhmi daima Çingiz xanın üzərində olmuşdur. Dastanda nəql olunan bir əhvalatda qardaşı Xasarı cəzalandırmaq istəyən xan hiddətlənən anasının zəhmindən və qəzəbindən qorxuya düşür. Əmələdən qismən də olsa peşimanlıq duyur [4, s.219]. Oğuz dastanında da anaya verilən yüksək dəyərin təcəssümü olaraq Salur Qazan

düşmən üzərinə gedərkən anasının müqəddəsliyini uca tutaraq qara donlu kafirdən ilk öncə onu geri istəyir. “Baybərənin oğlu Bamsı Beyrək” boyunda isə on altı il əsirlikdə qalan Beyrəyi nişanlısı Baniçiçək göz yaşlı tökərək həsrətlə gözləyir [3, s.150]. Hər iki dastanda bu obrazların timsalında qadın qəhrəmanlarının əhdə sadıqlığı, sədaqəti və sözündən dönməzliyi yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinin təəcəssümüdür.

Monqol dastanında olxunoğut qəbiləsindən olan Börtə əsirliyə düşən Təmücinin uzun müddət sadıq qalaraq gözləyir, gələcəkdə çətin və lazım olan məqamlarda ona məsləhətlər verir. Xonxotanların bədnam əməllərindən Çingiz xanı agah edən Börtə-ücin onu hakimiyyətinin təhlükə altında olduğu barədə xəbərdar edir. Xan onun düşüncələrini uyğun və məsləhətli sayaraq öz fikrindən daşınır. “Monqolların gizli tarixi” əsərində qismən də olsa, bəhsi keçən digər bir qadın obrazı Xorilartay-mərgənin arvadı Barxücin-ho'adan doğulan Alan-ho'a öz qadın namusunun qoruyucusu kimi təsvir olunmuşdur. Ona qarşı çıxan, şübhə ilə yanaşan Dobun-mərgəndən olan övladlarının böhtanını qəbul etməyərək həqiqətləri olduğu kimi danışır. Övladlarının ona qarşı olan qayğılı, narahat, günahlandırıcı baxışlarına baxmayaraq Alan ho'a təmkinini qoruyur. Əfsanəvi bir biçimdə hamilə qalaraq dünyaya gətirdiyi övladlarının digərlərindən fərqli olaraq Tanrı oğlu olduğunu və bunun sonradan dərk olunacağını söyləyərək öz namusunu qorumağa çalışır [4, s.61]. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının “Salur Qazanın evinin yağmalandığı” boyunda Uruzun anası Burla xatunun namusunu uca tutmasının timsalında eposda qadın ləyaqətinin oğuz elinin igidləri üçün hər şeydən üstün olduğu bilinməkdədir. Uruz kafir düşmənlərin əlində ölməyə razıdır, ancaq anasının sözlərinə qarşı gələrək atası Qazanın namusunun tapdalanmasına əsla izin verməz: *“Qoy ətimdən çəksinlər, qara qovurma edib, qırx bəy qızının önünə aparsınlar. Onlar bir yeyəndə, sən iki dəfə ye! Kafirlər duymasınlar, səni tanımasınlar. Təki murdar dinli kafirin döşəyinə düşməyəsən. Onlara şərab paylayıb, atam Qazanın namusunu sındırmayasan. Saqın!”* [3, s.145] Monqol dastanında Alan ho'a qədim adət və ənənələrə sadıq qalaraq, həm də ailə birliyinin qoruyucusu kimi övladları arasında nifaq düşməsinin qarşısını alır. Dastanda Alan ho'anın övladlarını başına yığaraq onlara birliyin, güclü olmanın önəmini müdrik bir dillə izah etməsi həmçinin digər bir mənbədə də təsdiqini tapmaqdadır. Övladlarına tək-tək və toplu halda qırınsınlar deyə verdiyi oxlar onun ifadə etmək istədiyi fikirlərini nəsihətamiz şəkildə çatdırmasına nümunədir. Bu əhvalat Azərbaycan folklor nümunəsi olan “Yeddi nar çubuğu” nağılı ilə məzmun etibarilə və oxşar motivləri baxımından səsləşir.

Nəticə

Hər iki dastanda bədii cizgilərlə ifadə olunan qadın qəhrəmanlar ortaq ailə dəyərlərinə, mübariz döyüş ruhuna, zəngin daxili aləmə və müdrikliyə sahibdir. Çox sayda ortaq motiv və obrazlar sisteminə malik olan hər iki dastan qadın obrazları

arasında bənzər cəhətlərin aşkarlanması və müqayisə yolu ilə təhlil edilməsi baxımından zəngindir.

ƏDƏBİYYAT

1. Atalar sözü və deyimlər. - Bakı: Nurlan. – 2007. - 320 s.
2. Əlibəyzadə, E. Kitabı Dədə Qorqud. - Bakı: Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi. -1999. -332 s.
3. Kitabı Dədə Qorqud. - Bakı: Yazıçı. – 1988. - 265 s.
4. Monqolların Gizli tarixi. tərc.ed. R.Əskər. – Bakı: MBM.– 2011. - 360 s.

SƏMƏD VURĞUN ÖZBƏK NƏZƏRİ-ESTETİK FİKRİNDƏ (1970-2020-ci illər)

**Əflatun Baxşəliyev,
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu**

Xülasə:Məqalə müəllifi özünün “Özbək nəzəri-estetik irsində Səməd Vurğun mövzusu” adlı məqaləsində XX əsrin sonları və XXI əsrin əvvəllərində Özbək ədəbi-bədii fikrində Səməd Vurğun mövzusunə toxunmuşdur. Bu zaman kəsiyində Özbək şair və tədqiqatçıların Səməd Vurğuna həsr etdikləri şeir və məqalələrin üzərində dayanaraq bu əsərlərin elmi və bədii təhlilini vermişdir.

Tədqiqatçı ilk dəfə olaraq XX əsrin 70-ci illərində yaşayıb yaradan tanınmış özbək şair və tədqiqatçısı Rənz Babacanın Səməd Vurğunla bağlı əsərlərini tədqiqata cəlb edir. Bu ədibin Səməd Vurğun irsindən bəhrələnməsini müəyyən nümunələrlə qeyd edir. Məqalə müəllifi Rənz Babacanın “Dirilik suyu” romanı ilə Səməd Vurğunun “Muğan” poeması arasındakı oxşar cəhətləri işıqlandırır. Eləcə də, məqalə müəllifi bu məqalədə son 50 ildə (1970-2020) öz əsərlərində Səməd Vurğun mövzusunə həsr etdikləri digər əsərləri tədqiqata cəlb edir, onların elmi təhlilini verir. Bu baxımdan Maksut Şeyxzadə, Turab Tolə, İlyas Müslüm, Məmərəsul Babayev, Abdulla Arif, Məksudə Sarıbəyova, Babaxan Şərif tədqiqat müstəvisinə çıxarılmışdır.

РЕЗЮМЕ. В данной статье автор затрагивает интересную тему: роль Самеда Вургуна в узбекской литературно-художественной мысли. В статье анализируются научные труды и художественные произведения узбекских учёных и писателей, посвященные творчеству Самеда Вургуна в конце XX и начале XXI столетий. В статье автор даёт художественный и научный анализ произведений.

Автор впервые привлекает к исследованию поэзию, также научные труды Рамза Бабаджана, посвященные Самеду Вургуну. В статье подчёркивается влияние Самеда Вургуна на творчество узбекского поэта

Рамза Бабаджана. Автор подчёркивает общие черты между поэмой “Мугань” Самеда Вургун и поэмой “Жива вода” Рамза Бабаджана. Автор также анализирует многие произведения, созданные на протяжении 50 лет (1970-2020). Автор статьи привлекает к исследованию произведения таких писателей, как Максуд Шейхзаде, Тураб Толе, Ильяс Муслим, Мамарасул Бабаев, Абдулла Ариф, Максуда Сарыбекова, Бабахан Шариф, посвященные великому азербайджанскому поэту.

Summary: The author in his article "The theme of Samad Vurgun in the Uzbek theoretical-aesthetic heritage" had spoken about the theme of Samad Vurgun in Uzbek literary and artistic thought of the late 20th and early 21st centuries. On the poems and articles dedicated to Samad Vurgun by Uzbek poets and researchers in this period.

For the first time, the researcher involves the works of the famous Uzbek poet and researcher Ramz Babacan, who lived and created in the 70s of the 20th century, about Samad Vurgun. He mentions the benefit of this writer Samad Vurgun's legacy with certain examples. The author of the article highlights the similarities between Ramz Babajan's novel "Water of Life" and Samad Vurgu's poem "Mughan". Also, in this article, the author of the article studies other works devoted to the themes of Samad Vurgun in the last 50 years (1970-2020) and gives their scientific analysis. In this regard, Maksut Sheykhzadeh, Turab Tole, Ilyas Muslim, Mamarasul Babaev, Abdulla Arif, Maksuda Saribayova, Babakhan Sharif were brought to the research level.

Açar sözlər: Nəzəri-estetik irs, tədqiqat, əsər, elmi mövzu.

Ключевые слова: литературно-эстетическое наследие, исследование, исследование, произведение, наука, тема.

Keywords: Theoretical-aesthetic heritage, Samad Vurgun, research, work, scientific theme, poem.

Azərbaycan mövzusu Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi əlaqələr müstəvisində qədim tarixə malikdir. Zaman etibarilə hər iki xalq – Azərbaycan və Özbəkistan qədim tarixi köklərə bağlı xalqlardır. Cığatay-Özbək poeziyasının baş mövzusu Azərbaycan və o xalqın sənətkarları haqqında olmuşsa, azərbaycan türkcəsində də özbəkistan mövzusu klassik və çağdaş şairləri əsas yerlərdən birini təşkil etmişdir. Bu ənənə həmçinin XX əsrin hər iki xalqlarının yazarları, eləcə də gənc müəllifləri arasında bu günümüze qədər inkişaf və davam edir. Almaz Ülvü yazır: “XX əsrin 40-50-ci illərindən sonra ədəbiyyata gələn hər bir özbək şair və yazıçısının qəlbində Səməd Vurğun çırağı yanır. Əlindəki qələmi isə qəlbindəki Vurğun nurundan öz oxucusuna bir zərrə pay çatdırır. Qəlbədən doğan sevgini günəşə bənzətdikləri Səməd adına ərməğan edirlər. Bu etiraf, bu məhəbbət əslində “ustad” bildikləri XX əsr şeirimizin ən parlaq ulduzu sayılan Səməd Vurğundan sanki “uğurlu yol”, “xeyr-

dua” diləkləri almalarına işarədir” (1, 65-73). Səməd Vurğunun əsərləri birdə təkrar olaraq qeyd etmək istəyirəm ki, təkcə öz doğma Azərbaycanımda deyil, ölkəmizdən kənarda bir sıra dünya xalqları arasında geniş şəkildə yayılmışdır. Eləcə də onun bu əsərləri haqqında dünya mətbuatında bir sıra elmi məqalələr yazılmış və bu əsərlərin dərin elmi təhlili xarici mətbuat orqanlarında işıqlandırılmışdır.

XX əsrin 70-ci illərində Özbək poeziyasının görkəmli ədəbli simalarından biri də Rəməz Babacan olmuşdur. O bu illər də özünün yaradıcılığı ilə özbək bədii fikrini yüksək bir inkişaf mərhələsinə qaldırmışdır. Onun yaradıcılığı bu illərdə özbək poeziyasının poetik manifesti olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, o, 1973-cü ildə SSRİ Dövlət Mükafatına layiq görülmüşdür. Onun poetik yaradıcılığında Azərbaycanın Xalq şairi Səməd Vurğunun poetik təsiri çox güclü şəkildə duyulmaqdadır. Rəməz Babacanın istər ayrı-ayrı şeirlərində, istərsə də “Dirilik suyu” adlı poemasında bu təsir açıq-aydın bir şəkildə duyulmaqdadır. Belə ki, Rəməz Babacanın bir sıra şeirlərində Səməd Vurğunun şeirlərinin bəndlərindən misraların təkrarı işlənməsi prinsipi – yəni misra təkrirlərindən istifadə etməsi qaydaları Rəməz Babacanda da nəzərə çarpır. Eləcə də Rəməz Babacanın qələmə almış olduğu “Dirilik suyu” poemasında Səməd Vurğunun “Muğan” poemasının təsiri göz qabağındadır. Bu poemalar ideya, məzmun mündəricəsi baxımından bir-birinə çox yaxın və oxşar poemalardır. Çox güman ki, Rəməz Babacan öz ana dilində Ərrəşid Rəzzaqın tərcüməsində “Muğan” poemasını heç də oxumamış deyildir. Rəməz Babacanın şeirləri də öz quruluşu və strukturu baxımından da Səməd Vurğun poeziyasına çox yaxındır. Səməd Vurğunun ruhu öz dərinliyi və səmimiyyəti ilə Rəməz Babacan poeziyasında duyulmaqdadır:

Azərbaycan məhəbbətli, sözlü, xətirli,
Sənə hər bir sətrimdə günəş gətirdim.
Şadam! Burda əzizlərim, mehmanlarım var,
Gecə-gündüz چراق kimi yananlarım var.
Pir Nizami böyük ustad mənim də pirim,
Füzulidən feyziyabdır mənim də şeirim.
Sabir mənim məhəbbətim, Vurğun qürurum,
O vurğundur aşiqi kimi sevdi vuruldu.
Azərbaycan! Köklənibdir şeir üstündə
Gəl əzizim nəğmə ötək bu əziz gündə.
Aşib daşsın çaylar kimi fərəhlərimiz,
Qoy toxunsun bir-birinə qədəhlərimiz. (2, 63)

Rəməz Babacan Səməd Vurğunun sehirli və ecazkar yaradıcılıq yolu ilə tanış olmuş, onun bir sıra şeirlərini, poemalarını oxumuşdur. Özbək şairi onun “Vaqif” dramına sevgisi daha böyük olmuş, oradakı monoloqların bir çoxunu əzbərdən öyrənmişdir. Odur ki, Rəməz Babacan Səməd Vurğun yaradıcılığına öz münasibətini

bildirmişdir: “Səməd Vurğun poeziyası, onun sehirli yaradıcılığı ilə mənim tanışlığım gənclik illərimdən başlayır. “Vaqif” dramından əzbərlədiyim monoloq aradan illər keçsə də, yaddaş o yaddaş olmasa da, indi də xatirimdədir. Bu böyük şairin sirli əfsunlu misraları elə poetik axıcılıqla ürəyə dolur ki, heyrlənməyə bilmirsən. Nə qədər yaxın olsa da, başqa ədəbiyyatla bağlı ümumiləşmiş fikir demək adamdan məsuliyyət və cəsarət istəyir. Mənə elə gəlir ki, Vurğun klassik ədəbiyyatla folkloru birləşdirmiş ən böyük Azərbaycan şairidir və onun xalqın ürəyində kök salmış məhəbbətini də bununla izah etmək lazımdır. Onun Özbəkistanda dəfələrlə kitabı nəşr olunub, hətta bəstəkarlarımız böyük şairin sözlərinə mahnı bəstələyiblər. Səməd Vurğun hər şeydən əvvəl milli şair idi, yəni əsrlərin arxasından gələn poetik ənənələrə arxalanırdı, xalqın arzu və istəklərini tərənnüm edirdi. Məlum həqiqətdir ki, belə millilik həm də beynəlmiləl şair olmaq deməkdir. O cür sənətkarlar bir xalqa məxsus olmur. Məncə, böyüklüyü şərtləndirən əsas xüsusiyyət budur.

Azərbaycan ədəbiyyatı, Azərbaycan xalqı mənim üçün həmişə doğmadır və doğmada olacaq. “Dirilik suyu”, “İşıqlar” kitablarım qələm dostlarım Nəbi Xəzrinin, C.Novruz. V.Rüstəməzadənin, Ə.Muxtarın tərcüməsində nəşr olunub. Fərsətdən istifadə edib onlara öz dərin minnətdarlığımı bildirirəm. Biz gərək müşavirələri, yubileyləri gözləmədən ədəbiyyatlarımızın qabaqcıl nümunələrini daha tez-tez doğma dilimizə çevirək”. (3, 94).

Pulat Fazil “Ürəyimin bir parçası” şeirində (tərcümə edən T.Mütəllibov) Bakını öz doğma şəhəri hesab edərək bu şəhər haqqında öz poetik qənaətlərini təqdim edir:

Bu torpağın hər qarışı,
Doğma mənə, əziz mənə.
Şair təbli dəniz mənə
Sınəsini göy dəftərtək,
Varaq-varaq varaqladı.
Əsən külək sevgilimin əli kimi.
Saçlarını daraqladı.

1970-ci illərdə Bakı Dövlət Universitetində ali təhsil alan özbəkistanlı gənc Ənvər Cabbarov öz vətəninə döndükdən sonra belə Azərbaycanı unutmadı. O, Azərbaycan və Özbəkistan ədəbi əlaqələri mövzusunda elmi iş götürərək bu sahədə öz elmi yaradıcılığını davam etdirdi. O, özünün məqalələrinin birində yazırdı ki, 70-80-cı illərdə Azərbaycan və Özbəkistan ədəbi əlaqələri bu ədəbi əlaqələr müstəvisində xüsusi yer tutmuşdur. O qeyd edirdi ki, Gümənniyaz Cabbarovun “Bakı səfərindən düşüncələrim” balladasına və “Bu gün bizdə qonaq var” şeirləri bu mövzuya aid olan poetik nümunələrdəndir. Belə ki, balladada şair Azərbaycanın təbiətindən bəhs edərkən oxucuya Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeirini xatırladır.

Burada da Səməd Vurğunun özbək poeziyasına yaxınlığından bəhs edir. Vətən haqqında yazan özbək şairləri də “Azərbaycan” şeirindən xüsusilə bəhrələnmişlər.

Səməd Vurğun və Abdulla Aripov da eyni mövzuda müəyyən poetik əsərlər qələmə almışlar. Bu hər şeydən əvvəl, eləcə də gənc nəslin bu illərdə həmin mövzuya çox diqqət və həssaslıqla yanaşmalarından, bir-birinə ədəbi təsir əlaqələrinin məğzindəki xüsusiyyətlərdən irəli gəlir. O zaman xalqlar arasında mənəvi yaxınlıq yaranır ki, onların mədəniyyətində də oxşarlıq və eynilik olmuş olsun. Bu baxımdan Həmid Alimcanın “Özbəkistan”, “Qafur Qulamın “Özbəknamə”, A.Aripovun “Özbəkistan”, Erkin Vahidovun “Özbəyim” şeirlərini oxuduqda Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeiri sətirbəsətir gözümüz önündə vərəqlənir. Vətənə məhəbbət ruhu bu şeirlərin ortaq nöqtəsinə çevrilir. Abdulla Aripovun şeiri isə ruhən Vurğun poeziyasına daha yaxın olmaqla iki qardaş xalqın ruhi qohumluğunu bir daha nümayiş etdirir. Bu çox qəribə poetik nümunədir. Belə ki, beyitlərdən ibarət olan bu şeirin hər beyitinin bir misrası Özbəkistana, digər misrası isə Azərbaycana həsr olunur. Bu şeir həm də iki xalqın mənəvi qardaşlıq təranəsidir:

Nizami balından halva bişirdi,
Nəvai türk şeiri tutdu cahanı.
Özbək bircə ləhzə əldən verdimi?
Füzuli əlindən çıxan divanı
Daşkəndin Vurğuna can qurban eylər,
Bakı əsirgərmə Qafurdan canı?

Şair Abdulla Aripov yazırdı: “Bakı mənim üçün ana beşiyim olan Daşkəndim kimi doğmadır. Çünki özbək ədəbiyyatı kimi azərbaycan ədəbiyyatı da məni öz istedad çeşməsindən süzülüb gələn şeirlərlə qidalandırmışdır. Bizim ədəbiyyatlarımızı qardaş adlandırırlar. Doğrudan da onlar nəhəng bir ağacın budaqlarıdır. Bir kök üzərində boy atmış Azərbaycan və Özbək klassik ədəbiyyatı həmişə eyni problemlərin, eyni idealların tərənnümçüsü olmuşdur. Özbəkistanda şeiri sevən hər bir şəxs üçün Səməd Vurğunun adı unudulmazdır, müqəddəsdir. Bu ad özbək oxucusu üçün Qafur Qulam qədər əzizdir, əzəmətlidir. Mən gözəl Azərbaycan şeirinin pərəstişkarlarından biriyəm” (6).

Turab Tölənin “Dilimdəsən hər bir zaman” (tərcümə edən S.Sərxanlı) şeirində bu təsiri duymamaq çətinidir. Müəllif Azərbaycana həsr etdiyi bu şeirini ölməz Səməd Vurğuna:

El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam, məskənimсэн.

-misralarına epigraf seçmişdir:

Çox dolandım bu dünyanı,
Ellər gördüm ulduz sanı.

Seyr etdikcə kəhkəşanı,
Yeri, göyü, asımanı.
Çuğalayan nursan inan
Azərbaycan, Azərbaycan.

Üzümüzə qapın açıq,
Nəğmələrin saçaq-saçaq.
Sənə Vurğun olan nə çox,
Mən də vurğun, mən də aşiq,
Dilimdəsən hər bir zaman
Azərbaycan, Azərbaycan.

Qardaş xalqın şair oğlu öz dost yurdunun təbiətinə, söz sərraflarına toxunaraq Azərbaycan təbiətinin qənirsiz gözəlliyini vəsf etməkdən doyub-dolanmır. 60 misralı şeir bu ruhda yazılan ən gözəl poetik nümunələrdən biridir:

Ay baxışlı qızlar gördüm,
Od baxışlı gözlər gördüm.
Nur yağışlı üzlər gördüm,
Hər nə gördüm gözəl gördüm.
Məhəbbətlə güldü cahan,
Azərbaycan, Azərbaycan.

Özbək-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin inkişafında və təşəkkül tapmasında böyük ədəbiyyatşünas alim, tərcüməçi Babaxan Şərifin böyük xidmətləri olmuşdur. Onun təşkilatçılığı ilə Daşkənd şəhərində 2013-cü ildə Azərbaycan ədiblərinin əsərlərindən ibarət “XX əsr Azərbaycan şeir antologiyası” nəşr edilmişdir. Özbək oxucuları bu antologiya vasitəsilə müasir Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığından bir sıra nümunələrlə tanış olmuşlar. Kitabda Səməd Vurğunun “Olsun” rədifli qəzəli, “Azərbaycan”, “Ceyran” şeirləri dərc olunmuşdur. Bu, həmçinin xalqımızın müstəqillik illərində özbək ədiblərinin və ədəbiyyatşünas alimlərinin Azərbaycanın ustad şairi Səməd Vurğuna olan yüksək sevgi, məhəbbətindən irəli gəlir. Kitaba yazılmış “Ədalətin məşəqqətli yolu” adlı müqəddimədə müəllif Babaxan Şərif yazır: “Səməd Vurğun “Ceyran” şeirində Ceyran obrazı vasitəsilə millətin gələcəyini sonsuz çöllərə bağlayan “izini” yazıçılara tapşırılmasına göynədi. Ovçunu, yəni xalqını qulluq boyunduruğuna salanları insafa gəlməyi – Ceyranı öldürməməyə çağırırdı”.

“Cahan ədəbiyyatı” dərgisində Səməd Vurğun yaradıcılığına həsr olunmuş “Azərbaycan şairinə hörmət” adlı məqalədə Səməd Vurğun poeziyasının şöhrətindən, onun poetik qüdrətindən söz açılır, bütün özbək şairlərinin Səməd Vurğunu özünə nümunə seçməsi bir daha təsdiq edilir. Məqalədə özbək ədəbiyyatının Səməd Vurğun yaradıcılığı ilə bağlı ayrı-ayrı izahlar yer alır. Bu

məqaləni özbək dilinə Feyzi Şah İsmayıl tərcümə etmişdir. Məqsudə Sarıbəyovanın 2016-cı ildə yazdığı “Türk xalqları ədəbiyyatı” adlı dərsliyində türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycanın bir sıra görkəmli şairləri ilə yanaşı Səməd Vurğun haqqında da məlumat verilir: “Səməd Vurğun XX əsr ədəbiyyatının şairi idi. Təəssüf ki, onun əsərlərində kommunist ideologiyasının təsiri çox idi. Lakin şairin yüksək ustalığı sayəsində əsərləri ən yüksək zirvəyə çatdı. Onun şeirlərində dünya xəritəsinin səviyyəli ölkələrinin imperialist işğalına qarşı mübarizəsi öz əksini tapırdı. Səməd Vurğun istedadlı bir şair olmaqla yanaşı, həm də dramaturq idi. Onun tarix mövzusunda qələmə aldığı “Vaqif” dramı böyük məharətlə yazılmışdır. Bu əsər ilə İzzət Sultanın “Əlişir Nəvai” dramında paralellik vardır. 40-cı illərdən başlayaraq Azərbaycanın şeiriyyatında poema janrı çox sürətlə vüsət aldı. Səməd Vurğunun yazdığı “Muğan”, “Zəncinin arzuları” kimi poemalarında Azərbaycan xalqının keçdiyi şərəfli yol öz əksini tapmışdır” (8).

Özbək xalqının böyük sevginin və yüksək ehtiramın nəticəsidir ki, şairə özbək xalqının nümayəndələrindən saysız məhəbbət dolu məktublar belə gəlirdi. Onlar bu məktublarda şairin yaradıcılığına, poeziyasına olan isti münasibətlərini bildirirdilər. Məşhur Özbək xanəndəsi, xalq artisti Tamara xanım yazırdı: “Hörmətli Səməd Vurğun! Bu il mənim ilk dəfə Bakıya gəldiyim gündən 30 il keçir. Sizə bir xahişlə müraciət edirəm. Vaxtınız olarmı ki, mənim üçün kiçik, lakin son dərəcə bədii bir şeir yazasınız (Sizin şeirləriniz həmişə yüksək bədiiyyətə malik olur). Mən şeirə musiqi yazılmaq üçün bizim özbək kompozitorlarına verərəm. Ümid edirəm ki, belə bir əməkdaşlıqdan imtina etməzsınız... Sizə böyük hörmət bəsləyən Tamara xanım.”

Bu iki xalq arasındakı ədəbi əlaqənin tarixi çox qədimdir. Dahi Özbək şairi Əlişir Nəvai özünün “Xəmsə”sində Azərbaycanlı şairlərindən Nəsimi, Nizami, Xəqani və başqaları haqqında ətraflı məlumat verir. Füzuli də “Leyli və Məcnun” əsərinin müqəddiməsində Əlişir Nəvaini “Şahi Xorasan” adlandırır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan və Özbək ədəbi əlaqələrindən hər iki xalqın alimləri dissertasiyalar yazmış, bu sahədə yüksək elmi-nəzəri, ədəbi işlər görmüşlər. Xalqlarımız arasındakı ədəbi əlaqələrin uzun bir tarixi yol keçdiyinin şahidi oluruq. Bu əlaqələrin gələcəyi barədə bir onu deyə bilərik ki, özülü hələ 15-ci əsrdə qoyulmuş bu ədəbi yaxınlıq hələ neçə əsr bundan sonrada davam edəcək. Biz inanırıq ki, bu ədəbi dostluq həmişə yaşar və davamlı olacaqdır. Səməd Vurğun haqqında gələcəkdə özbək alimləri yeni-yeni tədqiqat əsərləri qələmə alacaqlar.

Ədəbiyyat:

1. Almaz Ülvi. Özbək poeziyasında Səməd Vurğun mövzusu. AMEA-nın Xəbərləri: Humanitar elməri seriyası, №3, s.65-73

2. Babacan Rənz. Dirilik suyu (poema). Tərcümə edən V.Rüstəmzadə. B., “Azərənəşir”, 1979, s.63

3. Babacan Rəmz. İşıqlar (şeirlər və poema). Ön söz Nəbi Xəzri. B., “Yazıçı”, 1979, s.94
4. Nərmurad Nəzrullayev. Dost sözü, qardaş sözü. “Ulduz” jurnalı, 1975, №10, s.47-48.
5. Nərmurad Nəzrullayev. Məhəbbətdən yoğrulmuşam. Şeirlər və poemalar. (Ön söz Cabir Novruz, tərcümə edən Əhəd Muxtar). B., “Yazıçı”, 1979, s.70.
6. Aripov Abdulla. Qardaşlıq bayramı. “Kommunist”, 2 oktyabr 1975.
7. Ulutürk Xəlil Rza. Turan çələngi. B., “Elm”, 1992, s.792.
8. Sariboyeva Maqsuda. Türkiyə xalqlar ədəbiyyatı tarixi Guliston -2016

AZƏRBAYCAN-VYETNAM MƏDƏNİ-ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAF TARİXİ

**Sevda Məmmədova,
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Azərbaycan, Bakı**

Xülasə. Tədqiqat işində Azərbaycan-Vyetnam ədəbi əlaqələrinin tarixi inkişaf yolu, həmçinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Vyetnam ədəbiyyatının tədqiqi məsələləri araşdırılır. Araşdırma işinin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, tədqiqat Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Asiya ədəbiyyatı ilə əlaqələrin yen bir istiqamətini meydana çıxarır.

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini əldə etdikdən sonra dünyaya inteqrasiyası istiqamətində çox böyük işlər görülmüşdür ki, xalqımızın dünyaya mədəni inteqrasiyasında Qərbi ölkələri ilə yanaşı, mədəniyyətin beşiyi olan Şərqi ölkələri, eləcə də Cənub-Şərqi Asiya ölkəsi Vyetnam Respublikası ilə qurulan çoxtərəfli əlaqələr və eyni zamanda mədəni-ədəbi əlaqələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Vyetnam ədəbiyyatının tarixinin, habelə müasir Vyetnam ədəbiyyatının, Azərbaycan-Vyetnam mədəni-ədəbi əlaqələrinin tədqiqi, qarşılıqlı tərcümə məsələlərinin öyrənilməsi araşdırma işinin obyektidir.

1960-cı illərdən etibarən Azərbaycan xalqının Vyetnam xalqı ilə qurulan ədəbi əlaqələri 70-ci illərdə dostluq səfərləri, yazıçı və şairlərin yaradıcılıq görüşləri və əməkdaşlıqları çərçivəsində inkişaf etmişdir. Ölkəmiz müstəqilliyini qazandıqdan sonra Azərbaycan-Vyetnam ədəbi əlaqələri, xüsusilə, Azərbaycan xalqının dahi mütəfəkkirlərinin yubileylərinin Vyetnamda keçirilməsi yönündə inkişaf etməkdədir. Nizaminin, Nəsiminin Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafındakı, habelə Mərkəzi Asiya və Yaxın Şərqi ədəbi-mədəni və ictimai-siyasi həyatında rolundan bəhs edilən tədbirlər zamanı Azərbaycan şairlərinin əsərlərinin Vyetnam dilinə tərcüməsi önəmli ədəbi hadisələrdəndir. Müasir dövrdə qarşılıqlı olaraq Azərbaycan və Vyetnam ədəbiyyatının öyrənilməsi və ədəbi əlaqələrin yenidən canlandırılması

biri digərinə bağlı məsələlərdir ki, bu istiqamətdə işlər yüksələn bir tempə ilə irəliləməkdədir.

Резюме. В исследовательской работе исследуются историческое развитие Азербайджано-вьетнамских литературных связей, а также вопросы изучения вьетнамской литературы в истории азербайджанской литературы. Преимущество исследовательской работы в том, что исследование выявляет новое направление отношений с азиатской литературой в азербайджанском литературоведении.

После обретения независимости Азербайджанской Республики была проделана большая работа в направлении ее интеграции в мир. В культурной интеграции нашего народа в мир, помимо стран Запада, многосторонние отношения, установленные с Особое значение имеют восточные страны, являющиеся колыбелью культуры, а также страна Юго-Восточной Азии Вьетнам, и в то же время культурные и литературные связи. Объектом исследовательской работы является изучение истории вьетнамской литературы, а также современной вьетнамской литературы, Азербайджано-вьетнамских литературных связей и вопросов взаимного перевода.

Литературные связи азербайджанского народа с вьетнамским народом, установившиеся с 1960-х годов, развивались в 70-е годы в рамках дружеских визитов, творческих встреч и сотрудничества писателей и поэтов. После обретения нашей страной независимости азербайджано-вьетнамские литературные связи развиваются, особенно в направлении празднования юбилеев великих мыслителей азербайджанского народа во Вьетнаме. Перевод произведений азербайджанских поэтов на вьетнамский язык во время мероприятий, где обсуждается роль Низамина и Насими в развитии азербайджанской литературы, а также в литературно-культурной и общественно-политической жизни Центральной Азии и Ближнего Востока, одно из важных литературных событий. В настоящее время взаимное изучение азербайджанской и вьетнамской литературы и возрождение литературных связей являются взаимосвязанными вопросами, и работа в этом направлении продвигается все более быстрыми темпами.

Resume. The historical development of Azerbaijani-Vietnamese literary relations, as well as the issues of the study of Vietnamese literature in the history of Azerbaijani literature are investigated in the research work. The advantage of the research work is disclosure of a new direction of relations with Asian literature in Azerbaijani literary studies.

After gaining the independence of the Republic of Azerbaijan, a lot of work has been done in the direction of its integration into the world. In the cultural integration of our people into the world, as well as with Western countries, the

multilateral relations established with the Eastern countries, which are considered the cradle of culture, and at the same time cultural and literary relations with the South-East Asian country Vietnam is of particular importance. The object of the research work is to study the history of Vietnamese literature, as well as modern Vietnamese literature, Azerbaijan-Vietnam cultural-literary relations and mutual translation issues.

The literary relations of the Azerbaijani people with the Vietnamese people, established since the 1960s, developed in the 70s within the framework of friendly visits, creative meetings and collaborations of writers and poets. After gaining independence Azerbaijani-Vietnamese literary relations are developing, especially in the direction of celebrating the anniversaries of the great thinkers of the Azerbaijani people in Vietnam. In the events where the role of Nizamin and Nasimi in the development of Azerbaijani literature, as well as in the literary-cultural and social-political life of Central Asia and the Middle East is discussed, the translation of the works of Azerbaijani poets into Vietnamese is considered the foundation of such important literary events. Nowadays, the mutual study of Azerbaijani and Vietnamese literature and the revival of literary ties are interconnected issues, and work in this direction is moving at an increasingly rapid pace.

Açar sözlər: Vyetnam, ədəbi əlaqə, yazıçı, tədqiq, tərcümə

Key words: Vietnam, literary connection, writer, research, translation

Ключевые слова: Вьетнам, литературные связи, писатель, исследование, перевод

Azərbaycan ədəbiyyatının, Azərbaycan və Asiya ədəbi əlaqələrinin hərtərəfli şəkildə öyrənilməsi ədəbi əlaqələr sistemini sürətlə inkişaf etdirməkdədir. Məlumdur ki, Cənubi Şərqi Asiya ölkələri dünyanın çoxtərəfli inkişaf etmiş ölkələrindəndir. Azərbaycan-Vyetnam münasibətlərinin təməli altmışıncı illərdə qoyulmuş, 1983-cü ildə Azərbaycan xalqının ümumimilli lideri Heydər Əliyevin SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini vəzifəsində işləyərkən Vyetnama səfəri, ardından ölkəmiz müstəqilliyini qazandıqdan sonra əlaqələrin rəsmiləşməsi, Vyetnamla diplomatik, iqtisadi, sənaye və ticarət, mədəni-ədəbi, elmi və texniki əməkdaşlıq üzrə layihə və görüşlərin keçirilməsi müasir əlaqələrin dünənini, bu gününü ehtiva edir.

1960-cı illərdən etibarən Azərbaycan xalqının Vyetnam xalqı ilə qurulan ədəbi əlaqələri 70-ci illərdə dostluq səfərləri, yazıçı və şairlərin yaradıcılıq görüşləri və əməkdaşlıqları çərçivəsində inkişaf etdi. 1972-ci ildə ölkəmizdə dörd Vyetnam yazıçısı qonaq olmuşdur. Nquyen Konq Xoan, Kxı-onq Xıu Zunq, Nqyen Xay Çınq, Xıy May 1920-ci illərdə və sonralar ədəbiyyata gəlmiş qabaqcıl dünyagörüşlü yazıçılardır. Ölkəmizdə səfərdə olan yazıçılar milli müqavimət hərəkatının həyat və yaradıcılıqlarında oynadığı roldan bəhs edərkən döyüş həyatından, xalqın əzm və

iradəsindən maraqlı faktlarla bəhs etmişlər [2]. Xıy May Vyetnam əsgərinin cəngəlliklərdən, dağlardan keçib özü ilə 35 kq sursat çantası daşdığı zaman yanında eyni zamanda kitab olduğu faktını söyləməsi bu xalqın mübarizə ruhunun mənəvi yüksəkliyindən qaynaqlandığını qeyd etmiş olur.

Ölkəmiz müstəqilliyini qazandıqdan sonra Azərbaycan və Vyetnam respublikaları arasında diplomatik əlaqələr [1992-ci ilin sentyabr ayının 23-də](#) qurulmuşdur. [Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində](#) Azərbaycan-Vyetnam parlamentlərarası əlaqələr üzrə işçi qrupu fəaliyyət göstərir. 30 illik Azərbaycan və Vyetnam diplomatik əlaqələri çərçivəsində xeyli işlər görülmüşdür. İki ölkə arasında qurulan parlamentlərarası əlaqələr dinamik şəkildə inkişaf etməkdədir.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyevanın Vyetnam Sosialist Respublikasına rəsmi səfərləri, cənab Prezidentin vyetnamlı həmkarı Truong Tan Sanq ilə görüşləri, elm və təhsil, ədəbiyyat və b sahələrdə əldə olunmuş nailiyyətlər və əməkdaşlığın gələcək perspektivlərinə dair müzakirələri iki ölkə arasında çoxtərəfli əməkdaşlığın qənaətbəxş şəkildə inkişafını göstərir. Azərbaycanın birinci xanımı Mehriban Əliyevanın Vyetnama səfəri, Hanoy şəhərində Ədəbiyyat Məbədi ilə tanış olması, 2017-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Vyetnamdakı səfirliyi və Vyetnam Diplomatik Akademiyasının birgə təşkilatçılığı ilə “Vyetnam-Azərbaycan əlaqələrinin 25 illiyi: nailiyyətlər və perspektivlər” mövzusunda konfransın, 2015-ci ildə 1-ci, 2017-ci ildə 2-cisi təşkil olunan Azərbaycan-Vyetnam Dostluq Forumlarının, Vyetnamda Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin 30 illiyinə həsr olunmuş tədbirlərin keçirilməsi, ölkələrimiz arasında münasibətlərin inkişafına xidmət edən mühüm müasir tarixi hadisələrdir. Azərbaycanın birinci xanımı Mehriban Əliyeva Hanoy şəhərində Ədəbiyyat Məbədi ilə tanış olarkən, birinci xanıma məlumat verilmişdir ki, Ədəbiyyat Məbədinin əsası 1070-ci ildə imperator Li Txan Tonq tərəfindən qoyulmuşdur. Məbəd Çin alimi Konfutsiyə həsr edilmişdir. 1076-cı ildə Ədəbiyyat Məbədinin ərazisində Kral, dövlət qulluqçuları, zadəgan və digər elit təbəqəyə məxsus ailələrin övladlarının təhsil alması məqsədilə universitet - İmperial Akademiya yaradılmışdır. Bu, Vyetnamın ilk milli universiteti hesab olunur. “Dövlət imtahanlarında yüksək nəticələr əldə etmiş şəxslərin adları məbədin həyətindəki xüsusi daş lövhələrin üzərində qeyd olunurdu” [2].

Vyetnam Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin üzvü, "Vyetnamın səsi" teleradio holdinqinin prezidenti Nquyen The Ky Nəsimi sənətindən təsirləndiyini belə ifadə etmişdir: “İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığı ilə tanış oldandan sonra Azərbaycanın zəngin mədəniyyət və ədəbiyyata malik olduğu qənaətinə gəldim. Azərbaycan ilə Vyetnam xalqının yaşam tərzində, mədəniyyətində, milli xüsusiyyətlərində çox sayda oxşarlıqların mövcuddur. İmadəddin Nəsimi təkcə böyük şair deyil, həm də bütün dünyada geniş tanınan görkəmli filosofdur” [5].

Vyetnam xalqı ilə qurulan mədəni-ədəbi əlaqələr çərçivəsində Azərbaycan xalqının dahi şairi Nizami Gəncəviyə həsr olunmuş konfransın keçirilməsi də mühüm tarixi-ədəbi hadisədir.

Vyetnamdakı səfirliyimiz, Azərbaycanın Elmi, Mədəniyyəti və Tarixi üzrə Mərkəzi, Vyetnam Ədəbiyyat və Sənətsünashlığın Tənqidçiliyi üzrə Mərkəzi Şurasının birgə təşkilatçılığı ilə Hanoy şəhərində gerçəkləşən dahi şairimizin 880 illiyinə həsr olunmuş "Nizami Gəncəvi irsi Vyetnam tədqiqatçılarının gözü ilə" mövzusunda konfrans keçirilməsi 2021-ci ilin Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə "Nizami Gəncəvi ili" elan edildiyi ilə bağlı geniş miqyaslı mədəni tədbirlərdəndir. Azərbaycan xalqının Vyetnam xalqı ilə qurulan əlaqələri 70-ci illərdə dostluq səfərləri, yazıçı və şairlərin yaradıcılıq görüşləri və əməkdaşlıqları çərçivəsində inkişaf etmişdir. Elə bu dövrdə də Vyetnam hekayələri Azərbaycan dilinə çevrilmişdir [4].

Ötən əsrin yetmişinci illərində Bun Xijenin “Birinci iş günü”, An Dıkın “Uşaq”, Nquyen Kenin “Kanın arvadı”[3], Bu Xonqin “Tüstü” hekayələri və digər nəsr nümunələri Azərbaycan dilinə çevrilərək mətbuat səhifələrində, xüsusilə, “Ədəbiyyat və İncəsənət” qəzetində çap olunmuşdur. “Şərq qapısı”, “Azərbaycan müəllimi” qəzetlərində də vyetnam hekayələri dərc olunmuşdur.

Nəticə

Müasir dövrdə də Azərbaycan-Vyetnam ədəbi əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi üçün qarşılıqlı surətdə əhəmiyyətli addımlar atılmaqda davam edir. Vyetnam Xalq Respublikası ölkəmizin Asiya qitəsindəki ən etibarlı tərəfdaşlarından biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan və Vyetnam dostluq əlaqələri, 26 iyun 1972, Ədəbiyyat qəzeti, s.2
2. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Vyetnama Dövlət səfəri. Xalq qəzeti. 20 may 2014, say 104, s. 7
3. Nquyen, K. Kanın arvadı. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, fransızcadan çevrən Əsgər Əliyev, s. 9, 1981.
4. Vyetnam yazıçılarının hekayələri, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1963, 202 s.
5. <https://medeniyyet.az/page/news/50891/Vyetnamin-sesinde-Nesimi-irsi.html>, “Vyetnamın səsi”ndə Nəsimi irsi. İstifadə tarixi; 11.12.201

THE PLACE OF ALI BEY HUSEYNZADE IN THE HISTORY OF PUBLIC OPINION OF AZERBAIJAN AND TURKEY

Vazufa Khudiyeva,
teacher,
Baku State University, Azerbaijan
[orcid.org// 0000-0002-5376-8385](https://orcid.org/0000-0002-5376-8385)

Abstract: Ali Bey Huseynzade, a prominent representative of the Azerbaijani public opinion of the 20th century, a great herald of the ideology of Turkism, a well-known writer, publicist, educator, artist and medical scientist, entered the history of culture and public opinion of Azerbaijan and Turkey as a whole as a multifaceted and encyclopedic personality. Azerbaijani nationalism began to form in the second half of the 19th century. The struggle for the national and cultural independence of the Azerbaijani ethnos was the main driving force of the formation and development of nationalism in Azerbaijan. In accordance with the above periodization, nationalism in Azerbaijan first showed itself as a cultural movement. Prominent representatives of Azerbaijani literature, art and education were the main bearers of cultural nationalism. They include Hasan bey Zardabi, Mirza Alakbar Sabir, Abdurrahim bey Hagverdiyev, Najaf bey Vazirov and others. They were the followers of Mirza Fatali Akhundov's ideas, who criticized the power of the Russian Empire for hindering prosperity and progress among the people. The activity of Ali Bey Huseynzade, who for the first time in the history of our national public opinion openly put forward the slogan "Freedom and equality", is of great importance not only in the history of the people he belongs to, but also in the history of all Turkish peoples in general. He laid the foundation of Turkism, Turanism, scientifically and theoretically grounded the idea of Turkish unity (ittihadi-turk). The Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan declared the works of Ali Bey Huseynzade as state heritage by its decision No. 211 dated May 7, 2019.

Key words: Ali Bey Huseynzade's Turkic activity, 1st Baku Turkological Congress, ideas of Turkicism, "Union and Progress", Turkification, Islamization, Modernization

At the beginning of the 20th century, newspapers and magazines such as "Hayat", "Yeni Hayat", "Fyuuzat", "Irshad", "Taraqi" began to operate, which played an important role in the development of the national consciousness of Azerbaijanis. The transformation of nationalism from a cultural movement into a political trend in Azerbaijan Ali Bey Huseynzade, Ahmed Bey Aghayev, Alimardan Bey Topchubashov and Mammad Amin Rasulzade are associated with the theoretical and political activities of prominent Azerbaijani intellectuals. The intellectuals of the time began to defend the social and political rights of

Azerbaijanis for the first time. For this purpose, they used all legal means: they wrote a petition, met with high-ranking government officials, began to represent the Congress of Russian Muslims and the parliament (Duma).

In 1889, Ali Bey Huseynzade came to Istanbul and was one of the founders of the "Union and Progress" society established every month. This Turkish period of Ali Bey's activity was marked not only by his studies at the university and the beginning of his professional career as a doctor, but also by the beginning of his political activity. He is one of the organizers of the "Unity and Progress" society, which tries to represent the scattered freedom, ideas and movements of the Ottoman Empire as a political body. Some reasons, such as Russia's pressure on the Turkish World, especially the Ottoman Empire, and the ruling administration in the Ottoman Empire ensured that these two intellectuals - Ali Bey Huseynzade and Ziya Gökalp - came together in the struggle led by the "Young Turks" and the "Committee of Unity and Progress".

Ali Bey Huseynzade brought the concept of Turan to the discussion field for the first time as a political goal of the unity of Turkic tribes. The poem "Turan" written in 1892 is the first call for Turkish unity. According to this poem, Huseynzade Ali Bey is the first supporter not only of Turkism, but also of Turanism. Even the nickname he uses (A. Turani) shows it even more clearly. After the announcement of the II Constitutional Monarchy in 1908, Ali Bey Huseynzade returned to Istanbul from the Caucasus. Yusif Vazir Chamenzaminli wrote and completed in 1921 in the book "An overview of Azerbaijani literature" in the chapter "Azerbaijani authors who grew up in Ottoman" noted that Ali Bey Huseynzade "claimed the necessity of "Turkification, Islamization and Europeanization" as a basis for the survival of the nation.

Jafar Seyidahmed Krimar is of the same opinion: "The famous slogan of Turkification, Islamization, and Europeanization was first formulated by Ali Bey Huseynzade in copy No. 23 of "Fyuuzat" (1).

"Union and Progress" was a political society established in Turkey in 1889, which adopted the constitutional monarchy as its main idea, which was in power with short breaks in 1908-1918. The first meeting of "Unity and Progress" and the first sparks of the society were ignited in "Military-Tibbiyya". Ali bey Huseynzade, Ibrahim Tempo, Abdullah Covdat, Ishaq Sukuti were founded under the name "Ittihad-Osmani" (Ottoman Union Society). Ziya Gökalp wrote in 1918: "With Ali Bey's insinuations and guidance, the youth in Medicine received a lot of direction.... This idea-renaissance gave hope to the students. Immediately, the organization of a revolutionary society similar to secret organizations began in Russia. The name of this society, established in the last arts of medicine, was "Union and Progress". However, there was a disagreement about the first word to be added to the beginning

of this phrase. Those who care about quality preferred to put the word Islam instead of the Turkish word. Those who were caught up in a political concern, such as winning the attention of Europe, knew that the first word should be Ottoman. Since it is natural for political concern to prevail in a political society, the third proposal was accepted. This organization was the first society organized in our country" (2).

Thessaloniki was the second important center after Istanbul for the "Union and Progress" Committee. The work of the association became more intensive. In this context, two famous figures of the "Union and Progress" Committee, Ali Bey and Ziya Gökalp, had the opportunity to work together in Thessaloniki. They participated in the society's congresses held here, organized publications and propaganda. Ziya Gökalp, under the influence of Hüseyinzade Ali Bey, tried to turn the idea of Turkism and Turanism, which Ali Bey Huseynzade had brought up earlier, into a concept that replaced the weakened Ottoman and Union Islamic ideas. Hüseyinzade Ali Bey greatly influenced Ziya Gökalp with his national and social views. Ziya Gökalp, who met Ali Bey Huseynzadey, who was accepted as the fifth founder of the "Unity and Development Committee" in Istanbul, closely discussed the issue of "Turkishness", which will form the basis of the future ideological system. Ziya Gökalp himself sees Ali Bey Huseynzade's poem "Turan" as the first manifestation of the concept of Turanism.

About Ali Bey Huseynzade and Ziya Gökalp, the American writer Tadeusz Svyatochovski says: "... Hüseyinzadeh Ali Bey from Azerbaijan took the first step outside the cultural environment of Pan-Turkism... A poem written by Ali Bey Turan has influenced even a handful of intellectuals. was more successful. Among them, Mehmed Amin Yurdagül and Ziya Gokalp, who saw Hüseyinzade as one of their most important teachers and the prophet of Turkism, owe a lot to him (Ali Bey Hüseyinzade)." (3)

First of all, it is Hüseyinzadeh Ali Bey who put forward the three principles symbolized by Ziya Gökalp and which are "to be Turkish, to be Islamic, to be modern" and which play an important role in the activities of Turkists. (4) Yusuf Akchura expresses his thoughts on this topic as follows:

"... To be Turkish, to be Islamized, to be modern, the real father of this triple hope, which has the character of an aspect in the activities of Turkists, is Hüseyinzadeh Ali Bey. In the field of politics, Ali Bey claimed that he was able to write these three types of politics, which seem exclusive to each other: Turkishness, Islam, and Ottoman politics. "recommended that their goals be memzucen. However, it was Gökalp Ziya who kept this trio alive and mastered the Turks better. These basic ideas, which were only a simple and thought-out expression in Hüseyinzade Ali Bey, were elaborated, developed and expanded, distorted and

verbally proposed by Zia Bey. thanks to which it gained its present value and importance ... "(5)

According to Azerbaijani researcher Aydin Balayev, "the transition from enlightenment and culture to political Turkism" is associated with the name of Ali Bey.

Huseynzade returned to his homeland in 1903. And he immediately becomes one of the most prominent figures in the ranks of Azerbaijani intellectuals, who were few until then. He lived in Baku for seven years. during this short period of time, Huseynzade proved himself as a theorist of the pan-Turkish national movement, an excellent organizer of the national press, and one of the leaders of the struggle for the rights of the Azerbaijani people.

As the main contemporary researcher of Ali Bey Huseynzade's activity, Azer Turan rightly notes that "Ali Bey Huseynzade investigated and analyzed various national problems during the Baku period of his life." It is no coincidence that at the beginning of the 20th century, together with his fellow countryman Ahmed Bey Agaoglu, who is already known as one of the ideologues of Turkism, he touched more closely on the issues of cultural and spiritual unity of the world's Turks and expected a lot from the only independent Turkish state - the Ottoman Empire - on the way to the realization of this unity. As his opponents claimed, Ali Bey Huseynzade was not acting as a defender and ideologist of the Turkish sultans when he was talking about the leading position of the Ottoman state in the matter of uniting the Turks. he stood guard over the interests and interests of his people. The unification of these peoples on the basis of religion, language and ethnicity for the purpose of resisting the invaders, and relying on a single spiritual, ideological and political platform constituted the main spirit and essence of Ali Bey Huseynzade's publicist writings and speeches regarding the idea of Turkish unity.

The revolution of 1905 did not remain unaffected even in the distant regions. Despite the pressures of the tsarism's repression machine, it was impossible to prevent the national awakening.

They were able to get permission to publish Hayat newspaper. The traditions of the national press, which began with Akinci, found its successor in the face of this newspaper, which gathered the majority of Azerbaijani intellectuals in a short period of time at the beginning of the 20th century.

Aydin Balayev writes in this regard: "In the conditions where not only the vast majority of the masses, but also many representatives of the intelligentsia are poorly informed about the origins and origin of their ethnic groups, when there is no generally accepted ethnonym of Azerbaijanis... Ali Bey Huseynzade already wrote in the first issue of the newspaper "Life " declared openly: "We also hope for the development, prosperity and happiness of Turkuk and therefore all Turks". (6)

Today, perhaps, the development of this formula does not seem unusual and original. However, at the beginning of the last century, the formulation of the problem in such a way was the beginning of a new stage in the development of the national identity of both Azerbaijanis and a number of other Turkic-speaking peoples. These were a clear guide to the development prospects for the Turkic peoples. Apparently, no one has so clearly expressed the idea of future development paths for the Turkic peoples.

The foundation of the ideology was to introduce oneself to our people, who for a long time were almost unaware of their originality, did not understand their true identity and were called by all kinds of names by strangers, and instilled in them a sense of national identity. At that time, Ali Bey Huseynzade brought concreteness and scientific-historical accuracy to the concepts of "nation" and "people" used by the ideologues before him in a very common and abstract context with all his creativity. Ali Bey Huseynzade wrote: "I am a Turk, a Caucasian Turk, a Turkish Muslim, a Muslim I am a human being - it means that I was born with these four qualities, I have to live with these four qualities".

Ali Bey Huseynzade, who criticizes "the editors who are proud of the Turks, do not really know who a Turk is", characterizes the mental existence of Azeri Turks very precisely.

In 1910, Huseynzade moved to Turkey again, where he married Adhiya Khanum, the daughter of a Turkish army officer. In 1911, he was elected a member of the Presidium of "Union and Progress" society. Ziya Gökalp, a well-known ideologist of Turkism, was among the members of the presidium. In the same year, Ali Bey became one of the founders of the "Turkish Hearths" organization, which included Ahmad Bey Agayev (Agaoglu), Yusif Akchura, Ziya Gokalp and others. In its charter, "Turkish Hearts" declared that it would not be involved in politics and would not be a tool for political actions, but in the charter, it also included as a green line that the goal of the Hearth is to strengthen national consciousness among Turks. During the occupation of Istanbul, he held mass rallies in Sultan Ahmet Square and called his hometown to national resistance. "Turkish Hearts" were the first victims of this invasion and were exiled to the island of Malta. Ali Bey Huseynzade escaped from the Maltese exile by chance. Even if he was saved, he was imprisoned in Bakirağa division. Either "Turkish Hearts" (1911 - May 11) or "Turkish Yurdu"

(1911- August 31) would not have been possible to imagine the future of the entire Turkic world, including Turkey and Azerbaijan, if he had not appeared on the stage of history as a source of ideas.

On the eve and during the First World War, Ali Bey Huseynzade saw his mission as protecting the interests of the Turkic world. On the eve of the war, a group of the most active promoters of the idea of joint tasks of the Turkish peoples,

including Huseynzade, visited a number of European countries, where they talked about the problems of the Turks. The same topic was the focus of his attention during the war years. In 1916, he visited Austria-Hungary, Germany, and Switzerland. On the eve of the end of the war, he was worried about the fate of the Turkish people. Of course, Huseynzade took into account which country he represented and whose interests he defended. For him, Turkey's interests seemed native. It could not be otherwise. Indeed, for him, the concept of a nation was equated with the concept of ethnicity. From this point of view, the concept of the unity of Azerbaijan and Anatolian Turks was not questioned for him. From this point of view, Huseynzade can be considered as a supporter of the idea of "one nation, two states" like Ahmed bey Agayev and many others. Ali Bey Huseynzade actively participates in the establishment of the Azerbaijan Democratic Republic in the Caucasus. The First World War continued. Soviet Russia made peace with the countries of the Quadruple Union, made concessions on a number of territorial ownership issues. However, he clearly did not want to give up Azerbaijan, which is rich in natural resources.

The Bolshevik-Dashnak alliance in the form of the "Baku Commune" aimed to prevent the creation of a Turkish Muslim state in the South Caucasus. Moreover, they caused the destruction of a part of the population of Azerbaijan, which is considered as a genocide of Azerbaijanis.

On May 28, 1918, Azerbaijan Democratic Republic, the first parliamentary republic in the Muslim East, was established in Tbilisi. One of the main tasks of creating a new state was to save the Turkish, Muslim population from physical destruction. The new state needed reliable support. Such support could be provided by a friendly, brotherly country - Turkey.

At a fateful moment for the people of Azerbaijan, Ali Bey Huseynzadeh came to Azerbaijan together with Ahmed Bey Agayev. Yashar Garayev wrote: "Ali Bey is the artist of all three colors on our flag. The color symbolism in our national coat of arms is nothing more than the color expression of his formula of becoming Turkic, Islamized, and Europeanized. There is no doubt. , it is not only about paint and canvas, but also about the foundation, the foundation stone, the iron foundation: Ali Bey is not only an artist, but also an architect of the national self-awareness and independence thought, not only in Azerbaijan, but also in the whole of Turkey... Nainki, Mohammad Amin and Nariman Narimanov , moreover, Ziya Gökalp and Kemal Atatürk also start from Ali Bey Huseynzade" (7)

In Ganja, in his own words, "together with the representatives of the Azerbaijani intelligentsia, they worked on the establishment and establishment of a republic that gained its independence in this country with the help of the Turkish army."

During this period, Ali Bey Huseynzade even acknowledged the possibility of Azerbaijan joining Turkey, but he did not deny the possibility of creating an independent Azerbaijan state. The discussion of the future of Azerbaijan was the main topic of the talks between the leaders of the Ottoman state in Istanbul with the participation of Mohammad Amin Rasulzade. However, Turkey lost the war and the Turkish troops left Azerbaijan. Ali Bey Huseynzade, along with other patriots, was worried about the problem of saving Turkish statehood. The movement led by Mustafa Kemal Atatürk did everything possible to preserve a strong Turkish state. Ali bey Huseynzade and Ahmet bey Agaoglu were active participants in the struggle for Turkish statehood.

In February 1926, three outstanding scientists were invited to the First Turkological Congress held in Baku: Ali Bey Huseynzade, Fuad Köprülü and Yulius Messarosh, director of the Ethnography Museum.

Ali Bey Huseynzade was appointed to the six-member honorary committee. Ali Bey Huseynzade participated in all sessions of the Congress from February 26 to March 6 and wrote notes on the Congress. Although the speech of Ali Bey Huseynzade, who gave a speech at the Congress, was not added to the transcript, "Turkish in two epics of the West" ", as the text of his report at the congress, was published in Baku in the form of a book. (8) He also gave an interview to the newspaper "Yeni fikir".

Ali Bey Huseynzade, the founder of the theory of Turkicism, a talented doctor, scientist and artist, made a noticeable contribution not only to Azerbaijan and Turkey, but also to the history, ideology, culture and politics of all Turkic-speaking peoples.

Reference

1. Cəfər Seyidəhməd Krimer. Gaspıralı İsmail bəy. İstanbul, 1996. səh -92
2. Ziya Gökalp. Türkçülük nasıl doğdu? Yeni Macmua, sayı 140. səh- 264. 18 nisan 1918 .
3. Tadeusz Swietochowski/ Müslüman Cemaatten ulusal kimlige –Rus Azərbaycanı.(1905-1920) İstanbul, 1988, s.52-53
4. Siyasi türkçülər (Huseynzade Ali bey) (metn)/ Yusif Akçura //Türk yılı.- İstanbul: Yeni Matbaa, 1928.- səh.412- 419
5. Yusif Akçura. Türkçülüyn tarixi. Bakı, 2006. s.280
6. Основные этапы становления политических взглядов М.Э.Расулзаде [Текст] А.Балаев // Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955) [Текст] : к 125-летию со дня рождения / науч. ред. М.Губогло. – Москва : Флинта, 2009. – С.12-67.
7. Yaşar Qarayev. Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı , 1996. səh.-276

8. Qərbin iki dastanında türk [Mətn] / Əli bəy Hüseynzadə. – Bakı : Kommunist qəzetəsinin nəşriyyatı : Üçüncü İnternasional Mətbəəsi, 1926. – 45s. – Mətn ərəb qrafikasındadır.

9. Türkoloji qurultay ətrafında professor Əli Bəy Hüseynzadə ilə müsahibə [Mətn] / Əli bəy Hüseynzadə // Yeni fikir. – 1926. – 16 mart. – №1039. – S.2.

10. Худиева, Вазуфе Гусейнага. “РЕДАКТОРСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АЛИ БЕКА ГУСЕЙНЗАДЕ”. *Обмен знаниями в образовательном процессе*. 2021. 147-152.

III. OZARBAYJON NAVOIYSHUNOSLIGI MASALALARI

“FƏRHAD VƏ ŞİRİN” DASTANI AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA

**Yashar Kosim,
filologiya fanlari doktori, bosh ilmiy xodimi,
Ozərbayjon Milli İmlar Akademiyasi
Nizomiy Ganjavıy nomidagi Adabiyot instituti**

Xülasə. Məqalədə dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” və böyük özbək mütəfəkkiri və şairi Əlişir Nəvainin “Fərhad və Şirin” poemalarının əsas obrazlarının müqayisəli təhlilindən bəhs olunur. Tədqiqatda Nizami Gəncəvinin sevimli qəhrəmanları olan Xosrov və Şirinin və Əlişir Nəvai poemasının baş qəhrəmanları Fərhad və Şirinin özünəməxsus cəhətləri nəzərə çatdırılır. Xüsusən, Ə.Nəvai Fərhadının bədii-fəlsəfi potensialının möhtəşəmliyi vurğulanır. Müəllif onu da qeyd edir ki, Firovsi qəhrəmanlarından Nizaminin surətləri ciddi surətdə fərqlənsə, Nəvai poemasının baş obrazları da Nizaminin qəhrəmanlarından fərqlənir. Araşdırmada akademik Həmid Araslinin 60-cı illər Nəvaişünaslığı üçün yeni və aktual sayılan müləhizələrinin müasir elmi dövriyyədə də xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyi vurğulanır.

Резюме. В статье говорится о сравнительном анализе главных героев поэм “Хосров и Ширин” гениального азербайджанского поэта Низами Гянджеви и “Фархад и Ширин” великого узбекского мыслителя и поэта Алишира Наваи. В исследовании учитываются уникальные черты любимых героев Низами Гянджеви Хосрова и Ширин, а также главных героев Фархада и Ширин Алишира Наваи. В частности, подчеркивается великолепие художественного и философского потенциала А. Наваи Фархади. Автор также отмечает, что если персонажи Низами существенно отличаются от героев Фировси, то главные герои поэмы Наваи также отличаются от героев Низами. В исследовании подчеркивается, что новые и актуальные соображения академика Гаида Арасли 60-х годов, имеют особое значение в современном научном процессе.

Summary. The article, talks about a comparative analysis of the main characters of the poems “Khosrow and Shirin” by the brilliant Azerbaijani poet Nizami Ganjavi and “Farhad and Shirin” by the great Uzbek thinker and poet Alishir Navai. The study takes into account the unique features of Nizami Ganjavi's favorite heroes Khosrov and Shirin, as well as the main characters Farhad and Shirin Alishir Navai. In particular, the magnificence of the artistic and philosophical potential of A. Navai Farhadi is emphasized. The author also notes that if Nizami's characters differ significantly from Firovsi's heroes, then the main characters of Navai's poem

also differ from Nizami's heroes. The study emphasizes that the new and relevant considerations of academician Hamid Arasli of the 60s are of particular importance in the modern scientific process.

Açar sözlər: Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq aspekti, Nizami Gəncəvi, "Xosrov və Şirin", Əlişir Nəvai, "Fərhad və Şirin".

Ключевые слова: Аспект сравнительного литературоведения, Низами Гянджеви, "Хосров и Ширин", Алишир Наваи, "Фархад и Ширин".

Key words: Aspect of comparative literature, Nizami Ganjavi, "Khosrow and Shirin", Alishir Navai, "Farhad and Shirin".

Böyük şair və mütəfəkkir Əlişir Nəvainin "Xəmsə"si, eyni zamanda, "Fərhad və Şirin" dastanı Əmir Teymur sivilizasiyası və səltənətinin qüdrətini əks etdirən poetik salnamədir. Dahi sənətkarın sevimli və möhtəşəm qəhrəmanları isə renessans epoxasının təkrarsız obrazlarıdır. Akademik Həmid Araslı bu dastanın bədii-fəlsəfi mahiyyətinə və obrazlar aləminə dərinlən nüfuz edərək, bu surətlərin özünəməxsus siqlətini və xüsusiyyətlərini açmağa çalışmışdır. Əsas və mərkəzi obrazlarla yanaşı "Fərhad və Şirin" dastanındakı bir sıra başqa surətlər haqqında da görkəmli ədəbiyyatşünasın düşüncələri diqqətəlayiqdir. Xüsusən, poemanın özəlliyini vurğulayan bir neçə obrazlar barəsində müqayisəli mülahizələri alimin əsərin məziyyətlərini son dərəcə həssaslıqla araşdırdığını göstərir: "Əsərdə Şapur və Bəhram surətləri bir-birlərini tamamlayan yaxşı dost, vəfalı sirdaşlar olaraq göstərilir. Bu həqiqi dostlar qəhrəmana qardaşdan da yaxındırlar" (3, s.8). Müəllif cəmi bir neçə cümlə ilə Fərhad və Şapur münasibətlərini elmi cəhətdən obyektiv səciyyələndirir. Əgər "Xosrov və Şirin"də Xosrov və Şapur dostluğu necə yaddaqlan və sirayət edicdirsə "Fərhad və Şirin"də Fərhad və Şapur qardaşlığı da oxucunun qəlbini fəth edir. Şapur Fərhadın doğma qardaşından ona mehribandır, hər bir xətti-hərəkətində, addımında öz dostunu dərinlən düşünür, Fərhada can yandırır. Öz gələcək həyatını və taleyini Fərhadsız, ondan ayrı təsəvvür edə bilmir. Ə.Nəvai onların mənəvi münasibətləri müstəvisində taledaş dostlar obrazını yaratmaqla, həm də ülvə dostluğu tərənnüm edir: "Fərhadın atası öldükdən sonra Xaqan olan qardaşı Fərhadı axtarmır, bəlkə öz şahlığından nigaran olub onun gəlib təkli və tacı alacağı haqqında fikirləşir. Bəhramdan da ehtiyat etdiyi üçün onun getməsinə icazə verir. Lakin Şapur Fərhada təsadüf etdiyi ilk gündən etibarən ölənə qədər ona kömək edir. Onun şad günündə sevinir, qəmli dəqiqələrində kədərlənir. Hec bir təmənnası olmadan Fərhadın yolunda olmazın əziyyətlər çəkir. Dəfələrlə həyatını təhlükəyə atır" (3, s.8).

Dastanın yaddaqlan iştirakçılarından biri olan Bəhram haqqında da akad. H.Araslının fikirləri diqqəti çəkir: "Bəhram da eyni yolla hərəkət edir. O, uşaqlıq dostu Fərhadın Məğrib-Zəmində fəlakətə düşdüyünü eşidən kimi ordu toplayıb onun köməyinə gəlir. Dostunun faciəsini eşidib müqəssirlərə divan tutmaq istəyir.

Hər işi öz yoluna qoyduqdan sonra dostunun qəbri üzərində qalıb geri qayıtmır” (s.9). Ustad ədəbiyyatşünas alimin təhlillərindən aydın olur ki, “Fərhad və Şirin”də iki təmiz qəlbli gəncin böyük sevgisi ilə yanaşı, həm də onların qədrini bilən dostlarının sədaqəti də coşqun ilhamla vəsf olunur. Şapurun və Bəhramın Fərhada heyratımız sədaqətini Ə.Nəvai ən yüksək insani duyğular dərəcəsində poetik təqdim və təsvir edir. Poemada Fərhad və Şirin insani, eyni zamanda, ilahi sevginin, Şapur və Bəhram isə təmənnasız sədaqətin rəmzi və özünəməxsus zirvəsi kimi tərənnüm olunurlar. Şirin həqiqi məhəbbəti hər şeydən üstün tutub, bu sevgisi uğrunda bütün çətinliklərə dözüb, axırda intihar etdiyi kimi, Fərhadın sədaqət dostları Şapur və Bəhram da öz qardaşlıq əhdi-peymanlarından geri çəkilmir, Fərhada olan inam və duyğularından qətiyyən vaz keçmirlər. Ümumən, aydın olur ki, Fərhadın və Şirinin bir-birinə misilsiz sevgisi onları necə ucaldır və möhtəşəmlik zirvəsinə qaldırırsa, Şapurun və Bəhramın Fərhada sədaqəti də baş qəhrəmanın böyüklüyünə, onun Şərq ədəbiyyatında orijinal və bənzərsiz bir aşiq kimi şöhrətlənməsinə, İntibah epoxasının mahiyyətinə və rəmzinə çevrilən məşhur insan – obrazlar sırasında yer almasına xidmət edir.

“Fərhad və Şirin”də diqqəti cəlb edən əsas obrazlardan biri Xosrov – Pərvizdir. Akad. H.Araslı Xosrovun Nizami və Nəvai dastanlarında fərqli bədii funksiyaları yerinə yetirdiyini diqqətimizə çatdırır. Müəllif bu məsələyə toxunaraq yazır: “Xosrov – Pərviz əsərdə yeganə tarixi simadır. Nizami poemasının əsas qəhrəmanı olub, əsər boyu məhəbbətin təsiri ilə tərbiyə edilən bu surət Nəvai tərəfindən məhəbbətə yabançı, şöhrət və şəhvət düşgünü, azğın bir istilacı kimi göstərilir. Nəvai Xosrov simasında zülmkar bir şah surəti yaradıb, şahlığın mənfi xüsusiyyətlərini onun şəxsiyyətində göstərməyə çalışmışdır” (3, s.9).

Ümumən, Ə.Nəvainin əsərində Fərhad və Xosrovun mənəvi qiyafələri onların öz etirafları və dialoqları vasitəsi ilə müqayisəli şəkildə səciyyələndirilir. Şirinə sahib olmaq üçün Xosrov Məhinbanunun padşahlıq etdiyi məmləkət – Ərməni – zəminə qoşun yeridir. Şirinin ölkəsini mühasirəyə alır. Öz sevgilisinin köməyinə gələn Fərhad ilk dəfə məhz burada Xosrovlə üz-üzə gəlir. Mühasirəyə alınmış qala divarları üzərində Fərhadı görən Xosrov dərhal qısqanclıq alovunda qovrulmağa başlayır. Dastanda Xosrovun Şirinin şəhərini qoruyan qala divarlarına yaxınlaşması və Fərhadla qarşılaşması cazibədar bir üslubda təsvir olunur:

...Xosrov da sürətlə gəldi yetişdi,
Qaladan yarım mil aralı düşdü.
Yerbəyer olunca qoşun ərkanı,
Özü seyrə çıxdı, gəzdi hər yanı.
Onun arxasınca min igid oğlan
Səyirdib atları etdilər cövlan.
Hasar burclarına baxaraq tez-tez,

Fikrində min tədbir töküdü Pərviz. (4, s.186)

Qala divarlarını gözdən keçirərkən Xosrovun diqqətini çəkən məhz Fərhadın son dərəcə əzəmətli görünüşü olur. Şahın haqqında eşitdiyi məşhur pəhləvanın və daşyonanın bu adam olduğuna şübhəsi qalmır. Şairin öz qəhrəmanının həmin yaşantılarını emosional tərzdə təsvirinin özü gözəl bir poeziya nümunəsidir:

Xosrov ona tərəf salanda nəzər,
Sancıldı köksünə iti bir xəncər.
Dedi: – Təəccübdür, kimdi o əjdər,
Görkəmi könlümü qıldı mükəddər.
Sanki adətidir könül qan etmək,
Gedib kimliyini öyrənmək gərək. (4, s.186)

Xosrovun nöqərləri Fərhadın əl çəkmir, onunla sual-cavab etmək, onun kim və necə bir insan olduğunu səbirsizliklə öyrənmək istəyirlər. Fərhad onlara, xüsusən də Xosrova öz kimliyindən və şəxsiyyətindən, tərcümeyi-halından söz açmalı olur: “Fərhad cavab verdi: “Yox mənim adım, Adlı-sanlı olmaq deyil muradım. Elə bir torpağa döndü ki, cismim, Bu torpaq içində yox oldu ismim. İçimdə eşq odu tüstülənəndən, İsmim də, cismim də əl üzdü məndən. Məhəbbət üstümdən götürmüş adı, O gündən mən ada, ad mənə yaddı... Torpaq vücudumu hərdən edib yad, Deyirlər adıma bəlalı Fərhad”. (4, s.187).

Fərhadın özü haqqında söylədikləri Xosrovu dəhşətə gətirir. Fərhadın sözü-söhbəti Xosrovdə qısqıncılıq və qəzəb oyadır. Onun yüksək mənəviyyəti, mənəvi cəhətdən mükəmməlliyi Xosrovun varlığını və mahiyyətini inkar edir. Həqiqətən həm, Fərhadın ideal və ilahi yüksəkliyi önündə, akad. H.Araslının vurğuladığı kimi, “məhəbbətə yabançı, şöhrət və şəhvət düşgünü, azgın bir istilaçı kimi” öz mövcudluğunu nümayiş etdirən Xosrov Fərhada kin və qəzəbini gizlədə bilmir. Xosrovun həmin andakı yaşantılarını da şair məharətlə ifadə edir: “Dedi: – Fikirləri gözəldir üzdən, Əslində zəhərdir, aldanmaram mən. Nə qədər sözləri olsa da əlvən, Süslü bir ilandır, xof edər insan. Düzdür, ifadəsi safdır, rəvandır, Mənə ki mənfəət deyil, ziyandır. Əlindən möhnətdir, qəmdir nəsimim, Mən bir aşiqəmsə, odur rəqibim. O şərik çıxmışdır mənimlə mülkə, İstər çatsın ona həm yar, həm ölkə. Bu tikən yolumdan alınsın gərək, O qaya üstündən salınsın gərək. Onu göydə gəzib, yerdə tapmışam, Gərəkdir əlindən qurtarsın yaxam. Təmizləsəm bağı həmin tikəndən, Mənimdir, şübhəsiz, o şux yasəmən”. (4, s.187).

Akad. H.Araslı “Nəvai, Xosrov simasında zülmkar bir şah surəti yaradıb, şahlığın mənfə xüsusiyyətlərini onun şəxsiyyətində göstərməyə çalışmışdır” deyərkən, ilk növbədə, Xosrovun xətti-hərəkətlərinə, eyni zamanda, onun bilavasitə öz sözlərinə və daxili monoloq – düşüncələrinə istinad edir. Fərhadın sözləri və cavabları da yalnız onun özünə yox, həm də Xosrova münasibətimizi formalaşdırır. Xosrov öz atlılarına əmr edib, tez Fərhadı qolları bağlı hüzuruna gətirməyi buyurur.

Şahın bu yersiz və qeyri-insani hərəkətindən hirsələnən Fərhad ona müraciətlə deyir: “Dedi: – Ey qorxusuz, şöhrətli sərdar, Sənə fələk də yar, taleyin də yar. Bilmirəm, Xosrovsan, Xosrov deyilsən, Mənim sözlərimə bir qulaq as sən. Hərgah gəlməyimi eyləsən arzu, Dəvət eləməyin yolu deyil bu. Zorla gətirməyə bir natəvanı Neçin göndəirsən on pəhləvanı? Qəsdin öldürməksə mən bivəfanı, Sənə xeyri dəyməz, mənə ziyanı. Bil ki, bu dəstənin qanlısı sənsən, Əlinlə orduna kəfən biçənsən. Desən, uydurmadır bu sözlər haşa, Haqqın qüdrətinə gəl et tamaşa. Gözlə başındakı şiş dəbilqəni, Bax bu daşla təbrik edirəm səni!” (4, s.188). Qüvvətli və qüdrətli Fərhad nəhəng daşlarla şahın başındakı dəbilqəni vurub əzir, onun bayrağının sancıldığı yeri yox edir. Fərhad acgöz və axmaq padşahı da, onun ordusunu da məhv etmək gücündə və iqtidarında olduğunu bildirir. Amma nahaq qan tökülməsini istəmir, qoşunu qırğına verməməsini ondan qəti şəkildə tələb edir. Görkəmli alimin qeyd etdiyi kimi, bu səhnələrdə el pəhləvanı və qəhrəmanı Fərhadın və zalım hökmdar Xosrovun mənəvi aləmi, onların şəxsiyyətinin fərqli cəhətləri gözlərimiz önündə canlanır. Ə.Nəvai mahir bir psixoloq və insanşünas kimi öz qəhrəmanlarının xüsusiyyətlərini məharətlə açıb göstərir: “Dedi: – “Ey bir elin tək hökmdarı, Saysız orduların böyük sərdarı. Mənə bu hünəri el eşqi verdi, Bunu sən də gördün, qoşun da gördü. Əmr et, atlıların qayıtsın geri, Qurtarmaz əlimdən, yoxsa heç biri. Dəmir dəbilqəni başdan qopardan, İstəsə başı da qopardar inan. Bir bax qoşununda, ey şanlı sərdar, Çoxdur sənin kimi polad taclılar. Zülm etmək istəsə sizlərdən hər kəs, Haqq ona göndərər belə bir əvəz: Bir Məcnun ataraq qaydan daşı, Ayırar bədəndən o zalım başı. Keçirəm qanından, şükr elə buna, Başını götürüb düzəl yoluna! Budur son fərmanım, son sözüm mənim, Varında, canında yox gözüm mənim.” (4, s.188).

Xosrovu öz düşüncələri və yaşantıları necə ifşa edərsə, Fərhadın ona amansız xitabı və ittihamları da şahın zavallı və zalım mənəviyyatını o dərəcədə açıb-tökür. Öz ehtiraslarının qulu olan Xosrov Fərhadın yüksək mənəvi-əxlaqi sifətləri ilə müqayisədə daha cılız və aciz görünür. Fərhadın qarşısında hər dəfə yenilən və məğlub olan Xosrovun gücündən, qoşunundan, zülmə və istibdada söykənən hakimiyyətindən başqa heç bir güvənci yoxdur. Fərhadın şaha xitabən söylədiyi sözlər əslində həyat və insanlıq dərsləri qədər mənalı və qiymətli: “Səni səltənətə çatdıran Allah Mənim nəсібimi torpaq etdi ah. Sən taxtlar üstündə ömür sürərkən, Onu bu torpaqla bir tuturam mən. Şah hansı bir işdən güdürsə fayda, Onu özü üçün az bilir gəda. Cəfa meydanında at sürən insan Bir ləzzətmi alır öz tutduğundan? Səncə yaxşıdır qılinc çəkərək, Tuta orduların ərzi duman tək; Qan töküb ellərə sala vəlvələ, Özgə torpağını keçirə ələ? Gör kimin yurdunu bərbad edirsən, Sevdinin bir könlü naşad edirsən. Yar üçün min əzab toru qurursan, Hələ bir sevgidən dəm də vurursan. Eşqə can verdiyin budurmu, ey vah, Bumu şərti, ah Allah, Allah! Bumu eşqlə zar olmağın sənin? Qüssədən biqərar olmağın sənin?..”. (4, s.189).

Ə.Nəvai bu emosional fəlsəfi kitabın Xosrovda oyatdığı dərin təəssüratın əlamətlərini də incə bir şəkildə əks etdirib: “Atdığı daşlarla dediyi sözlər Göstərdi ki, onda var böyük hünər. Sardı Xosrovu bir dərin izzirab, Fərhadın sözünə tapmadı cavab. Məsləhət bilmədi o dönsün geri, Yaxud ordusunu çəksin irəli. Ordusu yanında rəngi tutuldu, Qala əhlindən də xəcalət oldu. Başında tunc papaq olub yüz para, Söz qılıncı açıb qəlbində yara. Bütün ümidləri mum kimi söndü, Nəhayət, ordunun yanına döndü” (4, s.189).

Ustad ədəbiyyatşünas alim poemada Xosrov və Fərhad obrazlarının bədii-fəlsəfi müqayisələrindən də bəhs edir. Həmin müqayisəli bədii-psixoloji təhlillərin surətlərin mahiyyətini açmağa xidmət etdiyini nəzərimizə çatdırır. Müəllif əsərdə öz mənfi və müsbət surtələrinin mənəvi portretini və xarici görkəmlərini də məharətlə canlandırmasını Ə.Nəvainin təkrarsız sənətkarlıq nümayiş etdirməsinin mühüm təzahürlərindən biri kimi qeyd edir. Akad. H.Araslı yazır:

“Nəvai Xosrovu dəfələrlə Fərhadla qarşılaşdırır, oxucu bu müqayisələrdə Xosrovun mənəvi düşgünlüyü ilə tanış olur. Fərhad şücaəti, mənəvi qüdrəti, hətta xarici görkəmi ilə Xosrovdan qat-qat üstün göstərilir. Xosrov onu vuruş meydanında mərd-mərdanə məğlub etməkdən aciz qalıb, hiyləyə müraciət edir. Hiylə ilə əsir aldığı Fərhadın kəskin cavabları və haqlı tələbləri önündə özünü itirir, onu dar ağacı ilə susdurmaq istəyir. Özünün haqsız olduğunu dəfələrlə dərk edən Xosrov şöhrət və şəhvət təhriki ilə öz cinayətlərini dərinləşdirməyə çalışır. Fərhadı ortadan götürmək üçün tədbirlər görür” (3, s.9). Həqiqətən də, Əlişir Nəvainin misilsiz bədii məharəti nəticəsində Fərhad və Xosrov arasındakı son dərəcə gərgin, dramatik konflikt dövrün əsas ziddiyyəti – zəka və zaman, ağıl və hakimiyət, istedad və cəmiyyət kolliziyaları dərəcəsinə qaldırılmış, poemaya bənzərsiz bir cazibədarlıq, cahan söz sənətinin ən məşhur renessans zirvələrinə xas olan fəvqəladə möhtəşəmlik bəxş etmişdir. Əlişir Nəvai Fərhad və Xosrov qarşıdurmasını bədii-psixoloji cəhətdən o qədər gözəl işləmişdir ki, bu poetik-mənəvi kolliziyanı son nəticədə dünya ədəbiyyatının ən emosional və heyramiz konfliktlərindən birinə çevirə bilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Həmid Araslı. Böyük şair. Ön söz. Bax: Əlişir Nəvai. Fərhad və Şirin. Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1968.
2. Əlişir Nəvai. Fərhad və Şirin. Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1968.
3. Y.E.Bertels. Nizami. İzdatelʹstvo Akademii Nauk SSSR. Moskva, 1956.

AZƏRBAYCAN LİRİK ŞEİRİNDƏ ƏLİŞİR NƏVAİ TƏSİRİNİN TƏZAHÜR FORMALARI

Ataəmi Mirzəyev,
filologiya elmləri doktoru,
AMEA Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutu

XÜLASƏ. Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri qədim bir tarixə malikdir. Bu əlaqələr qarşılıqlı şəkildə inkişaf etmiş, hər iki xalqın ədəbiyyatına özünün müsbət töhfələrini vermişdir. XV-XVII əsrlər Azərbaycan lirik şeirində Əlişir Nəvai (1441-1501) təsiri özünü olduqca qabarıq şəkildə göstərir. Demək olar ki, dövrün qabaqcıl ədəbi şəxsiyyətlərinin hamısının yaradıcılığında Nəvai sənətindən müxtəlif şəkildə bəhrələnmələr vardır. Həmin ədəbi nümunələrdə həyata, varlığa, gözəlliyə münasibətdə fikir və ifadə birliyi ilə yanaşı, forma baxımından da Nəvai sənəti ilə bağlılıqlar çoxdur. XV-XVII əsrlər Azərbaycan lirik şeirinin Nemətullah Kişvəri, Məhəmməd Füzuli, Məhəmməd Əmani, Məsihi Təbrizi, Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi, Yusif bəy Ustaclu kimi nümayəndələrinin yaradıcılığında Nəvai təsirinin müxtəlif təzahür formalarını görmək mümkündür. Xüsusilə, dövrün poeziya nümunələrində cığatay türkcəsinin təsiri daha qabarıqdır. Bu cəhət hətta bir sıra sənətkarların dilində aparıcı yer tutur. Eləcə də, Nəvainin lirik şeirlər divanında yer alan qəzəllərdə işlək olan qafiyə və rədiflərdən istifadə Azərbaycan ədəbiyyatında ənənə şəklini almış, eyni rədifli qəzəllərə müxtəlif şairlər tərəfindən çoxlu sayda nəzirələr yazılmışdır. Dövrün ədəbi örnəklərində Nəvai əsərlərindən edilən təzminlər də ayrıca yer tutur. Həmçinin Azərbaycan ədəbiyyatında Şərq poetikasına məxsus ədəbi janrlardan olan təxmisin ilk nümunələri də Nəvai qəzəllərinə yazılmışdır. Bu baxımdan Nemətullah Kişvəri, Məsihi Təbrizi və Yusif bəy Ustaclunun təxmisləri diqqətəlayiqdir.

Məqalədə Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri bu istiqamətdə Nəvai yaradıcılığı fonunda konkret nümunələr əsasında müqayisəli şəkildə tədqiqata cəlb edilir.

Резюме. Литературные связи между Азербайджаном и Узбекистаном имеют давнюю и древнюю историю. Эти связи развивались взаимно, внося положительный вклад в литературу обеих стран. Особенно заметно влияние Алишера Навои (1441-1501) на азербайджанскую лирику XV-XVII веков. Можно утверждать, что почти все видные литературные деятели того периода черпали вдохновение в искусстве Навои. В этих литературных примерах проявляются единство идей и выражений по отношению к жизни, существованию и красоте, многочисленные связи с искусством Навои. Различные формы влияния Навои можно увидеть в творчестве представителей азербайджанской лирики XV-XVII веков, таких как Нематулла Кишвари, Мухаммад Физули, Мухаммад Аmani, Масихи Тебризи,

Саиб Тебризи, Говси Тебризи, Юсиф бек Устаджлу. В частности, влияние чагатайского турецкого языка более отчетливо проявляется в поэтических примерах этого периода. Этот аспект даже занимает ведущее место в языке ряда мастеров. Также в азербайджанской литературе стало традицией использование рифм и радифов в газелях, включенных в лирический поэтический диван Навои, и к газелям с одной и той же рифмой разными поэтами написано большое количество стихотворений. В литературных образцах того периода особое место занимают тазмины, созданные по произведениям Навои. Более того, первые образцы тахмис из литературных жанров, связанных с восточной поэтикой в азербайджанской литературе, были написаны к газелям Навои. В этом плане заслуживают внимания тахмис Нематуллы Кишвари, Масихи Тебризи и Юсифа бея Устаджлу.

В статье азербайджано-узбекские литературные связи подвергаются сравнительному исследованию на основе конкретных примеров на фоне творчества Навои.

Summary. The literary connections between Azerbaijan and Uzbekistan have a long and ancient history. These connections evolved mutually, making positive contributions to the literature of both nations. The impact of Alisher Navoi (1441-1501) on Azerbaijani lyric poetry from the 15th to the 17th centuries is notably evident. It can be asserted that nearly all the prominent literary figures of that period drew various forms of inspiration from the art of Navoi. In those literary instances, the unity of ideas and expressions in relation to life, existence, and beauty, numerous connections with Navoi's art are evident in terms of form. It is possible to see various forms of Navoi's influence in the work of representatives of Azerbaijani lyric poetry of the XV-XVII centuries, such as Nematullah Kishvari, Muhammad Fuzuli, Muhammad Amani, Masihi Tabrizi, Saib Tabrizi, Govsi Tabrizi, Yusif Bey Ustajlu. Specifically, the impact of Chagatai Turkish is more distinctly noticeable in the poetry examples from that period. This aspect even occupies a leading place in the language of a number of masters. Also, the use of rhymes and radifs in the ghazals included in Navoi's lyric poetry divan has become a tradition in Azerbaijani literature, and a large number of poems have been written by different poets to ghazals with the same rhyme. In the literary examples of the period, the tazmins made from Navoi works also have a special place. Moreover, the initial instances of takhmis from literary genres associated with Eastern poetics in Azerbaijani literature were written to Navoi's ghazals. In this regard, the takhmis of Nematullah Kishvari, Masihi Tabrizi and Yusif Bey Ustajlu are noteworthy.

In the article, Azerbaijan-Uzbek literary relations are involved in a comparative study on the basis of concrete examples against the background of Navoi's creativity in this direction.

Açar sözlər: Əlişir Nəvai, qəzəl, nəzirə, təxmis, təzmin, rədif

Ключевые слова: Алишер Навои, газель, стихотворение-подражание, тахмис, тазмин, радиф

Keywords: Alisher Navoi, ghazal, an imitative poem, takhmis, tazmin, radif

GİRİŞ

Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrini təşkil edən ədəbi bağlar çoxdur. Bu bağların yaranmasında hər bir xalqın yetişdirdiyi böyük ədəbi şəxsiyyətlərin xüsusi rolu vardır. Elə ədəbi şəxsiyyətlər vardır ki, mənsub olduğu xalqın ədəbiyyatını onsuz təsəvvür etmək çətindir. Həmin sənətkarın yaradıcılığı bütövlükdə böyük bir xalqın ədəbiyyatını təmsil edir. Bu baxımdan yanaşdıqda özbək ədəbiyyatının ən parlaq zirvəsini Əlişir Nəvainin (1441-1501) yaradıcılığı təşkil edir. Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin yaranması və inkişafının ilkin mərhələlərində Nizami Gəncəvi (1141-1209) “Xəmsə”sinin təsiri xüsusi yer tutur. Təsadüfi deyil ki, Əlişir Nəvai Nizami “Xəmsə”sinə cığatay türkcəsində tam cavab yazmış ilk şair kimi türk ədəbiyyatıda xüsusi yer tutur. Əlişir Nəvai sənətinin əsas qaynaqlarından birini təşkil edən Azərbaycan ədəbiyyatı özünün sonrakı inkişaf mərhələsində Nəvainin təmsalında özbək ədəbiyyatının təsirinə düşmüş, bu təsir bir neçə yüzilliklər boyu davam etmişdir. Nemətullah Kişvəri, Məhəmməd Füzuli, Məhəmməd Əmani, Məsihi Təbrizi, Sadiq bəy Sadiqi, Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi, Yusif bəy Ustaclu kimi nümayəndələrinin yaradıcılığı deyilənlərə nümunə ola bilər.

ƏSAS HİSSƏ

Əlişir Nəvai yaradıcılığı olduqca geniş və zəngindir. Şairin ədəbi irsi forma, məzmun, mövzu və mündəricə baxımından o qədər çoxşaxəli və əhatəlidir ki, onun bütün yönləri ilə öyrənilməsinə uzun illər lazımdır. Eləcə də, şairin əsərləri qələmə alındığı vaxtdan türk dünyasında olduqca geniş yayıldığından yeni yaranmaqda olan ədəbiyyata da güclü təsir göstərmişdir. Bu baxımdan Nəvai təsiri Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində də xüsusi bir mərhələ təşkil edir. XV əsrdən başlayaraq ədəbiyyatımızda Nəvai təsiri, Nəvai ənənələri özünü olduqca qabarıq şəkildə göstərməyə başlamış, bu, sonrakı yüzilliklərdə də davam etmişdir.

XV-XVII əsrlər Azərbaycan lirik şeirində Əlişir Nəvai təsiri müxtəlif baxımlardan təzahür edir. Heç şübhəsiz ki, burada öndə gələn əsas məsələ Nəvai şeirlərində ifadə edilən fikir və məzmun gözəlliyi ilə bağlıdır. Şairin yaradıcılığı ilə tanış olan hər bir söz ustası onun sözünün seyrinə düşmüş, bunun nəticəsi kimi öz hiss, duyğu və düşüncələrinin ifadəsində Nəvai sənətinə müraciət etməli olmuşdur. Şairin lirik şeirlərinə, xüsusilə qəzəllərinə yazılan çoxsaylı nəzirələrdə məhz bu cəhət əsas və aparıcıdır. XV əsr Azərbaycan şairi Nemətullah Kişvəri şeirlərində Nəvai

təsiri olduqca qabarıqdır. Şair qəzəllərində verilən hisslərinin ifadəsində Nəvainin yaradıcılığından bəhrələnərək yeni-yeni sənət örnəkləri qələmə almışdır. Məlumdur ki, Əlişir Nəvainin “Görgəc” rədifli qəzəli çox məşhurdur və ona çoxlu sayda nəzirələr yazılmışdır. Kişvərinin eyni rədifli qəzəlində də Nəvai təsiri özünü qabarıq şəkildə göstərir. O, orijinalın həm vəzn, qafiyə və rədifindən, həm də məzmunundan yaradıcı şəkildə istifadə ilə yeni bir qəzəl yaratmışdır:

Səlamət əhlini xunxarə çeşmin nagəhan görgəc,
İrür xoşbəxt anun tək kim, hərami karivan görgəc. [4, s. 20]

O da xüsusi qeyd edilməlidir ki, Kişvərinin sözügedən qəzəlinin bütün beytlərində Nəvai ruhu duyulmaqdadır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Nəvai qəzəllərinə yazılan nəzirələrdə orijinala yaradıcı münasibət bəslənilir, onda ifadə edilən fikirlər məzmun baxımından inkişaf etdirilərək daha da dərinləşdirilir. Bu baxımdan Məhəmməd Füzulinin Nəvai qəzəllərinə yazdığı nəzirələr xüsusi yer tutur.

Nəvai təsiri Azərbaycan ədəbiyyatına yeni mövzu, məzmun və mündəricə ilə yanaşı, cığatay türkcəsinə məxsus söz, ifadə və dil xüsusiyyətlərini də ədəbi dilimizə gətirmiş oldu. Cığatay türkcəsinə məxsus dil elementləri, demək olar ki, dövrün Nəvai təsiri ilə yazan bütün sənətkarların dilində işlək olmuşdur. Bu cəhət Nemətullah Kişvəri, Məsihi Təbrizi, Məhəmməd Əmani yaradıcılığında daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Bu cəhəti nəzərə alan görkəmli tədqiqatçı f.ə.d. Paşa Kərimov həmin dövrün ədəbi dilində işlək olan cığatay dil elementlərini məhz Əlişir Nəvai poeziyasının təsiri kimi dəyərləndirmişdir [3, s. 222].

Öncə də qeyd edildiyi kimi, XV-XVII əsrlər Azərbaycan lirik şeirində Nəvai qəzəllərində işlənən rədiflərə müraciətlər həddindən artıq çox olmuşdur. Hətta bəzi şairlərin yaradıcılığında eyni rədifli bir neçə qəzəl vardır. Həmin qəzəllərlə tanışlıq göstərir ki, bir sıra hallarda onlar Nəvaiyə nəzirə kimi yazılmış, onun qafiyə və rədifindən eynilə istifadə edilmişdir. Ancaq elə sənətkarlar da vardır ki, onlar ancaq Nəvai rədiflərindən istifadə edərək orijinal sənət örnəkləri yaratmışlar. Nəvainin cığatay türkcəsinə məxsus söz və ifadələrdən rədif kimi istifadə etdiyi bir çox qəzəllərə də çoxlu sayda nəzirələr yazılmışdır. XV-XVII əsrlər Azərbaycan lirik şeirində ən çox istifadə olunan Nəvai rədiflərinin bir qisminə diqqət edək: “Aqibət”, “Bais”, “Bar”, “Bəhs”, “Biş iməs”, “Bolmasun”, “Bu”, “Cüda”, “Eşq”, “Etti fəraq”, “Etmişəm”, “Ey könül”, “İməs”, “Görüb”, “Göz”, “Görgəc”, “Xilas”, “Qılmadın”, “Olğac”, “Könül”, “Köp”, “Küstax”, “Kuj”, “Tapmadım”, “Tut”, “Təmə”, “Yigit”, “Kaş ki”, “Sübh”, “Şəm”, “Ləfz”, “Ləziz” və s.

Sözü gedən dövrün poeziya örnəkləri ilə tanışlıq göstərir ki, bir çox sənətkarlar Nəvainin əsərlərindən təzmin yolu ilə də bəhrələnmişlər. Belə ki, onlar Nəvainin misra və beytlərini götürərək olduğu kimi əsərlərinə daxil etmişlər. Şübhəsiz ki, belə

hallar dah çox Nəvai sənətinə vurğunluqdan irəli gəlirdi. Örnək olaraq Nəvainin “Cüda” rədifli qəzəlinə diqqət yetirək. Qəzəlin mətlə beyti belədir:

*Ne navo soz aylagay bulbul gulistondin judo,
Aylamas to ‘ti takallum shakkaristondin judo.* [1, s. 59]

XVI əsr şairi Məsihi Təbrizinin divanında “Cüda” rədifli iki qəzəl vardır. Şairin Nəvayiə nəzirə olaraq yazdığı qəzəlin mətlə beyti belədir:

*Gözlərüm giryan irür ol ləli-xəndandin cüda,
Rüzgarum tirə ol zülfi-pərişandin cüda.* [5, s. 59]

Bu qəzəlin sonrakı beytlərinə nəzər salaq:

*Mürği-dil rüxsaridin ayru nəva saz eyləməz,
Ney nəva saz eyləni bülbul gülstandin cüda.*

*Can quşi lal olsa ayru ləbləridin yoq əcəb,
Eyləməs tuti təkəllüm şəkkəristandin cüda.* [5, s. 59]

Göründüyü kimi, Məsihi Nəvainin “Cüda” rədifli qəzəlinin ilk beytindəki misraları ayrı-ayrılıqda öz qəzəlinin sonrakı beytlərində eynilə işlətmişdir. Başqa sözlə desək, onları öz qəzəlinə təzmin etmişdir. Belə bir vəziyyət Məsihi divanının rübailər qismində də müşahidə olunur.

Qeyd edək ki, bu cür nümunələrə digər şairlərin yaradıcılığından da çoxlu sayda örnək göstərmək mümkündür.

Əlişir Nəvai yardıcılığının Azərbaycan lirik şeirinə təsirindən bəhs edərkən şairin şeirlərinə yazılan təxmislərin üzərində də ayrıca dayanmaq lazımdır. Öncə qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan ədəbiyyatında təxmisi janrının ilk nümunələri də məhz Nəvai qəzəllərinə yazılmışdır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbiyyatında qəzəlləri daha çox təxmisi edilən cığatay şairlərindən öndə gələnə yenə Əlişir Nəvaidir. Nemətullah Kişvərinin 5, Məsihi Təbrizinin 2, Yusif bəy Ustaclunun isə 1 təxmisi Nəvai qəzəllərinə yazılmışdır. Kişvəri şairin “Sana”, “Bar”, “Bolmasun”, “Tapmadım” və “Biş iməs” rədifli qəzəllərinə təxmislər yazmışdır [4, s.150-158]. Məsihi də Nəvainin “Mənin” rədifli [1, s. 305] və

*Ey orazi nasrin, sochi sünbül, qadi shamshad,
Bulbul kibi hajringda ishim nolavu faryod* [1, s. 139]. –
mətləli qəzəlini təxmisi etmişdir [5, s.139-142].

Yusif bəy Ustaclu isə Nəvainin

*Qosh-u yuzungni munajjim chunki ko‘rdi beniqob,
Dedi: ko‘rkim qavs burjidin tug‘uptur oftob* [1, s. 63]. –
mətləli qəzəlinə təxmisi yazmışdır [6, s. 76-77].

Qeyd edilən təxmislərdə Nəvai qəzəllərinin hər bir beytinə əlavə edilən üç misra elə ustalıqla işlənmişdir ki, onları məzmun, forma və vəzn baxımından bir-birindən ayırmaq da çətindir. İki şairin qələminin məhsulu kimi meydana çıxan

həmin təxmislərin hər bəndini təşkil edən beş misra biri digəri ilə o qədər qaynayıb-qarışmışdır ki, onlar vahid bir fikrin ifadə forması kimi diqqəti cəlb edir.

NƏTİCƏ

Göründüyü kimi, Əlişir Nəvai irsi Azərbaycan ədəbiyyatına olduqca böyük təsir göstərmiş, lirik şeirin inkişafına yeni bir istiqamət vermişdir. Dövrün ədəbi şəxsiyyətləri Nəvai irsindən bəhrələnmərkən təqlidçilik yolunu tutmamış, onun ədəbi irsindən yaradıcı şəkildə faydalanaraq lirik şeirdə özünəməxsus bir yol tutmuşlar. Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin Nəvai yaradıcılığı fonunda bu istiqamətdə müqayisəli şəkildə araşdırılması çağdaş ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri kimi diqqəti cəlb edir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. O‘n jildlik. Birinchi jild. Xazoyin ul-maoniy, G‘aroyib us-sig‘ar (Nashra tayyorlovchilar: H.Sulayman, S.Rafiddinov). Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidaği nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012, 804 b.

2. Əmani. Əsərləri (Tərtib edən: Ə.Səfərli). Bakı: Şərq-Qərb, 2005.

3. Kərimov P. XVII əsr Anadilli Azərbaycan lirikası. Bakı: Nurlan, 2011.

4. Kişvəri. Əsərləri (Tərtib edən: C.Qəhrəmanov). Bakı: Şərq-Qərb, 2004.

5. Məsihi. Divan (Tərtib edən: Ə.Səfərli). Bakı: Elm, 2012.

6. Yusif bəy Ustaclu. Divan (Tərtib edən: P.Kərimov). Bakı: Elm və təhsil, 2012.

ƏLİŞİR NƏVAİNİN ELMİ YARADICILIĞI: “MÜHAKƏMƏTÜL-LÜĞƏTEYN” ƏSƏRİ

**Eyvaz Eminaliyev,
filologiya üzrə doktoru**

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filiali

Annotasiya: Türk xalqları ədəbiyyatında ana dilində ilk “Xəmsə” müəllifi, altı divan, bütövlükdə otuz iki (On altısı mənsur, on altısı mənzum) əsər yaradıcısı kimi tanınan Əlişir Nəvai istedadlı şair, mütəfəkkir alim, eyni zamanda böyük dövlət xadimi olmuşdur. O, elmi-ədəbi fəaliyyəti, xeyriyyəçiliyi, dövlət məmuru kimi səmərəli xidmətləri, elm, sənət adamlarını himayə etməsi ilə Orta Asiya türkcəsinə, Türk ədəbiyyatına, Türk mədəniyyətinə tarixi xidmətlər göstərmişdir. Ə.Nəvai doğma türkcənin işləkliyini genişləndirmək, bu dilin üstünlüklərini sübut etmək üçün yorulmadan çalışmış, həm bədii, həm də elmi əsərləri ilə bu sahədə bir ənənə, məktəb yaratmağa səy göstərmişdir.

Ə.Nəvai lirik şeirlərini “Xəzainul-məani”adlı divanında cəmləşdirmiş, onu dörd hissəyə ayıraraq (“Ğəraibüs-siğər” – “Uşaqlığın qəribəlikləri”, “Nəvadirüş-

şəbab” – Gəncliyin nadirlikləri”, “Bədayəul-vəsət” – “Orta yaşın gözəllikləri”, “Fəvaidul -kibar” – “Böyüklüyün faydaları”) “Çahar divan” adlandırmışdır. Ədibin “Mühakəmətül-lüğəteyn” əsəri M.Kaşğarlının “Divani lüğət-it-türk” abidəsindən sonra Türk dilinin qorunması, inkişaf etdirilməsi, üstünlüyü haqqında yazılan ən mükəmməl ədəbi nümunədir.

Аннотация: Алишир Наваи, известный как автор первой “Хамсы” на родном языке, шести диванов и тридцати двух произведений (шесть из них в стихах, шестнадцать в стихах) в литературе тюркских народов. , был талантливым поэтом, мыслителем и великим государственным деятелем одновременно. Своей научной и литературной деятельностью, благотворительностью, эффективной службой государственного деятеля, покровительством ученым и деятелям искусства он оказал исторические услуги среднеазиатскому тюркскому языку, турецкой литературе и турецкой культуре. А.Наваи неустанно работал над расширением функциональности родного турецкого языка, доказывал преимущества этого языка, а своими художественными и научными трудами старался создать традицию и школу в этой области.

А.Наваи собрал свои лирические стихи в книгу “Хазайнул-маани” и разделил ее на четыре части (“Гараибус-сигар” – “Необычности детства”, “Навадируш-шабаб” - Редкости юности), “Бадайаул-васат”. – “Красавицы средних лет”, “Фаваидуль-кибар” – “Благоприятия величия”) под названием “Чахар диван”. Произведение писателя “Мухакаматул-люгатеин” является наиболее совершенным литературным образцом, написанным о сохранении, развитии и превосходстве турецкого языка после памятника М. Кашгарли “Дивани изкар-ит-тюрк”.

Annotation: Alishir Navai, who is known as the author of the first "Khamisa" in his native language, six divans, and thirty-two works (six of them in verse, sixteen of them in verse) in the literature of the Turkic peoples, was a talented poet, a thinker, and a great statesman at the same time. He rendered historical services to the Central Asian Turkish language, Turkish literature, and Turkish culture through his scientific and literary activity, charity, effective services as a state official, patronage of scientists and artists. A.Navai worked tirelessly to expand the functionality of his native Turkish, to prove the advantages of this language, and with his artistic and scientific works, he tried to create a tradition and a school in this field.

A.Navai collected his lyrical poems in his book “Khazainul-maani” and divided it into four parts (“Garaibüs-siğar” – “Strangeness of childhood”, “Navadirush-shabab” - Rarities of youth), “Badayaul-vasat” – “Beauties of middle age”, “Favaidul-kibar” – “Benefits of greatness”) called “Chahar divan”. The

writer's work "Muhakamatul-lüghateyn" is the most perfect literary example written about the preservation, development and superiority of the Turkish language after M. Kashgarli's monument "Divani izkar-it-turk".

Açar sözlər: Türk dili, müqaisəli qrammatika, feil, ad, filologiya

Ключевые слова: турецкий язык, сравнительная грамматика, глагол, имя, филология.

Qiyasəddin Kickinə oğlu Nizaməddin Mir Əlişir Nəvai Türk dünyasının yetirdiyi ensiklopedik şəxsiyyətlərdən biridir. O, ölkəsinin ən varlı şəxslərindən biri idi, Sultan Hüseyn Bayqara ilə çox yaxın olan Ə.Nəvai mədrəsələr, xəstəxanalar, hamamlar, körpülər inşa etdirmiş, tələbələr, elm, sənət adamlarının hamisi olmuş, ədəbi-bədii, elmi fəaliyyəti, dövlətçiliyə xidməti ilə Türk dünyasının böyük şəxsiyyətinə çevrilmiş, Türk-islam mədəniyyətinin qurucusu olmuşdur. Heyrətamiz hafizəsi, möhtəşəm zəkası və nadir istedad sahibi olması onu müasirlərindən çox fərqləndirirdi. Ərəb və fars dillərini doğma ana dili kimi bilməsi ona geniş mütaliəyə, Şərq mədəniyyətini, İslam dinini dərinlən mənimsəməsinə şərait yaratmışdı və bu bir həqiqətdir ki, "Nəvai klassik Şərq ədəbiyyatına mükəmməl bələd olan, ilk növbədə epik şeirin ustadı Nizami ənənələri ilə tərbiyələndən, Azərbaycan ədəbiyyatı ilə daha çox bağlı olan şairlərdən idi." (3, s.52)

Nəvai Şərqdə türk dilində ilk dəfə "Xəmsə" yazmaq və həmin dildə dörd divan tərtib etmək səbəbindən insanları heyrətə gətirməklə yanaşı, həm də bu dilin bədii imkanlarının intəhasızlığını dünyaya yaydı. "Mühakəmətül-lüğəteyn" (1499) əsərində isə bir alim kimi o, türk dilinin fars dilindən həm ədəbi-bədii, həm də danışiq dili kimi üstün olmasını müqayisə və elmi təhlil yolu ilə sübuta yetirdi." (2, s. 267)

Nəvai "Xəmsə"si ilə yanaşı, elmi əsərləri ilə də tanınmışdır. Tədqiqatçılar Ə.Nəvainin elmi yaradıcılığını dini-fəlsəfi, dini-tarixi, tarix, hərbi, ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik kimi sahələrə ayırırlar. "Minacat", "Nəzmul-cəvahir" ("Nəzmə düzülmüş cəvahlər"), "Hədisi-ərbəin" ("Qırx hədis"), "Lisanüt teyr" ("Quş dili"), "Məhbubul-qülub" ("Könüllərin sevgilisi"), "Siracul-musliman" ("Müsəlmanların çırağı"), "Risaleyi-tiyr andoxtan" ("Oxatma haqqında risalə"), "Tarixi-ənbiya və hükəma" ("Peyğəmbərlər və hakimlər tarixi"), "Tarixi muluk Əcəm" ("Əcəm məmləkətləri tarixi"), "Mizanül-əzvan" ("Vəzlərin ölçüsü"), "Mühakəmətül-lüğəteyn" ("İki dilin müqaisəsi") Ə.Nəvainin elmi təfəkkürünü təsdiqləyən faktlardır. İslam dəyərlərinə böyük önəm verən Ə.Nəvai nümunələrdən göründüyü kimi, bu sahədə ciddi işlər görmüşdür. Məsələn, onun dini-tarixi məzmunlu "Nəzmul-cəvahir" əsəri İslam dininin ilk xəlifələrindən biri – IV xəlifə Əliyə məhəbbət və ehtiram əlaməti kimi dəyərləndirilir. Ə.Caminin "Hədisiərbəin" əsəri ilə eyni məzmunlu və eyni adlı əsərini Ə.Nəvai cığatay türkcəsində və orijinal

formada – dörd misralıq qitələr şəklində qələmə almışdır, “Tarixi ənbiya və hükəma” adlı əsəri isə din tarixinə dair bir salnamə kimi dəyərləndirilir.

“Mühakəmətül-lügəteyn” əsəri Ə.Nəvainin Türk dili təəssübkeşliyinin nəticəsində yaranıb, lakin doğma dilə bu sevgi sadələvh heyranlığın təcəssümü yox, mütəfəkkir bir dilçinin gərgin tədqiqatının, ciddi araşdırmalarının yekunudur. O, Türk dili üzərindəki çalışmalarının məqsədini belə izah edirdi:

“Ana dili üzərində düşünməyə başladım. Türkcənin dərinliklərinə dalınca gözlərinə on səkkiz min aləmdən daha yüksək bir aləm göründü. Bu aləmin süslər, gözəlliklər içərisində ənginləşən göyü, doqquz göydən daha yüksəkdi. Orada necə fəzilətlər, necə ucalıqlar xəzinəsinə rastladım! Bu xəzinənin inciləri ulduzların mirvarilərindən daha parlaqdı. Bu aləmin gül bağçalarına girdim. Güllər, fələyingünəşindən daha parlaqdı. Hər yanında göz görmədik, əl dəymədik, daha nələr və nələr vardı... Bu yol yüksək himmət istəyirdim. Mən bu yoldan vaz keçmədim. Onun seyrindən doya bilmədim. Bu yolda yürüməkdən qorxmadım və təslim olmadım.” (4, s. 23)

Elm aləminə dörd əlyazma nüsgəsi məlum olan “Mühakəmətül-lügəteyn” əsəri həcmcə böyük deyil, təxminən, əlli səhifədən ibarətdir, lakin məzmununa, mövzusunun aktuallığına görə daha böyük maraq doğurur. Türk dili ilə fars dilini müqaisəli şəkildə tədqiq edən Ə.Nəvai Türk dilinin fonetik, leksik incəliklərini, sabitləşmiş qrammatik quruluşunu dil faktları əsasında öyrənir, üslubi imkanlarını nümayiş etdirir. O, haqlı olaraq hər hansı bir dilin zənginliyini, qədimliyini sübut edən feillər üzərində daha çox dayanır, dilin saflığının, özünəməxsusluğunun ifadəsi olan türk dillərindəki feillərin fars dili ilə müqaisədə daha zəngin olduğunu əsaslandırır. O, yüz ədəd Türk mənşəli feil nümunəsi göstərir və bunların fars dilində qarşılığı olmadığını söyləyir. Məsələn, **osanmaq, qımırdaqmaq, tanlamaq, qızğınmaq, söndürmək, sirməmək, bürmək, çıxanmaq, süzer, emer, içmek, yudum-yudum içmek** kimi Türk mənşəli feilləri nümunə göstərir, bu tipli sözlərin fars dilində qarşılığının olmadığı üçün fars dilinin bu ifadələrdən yararlanma bilmədiyini diqqətə çəkir (4, s. 19).

Ə.Nəvai nümunə verdiyi sözlərin lüğəvi mənasını, üslubi xüsusiyyətlərini, mənə çalarlarını fars dili ilə müqaisəli şəkildə izah edir. Məsələn;

Sıppırmaq: içkini nəzakət qaydalarına müvafiq qətrə-qətrə süzüb soraraq içmək; **Tamsımaq:** içkini birdən-birə yox, dadını duya-duya, udum-udum içmək; **Ağlamaq: yığlamaq** sözünün fars dilindən fərqli olaraq Türk dilində müxtəlif mənə çalarlarını verir: **ağlamsınmaq** – ağlamış kimi olmaq, inləmək, sızlamaq; için-için, yavaş səsle ağlamaq. **Çaxın** – şimşək, ildırım sözləri fars dilində yoxdur, farslar bu mənəni ifadə üçün ərəb dilindən aldıkları **bərq** və **saiqə** sözlərindən faydalanır. Türklər böyük qardaşa **ağa**, kiçik qardaşa **ini** deyir, farslar isə hər iki halda **bəradər** sözündən istifadə edirlər. Ə.Nəvai fikrini əsaslandırmaq, təsdiqləmək üçün Türk

dilli poeziya nümunələrinə müraciət edir, Türk dilinin feillər hesabına fars dilindən üstünlüyünü sübuta yetirir (4, s. 19).

Türk dilinin lüğət fondunun zənginliyini də nəzərə çatdıran Ə.Nəvai məhz buna görə də Türk dillərində cinasların fars dilindən fərqli olaraq geniş işlənməsini bildirir. O, fikrini təsdiqləmək üçün onlarla (məsələn, **biz, top, tar, bez, qabaq, at, it**) nümunə verir, Türk mənşəli **kök** sözünü nümunə göstərir və həmin sözün daşdığı mənə çalarlarını izah edir(4, s. 21). Cinasların mənsub olduğu dilin incəliyini, dərin mənalar ifadə etmək imkanlarını söyləyən Ə.Nəvai haqlı olaraq bildirir ki, bu, Türk dilinə məxsus bir özünəməxsusluq, üstünlükdür. Önemlidir ki, Ə.Nəvai yenə də dil materialına müraciət edir, Türk poeziyasından ədəbi nümunələr verir. Bu məqsədlə əsərdə dörd misralıq yeddi rübai, iki misradan ibarət otuz üç beyt, iki misralıq üç nəzm, dörd misralıq iki qitə nümunə verir.

Türk dilinin zənginliyini, lüğət fondunu, ifadə üsullarının çox olduğunu nümunələrlə əsaslandıran Ə.Nəvai **ördək** sözünü nümunə verir və bildirir ki, fars dilində **ördək** isminin sadəcə **mürqab** forması var, Türk dilində isə ona **sona – erkək ördək, yaşılbaş – dişi ördək** deyilir, eyni zamanda ördəyin **çörkə, almabaşı, maviqanad, dəmirqanad, alapəkə, bağçal** və b. adları da vardır(4, s. 21).

“Mühakəmətül-lüğəteyn”i yazmaqda məqsədinin Türk dilinin fəhəhət və bələğətini diqqətə çatdırmaq olduğunu deyən Ə.Nəvainin bu məşhur əsəri özbək, Avropa, Türkiyə, eləcə də Azərbaycanda daim tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Əsər 1902-ci ildə İsmayıl bəy Qasıralının “Ön söz”ü ilə Baxçasarayda Azərbaycan dilində nəşr olunmuşdur. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultay tədbirləri çərçivəsində Ə.Nəvainin yubileyi də qeyd olunmuş və görkəmli türkoloq Bəkir Çobanzadə “Nəvai-dilçi” və “Nəvainin dili və dilçiliyi haqqında” adlı iki məqalə yazmışdır ki, bu gün də həmin məqalələr öz elmi aktuallığını qoruyub saxlayır.

Ə.Nəvainin Türk dilinin incəliklərini araşdırması, bu dilin fars dili ilə müqaisədə üstünlüklərini sübuta yetirməyə çalışması həm öz zamanında, həm də sonrakı mərhələdə birmənalı qarşılanmamışdır. Onun bu cəsarətini, doğma türkcəylə bağlı işıqlı ideyalarını tənqid edənlər də, tamamilə qəbul etməyənlər də vardı. Bütün bunları nəzərdə tutan türkiyəli ədəbiyyatşünas Nihad Sami Banarlı yazır:

“Bu mecazlar, cinaslar, kafiyələr və fiiller lisani olan Türkçenin ses ve mana inceliklerini, fiil zenginliklerini ve bunlarla sağlanacak ifade imkanlarını çok iyi bildiği için, Nevai, Türkçenin bilhassa Acem dilinden üstün tarafları bulunduğunu, başkalarına da anlatmaq ve isbat etmək ihtiyacını duymuştur. Çünkü, Nəvainin, kendi ana dilini müdafaası pek de kolay olmamış, devrin bazı şairleri, bu ısrarlı Türkçeciliği tenkid etmişler, lüzumsuz olaya almışlardır”(1, s . 425).

Ə.Nəvainin bir vətənpərvər mütəfəkkir kimi əsas hədəfi Türk dilinin dövlət dili, poeziya dili statusu qazanması idi. Odur ki, Türk dilinin həmin dövrdə ədəbi dil olan fars dilindən üstünlüyünə nail olmaq üçün dövlət dili olaraq türkcənin qəbul olunmasını, bədii ədəbiyyatın Türk dilində yaranmasını vacib hesab edirdi və özü həm dövlət məmuru, həm də qüdrətli bir sənətkar kimi bunun örnəyini verirdi. Türk xalqlarının sənət xəzinəsinə otuzdan artıq möhtəşəm əsər bəxş edən Ə.Nəvai həm öz zamanında, həm də sonrakı mərhələdə bu sahədə bir məktəb, ənənə yaratdı. Təsadüfi deyil ki, bu təsir Orta Asiya, Türkiyə, Azərbaycan ədəbiyyatında da özünü güclü şəkildə göstərdi. Ə.Nəvaini Sultan Hüseyn Bayqara, Əbdürrəhman Cami, Dövlət şah Səmərqəndi, Məhəmməd Füzuli, Əhməd Paşa, Yavuz Sultan Səlim yaxından tanımış, sevmiş, əsərlərinə nəzirə yazmış, onun dillə bağlı ideyalarına ehtiramla yanaşmışlar.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Banarlı Nihad Sami. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. Destanlar devrinden zamanımıza kadar. Milli Eğitim Basımevi – , İstanbul, 1998.
2. Quliyev Elman. Türk xalqları ədəbiyyatı (təkmilləşdirilmiş və yenidən işlənilmiş 4-cü nəşr) , Bakı, “Elm və təhsil”, 2017.
3. Nağıyeva Cənnət. Azərbaycanda Nəvai. Bakı: “Turai – Ə”, Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2001.
4. Nəvai Əlişir. Mühakəmətül-lügəteyn. Bakı, 1999.

ALISHER NAVOIY VA SHUHRAT IJODIDA TILGA OID QARASHLARNING BADIY IFODASI

Nodira Soatova,
filologiya fanlari doktori, professor v/b
Jizzax davlat pedagogika universiteti
ORCID 0000-0002-4310-6011
UDK: 8S (O‘z)2.s 52 So-73

Annotatsiya: Maqola o‘zbek tilining jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni va ahamiyati masalalarini o‘rganishga bag‘ishlangan. Maqolada o‘zbek adabiy tiliga asos solgan XV asrning buyuk namoyandasi Alisher Navoiy va XX asr o‘zbek adabiyotining zabardast shoiri Shuhrat she’riyatida ona tili ulug‘ligining badiiy tarannum etilgan she’rlarining g‘oyaviy jihatdan qimmatli ekani tahlil qilingan.

Аннотация: Данная статья посвящена изучению роли и значения узбекского языка в развитии общества. В статье анализируется с точки зрения ценности тем стихотворений, которые художественно воспевают величие

родного языка, великого деятеля XV века, основоположника узбекского литературного языка Алишера Навои и известного писателя узбекской литературы XX века, Шухрата.

Annotation: The article is devoted to the study of the role and importance of the Uzbek language in the development of society. The article analyzes the poems of Alisher Navai, the great representative of the XXth century Shukhrat dedicated to the singing of the mother tongue.

Tayanch soʻzlar: Shuhrat, til, adabiy til, xalq tili, aloqa quroli, badiiy asar tili, nafis til, soʻz ilmi, soʻz taʼrifi.

Ключевые слова: Шухрат, язык, художественный язык, народный язык, язык художественной литературы, наука слово, характеристика слов

Keywords: Language, literary language, vernacular, communication tool, artistic language, elegant language, vocabulary, definition of words.

Til va uning inson hayotidagi oʻrni, jamiyat ravnaqidagi roli haqida juda koʻp yozilgan va eʼtirof etilgan. Ularning hech birini kamsitmagan holda Elbekning 1920-yilning 21-martida “Ishtirokiyun” gazetasida chiqqan quyidagi soʻzlarini keltirishni joiz bildik: *“Til ochundagʻi boʻlgʻon har turi ellarning har biri uchun Tangri tomonidan yuborilgʻon bir quroldur. Ochundagʻi butun ellarning sogʻ yashamogʻi yolgʻiz shu tilining koʻlagasidaginadur. Negakim: yer yuziga yashagʻon har bir til oʻz tili orqasidagʻina dongin chiqarmoqda va yuksalmoqdadir. Buning teskarisin tutkan ellar yuksalmaklari tursin, oʻzlarin ham yoʻqota yozmoqda va yoʻqotmishlar”* [Bobomurodova, 2001;3]. Darhaqiqat, har bir xalqning ona tili Elbek aytmoqchidek, millat qiyofasini koʻrsatadigan eng muhim vosita. Millat yoki elatning mavjudligi, barhayot ekani, yashayotgani tiliga koʻra ayon boʻlar ekan, Elbekning bu soʻzlari bugunda oʻz ahamiyatini zarracha boʻlsin yoʻqotmagan.

Til haqida soʻz yuritar ekanmiz, til tarixda va hozirgi turmushida eng charxlangan aloqa quroli, xalq madaniyati va shuurining oynasi, xalq donishmandligi koni ekanligiga amin boʻlamiz. Va Alisher Navoiy tomonidan “Soʻz guhariga erur oncha sharaf, Kim, boʻla olmas anga gavhar sadaf”[Navoiy,1997;57], deya taʼrif berilgan soʻz adabiy tilning badiiy mukammallikka, milliy xarakterlar yaratishdagi oʻziga xoslikka erishish uchun muhim pogʻona ekanligini anglaymiz.

Adabiyotshunos olim Homil Yoqubovning ham tilning oʻrni va ahamiyati haqida: “...asarda xalqning til boyliklaridan qanchalik foydalanish yozuvchi, sanʼatkor ixtiyoridadir”, - deya eʼtirof etgani yodimizga tusharkan, til asosiy qurol sifatida faqat mohir qoʻllarda yaxshi ish beradi va tasviriy vositalarning kengligi hamda goʻzalligini namoyish qiladi degimiz keladi. Ana shu goʻzallik, betakrorlik, noziklik, oʻynoqilik, estetik zavq, badiiy mahorat singari jozibalar har bir kishini badiiy asarga va uni oʻrganishga yetaklaydi. Badiiy adabiyot tilning gullashi, tilning

nodir va nafis tomonlarini badiiy ifoda vositasida o'z jilosini namoyon etadi. Yetuk san'atkor ovozi (badiiy asarda) xalq ovozi eshitilib turadi.

Shu o'rinda aytish mumkinki, daho shoir Alisher Navoiy asarlari nafaqat badiiy jihatdan, shuning bilan birga mislsiz ma'naviy, lisoniy boylik hamdir. Alisher Navoiy – millatimiz ma'naviyatining shakllanishiga, ona tilimiz ravnaqiga kuchli va samarali ta'sir ko'rsatgan ulug' siymo. Alisher Navoiyning yozishicha, inson tili fikrlash, tafakkur bilan bog'liqdir. Hazrat Navoiyning "Hayrat ul - abror" dostonini so'z ta'rifi bag'ishlangan boblarda muallifning so'z ilmi, adabiy turlar borasidagi nazariy-estetik qarashlari o'z ifodasini topgan. Shoirning badiiy asardagi mazmun va shakl mutanosibligi masalasidagi nazariy qarashlari orqali muallifning bugungi davr adabiyotshunosligidagi mazkur dolzarb muammoga munosabati aniqlanadi:

Nazmki ham surat erur xush anga,

Zimnida ma'ni dog'i dilkash anga[Navoiy,2011;51].

Hazrati Navoiy so'z ishlatishda, qo'llashda nihoyatda mohir so'z san'atkori bo'lgan. Shoir she'rni shunchaki biror narsani yetkazish uchun emas, balki noyob mo'jiza, so'z sehrini namoyon etuvchi quyma topilma, tengri kalomi deb hisoblagan.

Bo'lmasa e'joz maqomida nazm,

Bo'lmas edi Tengri kalomida nazm.

Shoirning tildan nodir yaratq yaratishini "Aning nazmi vasfida til qosir va bayon ojizturur", deya ta'riflaganda Husayn Boyqaro naqadar haqligini bebaho xazinasini kuzatganimizda amin bo'lamiz. Asrlar silsilasidagi buyuklar qarashi va tajribasidan ko'rinib turibdiki, tilga bo'lgan munosabat nafaqat ma'naviy ish, bu masalaning siyosiy jihat ham bor bo'lib, o'z xalqi yoki millatining tiliga hurmat bilan qaragan kishigina yuksak siyosiy madaniyatga ega bo'ladi.

Mustabid tuzum zamonida milliy tillarga bepisandlik munosabati, ular mavqeini har jihatdan kamsitish avj olgan kezlari ham millatning asl farzandlari ona tili himoyasi yo'lidagi kurashni davom ettirgan. Buni o'z vaqtida qalban idrok etgan XX asr zabardast shoiri Shuhrat she'riyatida hayot, voqelik zarbi bilan tebrangan ohangida o'zgacha ifoda topganini ko'rish mumkin. Va yana shuni alohida qayd etish kerakki, she'r yozilgan vaqt 1976-yil, totalitar tuzum pichog'idan qon tomib turgan vaqt, davlat tili rus tili ekanligini e'tiborga olsak, shoirning jasoratiga qoyil qolmay iloj yo'q. Shoir she'rining g'oyasi, nazdimizda 1920-yilda Elbekning til haqidagi qarashlarining, qatag'on qurbonlari Cho'lpon, Qodiriy, Usmon Nosirlari da'vati davomi sifatida yangragan:

Onasini unutganning

Ona tili bo'lmaydi

Ona tilin unutganning

*Ona eli bo‘lmaydi.
Ona tiling unutdingmi,
Eling unut, ona unut,
Xo‘sh, hayotdan ne umid!
Na odamsan, na farzand,
Odam nusxa vujudsan.
Yer yuzida daydib yurgan
Bir jonzotday mavjudsan!*[Shuhrat,1978;190].

Shuhratning ushbu she‘rini o‘qir ekanmiz, she‘rda insonga kerakli faylasufona fikr, insoniylikni ulug‘lovchi jozibador, yoqimli, sehrli so‘z, kuy-ohang va yorqin manzaraning qo‘shilmasi borligini anglaymiz. Shuhratning ona tilini ulug‘lashga bag‘ishlangan ushbu she‘ri to‘liq samimiyat bilan ona tili ahamiyatini naqadar inson hayotida muhim o‘rin tutishini, shoir badiiy parallelizmdan foydalangan holda yuksak pafos bilan ifoda etadi. **“Ona”** bilan **“til”**ni parallel tarzda tasvirlar ekan, shoir agar inson o‘z onasini unutsa, ona tilini ham unutishini, ona tili bo‘lmagan kimsaning esa ona yurti bo‘lmasligini aytar ekan, undan yashashdan maqsading nima degan so‘roqqa *“Na odamsan, na farzand, Odam nusxa vujudsan. Yer yuzida daydib yurgan, Bir jonzotday mavjudsan”* deya hayqiriq javobini berishi kitobxonni o‘yga toldiradi. Bugungi kunda o‘z ona tiliga e‘tiborsiz, uni boshqa tillarga aralashtirib so‘zlovchi, o‘z sof ona tilini buzib gapirayotganlar uchun bu she‘r ibrat namunasi ekanligini ko‘rish mumkin. Shoirning she‘rdagi bu ohangda xalqimizning ruhi, tabiati, odatiga mos fazilatlar ifodasi mavjud ekanligini unutmaslik kerak. Nazarimizda, bu shoirning til go‘zalligini ifodalashdagi buyuk xizmati deb bilish kerak[Soatova,2023].

Shuhratning 1970-yilda yaratilgan **“Ona tilim”** she‘ri ham mazmun-mohiyat jihatidan yuqoridagi she‘rdan qolishmaydi. She‘r shoirning o‘z ona tiliga adabiy-estetik qarashlari natijasida yuzaga kelgan.

*Oh, ona tilginam, muqaddas tilim,
Bir og‘iz so‘zingga jonim tasaddiq.*

She‘rning birinchi misrasida qo‘llangan **“Oh”** so‘zi zamirida lirik qahramonning yuragida qancha iztirob, alam, o‘kinch, **“ona tili”**siga sog‘inch, hurmat borligini she‘r mutolaasi jarayonida shohid bo‘lamiz. Shoirning mahorati shundaki, birgina **“Oh”** so‘ziga katta ma‘no yuklay olgan.

*Bunchalar shirinsan, bunchalar so‘lim,
Bormikin ajib til sendan ham ortiq!
Sen onam tilisan, otam tilisan,
Sen bobom tilisan asrlar oshgan.*

Lirik qahramon “ona tili”sini naqadar chiroyli, jo‘shqin qalbiga taskin bera oladigan qudratini kalomda keltirar ekan, axir bu tilda ajdodlari bobokolonlari, ota-yu onasini so‘zlagani, duo qilgani, alqaganini mehr-la yodga oladi.

*Mehrda beqiyos nozik gulisan,
G‘azabda quturib, Amuday toshgan.
Sen yorim tilisan, bolam tilisan,
Nevaram-chevaram tili bo‘lib qol.
Sen mag‘rur quvonsang, o‘ssang haqlisan,
Ufqda kutadi yorqin istiqbol.*

O‘z “ona tili”ni ulug‘lagan lirik qahramon uni “nozik gulga”, vaqti kelsa sof yashash manbayi bo‘lgan, lekin xo‘rlikka, adolatsizlikka nisbatan “quturib, Amuday toshgan” toshqinga o‘xshatar ekan, yori tili, bolasi tili bo‘lgan qadron ona tilini nevara-chevarasi tili bo‘lib qolishini baralla aytadi. Sen yashashga haqlisan, porloq kelajaging bor, deya bashorat etadi. Shoirning bu bashorati she‘r yozilgan vaqtdan 19 yil o‘tib, 1989-yil amalga oshdi. O‘zbek tilini tarannum etgan go‘zal baxshiyona she‘rlar yozgan Shuhrat o‘z ona tilida go‘zallik yarata oldi.

Xulosa qilib aytganda, tilining ikki jihatdan badiiy ahamiyati bor ekan. **Birinchidan**, til tabiat va insondagi mavjud go‘zallikni aks ettirish vositasi bo‘lsa, **ikkinchidan**, tilning o‘zi go‘zallikni vujudga keltiradi. Demak, aytish mumkinki, Alisher Navoiy ham Shuhrat ham til badiiy imkoniyatining mazkur har ikki jihatidan foydalandilar va shu bilan o‘z ona tillarini madh etdilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. 20 tomlik., – Toshkent: Fan, 1997.
2. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. Oltinchi jild. – Toshkent.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 2011.
3. Elbekining tilshunoslikka oid asarlari. / Til. To‘plovchi Bobomurodova Sh. –Toshkent, 2001.
4. Soatova N. Shuhrat ijodining g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari. – Toshkent.: Vneshinvestprom, 2023.
5. Soatova N. XX asr o‘zbek adabiyoti taraqqiyotida Shuhrat ijodining o‘rni. Fil.fan.dokt(DSc) ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan diss. – Buxoro, 2023

ƏLİŞİR NƏVAININ “FƏRHAD VƏ ŞİRİN” ƏSƏRİ İLƏ FƏXRİNİN “XOSROV VƏ ŞİRİN” TƏRCÜMƏSİNİN MÜQAYISƏLİ TƏHLİLİ

Samira Aliyeva,

Azerbaijan National Academy of Sciences

Institute of Literature named after Nizami

Ganjavi, Baku, Azerbaijan

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9102-8169>

Annotasiya: Məqalədə Əlişir Nəvainin “Fərhad və Şirin” əsəri ilə Fəxrinin “Xosrov və Şirin” tərcüməsinin müqayisəli təhlili verilmişdir. Hər iki şairin Nizami kimi dahi bir sənətkarın əsərinə müraciət etməsi böyük istedad və cürət tələb edirdi.

XIV əsrdə Aydınogullar sülaləsindən olan İsa bəyin sifarişi ilə Fəxrəddin Yaqub ibn Məhəmməd Fəxri Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” əsərini müəyyən əlavə və ixtisarla türk dilinə tərcümə etmişdir. Dünya şöhrətli şair Əlişir Nəvai də Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərinə müraciət edərək, əsərin süjet xəttini dəyişərək “Fərhad və Şirin” əsərini qələmə almışdır. Həm Nəvai, həm də Fəxrinin əsərləri bir-birindən kompozisiya və qəhrəmanlarının xarakterləri baxımından çox fərqlənir.

“Xosrov və Şirin”ləri müqayisə etməklə işə başlayan Nəvai, mövzunun özündə dəyişiklik edərək Xosrovun yerinə başqa əsərlərdə ikinci dərəcəli yer alan Fərhadı əsas qəhrəman kimi işləmişdir. Şair eşqi tərənnüm edən əsərində daha çox aşiqin iztirablarını ön plana çıxartmışdır. Fəxri isə Firdovsinin “Şahnamə”sinə müraciət edərək Nizaminin əsərində ixtisarla verilmiş hissələri – Bəhrəm Çubin və Xosrovun Rum səfərini daha ətraflı şəkildə vermişdir.

Hər iki sənətkarın türk dilində qələmə aldığı türk ədəbiyyatı tarixində çox mühüm tarixi hadisə idi. Fars dilində yazılmış “Xosrov və Şirin” əsərinin türk dilinə tərcüməsi və bir əsr sonra yeni bir adla, tam fərqli süjet xətti ilə özbək şairinin interpretasiyasında yenidən işlənən “Fərhad və Şirin” türk xalqlarının bu möhtəşəm eşq dastanını doğma dildə oxumasına və daha da məşhurlaşmasına şərait yaratmış oldu.

Аннотация: В статье приводится сравнительный анализ “Фархад и Ширин” Алишира Наваи с переводом “Хосров и Ширин” Фахри. Обращение обоих поэтов к творчеству такого великого художника, как Низами, требовало большого таланта и смелости.

В XIV веке по просьбе Иса бека из династии Айдыноглу, Фахраддин Якуб бин Мухаммед Фахри перевел на турецкий язык стихотворение Низами Гянджеви “Хосров и Ширин”. Всемирно известный поэт Алишир Наваи также обратился к стихотворению Низами “Хосров и Ширин”, изменив сюжет

произведения, и написал свой “Фархад и Ширин”. Работы Наваи и Фахри сильно различаются по составу и характеру своих героев.

Начав со сравнения стихов “Хосров и Ширин”, Наваи внес изменения в тему и работал над персонажем Фархада в качестве главного героя, заменив Хосрова, который раньше был главным героем. В своем любовном стихотворении поэт выдвигает на первый план страдания влюбленных. Но Фахри обратился к поэму “Шахнаме” Фирдовси и предоставил более подробную информацию о частях, которые были приведены в сокращенной форме в работах Низами, а именно “Бахрам Чубин” и “Римский визит Хосрова”.

Это было очень важное историческое событие в истории турецкой литературы, написанное обоими художниками на турецком языке. Перевод поэмы “Хосров и Ширин” на турецкий язык, который был написан на персидском языке, и воссоздание поэмы “Фархад и Ширин” после столетия с новым именем и совершенно иной сюжетной линией в интерпретации узбекского поэта, позволили турецкому людям читать и дальше популяризировать эту великолепную любовную эпопею на родном языке.

Annotation. The article provides a comparative analysis of Alishir Navai’s “Farhad and Shirin” with Fakhri’s translation “Khosrov and Shirin”. The appeal of both poets to the work of such a great artist as Nizami required great talent and courage.

In the XIV century, under the request of Isa Bey from the Aydinoglu dynasty, Fakhraddin Yaqub bin Mohammed Fakhri translated the poem of Nizami Ganjavi’s “Khosrov and Shirin” into Turkish. The world famous poet Alishir Navai also addressed Nizami’s “Khosrov and Shirin” poem, changing the plot of the work and wrote his “Farhad and Shirin”. Both Navai and Fakhri’s works differ greatly in composition and character of their heroes.

Starting with comparing the poems “Khosrov and Shirin”, Navai made changes on the theme and worked on the character of Farhad as the main hero, replacing Khosrov who was the main hero before. In his love poem, the poet brought to the forefront the afflictions of lovers. But Fakhri addressed to Firdovsi’s “Shahnameh” and provided more details of the parts which were given in abbreviated form in Nizami’s work which are “Bahram Chubin” and “Khosrov’s Roman visit”.

It was a very important historical event in the history of Turkish literature, written by both artists in Turkish. The translation of “Khosrov and Shirin” poem into Turkish which was written in Persian and re-creation of “Farhad and Shirin” poem after a century with a new name, and a completely different plot line by interpretation of Uzbek poet, allowed the Turkish people to read and further popularize this magnificent love epic in the native language.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Fəxri, Nəvai, “Xosrov və Şirin”, “Fərhad və Şirin”, tərcümə, tərcüməçi.

Ключевые слова: Низами Гянджави, Фахри, “Хосров и Ширин”, “Фархад и Ширин”, Навои, перевод, переводчик.

Key words: Nizami Ganjavi, Fakhri, “Khosrov and Shirin”, “Farhad and Shirin”, Navoi, translation, translator.

Şərq ədəbiyyatında məhəbbət mövzusunda yazılan əsərlər içərisində “Xosrov və Şirin” və ya “Fərhad və Şirin” əfsanələrinin motivləri əsasında yaranmış bədii örnəklər xüsusi yer tutur. Tarixi qaynaqlara əsaslanan və bir çox müəllif tərəfindən qələmə alınan hekayələr sırasına daxil olan, ilk dəfə Firdovsinin “Şahnamə”sində əksini tapan bu mövzunun tanınmasında, məşhurlaşmasında Nizami Gəncəvinin rolu danılmazdır. “Nizami mövzularına müraciət etmək, şairin qabaqcıl ideyalarından faydalanmaq bütün dövrlərdə zamanın nəbzini tutmaq, müasir həyatın tələblərilə ayaqlaşmaq xatirinə keçmişə qayıtmaq kimi bir məna daşımışdır. [1, s.4] Nizamidən sonra bu mövzuya müraciət edən sənətkarlar müəyyən dəyişikliklər - əlavə və ixtisarlarla yeni əsərlər ərsəyə gətirmiş, bəziləri isə məsnəvinə öz dillərinə tərcümə etmişlər.

“Xosrov və Şirin” əsərinə bütün Şərqdə, türkdilli ölkələrdə böyük maraq var idi. Əsər farsca yazıldığından türk dilinə tərcümə olunmasına ehtiyac var idi. İlk dəfə bu məsuliyyətli işi Xarəzmli Qütb öz üzərinə götürərək, 1341-ci ildə “Xosrov və Şirin”i türk dilinə çevirərək Tini-Beke ithaf etmişdir. Qütbdən sonra Fəxrəddin Yaqub ibn Məhəmməd Fəxri 12 mart 1367-ci ildə Aydınogullar sülaləsindən olan İsa bəyin sifarişi ilə bu ağır və şərəfli işə başlayır və poemanı türk dilinə tərcümə edir. Fəxrinin tərcüməsinin elm aləminə tanıtılmasında alman şərqşünası Barbara Flemmingin rolu danılmazdır.

Özbək xalqının böyük mütəfəkkir alimi, dövlət xadimi Əlişir Nəvai isə dahi sələfinin əsərindən ilhamlanaraq “Fərhad və Şirin” əsərini ilk dəfə çağatay türkcəsində qələmə almışdır. Nizami Gəncəvi və Xosrov Dəhləvinin əsərləri başda olmaqla daha öncə yazılmış “Xosrov və Şirin”ləri müqayisə etməklə işə başlayan Nəvai, mövzunun özündə dəyişiklik edərək Xosrovun yerinə başqa əsərlərdə ikinci dərəcəli yer alan Fərhadı əsas qəhrəman kimi işləmişdir. Şair eşqi tərənnüm edən əsərində daha çox aşiqin izzətlərini ön plana çıxartmışdır.

“Xosrov və Şirin”, yaxud “Fərhad və Şirin” məsnəvilərinə nəzər saldıqda üçlü eşq hekayəsi ilə qarşılaşırıq. “Xosrov və Şirin”də əsas qəhrəmanlar Xosrov və Şirindir. Fərhad Şirinə olan sevgisindən Xosrovun hiyləsi ilə özünü öldürür. “Fərhad və Şirin”də isə Xosrov iki aşiqi ayıran bir xarakter kimi qarşımıza çıxır. Fərhada tələlər quran hökmdar kimi verilir.

Fəxri ilə Nəvainin əsərlərini birləşdirən əsas cəhət hər ikisinin türk dilində yazılmasıdır. Çünki əsərin türkcəyə tərcümə olunmasına və türk dilində belə bir əsər

yazılmasına böyük ehtiyac var idi. Nizami kimi dahi bir sənətkarın əsərini tərcümə etmək və ya eyni mövzuya müraciət edərək süjet xəttini dəyişib yeni bir əsər yazmaq istedad və məsuliyyət tələb edirdi. Azərbaycanlı şairin xələfləri bunu öz əsərlərində etiraf etməkdən belə, çəkinməmişlər. Aydınogullar sülaləsindən olan İsa bəy Fəxrəddin Yaqub ibn Məhəmməd Fəxridən əsəri türk dilinə tərcümə etməsini istədikdə şair öz fikrini bu cür ifadə edir:

Dedim şaha qulun haddi degül bu
Benim şirümdə yoqdur rengi ne bu
Ki ol ulu sözine medhal edem
Ve ya bir müşkilin onun halı edem
Ki şiri doludur dürlü ibarat
Latayıfdür seraser istiarat [2, s.62]

Fəxrinin yazdığı misralardan da aydın görünür ki, Nizaminin əsərini tərcümə etmək böyük diqqət tələb edən məsuliyyətli çətin bir işdir və mütərcim o dövr üçün tarixi bir işə imzasını atmışdır.

Əlişir Nəvai isə “Fərhad və Şirin” əsərində “Qələmin tərifı, Nizami və Xosrov Dəhlavinin xatırlaması” bölümündə yazır:

Эмас осон бу майдон ичра турмоқ,
Низомий ранжасифа ранжа урмоқ.
Тутайким қилди ўз чангини ранжа,
Неким урди анинг чангига ранжа.
Керак шер оллида ҳам шері жанги,
Агар шер ўлмаса, бори раланги. [3, s.18-19]

Bu meydanda sanma asandır durmaq,
Nizamilə pəncə-pəncəyə vurmaq.
Nizamiyə pəncə uzatsa hər kəs,
Qırılar pəncəsi, murada yetməz.
Şir pəncəsi gərək şirlə edə cəng,
Bari şir olmasa, qoy olsun pələng. [4, s.17]

Dünya şöhrətli mütəfəkkir, böyük fikir adamı Nəvai dahi Nizaminin sənətini yüksək qiymətləndirərək, özünün ondan bir pillə aşağıda olduğunu qeyd etmişdir. Bunu etiraf etməkdən belə çəkinməyən sənətkar Nizami Gəncəvinin böyüklüyünü bir daha sübut etmiş olur.

Hər iki sənətkar özlərindən sonra əsərlərinin yadigar qalıb onların xatırlanmasını arzu edir. Nizami poemasını tərcümə etmək kimi çox çətin və məsuliyyətli işə girişməyə cəsarət etmədiyini bildirən şairə İsa bəyin hökmdar Sultan Mahmudu, Firdovsi və onun “Şahnamə”sini xatırlatması da təsadüfi olmayıb, söz sənətinin tarixi əhəmiyyətini yüksək dəyərləndirdiyini, bədii sözün

sənətkar və onun məmduhunun adının əbədiləşdirərək tarixdə qalmasında əvəzsiz rolunu dərk etdirmək məqsədini göstərir:

Oqinisar nice kim ola devran
Bu manidari olmaz hiç viran
Ölümdən sonra bizi edələr yad
Revanumuz anup qılalar şad
Cihan durduqca adumuz qalısar
Qalursa malumuz yadlar alışar [2, s.263]

Nəvai də “Fərhad və Şirin” əsərini yazmazdan əvvəl bütün tarixi məlumatları toplayaraq, Nizamidən fərqli süjet xətti seçərək, əsərinin bütün dünyada tanınmasını, özündən sonra dəyərli bir yadigar qoyub getmək istədiyini aşağıdakı misralarda bildirir:

Агарчи назми дилкаш тушса масмуъ
Анинг афсонаси ҳам бўлса матбуъ.
Бурун жамъ эт неким бўлғай таворих,
Борида иста бу фархунда тарих.
Торилғай шояд андоғ бир неча сўз,
Сўз айтур элга ул ён тушмаган кўз.[3, s.30]
Tarixdə nə varsa topla bir yerə,
Bir tarix yarat ki, tarixə girə.
Bəlkə, ondan tapdın elə gözəl söz
Ki, dəyməmiş olsun ona başqa göz,
Yazdığın nəzmə ver eylə yaraşıq,
Olsun əsərimə görənlər aşiq. [4, s.25]

Həm Əlişir Nəvai həm də Fəxri dahi, ölməz sənətkar Nizaminin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirib ona olan ehtiramlarını ifadə edirlər. O dövrdə Nizami kimi bir şairin əsərini tərcümə etmək və ya onun mövzusunda yararlanaraq fərqli bir əsər yazmaq böyük cürət tələb edirdi:

Nizamidur qamu söz ehli fahri
İnanmazsan ona netsün bu Fahri
Nizami nazmı gevherdür bahasuz
Benüm şirum baqir puldur safasuz [2, s.279]

Вале жавфи аро юз маънавий ганж.
Анинг бу ганжидин тормай киши ком,
Нечукким га.нжроши Ганжа ором7.
Агарчи Ганжада ороми онинг,
Вале ганж узра доим гоми онинг.[3, s.16]

Yüz-yüz mənə saçar xəznəsi birdən,
Yalnız bu xəznədən almışdır kamı.
O Gəncədə yatan böyük Nizami,
Gəncədə olsa da aramı onun,
Xəznələr üstədir məqamı onun. [4, s.15]

Nəvai “Fərhad və Şirin” əsərində tam fərqli süjet xətti seçərək Fərhadı şah oğlu kimi təsvir edir və onu ən yüksək pilləyə qaldırır. Fərhad naz-nemət içərisində yaşamasına baxmayaraq öz arzularını ifadə edən ideal insan kimi göstərilir. O, taxt-tacda, var-dövlətdə gözü olmayan xalqını sevən sadə bir insan kimi təsvir olunur.

Fəxriddin isə Fərhad obrazı əsərə gec daxil olub, ikinci dərəcəli obraz kimi verilir. Şair Fərhada böyük hörmət və ehtiram bəsləyərək hekayənin 2642 beytdən ibarət olan birinci hissəsini “Şapur u Şirin”, 1732 beytdən ibarət ikinci hissəsini isə “Şirin u Fərhad” adlandırmışdır.

Bunu oqıyan isterkim duta yad
Ki bunun adı dur Şirin u Ferhad [2, s.399]

Görünür Fərhad obrazı ilk dəfə ədəbiyyata Nizami tərəfindən gətirilmişdir. Əslində mövzunun inkişafı üçün Fərhadın əsərə daxil edilməsi zəruri idi. Odur ki, fikrimizcə, Nizaminin istifadə etdiyi mənbələrdə (bəlkə də folklorda) Fərhad haqqında məlumat hər halda mövcud olmuşdur. [5, s.147]

“Fərhad və Şirin”də eşq tamam fərqlidir. Fərhad Nizaminin Məcnuna bənzəyir. Çünki sevgilisi ilə üz-üzə gəlincə qüdrətini itirən, sevgisini Şirinə etiraf etməkdən belə çəkinməyən və onun qarşısında əyilə bilən obrazdır. Hətta Şirinin özəlliyini görəndən sonra özündən belə gedir: Öz sevgisini Şirinə etiraf etməkdən belə çəkinmir:

Кўрунғач ул жамоли оламор,
Анинг матлуби бўлди ошкоро.
Ҳамул эрдик мафтун бўлмиш эрди,
Кўруб кўзгуда мажнун бўлмиш эрди.
Бировким акс кўргач ҳуши кетса,
Ўзин кўргач не тонг, жон таркин этса
Чу Фарҳод ул Пари эрконни билди,
Чекиб ўтлуқ фиғон андоқ йиқилди
[3, s.187]

Dünyalar bəzəyi o üz göründü,
Fərhad arzulayan bir qız göründü.
Güzgüdə görərək bir kərə onu,
Olmuşdu eşqinin sadiq məcnunu.
Görüb yar əksini qəşş etsə biri

Görərsə özünün qalarmı diri?
Fərhad ki, yarını tanıdı bildi,
Bir odlu ah çəkib yerə sərildi.
[4, s.153]

H.Araslı isə qeyd edir ki, Fərhadın məcnunvari təsviri və məktublaşması müəyyən dərəcədə Nizaminin “Leyli və Məcnun”unu xatırladır. Lakin Nəvai Fərhadın Sokratın yanına səfər etməsi, əjdaha, Əhrimən və s. ilə mübarizə, dərya səfəri kimi dəyərli və orijinal əlavələrlə poemanı fərqli şəkildə qurur. [6, s.670]

Nəvainin əsərində Pərviz Xosrov iki aşiqin qovuşmasına əngəl olan Şirinlə evlənmək istəyən qəddar bir obraz kimi göstərilir. Xosrov Şirinin mədhini eşidərək ona aşiq olur. Məhinbanuya məktub yazaraq Şirini ondan istəyir. Şirin isə əgər belə bir şey olarsa, özünü öldürəcəyini bildirir. Bu vəziyyətdən hirsələnən Xosrov qoşununu toplayaraq, Məhinbanunun yurduna hücumə keçir. Fəxrinin tərcüməsində isə tamam fərqli süjet xəttində verilir. Tərcümədə Bəhram Çubinlə olan münaqişələri verilir.

Şirin isə hər iki əsərdə öz gözəlliyi, qərarlılığı və iffəti ilə öz eşiqinə sahib çıxması, bütün izzatlıqlara, acılara dözən bir xarakter kimi qarşımıza çıxır. “Fərhad və Şirin”də Şirin aşiq olduğu Fərhada qovuşmaq üçün onu gözləyir. Fərhad da öz sevgisinə sadıq qalaraq, məhəbbəti üçün əlindən gələni edir. Ancaq “Xosrov və Şirin”də isə Şirinə aşiq olan Xosrov nikahdan qaçaraq Məryəm və Şəkərlə evlənir. Əsərin sonuna doğru isə Şirinlə nikah bağlayır.

Hər iki əsərdə Xosrov öz oğlu Şiruyə tərəfindən öldürülür.

“Fərhad və Şirin” poemasında Məryəm, Şəkər, Rum səfəri, Barbəd, Nikisa, Bəhram Çubin kimi obrazlara yer verilməmişdir. Sadəcə əsərin sonunda “Bəhramın Örmən zəminə gəlməsi” hissəsində verilir. Ancaq burada Bəhram Çubin deyil Fərhadın dostu Bəhramdan söhbət açılır. O, dostu Fərhadın qəbrini ziyarət etmək qisasını almaq üçün gəlir:

Сенинг қонингға тортиб тиғи кинни, Тенг этсам ер била Мағриб заминни. Қазиб тоғини дарёсиға солсам, Тенгиз суйини саҳросиға солсам. Туман минг қоннинг ўлсам размсози, hərgah, Сенинг қонингға бўлғайму мувозиғ!	Qalmasın dəyərək yerdə nahaq qan, Məğribi eylərəm yer ilə yeksan. Uçurub dağını dəryaya töksəm. Axıdıb suyunu səhraya töksəm, Yüz min müqəssiri öldürsəm Qanının əvəzi olarmı, ey vah!
[3, s.353-354]	[4.292]

Fəxri Nəvaiddən fərqli olaraq mövzunun Nizami poemasında əksini tapmayan yaxud ötəri toxunulmuş bəzi motivlərə, o cümlədən Xosrovun Rum səfərini,

Bəhram Çubin münaqişələri ilə bağlı hissələrə daha geniş yer verərək tarixi qaynaqlara və “Şahnamə”yə daha çox yaxınlaşmaqla orijinaldan fərqlənmişdir. Hətta öz ustadı olan Nizamini bu mövzuda qınayır:

Acem dilince düzen düzdi işqin

Ne cengin zikr kıldı vu ne sülhin. [2.266]

Hər iki əsərdə diqqəti cəlb edən və əsərin ən maraqlı hissələrindən biri də Xosrovla Fərhadın deyişmə səhnələridir. Hər iki müəllif bu hissələrdə heç bir dəyişiklik etmədən Nizamidə olduğu kimi vermişlər. “Fərhad və Şirin”də deyişənlərin yəni Fərhadla Xosrovun hər ikisi də hökmdardır.

Деди: Қайдинсен, эй мажнуни

Dedi:- Ey divanə, haralısan sən?

Кимрахғ

Деди: Мажнун ватандин қайда

Dedi:- Divanələr tanımaz vətən!

оғах.

Деди: Недур санга оламда решағ

Dedi:- Nə seçmişən özünə peşə?

Деди: Ишқ ичра мажнунлуқ

Dedi:- Rüsveyi-eşq olmaq həmişə.

хамеша. [3.251]

[4.207]

Fəxrinin tərcüməsində hökmdar Xosrovla daşyonan Fərhadın dialoqu verilir. Bu dialoqun üstünlüyü ondan ibarətdir ki, sadə sənətkarın qorxmadan öz məhəbbəti uğrunda hazırcavablığından, ağılından və cürətindən xəbər verir:

Ne yerdensin dedi ön ona sordı

Bilişlik mülketinden dedi durdı

Eyitdi ona ne sanat bilürler

Dedi kim can satup qayğü alurlar [2.410]

Nəvai və Fəxrinin əsərlərinin bir-birindən kompozisiya və qəhrəmanlarının xarakterləri baxımından çox fərqli olduğunun şahidi olduq. Bənzərliklərin əsas nöqtəsi əsərin əsas qəhrəmanlarının adları, iki qəhrəmanın eyni zamanda Şirini sevməsi və Fərhadla Xosrovun ölüm səhnələridir.

“Xosrov və Şirin”də əsasən qadın məhəbbətinin tərənnümü yer alır. Ancaq “Fərhad və Şirin”də isə hər şeyini fəda edən, özü üçün heç bir şey gözləməyən, fədakarlığı ilə seçilən Fərhad obrazı ilə qarşılaşırıq.

Hər iki sənətkar Nizamidən bəhrələnsələr də, tamam fərqli əsərlər yazaraq türk xalqları ədəbiyyatlarının zənginləşdirilməsində xüsusi xidmətləri olmuşdur. Fars dilində yazılan “Xosrov və Şirin” əsərini türkdilli xalqların öz doğma dillərində oxumaları o dövr üçün çox mühüm hadisə idi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Nüşabə Araslı. Nizami və Türk ədəbiyyatı. Bakı. Elm nəşriyyatı. 1980. 206 s.

2. Barbara Flemming. Fahrîs Husrev u Şîrin. Eine Türkische Dichtung Von 1367. Wiesbaden 1974. 487 page.

3. Алишер Навоий. Фарход ва Ширин. Стр 407. www.ziyouz.com кутубхонаси.

4. Əlişir Nəvai. Seçilmiş əsərləri. Bakı. “Öndər Nəşriyyat”. 2004. 423 səh.

5. Е.Э. Бертельс. Навои. // Е. Э. Бертельс. Избранные труды. 4 томах. IV т. Навои и Джами. Москва, изд. “Наука”. Главная Редакция Восточной лит. Стр 15-209

6. Həmid Araslı. // Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı. Azərbaycan Ədəbiyyatı tarixi və problemləri. Bakı. Gənclik. 1998. Səh. 660-675

IV. YOZUVCHI VA SHOIRLAR HAYOTI VA IJODI TARG'IBI VA TADQIQIGA OID MASALALALAR

AMAN MATJANIN YARADICILIQ ETÜDLƏRİ

Almaz Ülvi BİNNƏTOVA,
Filologiya elmləri doktoru, professor,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun
“Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi
əlaqələri” şöbəsinin müdiri, almazulvi1960@mail.ru

Açar sözlər: *Urgənc, Aman Matjan, Xarəzm ədəbi məktəbi, Əlişir Nəvai, poetika*

Kalit so'zlar: *Urganj, Omon Matjon, Xorazm adabiy maktabi, Alisher Navoiy, poetika*

Keywords: *Urgenj, Aman Matjan, Kharezmi literary school, Alishir Navai, poetics*

Ключевые слова: *Ургендж, Аман Матджан, харезмская литературная школа, Алишир Навои, поэтика.*

Xarəzm vilayəti Urgənc Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinin təşkilatçılığı ilə bu ilin aprelində baş tutan Aman Matjanın (1943-2020) həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş beynəlxalq elmi-nəzəri konfrans əslində el bayramı havasında idi. Üstəlik maraqlı və rəngarəng konfrans Proqramı tərtib edilmişdir. Hər kəsin əlində üstündə şairin rəsmi və “Aman Matjan-80” yazısı olan paket-çanta, içində şairin şeirlər və konfrans kitabları, qələm, qeyd-dəftər və s. kimi əşyalar məhz konfrans gününə məsuliyyətli hazırlığın və ciddiliyindən xəbər verirdi. Universitetin böyük zalına yığılan professor-müəllim heyəti, tələbələr, şeirsevər oxucu və dinləyicilər Xarəzmin əziz övladının xatirəsinə ehtiram olaraq bu günü çoxdan gözlədiklərini biruzə verməkdən çəkinmirdilər. İnsanların üzü gülür, könülləri şad idi. Zal başdan-başa dolmuşdu, hətta qapının ağzında insanlar ayaqüstə dayanıb məclisin başlamasını gözləyirdilər.

Konfransın Fəxri Rəyasət Heyətinə Urgənc Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinin dekani, filologiya elmləri doktoru, professor Dilşad bəy Qayıbov qonaqları səhnəyə dəvət etdi – Xarəzm təhsil idarəsinin rəis müavini, universitetin elmi işlər üzrə prorektor, Özbəkistan EA Dil, ədəbiyyat və folklor institutunun elmi katibi, dosent Rəhmətulla Barakayev, Əlişir Nəvai adına Ədəbiyyat Muzeyinin direktoru, professor Cabbar Eşənkul, Miqumi adına Kokand Dövlət Pedaqoji İnstitutunun filologiya fakültəsinin dekani, professor Ziba Qabilova və Almaz Ülvi.

Məclisin aparıcısı Dilşad bəy Qayıbov konfransın keçirilmə səbəbini və aktuallığı barədə giriş sözü dedi. Yuxarıda adlarını qeyd etdiyim qonaqları

konfrans iştirakçılarının diqqətinə yetirdi və məruzə etmək üçün ilk olaraq məni kürsüyə dəvət etdi, çox həyəcanlı idim. Aman Matjan haqqında, çox söz demək mümkün olsa da, məruzəçilərin çoxluğunu, üstəlik, tələbələrin şairin əsərləri əsasında tamaşa hazırladığını nəzərə alıb 10 dəqiqəlik məruzə etdim.

“Aman Matjan poetikası” mövzusunda mənə məruzəni şairin dillər əzbəri olan misraları ilə başladım:

Könlümün rəngini dil bilsə bəsimdir,

Mənim kimliyimi el bilsə bəsimdir.

Şair könlündən axan söz çeşməsinin ahəngini duyan, rəngini sezən, kimliyini dərk edən onun qədirlənən xalqı, dostları, tələbələri, universitetinizin şeirsevər professor-müəllim heyəti, tələbələri Aman Matjan adına bu gözəl məclis qurublar. Mənim bəxtimin bir ulduzu da, bu fürsəti yaxaladığı üçün bir daha nurlandı. Fərsətdən istifadə edib böyük şairin ana yurdunun tarixini bir dəfə də vərəqlədim.

Xarəzm anlayışı mənə Cəlaləddin Mənkəberdinin qəhrəmanlıq zirvəsindən başlayıb. Xarəzm – onun Urgənc paytaxtında ilk ziyarət məkanımız da səsi-sorağı hələ də Azərbaycanda səslənən, sevilən, adı tarix kitablarında keçən, ədəbiyyatında öyrənilən bu el, xalq, millət qəhrəmanını əzəmətli heykəli önündən keçdi. Xarəzm Oğuz şivəsi Azərbaycan şivəsinin əkiz qardaşıdır. Könlü qardaşı, qan qardaşı, dil qardaşıdır. Xarəzm söz dünyasının qəhrəmanı Aman Matjanın poeziya dünyasında bu doğmalığın ahənginə bir daha vəqif oldum.

Xarəzm bir zər kitab, zər içrə zər Gurlan ilə!

Xarəzm ümman kimi, necə gövhər Gurlan ilə!

Xarəzm bir günəş, göydə gəzər bir Gurlan ilə!

Xarəzm bəxtim quşu, uçar onda Gurlan ilə!

Gurlan şairin doğulduğu qışlağın adıdır. Onun vətən romantikası, vətən təşəbbələri bənzərsizdir.

Aman Matjan altmışıncılar ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsidir. Şairin milli düşüncəsi əslində qan yaddaşının milli özünüdərk poeziyasının 30-cu illər beyin qətləmlərinin nəsil kökü üzərində boy atan yaşıl budaqdır. 60-cılar ədəbiyyatı haqqında ilk anlamım belə olub ki, yalnız sovet ideologiyasının terrorunun bir az yumşalma dövrünə təsadüf edərək yaranıb. Amma bu ideologiyanın süqutundan sonra dünyanın qapıları təybatay açıldı və 60-cıların bir dünya ədəbi prosesi olması faktını gördük.

Aman Matjan da öz poetik düşüncəsi ilə Xarəzmin bəzən xoş, bəzən ağrılı, bəzən də qəhrəmanlıq nəvası ilə bu prosesdə özünə yer ala bilmişdir. Əslində bu fikrimlə dünya elm, mərifət, tarix meydanının Xarəzm torpağında boy atan ilk imza kimi qeyd etmək fikrində deyilik. Avesta, əl-Xarəzm, əl-Biruni, əl-Zamaxşari, Cəlaləddin Mənkəberdi, Pəhləvan Mahmud, Munis, Ağahi, Əvəz Otari kimi ad-soyadlar onun bənzərsiz tarixini özündə yaşadan, dünya elmlərini cahanda tanıdan,

qəbul edilən şəxsiyyətləri olub. Bu torpaqda İbn-Sinanın, Yusif Həmədaninin, Uveys Qaraninin, Kübrəvinin izləri vardır.

Burada olduğum 10 gün ərzində hər yerə iki dəfə ziyarət etdiyimi deyə bilərəm. Başda hörmətli alim dostumuz Dilşad bəy Qayıbov olmaqla filologiya fakültəsindəki həmkar dostlarım və Aman Matjan şeirləri vasitəsilə.

Xarəzm- özbəklər tacında bir dür

Bundadır məndəki bu yüksək qürur.

Və ya

Ey sirli diyar Xarəzm!

Ey nurlu şüar Xarəzm!

Neçə dəyişmiş tarixin

Səndə rəsmi var, Xarəzm!

Özbəkistan camalında

Sən nəqşi-nigar, Xarəzm!

Cahan mehrabında sözüüm:

Var Xarəzm, Var Xarəzm!

Belə dühaların adı keçən torpaqda Aman Matjan kimi fitrətən fazil bir şəxsin yetişməsinə adi hal kimi baxırıq. Sözdən ucaltdığı qalaya heyret kəsilməyə bilmirsən.

Xudadan qorxmayan adamdan qorxdum.

Şərhə ehtiyac yoxdur.

Aman Matjan şeirləri musiqilidir. Oxuduqca öz-özünə xoş, lirik bir nəva yaranır.

Bir-iki kəlmə də Aman Matjan yaradıcılığında Əlişir Nəvai “Xəmsə”sinə yazdığı bitiklər haqqında fikrimi bildirmək istəyirəm. Aman Matjan yaradıcılığı Nəvai məktəbi, Nəvai müdrikliyi, Nəvai kübar ədəbi irsindən rişələnmişdir. Nəvai haqqında yazdığı poetik bir tablo ilə fikrimi yekunlaşdırıram:

Bu ali fəzilətli adam kim?

Haradan düşdü bu nur!

Kim düşürdü onu gözümüzə

Ox-xay !

Bu gözəl rənglər nə?

Bu əvvəl tariximzdən xəbər!

Bu mədəniyyətimizin ayineyi-cahannaməsi,

Zaman oyunlarından, zülmət qaranlıqlarından,

Cəhalət divarlarından ötübən bizi tapdı!!!

NAVOIY SHE'RIYATI: ISHQ VA OSHIQLIK MATLABI

Asadov Maqsud Husenovich,
filologiya fanlari doktori, professor,
O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti

Annotatsiya. Mazkur maqolada buyuk mutafakkir shoir Alisher Navoiyning badiiy mahorati, xususan, lirik qahramon xarakterining yorqin jihatlari, ishq va oshiqlik talqini, obraz, tasvir va ma'no uyg'unligi atroflicha tahlil qilingan. Matn mazmuni, ifoda tarzi, so'z va uning obrazga aylanish tamoyillariga diqqat qaratilgan.

Аннотация. В данной статье мы рассмотрели художественное мастерство поэта Алишера Навои, уделив особое внимание ярким сторонам характера лирического героя и интерпретации любви, состояния влюбленного, а также образно-выразительной и смысловая гармония текста. Кроме того, проанализирован смысл текста, слов, способ выражения и принцип создания образов.

Annotation. In this article, we explore the artistic skill of the poet Alisher Navoi, especially focusing on the bright aspects of the lyrical hero's character and the interpretation of love and amorous, image, expression, and content harmony. There have been analyzed the meaning of the text, words, the way of expression, as well the principle of creating images.

Kalit so'zlar: Navoiy, ishq, oshiq, janr, badiiyat, lirik qahramon.

Ключевые слова: Навои, любовь, жанр, любовный, артистизм, лирический герой.

Key words: Navoi, love, genre, amorous, artistry, lyrical hero.

Ma'lumki, ishq tushunchasiz mumtoz adabiyotini, jumladan, buyuk mutafakkir shoir Alisher Navoiy ijodini ham sira tasavvur etib bo'lmaydi. Bu adabiyotda "ishq insonni ma'rifatga olib boradigan qudrat, uni moddiy asosdan poklovchi, xoli etuvchi muqaddas olov, solik vujudini kuydirib, ruhini musaffo etuvchi o't" [3, 43] timsoli sifatida talqin qilingan. Chunonchi, "Lison ut-tayr" dostonida bu haqiqat quyidagicha yoritilgan: *"Ishq barqi xonumonni kuydurur, Xonumon yo'qkim, jahonni kuydurur"* [1, 270]. Ishq oshiqlikka, oshiqlik esa tiriklik va yashash zavq-u sururini to'la his etib, hayot haqiqatlarini teran anglashga yo'l ochaveradi. Chinakam oshiq – Haq muhib-u muxlisi, ishq maslagidan o'zga maqsad-u matlabi bo'lmagan, qalb-u ruhiyatida – butun borlig'ida ma'shuqa yodi hukmronlik qiluvchi ma'naviy yetuklik egasidir. Shu bois, ulug' mutasavvif Ahmad Yassaviy hikmatlaridan birida tariqat yo'lidagi haqiqiy ishq toliblarni ana shunday oshiqlikka da'vat qilib, "Zohid bo'lma, obid bo'lma, oshiq bo'lg'il", deydi. Ammo ishqning moyasi qayda, oshiqlikning asosi nimada degan tabiiy savol tug'iladi? Biz

maqolamizning dastlabki qismida buyuk mutafakkir Alisher Navoiy “G‘aroyib us-sig‘ar” devonidagi lirik qahramonning oshiqlik tarixi xususida to‘xtalamiz.

Navoiy g‘azallarida, xususan, “G‘aroyib us-sig‘ar”da ishq va oshiqlik masalasi ko‘pincha qismat yoki taqdiri azal bilan bog‘lab talqin qilingan. Quyidagi baytda ham lirik qahramon o‘ziga ishq o‘tini o‘chirishga jur‘at topishini, chora axtarishini buyurgan “shayx”ga murojaat qilib, mana nima deydi:

O‘charga ishq o‘ti chora qil deding, ey shayx,

Bo‘lurmu qismatim o‘lg‘on balog‘a chora qilib?

(“G‘aroyib us-sig‘ar”, 85-g‘azal)

Bu o‘rinda “shayx” – haqiqiy muhabbatdan mahrum, uning mohiyatini to‘la anglashga qodir bo‘lmagan zohirparast obraz sifatida gavdalantirilgan. Lirik qahramon – oshiq esa “shayx”ning tamoman aksi: qalb hurriyati, ruh halovati, tiynat-u fitrat sofliğini faqatgina ishqdan topa olgan benuqson timsol. Oshiqlikda ranj-u mashaqqat – halovatga, g‘am-hasrat – shodlikka, g‘urbat-u g‘ariblik – shohlikka teppa-teng. Taqdir hukmi bo‘lgan “balog‘a” tadbir topish ishq bandasi – lirik qahramonning imkonidan xorij bir ishdir. Ma‘rifiy adabiyotda balo – Haqning qulini tanishi. Solik o‘zida mavjud bo‘lgan yaxshi amallarga sohib va sodiq bo‘lishi uchun unga yuborilgan sinov, azob-u ranj demak. Balo qulning Haqqa yaqinligini ham bildiradi. Hadisda aytilishicha, “Eng shiddatli balolarga duchor bo‘lganlar payg‘ambarlardir, so‘ngra valilar” [5, 92]. Yuqoridagi baytda balo so‘zi mana shunday ma‘nolarni ham ifoda etadi.

Taniqli adabiyotshunos A.Hayitmetovning yozishicha, “Navoiy lirikasida lirik qahramon, ya‘ni oshiq va shoir obrazini bir-biridan butunlay ajralgan holda tushunish aslo mumkin emas. Chunki lirik qahramonning qalbi shoir qalbidan harorat oladi, tafakkuri shoir tafakkuridan oziqlanadi. U yoki bu g‘azalning asosiy qahramoni shoirning o‘zi bo‘lganida, bunday asar ko‘pincha hayotiy mazmun kasb etadi” [3, 86]. Ishqiy mavzudagi she‘rlarda esa hayotiylik, haqqoniylik va ijtimoiy ruh ifodasi, ko‘pincha, talmeh san‘ati orqali yuzaga chiqadi. Jumladan, Farhodning Shiringa, Majnunning Layliga, Bahromning Diloromga, Sulaymonning Bilqisga bo‘lgan sof, samimiy muhabbatini ifodalash orqali oshiqning zavq-u shavqini, qalb kechinmalarini, ma‘naviy-ruhiy holatini teran anglash mumkin. Ammo ulug‘ shoir she‘riyatida, xususan, “G‘aroyib us-sig‘ar”da lirik qahramonining oshiqlik tarixi yana-da oldinroqdan, ya‘ni odamning paydo bo‘lishi yoki Odam atodan boshlanadi:

Odam o‘lmishmen, ishq ahli menga avlod erur,

Yo‘qsa yoshdin mencha kimning yuz sari atfoli bor.

(“G‘aroyib us-sig‘ar”, 176-g‘azal)

Mumtoz adabiyotda ishq – borliqning asosi, tiriklik mohiyati, insoniy kamolot yo‘lidir. Oshiq uchun yagona maqsad ham, aslida, ana shu – ishq. “Farhod va Shirin” dostonida Xusravning “Nedur senga olamda pesha” degan so‘rog‘iga

Farhod aniq va qat'iy qilib: "Ishq ichra majnunlig' hamisha" deb javob beradi. Darhaqiqat, Haq oshig'i uchun ishq vodiysida "majnunlik" – ulug' maqom. "Majnun"likning yana bir belgisi – ixtiyorsizlik. Tasavvufda ishqning 8 ta bosqichi borligi aytilib, so'nggi – sakkizinchi bosqichda oshiq o'z xohish-istaklaridan tamomila voz kechib, sevgilining xohish-istaklari bilan yashay boshlaydi. Darhaqiqat, oshiq qalbida sevgi, muhabbat va yor sog'inchi hamisha hukmron bo'ladi. Ammo ishq maqomiga ko'tarilgan oshiqning irodasi, butun borlig'i – ishqqa tobelikdir. Shu sababli, lirik qahramon:

Meni yozg'urmangiz qilsam sabuhiykim, azal subhi,

Chiqiptur ixtiyor ilgimdin-u ish ixtiyorimdin,

(*"G'aroyib us-sig'ar"*, 495-g'azal)

– deydi.

Irfoniy she'riyatda sabuhiy boda – ilohiy fayz, ma'rifat-u irfon zavqi, pok ishq timsoli. Subh esa qalbda vahdat nurining porlashidir. Rind, ya'ni oshiqning "azal subhida" "sabuhiy" qilishi qalbda ishq tug'yoni jo'sh urishini, oshqlikning dastlabki bosqichini tamsil etadi. "Ixtiyor"ning "ilig"dan "chiq"ishi-yu "ish"ning "ixtiyor" – xohish-istakdan begonaligi – oshiqning ishqqa foniyligini anglatadi. Chunki ixtiyor deganda o'z orzu-istaklari, o'y-kechinmalari – irodasidan butkul xalos bo'lib, oshiqning ma'shuqa xayoli bilan yashay boshlashi ham tushuniladi.

Buyuk shoir o'zining "G'aroyib us-sig'ar"dagi ilk g'azalida may, jom, mayi vahdat, zarf, sing'on safol kabi bir qator timsollarni qo'llagan. Taniqli olim N.Komilovga ko'ra "ushbu g'azal o'zidan keyin keladigan g'azallar uchun ma'lum ma'noda dasturiy xususiyatga ega". Ya'ni "mazkur g'azal ma'nolarini to'g'ri tushungan odam Navoiy devonlaridagi boshqa g'azallarni ham anglab yetishga kalit topadi". Chunki "unda ulug' shoir dunyoqarashining asosiy yo'nalishi aks etgan va u keyingi g'azallarda davom ettirilgan". Olimning izohlashicha, "g'azalda olamning ilohiy mohiyati va buni anglagan inson zavqi, shavqi, qalb sururi ifodalangan" [4, 14]. Darhaqiqat, Navoiy ijodiyotida qo'llangan may obrazi, uning mazmun-mohiyati ham, eng avvalo, mazkur g'azalda to'g'ri va aniq ochib berilgan:

Sen gumon qilg'ondin o'zga jom-u may mavjud erur,

Bilmayin nafy etma mayxona ahlin, zohido.

(*"G'aroyib us-sig'ar"*, 1-g'azal)

Mumtoz adabiyotda may, boda, sharob, jom, qadah hayotiy va ilohiy haqiqatlarni oshkor etuvchi o'ziga xos timsollardir. Shuningdek, ular ishq va oshqlikning turli darajalarini ham bildiradi. Masalan, may "ishqning g'alaboti", muhabbat shavqi ila "masti musrag'raq" bo'lishni anglatadi [5, 302]. Qadah esa ishq quyoshi porlagan toza, beg'ubor qalb timsoli. Shu sababli, quyidagi baytda lirik qahramon – oshiq ishq qadahidan ilohiy sharob ichish o'zi uchun qismati azal ekanini aytadi:

Qadah ichmak yozuq deb asr-u mardud etmagil, ey shayx,

Bu qism ersa azaldin, bejihatdur bizni yozg'urmoq.

(“*G‘aroyib us-sig‘ar*”, 316-g‘azal)

Tasavvufdagi vahdat yoki tavhid ta’limoti Qur’oni karimdagi “Alast-u bi-robbikum” – “Men sizning robbingiz emasmanmi”, so‘roviga asoslanishi ma’lum. Ya’ni “*A’rof*” surasida keltirilishicha, Tangrining “*men sizning Rabbingiz emasmanmi?*” – degan savoliga, ruhlar “*Rabbimizsan*” [*A’rof*:172], – deya javob qaytarishgan. Vahdat ul-vujud ta’limotiga ko‘ra, inson va umuman bashariyatning butun hayoti ana o‘sha ilohiy ahdni bajo aylash va “azaliy vatan”ga qaytish hodisasidan iborat. Professor I.Haqqulning yozishicha, vajdning oxirgi bosqichi “kamol va nihoya” mana shudir [7, 56]. Mumtoz adabiyotda “alast xamri”, “alast bazmi” kabi poetik birikmalar ham ko‘plab uchraydi. Bu orqali inson yaratilmasidan avval Olloh bilan ularning ruhlari orasida kechgan ana o‘sha ahdlashuvga ishora qilinadi. Navoiy she’riyatida oshiqlik tarixining ilk asosi, ma’naviy negizi, eng avvalo, mana shu – alast bazmi, alast mayi, alast jomi bilan bevosita bog‘liqdir. Masalan:

Meni usruk ko‘rubon jomim ushutma, ey shayx,

Kim, bu yanglig‘ meni mast etgan erur jomi alast.

(“*G‘aroyib us-sig‘ar*”, 77-g‘azal)

So‘fiy olim Ibn ul-Farid: “*Biz jonon jamoliga etmoq uchun ishq sharobini ichib, mast bo‘lganimizda uzum hanuz paydo bo‘lmagan edi*”, – deb mayning ana shu mazmunini nazarda tutgan. Mashhur ozarbayjon shoiri Imodiddin Nasimiy ham mana bu she’rida mayning yuqoridagi ma’nosiga ishora qiladi:

Bu dunyo ma‘mur o‘lmagan,

Musoga ham Tur o‘lmagan,

Bu obi angur o‘lmagan,

Man ishqijonon mastiyam [2, 151].

Demak, lirik qahramon – oshiqning nasibasi bo‘lgan ilohiy ishq sharobidan ichib, ishq qismatini boshidan kechirmog‘iga yagona sabab ham Ma’shuqi Azaldir. Shu sababli, ilk bora “azal subhi”da yuzlangan oshiqlik saodati uni to “abad shomi”ga qadar “mast”lik, ya’ni ma’naviy huzur holiga musharraf etaveradi:

Tong emas bo‘lsa Navoiy mast to shomi abad,

Kim, azal subhida bo‘lmish qismati jomi alast.

(“*G‘aroyib us-sig‘ar*”, 88-g‘azal)

“Jomi alast”dan ichilgan vahdat, ya’ni birlik, yagonalik mayi oshiqni pok ishq ichra mast-u mustag‘raq qilib, zavq va huzur maqomiga yuksaltiradi. Ya’ni, ma’rifat bosqichlaridan o‘tib, ishq zavq-u shavqini o‘zida teran his qila olgan chin oshiqqina haqiqiy kamolot sohibi bo‘la oladi.

Ko‘rinadiki, Navoiy she’riyatida, lirik qahramonning oshiqlik zavq-u shavqi, ma’naviy sururi, eng avvalo, inson va uning mohiyati, hayot va tiriklik asosini teran idrok qilishi bilan belgilanadi. Lirik qahramonning oshiqlik tarixini tekshirish esa

nafaqat ishq va uning o'ziga xos xususiyatlari, balki Navoiy ijodida o'z va o'zlik masalasi, fano va tavhid ta'limoti, qolaversa, buyuk shoir dunyoqarashining xarakterli jihatlarini kengroq tushunishga ham imkon ochadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami. 10 jildlik. 6-jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2011. – 784 b.
2. Imodiddin Nasimiy. Tanlangan asarlar // Ozarbayjon klassik adabiyoti kutubxonasi. 20 jildlik. 5-jild. – Boku, 1985. – 338 b.
3. Komilov N. Tasavvuf. – T.: Mavorounnahr-O'zbekiston, 2009. – 412 b.
4. Komilov N. Ma'nolar olamiga safar. – Toshkent: Tamaddun, 2012. 314 b.
15. Sajjodiy J. S. Farhangi mustalihoti urafoi mutasavvifa va shuaro. – Tehron, 1332 h. – 1762 b.
5. Uludog' S. Tasavvuf istilohlari lug'ati. – Istanbul, 1995. – 448 b.
6. Hayitmetov A. Navoiy lirikasi (to'ldirilgan va tuzatilgan ikkinchi nashr). – Toshkent: O'zbekiston, 2015. – 412 b.
7. Haqqul I. Navoiyga qaytish. 2-kitob. – Toshkent: Fan, 2011. – 216 b.

MAHMUD KOSHG'ARIY VA FOLKLOR

Jabbor ESHONQULOV,
filologiya fanlari doktori, professor,
O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi
Davlat adabiyot muzeyi direktori,

Annotatsiya. Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'otit turk” asari dunyo ilm fani uchun nihoyatda qimmatli manba hisoblanadi. Dunyoning ko'plab tillariga tarjima qilingan bu asar bizni XI asr turkiy tillarning holati, tarkibi, til qoidalari bilan tanishtiribgina qolmaydi, balki, XI asrga xos bo'lgan tafakkur evrilishlaridan xabardor etadi. “Devonu lug'otit turk” kabi asarlar o'z-o'zidan yaratilmaydi. Balki, xalqning ma'naviy kamolatidagi yuksalish, madaniy hayotdagi o'zgarishlar bilan chambarchas bog'liq. Zero, til hodisasi hamisha taraqqiyot bilan yonma-yon yuradi. Bu nodir manba tilshunoslar, tarixchilar, faylasuflar, adabiyotshunoslar tomonidan ko'p o'rganilgan. Biroq, folklorshunoslik nuqtayi nazaridan hali yetarli darajada tadqiq etilgan emas. Mazkur maqolada Mahmud Koshg'ariy merosining folklor materiallarini o'rganishdagi o'rni va ahamiyati haqida so'z yuritiladi.

Аннотация. Труд Махмуда Кашгари “Девону луготит тюрк” (Словарь тюркских наречий) является чрезвычайно ценным источником для мировой науки. Этот труд, переведенный на многие языки мира, не только знакомит нас с состоянием, терминами и языковыми правилами тюркских языков XI века, но и сообщает нам об эволюции мышления, характерной для XI века. Такие произведения, как “Девону луготит тюрк”, не создаются сами по себе.

Духовной зрелости народа тесно связано с изменениями в культурной жизни. Ведь явление языка всегда идет рука об руку с развитием. Этот редкий источник широко изучался лингвистами, историками, философами и литературоведами. Однако оно еще недостаточно исследовано с точки зрения фольклористики. В данной статье рассматривается роль и значение наследия Махмуда Кашгари в изучении фольклорных материалов.

Annotation. The book “Devonu lug‘otit turk” by Mahmud Koshgari is a very important resource for global science. This work, which has been translated into numerous languages throughout the world, not only gives us an overview of the position, makeup, and grammatical conventions of the Turkic languages of the eleventh century, but it also tells us about the intellectual development that was typical of that era. Pieces such as “Devonu lug‘otit turk” are not original. It's possible that there is a direct correlation between the changes in cultural life and the increase in spiritual maturity among people. After all, language development is inextricably linked to the phenomenon of language. Literary experts, linguists, historians, and philosophers have all explored this unique source in great detail. But from a folklore perspective, not enough research has been done on it yet. The function and significance of Mahmud Koshgari's legacy in the analysis of folklore sources are covered in this article.

Kalit so‘zlar: Devon lug‘otit turk, lug‘atshunoslik, atamalar, xalq og‘zaki ijodi namunalari, folklorshunoslik, ilmiy uslub, qiyosiy metod.

Ключевые слова: тюркский словарь, лексикология, термины, примеры фольклорных материалов, научный анализ, сравнительный метод.

Key words: Devonian Turkish dictionary, lexicology, terms, examples of folklore, folklore, scientific method, comparative method.

Buyuk olim Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asari nafqat tilshunoslik, balki, folklorshunoslik, adabiyotshunoslik, tarix, geografiya, etnografiya kabi fanlar uchun ham birdek ahamiyatli bo‘lgan qomusiy bir asardir. Shuning uchun ham bu asar turli soha mutaxassislari tomonidani tadqiq etib kelinadi.

Mutaxassislar “Devonu lug‘otit turk”ning Mahmud Koshg‘ariy dastxati bilan yozilgan to‘rtta nusxasi mavjud bo‘lganligini, biroq keyinchalik noma‘lum sabablarga ko‘ra yo‘qolganini aytishadi [5, b.9]. Bizning davrimizga yetib kelgan nusxasi Damashq shahrida ko‘chirilgan. Biroq, bu nusxa Mahmud Koshg‘ariy qo‘lyozmasi asosida tuzilganligi bilan ahamiyatlidir.

“Devonu lug‘otit turk” 638 sahifadan iborat bo‘lib, sakkiz kitobni tashkil etadi. Noshirlar asar mazmunidan kelib chiqib, uni uch qismga: muqaddima, asosiy matn va izohlarga bo‘lib chop etib kelishadi. Bu nodir manba tilshunoslar, tarixchilar, faylasuflar, adabiyotshunoslar tomonidan ko‘p o‘rganilgan. Biroq, folklorshunoslik nuqtayi nazaridan hali yetarli darajada tadqiq etilgan emas.

Koshg‘ariy merosi va folklor haqida gap ketganda quyidagi jihatlariga alohida to‘xtalib o‘tish zarur bo‘ladi.

1. Maqollar tarixini o‘rganishda “Devonu lug‘otit turk”ning o‘rni va ahamiyati.

Mahmud Koshg'ariy "Devon" tuzishga kirishar ekan, qanday buyuk va mashaqqatli ishga qo'l urganini yaxshi bilgan, aytish mumkinki, bunga juda katta bilim va puxta tayyorgarlik ko'rgan.

"Devonu lug'otit turk"ning so'zboshisida muallif shunday yozadi: "Men, turklar, turkmanlar, o'g'uzlar, yag'molar, qirg'izlarning shaharlari, qishloq, yaylovlarini ko'p kezib chiqdim, ularning eng go'zal so'zlari va hikmatlarini to'pladim, turli xil lug'at xususiyatlarini o'rganib, aniqlab chiqdim. Men bularni til bilmaganim uchun emas, balki bu tillarda har bir kichik farqlarni aniqlash uchun qildim" [4,22].

Yana bir o'rinda esa "Men iste'moldagi so'zlarni berdim, iste'moldan chiqqanlarni tashladim. Men tutgan tartib to'g'riroqdir", deb urg'ulaydi. Boshqacha aytganda, Mahmud Koshg'ariy o'z davrining jonli tilda ishlatiladigan so'zlarinigina "Devon"ga tanlab olib, ularga izoh va sharhlar bitar ekan, tilshunoslik borasida qomusiy bilimga egaligini namoyish eta olgan.

Ma'lumki, xalq jonli tilida maqollar muhim o'rin tutadi. Maqollar xalq og'zaki ijodining eng qadimiy va boy janrlaridan biri bo'lib, til, falsafa va badiiy ijodning o'ziga xos ifodasi sifatida yuzaga kelgan. Qadim davrlarda yuzaga kelib, bugungi kunda ham jonli hamda adabiy tilda ishlatilib, tilimizning ko'rki va nafosatini namoyish etib kelayotgan maqollarni o'rganishda Mahmud Koshg'ariy merosi ayricha ahamiyat kasb etadi.

Mahmud Koshg'ariy "Devonu lug'otit turk" asarida 300ga yaqin maqollarni keltirib o'tib, ularga izohlar beradi. Ularning aksariyati bugungi kunga kelib o'zgarishsiz holda yoxud biroz o'zgargan shaklda uchraydi. "Devonu lug'otit turk"da:

Alp yağida, alçaq čoğida. Ağiz yesä, köz uyaður.

Awçı neçä al bilsä, adığ ança yol bilir.

Ağılda oğlaq tuğsa, arıqda otı ünär.

Anuq otu tutsa, yoqqa sanmas.

A:lin arslan tutar, küçün uyuq tutmas.

Alimçi- arslan, berimçi-sičğan.

Ağduz bolsa, at ölmäs.

Ađın kiři nări nărisinmäs nări sanmas.

A:y tolun bolsa, eligin imlämäs.

Arpasız at aşumas, arqasız alp çerig siyumas.

Alp erig yawritma, iqlaç arqasın yağritma .

Açığlıg er şebük qarimas.

Azuqlıg/ aзіqlıg aruq armas.

Alplar birlä uruşma, beglär birlä turuşma.

Awçı neçä adığ ança yol bilir.

Alp çerigdä, bilgä tirigdä.

Ay tolun bolsa, eligin imlämäs.

Alim keç qalsa, adaqlanur.

At tegüzlüki ay bolmas.

Quş qanatın, er atın.

Ot tesä, ağız küymäs.
 Öđ keçar, kişi tuymas, yalıñgü qalmas.
 Ot tesä, ağız küymäs.
 Öđ keçar, kişi tuymas, yalıñgü qalmas.
 Ortaq erdän artuq almas.
 Ököz adaqı bolğınça, buağu başı bolsa yeg.
 Orı qopsa, oğuş aqlışur, yağı kelsä, imräm tebräşür.
 Oğlaq yiliksiz, oğlan biligsiz.
 Ot tütünsüz bolmas, yigit yazuqsuz.
 İm bilsä, er ölmäs.
 Tilkü öz inikä ürsä, uđuz bolur.
 Tay atatsa / atıtsa, at tınur, oğul erädsä, ata tınur.
 Eşiç ayur: túbüm altun. Qamıç aytur: men qaydamen.
 Egir bolsa, er ölmäs.
 Subuzğanda ev bolmas, toburğanda aw bolmas.
 Sundılaç işi ermäs örtkün tepmāk.
 Qarğa qazqa ötkünsa, butı sınur
 Yığač uçıña yel tegir, körklig kişika söz kelir.
 Qaz qopsa, ördök kölig igänür. [1, 6.22-200; 2, 6.120-210; 3, 57-90]

“Devonu lug‘otit turk”da keltirilgan maqollar tahlili shuni ko‘rsatadiki, maqollar jonli til bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ularda kechgan, kechayotgan va kelgusida kechishi, ya’ni takrorlanishi mumkin bo‘lgan voqealar haqida xalqning ko‘p yillik tajribasi asosida kelingan xulosa, hukmlari ifodalanadi. Ya’ni, maqollarda xalq o‘z tajribasi asosida bugun va erta haqida xulosa qiladi, o‘tmish tajribasining to‘g‘riligi bugun va ertaga qayta-qayta isbotlanishiga chuqur ishonch bo‘ladi, hamda maqollarda har uch zamon umumlashib ketadi va bu holat ifodada o‘z aksini topgan bo‘ladi.

Devonda keltirilgan birgina “Qaz qopsa, ördök kölig igänür” maqolini olib ko‘radigan bo‘lsak, maqolda g‘oz ko‘tarilsa, ko‘lni o‘rdak egallaydi, deyilmoqda. Ayni shu maqol xalq qo‘shiqlarida keladigan *“Eshigingda nelar bor? O‘rtak bilan g‘ozlar bor. O‘rdak o‘lib g‘ozi qolsin, do‘shmat ketib, do‘st qolsin”* misralarining mohiyatini anglashda yordam beradi. Chunki, xalq og‘zaki ijodida g‘oz yaxshi xabar, o‘rdak esa yomon xabarni anglatib keladi. Maqolda ham aynan yaxshi xabar bo‘lmagan joyda, uning o‘rnini yomon xabarlar egallashi aytilmoqda. Mahmud Koshg‘ariy keltirgan har bir maqol maqollar tarixini o‘rganishdangina emas, xalqimizga xos bo‘lgan poetik tafakkur tarixini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega.

1. Xalq qo‘shiqlari, ayniqsa, jumladan, qo‘shiqlarining tarixiy asoslarini o‘rganishda Mahmud Koshg‘ariy merosining o‘rni va ahamiyati.

So‘z san‘atining ilk noestetik ildizlarini biz jahonning barcha xalqlari folklori tarixida ko‘ramiz. Xalqning mifologik tafakkurdan poetik idrok qilishga o‘tishi va uning samarasi bo‘lgan bugungi ma’nodagi folklor merosi shunchalar murakkabki, uning ayrim namunalarida hozirgacha ibtidoiy jamoa tuzumi va undan keyingi ilk

madaniy bosqichlarning izlaridan to zamonaviy maishiy turmush va qarashlarning qayta-qayta poetik mushohada qilingan badiiy ifodalarigacha ko‘rish mumkin.

“Devonu lug‘oti-turk”da Alp Er Tungaga bag‘ishlangan marsiya, motam marosim qo‘shiqlari bilan bir qatorda mavsum marosim bilan bog‘liq qo‘shiq namunalari keltirilgan.

Ajdodlarimiz qish(kuz) va bahor(yoz)ni ezgulik va yovuzlik, yaxshilik va yomonlik, zulmat va yorug‘lik bilan bog‘liq holda jonli, antropomorfik qiyofada tasavvur qilishgan. Fasllar almashinuvi ana shu ikki kuchning kurashimunoazarasidan iborat bo‘lib, ularning qaysi biri g‘olib bo‘lsa, tabiatda o‘sha tantana qiladi, deb tushunilgan. “Devonu lug‘otit turk”ning bir qancha o‘rinlarida qish va yoz to‘qnashuv, kurashi haqida so‘z boradi:

Qish yoy bilan tūqushti,

Qish yoy bilan tūqushti,

Qingir kōzin boqishdi.

Tutushqali yoqishti,

Ötğalimat öğrashur.

Ma’nosi: *Qish yoz bilan to‘qnashdi,*

Biri-biriga yomon tikilishdi

Tutmoq uchun yaqinlashdi,

Har biri yengmoq uchun. [1,b182].

Qish va yoz to‘qnashuvida qish har qancha yozni yengishga harakat qilmasin, oxir oqibatda esa qish mag‘lub bo‘lib, yozga yengilganini ko‘ramiz. Ma’lumki, marosim shaklida kelayotgan an‘analar davrlar o‘tishi davomida marosim tizimidan uzilib san‘at ko‘rinishini olishi mumkin.

Bunday namunalar qo‘shiq janrining tarixini, badiiyatini o‘rganishda eng muhim manba vazifasini o‘taydi.

1. Folklorshunoslik atamalarining shakllanish tarixida “Devonu lug‘otit turk”da kelgan atamalar va ularga berilgan izohlarning o‘rni va ahamiyati.

“Devonu lug‘otit turk”dan xuddi boshqa sohalar kabi, bevosita xalq og‘zaki ijodiga taalluqli ko‘plab atamalar ham joy olganki, bu atamalar bugungi kun folklorshunosligi uchun nihoyatda muhim ahamiyatga ega.

Misol uchun birgina “**Caw**” so‘zi turli ma’nolarda keladi. **Caw** –maqol; **caw** – qissa; **caw** –hikoya; **caw** – risola.

Cawladi – Otalar so‘zini so‘zladi, hikmatli, dono gap aytdi [3, b.203].

Qoshug‘ – qo‘shiq, qasida [3, b.373]; **Alp**– botir, qahramon. **Alp jag‘ida, alcaq jag‘ida** [4, b.48]. **Er, eran** – er, erkak, botir, **atich** – bolalar yong‘oq o‘ynaydigan chuqur joy va hokazo.

2. Folklor namunalarining dialektik qatlamini o‘rganayotganda “Devonu lug‘otit turk”ning o‘rni va ahamiyati.

O‘zbek xalq og‘zaki ijodi namunalarida tilimizning dialektologiyasi, leksikologiyasiga oid juda ko‘p qimmatli so‘z va iboralar mavjud bo‘lib, ularning tilini o‘rganish nafaqat o‘zbek tili, balki umumturkiy til uchun ham muhim ahamiyatga ega. Zero, xalq og‘zaki ijodi tilining lug‘at boyligi qadimgi va hozirgi turkiy til tarkibini tashkil etadi. Shunday ekan xalq dostonlari, ertaklari, qo‘shiq va

boshqa turli janrlarining tili nafaqat folklorshunoslarimiz uchun, balki tilshunoslarimiz uchun ham muhim manba va tadqiqot obyekti bo'la oladi.

Folklor asarlarining tilini tadqiq qilari ekanmiz, biz unda hozirda iste'molda bo'lgan sheva va iste'molda bo'lmagan, arxaiik so'zlar bilan bir qatorda bugungi kunda qadimiy ma'nosi butkul o'zgargan yoki unutilgan so'zlarni ham uchratamiz.

O'zbek xalq dostonlarida eng ko'p uchraydigan epik formulalardan biri, bu *"Tog'lar aziz bo'lar qori bo'lmasa"* deya doimiy takrorlanib keluvchi misralardir. Bu misradagi *"aziz"* so'zi biz bilgan izohli lug'atlarda kelgan *"ulug'", "ezgu", "aziz", "mo'tabar"* ma'nolariga teskari, *"xor", "vayron", "xarob"* ma'nolarida kelmoqdaki, bu so'z ifodalab kelayotgan asl ma'noni bilishida Koshg'ariyning *"Devonu lug'oti-t-turk"*ga suyanishimizga to'g'ri keladi. *"Devonu lug'otit-t-turk"*da bu so'z *"asiz"* shaklida uchraydi.

O'z davrida alloma Fitrat ham bu so'zga e'tibor qaratib: *"Asiz" bizning bu kun "esiz" deganimiz so'zdir. "Devonu lug'oti-t-turk"da ko'rsatganiga ko'ra "yomon" demakdur"*, deb yozadi. Fitrat fikrida davom etib, bu so'z *"Qutadg'u bilig"* va *"Hibatu-l haqoyiq"*da ham *"ezgu"* so'ziga qarama-qarshi o'laroq kelishini urg'ulaydi.

Xulosa qilib aytganda, xalq og'zaki ijodi namunalari olis tarix bilan chambarchas bog'liq ekan, bu manbalar birinchi navbatda til hodisasidir. Shunday ekan, folklor namunalarining kelib chiqish tarixi, taraqqiyot bosqichlarini o'rganishda *"Devonu lug'oti-t-turk"* muhim ahamiyatga ega.

XI asrda yaratilgan bu yodgorlik tilshunos, tarixchi, etnograf, adabiyotshunoslar bilan bir qatorda folklorshunoslar uchun hamisha eng muhim va nodir manba bo'lib qolaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mahmud Koshg'ariy. Turkiy so'zlar devoni. (Devonu lug'otit turk). Tarjimon va nashrga tayyorlovchi: S.Mutallibov. Uch tomlik.

1-tom. – Toshkent: "Fan", 1960. –B.22-200.

2. Mahmud Koshg'ariy. Turkiy so'zlar devoni. (Devonu lug'otit turk). Tarjimon va nashrga tayyorlovchi: S.Mutallibov. Uch tomlik. 2-tom. – Toshkent: "Fan", 1960. – B.120-373.

3. Mahmud Koshg'ariy. Turkiy so'zlar devoni. (Devonu lug'otit turk) . Tarjimon va nashrga tayyorlovchi: S.Mutallibov. Uch tomlik. 3-tom. – Toshkent: "Fan", 1963. – B. 57-90.

4. Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk. 1 jild. Nashrga tayyorlovchilar Alibek Rustamov, Hamidulla Boltaboyev. 1-jild. –Toshkent: "Mumtoz so'z", 2016. – B.48.

5. Mahmud Koshg'ariyning *"Devonu lug'otit turk"*ga bag'ishlangan xalqaro ilmiy anjuman materiallari. – Toshkent: "Fan", 2018. –B.9.

6. Стеблева И.В. Жизнь и литература доисламских тюрков: историко культурный контекст древнетюркской литературы. – Москва: Вост.лит., 2007, –S.12.

7. Fitrat. Eng eski turk adabiyoti namunlari. – Toshkent: "Mumtoz so'z", 2008. –B.101.

SHUKUR XOLMIRZAYEVNING NASRIY ASARLARIDA OBRAZLAR TABIATI TAHLILI

**Hamidova Muhayyoxon Obidovna,
filologiya fanlari doktori, professor,
Namangan davlat universiteti**

Annotatsiya. Ushbu maqolada Shukur Xolmirzayevning hikoyalari va uning ijodi to‘g‘risida so‘z boradi. Shukur Xolmirzayev o‘n sakkiz yoshida adabiyotimiz olamiga shahdam odimlar bilan kirib kelgan yozuvchilarimizdan biri hisoblanadi. Yozuvchining ilk ijodiy asari hikoya janri bilan bevosita bog‘liq. Har qanday adabiy asar tahlili haqida gap borar ekan, adabiyotdan tashqari o‘sha adabiyot taraqqiyotiga hissa qo‘shgan yozuvchi shaxsini ham e‘tibordan soqit qilmasdan o‘rganishga chorlaydi. Uning har bir hikoyasi o‘ziga xos lingvistik jihatdan boyligi va sotsiologik ahamiyati bilan ajralib turadi.

Аннотация. В этой статье рассказывается о рассказах Шукура Холмирзаева и его творчестве. Шукур Холмирзаев в восемнадцать лет вошел в мир литературы вместе с шахдамом одимом. Раннее творческое творчество писателя напрямую связано с жанром рассказа. Говоря об анализе любого литературного произведения, помимо литературы, автор, создавший эту литературу, также призывает к изучению своей личности, не упуская из виду. Каждая из его историй отличается своим лингвистическим богатством и социологической значимостью.

Annotation. This article will talk about the stories of Shukur Kholmirzayev and his work. Shukur Kholmirzayevon is one of our writers who entered the world of our literature at the age of eight with shahdam Adim. The writer's first creative work is directly related to the genre of the story. When it comes to the analysis of any literary work, in addition to literature, the writer who created the same literature invites him to learn without losing sight of his personality. Each of his stories is distinguished by its unique linguistic richness and sociological significance.

Kalit so‘zlar: Shukur Xolmirzayev, badiiyat, janr, shaxs, sotsiolingvistika

Ключевые слова: Шукур Холмирзаев, баадият, жанр, личность, проза, социолингвистика

Key words: Shukur Kholmirzayev, badiyat, genre, personality, sociolinguistics

Shukur Xolmirzayev XX asr o‘zbek adabiyotining rivojlanishiga katta hissa qo‘shgan taniqli yozuvchi. U o‘zining yuksak badiiy mahorat bilan yaratilgan betakror nasri bilan o‘zbek xalqi ma‘naviyatining yuksalishida o‘ziga xos o‘ringa

ega. Shukur Xolmirzayev o'zbek hikoyachilik san'atini ustoz Abdulla Qahhordan keyin yangi, yuqori bosqichga ko'targan yozuvchilardan biridir. U o'ziga xos shaxsiy badiiy uslub sohibi sifatida taqlidchilikdan, biryoqlamalikdan, bayonchilikdan qochadi, so'zga xasis bo'lsa-da, fikrini o'quvchiga to'la va yorqin yetkazishga erishadi. Biroq ba'zan uning asarlari kitobxonda tugallanmagandek taassurot uyg'otadi. O'quvchi asar davomini kutadi. Qahramonlar portretini chizmaydi, asosiy e'tiborini xarakter yaratishga qaratgandek ko'rinadiki, bu o'quvchini o'ylashga, chuqur mulohaza qilishga majbur qiladi. Asar qahramonlari ustidan chiqarilgan hukm o'quvchi e'tiboriga havola etiladi. Har bir o'quvchi qanday asar o'qimasin o'qigan asar qahramonlarining taqdirini o'zi xohlaganidek bo'lishini istaydi. Adibning "Qariya" hikoyasida Qo'ziboy chol obrazi ruhiyati ifoda etilgan. Ushbu hikoya nomidan ham ma'lumki, u qahramon Qo'ziboy chol haqida.

Yozuvchining "Qariya" hikoyasida mahalliy kolorit zaminida milliy koloritning muhim bir necha qirralari aks etgan. Biz buni Qo'ziboy cholning o'y-kechinmalari, turmush urinishlari misolida ko'ramiz. Uning taqdiri bilan bog'langan voqealarda tasvirlangan boysunliklarning urf-odatlarini misolida o'zbek xalqiga xos bo'lgan milliy odatlar, an'analar o'z ifodasini topgan. Qo'ziboy chol umri davomida biror bir kasbning etagidan tutmagan inson. Fikrimizni asardan olingan quyidagi parcha misolida ham ko'rish mumkin: "Qo'ziboy cholning kasbi betayin. Bozor kunlarida jarchilik qiladi. Xususan, moli yo'qolgan kishilarga asqotadi: "O'zi ola buzoq, bir pochasi qora, ikki yashar! Kimki ushlagan bo'lsa yo ko'rgan bo'lsa, yo bog'lagan bo'lsa, o'ttiz so'm suyunchisi bor-ho-o!" deb baqira boshlaganda ovozi yetti mahalla nariga ketadi. Qo'ziboy chol ana shu ishi uchun mol egasidan cho'tal oladi. Biroq hozir bu kasbning omadi ketgan: rayon shaharga aylanayotgani uchun aholi ko'payib, yer tag'in torlik qilib, tomorqalarda mol saqlab bo'lmaydigan darajaga yetyapti. Shuning uchun molini yo'qotib, Qo'ziboy cholga murojaat qiladigan kishilar ham juda oz! Biroq besh olti yildan buyon Amudaryo yoqasiga yaqin ko'llar bo'yicha guruch yetishtirayotgan koreys o'rtoqlar bozorga serqatnov bo'lib qolishgan. Ular kuzda kelib yotib olishlari bilan toki qishni chiqarmay ketishmaydi. Shundoq bo'lgach, ular qo'shimcha dastyorlarga muhtoj: keltirilgan qop-qop guruchlarni tushirish kerak. Vaqti-bevaqt ularga choydan qarashib turish lozim. Ishning eng qiyin va "sermahsuli" qishga qoladi. Ayniqsa, sahar paytida bozordan baralla ko'rinib turuvchi tog'lardan shundoq izg'irin esadiki, toqat qilib bo'lmaydi. Shunda beva xotin "jon olov, jon er" deganidek, sotuvchi o'rtoqlarga kul paqirda keltirilgan lag'cha cho'g' ham asqotadi-da! Bu cho'g'ni ularga Qo'ziboy chol qilib beradi" [3;283]. Qo'ziboy cholga berilgan ushbu ta'rif uning komil insonligini ko'rsatadi. Bu tasvir orqali kitobxon kamtar, kamsuqum, shikasta, xokisor bir odamni ko'radi.

Urug‘-qabila tushunchasi turkiy qavmlar o‘rtasida qadimiy davrlardan boshlab shakllangan. Lekin hozirgi davrda ko‘pgina kishilar o‘zlarining qaysi urug‘ga mansub ekanliklarini ham unutishgan. “Qaysi urug‘dansiz?” degan savolga “o‘zbekman” deya qoladi. Ammo qaysi urug‘ga mansubligini anglab yetish otabobolar ruhiga, e‘tiqodiga, an‘analariga bo‘lgan sadoqatning ramzidir. Sh.Xolmirzayev o‘z hikoyalarida urug‘iga, uning qahramonona ishlariga e‘tiqod qo‘ygan kishilar obrazini tasvirlashga erishgan. Bu esa asardagi milliy ruhning kuchayishiga olib kelgan.

“Qariya” hikoyasida Qo‘ziboy chol mashhur paxtakor Shoymardon Qudratovni ta‘riflar ekan, uni “Sho‘rchidan bo‘ladi. Qo‘ng‘irotidan! Boysun Qo‘ng‘irotidan! Alpomishning urug‘i-da, baraka topsin...”, deb faxrlanadi. Chindan ham, qo‘ng‘irot – turkiylarning qadimiy urug‘laridan biri. Alpomish ham shu urug‘dan deb ko‘rsatilgani bizga doston orqali ma‘lum. Chol Shoymardon Qudratovni qo‘ng‘irot urug‘iga bog‘lash bilan uning bahodirligini ulug‘layapti, uning nasl-nasabi dovyurak, el-yurt ulug‘lagan qahramonlar shajarasiga bog‘lanishini eslatmoqda.

Demak, Qo‘ziboy chol timsolida urug‘i toza bo‘lgan elning farzandi pok niyatli, mehnatsevar, fidoyi bo‘ladi, degan haqiqat mavjud. Odam yoshi o‘tib, o‘limi yaqinlashgani sari o‘limligini, ya‘ni vafot etganidan so‘ng dafn marosimlarida kerak bo‘ladigan narsa-buyumlarni va sarf-xarajatlarni tayyorlab qo‘yishga harakat qiladi. Bunday milliy urf-odatlarining aniq tasvirini Qo‘ziboy chol taqdirida ko‘ramiz. Chol farzand ko‘rmagan. Xotini ham olamdan o‘tgan. Chol xotinidan qolgan bir narsani yodgorlik sifatida asrab-avaylab yuradi: “Uchiga paxta qo‘shib o‘rilgan qubballi jamalagi bilan kiygichi hamon qariyaning uyida, tokchada ...”[3;285]

Bu parchada milliy koloritni ochadigan detal tasviri berilgan. Qubballi jamalakka paxta qo‘shib o‘rish ham o‘zbek ayollariga xos milliy odatlardan biridir. Qo‘ziboy cholning ayoli qazo qilib, o‘zi yolg‘iz qolganidan so‘ng o‘limligini tayinli bir kishiga topshirishga ahd qiladi va Qobil qassobga beradi. Hikoyada Qo‘ziboy chol timsolida soddadil, o‘zining halol mehnati bilan kun kechirgan, diyonatli qishloq kishilarining umumlashma obrazi yaratilgan. Yozuvchi bu obrazning jonli va ishonarli chiqishini ta‘minlash maqsadida ko‘plab Qo‘ziboylarga xos xususiyatlarni yig‘ib, uning koloritli tasvirini berishiga erishgan.

Jarchi chol ishongan do‘sti terisiga somon tiqqanini bilmaydi: “Qassob Qo‘ziboy cholning pulini o‘shandayoq ishlatib yuborgan va bu odamning hech kimi yo‘qligi, o‘zi xudojo‘y hamda urush-janjaldan nari yurishini bilgani uchun o‘shandayoq quvonib: “Bu o‘zimniki bo‘ldi”, deb qo‘ygan edi”.[2;234]

Qassob omonatga xiyonat qilgani yetmaganday, bozorqo‘m, militsiya xodimi oldida jarchini tuhmatchilikda ayblaydi va qutulib qoladi. Bor-yo‘g‘idan ayrilib, rastaga chiqib olgan “Qo‘ziboy chol ko‘zidan shashqator yosh oqizib, atrofga xira ovozda jar solib, qassob do‘stining xiyonatini aytadi.

Asarning badiiy yuksakligi ham shundaki, yozuvchi birgina shu voqea asnosida, ya’ni o‘limlikka deb berilgan pul orqali ikki xil qiyofani tasvirlaydi.

“Qariya” boshdan-oyoq tarang tortilgan ipday chuqur drammatizmga ega hikoya. Hikoyada ijtimoiy hayot fojiasi – ma’naviy buzilish, o‘zgalar haqidan qo‘rqmaslik ochiq tasvirlangan: dunyo moliga bo‘lgan hirs ikki do‘stni bir-biridan ayiradi. Yozuvchining mahorati ham shundaki, u hayotning mana shunday ziddiyatli bir qirrasini siz-u bizga mohirona ko‘rsatib bergan. Ha, Qobil qassob Qo‘ziboy cholning ming yillik qadrdoni edi. U mana shu imtiyoziga ko‘ra ham do‘stining omonatini oldi, ammo yolg‘on gapirdi, va’dasining ustidan chiqmadi, omonatga xiyonat qiladi.

Qo‘ziboy chol yolg‘iz, ammo xudbin emas. U – hojatbaror, xokisor inson. Lekin birovga minnat qilmaydi. Uning hayotdan hech qanday tama va da’vosi yo‘q. Hikoyani o‘qigan odamda Qo‘ziboy chol nega o‘lolmaydi, degan savol tug‘ilishi tabiiy. U endi pulga achinayotgani yo‘q. U nomusi, g‘ururi bor odam. Uning oriyati qo‘ziydi, tuhmatda, badnom bo‘lib o‘lishni istamaydi. Yozuvchi kitobxonni ezgulikka, bir yorug‘ nurga ishontirish, tortish maqsadida ham cholni oyoqqa qo‘yadi. Chunki Qo‘ziboy chol poklik, yaxshilik ramzi edi.

Shukur Xolmirzayev bugungi kun o‘zbek adabiyotining o‘ziga xos uslubga ega bo‘lgan ijodkoridir. Uning hikoyalaridagi qahramonlar ma’naviy olamining rang-barangligi bilan ajralib turadi. Qahramonlarining xarakterlarida o‘zbekona jihatlar umuminsoniylik darajasiga ko‘tarilganligi bilan tahsinga loyiqdir. Shukur Xolmirzayev bu xislatlarni ustalik bilan o‘z qahramonlari ma’naviy olamida tasvirlar ekan, albatta, bu yozuvchining mahorati, qolaversa XX asr o‘zbek adabiyotining katta yutug‘i hamdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Karimov N., Mamajonov S., Nazarov B. va boshq. XX asr o‘zbek adabiyoti tarixi: Un-tlar va ped.in-tlari bakalavr ixtisosini oluvchilar uchun darslik. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 1999.-544 b.

2. Toshboyev O. Abadiy zamondosh. Shukur Xolmirzayev hayoti va ijodiy faoliyatidan lavhalar. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2018. – 480 b.

3. Xolmirzayev Sh. Tanlangan asarlar: III jildlik. 1-jild: Hikoyalar. – Toshkent: “Sharq”, 2003.-448 b.

ZALILIY VA AMIRIY

Qobilova Zeboxon Bakirovna,
filologiya fanlari doktori, professor,
Qo‘qon davlat pedagogika instituti
Qobilova E‘zoxon Bakirovna,
dotsent,
Qo‘qon davlat pedagogika instituti

Annotatsiya. Mazkur maqolada adabiy ta’sir masalasi haqida so‘z boradi. Umarxon Amiriyning uyg‘ur shoiri Zaliliy g‘azaliga bog‘lagan muxammasi tahlil qilinadi. .

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос литературного влияния. Анализируется проблема Умархана Амири, связанная с газелью уйгурского поэта Залили.

Annotation. This article deals with the issue of literary influence. Umarmhan Amiri's problem related to the ghazal of the Uyghur poet Zalili is analyzed.

Kalit so‘zlar: g‘azal, muxammas, adabiy ta’sir, poetika, obraz, vazn, qofiya

Ключевые слова: газель, мухаммес, литературное влияние, поэтика, образ, вес, рифма.

Key word: ghazal, mukhammas, literary influence, poetics, image, weight, rhyme.

XVIII asr uyg‘ur adabiyotining taniqli namoyandasi, “juda kuchli va xushohang turkiy she’rlar” [1:82] yozgan Muhammad Siddiq Zaliliy o‘zbek xalqi orasida ham mashhur bo‘lib, Nodira, Amiriy, Qoriy kabi shoirlar uning g‘azallariga muxammaslar bog‘laganlar [1:86]. Zaliliy mumtoz Sharq she’riyatining muxlisi bo‘lgan, ilm-fanga chuqur muhabbat bilan qaragan. U faqatgina shoir emas, balki e’tirof etilgan olim edi. Shoir ijodiy merosining keng qamrovli ekani va yuksak badiiy saviyasi ham buning dalilidir. Sharq adabiyotiga xos an’anaviy ramz va timsollarga yangicha yondashuv, xalq ijodiyoti imkoniyatlaridan foydalanib, poetik kashfiyotlar qilish, “bilimlar uchligi” – aruz, qofiya va badiiy san’atlar vositasida fikrning ohorli va jozibador bo‘lishini ta’minlash Muhammad Siddiq Zaliliy badiiy mahoratining asosini tashkil etadi [2:7]. Shuning uchun ham, Amiriy Zaliliyning “Falak piyolasidin sharbati shuhud yetar” va “Yuzungni ko‘rgoch, ey gul’uzorim, yuz fig‘onim bor” misralari bilan boshlanadigan ikki g‘azaliga muxammas qilgan. Adabiyotshunos Vadud Mahmud Amiriyning Zaliliy g‘azali (“Falak piyolasidin sharbati shuhud yetar” misrasi bilan boshlanuvchi g‘azali)ga bog‘lagan muxammasi tahlili orqali Amiriyga juda yuksak baho beradi [3:90]. U “Bu kungi she’rlarimiz va san’atkorlarimiz” maqolasida she’r texnikasi, bayon tarzi, til, vazn, umuman, badiiy ijodda shakl va mazmun masalasini yoritir ekan, Amerika yozuvchisi Edgar Poning

“Qarg‘a” nomli dostoni bilan Amiriy muxammasini qiyoslaydi. Ikki asar qiyosi orqali Amiriyning mazkur muxammasi mavzusi tasavvufiy bo‘lib, uning oliy nuqtasi umumiy ruhga birlashish ekanligi, go‘zallik orqali ta’sir ko‘rsatish qonuniga g‘arb yozuvchisi emas, balki Amiriy ko‘proq amal qilganligini ko‘rsatadi. Va, Edgar Po “go‘zal bir xotunning o‘limi” xasrati haqida yozgan bo‘lsa, “Umarxonning xasrati koinotning umumiy ruhiga quyilish xasratidir”, deydi. Amiriy tanlagan mavzuni buyuk mavzu sifatida baholaydi va uning tasavvuf falsafasini chuqur egallagan shoir sifatida “saharning nasimi, udning sururi, oying nuri, yulduzlarning so‘zlari, kechaning qorong‘uligi unga gapirishini, ularning so‘zlarini sezishini, ruhlari bilan sirlashishini[3:89] aytadi. So‘ngra, mazkur mavzuga munosib shakl sifatida muxammas janri tanlanganini dalillaydi: muxammas “...band-bandg‘a ajralg‘on va har qayg‘usida bir-birovig‘a aloqador, faqat ayri-ayri mavzular ishlataturg‘on, ya’ni butun fikrlar berilib, tugatib bir-birovidagi robitalari mahkam bog‘lab borish uchun eng mukammal shakldir. So‘zlarning terilishi, kalimalarning ohangdorligi, harflarning sado beraturg‘on, titrayturganlarininng olinishi ko‘rsatadirk, Umarxon haqiqiy bir san’atkordir”[3:90].

Darhaqiqat, mazkur muxammas bilan tanishish Vadud Mahmudning qanchalar haq ekanligini ko‘rsatadi:

*Fig‘onki, g‘aflat ila naqdi umr bo‘ldi habo,
Habib ravzasig‘a yetmadim chu bodi sabo,
Amir, erdim agarchi muhibbi oli abo,
Nasiba bu jarohat, Zaliliy, vo ajabo,
Muhammadiyah edimu, sharbatu juhud yetar[1:411].*

Amiriy salafining na’t-g‘azaliga bog‘lagan taxmisida haj ziyoratining o‘ziga armon bo‘lib qolganini hasrat bilan bayon etadi: “Ming afsuski, umr davlati g‘aflat bilan behuda sohib-sovrildi. Tong yeli kabi Habib (Habib – 1) do‘st; 2) mahbuba; 3) Muhammad alayhissalomning laqabi: Ollohning do‘sti) mozarini ziyorat qilish nasib etmadi. Holbuki, men Amir Payg‘ambar xonadonining (Oli abo – Muhammad payg‘ambar xonadoni: Muhammadning o‘zi, kuyov Ali, qizi Fotima, nabiralari Hasan va Husayn) do‘sti edim. Ey Zaliliy qismatning ishini qarangki, men Muhammadiyah bo‘lganim holda menga juhud sharbatini tutyapti”.

Ikkinchi muxammas esa ishqiy mazmunda bo‘lib, Amiriy tomonidan qo‘shilgan misralar Zaliliy g‘azalida ilgari surilgan fikrning asosi va sharhi bo‘lib keladi:

Qadam urgan muhabbat ko‘yig‘a afsona bo‘lmasmu?!
Parilar birla suhbat aylagan devona bo‘lmasmu?!
G‘ami yor istagan ag‘yordin begona bo‘lmasmu?!
Junun shahri sarosar oqibat vayrona bo‘lmasmu?!

Ko‘zum yoshi chu daryo – har taraf obi ravonim bor [1:412].

Amiriy taxmislarini ko‘zdan kechirish shundan dalolat beradiki, ulardagi asos qilib olinayotgan g‘azalga yangi ijodkorning qalb qo‘ri omuxta bo‘ladi, qandaydir yangi so‘z aytiladi, unga san‘atlar, til unsurlari qo‘shiladi. An‘anaviy mazmun fikrat qalamining nuri bilan yanada sayqal topib, yangicha mulohazalar, o‘ziga xos mushohadalar zamirida kuchli ta’sirchanlik kasb etib boradi. Bugina emas, an‘anaviy tashbehlar, hatto badiiy asar tiliga tegishli unsurlargacha Amiriyga xos ijod chiziqlari kuzatiladi. U taxmislar tilining purma‘no bo‘lishiga, chiroyli tashbeh, sifatlash, istiora kabi badiiy san‘atlarni istifoda etib, o‘quvchiga maqbul va manzur etishga harakat qilgan. Ustozlar she‘riyatining zamirida yashirin yotgan sirlarni ilg‘ay bilgan, shu sirlar ta’siridan zavqlangan, yangidan-yangi badiiy ifodalar yaratishga uringan. Amiriy biror shoir g‘azaliga taxmis bog‘laganda g‘azal qofiyasi va uning tuzilishiga e’tibor qilish bilan birga, g‘azalning ruhiga, unda yaratilgan timsollarning ma’naviy mazmuniga e’tibor bergan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Qayumov P. Tazkirayi Qayyumiy. Uch kitobdan iborat. 1-kitob. – Toshkent, 1998. – B. 82.
2. Qurbon T. Zaliliy hayoti va ijodiy merosi: manbalari, matniy tadqiqi. Filol., fan., nomz., ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. – Toshkent, 2008.
3. Mahmud V. Bu kungi she‘rlarimiz va san‘atkorlarimiz / Tanlangan asarlar. – Toshkent: “Ma’naviyat”, 2007.

MUHAMMAD RIZO OGAGHIYNING MA’RIFIY-TARBIYAVIY QARASHLARI

**Salayeva Muhabbat Saburovna,
pedagogika fanlari doktori, professor,
Urganch davlat universiteti
Abdurahmonova Laylo,
talaba,
Urganch davlat universiteti,**

Annotatsiya. Ushbu maqolada Muhammad Rizo Ogahiyning ma’rifiy-tarbiyaviy qarashlarida inson kamoloti yo‘lidagi ba’zi axloqiy xislatlar hamda ijtimoiy hayot inikosi bo‘lgan san‘atning mohiyati va vazifasi masalasi nafosat tarbiyasi haqida fikr yuritiladi.

Аннотация. В данной статье рассматриваются некоторые моральные качества на пути к человеческому совершенству, а также сущность и

проблема искусства, являющегося отражением общественной жизни, о воспитании утонченности в просветительских и воспитательных взглядах Мухаммада Риза Агахи.

Annotation. This article examines some of the moral qualities in the educational views of Muhammad Riza Aghahi on the path to human perfection, as well as the question of the nature and purpose of art, which is the idea of public life.

Kalit soʻzlar: pedagogik fikr, maʼrifiy, tarbiyaviy, inson kamoloti, axloqiy xislatlar, insoniylik, sanʼat, kuy, qoʻshiq, ruhiyat, nafosat tarbiyasi.

Ключевые слова: педагогическая мысль, воспитательное, человеческое совершенство, нравственные качества, человечность, искусство, мелодия, песня, духовность, эстетическое воспитание.

Keywords: pedagogical thought, educational, educational, human improvement, moral qualities, humanity, art, melody, song, spirituality, education of refinement.

Ogahiy jahon adabiyoti, madaniyatining nodir durdonalari sanalgan 20 dan ortiq asarlarni oʻzbek tiliga oʻgirib tarjimashunoslik maktabini yaratdi. Muhammad Rizo Ogahiy (1809-1874) oʻzining yuksak isteʼdodi, sermahsul ijodi bilan zabardast olim, hassos shoir, mohir tajimon sifatida mashhurdir. U “Taʼvizul oshiqin” (“Oshiqlar tumori”) devonini, beshta tarixiy asar: “Riyoʻz ud-davla” (“Davlat ishlari”), “Zubdat ut-tavorix” (“Tarixlar qaymogʻi”), “Jomeʼ ul-voqeoti sultoniyy” (“Sultonlar voqealariga doir”), “Gulshani davlat”, “Shohidi iqbol”ni tartib etdi. Bundan tashqari Ogahiy falsafiy, axloqiy-taʼlimiy mazmundagi “Qobusnoma”, Sharqda mashhur olimlardan Muhammad Vorisning “Zubdat ul-hikoyat”, Mahmud binni Shayx Ali binni Imomiddin Gʻijduvoniyyning “Miftoh ut tolibin” asarlarini fors tilidan oʻzbek tiliga tarjima qilgan.

Koʻramizki, Ogahiy oʻzi yaratgan va tarjima qilgan asarlari bilan xalqimizning ilm-maʼrifatini oshirishga va ijtimoiy pedagogik fikr taraqqiyotiga salmoqli hissa qoʻshgan. Ogahiy ijodining asosini tashkil etuvchi chuqur falsafiylik va xalqchilik, dunyosevarlik va insonparvarlik, odamiylik, maʼrifatparvarlik va yuksak odob-axloq tashviqi, har jihatdan kamolotga erishgan inson va uning jamiyatda tutgan oʻrni oʻziga xos falsafiy-axloqiy tarzda talqin etiladi:

Bu gulshan sayrini etsang, bosma gustohona tufroqni,

Ki, gar gom ostida bor paykari ozoda madfundur.

Ogahiy adabiy-ilmiy merosining “shoh misralari” boʻlgan bu bayt Alisher Navoiyning turmush falsafasini ifoda etgan “Shoh va gado” hikoyasini, V.Shekspirning Gamlet tilidan moʻzoriston sahnasida inson taqdiri haqida bayon qilgan fikrlarini, Umar Hayyom va Pahlavon Mahmudning “koʻza, kulol va uning loyi” toʻgʻrisidagi falsafiy mushohadalarini esga tushiradigan chuqur falsafiy va insonparvarlik gʻoyalari bilan uygʻun ekanligini alohida qayd etmogʻimiz lozim.

Ogahiy zamonasining yetuk kishisi sifatida insonda asliy-ilohiy jihat borligi va u o'z haqiqatini bilib olishga qodir ekanligini ta'kidlaydi.

Muhammad Rizo Ogahiy o'tmish olimlarining ta'lim-tarbiya to'grisidagi fikrlaridan foydalangan holda va o'z tajribasiga tayanib, ijtimoiy-siyosiy va pedagogik masalalarni hal etishga harakat qiladi. Ogahiy ta'lim-tarbiya to'g'risida fikr yuritarkan, "Inson ijtimoiy mavjudot ekanligi, u faqat jamiyatda, jamoada, ijtimoiy munosabatlar natijasida tarbiya topishini alohida uqtiradi [3.26]. Ogahiy musiqa nazariyasi bo'yicha maxsus risola yozmagan bo'lsada, har qanday hofiz va musiqa chalg'uvchining asosiy vazifasi kishilarga estetik zavq bagishlamoq, ularning ko'nglini olmoq, kuy va qo'shiq bilan darddan xalos qilmoq deb tushundi:

Mutribbo, sozingni ovozing bila,

Ayla soz-u, ayla soz-u, ayla soz-u...

Ogahiy ota-onalarga qarata, bola insoniy fazilatlarni ta'lim-tarbiya jarayonida egallashi mumkinligini alohida uqtiradi:

Kichiklikda adl aylamak irtiqob,

Bil osor izzu jalolatdurur. [2.267]

Ogahiy bu fikrni rivojlantirib, bolani yoshi o'sa borgan sari, organlari mustahkamlanadi va umumiy hamda murakkab narsalarni bilishga intila boradi, narsa va hodisalarni, yaxshilik va yomonlikni bir-biridan ajratadigan bo'ladi, umumiy narsalarni bila borishi bilan uning aqli takomillashadi, onggi esa o'sa boshlaydi, degan xulosaga keladi.

Ogahiy ilm olishni yoshlarning ma'naviyatini yuksaltiruvchi vosita deb hisoblaydi: "Kasbi ilm etsa, netong aftol ustod olida" [2.269]

Ogahiy uqtiradiki, ilmli kishi hech qachon o'zini boshqalardan ustun qo'ymasligi lozim. Uningcha, kamtarlik va ba'manilik, donolikning belgisidir:

Ilm ichra kamoloti ul haddga yetubdurkim,

So'z aqidasi fikrining tirnog'i bila aldur. [2.269]

Ogahiy bolalar dunyoqarashining shakllanishida va ma'naviy dunyosining boyishida kitob muhim vosita ekanligini ta'kidlaydi, yoshlarni kitob ko'p mutoala qilishga chaqiradi. Uningcha, ma'noli kitoblar bolaning ma'naviy dunyosini boyitibgina qolmasdan, uning balog'atga yetishida ham tarbiya vositasidir.

Muratib ayla xun mazmun kitobi,

Balog'at parvari, hikmat maoni... [2 268]

Bas kishikim, oqil-u donodurur,

Faxm-u xirad birla tavonodurur. [2.268]

Ogahiy bolaning umumiy tushunchalarining mohiyatini bilishi faqat aqlining paydo bo'lishi bilan ro'y beradi, deb ta'kidlar ekan, sezgi va aql orqali tashqi dunyoni va ijtimoiy hodisalarni bilishi mumkinligini alohida ta'kidlaydi:

Aql ila farosatkim inson sharafi ondin,

Sha'nida oning go'yo bir oyati manzildur. [2.269]

Shu bois ham Ogahiy ota-onalarni bolaning aqliy tarbiyasiga alohida e'tibor berishini uqtirib, shunday deydi:

Bad tiynat ulus bum kibi shumdurur,
Tarbiyat angakim etsa mazmundurur.
Zaqqum niholi ichsa gar obi hayot,
Oxir berajak mevasi zaqqumdurur. [2.280]

Demak, bolaning qanday tarbiya olganligi uning xatti-harakatiga, fe'l-atvoriga bog'liqdir. Shu bois ham bola yaramas odatlarga o'rganmasligi uchun badxulq odamlardan ibrat olmasligi, ular bilan hamsuhbat bo'lmasligi darkor. Bola kamtar va dono kishilar bilan hamsuhbat bo'lib, ulardan salomlashish va xushmuomalik qoidalarini va kattalarni, ota-onani izzat-hurmat qilishni, kamtarlik va kamso'zlash odobini, rost gapirishni, o'rganishi kerak.

So'ziga boq agar bilmak tilarsan kimsa ahvolin,
Ki, asrori nihoni suratiga keldi mashar so'z. [1.226]
Tahsin umidin so'zda har nodondin etma, Ogahiy,
So'z qadrini bilmakni qil shohi suxandondin tama'. [1.268]

Ogahiy ota-onaning bolani tarbiyasidagi, burchiga to'xtalib, ularning ikkovi ham farzand kamolatiga ma'suldir, deydi. Ogahiyning fikricha, ota-bolaning ilm-ma'rifat va kasb-hunar egallashiga ma'sul bo'lsa-da, baribir tarbiya masalasida onaning xizmatlari beqiyosdir:

Gar gulshanda ano bo'lsa, guli sarv ato,
San kibi tug'magusi sarv gulandom o'g'il. [1.348]

Demak, ota-ona bolaning barkamol inson bo'lib o'sishi uchun sharqona odob-axloq qoidalarini butun vujudiga singdirishi lozim:

Ey ko'ngul, gar xurram o'lmoq istasang, bo'l hoksor,
Kim, ko'karmak mumkin ermas yerga tushmay donadin.
Oqil ersang, naqdi umring qilmog'il behuda sarf,
Kim, bu ish ermas munosib hech bir farzonadin.
Keldi asbobi jahon avsofi g'aflat mujibi,
Ne uchunkim uyqu xosil bolg'usi afsonadin
Sidq-u ixlos o'lsa kimda jam' o'lur xosil murod,
Kim, tug'or mundoq o'g'ul andoq ato-u onadin. [2.9.]

Ogahiy ota-onalar va murabbiylarga boladagi tug'ma qobiliyatni o'z vaqtida payqab, uni rivojlantirish kerakligini uqtiradi:

Yigitlik vaqti-yu fasli bahor-u, aysh chog'idur,
Bu mavsumda qudurat bazmima yetkurma, ey nosix. [2.147]
Har kimki toat fursatni qo'ldin berur g'aflat bila,
Bo'lmas ikki olam aro bir dam taxassurdin xalos.

Anglab g‘animat vaqtni, sa’y et ishning itmomiga,
Kim, daxr avzoi emas hargiz tahayyurdin xalos. [2.249]
Voqif ul o‘tkarmag‘il behuda umringkim, oning.
Bir kuniga bo‘lmog‘oy dunyo vamofixo evaz. [1.252]

Ogahiy inson aqlining kuch-qudratini yuksak baholar ekan, shaxsning xulqi va xatti-harakati va odob-axloqini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega, deydi. Shu bois ham Ogahiy aqliy tarbiyaga alohida e’tibor beradi-ki, bu bolaning barkamol inson bo‘lib yetishishida namoyon bo‘ladi.

Muhammad Rizo Ogahiyning ma’rifiy-didaktik qarashlarini tahlil qilib, shunday xulosaga kelishimiz mumkin:

1. Ogahiy yashagan va ijod etgan feodal xonlik jamiyatida ijtimoiy hayotning og‘ir bo‘lishidan qat’iy nazar, mutafakkir o‘sha davr uchun madaniyatli va ilmi barkamol kishilarni tarbiyalab yetishtirishni asosiy maqsad qilib qo‘yadi, shu bois xonni va uning tevarak-atrofidagi kishilarni mulohazali, ilmi, dono bo‘lishga chaqiradi.

2. Ogahiyning fikricha, barcha ijtimoiy illatlar va tengsizliklarni asosida jaholat, ya’ni ilmsizlik yotadi. Ilm-ma’rifat mamlakat obodonchiligi va shaxs kamolotining muhim vositasidir.

3. Ogahiy pedagogikaning asosiy masalalarini bayon etishda kitob bilim manbayi ekanligini alohida ta’kidlaydi. U ustoz va o‘quvchining maqsadi sari birligini kitob mutolaa qilishda deb tushunadi, kitob o‘quvchining tilini burro qiladi, nutq madaniyatini bezaydi, unda fikrlash, ifodali, to‘g‘ri va tez o‘qish malaka va ko‘nikmalarini hosil qiladi.

4. Ogahiy ta’lim qunt va chidam bilan qilingan mehnatning samarasi degan fikrni ilgari suradi va o‘zi ham bunga to‘la amal qiladi. Ilm olish uchun o‘z ko‘nglini barcha illatlardan tozalash, pok bo‘lishga to‘xtalib, ilm pokligi boshqa hamma narsadan pokdir degan ma’rifiy-didaktik g‘oyasini amalda isbotlaydi.

Ogahiyning ma’rifiy-didaktik qarashlarida ta’lim bilan tarbiya birligi tufayligina kishini tarbiyalab yetishtirish g‘oyasi ustunligini ko‘ramiz.

5. Ogahiyning ma’rifiy-didaktik qarashlarida va pedagogik g‘oyasida adolatli, fazilatli va ma’rifatli xonning, yoshlarga ta’lim-tarbiya beruvchi ustodning rolga alohida ahamiyat beriladi va jamiyatning rivojlanishida ilmi-ma’rifatli shaxsning tutgan o‘rni ko‘rsatiladi.

6. Ogahiyning turli xalq o‘yinlari bolalarni ziyraklikka, topag‘onlikka mehribonlikka o‘rgatishda, ularni yuksak axloqiy fazilat egasi qilib tarbiyalash to‘g‘risidagi fikrlari ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan juda katta ahamiyatga egadir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Ogahiy. Asarlar. 1-jild. – T.: G‘. G‘ulom, 1971 y. 391-bet.

2. Ogahiy. Asarlar. 2-jild. – T.:Gʻ.Gʻulom, 1972 y. 421-bet.
3. Xasanov S. Xorazm mutafakkirlarining pedagogik merosi. – T: Oʻqituvchi nashriyoti, 1991 y. 63-bet.
4. Salayeva M.S. Bebaho meros. // J. “Maʼrifat yogʻdusi”. Urganch. 1999, №1.– B. 17 -19..
5. Salayeva M.S. Prosветitelsko – pedagogicheskie vozzreniya Muhammada Rizo Ogaxi. // J. /Vestnik KOANRU.-Nukus.2001. № 4. // J. /Vestnik KOANRU. – Nukus.2001. № 4. -S.63-65.
6. Salayeva M.S., Atayeva N., Xasanov S. Umumiy pedagogika. [1 qism]. Oʻquv qoʻllanma. “Fan va texnologiyalar” nashriyoti. – Toshkent, 2015. 870 bet

“JIZZAX QO‘ZG‘OLONI” DOSTONI BADIYYATI

**Jumanazarov Umirzoq Abdurazzoqovich,
filologiya fanlari doktori, professor,
Jizzax davlat pedagogika universiteti**

Annotatsiya. Doston nasr va nazmning nisbati, ularning bayonidagi vazifalari jihatidan ham diqqatga sazovor Eng avvalo, shuni aytish kerakki, “Jizzax qo‘zg‘oloni” dostonida nasriy va sheʼriy parchalarning nisbati juda ham mutanosib boʻlib, ular asar voqelari bayonida keng ishtirok etadilar. Ushbu maqolada shoir Fozilning “Jizzax qo‘zg‘oloni” nomli adabiy asariga baʼzi mulohazalar berilgan.

Аннотация. Эпос примечателен также соотношением прозы и стиха, их функциями в повествовании. Прежде всего следует сказать, что соотношение прозаических и поэтических отрывков в эпосе “Джизакское восстание” весьма пропорционально, и они принимают большое участие в повествовании о событиях произведения. В данной статье представлены некоторые комментарии к художественному произведению поэта Фазиля “Джизакское восстание”.

Annotation. The epic is also noteworthy in terms of the ratio of prose and verse, their functions in the narrative. First of all, it should be said that the ratio of prose and poetry passages in the epic “Jizzakh Revolt” is very proportional, and they take a large part in the narration of the events of the work. This article presents some comments about the art of the poet Fazil's epic “Jizzakh Uprising”.

Kalit soʻzlar: doston, nazm, Fozil shoir, hijo, proza, ritm.

Ключевые слова: эпос, поэзия, поэт Фазиль, хижо, проза, ритм.

Key words: epic, poetry, Fazil poet, poetry, poetry, xijo, prose, rhythm.

Doston nasr va nazmning nisbati, ularning bayonidagi vazifalari jihatidan ham diqqatga sazovor. Eng avvalo, shuni aytish kerakki, “Jizzax qo‘zg‘oloni” dostonida nasriy va sheʼriy parchalarning nisbati juda ham mutanosib boʻlib, ular asar voqelari

bayonida keng ishtirok etadilar. Demak, Fozil shoir mahoratiga xos xususiyat – doston ijrosida nasr va nazm nisbatiga ahamiyat berish, ularga kuchli g‘oyaviy-badiiy vazifa yuklash mazkur asarda ham ko‘zga tashlanadi. Doston batafsil she‘riy boshlama bilan boshlanadi. Unda jahon urushining borishi, Rossiyaning iqtisodiy-siyosiy hayotidagi tanazzuli, mehnatkash xalqning bu urushdan norozilik kayfiyati haqida qisqacha axborot beriladi. Bu usul eng avvalo, doston tinglovchisi yoki o‘quvchisini muayyan tarixiy davr, undagi voqelik kechgan vaqt hamda tarixiy sharoit bilan tanishtirishga xizmat qiladi. Ana shundan so‘ng, bevosita asar voqelari bayoniga keng yo‘l ochib beruvchi qisqacha nasriy boshlama keltiriladi. Bu boshlamada ham Fozil shoir o‘zbek xalq dostonchiligidagi barqaror an‘anaga amal qilgan holda musajja usuliga murojaat etadi. Bu usul esa voqealar, vaziyat haqidagi ma‘lumotni ohangdor, ravon qilishga yordam berishga xizmat qiladi, deb o‘ylaymiz. Bu o‘rinda fikrimizni dalillash uchun doston matnidan quyidagi birgina misolni keltirish bilan chegaralanamiz: “Urush boshidagi, podshoning qoshidagi amaldorlar ko‘rdi: urushda odam yetishmay borayotir, bari mamlakatdan olgan odami o‘lib, ozayib qolayotir, kundan kun odam kamchilik qilayotir” [1]. Keltirilgan parchada mutavoziy, mutavozin saj turlari qo‘llanilgan va ular nasriy bayondagi ohangdorlikni ko‘tarishda, bayonga ravonlik bag‘ishlashda, ayniqsa, nasrdagi ritmni izchillishtirishda katta rol o‘ynagan.

Fozil shoir dostonidagi nasriy parchalarning aksariyatida, ayniqsa, personajlarning xatti-harakati, ruhiy holati va kechinmalarini bayon etishda saj san‘atiga juda o‘rinli murojaat etgan. Bu narsa baxshining yangi voqelikni tasvirlovchi realistik dostonida an‘anaviy dostonchilik uslubidan o‘rinli foydalana olmaganligini ko‘rsatadi. Masalan, xalqqa podshoning adolatsizligi, jabr-zulmi nihoyatda o‘tganligi, ommaning sabr-kosasi to‘lib-toshganligi va mana shuning oqibatida butun Turkistonda isyonkorona bir ruh vujudga kelganligini aks ettirishda musajja usuliga Fozil shoirning juda ham mohirona murojaat etganligi quyidagi parchada to‘la isbotlanadi: “O‘ng-u so‘l odamga to‘ldi, hamma yoqni odam o‘rab oldi. Podshoning zulmi o‘tgan, xalqqa juda botgan, xalq kuyganidan o‘limiga rozi bo‘lib shu ishni qilib yotgan” (70-bet). Ko‘ramizki, saj‘langan so‘zlarning asosan harakat va holatni ifodalovchi fe‘l turkumiga mansub so‘zlardan iboratligi ham yuqoridagi fikrimizni yana bor tasdiqlaydi.

Xullas, dostonidagi nasriy parchalar she‘riy parchalardagi mazmunni takrorlovchi izoh xarakterida bo‘lmay, ular asar voqelarini, qahramonlarining xatti-harakati va ruhiy holatini ifodalashda katta g‘oyaviy-estetik vazifa o‘tovchi material hisoblanadi.

Dostonidagi she‘riy parchalar ham alohida diqqatga sazovor, bu narsa eng avvalo, dostonida asosan 11 va 8 hijoli she‘riy tiplarining xalq dostonchiligi an‘analariga to‘la amal qilgan holda qo‘llanganligida ko‘zga tashlanadi. Masalan,

personajlarning o'y-kechinmalari, maqsad va vazifalari ichki monologlari kabilar epik an'anaga muvofiq 8 hijoli barmoq orqali ifodalangan: *Yig'ilganda ne kunlarni solarmiz, / Beshquvurning qo'rg'onini olarmiz, / Urush qip qo'rg'onni olgan so'ng / Hamma birday yaroqli bo'p qolarmiz, / So'ngra biz ham tuzuk bo'lib qolarmiz. / Bir ovozo ketsin osmon-falakka, / Jizzax borib urush qilsak, albatta (65-bet).* Kuzatishlar va tahlillar shuni ko'rsatadiki, dostonda 8 hijoli qisqa she'r tipiga ko'p murojaat qilingan. Bu narsa doston mavzusi, tasvirlangan voqelarning ko'proq xatti-harakat bilan bog'liqligi orqali izohlanadi. Chunki qo'zg'olonning ko'tarilishi, kechish tarzi, shafqatsizlarcha bostirilishi – barcha-barchasi xatti-harakatdan iborat. Shuning uchun ham sakkiz hijoli she'r tipi asarda ko'p qo'llanilgan: *Odam kelib o'ng-u so'ldan, / Biri qaytmas yurgan yo'ldan. / Ilgarida yurgan odam- / Mavlon bariga bosh bo'lgan (67-68-betlar).*

She'riy parchalarning band tuzilishiga kelganda shuni aytish kerakki, dostonda xalq she'riyati uchun xos bo'lgan to'rtlik, oltilik, sakkizlik bandlardan tortib, umuman, bandsiz tuzilishga ega bo'lgan epik xalq she'r tipigacha qo'llanilgan. Bu narsa baxshining muayyan tarixiy voqelik tasviri hamda personajlar harakati, holati va kechinmalarini ifodalashga keng imkoniyatlar bergan. Binobarin, dostondagi band tuzilishining (strofikaning) rang-barangligi she'riy parchalarning qusuri emas, balki epik zaruriyat talabidir. Xuddi shu nuqtayi nazardan qaralsa, she'riy qismlardagi qofiyalar xarakteri, qofiyalanish shakllari ham turli-tumanligini ko'rish mumkin. Masalan, birgina she'riy parchaning o'zida bir o'rinda masnaviy shakldagi qofiyalanish shaklini ko'rsak, yana bir o'rinda o'rama yoki kesishma qofiyalanish shakllarini ko'rishimiz mumkin. Ushbu xulosalarimizni doston matnidani namuna sifatida olingan she'riy parchalarni keltirish orqali isbotlaymiz. E'tibor qilaylik, quyidagi misralarda masnaviy, ya'ni juft qofiyalanish mavjud: *Urushga o'zini choqladi Tolib, / O'roq-kaltagini qo'liga olib (65-bet).* / Quyidagi she'riy parchaning o'zida o'rama qofiyalanish shakli ham mavjud: *Xanjar urmay bag'rim qonga to'ldirdi, / Oq podshoning yordamchisi dedi-da / Sangzordagi tog' begini o'ldirdi (66-bet).* Tanlangan ushbu misralar esa sidiq'asiga qofiyalanish orqali birlashtirilgan: *Qari-qartang ko'rsa aqli shoshib, / Bir nechalar yurar yo'ldan adashib, / Kelib qoldi Boshqo'riqqa yonashib (66-bet).*

Ko'ramizki, she'riy parchalardagi qofiyalanish shakllarining turlichaligi epik xalq she'riga xos xususiyatlardan sanaladi, bunday erkin qofiyalanish usuli ham epik bayon imkoniyatlarini boyitish uchun qo'llanilgan, deyishga asos bo'la oladi. Yana shuni alohida qayd etmoq lozimki, doston she'riy qismlaridagi qofiyalar xarakteri ham bir xil emas. Jumladan, juda ko'p qofiyalar to'liq xarakterga ega bo'lsa, ayrimlari och qofiya va hattoki ko'p o'rinlarda og'zaki epik poeziyaga xos vazifaviy qofiya shakllarga ega. Masalan, quyidagi misralar to'liq qofiya orqali birlashgan bo'lib, qofiyalanuvchisi so'zlarning vazn jihatdan kengligi va to'la

ohangdorligi she'riy parchalarga kuchli evfoniya va ravonlik bag'ishlagan: *Necha so'zni timsol aytganman senga, / Er yigitlar, yo'ldosh bo'laver menga (67-bet)*. Quyidagi misralar esa och qofiya orqali uyushgan bo'lib, ulardagi ohangdorlik u qadar kuchli emas: *Otlangin maydonga, endi turmagin / Mard bo'lsang, o'zingni nomard qilmagin (67-bet)*

Doston matnidan tanlab olingan quyidagi misralar esa epik xalq she'riga xos funksional-vazifaviy qofiya orqali ya'ni so'zdagi shakl yasovchi grammatik qo'shimchalarning takrori orqali qofiyalangan. Aslida bunday grammatik qo'shimchalar qadimgi epik she'r uchun xos xususiyat sanaladi. Xalqning iste'dodli baxshisi Fozil shoir mazkur dostonida qofiyaning ana shu qadimiy shakliga juda ko'p o'rinda murojaat etganligini ko'ramiz: *Har ne deganini mehnatkash berdi, / Oxirida yurtni ham bezor qildi (67-bet)*. Mumtoz Sharq she'riyatidagi qofiya nazariyasi jihatidan qaralsa, yuqoridagi misralarda qofiya yo'q. Ammo epik xalq she'riyatida grammatik qo'shimchalarning takrori ham muayyan ohangdorlik va ravonlik tug'dirgani sababli funksional – vazifaviy qofiya sanalaveradi. Fozil shoir ham mazkur asarida ana shu an'anaga to'liq sodiq qoladi, deb hisoblaymiz.

Kuzatishlar va tahlillar yana shuni tasdiqlaydiki, Fozil shoir she'riy parchalarda o'zi ifodalamoqchi bo'lgan fikrni yoxud tasvirlamoqchi bo'lgan obyektini to'laqonli aks ettirish, ifodalash maqsadida barqaror uslubiy misralardan ham unumli foydalana olgan. Bunda, eng avvalo, xalq dostonchiligi keng qo'llanilgan an'anaviy barqaror misralarga ko'proq va samarali murojaat etadi. Bunday misralar she'riy parchada muayyan yangi ifoda yoki tasvir uchun ham mazmuniy, ham ritmik qoliplik vazifasini o'taydi va ijodkordagi she'riy badiha uchun zamin hozirlaydi. Masalan, quyidagi misollarga e'tiborni jalb qilaylik: *Ushbu damdir o'zga damni dam dema, / Esonlikda davlatingni kam dema (63-bet)*. / *Dushman ko'rsa bilmaganin bildirdi, / Xanjar urmay bag'rim qonga to'ldirdi (66-bet)*. Yoki: *Qirg'iy degan qush uchadi qoyada, / Hammaning alami bo'lgan ziyoda (67-bet)*. *Oh urganda ko'zdan oqqan yosh endi, / Eson bo'lsa nelar ko'rar bosh endi (96-bet)*.

Yuqorida keltirilgan barqaror uslubiy misralar asosan an'anaviy xalq eposiga xos xususiyat sanalsa-da Fozil shoir yangi tarixiy voqelar tasvirida o'zining boy epik repertuari-folklor xazinasidagi zikr qilinganga o'xshash vositani yangi voqelik tasviriga muvofiqlashtira olgan, uni zamon xizmatiga bo'ysundirgan. Bunday holat Fozil shoirning yuksak mahoratga ega ekanligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Dastagul. O'zbek xalq ijodi. Dostonlar.T.:“Badiiy adabiyot nashriyoti”. 1965.
2. Jumanazarov U. Jasorat va sadoqat talqini. – Toshkent, 1989.

3. Jumanazarov U. Tarix, afsona va din. – Toshkent, 1990.
4. Imomov K. O‘zbek xalq janrlarining tarixiylik prinsiplari //O‘zbek tili va adabiyoti. 1984.

MIAD HAKIMOV – MOHIR TARJIMON

**Xayrulla Hamidov,
filologiya fanlari doktori, professori v.b.,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti**

Annotatsiya. Ushbu maqolada XX asrning 60-90-yillari o‘zbek tarjima adabiyotining taniqli namoyandasi, turk va rus adabiyoti durdonalarini ona tilimizga o‘girib, kitobxonlarga armug‘on etgan mohir tarjimon – Miad Hakimovning ijodiy faoliyati hamda ijodkorning so‘z tanlash borasidagi yuksak mahorati xususida so‘z yuritiladi.

Аннотация. В данной статье речь идет о творческой деятельности Миада Хакимова, известного представителя узбекской переводной литературы 60-90-х годов XX века, переводчика, который перевел на родной язык шедевры турецкой и русской литературы и представил их читателям, а также о его высоком мастерстве в выборе слов.

Annotation. This article is about the creative activity of Miad Khakimov, a famous representative of Uzbek translated literature of the 60-90s of the twentieth century, a translator who translated masterpieces of Turkish and Russian literature into his native language and presented them to Uzbek readers, as well as about his high skill in selecting words

Kalit so‘zlar: tarjima adabiyoti, hajv, badiiy tarjima, so‘z tanlash.

Ключевые слова: переводная литература, сатира, художественный перевод, выбор слова.

Key words: translated literature, satire, godly translation, word choice.

Xalqlar orasidagi madaniy va adabiy ko‘prik sanalgan badiiy tarjimaning qadimiy va yuksak san‘at darajasiga yuksalishida tarjimonning iste‘dodi va tarjimaning saviyasi muhim o‘rin tutadi. Millatlar orasida badiiy tarjima vositasida dunyo xalqlarining ma‘naviy boyliklari, insonlarning ko‘p asrlik orzu-armonlari, g‘oya va qarashlari mujassam asarlar o‘zga til sohibi bo‘lgan xalqlarga yetkaziladi, ularni jahon adabiyotining sara namunalari vositasida xalqimizning boy madaniyati, milliy an‘analari bilan yaqindan tanishtiradi.

Darhaqiqat, har qanday milliy adabiyotning salmoqli bo‘lagini tarjima asarlari tashkil etishi sir emas. Shuningdek, bir tilda yozilgan badiiy asarni boshqa tilga o‘girib, undagi ma‘naviy boylikni “oqizmay-tomizmay” kitobxonga yetkazib, uni bahramand qiluvchi tarjimonning kim ekanligi hech kimning xayoliga kelmasligi

ham tabiiy hol (albatta tarjimalarni tadqiq etuvchi izlanuvchilar bundan mustasno – X.H). Shu ma'noda, asliyat muallifi bo'lgan shoir va adiblardan keyingi sirada zahmatkash ijodkor-tarjimonlarni ham ora-sira eslash milliy adabiyotning burchi bo'lmog'i kerak.

O'zbek adabiyoti tarixida tarjima bilan shug'ullanmagan ijodkor deyarli bo'lmagan. Oybek, Abdulla Qahhor, Mirzakalon Ismoilov, Mirtemir, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov kabi atoqli adib va shoirlarimizning iste'dodli tarjimon ham bo'lganliklarini alohida ta'kidlash joiz. Yana bir guruh mashhur o'zbek tarjimonlari borki, ular butun ijodiy faoliyatlari, kerak bo'lsa umrlarini faqat badiiy tarjimaga bag'ishlaganlar va ular faqat tarjimalari sharofati bilan jamoatchilikka tanilganlar. "Tarjima dargohida havas qilsa arzigulik ishlarimiz ham bor, albatta. Qodir Mirmuhamedov, Vahob Ro'zimatov, Ibrohim G'afurov, Ozod Sharafiddinov, Nizom Komilov, Hibziddin Muhammadxonov, Kibriyo Qahhorova, To'liq Alimov, Hasan To'rabekov, Xolida Ahrorova, Asil Rashidov, Miad Hakimov va boshqa tarjimonlarning har biri qanchadan-qancha asarlarni ruhiy dunyomizga olib kirdilar" – deb yozadi tarjimashunos olim Zuhridin Isomiddinov[1;3]. Darhaqiqat, ushbu maqolada ana shunday fidokor ijodkorlardan biri, ustoz mutarjim Miad Hakimov haqida so'z yuritamiz va bu ishimiz yaqin kelajakda ustozning tarjimonlik mahorati haqidagi monografik tadqiqotimiz uchun debocha bo'ladi, deb umid qilamiz.

Miad Hakimovni adabiyot ixlosmandlari Ilya Ilf va Yevgeniy Petrovlarning "O'n ikki stul" asari [2;456], turk adibi Rashod Nuri Guntekinning "Tamg'a" asari [2;456] tarjimoni sifatida yaxshi tanishadi. Ko'pchilik esa uni XX asrning 60-yillarida o'zbek kitobxonlarini atoqli turk satirik yozuvchisi Aziz Nesinning ijtimoiy-iqtisodiy illatlarni hajv vositasida mohirona ochib bergan asarlari bilan ilk bor tanishtirgan tarjimon sifatida biladi.

Miad Hakimov salkam qirq yil davomida nafaqat turk adabiyoti, balki rus adabiyotidan ham asarlar tarjima qildi. Ularning ko'pchiligi keng o'quvchilar ommasida muvaffaqiyat qozonib, qayta-qayta nashr etildi va etilmoqda. Bu tarjimalar bir necha o'n yillar davomida xalqimizni o'zga xalqlar hayoti bilan tanishtirish, o'zbek tarjima adabiyotini rivojlantirish va shu tariqa o'zbek adabiyotini taraqqiy ettirish ishiga ulkan hissa bo'lib qo'shildi.

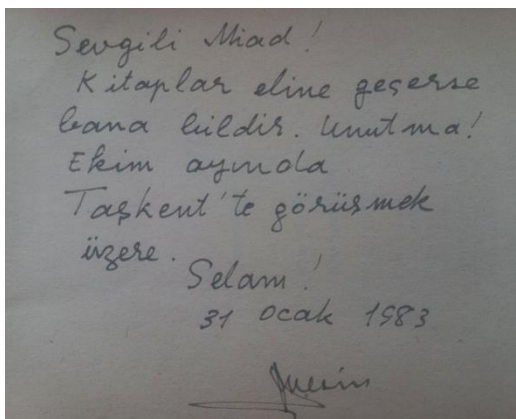
Ustoz o'tgan asrning 60-70-yillarida turk adibining "Hushtak afandim", "Sharmandiy qachon tug'ilgan?", "Musht ketdi", **"Tomdagi jinni"**, **"Farzand"**, **"Pulimga yarasha yer bering"**, **"Alifbening birinchi harfi"**, **"Xaloskor it"**, **"Ot tarbiyasi"**, **"Ayiqlarning tashakkuri"**, **"Xotin kishi bo'lganimda-yu..."**, **"Orkestr odam"** kabi mashhur hikoyalari, "G'aroyib bolalar" romani hamda 70-yillarda rus tilidan ona tilimizga o'girilgan "Futbol qiroli" romani o'zbek kitobxonlari orasida keng yoyilgan edi [3]. Shu bois O'zbekistonda

A.Nesinning nomini eshitmagan va uning ichakuzdi hangomalarini o'qimagan odam kam topilsa kerak. **Salkam oltmish yildan beri o'qib kelinayotgan** asarlarning qayta nashr etilayotganligi xalqimizning buyuk turk yozuvchisining dahosiga bo'lgan ehtiromi ifodasidir.

Aziz Nesin o'zining bir hikoyasida Istanbul hayotini butun iste'dodini namoyon qilgan holda ochib beradi. Hikoyada ba'zi insonlar, xususan, boy kishilar Istanbul shahrining dengiz atrofidagi joylarni, hatto dengizni sotib olib, oddiy kishilar uchun dengizning yonida yashash u yoqda tursin, hatto ko'rish armonga aylanadi. Dengiz atrofidagi joylar juda qimmatligini muallif o'tkir hajv ostiga oladi: *"İstanbul'un üç bir yanı deniz. Bu kadar da değil, İstanbul'un denizi, İstanbul karasının koynuna kol kol sokulmuş. Yine de böyleyken, **Istanbul'da denize girmek, öbür dünyada cennete girmekten daha zor.** İstanbul'un bir başından bir başına deniz kıyılarını bir takım insanlar satın almışlar. Denizin satın alınması akıl alır iş değildir. Denizi satın alanlar, dua edelim ki havayı da satın almamışlar. Denizle hava arasında büyük bir fark yok; onu da satın alıp bizi havasızlıktan boğmadıklarına şükür"* ("Dengiz oyoq ostida").

Yuqoridagi parchaning o'zbek tilida qayta yaratilishida esa Miad Hakimovning tarjimonlik mahorati namoyon bo'lgan: *"İstanbulning uch tomoni dengiz. To'g'rirog'i, dengiz Istanbul zaminiga har tomondan yorib kirgan. Lekin shunday bo'lsa ham, **Istanbulda dengizga kirish narigi dunyoda jannatga kirishdan ham qiyin.** İstanbulning u uchidan – bu uchigacha dengiz sohillarini ba'zi odamlar sotib olgan. Dengizning sotib olinishiga aql bovar qilmaydi. Xudoga shukurki, dengizni sotib olganlar havoni ham sotib olishmabdi. Aslida dengiz bilan havo orasida unchalik katta farq yo'q. Uni ham sotib olib, bizni havosiz goldirmaganlariga shukur qilaylik"*. Tarjimon turk ijtimoiy hayotidagi illatlarni o'zbek kitobxonini ko'z ongida to'la gavdalantira olgan. Kambag'al insonning qo'li kaltaligi, boylarning har narsaga qurbi yetishi, hatto dengizni sotib olishi mumkinligi, oddiy fuqaro uchun sohildan bir uyni ijaraga olish u yoqda tursin, uzoqdan bir qarash imkonsizligiga urg'u berilgan.

Miad Hakimovning turk tilidan qilgan barcha tarjimalari qoyilmaqom va eng qizig'i, u Aziz Nesin bilan bamaslahat tarjimalar qilgan. Bundan buyuk tarjimonning farzandlari bizga hadya qilgan mo'jaz kutubxonasidan joy olgan Aziz Nesinning o'z qo'li bilan dastxatlari saqlangan o'nlab kitoblar ham guvohlik berib turibdi. Bizni hayratga solgan yana bir narsa Miad Hakimovning turk-o'zbek adabiy aloqalari ravnaqiga qo'shgan hissasidan tashqari, o'sha turg'unlik yillarida ko'rsatgan jasorati, qahramonligidir. E'tibor bering, Aziz Nesindek dunyoga mashhur adib 1983-yilda Miad Hakimovga o'zining yangi nashr etilgan "Ah Biz Eşekler" (Eh, biz eshaklar) deb nomlangan hajviy hikoyalar toplamini yuborgan va bu kitobning 1-sahifasida adibning quyidagi dastxatini o'qiymiz:

Tarjimasi: Azizim Miad!
Kitoblarimni olishing bilan menga
xabar ber!
Oktabr oyida Toshkentda
ko'rishguncha.
Salom!
1983-yil 31 yanvar. **IMZO**

Bunday dalillardan o'nlab keltirishimiz mumkin.

Miad Hakimov Aziz Nesin qalamiga mansub satirik va yumoristik hikoyalarni ona tilimizga o'girar ekan, adibning *"Hajvchilar o'z ko'z yoshlarini qahqahaga aylantirib, boshqalarga taqdim etadigan kimyogarlardir"* degan mashhur so'zlarini hech qachon unutmaydi va buni o'z ijodida takrorlaydi.

Shuni ham ta'kidlash joizki, 2022-yilda nshr etilgan *"Turkiy adabiyot durdonalari"* nomli yuz jildlik adabiyot majmuasining 45- va 47-jildlarida Miad Hakimovning tarjimalariga alohida o'rin berilgan. [4].

Xulosa qilishdan oldin atoqli turk adibi Aziz Nesinning quyidagi so'zlarini keltirib o'tmoqchimiz: *"Insoniyat madaniyati ijodkor kishilarning ahamiyati bilan rivoj topadi. Har bir ma'rifatli kishi o'zidan oldingi avlodlar boshlab bergan go'zal va zarur narsalarni ehtiyotkorlik bilan asraydi, so'ngra bularni yanada takomillashtirib, keyingi nasllarga topshiradi. Insoniyat madaniyati xuddi estafetaga o'xshaydi – u avloddan-avlodga o'tib boradi.* [5;3].

Ta'kidlaganimizdek, ushbu maqola turk tilidan hajmi yostiqlay-yostiqlay keladigan, badiiy saviyasi past, jamiyat uchun foydali-foydasiz o'girmalar-u ag'darmalarning har biri o'n minglab nusxalarda nashr qilinib, sotilayotgan bir davrda Mirzakalon Ismoilov va Miad Hakimovlar kabi daho so'z ustalarining tarjimonlik mahorati qirralarini o'rganish, amaliyotdan ancha orqada qolgan tarjima nazariyasi va tanqidi sohasini jonlantirish yo'lida boshlaganimiz monografik tadqiqotimiz uchun debocha bo'ladi, deb umid qilamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Isomiddinov. Z. Tarjima va til – Toshkent: TDSU, 2023. – B..3
2. Ilya Ilf, Yevgeniy Petrov *"O'n ikki stul"* (ruschadan Miat Hakimov tarjimasi). – Toshkent, *"Yangi asr avlodi"*, 2014. – B.456
3. Несин Азиз. Хуштак афандим. Хажвий ҳикоялар. Роман (Туркчадан Миад Ҳакимов таржимаси). – Тошкент: Гафур Ғулом номидаги Бадий адабиёт нашриёти, 1969; Несин Азиз. Кейин хурсанд бўласиз. Хажвий ҳикоялар. Роман (Туркчадан Миад Ҳакимов таржимаси). – Тошкент: Гафур

Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976; Азиз Несин. Ҳайвонлар ҳақида ҳикоялар. – Тошкент, 2006. – 11 б.; Азиз Несин. Ҳуштак Афандим (Ҳажвий ҳикоялар). – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2015. – 256 б.; Турк адабиётининг сара асарлари. Азиз Несин (ҳикоялар). – Тошкент, 2018. –Б.140. Несин А. Футбол қироли. Роман. – Тошкент: “Ёш гвардия”, 1978. –Б. 196.

4. Mannonov A., Hamidov X. Bebaho xazina (“Turkiy adabiyot durdonalari” tilimizda). Tarjimashunoslar forumi – 2022 (Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari). 1-kitob – Toshkent: TDSHU, 2022. **Volume 2 | Special ISSUE 28 ISSN 2181-1784 SJIF 2022: 5.947 | ASI Factor = 1.7.** - 447 b. B. 271-277.

5. Shoiri Usmanova, Adhambek Alimbekov, Xayrulla Hamidov, Aziz Nesin asarlari badiiyatining tarjimada aks etishi. – Toshkent, 2021. – B.3.

MAXTUMQULI SHE’RLARI OZARBAYJON TILIGA TARJIMALARI

Sapayeva Feruza Davlatovna,
filologiya fanlari doktori, professor v.b.,
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Annotatsiya. Mazkur maqolada Maxtumquli merosining ozarbayjon tiliga tarjimalari xususida ba’zi qaydlar haqida fikr-mulohaza bildiriladi.

Аннотация. В этой статье дается отзыв о некоторых примечаниях, касающихся переводов наследия Махтумкули на азербайджанский язык.

Annotation. This article will comment on some notes on translations of the heritage of Magtymguly into Azerbaijani.

Kalit soʻzlar: Maxtumquli, sheʼr, tarjima, oʻzbek tili, ozar tili, shakl, mazmun.

Ключевые слова: Махтумкули, поэзия, перевод, узбекский язык, азербайджанский язык, форма, содержание.

Key words: Magtymguly, poetry, translation, Uzbek, Azeri, form, content. Ozarbayjon xalqi Maxtumquli merosi bilan XVIII asrning ikkinchi yarmi XIX asrlardan tanisha boshlagan. Buning isbotini Ozarbayjon Milliy Fanlar akademiyasi Qoʻlyozmalar institutida Maxtumquli asarlarining XIX asrda koʻchirilgan ikki nodir qoʻlyozma nusxasi bugungi kungacha saqlanib qolganida ham koʻrish mumkin. XIX va XX asrlarning boshlariga qadar Maxtumquli asarlari qoʻlyozma va toshbosma kitoblar orqali ozarbayjonliklar tomonidan asliyatda oʻqilgan hamda tarjimaga ehtiyoj sezilmagan.

Ozarbayjonda Maxtumquli adabiy merosini tarjima qilish ishlari dastlab oʻtgan asrning 20-yillaridan boshlangan. Bu yoʻnalishdagi ilk tarjimalar taniqli ozar adabiyotshunosi Salmon Mumtoz tomonidan amalga oshirilgan. Salmon

Salmon Mumtozning ushbu maqolasida Maxtumqulining Durdi Shayx bilan topishmoq shaklida, savol-javob ko‘rinishida yozilgan mashhur she’rini ozarbayjon tiliga moslashtirilgan tarjimada bergan. Ushbu moslashtirilgan she’riy tarjima Maxtumquli she’rlarining ozarbayjon tilidagi ilk tarjimasi hisoblanadi. She’riy misralar quyidagicha tarjima qilingan, Maxtumquli:

Agar ushbu tarjima­dagi sheʼriy parchaga eʼtibor qilinsa, unda asl matn bir oz ozarbayjon tiliga moslashtirib berilmoqda. Ushbu sheʼriy parcha oʻzbek tilida ham ayrim fonetik farqlarni hisobga olmasa deyarli ayni shaklda keladi. *Maxtumquli*: Ul nimadir, yemadilar, toʻydilar?

Maxtumdquli she'rlarining ozarbayjon tilidagi birinchi noshiri va tarjimoni Salmon Mumtoz turkiy adabiyot bilan bog'liq keyingi maqolalarida ham Maxtumdquli she'rlaridan unumli foydalangan hamda ilmiy ishlarida shoir she'rlaridan o'z tarjimalarini berib borgan. Xususan, uning "Halak" nomli maqolasida halak so'zi Maxtumdquli she'rlarida uchrashi qayd etilgan va so'z qatnashgan she'riy parcha ham ozarbayjoncha tarjimada keltirilgan:

401

Salmon Mumtoz tarjimalaridan keyin bir muddat Ozarbayjonda Maxtumlul she'rlarining tarjimalari to'xtab qoldi. Faqatgina, 1956-yilga kelib professor Panah Xalilov mualliflik qilgan oliy o'quv yurtlari talabalari uchun mo'ljallangan "SSSR xalqlari adabiyoti" darsligida Maxtumlulining "Basqin", "Seadet qushu", "On iki nasehet" va "Bir axinda birlashin" nomli to'rtta she'rining ozarbayjon tilidagi tarjimasi berilgan [4;389-399].

Ozarbayjonda tom ma'noda Maxtumlul she'rlarini tarjima qilish ishlari 1960-yilga kelib keng quloch yozdi. Ayni shu yili shoir tavalludining 225 yilligi nishonlandi. Yubiley munosabati bilan Maxtumlulining sara she'rlari ozar tiliga o'girilib kitob holida chop etildi. She'rlarni o'sha davrning taniqli shoirlari - Ismoil Sulton, Odil Boboyev, Tofiq Mutallibov, Aliakbar Ziyotay, Husayn Abbaszoda, Aliog'a Kurchayli, Ali Karim, Navro'z Ganjali singari ijodkorlar tarjima qilgan edi (5). Keyinchalik ushbu kitobga kirgan she'rlar tarjimasi haqida professor Panax Xalilov shunday yozgan: "bunlarni bazi aslindan tarcuma edilsa da, tarcumachilar orijinali bazon duzgun basha dushmayerek tahrifa yol vermisler. Satri tar-cumeye asaslanan badii tarcumelerin da asline uygunlugu azdir". Ya'ni: "she'rlarning ba'zilar asliyatdan tarjima qilingan bo'lsa-da, tarjimonlar ba'zan asl matnni noto'g'ri tushunib, buzib o'girishgan. Satrma-satr tarjimaga asoslangan badiiy tarjimalar ham asl nusxaga mos kelmaydi" [6;9]. Bu mulohazalardan tarjimaning saviyasi yuqori darajada bo'lmaganligini ko'rish mumkin. Lekin tarjimalarning saviyasiga qaramasdan bu saylanma Maxtumlul ijodining Ozarbayjondagi keyingi tarjimalari uchun katta turtki bo'lib xizmat qildi. Maxtumlul she'rlarining ozar tilidagi keyingi tarjimalari o'tgan asrning 80-yillaridan boshlandi. Bu borada turkman adabiyotining taniqli tadqiqotchisi Faxriddin Aliyev xizmatlari alohida o'ringa ega. U Maxtumlul she'rlaridan namunalarni ozarbayjon tiliga tarjima qilib, 1983-yilda kitob holida nashr ettirdi (6). Yana shu yili atoqli tarjimon Ahad Muxtor shoirning beshta she'rini ozar tiliga o'grib "Ozarbayjon" jurnalida chop ettirdi [7;169-172].

1984-yilga kelib professor Ismoil Valiyev Maxtumlulining 102 dona she'rini ozarbayjon tiliga tarjima qilib, "Qam seli (G'am seli)" nomi bilan kitob holida nashr ettirdi (10). XX asrning 90-yillaridan keyin ikki xalqning mustaqil rivojlanish yo'liga o'tgani adabiy hamkorlik masalasida katta istiqbol eshiklarini ochdi. Maxtumlul ijodi ko'plab she'riy antologiyalardan o'rin oldi. Jumladan, atoqli ozarbayjon adibi Anor tomonidan 1999-yilda tuzilib nashr etilgan "Min bes yuz ilin oguz seiri (Bir ming besh yuz yillik o'g'uz she'riyati)" kitobida Maxtumlulining 17 she'ri kiritilgan [9;331-343].

XXI asr boshlari Ozarbayjonda Maxtumlul she'rlarining ozar tiliga tarjima qilishda yangi bosqich sanaladi. Ayniqsa bu borada Feruza Ahmadovanning xizmatlari katta ahamiyatga ega. U 2006-yilda "She'rlar" deb atalgan kitobga

shoirning 162 she'rini kiritdi [10;168]. 2007-yilda esa akademik Nizomiy Jafarov "Turk xalqlari adabiyoti" nomli to'rt jildlik to'plamini nashr ettirdi. Turkiy ijodkorlar qamrab olingan ushbu to'plamning uchinchi kitobiga Maxtumduli ijodidan 24 she'r to'plamga kiritildi [11;122-146].

2010-yilda esa taniqli olim Ramiz Askar Maxtumduli she'rlarini ozarbayjon tiliga o'girib alohida kitob holida nashr ettirdi (12). "Tanlangan asarlar" nomi bilan nashr etilgan ushbu tarjima kitobi Maxtumdulining Ozarbayjonda mustaqillik yillarida nashr etilgan ilk yirik tarjima asaridir.

2014-yilga kelib xalqaro TURKSOY tashkiloti "Maxtumduli Firoqiy yili"ni nishonlash haqida qaror qabul qildi. Bu esa shoir ijodini keng doirada tarjima va targ'ib qilish uchun katta ufqlar ochdi. Jumladan, yirik tarjimon Ismixon Usmonli shoirning 400 ga yaqin she'rlarini asliyatdan ozar tiliga tarjima qilib chiqardi (15). Nizomiy nomidagi Adabiyot instituti xodimi Ismixon Usmonli tomonidan tarjima qilingan Maxtumdulining "Tanlangan asarlari" Ozarbayjon ilmiy jamoatchiligi tomonidan yuqori baholandi. 2014-yilda Ozarbayjonda Maxtumduli she'rlari tarjimasida yangi bir sahifa ochildi. Ozarbayjon Milliy fanlar akademiyasi Muhammad Fuzuliy nomidagi Qo'lyozmalar instituti fondidan shoirning toshbosma usulda nashr etilgan yangi she'riy devoni topildi. Devon matnini Ismixon Usmonli turkman tilidan ozarbayjon tiliga tarjima qililib, izoh va lug'ati bilan nashrga tayyorladi. 189 she'rdan iborat ushbu tadqiqot 2015-yilda nashrdan chiqdi (16). Kitobda ijodkorning hozirgacha nashr etilgan kitoblarida kirmagan qator she'rlar ham o'rin olgan. Bu esa kitobni Maxtumduli ijodini yana to'ldiradigan va boyitgan muhim adabiy voqealikka aylantirdi. Umuman, turkman adabiyotining buyuk ijodkori Maxtumduli asarlarini ozar tiliga tarjima etish qariyb bir asrlik taraqqiyot yo'lini bosib o'tdi. Shoir she'rlarining ozar tilidagi tarjimalarini Ozarbayjonning mustaqillikkacha va mustaqillik davridagi tarjimalar sifatida ikki katta davrga ajratish mumkin bo'ladi. Shoir asarlari tarjimasi borasida ozarbayjon olimlari katta ilmiy natijalarni qo'lga kiritdi va hozirga qadar Maxtumdulining boy merosini o'rganish va tarjima etish ishlari izchil davom etmoqda.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mümtaz S. Türkmən şairləri. "Maarif və mədəniyyət" jurnalı, 1923, №8-9.
2. <https://www.e-adabiyot.uz/maqola/120>
3. Mümtaz S. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Tərtib edən: f.e.n. Rasim Tağıyev. – Bakı, "Yazıçı", 1986.
4. SSRİ xalqları ədəbiyyatı müntəxəbatı. Tərtib edən: Pənah Xəlilov. – Bakı, Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 1956.

5. Məxdumqulu. Şeirlər. Müqəddimə A.Dadaşzadəninindir. Redaktoru İ.Soltan. – Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1960.

6. Xəlilov P. İki əsrin poeziyası. Klassik türkmən şeiri. Tərcümə edən: Fəxrəddin Əliyev. Ön sözün müəllifi: Pənah Xəlilov. Bədii redaktoru: A.Məmmədov. – Bakı, “Yazıçı”, 1983.

7. Muxtar Ə. Vətən diləkli şair. “Azərbaycan” jurnalı, 1983, № 11.

8. Fəraqi M. Qəm seli. Türkməncədən çevirmə və tərtib: İsmayıl Vəliyev, ön söz: P.Xəlilov. – Bakı, “Yazıçı”, 1984.

9. Min beş yüz ilin oğuz şeiri. Antologiya. İki cildə, I kitab. Şeir mətnlərinin, müəlliflər və əsərlər haqqında məlumatların, lüğətin tərtibçisi, ön və son sözlərin müəllifi Anar. – Bakı, “Azərbaycan”, 1999.

10. Məxdumqulu. Şeirlər. Tərtib edən, ön sözün müəllifi: Firuzə Əhmədova. – Bakı, “Elm”, 2006.

11. Cəfərov N. Türk xalqları ədəbiyyatı. Yeni dövr, III kitab. – Bakı, “Çaşıoğlu”, 2007.

12. Fəraqi M. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edən, türkməncədən uyğunlaşdırən və ön sözün müəllifi: Ramiz Əskər. Redaktoru Əli Şamil. – Bakı-Ankara, TÜRKSOY nəşri, 2010.

BAYONIY DEVONINING 7106/3 RAQAMLI QO‘LYOZMA NUSXASI

**Do‘stova Surayyo Savronovna,
filologiya fanlari doktori, dotsent,
Jizzax davlat pedagogika universiteti**

Annotatsiya. Ushbu maqolada Bayoniy devonining 7106/3 qo‘lyozma nusxasi haqida, ilmiy va kitobat xususiyatlari, tarkibi haqida so‘z boradi.

Аннотация. В статье рассказывается о рукописном экземпляре 7106/3 “Баяного дивана”, его научных и литературных особенностях, а также его содержании.

Annotation. This article talks about manuscript copy 7106/3 of the Bayanii Divan, its scientific and literary features, and its content.

Kalit so‘zlar: devon, manba, kotib, nusxa, fond, g‘azal, masnaviy, asar, xat, adabiyot, she‘r, varaq, muallif.

Ключевые слова: деван, источник, секретарь, копия, фонд, газель, маснави, произведение, письмо, литература, стихотворение, страница, автор.

Key words: devan, source, secretary, copy, fund, ghazal, masnavi, work, letter, literature, poem, page, author.

Muhammad Yusuf Bayoniyning shoir, adabiyotchi, tarixchi sifatida yaratgan ijodiy merosi va tarjimalari Xiva adabiy muhitini o‘rganishda muhim ahamiyatga

ega. Uning asarlari qo‘lyozma nusxalarini bir necha kutubxona fondlarida uchratish mumkin. Devonining qo‘lyozma nusxalaridan biri Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondida 7106\ raqami ostida saqlanadi. Biz devonning ilmiy va kitobat xususiyatlarini, tarkibini o‘rganib chiqdik.

7106\3 raqamli qo‘lyozmaga Ojiz, Xokiy va Bayoniy devonlari kiritilgan va u (1326) yilda yozilgan. Devonning muqova o‘lchami 17/27.5, 437 varaqdan iborat. 1-152 varaqqacha Ojiz devoni. 154-255-varaqqachagacha Xokiy. 260-betdan 437-varaqa Bayoniy devoni berilgan va kitob yakunlangan. Har bir betga 17 qator yozuv joylashtirilgan. Qo‘lyozma qizil va qora siyoh bilan yozilgan. Qizil siyohda g‘azali Bayoniy, muxammasi Bayoniy, musaddasi Bayoniy deb sarlavhalar berilgan, boshqa barcha yozuvlar qora siyohda bitilgan. Yozuvi nasta’liq xatidadir. She’rlar 99 gacha tartib raqam bilan berilgan, keyingi g‘azallarga tartib raqamlar qo‘yilmagan.

Muhr va bezaklar qo‘lyozmaning birinchi betida berilgan (7106 Институт Восточных рукопис АН Уз. ССР. Ташкент). Xuddi shu muhr 437-betga ham bosilgan.

Poygir qat’iy qo‘yilgan, saqlanish holati yaxshi. Har bir bet raqamlari aniq qo‘yib chiqilgan. Qo‘lyozma nosvoyrang rang qalin karton bilan qoplangan va 7106 [Bayoniy.3] raqami qo‘yilgan, 508 ta g‘azal (hoshiyadagi g‘azallardan tashqari), muxammaslar, musaddaslar, masnaviylar va tarje‘bandlardan iborat.

01-varaqa o‘rtadan devoni Ojiz, devoni Xokiy, devoni Bayoniy deb yozilgan. 1-varaqa 7106 muhr bosilgan, 1^b varaqdan 152^a varaqqacha Ojiz devoni, 153^b varaqdan 255^a varaqqacha Xokiy devoni berilgan. Oxirida kotib mulla Umar xo‘ja valadi Ibrohim xo‘ja marhumning qo‘lida 1326-yilda itmom sarhadiqa yetushdi, deyilgan. 255^b varaqdan 259^b varaqqacha bo‘sh joy qoldirilgan.

259^b varaqdan Bayoniyning devoni boshlanadi. Bismillohir Rahmonir Rahim deyilgan va alif bilan yakunlanuvchi “Zihi sone’ ki sun’ing sandin etmish tavil paydo” radifli g‘azali bilan boshlangan. Muhammad Yusufbek mutaxallus al Bayoniy deb yozilgan 259^a varaqdan 437^a varaqqacha Bayoniy devoni mavjud. 437-varaqa bilan kitob yakunlanadi.

Har bir she’r g‘azal deb yozilgach, matni bitilgan keyingilariga g‘azal demasdan faqat tartib raqamlar qo‘yilgan, bu raqamlar faqat 99 gacha davom etgan. 292^a varaq bo‘sh qoldirilgan.

Bu devonda Bayoniyning 508 ta g‘azali mavjud bolib, hoshiyalarda 32 ta gazal berilgan, jami g‘azallar 540 ta. Muxammaslar, musaddaslar, masnaviylar va tarje‘bandlar mavjud. G‘azallardan so‘ng qaysi janrda she’r yozilgan bo‘lsa o‘sha janr ko‘rsatilmagan, to‘g‘ridan to‘g‘ri yozib ketilavergan.

Boshqa qo‘lyozmadan g‘azallarni ko‘rib, solishtirib qaysi betlarda qaysi janrdagi she’r borligini aniqladik. Mustahzod 379^b varaqda 14 baytli berilgan. 380^a

varaqdan muxammas boshlangan 381^b varaqda tugagan. Ikkinchi muxammas 7106da 379^b varaq hoshiyasida berilgan. Uchinchi muxammas 280^b varaqning oxirgi qatoridan boshlangan va 5 banddan iborat. To‘rtinchi muxammas 381^a varaqda (oxirgi to‘rt qatordan boshlangan) berilgan va 9 banddan iborat. Beshinchi muxammas 381^b varaq hoshiyasida berilgan. Oltinchi muxammas 382^a varaqda 5-qatordan boshlangan va 9 band. Yettinchi muxammas 382^b varaqdan oxirida beshinchi qatordan boshlangan va 6 banddan iborat. Sakkizinchi muxammas 383^a varaqda oxiridan 5-qatordan boshlangan va 12 banddan iborat. To‘qqizinchi muxammas 384^a varaqning oxiridan 6g‘ qatordan boshlangan va 9 band. O‘ninchi muxammas 385^a varaqda boshlangan. Shu yerdan janr nomlari yozilgan.

417^b-421^b varaqlarda 14 ta taje‘ot berilgan. 419^a varaq hoshiyasida 18 baytli masnaviyot berilgan. 42^b varaqdan ruboiylar boshlangan va 73 ta ruboiy berilgan, shundan bitta ruboiy 422^b varaq hoshiyasida berilgan. 427^a varaqda maqta‘ boshlangan va 3 ta maqta‘adan biri 5 baytli, biri 6 baytli, biri 4 baytlidir. 427^b varaqda “Kavsh mahsi talabida aytili”, deb 6 baytli she‘r berilgan, so‘ng shu varaqda “Komilning ko‘zi nobino bo‘lub oyoqlarida naqras paydo bo‘ldi, faqir bu ikki baytni irsol qildi” deb 5 bayt she‘r yozilgan. Ikki bayti ajratilib keyin 3 bayt berilgan. 428^a varaqda bu “Xoksorning bir taxallus ixtiyor etmakka ma‘mur bo‘lg‘onidur, ushbu abyot”, deb 3 bayt she‘r yozilgan. So‘ng 5 baytli qit‘a keltirilgan. Shu varaqda “masnaviyot zikri ahvoli dahri foniy bayonida”, deb 20 baytli she‘r berilgan. 428^b varaq hoshiyasida “Bayoniy bu majmua uchun aytgan taqrizidur”, deb 10 baytli she‘r, 428^b- 429^a varaqning o‘zida onda “zavq ag‘lining bayoni”, deb 19 baytli she‘r, 429^b varaqda “jom kayfiyati nedur sifati”, deb nomlangan 15 baytli she‘r, 430^a varaqda “bevafo yorlar hikoyati”, deb nomlangan 13 baytli she‘r, 430^b varaqda “bebaqo dahrning shikoyati” deb nomlangan 20 baytli she‘r, undan so‘ng “Bayoniyning elga aytgan pandi”, deb nomlangan 4 baytli she‘r, 431^a varaqda “so‘zini xatm bilan payvandi” deb nomlangan 4 baytli she‘r, shu varaqda “ta‘rix havli toza bog‘”, deb nomlangan 10 baytli tarix berilgan va ikkinchi deb 5, 9, 31 baytli forsha yozilgan ta‘rixlar berilgan. So‘ng 433^a varaqda yana 2 baytli ta‘rix, 433^a varaqda esa 60, 18, 16 baytli qasidalar berilgan. 435^a varaqdan boshlab 1 ta 24 baytli bahri tavil, so‘ngra 436^a varaqda 56 baytli yana bitta qasida berilgan. Devonda jami 5 ta ta‘rix, 4 ta qasida mavjud.

تمت كتابه بعون الملك القدوس 1326 deb devon tugagan 7106 muhri bosilgan va 437^a varaqdan so‘ng ikkita varaq bo‘sh qoldirilgan va kitob yakunlangan.

Quyidagi varaqlarining hoshiyalarida ham Bayoniy she‘rlari berilgan. 261-278-290-306 (2 ta), 312 (3 ta), 313-314 (2 ta), 315-323-331 (3 ta), 338 (2 ta), 346 (2 ta), 347-359 (2 ta), 360-361 (2 ta), 362-368 (2 ta), 369 (2 ta), 381 muxammas, 382 muxammas, 396 muxammas, 410 musaddas, 411 musaddas, 412 musaddas, 419

masnaviy, 429 bayoniy bu majmua uchun aytgan taqrizidur (20 qator yozilgan), 433 qasida.

Ushbu qo'lyozma nusxa O'zRFA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan 6666 [Bayoniy. 4], 1120 [Bayoniy. 2], 7082 [Bayoniy. 5] raqamli qo'lyozma nusxalariga qaraganda mukammalligi, she'rlar eng ko'p berilganligi bilan qimmatlidir.

“Muhammad Yusuf Bayoniy o'zbek mumtoz she'riyatining an'anaviy mavzu va goyalarini davom ettirdi, rivojlantirdi. U o'z shaxsiy ijodiy takomil bosqichlarida an'anaviy uslubdagi ijodkordan otashnafas erkin shoir darajasiga o'sib yuksaldi” [Jumaxo'ja N. va Adizova I. [1. 98]. Muhammad Yusuf Bayoniyning devoni o'zbek mumtoz adabiyotimizning XIX asr hamda XX asr boshlari Xorazm adabiy muhitidagi muhim manba sifatida adabiyotshunoslik, matnshunoslik va adabiy manbashunoslikda ilmiy tadqiq etilishi lozim bo'lgan asarlardan biri ekanligi bilan ahamiyatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Jumaxo'ja N. va Adizova I. So'zdin baqoliroq yodgor yo'qdur. 98-99 betlar.
2. O'zRFA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondi 1120 raqamli qo'lyozma
3. O'zRFA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondi 7106 raqamli qo'lyozma
4. O'zRFA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondi 6666 raqamli qo'lyozma
5. O'zRFA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondi 7082 raqamli qo'lyozma

MUHAMMAD YUSUF BAYONIYNING HAYOTI VA IJODI “TAZKIRAYI SHUARO”DA

**Do'stova Surayyo Savronovna,
filologiya fanlari doktori, dotsent,
Jizzax davlat pedagogika universiteti**

Annotatsiya. XIX-XX asrdagi Xorazm adabiy muhiti ijodkorlaridan Muhammad Yusuf Bayoniyning hayoti va ijodi haqida ma'lumot beruvchi manbalardan biri Hasanmurod Laffasiyning “Tazkirayi shuaro” asaridir. Bayoniy hayoti va ijodining “Tazkirayi shuaro” asarida qay tarzda yoritilganligi ushbu maqolada bayon etiladi.

Аннотация. Одним из источников информации о жизни и творчестве Мухаммада Юсуфа Баяни, одного из творцов хорезмийской литературной

среды XIX-XX веков, является произведение Хасанмурада Лаффаси “Тазкирайи Шуаро”. В данной статье описывается, как жизнь и творчество Баяни были освещены в произведении “Тазкирайи Шуаро”.

Annotation. One of the sources of information about the life and work of Muhammad Yusuf Bayani, one of the creators of the Khorezm literary environment of the 19th-20th centuries, is the work “Tazkirayi Shuaro” by Hasanmurad Laffasi. This article describes how Bayani's life and work were covered in the work “Tazkirayi Shuaro”.

Kalit so‘zlar. qo‘lyozma, kotib, manba, nusxa, inventar, fond, g‘azal, masnaviy, asar, xat, Xiva, adabiyot, shoir, sahifa, ma‘lumot, meros, muallif, ijod, qalamkash.

Keywords. manuscript, secretary, source, copy, inventory, fund, ghazal, masnavi, work, letter, Khiva, literature, poet, page, information, heritage, author, creation, penman.

Ключевые слова. рукопись, секретарь, источник, копия, опись, фонд, газель, маснави, произведение, письмо, Хива, литература, поэт, страница, информация, наследие, автор, творчество, писец.

XIX-XX asrdagi Xorazm adabiy muhitining yirik ijodkorlaridan biri Muhammad Yusuf Bayoniyning hayoti va ijodi haqida ma‘lumot beruvchi manbalardan biri Hasanmurod Laffasiyning “Tazkirayi shuaro” asaridir.

“Tazkirayi shuaro” asari Xorazm adabiy muhitida yashab ijod etgan oltmishga yaqin shoirlar haqida ma‘lumot va she‘rlaridan namunalar berar ekan, nazmda barakali ijod qilgan shoirlar bilan tanishtiradi. Shunday ijodkorlardan biri Muhammad Yusuf Bayoniydir. U haqida “Tazkirayi shuaro”da quyidagilarni o‘qiyimiz: “Bayoniykim, Muhammad Yusufbek bin Bobojonbek bin Allohberdi to‘ra bin Eltuzarxon turur. Bayoniy yoshlig‘din ziyrak farosatlig‘ bo‘lub, akasi Yaxshimurodbekdin tib ilmin ta‘limini ham olib, anchalig‘ ma‘lumotli bo‘ladur” [1;39a].

Muhammad Yusuf Bayoniyning tavalludi haqida “Tazkirayi shuaro” asarida ma‘lumotlar berilmagan. Bobojon Tarroh Xodim o‘zining “Xorazm novozandalari” (1923) asarida Bayoniy to‘g‘risida shunday fikrlarni bildiradi: “U ko‘rinishidan uzun bo‘yli, xushbichim, sariq soqol odam edi. Har bir kuni mehmonsiz o‘tmas edi. Kiyimlarini ozoda tutar, so‘zlagan vaqtinda ovozi goh yo‘g‘on, goh ingichka tortar edi. Xalq orasida, ovozingiz Yusufbeknikiga o‘xshar ekan, degan gap yurar edi. O‘zi o‘ta ketgan saxiy, suhbatlari ma‘noli odam bo‘lib, so‘zlashib o‘tirganda yonidan ketmasam, derding kishi. Odatlari ham yaxshi, shirin so‘z kishi edi”.

Muhammad Yusuf Bayoniy she‘riyatga muhabbati kuchli bo‘lganligi uchun she‘rlar yozgan. “Muhammad Yusufbek xon farmonig‘a muvofiq o‘zig‘a Bayoniy taxallus etib, anchalig‘ adabiyotlar yozib, Bayoniy isminda devon ham ta‘lif etadur”

[1;39a] . O‘zRFA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti asosiy qo‘lyozmalari fondida 1120, 7106, 6666, 7082 raqamli qo‘lyozmalarga devoni kiritilgan.

Bayoniy arab va fors tillarini mukammal bilgan insondir. Devonidagi g‘azallarning ba‘zilari fors va arab tilida yozilgan. “Muhammad Yusufbek forsiy va ham arabiy lug‘at lisonlarig‘a oshno bo‘lg‘onidek har bir lug‘atlig‘ kitoblarni ona tili kabi o‘qub, yozur erdi. Feruz Muhammad Rahimxon farmoyishi bilan bir nechta forsiy, arabiy lug‘atlarni, asarlarni tarjima qilgan, “Shajarayi Xorazmshohiy” isminda ham bir ta’rix kitob tak’lif qilib, Muhammad Rahimxong‘a taqdim etadi, maqbul-i tab’ bo‘lg‘onidin Feruz Muhammad Rahimxon II she’r mashqin ham farmon etadur” [1;39a]. O‘z she’rlari bilan Feruzning tahsiniga sazovor bo‘lgan shoir edi. Shu sababli ham Muhammad Yusuf Bayoniyning hurmat-e’tibori ijod ahli orasida juda yuqori edi. Devonida 555 tadan ortiq g‘azallar, 1 ta mustahzod, 45 ta muxammas, 10 ta musaddas, 2 ta musabba’, 10 ta tarje’ot, musamman, qasidalari o‘rin olgan. Bundan tashqari 1126, 1157- raqamli qo‘lyozma bayozlarda, hamda 29- raqamli Ahmadjon Tabibiyning “Majmuayisi shuaro’yi payravi Feruzshohiy” tazkirasida ham Bayoniyning ba’zi she’rlari uchraydi.

“Tazkirayi shuoro”da “ Muhammad Rahimxon II Feruzning farmoni bilan “Haft shuaro”ni (yetti nafar shahzodalarning yozg‘on adabiyotlarin) dag‘i tartibga solib, Xiva qo‘lchofasida ishlatib chiqaradur” [1;39a], deyiladi.

Muhammad Yusuf Bayoniy o‘z zamonasining o‘tkir so‘z shoiri bo‘lishi bilan birga musiqaga ham qiziqqan, bundan tashqari yaxshi xattot ham bo‘lgan. Bu haqda tazkirada quyidagicha bayon etiladi: “Bayoniy setor, tanbur, g‘ijjak musiqiysig‘a ham yaxshi oshno bo‘lg‘onidek, shatranj o‘yinig‘a ham xiili mahoratlig‘ bo‘lub, xatt-i kufiy, xatt-i suls, xatt-i rayhoniy, xatt-i shikasta, xatt-i hindylarni ham yaxshi o‘qub yozib bilur erdi” [1;39a]. Bobojon Tarroh Xodimning “Xorazm novozandalari”da “Yusufbek mansabdor bo‘lg‘on emas, qo‘lining kuchi bilan kun kechirgan, xolos. Shoirlik bilan shug‘ullangan. Ilmli odam bo‘lgani uchun ham Muhammad Rahimxon II Feruz uning she’rlariga havaskor bo‘lishi bilan birga Munis va Ogahiyning she’riy kitoblarini o‘qib shoir bo‘lg‘on. Bayoniy olti yarim maqom sozni to‘liq bilar edi. Xeva olimlari, Yusufbekning joyiga borib soz qildirib kelamiz deb, uning uyiga kelib, ziyofat yeb, soz chalib ketar edilar. Uyida tanbur, g‘ijjak, daryo (doira), bulomon, dutor kabi soz asboblari to‘liq bor edi. O‘zi cherta olar, lekin ayta bilmas edi” [2;78].

Muhammad Yusuf Bayoniy oddiy yashagan. “Bayoniy ajab shirinmaqol, to‘tisuxandon bo‘lub, g‘aribi dilnavoz erdi. Ammo, Bayoniyning o‘zi katta oila, katta ro‘zg‘or oilalig‘ bo‘lushig‘a ham qaramay, doimiy g‘arib-miskinlar uchun dasturxoni ochuq erdi” [1;39b]. “Bayoniy Feruz Muhammad Rahimxon II vafotidin keyin Asfandiyorxon zamonasida anchalig‘ hurmati bo‘lmay, hamma vaqt

Asfandiyorxonning jabr-zulmidin shikoyatlar qilib, umaro, vuzaro, amaldorlarning dast-i sitamidin dod-faryodlar etib turur erdi” [1;39b].

Muhammad Yusufbek Bayoniyning vafoti “Tazkirayi shuaro” asarining 12561 [1;39b] raqamli qo‘lyozmasi 39^b varag‘ida “Bayoniy 1920 nji yili Xorazm sho‘rolar jumhuriyatining maorif nazorati qaramoqida vaqf sho‘ba mudirlilik vazifasida ishlab, 1922nji yili [3] minglarcha nadomat, hasrat birlan og‘u chekib, zolim falak jafokorning sitamidin dodlang‘on holidan ushbu yolg‘onchi dunyodin ko‘z yumib, baqo bo‘stonig‘a safar qilib, behisht-i jovidonida manzil qiladur” [4;39b], deyilgan. Asarning 9494 [5;14a] raqamli qo‘lyozmasining 14^a varag‘ida esa quyidagilarni o‘qiymiz: “Bayoniy 1920-1921nji yillarda Xivada maorif nazoratini qaramog‘i sho‘basini mudirligi vazifasida ishlab 1923-yil dunyodin oxiratg‘a safar qiladur“. 11499 [6;10a] raqamli qo‘lyozmaning 10^a varag‘ida “Bayoniy 1920-1921nji yillarda Xivada maorif nazoratini qaramog‘i sho‘basini mudirligi vazifasida ishlab 1923-yil dunyodin o‘tdi“, deb berilgan. P.Bobojonov nashri [7;41]ning 41-betida ham Bayoniyning vafot yili haqida “1923-yili dunyodin shikoyatlar qilib hadsiz nadomatlar bilan oh chekib, falak zolim jafokorligi dastidin dodlangan holda boqiy bo‘stonig‘a safar qilib, behishti jovidonida manzil qilodur “, degan ma‘lumotlar mavjud.

Bayoniy ijodida g‘azal janrida bitilgan she‘rlar ko‘p va ularning aksariyati ishqiy mavzuda ekanligiga guvoh bo‘ldik. “Tazkirayi shuaro” asarining 12561-qo‘lyozma nusxasida Bayoniyning 3ta g‘azali, 9494-raqamli qo‘lyozmada 2ta, 213-raqamli qo‘lyozmada 4ta gazali berilgan. “Ogahiydan tortib, Tabibiy, Komil, Bayoniy, Avaz, So‘fi, Devoniy, Doiy, Rog‘ib, Niyoziy, Chokar kabi adabiyotimiz tarixidan munosib o‘rin egallagan shoirlar ash‘orining matniga bugungi kun nuqtayi nazaridan razm solsak, mazkur ijodkorlarning yurt tashvishiga sherik, xalq g‘amiga hamdard bo‘lib qalam tebratganlarini payqaymiz. Ro‘y bergan ijtimoiy o‘zgarishlar ular ijodining mohiyatini belgilab bergan. Bu davr shoirlarining she‘rlari ruhan, mavzu jihatidan va mazmunan o‘z davri ijtimoiy hayotining in‘ikosi deyish mumkin”[8;79].

“Tazkirayi shuaro” asarida Muhammad Yusuf Bayoniy hayoti va ijodi va g‘azallaridan namunalar bilan tanishar ekanmiz, Laffasiy uning sermahsul ijod qilgan shoir ekanligini va yaxshi sozanda, shaxmatchi, xattot, tarjimon, tarixchi bo‘lganligini misollar asosida ta‘kidlaydi. Bayoniy bilan birgalikda bizga noma‘lum bo‘lgan, biroq barakali ijod qilgan shoirlarni tanitishda ham “Tazkirayi shuaro” asari muhim manba sifatida e‘tiborga molikdir. Unda keltirilgan ma‘lumotlar shoirlar shaxsi va iste’dodini o‘rganishda va ularning ilmiy biografiyasini yaratishda ham beqiyos ahamiyatga ega.

Laffasiyning “Tazkirayi shuaro” asarida e‘tirof etilgan Muhammad Yusuf Bayoniy “ijodini har tomonlama o‘rganish, u haqda to‘laqonli, mukammal

tadqiqotlar yaratish fursati yetdi” [9;99]. “Muhammad Yusuf Bayoniyning asarlari va devoni o‘zbek mumtoz adabiyotimizni boyituvchi, XIX asr hamda XX asr boshlari Xorazm adabiy muhitini o‘rganishda muhim manba sifatida adabiyotshunoslik, matnshunoslik va adabiy manbashunoslikda ilmiy tadqiq etilishi lozim bo‘lgan asarlardan ekanligi bilan ahamiyatlidir” [10;79].

Muhammad Yusuf Bayoniyning hayoti va ijodi haqida Hasanmurod Laffasiyning “Tazkirayi shuaro” asaridan tashqari o‘zining “Shajarayi Xorazmshohiy”, Bobojon Tarroh Xodimning “Xorazm navozandalari” asarlarida ham muhim ma’lumotlar berilgan va ularni o‘rganish galdagi vazifalardandir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Тазкираи шуаро. Абу Райхон Беруний номидаги шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. 12651 39^a varaq.
2. Бобожон Тарроҳ. Хоразм навозандалари. Урганч. 1992. 78 бет.
3. Бобожонов нусхасида 1923 йил қайд қилинган.
4. Лаффасий. Тазкираи шуаро. Абу Райхон Беруний номидаги шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. 12651 39^b varaq
5. Лаффасий. Тазкираи шуаро. Абу Райхон Беруний номидаги шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. 9494 14^a varaq
6. Лаффасий. Хива шоир ва адабиётчиларининг таржимаи ҳоллари. ЎзР ФА Шарқшунослик институти асосий фонди 11499 рақамли қўлёзма 10^a varaq.
7. Лаффасий. Тазкираи шуаро. Урганч. Хоразм. 1992.-Б.41
8. Исмоилова Г. Чақмоқли орзулар ижодкорлари. – Тошкент: ”Истиқлол нури”, 2014.79 бет
9. Жумахўжа Н. ва Адизова И.Сўздин бақолироқ ёдгор йўқдур. – Тошкент.99 бет
10. Дўстова С. Баёний девонининг 1120 рақамли қўлёзмаси. Туркий халқлар филологиясида фундаментал тадқиқотлар ва инновацион технологиялар номли халқаро илмий амалий конференция. Нукус, 2022. 79 бет.
11. ЎзРФА Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди 6666 рақамли қўлёзма
12. ЎзРФА Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди 7082 рақамли қўлёзма
13. Юсупов Ю. Хоразм шоирлари. – Т.: “Бадиий адабиёт”, 1967. – Б.91
14. https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/4818
15. https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/4819
16. https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/4836
17. https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/2375

MUNDARIJA

I. Umumadabiy-madaniy, badiiy-estetik, nazariy-falsafiy muammolar

1. Nurboy Jabborov. Turkiston jadid matbuotida millat va milliyat talqini.....	7
2. Islamjon Yakubov. Chingiz Aytmatov adabiy-estetik konsepsiyasi.....	13
3. Zebo Qobilova, Feruza Qurbonova. Hikoyalarda folklor an'analari.....	22
4. Zulfiya Pardayeva. Zamonaviy o'zbek romani: poetika talqini va tadqiqi...	26
5. Mahbuba Sobirova. Ta'lim-tarbiyada qadriyatlarining o'rni.....	30
6. Salimaxon Mirzayeva, Feruzaxon Tillaboyeva. Features and functions of riddle genres.....	34
7. Gavhar Eshchanova. "Oshiq G'arib va Shohsanam" dostonining genezisi masalasi.....	40
8. Saida Kurbanova. Fojiaviy dramada ijtimoiy muammolarning badiiy talqini (Shukrulloning "Unsiz faryodlar" dramasi misolida).....	44
9. Sa'dulla Matyakupov. Mumtoz lirik va epik she'riyatda dialogning badiiy vazifasi.....	48
10. Umid Bekmuhammad. Xorazmlik jadid ma'rifatparvari Bekjon Rahmonning Bokuga safarlari.....	53
11. Zebiniso Rasulova. Ertaklardagi "g'aroyib buyum"lar va ularning g'aroyib xususiyatlari.....	61
12. Aynur Ibrahimova. Azərbaycan xalq qəhrəmanlıq dastanı "Koroğlu"nın variantları.....	65
13. Gülbəniz Babayeva. Türkiyə satirik mətbuatının təşəkkülü və formalaşması (Osmanlı dönəmi).....	75
14. Lalə Həsənova. Dıdaktik obrazdan mürəkkəb xarakterə doğru – biqrafik-xronikada siyasi liderin bədi portreti.....	87
15. Zəhra Allahverdiyeva. Nizami Gəncəvinin millı mənşəyini təhrif edənlərə cavab.....	94
16. İradə Əliyeva. Azərbaycanda ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi üzrə biblioqrafiyanın inkişaf ənənələri və xüsusiyyətləri.....	99
17. Джамил Кулиев. Развитие образования в Азербайджане в первой половине 20 века.....	103
18. Munis Jo'rayeva. Topishmoq janrining kelib chiqishi va miflar.....	111
19. Şəbnəm Mirzəzadə. Cədidizm dövründə ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni mühit.....	118
20. Akbar Jumanov. Ijodkor shaxs va poetik mahorat talqinlari.....	123

21. Muyiba Otamuratova. Zamonaviy o‘zbek she‘riyatida ayol ruhiyati tasviri.....	127
22. Sevara Bekchanova. Yoshlar ijodi adabiy suhbatlar misolida.....	130
23. Sevara Bekchanova. Munaqqidlar adabiy suhbatlarida davr she‘riyatidan mulohazalar.....	134
24. Zumradxon Teshaboyeva. Prolog va epilogning asar kompozitsiyasidagi o‘rni (Abduqayum Yo‘ldosh asarlari misolida).....	137
25. Hilola Raimova. Ilhombaxsh manba.....	141
26. Guljahon Soliyeva. Ota siymosining badiiy talqini.....	144
27. Nozima Asadullayeva. Isajon Sultonning “Genetik” romanida milliy qadriyatlar talqin.....	148

II. O‘zaro adabiy ta’sir masalalari

1. Salidə Şərifova. Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərinin şərq intibahına aid olması və türk folkloru əsasında yaradılması haqqında.....	153
2. Islamjan Yakubov. Poetik tafakkur va badiiy ifoda tarzi: mushtaraklik hamda o‘ziga xoslik.....	176
3. Dilshod G‘ayipov. O‘zbek va Ozarbayjon jadidchiligining mushtarak jihatlari xususida ba’zi mulohazalar.....	181
4. Shahlo Botirova. The interpretation of symbols in english and uzbek literary works.....	186
5. Surayyo Eshonqulova. Fuzuliy va Nodira lirikasining o‘ziga xos va mushtarak jihatlari.....	190
6. San’at Sariyev. Adabiy aloqalar va xalq eposi (<i>O‘zbek va Ozarbayjon xalq qahramonlik eposi “Go‘ro‘g‘li” dostonlari misolida</i>).....	194
7. Faridaxon Karimova. Fuzuliyning turkiy debochasi: an’ana va o‘ziga xoslik.....	198
8. Nasiba Sabirova. Xorazm va Ozarbayjon: tarixiy-madaniy aloqalar (Shimoliy dostonchilik maktablari).....	203
9. Jamoliddin Jo‘rayev. Nizomiy Ganjaviy va Haydar Xorazmiy ijodida so‘zga ta’rif berish an’analari.....	209
10. Zuhra Mamadaliyeva. Pandnomalarda bosh qahramon talqini.....	213
11. Tozagul Matyoqubova. Falsafiy-estetik konsepsiya: mushtaraklik va o‘ziga xoslik.....	217
12. Latifa Xudoyqulova. O‘zbek - ozarbayjon adabiy aloqalari haqida....	221
13. Saodat Gayupova. Sifatli ta’lim umummadaniy qadriyat sifatida.....	226
14. Shahlo Hojiyeva. Abdulhamid Cho‘lpon va Husayn Jovid.....	229

15. Parizod Turopova. Sharof Rashidov ijodida badiiy tafakkur va mahorat.....	234
16. Venera Ataxanova. “Kitobi dadam Qo‘rqut” eposida Qo‘rqut ota qiyofasi.....	238
17. Zebo Saidjanova va Jamila Bazarbayeva. Ahmad Tabibiy ijodida adabiy ta’sir masalasi.....	242
18. Oybarchin Abdulhakimova va Yulduz Abdulhakimova. Muhammad Fuzuliy: “Layli va Majnun” dostonida janrlar masalasi.....	246
19. Zoya Sarsenbayeva. The comparative analysis of symbols in english literary works.....	251
20. Əlimuxtar Muxtarov. Rüstəm Əliyevin tədqiqatlarının Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami Gəncəvi obrazının formalaşmasına təsiri.....	255
21. Leyla Ramazanova. Norveç yazıçısı Knut Hamsunun Baki və İstanbul haqqında ziddiyyətli fikirlərinə dair.....	260
22. Şəbnəm Məmmədova. Yaddan çıxmiş “özbək ədəbiyyati antologiyası”.....	264
23. Munavvar Tilavova va Malohat Atayeva. O‘zbek va Ozarbayjon xalq maqollaridan didaktik o‘yinlar o‘tkazishda foydalanish.....	272
24. Nilufar Do’schanova. Zamonaviy adabiyot darslari asosida o‘quvchilarda hayotiy ko‘nikmalarni shakllantirish zarurati.....	275
25. Nigora Kiryigitova. Davr va ijodkor: Abdulla Oripov va Tog‘ay Murod.....	279
26. Nuriddin Rahmonov. Fuzuliy va Xon.....	284
27. Şahnaz SƏFİBƏYLİ. Məhtimqulu Fəraqinin dünyagörüşü.....	289
28. Türcan Hüseynova. Maqsud Şeyxzadə yaradıcılığında Özbəkistan və özbək milli kimliyi (“Daşkəndnamə” poemasi əsasında).....	294
29. Sənubər Səmədova. Milli özünüdərək ideyalarının Əbdürrauf Fitrət yaradıcılığında inkişaf xüsusiyyətləri.....	297
30. Sevinc Baxşiyeva. Nizami yaradıcılığında onomastik vahidlər bənzətmə vasitəsi kimi.....	304
31. İlhamə Sultanova. “Molla Nəsrəddin” jurnalında və Əbdürrauf Fitrətin “Ailə” risaləsində maarifçilik ideallarının əksi.....	307
32. Lamiyə Nəsirova. “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Monqolların gizli tarixi” eposunda qadın obrazlarının səciyyəsi.....	312
33. Əflatun Baxşəliyev. Səməd Vurğun özbək nəzəri-estetik fikrində.....	318
34. Sevdə Memmedova. Azərbaycan-Vyetnam mədəni-ədəbi əlaqələrinin inkişaf tarixi.....	325

35. Vazufa Khudiyeva. The place of Ali Bey Huseynzade in the history of public opinion of Azerbaijan and Turkey.....	330

III. Ozarbayjon navoiyshunosligi masalalari

1. Yashar Kosim. “Fərhad və Şirin” dastani Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında.....	338
2. Ataəmi Mirzəyev. Azərbaycan lirik şeirində Əlişir Nəvai təsirinin təzahür formaları.....	344
3. Eyvaz Eminaliyev. Əlişir Nəvainin elmi yaradıcılığı: “Mühakəmətül-lügəteyn” əsəri.....	349
4. Nodira Soatova. Alisher Navoiy va Shuhrat ijodida tilga oid qarashlarning badiiy ifodasi.....	354
5. Samirə Əliyeva. Əlişir Nəvainin “Fərhad və Şirin” əsəri ilə Fəxrinin “Xosrov və Şirin” tərcüməsinin müqayisəli təhlili.....	359

IV. Yozuvchi va shoirlar hayoti va ijodi targ‘ibi va tadqiqiga oid masalalar

1. Almaz Ülvi BİNNƏTOVA. Aman Matjanın yaradıcılıq etüdləri.....	368
2. Maqsud Asadov. Navoiy she‘riyati: ishq va oshiqlik matlabi.....	371
3. Jabbor Eshonqulov. Mahmud Koshg‘ariy va folklor.....	375
4. Muhayyoxon Hamidova. Shukur Xolmirzayevning nasriy asarlarida obrazlar tabiati təhlili.....	381
5. Zeboxon Qobilova, E‘zozxon Qobilova. Zaliliy va Amiriy.....	385
6. Muhabbat Salayeva, Laylo Abdurahmonova. Muhammadrizo Ogahiyning ma‘rifiy-tarbiyaviy qarashlari.....	387
7. Umirzoq Jumanazarov. “Jizzax qo‘zg‘oloni” dostoni badiiyati.....	392
8. Xayrulla Hamidov. Miad Hakimov – mohir tarjimon.....	396
9. Feruza Sapayeva. Maxtumquli she‘rlari ozarbayjon tiliga tarjimalari....	400
10. Do‘stova Surayyo Savronovna. Bayoniy devonining 7106/3 raqamli qo‘lyozma nusxasi.....	404
11. Do‘stova Surayyo Savronovna. Muhammad Yusuf Bayoniyning hayoti va ijodi “Tazkirayi shuaro”da.....	407

**O‘ZBEK VA OZARBAYJON FILOLOGIYASINING DOLZARB
MASALALARI
ÖZBƏK VƏ AZƏRBAYCAN FİLOLOGİYASININ AKTUAL
MƏSƏLƏLƏRİ**

**mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjumani
MATERIALLARI
(15/16-aprel, 2024-yil, Boku)**

I JILD

Muharrir: S.Ruzmetov
Kompyuter sahifalovchi: Raximov K

Nash.lits. №211573
Bosishga ruxsat etiladi: 12.03.2024 yil
Bichimi 60 x 84 ^{1/16}. “Times New Roman”
garniturada raqimli bosma ustida chop etildi.
Shartli bosma tabog’i 27. Adadi 100. Buyurtma № 29-03
Тел: (33) 701 12 00, (99) 564 63 20
“Khwarezm publication” MCHJ nashriyoti.
220502, Urganch t. Zargarlar mahallasi Marvarid ko‘chasi 8-yo‘lak 4-uy.
“Khwarezm travel” bosmaxonasida chop etildi.
Urganch t. Zargarlar mahallasi Marvarid ko‘chasi 8-yo‘lak 4-uy.